

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
80 жылдығына арналған
**«ОТАНДЫҚ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ САБАҚТАСТЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ: АКАДЕМИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР, ЖАҢА
КӨЗҚАРАСТАР МЕН ҰСТАНЫМДАР»**
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары

26 қыркүйек 2025 жыл

Materials of international scientific and practical conference
**“DOMESTIC HISTORICAL SCIENCE AND ISSUES OF CONTINUITY:
ACADEMIC SEARCHES, NEW VIEWS AND APPROACHES”,**
dedicated to the 80th anniversary of the Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology

September 26, 2025

Материалы международной научно-практической конференции
**«ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА И ПРОБЛЕМЫ
ПРЕЕМСТВЕННОСТИ: АКАДЕМИЧЕСКИЕ ПОИСКИ,
НОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ И ПОДХОДЫ»,**
посвящённой 80 летию Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова

26 сентября 2025 г.

Алматы, 2025

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Ш11

BR28512385 «Қазақстан тарихының өңірлік аспектілерін пәнаралық зерттеу (жаңа архив материалдары мен фольклор шығармалары негізінде)» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында даярланды.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (2025 ж. 11 қыркүйек № 6 хаттама) баспаға ұсынды.

Редакциялық алқа мүшелері:

З.Е. Қабылдинов, Ш.Б. Тілеубаев, Е.М. Торайғыров, Ж. Жеңіс,
А.И. Құдайбергенова, Т.А. Апендиев

Құрастырушылар:

А.И. Құдайбергенова, Т.А. Апендиев, Г.А. Омарова, Қ.М. Мурзаходжаев

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 80 жылдығына арналған «ОТАНДЫҚ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ: АКАДЕМИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР, ЖАҢА КӨЗҚАРАСТАР МЕН ҰСТАНЫМДАР» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. — Алматы, 2025. — 344 б.

Бұл жинақта Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 80-жылдығына арналған «Отандық тарих ғылымы және сабақтастық мәселелері: академиялық ізденістер, жаңа көзқарастар мен ұстанымдар» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жарияланған.

Жинақтағы мақалаларда көрсетілген мәліметтер мен тұжырымдардың мазмұны мен ғылыми сенімділігі үшін авторлар жауапты.

ISBN 978-601-82116-8-3

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2025

КІРІСПЕ

Қазіргі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты 1945 жылдың тамыз айында КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының Тарих, тіл және әдебиет институтының Тарих, археология және этнография институты мен Тіл және әдебиет институты болып екіге бөлінуі негізінде құрылды.

Республика басшылығы соғыс аяқталып жатқан қиын кезеңде – мамандар мен қаржы ресурстары жетіспеушілігіне қарамастан ұйымдық, мамандық, қаржылық және ғылыми сипаттағы бұрын-соңды болмаған шараларды қабылдады. Институтқа арнайы ғимарат берілді. Ғылымға мамандарды, соның ішінде соғыстан қайтқан майдангер ғалымдарды тарту жұмыстары белсенді жүргізіліе басталды.

Институтты құру және қалыптастыру, оның ғылыми бағыттарын анықтау мен ұлттық мамандарды даярлау ісінде Мәскеудің ғылыми мекемелерінен эвакуацияланып келген ғалымдар – А.М. Панкратова, С.В. Бахрушин, Б.Д. Греков, Н.М. Дружинин, М.П. Вяткин және басқалары маңызды рөл атқарды.

Институттың басым ғылыми бағыттарына қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы; Қазақстан тарихнамасы мен әдіснамасының өзекті мәселелері; қыпшақтану; XX ғасырдағы Қазақстан тарихының әлеуметтік-саяси және экономикалық т.б. мәселелері жатады.

1947-1962 жылдары Институт ҚазКСР ҒА жанындағы Гуманитарлық ғылымдар жөніндегі Біріккен кеңестің құрамында болды және диссертацияларды қабылдау мен қорғау мәселелерін қарастыруда шешуші құқыққа ие болды. 1962–1968 жылдары Институт ғалымдары ҚазКСР ҒА жанындағы Қоғамдық ғылымдар жөніндегі Ғылыми кеңестің құрамында жұмыс істеді. 1963–1968 жылдары осы кеңестің ғылыми хатшысы белгілі археолог К.А. Ақышев болды.

Жоғары және арнайы орта білім министрлігінің № 286/В қаулысы мен ҚазКСР ҒА Президиумының қаулысына сәйкес, 1968 жылғы 30 мамырда – Институт Қазақстандағы тарих ғылымы саласындағы жетекші ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде – тарих ғылымдары бойынша Ғылыми кеңес құрылды.

Қазақстан тарихы, археологиясы, этнографиясы салаларында зерттеулер жүргізу мен осы бағыттарда ғылыми мамандарды даярлау ісіне ҚазКСР ҒА академиктері – М.О. Әуезов, Ә.Х. Марғұлан, А.Н. Нүсіпбеков, С.Н. Покровский, Р.Б. Сүлейменов, С.В. Юшков, сондай-ақ корреспондент-мүшелер – Е.Б. Бекмаханов, Г.Ф. Дахшлейгер, Б.С. Сүлейменов, Н.Г. Апполова, Т.Е. Елеуов, В.Ф. Шахматов және басқалар үлес қосты.

Олар өздерінен кейін тек ризашылықпен еске алынатын шәкірттер ғана емес, сонымен қатар өзекті де маңызды ғылыми еңбектер қалдырды. Мысалы, Е. Бекмаханов – «XIX ғасырдың 20–40-жылдарындағы Қазақстан» атты тамаша монографияның авторы. Г.Ф. Дахшлейгер «Кеңестік Қазақстанның тарихнамасы (Очерк)» атты еңбегін жазды. Б.С. Сүлейменов пен В.Я. Басин – «Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс» монографиясының авторлары. К.А. Пищулианың қаламынан «XIV ғасырдың ортасы – XVI ғасырдың басындағы Оңтүстік-Шығыс Қазақстан» атты монографиясы және т.б. еңбектер жарық көрді.

Институт құрылған уақытынан бастап көптеген көрнекті ғалымдар қызмет атқарды және атқарып келеді. Н. Сәбитов, П.Г. Галузо, Е.Д. Ділімұхамедов, В.Ф. Шахматов, Б.С. Сүлейменов, Г.Ф. Дахшлейгер, В.В. Востров, Х.А. Арғынбаев, М.-А.Х. Асылбеков, М.С. Мұқанов, Ю.А. Зуев, О.И. Смағұлов, Е.А. және Н.Е. Масановтар, В.Я. Басин, Ф. Маликов, А. Сабырханов, Э.И. Герасимова, М.С. Тұрсынова, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин, К.А. Пищулина, К.Н. Нұрпейісов, Б.Е. Көмеков, Т.И. Сұлтанов, А.С. Елагин,

С.К. Ибрагимов, Х. Айдарова, М.Я. Сушанло, Г.П. Супруненко, Т.К. Бейсембиев, А.Г. Малявкин, В.А. Моисеев, В.К. Шуховцов, В.Н. Настич, А.Ш. Қадырбаев, З. Қинаятұлы, И.В. Ерофеева, В.З. Галиев, Е.Ж. Уәлиханов, Б.Т. Балақаев, П.С. Белан, Т. Елеуов, С.Б. Нұрмұхамедов, Ю.И. Романов, Б.М. Сужиков, Ә.Т. Төлеубаев, Ә. Ғали, С.К. Рүстемов, Н.Г. Пан және басқалар.

Ғалымдардың еңбектерінің нәтижесінде ҚазКСР ҒА Президиумының 1972 жылғы 14 желтоқсандағы № 18 қаулысына сәйкес ҚазКСР ҒА Қоғамдық ғылымдар бөлімшесі жанынан құрылған Тарих ғылымдары жөніндегі Ғылыми кеңес (1968 жылдан 1976 жылғы 24 маусымға дейін) тарих ғылымдарының докторы және тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін беру құқығына ие болды. КСРО Жоғары және арнаулы орта білім министрлігінің 1973 жылғы 17 сәуірдегі № 190-в бұйрығына сәйкес, Тарих ғылымдары жөніндегі Ғылыми кеңеске «КСРО тарихы», «Этнография», «Археология», «Тарихнама және деректану» мамандықтары бойынша тарих ғылымдарының кандидаты мен докторы ғылыми дәрежелерін беру үшін кандидаттық және докторлық диссертацияларды қорғауға қабылдауға рұқсат берілді.

Институт ғалымдары белсенді ғылыми зерттеулер жүргізіп, іргелі еңбектер жарыққа шығарды. Мәселен, 1970 жылдары «Қазақ КСР тарихының» бес томдық академиялық басылымы дайындалды. Сонымен қатар, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов және т.б. шығармаларының толық жинақтары жарық көрді.

Институтты әр жылдары басқарған танымал ғалымдардың қатарында С.В. Юшков, С.Н. Покровский, И.С. Гороховатский, А.Н. Нүсіпбеков, Б.А. Төлепбаев, Р.Б. Сүлейменов, М.Қ. Қозыбаев, М.Қ. Қойгелдиев, К.Н. Бұрханов, С.Ф. Мәжитов, Х.М. Әбжанов болды. Олардың әрқайсысы мекеменің материалдық-техникалық және ғылыми базасын нығайту ісіне елеулі үлес қосты. Мысалы, 26 жыл бойы Институтты академик, панфиловшы-майдангер Ақай Нүсіпбеков басқарды.

1994 жылдың желтоқсанынан 2008 жылдың тамызына дейін институт директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстандағы ашаршылық, күштеп ұжымдастыру, Екінші дүниежүзілік және Ұлы Отан соғыстарына қазақтардың қатысу тарихы жөніндегі ірі маман, институттың ардагері – Қ.С. Алдажұманов болды. 2007 жылғы маусымнан 2008 жылғы ақпанға дейін директордың міндетін атқарды. Ол 1991–1992 жылдары ол Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі жанындағы XX ғасырдың 30-жылдарындағы ашаршылық пен ұжымдастыру, жаппай саяси қуғын-сүргін мәселелерін зерттеу жөніндегі комиссия құрамында жұмыс істеді. Комиссия қорытындысын даярлаушылардың бірі болды.

Уақыт өте келе Институттан жаңа ғылыми ұйымдар бөлініп шықты, олардың қатарында: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты және басқалары бар.

Институттың базасында ұзақ уақыт бойы кандидаттық және докторлық диссертация тақырыптарын бекіту бойынша Үйлестіру кеңесі белсенді жұмыс істеді. Бұл кеңес диссертациялық ғылыми зерттеулердің негізгі және маңызды бағыттарын анықтауда үлкен рөл атқарды. Кеңесте отандық тарих ғылымының таңдаулы өкілдері болды, олар ғылыми консультациялық орталықтың ұжымдық миссиясын орындады.

Институт базасында көптеген архивтік құжаттар жинақтары дайындалды. Олардың ішінде «XVI–XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары: құжаттар мен материалдар жинағы» (Алма-Ата, 1961), «XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары: құжаттар мен материалдар жинағы» (Алма-Ата, 1964) және т.б. бар. Әрине, олар ғылыми мақалалар, баяндамалар, монографиялар мен академиялық жұмыстарды дайындауда маңызды рөл атқарды.

Өкінішке қарай, Институттың тарихында күрделі кезеңдер де болды. Негізсіз саяси қудалауға ұшыраған ғалымдар қатарында Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов және

басқалары да болды. Мысалы, академик О.И. Смағұловтың «Қола дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан халқының тарихы» (1970), «Қазақстанның этникалық геногеографиясы (серологиялық зерттеу)» (1977) атты еңбектері кітапханалардан алынып тасталды.

Сонымен қатар, Институт дамып, нығая түсті. Алайда тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап отандық ғылымды қолдау әлсіз болды. Бұл біздің Институтымыздың жағдайына да кері әсерін тигізді. Ғылыми-зерттеу жұмыстарына бөлінген қаржы көлемі айтарлықтай азайып, көптеген жас ғалымдар басқа салаларға ауысып кетті. Кейбір объективті және субъективті себептерге байланысты Институттың жағдайы қиындай түсті. Жеңіске жеткен ғылыми жобалар саны біршама азайып, тек әкімшілік-басқару қызметкерлеріне ғана тұрақты қаржыландыру бөлінді. Жобалар тек 3 жылда бір рет жарияланып, ғалымдар сол жобалар аясында жұмыс істеді. Кейбір ғалымдар жобалар болмау себебінен жұмыстан босатылды.

Осы қиын кезеңдерде 2017 жылғы 23 маусымда мен Институттың директоры қызметіне конкурс нәтижесінде тағайындалдым. Институттың қызметімен таныса келе, кейбір ғалымдардың жұмыстан кетуге мәжбүр болғанын, бір топ ғалымдардың айлап жалақы алмай, ақысыз демалысқа кеткенін байқадым. Бұл жағдай бірқатар объективті және субъективті себептерден болды, себебі ғылыми гранттық жобалардың саны аз болды (бар болғаны 2 жоба ғана), ал олардың қаражаты аз болды. Біреуі 2017 жылдың 1 қазанында аяқталуы тиіс еді.

2017 жылы мен бухгалтерсіз, орынбасарсыз және ғылыми хатшысыз қалдым. Дегенмен, сол кезде қалыптасқан ұжымның үйлесімді жұмысының нәтижесінде, сондай-ақ Министрліктің, Ғылым комитетінің және Президент Әкімшілігінің қолдауы арқасында біз жағдайды біраз тұрақтандыра бастадық.

Осы қиын кезеңдерде, дәстүрді жалғастыра отырып, біз жұмысымызды бастау үшін ең бірінші мамандарды іріктеуге көңіл бөлдік. Бір жағынан бұрындары Институтта жұмыс істеген мамандар оралса, екінші жағынан ұжымда мүлде жұмыс істемеген жаңа мамандар келді. Біз 2018–2020 жылдар аралығында гранттық қаржыландыру конкурсына өтінімдер дайындауды жедел қолға алдық. Халықаралық байланыстарды орнатуға, әріптестік туралы меморандумдарға қол қоюға кірістік. Қазақстан және шет мемлекеттердің ғылыми-зерттеу институттарымен, музейлермен, аудандық, қалалық, облыстық архивтермен байланыстарды қайта жандандырдық.

Қазіргі уақытта Институт тек бұрын жоғалтқан позицияларын қалпына келтіріп қана қоймай, Орталық Азия аймағында, сондай-ақ алыс және жақын шетелдерде өз орнын анықтады.

Біріншіден, біз 100-ден астам қызметкерден тұратын ұжым құрдық, ол ӘБҚ, 7 бөлім, 2 орталық, 3 филиалдан (Астана, Петропавл, Көкшетау) және 16 өңірлік өкілдіктен тұрады. Парсы, қытай, шағатай, түрік, маньчжур, жапон, поляк, ағылшын тілдерін білетін мамандар шақырылды (Ж. Жеңіс, Ж. Ошан, О. Қуанбай, Е. Сауырқан, Б. Еженхан, М. Қадылбек, К. Нұртай, Б. Жүнісова және басқалар).

Бүгінгі күні Институтта республикамызда және оның аймағынан тыс жерде беделі жоғары, ғылыми дәрежелерге ие жетекші ғалымдар жұмыс істейді. Олар: Б.Е. Көмеков, О.И. Смағұлов, Қ.С. Алдажуманов, Ш.Б. Тілеубаев, Ж. Жеңіс, Е.М. Торайғыров, С.Е. Әжіғали, М.Ж. Абдиров, Н. Әлімбай, Ж.Б. Әбілхожин, А.У. Тоқтабай, Д. Әлімғазы, О.Х. Мұхатова, А.И. Құдайбергенова, А.Т. Қапаева, С.А. Асанова, А.С. Уалтаева, А.Т. Абдулина, Ә.Қ. Шашаев, Г.Ү. Орынбаева, З.Т. Садвокасова, С.М. Борбасов, Ж. Ошан, Д.Б. Қасымова, М.Ш. Қалыбекова, А.Т. Қайыпбаева, К.В. Черепанов, Ғ.А. Шотанова, Д.А. Черниенко және басқалары.

Институт қабырғасынан шыққан көптеген тарихшы ғалымдар қазіргі таңда республикадағы жоғары оқу орындары мен ғылыми орталықтарда қызмет етуде. Олардың қатарында: К.Ш. Хафизова, М.Қ. Әбусейітова, Н.А. Атығаев, Қ.З. Өскенбай, Р.М. Мұстафина, Н. Мұстафаев, З.Х. Наурызбаева, Т.П. Волкова, А. Сабырханов, С.Ф. Мәжитов, М.А. Байкенов, П.И. Тугов, А.И. Цыба, И. Шамшатов, Е.А. Мозгунова, Г. Есенғалиева, А.Ш. Алтаев, Т.С. Құлтаев, Л.Т. Балақаева, У. Қыдыралин, Ш.Ж. Тоқтабаева, А.Б. Қалыш, К. Сихымбаева, Х.А. Қауанова, Р.А. Бекназаров, С.А. Жакишева, Қ.Ш. Алимгазинов, З.М. Төленова, К.К. Нұрымбетова, Ж. Несіпбаева, А. Оспанов, С.К. Өтениязов және басқалары бар.

Институтта ғалымдардың жаңа буыны өсіп келе жатыр. Мысалы, Н.Н. Құрманалина, Т.Ә. Әпендиев, Қ.М. Мырзаходжаев, Б.А. Әшім, Б.Б. Бұрханов, А.Д. Арпова, З.Б. Байжұманова, Г.А. Омарова, Т.А. Рысқұлов, А.А. Оралова, Ф.Р. Лебаев, А.Р. Бейсембаева, Н.А. Досымбетов, Б.Н. Жүнісова, Е.М. Куркеев, А.Н. Қоңқабаева, М.Т. Морякова, А.С. Марғұлан, С. Жұматай, А.А. Досқараева, В.С. Зікірбаева, Е. Сауырқан, М. Қадылбек, А. Ушкурбаева және т.б.

Архивтік және ғылыми материалдарды өңдеу бойынша Институтта үлкен техникалық жұмыс жүргізіледі, оған лаборанттар А. Нұрман, С. Сүлеймен және басқалары қатысады. 2018 жылы Институт Қазақстан Республикасындағы ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындарының Жас ғалымдар кеңестері арасында жүлделі бірінші орынды алды.

Институт 2014 жылдан бастап бірлескен білім беру бағдарламасы бойынша магистранттар мен докторанттарды белсенді түрде дайындайды. 2025 жылдың өзінде Абай атындағы ҚазҰПУ-ға және әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ға 5 қызметкер докторантураға түсті.

Институттың филиалдары да ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүзеге асыруда. Астана қаласында Қ. Сарсенбина, Г.Қ. Мұканова, А.Т. Сүлейменова және Петропавл қаласында Н.Ә. Абуов т.б.

Институттың жұмысын жүргізуде әкімшілік-басқару персоналының, атап айтқанда бас бухгалтер Ж.А. Шарипова, құқықтық мәселелер бойынша сарапшы Н.Б. Гарбовская, мамандар бөлімінің жетекшісі Л.Н. Жүнісова, шаруашылық бөлімінің басшысы Б.С. Түселбаев және басқаларының кәсібилігі мен шеберлігі өте маңызды.

Екіншіден, Институт ұжымымен Қазақ хандығының тарихы, XX ғасырдың 20–50-жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін, белгілі тұлғалар туралы бірегей жобалар мен бағдарламалар жүзеге асырылды. Мысалы, қазақ хандары Абылай, Уәли, Бөкей Барақханұлының, Қазақстанның алғашқы басшылары – Д.А. Қонаев, Ж. Шаяхметовтың және т. б. өмірі мен мемлекеттік қызметі зерттелді. 2019 жылы «Ұлы даланың ұлы есімдері» ғылыми жобасы аясында мемлекеттік тапсырма жүзеге асырылды. Институт «Қазақтың қасиетті географиясы» жобасына (Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтымен бірге), «Қазақстан халқы» интерактивті ғылыми тарихи картасы» жобасына (География институты мен Ақпараттық технологиялар институтымен бірлесіп), «Ұлы Даланың тарихы мен мәдениеті» жобасына (Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтымен бірлесіп) және басқа да жобаларға белсене қатысты.

2017 жылы «Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі» атты кітап жарық көрді. Бұл еңбек Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Мемлекет тарихы институты тарапынан шығарылды.

2022 жылы жүргізілген зерттеу барысында төмендегі киелі жерлер анықталды, зерттелді және классификацияланды:

- Қошқар ата. М.Х. Дулати мәліметтері бойынша табылды.
- Сантас қорымы. Есім ханның жоңғарларға қарсы жеңісіне арналып тұрғызылған.
- Таулы Бадахшандағы Күшлік ханның зираты. Моңғол басқыншыларына қарсы күрескен.

- 1994 жылы Тәжікстанға көмекке келген 19 қазақ жауынгерінің қаза тапқан жерлері мен ескерткіштері. Оларға Душанбе қаласында ескерткіш орнатылған.

2020 жылы «Қазақстан халқы» интерактивті ғылыми тарихи картасы» таныстырылды. Бұл жоба 50 этнос өкілдерінің тарихы, дәстүрлері туралы мәліметтерді жинақтайтын 16 интерактивті картаны қамтиды. Карта әзірлеуге Тарих және этнология институтымен бірге қосымша екі ғылыми-зерттеу институты – Ақпараттық және есептеуіш технологиялар институты мен География институты қатысты.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі Е.Т. Қариннің қолдауымен 2020 жылы шығыстанушы ғалым К.Ш. Хафизованың «Цин империясы және Қазақ хандығы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XIX ғасырдың бірінші жартысы)» атты архивтік құжаттар жинағы қайта басылып шығарылды. 1000 дана тиражбен басылған кітаптар еліміздің кітапханаларына және шетелдерге таратылды.

2022 және 2024 жылдары Қазақстан Компартиясының хатшылары – Ж. Шаяхметовтың (1946–1954 жж.) және Д.А. Қонаевтың (1960–1962, 1964–1986 жж.) өмірі мен қызметін зерттейтін екі жоба жүзеге асырылды. Бұл жұмыстардың нәтижесінде олардың өмір жолдары мен қызметінің негізгі кезеңдері, сондай-ақ кеңестік және Қазақ КСР-індегі саяси-экономикалық динамика тұрғысынан қайта қарады. Монографиялар мен құжаттар жинақтары шығарылды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі Е.Т. Қариннің төрағалық етуімен 2022-2023 жылдары «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)» атты 52 томдығы жарық көрді.

Қазақстан тарихында алғаш рет «XX ғасырдың 20–50 жылдарындағы Орта Азия республикаларының аумағындағы қазақтар арасындағы саяси қуғын-сүргін (жаңа мұрағаттық деректер негізінде)» атты жобаны жүзеге асырдық. Бұл жоба аясында жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған 800-ден астам адам есімдері анықталды. Бұл зерттеу нәтижесінде «Орта Азиядағы қазақтар: тарих және тағдыр (1920–1950 жж.)» атты монография, архивтік құжаттар жинағы, бірнеше конференция жинақтары жарияланды.

Үшіншіден, соңғы 8 жылда біздің ұжымымыз 250-ден астам кітап (монографиялар, құжаттар жинақтары, энциклопедиялар және т.б.) басып шығарды. Мысалы, алғаш рет «Қазақстанның тарихи энциклопедиясы» атты үш томдық еңбек (2018–2020 жж.) әзірленіп, барлық өңірлерге таратылды. Бұл жинақта Қазақстан тарихнамасының жетістіктері, археологиялық жаңалықтар, этникалық тарих туралы мәліметтер қамтылған. Сонымен қатар «Алаш» қозғалысына арналған 11 том жарық көрді.

2024 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтын 1956–1982 жылдары басқарған академик Ақай Нүсіпбековтің туғанына 115 жыл толуына орай, ғалымның ғылыми мұрасын дайындау және жарыққа шығару жобасы жүзеге асырылды. Институт ғалымдарының бастамасымен және демеушілік қаржы есебінен академиктің таңдамалы еңбектерінің 5 томы басылып шықты. Бұл басылымға ғалымның шығармашылық жолының негізгі кезеңдерін қамтитын ғылыми еңбектері енгізілді. Атап айтқанда: I томға 1949, 1977, 1979, 1980 жылдары жарық көрген академиялық басылымдардағы еңбектері енді; II томға оның 3

монографиясы енгізілді; III томға әртүрлі басылымдарда, журналдарда, конференция материалдарында жарияланған және жарияланбаған ғылыми мақалалары топтастырылды; IV томға мерзімді баспасөзде жарияланған публицистикалық мақалалары енгізілді; V томға өзі туралы архивтік материалдар, соның ішінде Ресей Қорғаныс министрлігінің Подольск қаласындағы (Мәскеу облысы) архивінде сақталған құжаттар енді. Әр том 1000 данамен жарық көрді.

2020 жылы Кембридж университетінің базасында біз Шоқан Уәлихановтың таңдаулы шығармаларын алғаш рет ағылшын тілінде 2000 данамен басып шығардық. Жоба Институттың, Ұлыбританиядағы Қазақстан Елшілігінің және Кембридж университеті профессорларының бірлескен күш-жігерімен жүзеге асты. Басылымның редакторы – британдық жазушы әрі зерттеуші Ник Филдинг болды. Кітаптар әлемнің жетекші кітапханаларына жолданды.

2023 жылғы 27 сәуірде ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты «Қазақ ескерткіштануы бойынша ғылыми-зерттеу орталығының» (ғылыми жетекшісі – тарих ғылымдарының докторы, профессор С.Е. Әжіғали) салтанатты ашылуын өткізді. Аталған орталық ресми түрде 2022 жылғы 27 қыркүйекте құрылған болатын. Оның құрылуы – қазіргі Қазақстан үшін өзекті ғылыми-тәжірибелік бағыт болып табылатын ескерткіштанудың маңыздылығын көрсетеді; сондай-ақ академиялық ғалым-этно-археологтар, этнологтар және басқа да мамандардың далалық зерттеулер, ғылыми қорытындылар мен осы пәнді институционалдандыру саласындағы іргелі еңбектерінің нәтижесі болып табылады. Сонымен қатар, Ұлттық ғылым академиясы жүйесіндегі ескерткіштану дәстүрлерімен де сабақтас (соғыстан кейінгі кезеңдегі Архитектура және құрылыс институты).

Жоба аясындағы алғашқы нәтижелердің бірі ретінде 2023 жылы осы орталық қызметкерлері Солтүстік Қазақстан облысына этноархеологиялық экспедиция ұйымдастырып, өткізді. Экспедиция барысында араб жазуымен эпитафиялары бар көптеген көне құлпытас тар кездесетін қазақ зираттары анықталды. Петропавл қаласының маңында 25-ке жуық зират есепке алынды. Ал 2024 жылы Қостанай облысына этноархеологиялық экспедиция жасалып, облыстың солтүстігінде орналасқан қазақтардың көне қорымдары зерттелді. Экспедиция нәтижесінде XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың 20–30 жылдарына жататын шамамен 200 құлпытас зерттеліп, тіркелді.

2023 жылы пилоттық жоба ретінде «Атырау облысының тарихы: көне заманнан бүгінге дейін» атты 3 томдық еңбек дайындалып, жарық көрді. Бұл еңбекті жазуға Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің ғалымдарын қоса алғанда, 10-нан астам жетекші зерттеуші қатысты. Басылым 3 тілде жарық көрді.

Институт қызметкерлері ғылыми жобаларды, бағдарламаларды жүзеге асыру және халықаралық ынтымақтастықты дамыту аясында ел ішінде де, шетелде де ғылыми іссапарлар мен экспедициялар жүргізеді. Мәселен, 2023–2024 жылдары Солтүстік Ауғанстанға экспедиция ұйымдастырылды. Оның барысында әртүрлі кезеңдерде және әртүрлі себептермен Ауғанстан аумағына қоныс тепкен қазақ рулары – қыпшақтар, қаңлылар, алшындар, тамалар, наймандар, керейлер, қоңыраттар, арғындар, кетелер, қатағандар және т.б. тарихы мен мәдениетіне қатысты материалдар жиналды.

2024 жылы ТЭИ ғалымдары Тайвань ғылым академиясының Тарих және филология институтына барды. Тайвань Ғылым академиясының Жаңа тарих архивінде Қазақстан тарихына қатысты XIV–XX ғасырлардағы көптеген материалдар сақталған. Атап айтқанда, құжаттарда қазақ руларының шет аймаққа – Алтайға, Тарбағатай мен Іле өңіріне XIX ғасырдың 50–80-жылдары қоныс аударуына

байланысты рапорттар, келісімдер мен материалдар, сондай-ақ шекаралық келісімдерге қатысты деректер бар.

Қазіргі таңда біз өзге жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарындағы әріптестерімізбен бірге «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы» атты 7 томдық жаңа академиялық басылымды әзірлеуді аяқтап қалдық. Бұл еңбекке шамамен отандық және шетелдік 300 ғалымы тартылды. Қолжазбалар қазір Мемлекеттік хатшы Е.Т. Қариннің жетекшілігімен құрылған 32 адамнан тұратын жалпы редакциялық алқаның сараптамасының соңғы кезеңінен өтуде.

Айрықша орын алатын бағыт – Қазақстанның барлық өңірлерінің қысқаша тарихына арналған 20 томдық еңбекті әзірлеу, оған архивтік құжаттар жинақтары қоса берілуде.

Қазіргі уақытта көрнекті қазақ этнолог ғалымы Х.А. Арғынбаевтың бұрын қазақ тілінде жарық көрген еңбектерінің елеулі бөлігін қамтитын 3 томдық шығармалар жинағының орысша нұсқасын әзірлеу жұмыстары жүргізілуде.

Төртіншіден, Институт халықаралық деңгейде белсенді жұмыс атқарып келеді. Өлемнің шамамен 150-ге жуық ғылыми ұйымдары мен жоғары оқу орындарымен ынтымақтастық туралы меморандумдар жасалды. Польша, Қырғызстан, Литва, Моңғолия, Иран және басқа да елдердегі әріптестермен бірлесіп 5 тарихи қауымдастық құрылды. Институт жастары Түркия, Қырғызстан, Беларусь елдерінде жас тарихшылардың жазғы мектептеріне белсенді қатысуда. 10-ға жуық жас ғалым Алматыдағы Иран мәдени орталығы базасында парсы тілін оқыту курстарынан өтті.

Бесіншіден, институтта Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар базасына кіретін 2 журнал шығады: Asian Journal «Steppe Panorama» және «Отан тарихы». Аталған басылымдарда мақалалардың Scopus пен Web of Science деңгейіндегі талаптарға сәйкес келуі міндеттелген.

Алтыншыдан, институт белсенді әлеуметтік саясат жүргізуде: 29 қызметкер әртүрлі тұрғын үй бағдарламалары бойынша пәтер алды. 40-қа жуық қызметкер қалаішілік қоғамдық көлікте жүруге арналған «Оңай» тегін жол билеттерімен қамтамасыз етілген. Жыл сайын 5–7 жас қызметкер атаулы шәкіртақы алады. Әр жылдың соңында үздік шыққан 2 ғалымға еліміздің санаторийлеріне жолдамалар беріледі.

Жетіншіден, институтта белгілі кәсіпкерлер мен мемлекет қайраткерлерінен құралған Қамқоршылық кеңесі жұмыс істейді. Ол ғалымдарға кітаптарын шығаруға көмектеседі және үздік мамандарға шәкіртақылар тағайындайды.

Осылайша, бүгінгі күні біздің ұжымымыз ата-бабаларымыз негізін қалаған даңқты дәстүрлерді жалғастыра отырып, жаңа ғылыми бағыттарға адалдығын көрсетіп, Қазақстан тарих ғылымында ғылыми жаңалықтар ашу жолында тұрақты ізденіс үстінде.

Сөз соңында айтарым, барлық әріптестерімді, ардагерлерді Институттың 80 жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтаймын, Сіздерге зор денсаулық, шығармашылық мол табыстар тілеймін.

З.Е. Қабылдинов,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институтының

Бас директоры, т.ғ.д., профессор,

ҚР ҰҒА академигі

1– СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕН БҮГІНГЕ ДЕЙІН)

CURRENT ISSUES IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN (FROM ANCIENT TIMES TO THE PRESENT)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА (С ДРЕВНОСТИ ДО СОВРЕМЕННОСТИ)

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ КАЗАХСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ: ОРАЗ-МУХАММЕД-СУЛТАН - КАСИМОВСКИЙ ЦАРЬ В РУССКОМ ГОСУДАРСТВЕ В НАЧАЛЕ XVII ВЕКА.

Абдиров М.Ж.,

*Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н., профессор.
г. Алматы*

Казахская степь выдвинула из своей среды немало известных личностей, которые прославились далеко за ее пределами. Это выдающийся ученый и просветитель в Аббасидском халифате Абу Наср Мухаммед аль-Фараби, правители мамлюкского султаната в Египте Бейбарс и Калаун, эмир Самарканда Жалантос-бахадур, казахской офицер русской армии и участник русско-турецкой войны 1877-1878 гг. в качестве начальника телеграфной связи генерал от инфантерии Губайдулла Жангиров и другие.

Немало выходцев из кыпчакской Великой степи осели в свое время на Руси. Среди ее старинных княжеских и дворянских фамилий многие являлись выходцами из тюрко-кыпчакской знати постзолотоордынских государств (астраханской, казанской, казахской, крымско-татарской, ногайской, сибирской и других). По общероссийским документам подсчитано, что 92 княжеских, 50 боярских, 13 графских и более 300 старинных дворянских родов ведут свое происхождение от тюркских предков. В губернских родословных книгах встречаются еще несколько сот дворянских фамилий аналогичного происхождения. А не дворян и простых людей счет идет уже на многие тысячи фамилий [1].

Такие выходцы из тюркоязычной знати, как князья, бояре и дворяне Аксаковы, Басмановы, Годуновы, Давыдовы, Ермоловы, Кутузовы, Кучумовы, Мансуровы, Сабуровы, Тургеневы, Урусовы, Ханыковы, Чаадаевы, Шереметьевы, Ширинские, Юсуповы и многие другие оставили глубокий след в тысячелетней истории России.

Был среди них и султан-чингизид Ораз-Мухаммед - единственный казахский хан на троне Касимовского царства на Руси в 1600-1610 гг. Родился он в 1572 г. в знаменитой во всей степи семье, которая уже почти 200 лет правила в Ак Орде - одном из государственных образований в Казахстане в послемонгольскую эпоху. Его общепринятая родословная выглядит следующим образом: Ораз-Мухаммед-султан - Ондан-султан - Шигай-хан - Жадик-султан - Аз-Жаныбек-хан - Барак-хан - Куйручук-оглан - Урус-хан. Современный российский исследователь Т. И. Султанов полагает их общим первопредком Орда-Ежена - старшего сына Жошы-хана - старшего сына самого Чингиз-хана [2, с. 326-332].

Таким образом, среди его далеких предков был правитель Ак Орды Урус-хан (1368-1377 гг.), который также в 1374-1375 гг. занимал трон хана Золотой Орды. По сведениям источников, был «очень сильным и могущественным государем». Его внук Барак также был ханом Золотой Орды в 1423-1428 гг., а его сын Абу Саид или Аз-Жаныбек - один из основателей молодого Казахского государства. От его девятого сына Жадика-султана ведут свою родословную все последующие правители единого Казахского ханства.

Отец Ораза-Мухаммеда, прославленный во всей степи Ондан-султан (ок. 1555-1585 гг.), старший сын Шигай-хана (1580-1582 гг.) отличался чрезвычайной храбростью и мужеством, в качестве командующего конницей участвовал во многих войнах и битвах, за меткость в стрельбе из лука его называли «Длиннострелый». Со временем он должен был сменить на троне престарелого отца. Мать Ораза-Мухаммеда Алтан-ханым также происходила из рода Аз-Жаныбек-хана. Таким образом, Ораз-Мухаммед был чистокровным чингизидом и имел все права на ханский трон. Но суровая жизнь внезапно спутала все планы, и перспективы занять в будущем престол неожиданно померкли [3].

Около 1582 г. умер Шигай-хан, трон должен был занять его старший сын Ондан-султан, однако, неизвестно, стал и он ханом, так как в возрасте 30 лет погиб в сражении с ойратами. Правителем Казахского ханства стал второй сын Шигая султан Таукель. Год его вступления на престол также неизвестен, поскольку ему пришлось бороться за власть с другими султанскими группировками. Причем, борьба эта носила далеко не мирный характер, так как современники писали, что он якобы силой присвоил ханский трон. Малолетний Ораз-Мухаммед неожиданно стал сиротой, и его дальнейшая судьба становилась неопределенной.

Новый хан был дальновидным стратегом и дипломатом, прилагал усилия для укрепления и расширения территории Казахского государства. Развивал отношения с Могулистаном, Ногайской Ордой и Русским государством. Так, при нем в 1594 г. в Москву было направлено первое казахское посольство во главе с Кул-Мухаммедом, а в 1595 г. прибыло ответное посольство Вельямина Степанова. Не упускал из поля зрения и другие направления внешней политики, например, взаимоотношения с Сибирским ханством шейбанида Кучума, правившего в 1563-1598 гг.

После падения в 1582 г. его государства в результате набега казачьего отряда атамана Ермака и прихода затем царских войск судьба молодого султана Ораза-Мухаммеда оказывается тесно связанной с историей Сибири и Русского государства. О причинах этого ввиду отсутствия надежных источников трудно однозначно судить. Возможно, Таукель решил воспользоваться поражением давнего противника казахов сибирского хана, которого поддерживала Бухара, где у власти также находился хан из династии шейбанидов Абдулла, враждовавший с казахами из-за присырдарьинских городов Туркестана с Ташкентом.

Возможно, он отправил своего племянника Ораза-Мухаммеда, чтобы воспользоваться сложившейся ситуацией и присоединить часть территории Сибирского ханства к Казахскому государству. Российский исследователь А.В. Беляков предполагает, что жены Кучума и Ондан-султана были родными сестрами и Ораз-Мухаммед таким образом приходился пасынком самому сибирскому правителю. Однако, в Сибири пути хана Кучума и кучумовичей и Ораза-Мухаммеда разошлись.

В 1586 или 1587 годах юный Ораз-Мухаммед впервые оказался в Сибири, в окружении Кучума, откуда его пригласил к себе один из потомков бывших владетелей края тайбугид Сейид-Ахмет (в сибирских летописях его имя писали Сейдяк), враждовавший с Кучумом. Возможно, они обсуждали планы возрождения

Сибирского ханства, изгнания Кучума и русских отрядов из края, присоединения части сибирских земель к казахам. Среди спутников Ораза-Мухаммеда находился летописец Кадыргали-би Жалаири, который в своем сочинении «Жами ат-таварих» («Сборник летописей»), подробно описал последующую судьбу Ораза-Мухаммеда в Москве. Мухаммеджан Тынышпаев называл должность Кадыргали-би при дворе сибирского хана «карача» - нечто вроде «министра при хане Кучуме» [4].

Таким образом, в борьбе за Сибирь против хана Кучума совпали интересы русских воевод, тайбугида Сейид-Ахмета и его союзника казахского царевича Ораза-Мухаммеда. После разгрома Кучума и его изгнания из края между ними наступил шаткий мир, русские были преисполнены решимости исполнения приказа царя Ивана Грозного о покорении Сибири, а Сейид-Ахмет и Ораз-Мухаммед считали себя давними и законными обладателями края после падения власти Кучума и занимались приведением его в порядок.

В один из летних дней 1588 г. Ораз-Мухаммед и Сейид-Ахмет со свитой находились на охоте с ловчими птицами у берегов Иртыша в местности Княжий луг, недалеко от нового русского городка Тобольска. Воевода Данила Чулков, увидев группу знатных всадников, решил хитростью заманить их в крепость и захватить в плен. Причем, по всей видимости, он не знал, что среди них есть казахский царевич, просто решил воспользоваться удобным случаем, посеять страх перед русскими и затем поторговаться при их выкупе. Воевода направил к ним своих представителей и пригласил в гости якобы для переговоров о мире и дружбе.

Ораз-Мухаммед, Сейид-Ахмет и Кадыргали-би, не имевшие еще опыта общения с пришлыми русскими и не знакомые с их психологией, решили принять приглашение новых соседей, с которыми теперь предстояло им жить рядом на одной земле. Степняки превыше всего ценили честь и верность данному слову, отличались гостеприимством и миролюбием, гость для них являлся неприкасаемой фигурой и не подозревали о вероломстве воеводы Чулкова, приготовившего для них западню.

Во время пира воевода предложил гостям выпить по полной чаше вина за здоровье царя Федора Ивановича. По одной версии, не привыкшие к такому напитку степняки вежливо отказались от угощения, по другой - Сейид-Ахмет, почувствовавший неладное, поперхнулся и не смог осушить чашу до дна. Коварный воевода обвинил гостей в неуважении к царю, злых намерениях и подал знак стрельцам, которые тут же схватили их.

Так в результате вероломства тобольского воеводы Ораз-Мухаммед со спутниками очутился в русском плену. Данила Чулков, узнав, что среди пленных находится царевич Казахской Орды и племянник казахского хана Таукеля, срочно отправил их в Москву. 10 сентября 1588 г. Ораз-Мухаммед со спутниками выехал в русскую столицу и в конце того же года прибыл к царскому двору. Вместе с ним очутились в русском плену или позже выехали из Сибири в Москву мать самого казахского хана Таукеля Ази-ханым, сестра хана Алтын-царевна, мать Ораза-Мухаммеда Алтын-ханым, племянницы хана Бахты и Кун царевны, другие близкие. Как они очутились в Сибири и почему выехали в Москву - неизвестно, источники об этом умалчивают.

Сын Ивана Грозного, царь Федор Иванович (1584-1598 гг.) устроил молодому казахскому султану торжественную встречу в Грановитой палате Кремля, поскольку видел в его лице представителя правящей династии набирающего силу Казахского ханства. Оценив по достоинству знатное происхождение и личные качества юного царевича, царь принял Ораза-Мухаммеда в русское подданство и зачислил на воинскую службу. С этого времени началась 20-летняя служба молодого казахского султана русским царям Федору Ивановичу, Борису Годунову и Василию Шуйскому [5].

В 1590-х годах Ораз-Мухаммед часто упоминается в дворцовых и разрядных списках как участник военных походов и придворных торжеств. Так, в начале 1590 г. он в составе сторожевого полка вместе с царем Федором Ивановичем ходил в поход против шведов, участвовал в штурме крепостей Ям и Иван-город. В 1597 г. присутствовал при торжественном приеме посла Священной Римской империи в Грановитой палате Кремля, причем сидел первым слева от самого царя и был представлен иноземным гостям как «царевич Казацкой Орды». Весной 1598 г. вместе с новым русским царем Борисом Годуновым участвовал в походе против крымских татар в составе полка правой руки [6, с. 103-105].

Еще первый русский царь Иван Грозный (1547-1584 гг.) говорил, что против Москвы стоят «четыре сабли»: первая - Крым, вторая - Казань, третья - Астрахань и четвертая - Ногайская Орда. Ораз-Мухаммед принимал самое активное участие во многих войнах и сражениях, умножал славу русского оружия и, несмотря на молодость, благодаря своим военным способностям и ратному искусству приобрел известность в государстве.

В 1594 г. его родной дядя, хан Тауекель прислал в Москву посла Кул-Мухаммеда с целью вернуть на родину Ораза-Мухаммеда и заручиться помощью Москвы в борьбе с бухарским правителем шейбанидом Абдаллахом, т. е. заключить двусторонний военный союз. Царь согласился при условии, что Тауекель взамен пришлет в аманаты своего сына Хуссейна [7, с. 81-82].

Переговоры закончились безрезультатно, да и сам Ораз-Мухаммед, по всей видимости, не желал возвращения в Степь, так как вполне адаптировался к жизни на новой родине, пользовался авторитетом и уважением правящих кругов Русского государства. В письме хану Таукелю в марте 1595 г. он написал: «... живем здорово, царским жалованьем всем издовольны, живем без всякого оскуденья...». Добавил, что остальные его близкие родственники также «живут здорово, в великом царском жалованье безо всякие нужи». Царь Федор Иванович также указал в ответной грамоте хану Таукелю, что «брат ваш Урусмагмет царевич у нас в царском в великом жалованье пожалован многими вотчинами, и поместьем, и деньгами, как и иных великих государей дети цари и царевичи бывают пожалованы» [8, с. 9, 11-12].

За верную службу и преданность царскому престолу, воинскую доблесть и мужество новый русский царь Борис Годунов (1598-1605 гг.) пожаловал Оразу-Мухаммеду в 1600 г. город Касимов с волостями и всеми доходами, даровав ему титул удельного «царя Касимовского». Причем, выдал специальный ярлык - акт, который прежде мог выдавать только настоящий верховный хан-чингизид в эпоху Золотой Орды.

Касимовское ханство (на Руси его называли царством) возникло еще в 1445-1446 гг. по соглашению между русским великим князем Василием II по прозвищу «Темный» с золотоордынским ханом Улуг-Мухаммедом, располагалось на стыке Московского, Владимирского и Рязанского княжеств, занимало территорию по реке Ока в северо-восточной части Рязанского княжества. Его первым правителем стал сын Улуг-Мухаммеда царевич Касым, по его имени ханство стало называться Касимовским. Столицей являлся Городок Мещерский, переименованный в Хан-Кырман или Касимов. Население составляли т. н. «касимовские татары» - представители различных тюркоязычных народов, а также русские, мещера, мордва и другие народности [9].

Касимовское ханство просуществовало около 240 лет, и за это время на ханском троне сменилось 16 «царей», среди которых встречались и вполне незаурядные личности. Так, Касимовский хан Симеон Бекбулатович (до крещения - Саин-Булат) Иваном Грозным в период борьбы с боярской оппозицией в 1575-1576 гг. был даже провозглашен «Царем и Великим князем всея Руси». Причем, власть в ханстве по

наследству не передавалась, каждый раз при смене правителя московские великие князья и цари издавали специальный указ о назначении нового правителя. Это должно было подчеркивать его особый (зависимый) статус внутри Русского государства.

Касимовские цари назначались только из потомков ханов Золотой Орды, поэтому русские цари относились к ним как к равным государям. Конечно, это была тонкая и дальновидная политика, направленная на привлечение степной знати к службе России и повышении авторитета Москвы в глазах Востока как покровителя мусульманства, собирателя земель былой Золотой Орды и ее возрождение в виде могучего Российского государства. Позже аналогичную роль выполняло созданное в Западном Казахстане, в междуречье Урала и Волги Букеевское ханство (1801-1845 гг.), просуществовавшее в качестве автономной административной единицы вплоть до 1876 г. и подчинявшееся Астраханскому генерал-губернаторству.

Провозглашение Ораз-Мухаммеда Касимовским ханом состоялось 12 июня 1600 г. в главной мечети Хан-Кырман, все жители городка присутствовали при его интронизации. Согласно традиции, была прочитана хутба - пятничная молитва с объявлением имени нового правителя. Затем четыре человека, взявшись за четыре конца белой кошмы, подняли нового правителя на ней. Все мусульмане, находившиеся при этом, огласили мечеть радостными возгласами, потом карачи, аталыки и другие знатные лица осыпали хана золотыми монетами. Все присутствующие принесли свои поздравления. На протяжении нескольких дней в городе и округе продолжались празднества и пиршества, многих пленников по этому случаю отпустили на волю.

По случаю избрания Ораз-Мухаммеда Касимовским ханом он был принят в Москве самим царем Борисом Годуновым, которому принес «шерть» - т. е. присягу в верности. Царь пожаловал ему золоченый серебряный кубок, шубу, бархат золотной на соболях, атласный кафтан, шапку горлатную черную и посеребренный железный шлем с богатым орнаментом [10, 392-393].

Таким образом, Ораз-Мухаммед стал единственным из казахских султанов, кто был ханом в Касимове, т. е. на территории самой Руси. Причем, его воцарение подробно описано казахским историком Кадыргали-би Жалаири в специальном сочинении, созданном в традициях мусульманской историографии [11].

В силу своего происхождения из сословия «белой кости» Ораз-Мухаммед был государем харизматичным, справедливым и милосердным, пользовался уважением своих подданных. В годы его правления Касимовское ханство было самым спокойным регионом во всем Русском государстве, куда переселялись из степи многие кочевники, принимавшие русское подданство.

Он часто бывал в Москве, где его принимали с самыми высокими почестями, поскольку как хан «был честию выше бояр». Так, в марте 1601 г. был на приеме у Бориса Годунова, присутствовал в Грановитой палате при провах польского посла. А в мае находился на южной границе во главе Большого полка русской армии для отражения нападения крымского хана. Осенью 1602 г. снова был приглашен в столицу для участия в приеме датского принца Иоганна, на торжественном царском обеде его обслуживал боярин Иван Морозов. Таким образом, Касимовский хан Ораз-Мухаммед входил в число высшей знати Русского государства и пользовался безграничным доверием царя и его близкого окружения.

В 1605 г. внезапно умирает царь Борис Годунов, его сын и преемник на троне царевич Федор Годунов был убит боярами, наступает т. н. «Смутное время» (1605-1613 гг.) начались крестьянские восстания и казачьи бунты, появились различные самозванцы, претенденты на вакантный русский трон. Фактически Русское государство перестало существовать, правящая боярская верхушка изменила стране и толпами повалила на службу ставленникам польских королей - т. н. «истинным царям» Лжедмитрию I («Расстрига»), Лжедмитрию II («Вор») и Лжедмитрию III («Псковский вор»). А всего самозванцев с начала Смуты насчитывалось свыше десяти в разных областях страны.

Семибоярщина (представители семи древних боярских родов) встала на путь национальной измены: в Москву были введены польские войска, на русский престол приглашен королевич-католик Владислав, которого Боярская дума поспешно назвала «Царем и Великим князем всея Руси» и присягнула ему.

В такой сложной внутривосточной обстановке Касимовский хан Ораз-Мухаммед занимал выжидательную позицию, учитывал позиции боярских группировок и прежде всего заботился о спокойствии и безопасности жителей Касимовского ханства. У него сложились крайне неприязненные отношения с временным русским царем Василием Шуйским (1606-1610 гг.), который хотел сместить его с трона. Возможно, Шуйский видел в нем в будущем потенциального претендента на царский трон Руси и всячески старался ограничить его влияние в стране и даже физически устранить со своего пути к власти.

В такой ситуации Ораз-Мухаммед в декабре 1608 г. решил поехать в лагерь польских интервентов в Тушино для встречи с Лжедмитрием II и прояснения ситуации. Ему устроили торжественную встречу, так как его войско насчитывало 1000 сабель, что было внушительной силой. В марте 1610 г. Ораза-Мухаммеда с почетом принял сам польский король Сигизмунд и удостоил первого места среди своих сенаторов, поляки отмечали независимость и солидность его поведения. Но, видимо, поляки не полностью доверяли «татарскому хану», зная его верность русскому престолу.

Лжедмитрию II донесли, что Касимовский хан Ораз-Мухаммед якобы намеревается убить его. Самозванец поверил таким слухам, 22 ноября 1610 г. он пригласил ничего не подозревавшего Ораза-Мухаммеда на охоту и предательски убил выстрелом в спину, труп бросили в Оку. Чтобы скрыть следы гнусного преступления - коварного убийства влиятельного мусульманского правителя, был пущен слух, что Касимовский хан Ораз-Мухаммед погиб при попытке покушения на «истинного царя».

За смерть своего друга самозванцу отомстил начальник его охраны ногайский князь Петр Урусов. Он тайно посетил место его гибели своего друга и нашел в реке его тело. Во время очередной охоты Петр Урусов застрелил «царька» и отрубил ему голову. Так ногайский князь Петр Урусов спас страну от очередного претендента на престол Русского государства [12, с.402-403, 469-475, 486-488].

Ораз-Мухаммед был со всеми почестями похоронен в ханском склепе на мусульманском кладбище города Касимова. Его могила была найдена в 1860 г. на Старопосадском кладбище этого города. Надгробный памятник лежал на земле, разбитый на две части. На нем было написано: «В 1019 году, месяца рамазана в 16 день (22 ноября 1610 г.) скончался сын Ондан-султана, Ураз-Мухаммед-хан. Господь всевышний да помилует его».

В книге российского историка В. В. Вельяминова-Зернова «Исследование о касимовских царях и царевичах» (часть I)» приводится фотолитографический снимок надгробия Ораза-Мухаммеда, который, к сожалению, не сохранился до наших дней.

Такова история короткой и яркой жизни казахского султана Ораза-Мухаммеда Ондан-улы - прямого потомка великого кагана Чингиз-хана и его старшего сына Жошы-хана, могущественного правителя Ак Орды Урус-хана, одного из первых казахских ханов Аз Жаныбека и его внука Шығай-хана.

Он был Касимовским ханом на Руси в 1600-1610 гг. и оставил свой след в ее трагической истории Смутного времени в начале XVII в. Когда пресеклась правящая династия Рюриковичей, начались чехарда на московском престоле и поиски новой царской династии. И как Касимовский хан-чингизид, приняв православие, вполне мог претендовать на вакантный трон Русского государства. Русь получила бы новую, тюрко-православную династию Касимовских царей, основателем которой стал бы казахский султан Ораз-Мухаммед Ондан-улы. Но этому помешала его неожиданная и таинственная смерть от рук неведомых заговорщиков, не заинтересованных в таком повороте событий [13].

Пять лет назад, 14 ноября 2015 г. в Москве, в Посольстве Республики Казахстан в Российской Федерации состоялась международная научная конференция на тему «Роль Ораза-Мухаммеда Ондан-улы в истории Казахстана и России». С докладами выступили Чрезвычайный и Полномочный Посол РК в РФ, доктор политических наук И.Н. Тасмагамбетов, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор З.Е. Кабульдинов, ведущие российские ученые – доктора исторических наук Н.Е. Бекмаханова, А.В. Беляков, И.И. Зайцев и В.В. Трепавлов. В ней приняли участие казахстанские ученые доктор исторических наук М. Ж. Абдиров и кандидат исторических наук Н. А. Атыгаев, а также известный исследователь отечественной истории Р. Д. Темиргалиев. Они отметили важную роль Ораза-Мухаммеда Ондан-улы в становлении российско-казахстанских дипломатических отношений как первопроходца в истории взаимоотношений двух стран.

15 ноября 2019 г. в городе Касимове Рязанской области на территории старинного мусульманского кладбища в торжественной обстановке была открыта величественная стела из красного гранита как память о казахском султанине Оразе Мухаммеде Ондан-улы, закончившего свой жизненный путь в далекой от казахской степи русской земле, ставшей для него второй родиной.

Список источников и использованной литературы

1. Каратеев М. Русь и татары. Железный хромец. Возвращение. – М., 1992. – С. 274, 379; См. также: Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979; Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы, 2007; Мусатаева М.Ш., Шеляховская Л.А. Словообразовательный словарь тюркизмов. – Алматы, 1995; Шипова Е. И. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата, 1976.
2. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.; Шамшиденова Ф. М. Тайбуға ұлысы және Батыс Сібір: саяси-әлеуметтік мәселелері. – Алматы: «Palitra Press» баспасы, 2021. – 432 б.
3. Кәрібаев Б. Б. Қазақ хандары. Казахские ханы. Kazakh khans. – Алматы: Сардар, 2015. – 72-82 бб. (128 б.); Омарбеков Т. Ұлы Даланың дара тұлғалары: Қазақ хандары. – Алматы, 2015. – 86-89 бб.
4. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Санат, 2002. – С. 72 (224 с.); См. также: Атыгаев Н.А. Кадыргали-бек Косымұлы и его исторический труд // Казахское ханство в потоке истории. Очерки. – Алматы, 2002. – С. 26-31.
5. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том I. – Алма-Ата, 1961. – С. 122-124, 153-158, 217 (777 с); Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинеи Карамышев сын Мусайтов. Опыт совместной биографии. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2019. – С. 24, 50-51, 98-101 (208 с.).
6. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах Часть II. – СПб., 1864. – С. 103-105.
7. Абусейтова М. Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. – Алма-Ата, 1985. – С. 81-82.
8. Казахско-русские отношения в XVI - XVIII веках (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата, 1961. – С. 9, 11-12 (764 с.).
9. М. Степные рубежи России. Как создавалась колониальная империя. 1550-1800. Сноска 571 (взята из Интернета).
10. Беляков А.В. Чингисиды в России XV-XVII веков: просопографическое исследование. – Рязань: «Рязань. Мир», 2011. – 512 с.
11. Сыздыкова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қасымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы, 1991.
12. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. Часть II. – СПб., 1864.
13. Абдиров М.Ж. Казахский хан в Русском государстве. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2021. – 542 с.

ИНСТИТУТ АМАНАТСТВА В ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ПЕРЕПИСКЕ АБЫЛАЯ, АБУЛХАИРА И БОПАЙ ХАНЫМ С РОССИЕЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Абуов Н.А.,
*директор филиала Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
в г. Петропавловске, к.и.н. abuovnur@mail.ru*

Картова З.К.,
*Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,
декан факультета истории, экономики и права,
к.и.н., ассоц. профессор, kartov_m@mail.ru*

Установление постоянных дипломатических контактов с Российской империей приводит к многократному увеличению писем от казахских правителей, увеличению самих акторов дипломатической переписки. Достаточно большое количество дипломатических писем между правителями соседних государств может раскрыть отдельные процессы и механизмы функционирования как государственности, так и широкий спектр их взаимодействия. В качестве адресантов дипломатических писем между Российской империей и Казахским ханством чаще всего выступали ханы, султаны, степная элита, имевшая возможность в приграничных территориях проводить регулярное взаимодействие с администрацией Российской империи. Выявление и анализ новых писем казахских правителей может раскрыть особенности и характер делопроизводства, историческую картину взаимоотношений правителей Казахского ханства и Российской империи.

Одним из аспектов переписки казахских правителей с российскими чиновниками XVIII века был вопрос аманатства. Аманат (от араб. «амана» - доверие, залог) одна из распространенных форм дипломатических и политических гарантий, существовавшая в Казахском ханстве. Институт аманатства являлся практикой передачи заложников (аманатов - детей правителей) от одного политического субъекта другому. Аманаты по сути являясь политическими заложниками в другом государстве становились гарантами исполнения заключенных договорённостей, клятв о верности или подчинения между политическими субъектами.

Институт аманатства ведет свои корни к традициям тюркских и кавказских народов, народов Сибири. Аманатами, как правило, становились близкие родственники правителей, в большинстве своем дети мужского пола. Возможность удерживать аманата и влиять на его жизнь было мощным инструментом в проведении внешней политики во взаимодействии с союзником или соседом. Аманаты казахских правителей находились при российских крепостях и являлись гарантами клятвы о подданстве Российской империи. Они также, естественно, становились средствами политического давления со стороны российских чиновников на казахских ханов. В тоже время аманаты становились не просто пленниками, но и могли получить совершенно новое воспитание и мировоззрение в зависимости от сроков своего пребывания в заложничестве. Их нахождение в аманатах могло стать началом воспитания будущего лояльного лидера, что было важным фактором для удерживающей его стороны в будущих взаимоотношениях.

Формирование казахско-российских отношений в XVIII веке, принятие присяги о подданстве Российской империи значительно расширило развитие института политического аманатства в среде казахских правителей. В XVIII веке султан Абылай и Абулхаир хан отправляли своих детей в качестве аманатов в Россию после принятия присяги о подданстве.

О пребывании сыновей Абулхаир хана в качестве аманатов в Оренбурге достаточно много в письмах как самого Абулхаира, так и его супруги Бопай ханым. Так, в письме Императрице Анне Иоанновне в июне 1738 года он пишет об отправке своего сына Ходжа Ахмета в качестве аманата. «Вашего императорского величества всеподданнейший раб Киргис-касацкой орды Абулхаир-хан всеподданнейше доношу: понеже ко услугам вашего величества отправил я сына своего Ходжу-Ахмета, и вся Киргис-касацкая орда в покорности находится, и тем я успокоился» [1, л. 30-31]. Данное событие было одним из обязательств и гарантий соблюдения российского подданства Абулхаир ханом. До этого в статусе первого аманата пребывал сын Абулхаир хана Ералы султан.

Стремясь добиться смены Ералы султана другим сыном, Абулхаир хан не раз писал письма в Оренбургскую администрацию. Тем временем в российской столице ждали от оренбургского начальства следующих уточнений: «Ходжа Ахмет прямой его Абулхаиров сын и от единой матери с Эрали салтаном рожден, и в таком ли равном люблений родители его содержат, как упомянутого Эрали Салтана?» Такая тщательная проверка происхождения наследника хана объясняется тем, что некоторые народы заменяли аманатов бедными детьми или рабами, выдавая их за своих родных потомков. В итоге Татищев «выбрал» Ходжа Ахмета, и тот «сменил» своего старшего брата 27 августа 1738 года. Заложникам «при отпуске» из Оренбурга выдавались денежные награды и сабли - Ералы получил «пансарь, ружье и саблю» [2, с. 107].

Стремление облегчить жизнь аманатов, их ротация и замена в Российской империи, сокращение сроков их пребывания в заложниках - были важными задачами, которые преследовали казахские правители. Так, в письме Императрице Елизавете Петровне от 15 мая 1743 года Абулхаир хан выражал просьбу изменить условия аманатства от Младшего жуза. «Вашему императорскому величеству со всепокорностью доношу о моем состоянии и в том меня не обвинить прошу. Пока я здрав, детей своих больших и меньших за равность почитаю; знания злату как большое, так и меньшее, называется златом. По высочайшей вашей милости малолетные мои дети возросли б в службе в вашей и чести б себе услужили, и аще б меня бог в порицание моим неприятелям не подверг, более состоит в вашей императорской воли, понеже мы от своей верности не отринемся. Только от того весьма в стыду нахожусь, что приятели и неприятели говорят, якобы моя верность в том состоит, что я детей своих вам отдаю, и то говорят: «Хотя-де ты и детей своих отдаешь, а мы не отдаем, токмо в такой же милости находимся». Которые речи с немалыми трудами снести могу, будто я ныне насильствен стал быть, и о том мой дикой народ в немалом сумнении находится, и на такие их легкомысленные речи прошу не обвинить» [3, л. 16-17].

Абулхаир хан в своих письмах аргументировал замену своих сыновей, являющихся аманатами, на детей биев, родовых старшин, которые также присягали на подданство России. Он сетовал, что нахождение в аманатах исключительно его детей подрывает авторитет хана среди населения. Правитель предлагает ротацию детей и привлечение в аманаты представителей казахских родов или их детей. Такой же позиции о ротации аманатов придерживался и Абылай султан, который в письме генерал-майору И.А. Рейнсдорпу от 7 ноября 1769 года указывает на ряд предложений-требований: «... А обмен моих сыновей[-аманатов] производили бы через два или три года, причем тот обмен осуществлялся бы по моему выбору. Чтобы ее падишахское величество всех нас считало равными - русских, казахов и прочие народы, и коменданты ваших пограничных крепостей проявляли справедливость, и не было бы насилия и притеснения. И чтобы каждый направляющийся [в аманаты] мой сын увидел благословенное государево лицо. [Если же] мой сын долго пробудет [в аманатах], то пусть он будет видеть [государево лицо] раз в три года» [4, л. 18-19]. В письме

он также делится своим мнением, считая необходимым, чтобы местами аманатства должны быть крупные крепости, где проводятся сатовки, базары. В завершении письма Абылай хан пишет, что если его предложения и просьбы будут приняты и одобрены, необходимо их оформить в официальном документе. Содержание этих писем подтверждает остроту вопроса об аманатах для степных правителей.

Российские власти пытались снять напряжение в этих вопросах организацией аудиенций аманатов с доверенными лицами из Младшего и Среднего жуза. В ситуации с Абулхаир ханом, они также пытались внедрить политику поощрений и наград для аманатов в период их пребывания в Российской империи. Так, в письме Тайному советнику И.И. Неплюеву от 28 июня 1745 года Абулхаир хан благодарит его за письмо и вручении награды его сыну Ходжа Ахмет султану. «Присланное ко мне от сына моего Ходжахмет-салтана письмо по прозьбе ево при сообщенным вашим почтенным письме я получил и на оные истинным моем сердцем радовался. В котором пишет, что он е. и. в. высочайшую милость получить удостоился и чрез знатного министра всю нашу Киргис-кайсацкую орду со всеми солтанами и знатными людьми высочайшим е. и. в. милосердием всемилостивейше обнадеживан, также и об нем никакова против сумнения не иметь. Когда же б он, Ходжахмет-салтан, с награждением по желанию ево возвратился, то б мы желаемого своего взяли, яко сподущего с небеси получили, и всенародно б радовались; и вас бы, г-н генерал, господь сим возрадовал, а сердце наше уже ныне на место устанавливается» [5, л. 191 и об.]. Письмо начинается согласно этикету с перечислений регалий царствующей императрицы Елизаветы Петровны. Данная награда, которую Ходжа Ахмет султан удостоился от имени императрицы Елизаветы Петровны, судя по содержанию письма была очень важной новостью для хана. В завершении он просит И.И. Неплюева отпустить на некоторое время Ходжа Ахмет султана, чтобы повидаться с ним и считает нужным, чтобы молодой султан лично ознакомил население родов и жуза о своем достижении.

Однако такие тактические решения российской стороны не снимали остроту и конфликт во взаимоотношениях Абулхаир хана и И.И. Неплюева. Хан в течение нескольких лет вел переписку о смене условий для аманатов-заложников. Ученый-историк Избасарова Г.Б. в научной статье, посвященной институту аманатства отмечает, что «В 1746 г. кризис во взаимоотношениях Неплюева и Абулхаира достиг «пика». В течение восьми лет хан не приезжал в Оренбург, а беспокойства на границе усилились. Губернатор предлагал «одними яицкими казаками один или два улуса вырубить до самого младенца, и тем их в страх привести». Однако на этот шаг российские чиновники не решились. В итоге по представлению канцлера графа А.П. Бестужева-Рюмина императрица Елизавета указом от 7 июля 1747 года распорядилась направить из столицы в Оренбург бригадира А. Тевкелева, которому поручила разрешить конфликт между тайным советником и ханом. Причем Петербург пошёл на определенные уступки. В полученной бригадиром инструкции предусматривалось, что в случае упорного нежелания Абулхаира отдать в аманаты вместо Кожа Ахмета другого сына от ханши Бопай, нужно будет согласиться на принятие Чингиза». В итоге аманатом все же становится очередной сын Абулхаир хана и ханши Бопай – султан Айшуак [2, с. 110].

Следует отметить, что в дипломатической переписке и политическом процессе также участвовали жены и дочери казахских ханов. Наибольшее количество дипломатических писем принадлежит правительнице Младшего жуза, супруге одного из самых влиятельнейших ханов Казахского ханства Абулхаира - Бопай ханым (1690 -1780 годы) [6, с.12]. Родилась Бопай ханым не раньше 1680 года в состоятельной семье и унаследовала качества, необходимые для ведения успешной политической

карьеру. Бопай была дочерью одного из известных казахских султанов Младшего жуза Суюндика, сестрой влиятельного султана Дербесалы и авторитетного батыра Мырзабека [7, с.7]. Абулхаир хан поняв, что его жена обладает незаурядным организаторским талантом, пытался привлечь ее к общественным и политическим делам, что не противоречило его цели создания семейной династии правления. Абулхаир хану также было удобно выстраивать политические контакты с российской императрицей Анной Иоанновной через свою супругу, которая могла быстрее найти удобные варианты коммуникации с царствующей особой. Таким образом, Бопай ханым на долгие годы становится политическим союзником и советником своего супруга Абулхаир хана, влиятельным и авторитетным соправителем в родах Младшего и Среднего жузов.

До настоящего времени изучение эпистолярного наследия Бопай ханым как важного исторического источника по политическим коммуникациям в период установления протектората не становилось предметом отдельного исследования, так как не проводилось текстологического анализа дипломатических писем. Вместе с тем в 30-40-х гг. XVIII века Бопай активно участвовала во всех внутри- и внешнеполитических мероприятиях Абулхаира хана. В последний год жизни Абулхаира она не только была участником многолюдных курултаев знатных представителей Младшего и Среднего жузов, но и выступала с речью на одном из них по обсуждаемому здесь актуальному вопросу общественно-политической жизни казахов [8, с. 321]. Письма Бопай ханым являются ярким дополнением в реконструкции исторических событий середины XVIII века, раскрывающих историю Младшего жуза и взаимоотношений с российской администрацией.

Создание условий для султанов, находящихся в статусе аманатов и их защита, становятся одной из основных тем ряда писем Бопай ханым во второй половине XVIII века. Ее письмо бригадиру А.И. Тевкелеву от 19 августа 1748 года выражает просьбу и содержит заботу об ее сыне Айшуак султани, который был в этот период в статусе аманата в Оренбурге. Как заботливая мать, она беспокоилась о здоровье и безопасности, времяпровождении своего сына. В связи с этим в письме излагается просьба об обеспечении достойных условий жизни султани за пределами дома и возможности встреч с ним через доверенных лиц. В письме она пишет: «Я, Попай-ханша, а ваша сноха, желаю вам на бесчисленные лета доброго здоровья..... Что же наше детище Айчувак-салтан ныне уже не наш, но стал быть ваш, которого прошу забавлять и всячески увещевать, чтоб ему было нескучно, да и во всех наших прозьбах не оставить. Ныне же я о здравии вашем рано и господу богу молю, и всегда того желаю, чтоб между нами бесперерывно люди ездили». В адресанте письма, называя себя снохой, она указывает на существовавшие братских доверительных отношений между А. Тевкелевым и Абулхаир ханом [9, лл. 277-278].

Смена сыновей аманатов была предметом забот Бопай ханым, как и покойного Абулхаир хана. В письме тайному советнику И.И. Неплюеву от 6 октября 1748 года она пишет: «И паки прилежно прошу к предбудущей весне к смене сына моего Айчувак-салтана сыном же моим Адиль-салтаном (как о том покойной родитель их, а мой дражайшей сожителю с братом их большим г-ном бригадиром по истинной и искренней их дружбе положили, чего и мы не пременяем) обстоятельное о вышеписанном повеление исходатайствовать. А онго обретающегося ныне сына моего Айчувак-салтана прошу до того времени никуда вдаль не отлучать, ибо то, чтоб он в Оренбурге при вас обретался, и народ наш за благо разсуждают, за все же ваши в делах и недоумениях наших поправлений да воздаст господь бог» [10, лл. 17-18 об.]. Уже в другом письме тайному советнику И.И. Неплюеву от 23 июня 1749 года Бопай ханым пишет о состоявшейся смене в статусе аманата своего сына

султана Айшуака на Адиль султана и просит также обеспечить ему все необходимые условия для жизни в аманатстве. «Сына моего ж Адиль-салтана низжайше ж прошу в высокой милости своей и в увеселении содержать, ибо он и у нас здесь внесли обращался». В письме она также выражает благодарность тайному советнику И.И. Неплюеву за достойный прием и аудиенцию Нуралы хана и других биев, о чем они рассказали на поминках (асе) в память Абулхаир хана [11, л. 257].

Бопай ханым, добиваясь своих целей в отношении сыновей, в письмах бригадиру А.И. Тевкелеву высказывала особую благодарность за поддержку ее семьи, в том числе и за времяпровождения в Оренбурге Айшуак султана и созданные для него условия. Так, в письме бригадиру А.И. Тевкелеву от 6 октября 1748 года она пишет: «О, г-н брегадир-мурза, как сначала вы нас на истинны[й] путь наставили, и чрез ваше старание мы всякое себе благополучие получать устаивались, и мы кроме вас ничего не разумеем. И дабы вы пребывали в Оренбурге, а отлучаться б никуда не изволили; ежели б вы тут обще с Айчювак-салтаном находились, то б мы тем весьма довольны были, и оно б мы так почитали. А когда же б вы свою фамилию изволили приказать к себе привести, которое б нам зело приятно было. А что вы с его высокопр[евосходительств]вом генералом Иваном Ивановичем согласно находитесь, оному весь народ наш неизреченно радуются, ибо вы, по своему высокоразумию, что у нашего народа есть во уме, то вы все выразумить и обряды их признать изволите, да и всякие наши недостаточные дела поправлять можете, за что вам отдари всещедры[й] бог. Мы же ныне как на господа бога, так и на вас имея надежду, рано и позд[н]о о вашем здравии бога молим» [12, лл. 303, 301 об.].

Следует отметить, что Бопай ханым была достаточно уверена в благосклонности приема своих послов и в принятии положительного решения своих просьб. Это было возможным вследствие тех дружеских отношений, которые сложились с А.И. Тевкелевым и Абулхаир ханом в период принятия подданства. Следует отметить, что российская сторона всегда охотно поддерживала казахских ханш в их просьбах. Содержание писем Бопай ханым демонстрирует, что взаимоотношения с А.И. Тевкелевым у семьи Абулхаир хана были особого рода. Если в других письмах в качестве адресанта она указывала себя «Абулхаирхановой ханши Пупай», «законная супруга Абулхаир-хана Попай-ханым», «Я, Попай-ханша», то при обращении к А.И. Тевкелеву Бопай ханым уже называла себя снохой (келин), в ее письмах-просьбах отчетливо акцентировался характер дружеских и родственных связей. Абулхаир хан также очень доверял Тевкелеву, которого считал тюрком, и в своем письме Анне Иоановне от 1733 года писал о нем, что он в «киргискацком обычаи и поведении довольно известен» [13, с.83]. Знание им традиций и культуры казахского народа, естественно, облегчало установление коммуникаций с казахскими ханами. В этот период Российская империя в силу отсутствия достаточных ресурсов не могла играть в Младшем и в Среднем жузе ключевую военно-политическую роль, ограничиваясь влиянием прежде всего на казахскую элиту.

В XVIII веке Российская империя была вынуждена руководствоваться в своей внешней политике во взаимоотношениях с казахскими жузами методами «мягкой силы», одним из инструментов которого было аманатство. Однако последующие события, связанные с дальнейшим проникновением в степь, строительство в середине XVIII века в Сибири новых военных крепостей, позволило постепенно отказаться от института аманатства. «В 1750-1769 гг. 12 малолетних сыновей Нуралы были аманатами. Смерть двух аманатов от хана Нуралы (последнего - Урдугали в 1769 г.) и неэффективность заложничества в целом привели в дальнейшем к отмене этого социально-политического института» [2, с. 111].

Упразднение института политического аманатства и отсутствие вопросов о нем в письмах казахских правителей связано с дальнейшей трансформацией интересов Российской империи, которая более не нуждалась в таком инструменте давления на казахскую элиту. Письма казахских правителей российским чиновникам об аманатах раскрывают сложность отстаивания ими интересов своих детей, нежелание использовать своих наследников как способ выстраивания внешней политики и механизм своего подчинения и контроля.

Список источников и использованной литературы

- 1 Архив внешней политики Российской империи, Ф.122. Оп.1. Д.1. Л.30-31
- 2 Избасарова Г.Б. Аманат в традиционном казахском обществе и в российской политике XVIII в. // Российская история (Старое название: Отечественная история; История СССР), издательство ФГБУ Издательство «Наука» (Москва). – № 1. – С. 103-112
- 3 Архив внешней политики Российской империи, Ф.122. Оп.1. Д.3. Л.16-17
- 4 Архив внешней политики Российской империи, Ф.122. Оп.2. Д.19. Л.18-19
- 5 Объединенный государственный архив Оренбургской области, Ф. 3. Оп. 1. Д. 8. л. 191 и об
- 6 Өтенизов С. Әбілқайыр мен Бопай сұлу // «Әбілқайыр хан мен Бопай ханымның өмір жолы және ұлт тарихындағы орны»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Ақтау, 2018. – 271 с. – С. 7-15
- 7 Жаулин К.М. Бопай ханым – саяси мемлекеттік қайраткер (1690-1780 ж.ж.) // «Әбілқайыр хан мен Бопай ханымның өмір жолы және ұлт тарихындағы орны»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Ақтау, 2018. – 271 с. – С. 3-7
- 8 Өтенизов С. Әбілхайыр мен Бопай. Адай ата. 3 том. – Алматы, 2007, – 458 б.
- 9 Архив внешней политики Российской империи, Ф.122. Оп.1. Д.4. Л.277-278.
- 10 Архив внешней политики Российской империи, Ф.122. Оп.1. Д.8. Л.17-18 об.
- 11 Архив внешней политики Российской империи, Ф.122. Оп.1. Д.4. Л.257
- 12 Объединенный государственный архив Оренбургской области, Ф.3. Оп.1. Д.18. Л.303, 301 об.
- 13 Лапин Н.С. Деятельность О.А. Игельстрома в контексте казахско-российских взаимоотношений (1780-1790-е годы). – Астана, 2012. – 384 с. – С.83

1920-ЖЫЛДАРЫ БАЛАЛАР ҮЙІНДЕГІ ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕР ЖҰМЫСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ

Бекенова А.А.,

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институты, тарих магистрі.*

Алматы қ.

1920-жылдары балалар панасыздығының көбейіп, панасыз балалардың балалар үйлеріне жинақталып, тәрбиелене бастағаны белгілі. Балалардың панасыздығы – ата-анасын жоғалту, отбасынан кету, тәрбие мекемесінен қашу немесе әлеуметтік апаттардың бірі – соғыс, аштық, жұмыссыздық, эпидемия, ата-аналардың аса мұқтаждығы нәтижесінде балалар мен жеткіншектерде тұрақты мекен-жайының, отбасылық немесе мемлекеттік қамқордың, педагогикалық бақылау мен жүйелі тәрбиелік ықпалдың жоқтығынан көрінетін әлеуметтік құбылыс. 1920-жылдардың басында анықтамада көрсетілген құбылыстардың барлығы дерлік орын алғандығы тарихтан мәлім. Панасыз балалар мемлекет тарапынан жинақталып, балалар үйлерінде білім алып, тәрбиеленіп қана қоймай, өздерінің жас ерекшеліктеріне қарай жұмыс жасай бастаған. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік

архивінің 81-қорының істерін талдай отырып, 1920-жылдары балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің қандай жұмыстар жасағандығы анықталды [1].

«Балалар үйінде өмірді ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулыққа» сәйкес балалар үйіндегі балалардың өмірін ұйымдастырудың негізі мынадай қағидаттарға негізделуі тиіс болған: 1) Еңбек қағидаты, 2) көркемөнерпаздар, 3) өзін-өзі басқару және 4) ашық есік. Нұсқаулыққа сәйкес балалар үшін балалар үйі еңбек мектебі және балалардың өмірі еңбек болуы керек деп көрсетілген. Алайда, еңбекпен қатар білім де берілуі керектігі, мәселен, тамақ дайындауда тамақ өнімдері, қайнатудағы үдерістер, тамақ қорытылуының маңыздылығын; малды баптауда оны дұрыс күтім жасаудың, ветеринар, зоология бойынша мәліметтерді; өрісте, бақшада жұмыс барысында ботаника, жерді өңдеу, мелиорации т.б. туралы жеткізу керектігі ескерілген [2].

Наркомпростың «Балаларды қорғау бөлімі» 13-18 жастағы балаларға қатысты нұсқаулықта 15 жасқа толған балалар қандай еңбек түрімен айналысатындығы туралы ойлана бастап, балалар үйі баланың 17-18 жасында қалаған саласында жұмыс істеуі үшін оларды техникалық, есептік, мейірбикелер, басшыларды дайындау, т.б. курстарға жіберу қарастырылған. Мұның барлығы балаларға машинкада басу, көйлек, аяқ киім тігуді үйретіп, бала 17-18 жасында тәуелсіз болуына есептелген. Егер бала 17 жаста болса, онда тез арада курстарға, еңбек сыныптарына қатыстырып, қажетті білім алуы керек болған. Курстарды бітірген соң, балалар үйі немесе Балаларды қорғау ішкі бөлімі жасөспірімге лайықты жұмыс тауып, мүмкіндігінше үлкендерге арналған жатақханаға орналастыруы керек болған. Егер жатақхана болмаса, алғашқы уақытқа бөлме тауып, заттай әлеуметтік қамтамасыз етіп, жеке еңбек өмірін бастауға көмектеседі. Жасөспірім өзін үлкен өмірде жалғыз сезінбеуі үшін балалар үйімен байланысын сақтауы қажет болған [3].

Балалардың жұмыспен қамтылуын екі үлкен топқа бөлуге болады: Біріншісі – балалардың Балалар үйінде орындалатын күнделікті тұрмысқа қатысты жұмыстар, мысалы, жатын орындарын жинау, асханада жұмыс, су әкелу, кір жуу, киім үтіктеу, бақша жұмыстары, т.б. Екіншісі – арнайы жұмыс орындарында орындалатын жұмыстар, мысалы, цехтарда киім, аяқ киім тігу, т.б.

Бірінші жұмыс түрлеріне келетін болсақ, «Балалар үйлерінде еңбек процестерін жүргізу жөніндегі нұсқаулыққа» сәйкес Балалар үйінің ұжымы (балалар, педагогикалық, медициналық және техникалық қызметкерлер жұмыс жоспарын жасап, орындалуы тиіс міндеттерді нақтылайды. Балалар үйінің әрбір мүшесі өзіне жүктелген жұмысты нақты, соңына дейін жеткізіп орындауы керек. Алдымен, әрбір жұмысты үлкен кезекші топтарда орындайды. Әрбір топ балалардан, тәрбиешілерден және техникалық қызметкерлерден тұрады. Топтардың талғамы мен көңіл-күйіне қарай жұмысты таңдауға құқық берілген. Тек орындауға құлықсыз жұмыстарды ғана топтар кезектесіп орындайды. Балалар жұмысының нәтижелерін көруі үшін кезекшілік белгілі бір ұзақ уақыт орындалуы керек.

Үй-жайды тазалау. Жатын бөлмесі, дәліздер, сабақ оқу бөлмелері т.б. үй-жайларды тазалау ½ сағатты қамтып, әрбір жинаушыға 20 шаршы арш. көп дегенде 5 арш. жоғары емес белгіленген. Бұл жұмыспен 8 жастағы балалар шұғылданған.

Барлық үй-жайлардың апта сайынғы үлкен тазалауы: қабырғалар мен төбелердегі шанды сыпыру, едендерді, есіктер мен терезелерді сүрту, көрпелер мен матрацтарды қағу және т.б. жұмыстар әрбір балаға 12 шаршы метр көп болмай орындалады. Бұл жұмыс 12 жастан белгіленеді, одан кіші балалар мұндай жұмысқа тартылмауы керек. Үй-жай көлемі өте үлкен болған жадайда арнайы техникалық қызметкер шақырылуы қажет.

Асхана жұмысы. Асхана бойынша кезекшілерді екі ауысымға бөлінген, біріншісі таңертеңгі және түскі асқа, екіншісі түстен кейінгі шайға және кешкі асқа. Бұл олардың басқа сабақтарға қатысуына мүмкіндік берген. Кезекшілер үстелдерді дайындап, ыдыс жуған және асхананы тамақтан соң жинаған. Столды дайындауға 15 минут, столдарды жинап, сыпыруға ½ сағаттан артық болмауы керек. Ауыр кәстрөлдерді, самаурындарды көтеруден басқасын 8 жастан бастап жоғары балалар орындай алады.

Ас үйде жұмыс істеу. Балалар үйінде балалар тамақ дайындау, азық-түліктерді қолдану дағдыларын меңгеруі керек. Ас үйдегі жұмыс физика, химия, мәдениет тарихы бойынша нақты деректер қорын жинақтауға мүмкіндік береді. Асханада тамақ дайындау барысында будың көп мөлшерде бөлінетінін ескере отырып, балалардың денсаулығы зардап шекпейтін жағдай жасау керек. Асханамен қатар азық-түліктерді сақтауға арналған шкафтары бар ерекше бөлмеде кезекшілер азық-түліктерді өлшеп, көкөністерді тазалап, азық-түлік кітабына күндік шығынды жазады және т.б.

8-11 жастағылар ас үйде мүлдем жұмыс істемеуі керек;

11-14 жастағылар күні бойына 1 сағаттан көп емес;

14 жастан жоғарылар күніне 2 сағаттан көп емес.

Су тасу. Бұл жұмыста әрбір Балалар үйінің ерекшелігі ескерілген, себебі бір үйде су құбырлары мен қрандар болса, басқасында суды өзендер мен құдықтардан тасыған. Балаларға бұл жұмысты тапсырарда шелек салмағы мен көлемі ескерілген:

2-10 жастағы бала 5 ф. ауыр емес және 126-130 с. жоғары емес шелекті көтере алады;

13-14 жастағылар – 8 ¼ ф. – 145-150 с.

15-16 жастағылар – 15 ф. – 155-162 с.

Бұдан үлкен және ауыр шелектерді тасуға рұқсат бермеген абзал.

Кір жуу. Кір жуу антигигиеналық жұмысқа жататындықтан 12 жастан ерте тартылмаған. Балалар қол орамалдар, жастық қаптары, блузкалар, сүлгілер, алжапқыштар жууы мүмкін болып, ал ауыр төсек қаптағыштар, дастархандар жумайды.

12 жастағыларға 1 - 1/2 сағат;

13-15 жастағыларға 1 ½ - 2 сағат.

Киім үтіктеу. Үтіктеуге 11-13 жастағылар 1 ½ сағаттан көп емес, 13-15 жастағылар – 2 сағат жүргізеді. Үтіктер тек қатты, плитка болуы, құрғақ емес пайдаланылуы қажет. Столдар баланың бойына қарай орнатылуы керек.

Ағаш тасу. Ағаш тасуға 9 жастан рұқсат етілген:

9-10 жастағыларға 7 ½ ф.

11-12 жастағыларға – 12 ф.

13-14 – 16 ф.

15-16 – 22 ф.

Ағаштарды 2-қабатқа көтеретін жағдайда салмақтар азайтылуы керек. Бөренелерді екі бала екі қолмен немесе зембілмен тасуы қажет. Бұл жұмыс 1 сағаттан аспай, ортасында үзіліс болған. Ағаш жаруға тек 15 жастан асқан балаларға, ал 13 жастағы балаларға ағаш аралайтын биіктік пен аралар дұрыс болғанда рұқсат берілген.

Ағаш ұстасы және басқа да жұмыстар. Арамен, балтамен, шапқымен жұмыстарды балалардың бойына лайықты жұмыс үстелінде орындау қажет. Шеберханаларда жетекшілер балаларға материалдардың қасиеттеріне оларды өңдеудің әртүрлі әдістеріне көңіл аудартуы керек. Мәдениет пен өнер тарихы бойынша мәліметтерді, стилермен таныстырып, балалар жасаған пішін мен сызық сұлулығын көрсетуі керек болған.

Бақша жұмыстары. Жерді жырту 14 жастан рұқсат етіліп, күніне 2 сағаттан аспауы керек болған. Су құюда су тасудағы өлшемдер басшылыққа алынған. Арам шөп жұлу және т.б. жұмыстар күніне 2 – 2 ½ сағаттан аспауы қажет болған. Балалардың жалпы денсаулығы бойынша келесідей жұмыс істеуі мүмкін екен:

12 жасқа дейін 2 сағат;

14 жасқа дейін 3 сағат;

16 жасқа дейін 4 сағат.

Бұл көрсеткіштер шамамен, Балалар үйінің дәрігері жекелеген жағдайларда жеке баланың мөлшерін белгілейді.

Физикалық еңбектің қарапайым механикалық орындауға айналмауы үшін тәрбиешілер еңбек үдерісіне қатысып, балаларға құбылыстардан туындайтын теориялық білімді меңгертіп, өз үлгісімен балаларда қызығушылық тудырған. Еңбек үдерістері ұлдар мен қыздарға бірдей болған. Медициналық ерекшеліктеріне қарай ауыр еңбек түрлерінен басқа жұмыстар «әйелдер» және «ерлер» жұмысы деп бөлінбеуі керек болған [4].

Қорытындылай келгенде, 1920-жылдары балалар үйлеріндегі тәрбиеленуші балалардың өмірі білім алумен қатар еңбекпен байланысты болған. Балалардың жұмыспен қамтылуын 2 үлкен топқа бөлуге болады: Біріншісі – балалардың Балалар үйінде орындалатын күнделікті тұрмысқа қатысты жұмыстар, мысалы, жатын орындарын жинау, асханада жұмыс, су әкелу, кір жуу, киім үтіктеу, бақша жұмыстары, т.б. Екіншісі – арнайы жұмыс орындарында орындалатын жұмыстар, мысалы, цехтарда киім, аяқ киім тігу, т.б. Бұл еңбек түрлері балаларды тәрбиелеудің бір түрі болғанымен, үлкен өмірге дайындауда да маңызды орын алған деген пікірдеміз.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. Педагогика: Большая современная энциклопедия. / Сост. Е.С. Рапацевич. – Мн.: «Соврем. слово», 2005. – 720 с.
2. ҚР ОМА. 81-қ. 1-тіз. 37-іс 2-б.
3. ҚР ОМА. 81-қ. 1-тіз. 37-іс 15-15а.п.
4. ҚР ОМА. 81-қ. 1-тіз. 37-іс 35-39-бб.

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ О ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЯХ В КАЗАХСТАНЕ

Вожжова Е.Б.,

*Научный сотрудник научно-исследовательского отдела
обеспечения общей истории КГКП «Музей памяти
жертв политических репрессий п. Долинка».
п. Долинка Карагандинской области*

В истории Казахстана есть важные темы, которые сегодня требуют нового взгляда. Среди них – тема массовых политических репрессий и голода, которая на сегодняшний день активно исследуется как отечественными, так и зарубежными учеными.

С обретением независимости в Казахстане стали глубоко изучать историю. В настоящее время большое внимание уделяется изучению проблемы истории политических репрессий, появляются и рассекречиваются новые исторические и архивные материалы. Научные исследования истории политических репрессий в Казахстане являются актуальными, так как это важная часть истории страны, которая до сих пор вызывает много вопросов и требует дальнейшего изучения.

Исследования истории политических репрессий помогают понять механизмы и причины репрессий, их последствия для общества и личностей, а также способы предотвращения подобных явлений в будущем. Изучая историю политических репрессий, это помогает сохранить память о жертвах репрессий, сделать уроки истории более доступными и понятными для современного поколения и является крайне важным шагом в развитии исторической науки и сохранении исторического наследия страны.

Изучение политических репрессий и голода 20-х-50-х годов в Казахстане имеет большое значение для понимания истории этого периода. Эти события оказали огромное влияние на жизнь казахстанцев и сформировали их идентичность.

Память служит ярким примером обращения ко времени в поиске ответов на актуальные вопросы современности. Она относится к числу тех феноменов, интерес к которым на протяжении последних полутора столетий неизменно растет. Память – это передаваемая различными способами и закрепленная информация о прошлом.

Историческая память об истории страны формируется под влиянием различных факторов. Одним из ключевых факторов формирования исторической памяти является официальная историография. Государственные учреждения, исследовательские центры, общественные организации активно участвуют в создании исторической памяти о прошлом страны [1]. Помимо этого, еще одним фактором формирования исторической памяти являются средства массовых коммуникаций. Средства массовой информации, кино, литература играют важную роль в формировании общественного мнения о прошлом. Их влияние на формирование исторической памяти могут быть как положительным, так и отрицательным. Индивидуальные и коллективные памятные практики оказывают влияние на формирование исторической памяти о политических репрессиях. Память о репрессиях передается из поколения в поколение, артефакты, памятники, памятные дни помогают сохранить живость этой памяти. Принято считать, что коллективная память более устойчива к изменениям и влияниям, чем индивидуальная [1].

Исследование механизмов формирования исторической памяти о политических репрессиях в Казахстане позволяет понять, каким образом общественное сознание формируется под влиянием официальных источников, массовых коммуникаций и памятных практик. Важно учитывать разнообразие факторов, которые могут влиять на формирование исторической памяти, и работать над сохранением исторической истинности прошлого для предотвращения повторения политических репрессий в будущем.

Существует несколько механизмов формирования исторической памяти о политических репрессиях в Казахстане:

Учебные программы и материалы: исторические события, связанные с политическими репрессиями, включаются в учебные программы школ и вузов. Ученики и студенты изучают историю репрессий и узнают о жертвах репрессий.

Мемориальные места: в Казахстане существуют мемориальные комплексы и музеи, посвященные жертвам политических репрессий. Эти места напоминают людям о прошлых трагических событиях и помогают сохранить историческую память.

Медийная кампания: СМИ играют важную роль в формировании исторической памяти. Журналисты пишут статьи, снимают репортажи и документальные фильмы о политических репрессиях, привлекая внимание общественности к этой части истории.

Публичные мероприятия: памятные мероприятия, выставки, конференции организуются для того, чтобы обсудить историю репрессий и почтить память жертв.

Исторические исследования: историки и исследователи занимаются изучением политических репрессий, архивами и личными историями репрессированных, чтобы расширить понимание прошлого и сохранить память о тех, кто пострадал.

Останавливаясь на первом пункте механизма формирования исторической памяти о политических репрессиях в Казахстане, следует отметить, что сохранение исторической памяти – важная составляющая воспитательной работы в школе и вузах. Формирование патриотических чувств и сознания молодого поколения является одной из решаемых задач в образовательных учреждениях.

Большую роль в процессе формирования исторической памяти школьников играют уроки литературы, истории. Важны не только знание исторических фактов, понимание исторических закономерностей, но и ощущение сопричастности и ответственности. Немаловажное значение для воспитания личной исторической памяти имеет история семьи. Обучающиеся с большим интересом изучают родословную семьи. Такие темы как «История моей семьи», «Фотография из семейного альбома» дают детям возможность понять, что такое историческая память [2].

Сохранение исторической памяти подрастающего поколения – одна из составляющих работы по духовно-нравственному развитию школьников. Как известно, уровень духовно-нравственного развития невозможно отмерить по каким бы то ни было критериям, это показатель, ориентированный на будущее проявление [3].

Мемориальные места и памятники играют важную роль в формировании исторической памяти общества. Они помогают сохранить память о прошлом, увековечить памятные события и личности, передать эти знания будущим поколениям. Мемориальные места и памятники являются символами истории и культуры. Они служат источником обучения и просвещения, помогают людям понять и осмыслить прошлые ошибки и достижения, извлечь уроки из истории и применить их в настоящем.

В Казахстане существуют мемориальные комплексы и музеи, посвященные жертвам политических репрессий. Эти места напоминают людям о прошлых трагических событиях и помогают сохранить историческую память [4, с. 98]. Музей является местом, где собраны и сохранены материальные и духовные следы трагической истории прошлого. Он помогает увековечить память о жертвах репрессий. Музей становится мостом между прошлым и настоящим, помогая людям лучше понять и уважать прошлые поколения, их опыт и трагедию.

Список памятников и памятных знаков, посвященных жертвам политических репрессий и голода, расположенных на территории Казахстана [5].

Мемориал жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), г. Астана. Главный вход в этно-мемориальный парк «Атамекен», пр. Кабанбая, 6 (мемориал был демонтирован в 2008 г.)

Памятник жертвам голода. Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), г. Астана, на пересечении улиц Абая и Республики.

Памятник жертвам тоталитарного режима. Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), с. Астраханка

Памятный знак на Аллее узниц Акмолинского лагеря жен изменников Родины (АЛЖИРа) Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), с. Акмол

Памятные знаки узницам Акмолинского лагеря жен изменников Родины (АЛЖИРа) - православным и мусульманкам. Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), с. Акмол

Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР». Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), с. Акмол

Памятник-хачкар на месте массового захоронения армянских узниц АРЖИРа. Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), с. Акмол

Памятный знак узницам АЛЖИРа - православный крест с мозаичной иконой Воскресения Христова. Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), с. Акмол

Памятный знак узницам АЛЖИРа - Акмолинским новомученицам, рядом с храмом

новомучеников и исповедников Акмолинских. Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), с. Акмол.

Памятный знак жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Акмолинская обл. (Целиноградская обл.), с. Приишимка Астраханского района

Памятник жертвам репрессий 1930-1950-х гг. Расположение: КАЗАХСТАН, Актюбинская обл., г. Актобе (Актыбинск), местность «Түйе төбе», на 20-м км шоссе Актобе - Орск

Памятник жертвам голода и политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Актыбинская обл., г. Актобе (Актыбинск)

Закладной камень памятника жертвам голода 1931 - 1933 гг. Расположение: КАЗАХСТАН, Алма-Атинская обл., г. Алматы (Алма-Ата), в парке на пересечении улиц Наурызбай батыра и Кабанбай батыра

Памятник жертвам голода 1931-1933 годов. Расположение: КАЗАХСТАН, Алма-Атинская обл., г. Алматы (Алма-Ата), сквер Карагайлы на пересечении улиц Кабанбай батыра и Наурызбай батыра.

Памятный знак жертвам политических репрессий – депортированным грекам. Расположение: КАЗАХСТАН, Алма-Атинская обл., недалеко от г. Талгар

Мемориал жертвам политических репрессий и памятник благодарности казахскому народу от всех депортированных этносов. Расположение: КАЗАХСТАН, Алма-Атинская обл., г. Уштобе

Памятник жертвам политических репрессий 1930-х гг. Расположение: КАЗАХСТАН, Алма-Атинская обл., с. Жаналык Талгарского р-на

Памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Алма-Атинская обл., с. Кеген Райымбекского района

Памятный крест на месте захоронения латышских заключенных из лагеря для военнопленных. Расположение: КАЗАХСТАН, Джезказганская обл., г. Балхаш

Памятный знак жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., г. Караганда, исторический сквер памяти жертв политических репрессий в районе Михайловка

Памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., пос. Долинка Мамочкино кладбище, 30 км от Караганды

Памятник украинцам, погибшим в Карлаге мемориальный комплекс «Мамочкино кладбище». Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., пос. Долинка

Памятный знак французам - жертвам политических репрессий, кладбище. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Памятный знак литовцам - жертвам репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Кресты в память о всех погибших в Спасском отделении Карагандинского лагеря. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Памятный знак россиянам - узникам Карагандинского лагеря (1937 - 1953 гг.). Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Памятный знак литовцам - бывшим узникам Карагандинского лагеря. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Мемориал узникам Карлага. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Памятный знак армянам - жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на.

Памятный знак полякам - жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Памятный знак украинцам - жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Памятный знак карачаево-балкарцам — жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., с. Спасск Абайского р-на

Памятные знаки узникам Степного лагеря пос. Кенгир - бывшее третье лагерное отделение Степного лагеря. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., недалеко от г. Жезказган

Памятный знак жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., г. Балхаш

Памятный знак жертвам голодомора. Расположение: КАЗАХСТАН, Карагандинская обл., г. Балхаш

Памятник Ге Бон У. Расположение: КАЗАХСТАН, Кзыл-Ординская обл., г. Кзылорда

Мемориал жертвам политических репрессий имени Хон Бом До. Расположение: КАЗАХСТАН, Кзыл-Ординская обл., г. Кзылорда

Мемориал жертвам политических репрессий и голодомора. Расположение: КАЗАХСТАН, Кзыл-Ординская обл., г. Кзылорда

Памятник жертвам политических репрессий и голод. Расположение: КАЗАХСТАН, Кзыл-Ординская обл.,

Мемориал жертвам политических репрессий. Расположение: Казахстан, Кустанайская обл. пос. Карабалык, бульв. Молодежный

Памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Кустанайская обл., г. Джетыгара

Памятник Ахмету Байтурсынову. Расположение: КАЗАХСТАН, Кустанайская обл., г. Кустанай

Памятник жертвам массовых политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Кустанайская обл., г. Кустанай

Памятник репрессированному Т. Альниязову и стена скорби по жертвам репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Мангыстауская

Памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Мангыстауская область г. Форт-Шевченко

Памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Мангыстауская область г. Жанаозен

Стена памяти и памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Павлодарская обл., г. Павлодар

Памятник жертвам голодомора. Расположение: КАЗАХСТАН, Павлодарская обл., г. Павлодар

Памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Павлодарская обл., г. Павлодар

Памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Павлодарская обл., г. Экибастуз

Памятник жертвам политических репрессий. Расположение: КАЗАХСТАН, Северо-Казахстанская обл., г. Петропавловск, сквер в центре города, где в 1930-е гг. находилось здание НКВД

Благодаря СМИ и их усилиям и исследованиям, исторические события становятся доступными для широкой аудитории, а люди могут изучать и анализировать прошлое, чтобы избежать повторения ошибок в будущем. Именно поэтому средства массовой информации играют важную роль в формировании исторической памяти. Использование визуальных и художественных приемов в СМИ помогает аудитории лучше запомнить информацию. Технические возможности помогают сохранить ее для других поколений. Информация в газетах, телевидении, радио и интернете доступна для широкой аудитории.

Памятные мероприятия, конференции, круглые столы и выставки оказывают влияние на формировании исторической памяти по нескольким причинам:

1. Визуализация истории. Выставки часто предоставляют визуальные и мультимедийные материалы, позволяя зрителям видеть, как выглядело прошлое. Это делает историю более доступной и понятной.

2. Представление аутентичных артефактов. Предметы, которые выставляются на памятных мероприятиях, часто имеют большую ценность и помогают зрителям лучше понять контекст прошлого времени.

3. Эмоциональное воздействие. Увидев экспонаты или участвуя в мероприятии, связанном с историческим событием, люди могут лучше почувствовать эмоциональную глубину этого события и его влияние на общество.

4. Образовательный аспект. Выставки и памятные мероприятия часто сопровождаются информационными панелями, лекциями или экскурсиями, что помогает расширить знания о политических репрессиях и их последствиях.

5. Повышение осознанности и сохранение памяти. Памятные мероприятия напоминают людям о важности сохранения исторической памяти. Они способствуют сохранению национального и культурного наследия.

Исследования играют ключевую роль в формировании исторической памяти о политических репрессиях, предоставляя фактические данные, анализируя и интерпретируя события, тем самым помогая людям лучше понять прошлое.

Влияние исследований на формирование исторической памяти о политических репрессиях:

1. Поиск фактов и документации. Исследования позволяют обнаружить новые факты, документы и свидетельства о политических репрессиях, расширяя понимание о событиях и их последствиях.

2. Анализ причин и последствий. Исследования помогают выявить причины и механизмы политических репрессий, а также их влияние на общество, экономику, культуру и политику. Исследования помогают раскрыть скрытую историю и пролить свет на правду о прошлом.

3. Популяризация исторического знания. Исследования делают историческую информацию более доступной для широкой аудитории, через публикации, лекции, выставки и другие формы передачи знаний.

Для более глубокого раскрытия страниц истории о политических репрессиях в Казахстане, необходимо всесторонне изучить исторические источники. Источники из архивных документов дают возможность раскрыть всю правду политических репрессий. Исследование репрессий 20-х-50-х годов в Казахстане позволяет анализировать причины, масштабы и последствия репрессированной политики для населения.

Президент Казахстана К.Ж. Токаев в своем обращении к народу сказал, - «Трагические страницы истории стали неотъемлемой частью нашей национальной идентичности. Поэтому память о жертвах политических репрессий и голода будет жить в веках. Усвоив уроки истории, мы сделаем все, чтобы подобные трагедии никогда не повторились» [6].

Таким образом, все вышеперечисленные факторы и механизмы формирования способствуют сохранению исторической памяти о политических репрессиях в Казахстане, а изучение истории помогает выявить ошибки прошлого, что может помочь предотвратить их повторение в будущем.

Список использованной литературы

- 1 Кознова М.Е. Историческая память и основные тенденции ее изучения.
- 2 Кринко Е.Ф., Кропачев С.А. Отечественная историография политических репрессий в СССР: Формы и практики изучения. – Сыктывкар; Воркута: ИЯЛИ НЦ УрО РАН, 2013. 20 с.;
- 3 Ченцова О.В. Образование и педагогические науки. Журнал. Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – Москва.
- 4 Гаврилова Е.П. Мемориал Караганды. КАРЛАГ, культура, художники. – Караганды, 2003.
- 5 https://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=list&c=Kazakhstan&id_c=81
- 6 <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1915165-tokaev-obratilsya-k-kazahstantsam/>

БОРЬБА КАЗАХОВ ЗА ВОЗВРАЩЕНИЕ КОЧЕВИЙ НА ПРАВОБЕРЕЖЬЕ ИРТЫША

Кабульдинов З.Е.,

д.и.н., профессор, академик НАН РК.

Кабдушев Б.Ж.,

к.и.н., доцент Алматинского университета энергетики и связи.

г. Алматы

После принятия частью казахов Среднего жуза формального «российского подданства» запреты на переход ими через пограничную линию на правый берег Иртыша сохранялись. Однако остановить волну несанкционированных перекочевков степняков на внутреннюю сторону было практически невозможно. К тому же Цинская империя начала пропускать казахов в районы, опустевшие после поражения джунгар, тем самым переманивая казахов на свою сторону.

Казахи Среднего жуза, проживавшие на приграничных территориях, надеялись вернуть свои прежние владения - правобережные земли Иртыша. Этот участок земли оставался камнем преткновения между российской администрацией и казахскими родами вплоть до установления советской власти [1]. В отдельных случаях, в порядке исключения, наиболее преданным султанам и старшинам разрешали таковой переход с конскими табунами на правобережье Иртыша, со взятием аманатов, без оружия и юрт, со взятием подписок. Иногда переселенцам предоставляли мулл из числа российских поданных с выдачей им жалованья из государственной казны [2].

Указом российской императрицы Екатерины II от 2 сентября 1770 г. оренбургскому губернатору и командованию на Сибирских линиях было велено «во избежание разных затруднений» обсудить возможность допуска казахов в зимний период на внутреннюю сторону пограничной линии [3].

Весной и летом 1771 г. казахи совершали военные походы на волжских калмыков, следуя указаниям российских властей оказать помощь в воспрепятствовании их переселению на исторические земли («Пыльный поход»). Участвовавшие в походах казахские роды ожидали соответствующее вознаграждение за эту услугу. С другой стороны, отношения с рядом представителей казахской элиты оставались неустойчивыми, и сплотившиеся во время сражений с калмыками казахи могли представлять определенную военную угрозу для Российской империи. В этих условиях были предприняты беспрецедентные шаги в виде снятия запрета на зимние переходы на правобережье Иртыша.

В соответствии с этими мерами Государственная коллегия иностранных дел 16 июня 1771 г. предписала начальству Сибирских линий «киргизам из-за реки Иртыша с конскими табунами на российскую сторону переходить позволить». Но с тем условием, чтобы они не располагались вблизи неукрепленных поселений и дорог, особенно Колывано-Воскресенских заводов. Разрешалось отпускать казахов на «жилую сторону» не далее, чем на 25-верстное расстояние, под надзор казачьих команд и со строгим предупреждением султанам и старшинам об обеспечении порядка. Казахская сторона обязывалась давать подписку о хорошем поведении своих соплеменников на жилой стороне и «в залог постоянства» предоставлять аманатов [4]. Для сравнения, казахам Младшего жуза разрешили временные перекочевки со скотом на зимнее время на внутреннюю сторону лишь с 1783 г. [5].

Надо заметить, что подобные меры применялись только по отношению к той части степняков, которая проявляла лояльность и изъявляла желание дать присягу на верноподданничество. Российский офицер и военный инженер И.Г. Андреев,

служивший на Иртышской линии, так писал об этом: «В сей крепости (Железинской. - прим. ред.) ... повелением командующего генералитета на Сибирских линиях в знак удовлетворения киргизским знатым султанам и доброжелательным и присяжным старшинам, кочующим по близости реки Иртыша, в приласкание перепускано на российскую сторону...» [6].

После разрешения 1771 г. казахи массово устремились на внутреннюю сторону пограничной линии, в том числе на правобережье Иртыша. Так, согласно статистическим сведениям, в период с 1774 г. по 1785 г. только на участке между Ямышевской и Железинской крепостями на зимние кочевья было пропущено 1030600 лошадей при 5279 табунщиках (в среднем на год приходилось 85364 голов лошадей при 435 табунщиках) [7]. Такая ситуация сложилась по всей Сибирской пограничной линии - Иртышской и Новоишимской. Например, на дистанции Семипалатинской крепости на внутреннюю сторону в 1783 г. было пропущено 14000 лошадей, в 1784 г. - 8000, соответственно при 54 и 40 табунщиках [8]. Пропускаемые через линию казахи представляли такие группы родов и племен Среднего жуза, как атыгай, буранайман, уак, каракесек, кыпчак, канжигалы и керей и др. [9]. В том числе, в зимнее время на правом берегу Иртыша находились басентиновцы, подведомственные известному султану Урусу Султанмаметову. Во время коронации Екатерины II в Москве в 1762 г. он был награжден золотой медалью [10], что, впрочем, не освобождало его от дачи пограничным властям подписки и аманатов при переходе на внутреннюю сторону. Нередко пограничная администрация с целью активного приглашения казахов выделяла немалые суммы денег «на трактирование и угощение» казахских султанов и старшин. Например, в Омске для этой цели предусматривалось ежегодно около 1000 рублей, в Петропавловской крепости - 200, Устькаменогорской - 100, Ямышевской - 75, Семипалатинской - 75, Пресногорьковской - 50, Железинской - 50, Бийской - 50 [11]. В то же время нельзя не заметить, что на Новоишимской линии таких разрешений было намного меньше, чем на Иртышской. На дистанции от Железинской до Омской крепости пропуски начались раньше по времени, но количество пропускаемых лошадей и табунщиков было гораздо меньше, а в некоторые годы пропуска не было совсем [12]. Данное обстоятельство можно объяснить, во-первых, близостью Омска с наличием здесь значительного числа воинского контингента, во-вторых, недовольством пограничного руководства непрекращающимися набегами казахов на Новоишимскую линию.

В результате выдвижения российской границы вглубь кочевий Среднего жуза в 1752–1755 гг. на расстояние до 250 верст и более казахские роды потеряли наиболее плодородные земли. Это стало основной причиной того, что на Новоишимской линии сложились традиционно напряженные отношения казахов с крестьянами внутренних округов. Например, в 1771 г. из Курганского округа - города Зимовье, села Богатыревского и деревни Кривой - казахами были уведены в плен 22 крестьянина обоего пола, а в 1780–1782 гг. было украдено 85 лошадей [13]. В такой распространенной форме, как угон скота и хищение людей, казахское население демонстрировало свою враждебность к введенным порядкам и земельным аннексиям Российской империи. В 1785 г. сложную ситуацию отмечал и руководитель Тобольской губернии Е.П. Кашкин: «...киргизские табуны уже несколько лет сряду впускаются в российские границы пред наступлением зимы по недостатку корму на зимние месяцы, и хотя всевозможные осторожности употребляются, дабы между жителей и киргизов никаких междоусобий не происходило, но всегда происходят жалобы ... в покраже скота, и в других неудовольствиях, которые и разбираются приставленными нарочными со стороны губернии и линейного командира...» [14].

Затрагивая вопрос, связанный с выдачей разрешений на временные перекочевки казахов, нельзя не отметить тот факт, что для ряда казахских султанов, батыров и старшин, отличавшихся большей лояльностью к царской власти, на внутренней стороне возводились стационарные дома. Подобные действия пограничных администраций свидетельствуют, что тем самым постепенно подготавливалась почва для последующего переселения казахов на внутреннюю сторону, на так называемую «вечную кочевку». Например, в 1778 г. была удовлетворена просьба одного из влиятельнейших султанов Прииртышского региона Султанмамета, для которого напротив Коряковского форпоста в 7 верстах на левобережье Иртыша построили деревянный дом [15]. В 1788 г. ему разрешили перенести дом на правобережье [16]. Сыну Султанмамета – Урус—султану, в 1780 г. напротив станицы Черной также был построен деревянный дом. В 1779 г. ниже форпоста Чернорецкого в 9 верстах по правому берегу Иртыша возведен дом для батыра Тюлеке, табуны которого в зимнее время находились на внутренней стороне [17].

Многочисленные прошения казахов, изменение социально-политической ситуации в регионе заставили царское правительство кардинально изменить свое отношение к стремлению казахов перейти на «жилую», ранее запретную, землю. Во—первых, после кончины Абылая в 1780 году казахи на внутренней стороне серьезную угрозу для России уже не представляли. Во-вторых, участие казахов в восстании Емельяна Пугачева и Сырыма Датұлы на территории сопредельного Младшего жуза показало, что нельзя игнорировать интересы кочевников, особенно тех, которые проживали издавна рядом с границей, и с которыми у пограничных властей сложились вполне терпимые и мирные отношения [18]. Тем более, что они имели серьезное намерение кочевать на исконных родовых землях. В-третьих, Россия не могла не принимать в расчет дипломатические усилия китайских эmissаров по «переманиванию» казахов на свою сторону, обещавших ханам и султанам титулы, подарки и земли для кочевания.

Вскоре казахи Среднего жуза подумывали и о постоянной кочевке на правой стороне Иртыша. В этом отношении весьма поучителен случай с Уали-ханом, который вел переговоры с Китаем о возможности перекочевки в его пределы. Для этого он предпринял ряд мер, направленных на разрыв отношений с российской стороной [19]. 11 ноября 1785 г. на имя командующего Сибирскими линиями Н.С. Федцова от Уали-хана поступило резкое по содержанию послание «о пропущении в жилую сторону на двести верстное расстояние от линии наших табунов, в числе девяносто тысяч лошадей...» [20]. Генерал Н.С. Федцов, столкнувшись с неожиданной просьбой пропустить такое большое число лошадей на значительное расстояние, в свою очередь обратился к тобольскому генерал-губернатору Е.П. Кашкину. В ответном письме от 17 ноября 1785 г. тобольский наместник был весьма категоричен: «...неподать им поводу к неудовольствию и отторжению, паче же по не означавшимся обстоятельством, но к пропуску за границы внутрь пределов Тобольской губернии на 200 верстное расстояние Средней Орды Валихана конских табунов... ни под каким видом согласиться не могу...» [21]. Отрицательный ответ, конечно же, был ожидаем. Во-первых, губернатор защищал интересы российских переселенцев, которые, по его словам, «в течение 15 и 20 лет ... застроились слободами, не в большом расстоянии от границ, и земля обрабатывается пашнею, а луговые места сенокосением» [22]. Во-вторых, региональные власти хорошо знали о влиянии китайского фактора на казахско-российские взаимоотношения, поэтому обращение Уали-хана расценивалось «...совершенным знаком дерзости, своевольной сырости чувств, и образу жизни почтенного господина Валихана; тем паче, ежели первоходешшие до вас донесение справедливо, что якобы

со стороны китайской, были к нему подсылаемы люди к приглашению его, к их интересам, то не возмечтал ли он, что может всякое нелепые требования делать и в том получать себе удовлетворение» [23].

Еще в 70-х гг. XVIII в. возник вопрос о разрешении перекочевков за линию, где было много свободных земель, ранее принадлежавших казахам. Решение этого вопроса в пользу кочующих родов было связано также и соперничеством России и Китая за влияние среди них. Дело в том, что цинские власти, преследуя свои цели, также стремились установить торговые и иные связи с казахами [24]. Отказывая в просьбе Уали-хану, губернатор Е. П. Кашкин в то же время не был против пропуска на внутреннюю сторону его личных табунов: «...касательно до пропуска, для пастьбы 5 тысячного количества скота собственно ему Валихану принадлежащего, то почитаю что сие вашим превосходительством учинено весьма пристойно...» [25]. По всей видимости, данное разрешение было дано в первую очередь для того, чтобы совсем не оттолкнуть от себя правителя Среднего жуза и в то же время дискредитировать самого хана в глазах его подданных.

Исследователь социально—экономической жизни казахов на территории Томской губернии И. Русанов писал в 1860-е гг., что после смерти Абылай-хана в приграничных районах «власть правителей от внутренней безурядицы постоянно упала: возникали вражды между самими родоправителями и султанами и подчиненность рушилась окончательно: стремление к грабежу сделалось безраздельно» [26]. В таких условиях часть казахов, издавна проживавшая вблизи границы, не могла не инициировать вопрос о переходе на правобережье Иртыша на постоянной основе.

Своего рода прологом для массового перехода на внутреннюю сторону Сибирских линий стал указ Екатерины II в 1782 г. об отмене запрета пропускать казахский скот на зиму во внутренние пределы России. То есть многолетние усилия казахских султанов и старшин начали приносить результат. Дальнейшее промедление в данном вопросе могло сыграть негативную роль в российско-казахских отношениях и, например, уменьшить количество верноподданных.

Согласно указу императрицы Екатерины, II командиру отдельного Сибирского корпуса генерал-поручику Н.Г. Огареву «О переселении киргиз-кайсаков из дальних степей во внутренности России» от 15 июля 1788 г., переселившиеся казахи должны были находиться «не в весьма близком один от другого расстоянии». Видимо, власти, не имея достаточно сил на границе и внутри нее для умирения возможных выступлений казахов, были вынуждены идти на такой предупредительный шаг. Кроме того, сибирскому губернатору предоставлялось право выдавать достойным старшинам хлебные и денежные жалования по своему усмотрению [27]. В этом процессе начальство Сибирских линий, «имея ввиду избытка земель на правой стороне Иртыша от опустевших калмыцких поколений, не препятствовало этому и даже приглашало кочевников через киргизских старейшин» [28].

Спустя почти 10 лет, 25 июля 1798 г., вышел другой императорский указ «О даче убежища, переходящим из Средней киргиз-кайсацкой орды и вступающим в российское подданство султанам, и старшинам с их кибитками» [29], подтвердивший намерение принимать казахов на «вечную кочевку». Об эффективности указа свидетельствует, например, рапорт командующего войсками на Сибирских линиях генерал-майора Н.И. Лаврова на имя императора Александра I от 17 марта 1806 г., в котором говорилось о приеме внутрь российских границ на вечную кочевку между Усть-Каменогорской и Омской крепостями казахов в составе 4 старшин, 943 мужчин, 836 женщин, всего 1783 человека, и из них совершеннолетние лица мужского пола были приведены к российской присяге [30]. 7 октября 1799 г. последовал указ «О

не взимании пошлин с имущества киргизцев, желающих вступить в российское подданство» и переходящих на жительство через пограничную линию на территорию внутренних округов Сибири [31].

Как видно из этих указов, к концу XVIII в. Российская империя по-прежнему была весьма заинтересована в притоке новых подданных. Не является секретом, что присяга, приносимая казахскими ханами и султанами в 30–40-е гг. XVIII в., зачастую имела формальный характер. В действительности большинство из присягавших в тот период правителей на самом деле оставались независимыми и недостижимыми для контроля со стороны имперских институтов. Поэтому не случайно, что в официальных документах и литературе того времени «верноподданными» называли только тех казахов, которые переходили через пограничную линию во внутренние пределы Российской империи. В 80–90-е гг. XVIII в. сохранялась практика, когда использование свободных земель для кочевков разрешалось далеко не всем, а лишь «испытанным из них в верности» [32]. Такими мерами планировалось ослабить или расшатать власть хана Среднего жуза Уали, поскольку от могла уйти значительная часть казахского населения [33]. Например, с конца XVIII в. до конца 20-х гг. XIX в. на внутреннюю сторону перекочевало более 12000 кибиток [34]. В одном только 1799 г. на правобережье Иртыша перешло около 15 тысяч казахских семей из Среднего жуза [35].

Для стимулирования притока новых подданных пограничные власти пытались создавать для них более или менее льготные условия пребывания на внутренней стороне. Например, в 1808 г. всем пожелавшим перейти на оседлый образ жизни было разрешено обосновываться в крестьянских селениях, как правило, состоявших из мусульман. При этом они освобождались на 10 лет от всех податей и служб. В этом же году был поднят вопрос о привлечении обедневших казахов к земледелию на внутренней стороне Сибирских линий. Для этих целей у правительства запрашивалось 146 тыс. рублей ассигнациями [36]. Однако меры, направленные на перевод казахов к оседлому образу жизни, к ожидаемым результатам не приводили. В 1812 г. генерал-губернатор Западной Сибири И.Б. Пестель обнаружил, что казахи прикочевывают в сибирские пределы в основном для зимней тебеневки скота, а летом уходят в степи, при этом земледелием не занимаются [37]. В то же время подобные «благие» намерения нередко оставались в одних только проектах. У властей преобладало мнение о нежелательности допущения казахов через Новоишимскую линию. Данная территория ранее была отторгнута у казахов Среднего жуза в период заключительного этапа казахско-джунгарского противостояния в 1752–1755 гг.

В первое время после официальных допусков казахов на правобережье Иртыша фиксировались и обратные переходы, происходившие по разным обстоятельствам. Во-первых, среди переходивших на внутреннюю сторону было немало таких родоплеменных групп, которые боялись окончательно потерять свою независимость; во—вторых, такие передвижения в глазах степняков воспринимались как своего рода свидетельство восстановления прежних циклов кочевания. Так, например, в «Ведомости о количестве киргиз-кайсаков обоого пола водворившихся в границы наши в вечное России подданство на учиненных сибирской линий», составленной инспектором Сибирской инспекции генерал-лейтенантом Г.И. Глазенапом 11 марта 1812 г., указано, что с 1788 г. по 1808 г., то есть за 20 лет, за линию перешло для пребывания на постоянной основе 4012 человека, а с 1808 г. по 1812 г., то есть за следующие 4 года, - уже 5794 [38].

Объяснить активизацию перехода казахов на «вечную кочевку» во внутренние округа Сибири в указанные годы можно следующими факторами. Во-первых, в

это время в приграничных внешних районах наблюдалось ухудшение социально-экономической ситуации, что приводило к массовому падежу скота и голоду. Во-вторых, с самого начала XIX в. была введена «ремонтная пошлина» для тех степняков, которые периодически пересекали пограничную черту, что заставило часть прилинейных казахов перейти к постоянному жительству на внутренней стороне. В-третьих, в это время здесь еще не было налоговых сборов, введенных среди степных казахов. В-четвертых, с 1809 г. казахам, перешедшим на постоянное кочевье в сибирские пределы, предоставлялось право беспошлинной торговли скотом и «прочими произведениями» [39]. И, наконец, казахи на внутренней стороне были относительно защищены от степной барымты, участвовавшей в условиях кризиса кочевого хозяйства. Уже в 20-х гг. XIX в. только в четырех внутренних округах - Омском, Петропавловском, Семипалатинском и Усть-Каменогорском - проживало 76 802 казаха [40].

К самому началу введения «Устава о сибирских киргизах» началось ограничение мест кочеваний казахов. В 1821 г. было предписано выделить верноподданным казахам строго определенные земли не далее 30 верст от пограничной линии, в то же время не «касясь земель, принадлежащих крестьянам, казакам и колывановоскресенским заводам» [41]. При этом расстояние между кочевьями казахов и «казенными селениями» не должно было составлять меньше 40 верст. Тем самым решалось две задачи: не допустить выхода казахов из-под контроля линейного казачества и не ущемить земельные интересы переселенческого крестьянства, казаков и Кабинета (учреждение, ведавшее личным имуществом императорской семьи. - прим. ред.). Указанные обстоятельства свидетельствуют о колониальном характере земельной политики в Сибирском регионе.

Таким образом, многочисленные просьбы и самовольные переходы султанов и их подданных на внутреннюю сторону Иртыша в итоге привели к тому, что с 1771 г. казахи были временно допущены на зимние кочевья, однако с ограничениями - предоставлением аманатов, дачей письменных обязательств и присяги. В 1782 г. запрет на перекочевку на правобережье Иртыша был снят, а с 1788 г. впервые официально разрешена «вечная кочевка» на этой территории (в 1798 г. разрешение было законодательно продлено). Позднее новым поданным предоставлялись различные льготы и привилегии, как, например, в 1821 г., в основном связанные с желанием властей увеличить число присягнувших на верность императору казахов степных районов.

Список источников и использованной литературы

- 1 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т. 3. Алматы: Атамұра, 2000. 768 с. С. 188.
- 2 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 116. Л. 811-812, 819-819 об.
- 3 Сборник узаконений о киргизах степных областей. 1730–1898 / Сост. ст. советник Тург. обл. правл. И. И. Крафт. Оренбург: Типо-лит. П.Н. Жаринова, 1898. 869 с. С. 118.
- 4 Раздыков С.З. Казахи Правобережья Иртыша в XVIII – первой половине XIX в. (социоэкономическая система). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Томск, 2005. 28 с. С. 20.
- 5 Объединенный государственный архив Оренбургской области (ОГАОО). Ф. 6. Оп. 10. Д. 1769. Л. 17 об.
- 6 Андреев И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Астана: Алтын кітап, 2007. 210 с. С. 138.
- 7 Там же. С. 139.
- 8 Там же. С. 117.
- 9 Там же. С. 138–139.
- 10 Там же. С. 135.

- 11 Там же. С. 150.
- 12 Там же. С. 148.
- 13 Там же. С. 157.
- 14 Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 24. Оп. 1. Д. 60. Л. 77 и об.
- 15 Андреев И. Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. С. 101.
- 16 Аполлова Н. Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половине XIX в. М.: Наука, 1976. 371 с. С. 78.
- 17 Андреев И. Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – С. 145–146.
- 18 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. Т. 1. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. 777 с. С. 429.
- 19 РГАДА. Ф. 24. Оп. 1. Д. 60. Л. 60–221.
- 20 Там же. Л. 217.
- 21 Там же. Л. 220.
- 22 Там же. Л. 220 об.
- 23 Там же. Л. 220 об.
- 24 Касымбаев Ж. К. История города Семипалатинска (1718–1917 гг.). Алматы, 1998. 276 с. С. 73.
- 25 РГАДА. Ф. 24. Оп. 1. Д. 60. Л. 221 об.
- 26 Русанов И. О положении киргиз-кайсаков, перешедших в XVIII столетии в пределы Томской губернии // Томские губернские ведомости. 1862. № 62. 17 августа. С. 1.
- 27 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 1. Т. XXII. 1784–1788. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. 1168 с. С. 108 6.
- 28 Русанов И. О положении киргиз-кайсаков, перешедших в XVIII столетии в пределы Томской губернии. С. 1.
- 29 ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXV. 1798–1799. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. 932 с. С. 310–311.
- 30 РГАДА. Ф. 822. Оп. 1. Д. 16. Л. 2.
- 31 Броневский С. Б. О киргиз-кайсаках Средней орды // Отечественные записки. 1830. № 121. 194 с. С. 180.
- 32 Касымбаев Ж. К. Под надежную защиту России. Алма-Ата: Казахстан, 1986. 136 с. С. 79.
- 33 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т. 3. С. 190.
- 34 Левшин А.И. Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с. С. 278.
- 35 Касымбаев Ж. К. Под надежную защиту России. С. 59–60.
- 36 Памятная книжка г. Омска и Акмолинской области на 1913 год. Омск: Акмолинская Областная Типография, 1913. 532 с. С. 234.
- 37 Там же. С. 235.
- 38 РГИА. Ф. 1291. Оп. 81. Д. 29. Л. 25.
- 39 Памятная книжка г. Омска и Акмолинской области на 1913 год. С. 234.
- 40 Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII – 60-е годы XIX в. М.: Наука, 1980. 279 с. С. 160.
- 41 Памятная книжка г. Омска и Акмолинской области на 1913 год. С. 238.

КОНЧИНА АБЫЛАЯ И ВЫБОРЫ ХАНОМ УАЛИ

Кабульдинов З.Е.,

д.и.н., академик НАН РК, профессор,
Генеральный директор ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова
г. Алматы

Осенью 1780 года умер старший хан Казахского ханства Абылай, который был опорой большого семейства и крупным актором Великой степи в весьма сложных геополитических условиях 30–70-х годов XVIII века. При этом обстоятельства и относительно точное время смерти хана до сих пор оставляют много вопросов.

В июне 1780 года, согласно показаниям переводчика М. Бекчурина, «...от приезжающих на торг киргисцов и ташкентцов, реченной Аблай-хан из Туркестанта выехав, разположился в шестидневной езде от г. Ташкениш» [1, л. 64–65]. Здесь же, на юге Казахстана, в районе Ташкента, он пребывал в добром здравии и в начале сентября 1780 года, занимался различными вопросами. Об этом свидетельствует его письмо от 2 сентября тобольскому губернатору генерал-поручику Д.И. Чичерину: «В минувшем году для исследования и разбора дел киргизов на нашей стороне, [дел] Ташкента, каракалпаков и прочих и прочих наших кочевников, мы отправились [туда]. Хвала Аллаху, в настоящее время все наши подданные находятся в здравии и благополучии в правление белой падишахини (ак-бипадиша), все наши кочевники покорны и послушны мне. Хотя я сам нахожусь теперь в этом месте, весь наш казахский йурт, великая ставка (улуг орда) и моя семья находятся там, где вам известно». В следующем году он намеревался отправиться на север ханства, где он оставил вместо себя старшего сына Уали: «Если будет угодно всевышнему богу, в наступающем году я надеюсь вернуться в свою ставку. А на своем месте я оставил своего старшего сына Вали-султана» [2, л. 460].

Абылай был жив и в конце октября 1780 года, что видно из его другого письма тому же Д.И. Чичерину от 26 октября, в котором сообщалось о войнах с алатаускими кыргызами, каракалпаками, ташкентцами и дальнейших планах: «В прошедшем году [1779] отбыл я из своего кочевья для войны на диких киргисцов, которых я унял и усмирил; да и ташкентския и карыкалпакия городки привел к себе в покорность ... Но хотя я ныне нахожусь и далеко, но на прежнем моем месте, т.е. большем кочевье, находяцца мои дети и дом, и в чем ваша до меня будет надобность, то мой большой сын Вали-салтан за меня станет отвечать, которому и изволите писать» [2, л. 458–458об.].

Но осенью того же года Абылай, перекочевавший со своими аулами из Семиречья в окрестности Ташкента, серьезно заболел и неожиданно скончался на 69 году жизни приблизительно в октябре–ноябре 1780 года. Из-под Ташкента он был доставлен близкими родственниками в Туркестан и захоронен в знаменитом мавзолее Ходжи Ахмета Яссауи [3, л. 283].

Незадолго до смерти Абылай был вынужден решать вопрос о престолонаследии в Казахском ханстве. В этой связи интерес представляет выдержка из следующего важного документа, где было сделано предположение о том, что вместо себя он готовил султана Уали: «Сказки писаря мишаря Ягуды Усманова о взаимоотношениях хана Аблая с кыргызами», датированного 27 января 1781 года, где говорилось, что Уали султана «всею ордою почитают и в случае Аблаевой смерти на ханство его прочат» [4, л. 13]. Ягуда Усманов характеризовал Уали султана как разумного, усердного и доброжелательного человека, имевшего много хороших качеств и добродетелей.

Известно, что Российская империя особое внимание уделяла расширению своего влияния в Степи и собирала разнородные сведения, в том числе, какие политические изменения происходили в казахских ханствах. Представители колониальной администрации были обеспокоены доходившими из Степи разными слухами, в связи с чем были вынуждены разными способами искать наиболее достоверную информацию.

В 1781 году Оренбургская губернская канцелярия и руководство Сибирских пограничных линий организовали специальное расследование для выяснения всех обстоятельств пребывания Абылай хана в районе Туркестана, времени, причин и обстоятельств его смерти, а также подлинности слухов о якобы отравлении его ядом ташкентцами: *«Иные говорят, что от ташкинцов окормлен, но в самом ли деле сие справедливо увериться еще не можно»* [5, л. 394].

В этом командира Сибирского корпуса генерал-майора Н.Г. Огарева уверял старшина атыгаевского улуса Кулебака батыр [6, л. 56]. В отравлении подозревали кочевавших у Ташкента кыргызов, поскольку Абылай весной 1779 года выступил против них, собрав против них более 12000 человек. Кроме выдвижения военных отрядов хан отправил ко двору цинского императора своего сына Сыдык султана, с запросом прислать ему дополнительные военные силы в качестве *«вспомогательного войска на покорение означенных киргизов»* [7, л. 75-75об.]. Однако вплоть до октября 1780 года Сыдык не возвращался из китайской империи. Вполне можно предположить, что когда стало известно о возвращении Сыдыка, в Ташкенте, не дожидаясь огласки ответа императора, приняли превентивные методы, опасаясь возможной объединенной мощи казахско-цинских войск. Таким образом, смерть (или гибель) Абылая случилась поздней осенью 1780 года [6, л. 71-78].

Генерал-майор Н.Г. Огарев, отчитываясь о некоторых предварительных результатах расследования, отправил материалы в Коллегию иностранных дел Российской империи. В его письме от 21 марта 1781 года было указано: *«Киргискайсацкой Средней орды верной старшина Кулебак-батыр, кочующей Новой линии против крепости Святого Петра, ко мне 20 марта пишет, што той орды хан, находясь в Ташкении, умер, которого, уверят, ташкинцы окормили ядом, о чем той крепости и комендант бригадир и кавалер Сумороков доносит по объявлению к нему находящегося в той же крепости омского купца Захара Пенъевского...»* [6, л. 56-57].

Чуть позже эта информация была подтверждена в письме Уали султана тому же Н.Г. Огареву: *«Ныне и сын ево Вали-солтан сего мая 23-го числа прислал ко мне с письмом нарошних старшин Кусяж-батыра и Тавакал-муллу, которым уведомляет, што отец ево, будучи в походе, от приключившейся ему болезни умер на шездесят девятом году»* [6, л. 98об.-99]. В своем рапорте командующий Сибирскими укрепленными линиями отмечал, что казахские султаны и старшины собирались в путь и все ехали на обряд поминовения к детям Абылай хана. Однако при всех приложенных для поиска усилий детальной информацией о происходившем на совете он не располагал.

В материалах расследования о смерти Абылай хана имеются интересные сведения о некоторых действиях старших сыновей казахского правителя, в том числе сознательном сокрытии всей их многочисленной семьей данного трагического события от властей. Речь идет о перемещении на территорию кочевий их отца и последовавшем созыве Адиль султаном совета старшин и «лучших» казахов Среднего жуза [6, л. 84].

Также некоторыми царскими осведомителями было доложено Н.Г. Огареву и о том, что еще один брат Уали – султан Чингис – *«запрещает киргисцам о том (о смерти хана – авт.) российским людям объявлять до предбудущаго их собрания в*

летнее время». Относительно местонахождения самих братьев стало известно, что с Абылаем в Старшем жузе находились *«Адиль и при нем Таир и Букай салтаны, да той орды шездесят человек стариин и оставшие две жены онова хана со всем своим экипажем»* [5, л. 404].

Уали и Чингис султаны пребывали на территории ханской ставки в Среднем жузе. После получения трагической вести от родственников брата принялись оповещать казахскую знать, начиная с самой ставки [6, л. 85]. В то же время информацию о внутрисполитическом положении в Казахстане степняки старались не выдавать, не считая нужным в данный момент извещать императрицу Екатерину II. Вполне возможно, что предпринятые действия были необходимы для предотвращения какого-либо вмешательства Российской империи в процесс выборов нового хана по традициям степного права.

В это время в ходе подготовки к церемонии избрания рассматривались различные кандидатуры, среди претендентов на ханский титул были многие влиятельнейшие султаны [8, л. 52]. Уали султана поддерживали многочисленные братья. Он планировал предстать на международной арене уже в качестве полноправного властителя всего казахского народа. Наследники Абылай хана проводили политику с тем расчетом, чтобы впоследствии сами империи (Россия и Китай) конкурировали между собой в скорости выдачи своего патента на правление новому казахскому хану. Видимо, они опасались, что Уали может «отложиться» от них, выбрав только одну из сторон.

Еще при жизни Абылай стремился закрепить ханскую власть за своими потомками. В дальнейшем это позволило приостановить процесс присоединения казахских земель к Российской империи еще на 40 лет. Единая власть была необходимостью для защиты необъятных территорий от захвата соседними державами. Абылай хан видел и понимал недостатки существовавшей системы власти у казахов, когда теми или иными улусами правили отдельные султаны. Его нововведения были направлены на реализацию принципов федеративной организации государства. Для этого он разделил все подвластные земли Среднего и Старшего жузов между своими сыновьями, поручив им отдельные уделы [9, л. 2-13]. Таким образом обеспечивалось единое централизованное правление обширным ханством.

Всенародное признание и высокий авторитет Абылай хана совершенно не исключали наличия на подвластных территориях такого политического явления, как оппозиция. Не будем забывать, что претендентов на ханский престол после кончины Абылая оказалось немало. Прежде всего, это султаны-потомки Чингисхана: Султанмамбет, Даир, Абулфеис, Урус, Касым и другие. Некоторые противоречия с Абылаем в среде аристократических кругов имелись также у потомков султана Барака (в некоторых районах Центрального Казахстана) и хана Абулмамбета (на приграничных с Цинской империей районах). В тот период, как показывают письма-прошения в Российскую и Цинскую империи, легитимность власти казахской правящей элиты основывалась на генеалогии. Последующие события показали жесткий характер борьбы за власть.

Одним из главных претендентов на ханский престол был влиятельный прииртышский султан, правитель кыпчакского улуса Султанмамбет, весьма близкий к Абылаю человек (двоюродный брат) и его соратник. Но он отказался от ханства из-за своего преклонного возраста – ему шел уже восьмой десяток лет – и поддержал кандидатуру Уали.

Среди претендентов был и султан Касым, одна из самых сильных фигур среди казахской правящей элиты, негативно настроенный к Российской империи. Но его не поддержала часть элиты трех жузов, имевшая тесные контакты с Россией в плане

перепуска своего скота на внутреннюю сторону, а также выгоды и преференции от торговли в приграничной зоне. В частности, против него выступил Алдебек би из племени керей, которому не понравились некоторые грубые выходки Касыма.

В рапорте генерал-майора Н.Г. Огарева Уфимскому и Симбирскому генерал-губернатору, командиру Оренбургского полевого корпуса И.В. Якоби от 12 августа 1781 года имеются некоторые сведения об избрании ханом султана Уали: *«По слухам происходящим, на ханское достоинство избран умершова Аблай-хана сын Вали-салтан. А на сих днях, посланной от меня нарочно для узнания о сем верной и неотменно усердной российской стороне старшина Кулебак-батырь, возвратясь, уверил меня, также бывшей на поминках тово хана, Урус-салтан пишет, што действительно собравшимися на тех поминках салтанами и старшинами по общему всего их народа согласию, особливо ево, хана, свойственниками назначен на ханское достоинство он, Вали-салтан, но от него о том никакова сведения не имею»* [5, л. 420].

Как видно, во время поминок по Абылаю были наскоро проведены выборы нового хана. При этом представители российских властей не были приглашены на это мероприятие. Вероятно, это было сделано из опасений вмешательства во внутренние дела казахов, что, по сути, несколько повторяло опыт выборов Абылая в ханское достоинство 1771 года.

Но в деле избрания нового хана возникло неожиданное противодействие со стороны именитого и честолюбивого султана Среднего жуза Даира, сына султана Барака и внука Турсун хана. Действительно, борьба за ханскую власть развернулась именно между старшим сыном Абылая Уали и его зятем Даиром, который в начале 1781 года был избран ханом старшинами отдельных групп рода тортул племени найман и рода каракесек племени аргын. Они уже знали о кончине хана Абылая [10, л. 28-28об.]. Даир султан являлся мужем старшей дочери Абылая и его первой жены Карашаш ханым [11, с. 192]. Но, несмотря на высокое и благородное происхождение, власть Даир султана признавалась только несколькими родами Центрального Казахстана. Весьма возможно, что частые конфликты Абылая с главным бием Среднего жуза из рода каракесек Казыбеком и его сыновьями инициировались именно Даиром, считавшим Абылая незаконно избранным ханом. В 70-х годах XVIII века Даир открыто претендовал на ханский титул. Потерпев тогда неудачу, султан не отступился от своих притязаний и амбиций, предпринимая уже после смерти Абылая новые попытки одержать победу в борьбе за титул [12, с. 38].

Вот что писал Даир генерал-майору Н.Г. Огареву 29 июня 1781 года, обосновывая свои претензии на ханскую власть: *«С давних лет дяди (вероятно, деда – авт.) мои родные, Барак-хан, а после ево родной же сын ево Шихай-хан, первой в Большой орде, а последней, как тою же Большою киргискою ордою, так и Ташкениею владел. По нем, Шихае, сын Турсун, а по Турсуне сын же Барак, всеми вышеписанными ж ордою и Ташкениею управлял. И сей последней во всю свою бытность и владения находился в российской стороне верным и непоколебимым, то есть не делали, как он, так и ево киргисцы российской стороне никаких шалостей, и жалоб никогда на него не было. И покойному моему отцу, Барак-хану, присланы были от г-дина Оренбургского губернатора Неплюева послы, переводчик Матвей Арапов и при нем команда с татаринцом Кубеком для некоторова нужнова переговоров (а для какого о том в письме не упоминает). По переговоре с которыми таковых же и от себя мой отец в Оренбург послов отправил. И с послом Искандером по доброму отца моего, Барак-хана, житию и поступкам прислана была в жалованье сабля, и определено получать ему в каждой год по двести рублей денежнаго награждения, которое он по самую свою кончину и получал. После ж онаго при смерти своей приказывал своим детям, в том числе и мне, чтоб мы находились к российской стороне*

верными и служили б так, как и он до конца жизни во оной был. После ж отца нашего, Барака, завладел ханством Аблай, а мы, по малолетству своему, жили в Туркестанте и в киргискую Среднюю орду приехали не весьма давно. И по сие время именуюсь я салтаном, а не ханом, а по отце мне следует быть ханом, а не салтаном. И теперь остаюсь я по Аблай-хане первым, да и киргисцы Большой орды все меня желают быть оным владельцем. В таком случае вашего превосходительства по такой нашей издавна верной службе о пожаловании ханского мне достоинства представить вышним правительствам. Я же обязываюсь с тем, што никаких киргисцов, которой бы волости они ни были до шалостей ни до каких к российской стороне не допускать. А управлять буду, как и отец мой, Барак-хан, жил и управлял» [5, л. 424-424об.].

Также в 1781 году Даир обращался к оренбургскому губернатору И.А. Рейнсдорпу с прошением утвердить его ханом Среднего жуза, аргументируя свои притязания тем, что Абылай, по его мнению, «завладел достоинством хана совсем несправедливо, во время малолетства его с братьями и пребывания в Туркестане, что оное по всей справедливости принадлежит ему» [13, с. 254].

Подобные обращения были отправлены и чиновникам Цинской империи. Благодаря новейшим публикациям архивных материалов известно о послании Даира илийскому генерал-губернатору Илету (Илэту). Приложенная в сохранившихся документах печать от перстня Даир султана наглядно показывает, что он считал своего отца Барака вполне законным ханом [14, р. 50]. В письме Даир четко излагал, что, по словам самого Абылай хана, после его смерти он оставляет государство на попечение султана. Была ли подобная вероятность правдивой доподлинно неизвестно, однако она вызывает сомнения, поскольку Абылай в завершении процесса централизации власти желал закрепить права наследования титула хана за своим сыном. Тем более, что от Китая императорским указом звание «хан» было пожаловано Абылаю, а в 1769 году именно султану Уали адресно выдана грамота Цинского императора, чтобы он после кончины отца унаследовал его титул [15, с. 148].

Но ответ на письмо Даира о возможных притязаниях на ханский трон был получен отрицательный. Во-первых, главным мотивом отказа в поддержке кандидатуры султана являлась приверженность цинской традиции передачи ханского титула от отца (Абылая) к его старшему сыну (Уали). Во-вторых, военный губернатор Илийской провинции отметил, что не знает, когда и как отец Даира Барак стал ханом. По отношению к самому Даиру в ответном письме использовался лишь титул «тайцзы», то есть принц. В-третьих, присвоение титулов «хан» и «ван» осуществлялось исключительно по императорскому указу, и соответствующий указ для Уали уже имелся. Таким образом, губернатор признавал права Уали, и причина этого заключалась именно в том, что титул обязательно должен быть наследственным.

Весной (в марте) 1781 года была проведена обрядовая часть процедуры избрания хана – церемонии, уходящей корнями в глубину веков. При многочисленных султанах и биях Уали признали достойнейшим и провозгласили новым верховным казахским ханом, согласно устоявшимся традициям подняв на белой кошме (войлочный ковер – авт.).

Представители российской приграничной администрации стремились находить достоверные источники информации о происходящих политических изменениях в Степи. Например, для уточнения просачивавшихся слухов Н.Г. Огарев обращался к «о сем верной и отменно усердной российской стороне» фигуре – батыру Кулебаке, который, в свою очередь, переписывался с султаном Урусом, присутствовавшим на обряде поминовения Абылай хана [4, л. 16]. По этому поводу Н.Г. Огарев докладывал И.В. Якоби: «А на сих днях, посланной от меня нарочно для узнания о сем верной и неотменно усердной российской стороне старшина Кулебак-батырь, возвратясь,

уверил меня, также бывшей на поминках тово хана, Урус-салтан пишет, што действительно собравшимися на тех поминках салтанами и старшинами по общему всего их народа согласию, особливо ево, хана, свойственниками назначен на ханское достоинство он, Вали-салтан» [5, л. 420]. Участие сыновей Султанмамета в похоронах Аблая и выборах нового хана свидетельствует об уважительных и теплых отношениях между этими двумя influentialными семействами.

Колониальная администрация отправила в кочевья Среднего жуза также и башкирского старшину Казаккула Казанбаева из Троицкой крепости. О результатах он доложил в Оренбургскую губернскую канцелярию: «На место-де его, Аблая, всем киргис-кайсацким Средней орды народом на ханство выбран большей его сын Вали-солтан, к которому все киргисцы в разсуждении его отменных качеств и хорошаго поведения большую привязанность имеют и под начальством его навсегда быть желают» [5, л. 432].

В Омск – административный центр Западной Сибири – известие об избрании Уали хана поступило 13 ноября 1781 года. Затем в течение ноября-декабря командир Сибирского корпуса генерал-лейтенант Н.Г. Огарев направлял рапорты генерал-губернатору И.В. Якоби [15, с. 155]. В свою очередь И.В. Якоби о состоявшихся выборах докладывал в Коллегию иностранных дел 31 декабря 1781 года. Данный документ содержит немало ценной информации, что позволяет привести ее в значительном объеме: «...отправлен был от меня в Среднюю киргис-кайсацкую орду коллежской асессор и Троицкой пограничной таможенной директор Чучалов с высочайшею е.и.в. грамотою к солтанам, старшинам и всему той орды народу для объявления всемилоостивейшаго е.в. благоволения о выборе на место умершаго Аблай-хана со общаго всех согласия другаго достойнаго человека, и ково они изберут, то о утверждении ево в сим достоинстве прислали б от всего общества к высочайшему е.и.в. двору нарочных посланников с приличным случаю прошением, причем не оставил ево, Чучалова, по точной силе высочайшаго рескрипта снабдить достаточным наставлением». Указанный Чучалов докладывал, что при его появлении в пределах кочевых владений у Петропавловской крепости Уали хан и его братья «окольных своих старшин собрал и на другой день приезда к себе допустил, убрав для того особливую кибитку и приготовив себя с братьями и всех собравшихся к нему старшин в лучшем одеянии, к коему он, Чучалов, и представлен, причем зделав пристойное поздравление и о присылке ево изъявление, высочайшую е.и.в. открытую грамоту ему, Вали-солтану, подал, которую, а притом и письмо мое, он, Вали-солтан принял и подал для чтения брату своему Чингиз-солтану по правую руку его, Валия сидевшему, которой, прочитав про себя, обратно, ему, Валию, подал.

А он Вали-солтан, как грамоту, так и письмо мое заставил прочитать себе солтанам и старшинам, кое он, Чучалов, вслух и внятно им всем с приличным изъяснением прочитал, из-за чего Вали-солтан выговорил, что он из грамоты и письма слышит обществу их попечительное и полезное изображение, и по учинений между собою совета и разсуждения исполнить оныя постарается, после чего происходил разговор приватной и напоследок возвращен он в ставку.

На другой день присланные от него, Вали-солтана, старшины его известили, что у них со общаго всех Средней орды солтанов, старшин и всего народа согласия прежде, нежели вышепомянутая высочайшая грамота получена, избрание на ханство достойного по их национальному обыкновению уже учинено для тех резонов, чтоб в народе их без начальника не произошло смятения и злополучия и чтоб оной непоколебимо довольствовался настоящим спокойствием и тишиною. Причем, выбран на то ханское достоинство реченной Вали-солтан в разсуждении того, что он большей сын умершаго Аблай-хана и что он, находясь всегда при отце его, мог по его хорошему понятию довольно перенять, как наилучше киргис-кайсацким народом управлять, к чему он смысл, способность, проворность и другие приличествующия свойства имеет, которое свое избрание и при нем, Чучалове, повторили.

Из-за чего всемерно употребил он себя к достовернейшему прощению того их предварительного и непосредственного избрания и нашел, что то избрание действительно и без всякого сомнения произошло в начале прошедшей весны таким порядком: как по смерти отца их Аблай-хана бывшие с ним в Ташкенте служители с оставшим имением возвратились и о кончине Вали-солтану, братьям его и всему дому объявили, так они по должности своей разсудили, чтоб отцу их сделать по бывшему его достоинству знаменитое поминание, почему немедленно созвали к себе той Средней орды всех солтанов, старшин и большое число киргис-кайсака, коих в зборе было тысяч до пяти, и в общем поминании учинили, причем, всем бывшим солтанам, старшинам и киргис-кайсакам вздумалось для общего своего покоя выбрать и хана вместо умершаго Аблая.

По довольном каждого из солтанов качества и поведения разсуждении, согласно выбрали помянутого Вали-солтана, которой выбор произведен у них таким образом. В день пятнишней вышли они, солтаны, старшины и киргис-кайсаки, на степное пространное место, где по повторении того своего выбора, исполняя национальной свой древней обычай, по прочтении чрез привезенного из Ташкента ахуна и других духовных их людей молитв, и приличного к тому из курана песнословия, тотчас воздвигнули его, Вали-солтана, на белой кошке вверх и потом, опустя вниз, бывшую на нем одежду, кроме рубашки, сняли и для памяти того знаменитого происшествия верхнюю взяли себе солтаны, а нижнюю, раздробя на мелкие части, разобрали старшины и киргисцы, вместо которой облекли его, Валия, в новую ханскому достоинству приличную, нарочно для того приготовленную. Итак, посадя его на коня, при общем радостном восклицании отвезли в убранный для него особливо кибитку и во оной, посадя, приносили ему поздравления, для чего и продолжили торжество свое семь дней, веселясь обыкновенною игрою в дутки, в кобызы и скачкою на лошадях, употребляя притом в пищу приведенной с собою скот и в питье – кумыз, по окончании чего разъехались с удовольственным духом в дома свои.

И хотя при том выборе не оставлено расуждать о праве наследия и других солтанов из ханских фамилий, яко то о Таир-солтане Бараковской фамилии, о Солтамамет-солтане Валиевской фамилии (от которого был и Аблай-хан), а также и о Абулфязиз-солтане Большой орды Абулмаметевской фамилии, причем из них первый двоя сами, а от последнего дети присланы были, однак все они от принятия ханского достоинства отреклись, а согласно приговорили чтобы быть ханом помянутому Вали-солтану» [3, л. 35-39об.]. Из приведенного документа можно узнать, что решение на курултае было единогласным, присутствовало около 5 тысяч знатных казахов со всего Среднего жуза.

Император Цинской империи отправил послание хану Уали по поводу смерти отца еще в июле 1781 года. Выражая сожаление и сообщая об отправке своих вельмож, император Цяньлун поддержал его права на наследование титула: «Ты приезжал раньше в столицу, был представлен нам на аудиенции и имеешь знаки нашего благоволения. К тому же ты являешься старшим сыном своего отца, о том, что ты имеешь все данные для управления своим народом, нам хорошо известно» [16, с. 31].

По некоторым сведениям, церемония передачи цинского титула «хан» была проведена в ауле Ханбаба султана [17, с. 106]. Опираясь на китайские источники, К.Ш. Хафизова пишет, что посольство Цинской империи «остановившись у Ханбабы (сын Барака султана) при урочище Баян-ола и вызвало к себе Уали «для принятия подарков и сделания по отцу его покойном Аблай хане поминков». Для обряда в честь памяти Абылай хана были забиты 100 голов овец, а потом в знак поминаения «расклали огонь и на оном сожгли разного роду шелковых материй и бумаги не мало число» [15, с. 155-156]. Упомянутой бумагой в данном случае являлись обрядовые деньги, специально привезенные цинскими сановниками.

Позднее в письме к Н.Г. Огареву Уали хан сообщал, что перед приездом цинской дипломатической миссии и в соответствии с казахскими обычаями и законами он сменил своего отца. И.В. Якоби также получал известия в виде разных рапортов

о прибытии к хану Уали цинского посольства с дипломатической миссией для утверждения его на ханство. Представителям российских властей в пограничье были не понятны различия между двумя титулами: «хан» и цинским «хань».

Уали хан с самого начала правления казахами Среднего и части Старшего жузов продолжал придерживаться политики Абылая. Он выстраивал отношения с соседними государствами с позиции вполне независимого и самостоятельного казахского правителя, тем самым нарушив планы Российской империи о назначении на ханский престол выборного кандидата. Хан Уали старался таким образом обезопасить свои владения и полученную власть от вмешательства внешних сил, при этом извлекая определенные политические выгоды и преференции.

Только после избрания Уали «лучшими людьми» казахских степей и его вознесения в качестве правителя, а также последовавшего за этим наделения его титулом «хан» от Китая, правящие круги Российской империи получили официальное извещение о восхождении Уали на ханство. К императорскому двору Екатерины II в Санкт-Петербург был отправлен Ишим султан, младший брат Уали хана, в сопровождении старшин Тюляк мурзы, Шаукал багадура, Байтука, Тляукабула, Мурзатая, Куйлыбая, Тюкуся и других старшин и помощников султана.

В прошении с чернильной печатью на имя императрицы, датированном не позднее 23 августа 1781 года, Уали ясно давал понять, что он является избранным народом ханом и планирует принять подтверждение его титула со стороны Российской империи: *«Все нашей Киргис-кайсацкой орды солтаны и простой народ, учиня общественной совет, хотя в ханское достоинство меня наименовав утвердили и правление отца моего мне вручили»* [18, с. 112].

Соперничая с цинским Китаем, Российская империя была вынуждена признать Уали ханом относительно быстро – через 6 месяцев [19, л. 1]. Для сравнения – на утверждение ханом Абылая у России в свое время ушло долгих 7 лет! Подтверждение его ханского статуса со стороны Российской империи было на руку Уали. Во-первых, он несколько укрепил пошатнувшиеся позиции семейства в Северном Казахстане. Известно, что ряд атыгаевских батыров еще при Абылае открыто отказывались подчиняться, нередко передавая региональным властям данные о хане и его действиях. Во-вторых, усилились позиции Уали и на внешнеполитической арене, поскольку он, подобно Абылаю, мог маневрировать между двумя империями, поддерживая выгодные политические и торгово-экономические отношения как с Россией, так и с Китаем, вызывая у них опасения своим возможным «отложением» в ту или иную сторону.

Количество подданных Уали хана только в одном Среднем жузе достигало 169 400 семей, входивших в составы 99 отделений [20, с. 411]. Именно Среднему жузу и сыновьям Абылая колониальная администрация уделяла особое внимание: *«Находящаяся против Сибирской и Оренбургской линий Средняя киргис-кайсацкая орда есть та, которая более всех прочих орд внимания достойна. 1-е, – по связи родства умершего Аблай-солтана (отца нынешнего владельца Вали-хана) осталось довольное число сыновей, кои по разделу получили в свое владение: вся Средняя орда досталась сыну его вышепомянутому Вали-хану, а другой – Адиль-солтан, получил в свое владение великую часть Большой орды, а прочие при них по уделам»* [9, л. 2-13].

Но в отношении подданства Среднего жуза Российской империи царские чиновники выражали полную уверенность в его притворном характере ради беспрепятственного передвижения казахов через русские границы. Избрание Уали ханом и поддержка степной знати, биев, батыров побудили царизм быстро принять такое же политическое решение, по которому и Абылай хан признавался только правителем одного Среднего жуза.

14 февраля 1782 года в Оренбург генерал-губернатору И.В. Якоби от Правительствующего сената поступило указание *«утвердить султана Валия в ханском достоинстве для лучшего от народа сего к стороне Российской уважения»*

и в подданстве его удержания» и произвести обряд утверждения в Уфе «со всюю торжественностию и церемонией» [21, с. 498].

«Обвестительной грамотой средней Киргиз-Кайсацкой орды к Салтанам, Старшинам и всему народу» от 25 февраля 1782 года Уали был утвержден ханом Среднего жуза: «...в оказание Императорского Нашего к нему удовольствия, за благо и за справедливо почли удостоить его Императорской Нашей конфирмации в приобретенном им вновь Ханском достоинстве, и в следствие того, по установленному обыкновению, повелели дать ему и приличные на Ханство знаки, как то: жалованную грамоту за императорскою Нашею печатью, саблю с надписью, шубу соболью и шапку черной лисицы» [22, с. 406]. Надпись на сабле была следующего содержания: «...сабля с следующей на ней насечкою золотыми литерами, на одной стороне – на российском, а на другой – на татарском языке: «Божиею милостию Екатерина Вторая, императрица и самодержица Всероссийская, жалует сею саблею подданного своего хана (Валия) киргис-кайсацкой (Средней) орды при утверждении его в сие достоинство...».

Не упуская весьма удобного случая, Российская империя провела очередную попытку укрепления своего присутствия на территории Среднего жуза. В приказе упомянуто и о постройке мечетей «для Богослужения сего народа на границах, прилегающих к кочевью средней Киргиз-Кайсацкой орды, мечети, выбрав к тому удобные места, по усмотрению и назначению отправляющего должность Нашего Уфимскаго и Симбирскаго Генерал-Губернатора, Генераль-Поручика и Кавалера Якобия» [22, с. 406].

1 ноября 1782 года Уали хан в сопровождении своих братьев, других султанов, батыров и биев прибыл в Петропавловскую крепость [3, л. 95-96об.]. К этому времени в крепость стянули все свободные от службы драгунские эскадроны, отряды русских казаков, которые были выстроены на плацу. Уали хана с многочисленными сопровождающими встречали торжественными пушечными залпами, почетным сопровождением и специально приготовленной каретой [21, с. 499].

Выдача патента на ханское достоинство сопровождалась принесением своеобразной присяги на Коране. В завершение церемонии хану были переданы дары императрицы: соболья шуба и золотая с бриллиантами и императорским вензелем сабля. Генерал-губернатор вручал бобровую шапку на манер ханского головного убора и сам патент. Вручение было ознаменовано «сто одним выстрелом из орудий и тремя ружейными залпами всех частей войск при звуке труб и литавр с барабанным боем» [21, с. 502]. Возможно, пушечные залпы были сделаны и для устрашения присутствовавших степняков и самого хана, чего он не мог не заметить. Поэтому, несмотря на последовавшее за вручением патента торжественное пиршество, Уали хан в скором времени покинул крепость, организовав в родовых кочевьях на следующий день празднование с традиционными казахскими играми и состязаниями.

Итак, долгие годы неустанной борьбы подточили здоровье знаменитого хана Абылая. Походы на кыргызские земли, борьба с каракалпаками, постоянное противоборство с узбекскими правителями, меры по поддержанию достойных контактов с Пекинским и Петербургским дворами требовали невероятных усилий, все это ослабило, казалось бы, беспредельные возможности неутомимого Абылая [23, с. 130]. И не случайно великий хан похоронен в Туркестане. Это можно рассматривать как проявление того, что ему было суждено найти упокоение в святом месте, рядом с другими почитаемыми властителями тюрок [24, 381 б.].

После кончины Абылая от его 12 жен осталось 30 сыновей и 40 дочерей, большая часть сыновей стали править различными улусами [25, с. 147]. Старший сын и преемник Уали султан удостоился ханского титула во многом благодаря наличию определенных способностей, незаурядных качеств и черт характера, что позволило ему стать известной и уважаемой личностью среди своего народа и в сопредельных странах. Но также нельзя не принимать во внимание и огромное влияние отца, создавшего для него прочный фундамент. Поддержка и действия в единстве с

многочисленной семьей и непререкаемый авторитет Абылая сыграли решающую роль в его возвышении среди других влиятельных и авторитетных кандидатов и последующем избрании правителем различных казахских родов Среднего и части Старшего жузов.

Кроме того, важно отметить, что Уали султана избрали на ханство не в августе 1781 года, после уведомления императрицы Екатерины II, как принято датировать в большинстве случаев, а еще ранней весной того года, в период проведения церемонии поминования великого Абылай хана на съезде казахских султанов, старшин, биев и батыров. Впоследствии Уали хан правил казахами около 40 лет.

Список источников и использованной литературы

- 1 АВПРИ. Ф. 122. 1777–1785 гг. Д. б/н.
- 2 ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 224.
- 3 АВПРИ. Ф. 122. 1781–1784 гг. Д. 2.
- 4 ГАГА. Ф. 430. Оп. 4. Д. 32.
- 5 ГАОО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176.
- 6 ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 226.
- 7 АВПРИ. Ф. 122. Оп. 3. 1779–1780 гг. Д. 1.
- 8 Кабульдинов З.Е. Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр. – Алматы, 2018. – 304 с.
- 9 АВПРИ. Ф. 122. Оп. 3. 1794 г. Д. 3.
- 10 АВПРИ. Ф. 122. Оп. 1. 1785 г. Д. 3.
- 11 Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов (Библиотека казахской этнографии). Т. 1. 1835–1865 гг. – Астана: «Алтын кітап», 2007. – 291 с.
- 12 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: «Гылым», 1998. – 280 с.
- 13 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 3. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 768 с.
- 14 Noda Jin, Onuma Takahiro. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. TIAS Central Eurasian Research Series. Special Issue 1. – Tokyo, 2010. – 176 p.
- 15 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. – Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. – 476 с.
- 16 История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 3. – Караганда: ПК «Экожан», 2013. – 496 с.
- 17 Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. Ч. 2. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 227 с.
- 18 Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867 годы). (Сборник документов и материалов) / Сост.: Ф.Н. Киреев, В.Я. Басин, Т.Ж. Шоинбаев и др. – Алма-Ата: Изд-во «Наука», 1964. – 575 с.
- 19 ЦГА РК. Ф. И-338. Оп. 1. Д. 764.
- 20 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / Сост. И.В. Ерофеева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 620 с.
- 21 Юдин П. Церемониалы Ханских выборов у киргизов // Русский архив. – 1892. – № 4. – С. 497–509.
- 22 Полное собрание законов Российской империи. Т. XXI. 1781–1783. – СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 1083 с.
- 23 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). – Алматы: Білім, 1999. – 288 с.
- 24 Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2015. – 384 б.
- 25 Артыкбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов. – Алматы: Гылым, 2001. – 204 с.

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ПАНАСЫЗДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

А.Т. Қайыбаева

тарих ғылымдарының кандидаты,

*Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан. E-mail: aina__78@mail.ru*

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі саяси оқиғалар Қазақстандағы әлеуметтік өмірге аса қатты ықпал етті. Екі бірдей революция, азамат соғысы, «әскери коммунизм» саясаты өзінің кері әсерін берді. 1921–1923 жылдары Қазақстанда ашаршылық орын алды. Бұл қасірет Қазақстанды ғана емес, кеңестік Ресей федерациясының отыздан астам губернияларын да қамтыды. Астық дайындайтын Еділ бойы, Солтүстік Кавказ, Украина, Қазақстан жерлерінде орын алған ашаршылық адам санының кемуі, халықтың тұрмыс қиындығымен қатар, балалардың қараусыз қалуына алып келді.

1920-шы жылдардағы мерзімді басылым беттерінде ашаршылықтан өлген адамдар, ісініп кетіп, өлім қаупі төнген жандар, ата-анасынан айырылып, панасыз қалған балалар туралы көп жазылды. Ауыл, қала ішінде адам жиналатын жерлерде қайыр сұрап жүрген балалар арасында түрлі жұқпалы аурулардың кеңінен таралуы туралы да мәліметтер жарық көрді [1]. 1922 жылдың шілде айындағы статистикалық мәліметтерге қарағанда Қазақстанның аудандары бойынша төмендегідей көрсеткіштер тіркелді:

Кесте 1. 1922 жылдың қаңтар айындағы көрсеткіш бойынша ҚазАКСР-де ашаршылыққа ұшырағандар [2].

№	Губерниялар атауы	Ересектер	Балалар
1	Орынбор	138 339	209 671
2	Ақтөбе	171 389	134 000
3	Қостанай	217 565	96 935
4	Орал	123 600	103 500
5	Бөкей	100 000	
6	Адай уезі	75 000	9 670
7	Семей		5 616
8	Ақмола	92 000	

Кесте 2. 1922 жылдың шілде айында ҚазАКСР бойынша ашаршылыққа ұшырағандар [3].

№	Атауы	Балалар	Ересектер	Барлығы
1	Орынбор	234512	263539	498051
2	Ақтөбе	72309	227691	300000
3	Қостанай	95930	237116	333046
4	Ақмола	210000	230000	440000
5	Орал	165559	126539	292098
6	Семей	6110	8396	14505

7 айдың ішінде Қазақстанның әртүрлі аудандарындағы көрсеткіштер екі есеге дейін өсіп кеткен. Мысалы, Статистикалық бюроның 1922 жылдың 1 шілдесіндегі мәліметі бойынша Қостанай губерниясында 246 311 адам ашыққан. Жалпы

тұрғындардың саны 414 572 адам болғанын ескерсек, губернияның 60 % ашаршылыққа ұшыраған.

1921 жылдың ақпан айында Қазақ Орталық атқару комитеті ІІ шақырылымының 1 сессиясында баяндама жасалып, ашаршылықтың себептері айқындалған. Қазақтардың арасында таралған нәубеттің бір себебі азамат соғысымен байланыстырылады. Азамат соғысы жылдарында қазақ жері соғыс аренасына айналды. Тұрғындар соғыс салдарынан шаруашылық істерін тиісті деңгейде ұйымдастыра алмаған. Жұт, соғыс салдарынан мал басы 50 %-ға азайды. Жекелеген аймақтарда мал саны 80 %-ға дейін азайып кеткен. Нәтижесінде, тұрғындар ұйымдаспаған түрде тұрғылықты жерлерінен үдере көшіп, зұлматтан сақтанудың жолдарын іздеуге мәжбүр болды. Жол бойы, теміржолдардың жаны босқын қазақтарға толды. Мәселені тез арада шешу қажет еді. ҚазОАК ашаршылықпен күрес үшін дәрігерлік қызмет көрсету, тамақтандыру орталықтарын, жұқпалы аурулар емханаларын, ашаршылыққа ұшыраған аудандарда қабылдау пунктерін ашу жоспарланады. 1921 жылы ҚазОАК ашаршылыққа ұшырағандарға көмек беретін Орталық комиссия ұйымдастырып, С. Мендешов төраға болып тағайындалады. Оның құрамына мемлекеттік жоспарлау, Халық ағарту комиссариаты, Балалар комиссиясы кірді. Орталық комиссияның міндеттері ашаршылықтың көлемін, көмекке мұқтаж босқындар санын анықтау, бұдан өзге бүлінген шаруашылықты қалпына келтіру, балалар панасыздығы мәселелері т.б. қамтыды. Аптасына бір рет отырыс өткізетін комиссия шешімдері республика аумағына бірдей таратылды.

Сонымен қатар, 1921 жылдың қараша айында Америкалық әкімшілік көмек (АРА) ұйымы ашаршылықпен күрес ісіне араласады. АРА ұйымының аштықпен күрес жұмыстарында атқарған ролі жоғары болды. Олар гуманитарлық көмек көрсетіп, ашаршылыққа ұшыраған әртүрлі ауданның 120 мың баласы үшін азық-түлік бөлді. Алайда АРА ұйымының көмегі аздық етті. Сол себепті де жергілікті басшылық Ресейдегі Рим папасының католиктік миссиясынан көмек сұрайды. Католиктік миссия өкілдері ашаршылыққа ұшыраған аудан балаларының 20 мыңына, ал керек болған жағдайда 30 мыңына көмек беруге келіскен. Көмек азық-түлік және дәрі-дәрмек түрінде Орынбор қаласы және оған жақын жатқан аудандарға жеткізілу жоспарланған болатын [4].

Қазақстанның нәубетке ұшыраған аудандарына көрсетілген бұл көмектің маңыздылығы өте жоғары саналады. Дегенмен ашаршылықтың салдарын толыққанды жою үшін әлі де болса жүйелі жұмыстарды жүргізу қажет еді. Т. Рысқұлов Кеңестік билік ашаршылықпен күреске көп көңіл аударғанын атап өтіп, зұлмат жылдары ашыққандар Түркістан, Ресей және өзге де көршілес жатқан республикаларға көшірілгені туралы мәліметтер береді. Олардың ішінде 80 мыңы ересек адамдар болса, 35 мыңы балалар болатын. Түркістан Республикасы және Қырғызстаннан ашаршылыққа қарсы күрес үшін 40 мың бас мал жылу ретінде жиналып, Қазақстанның ашаршылыққа ұшыраған аудандарына таратылады. РКФСР тарапынан 2 млн пұт астық бөлінген [5].

Ашаршылыққа ұшыраған аудандарда да арнайы комиссиялар құрылып, өз жұмыстарын бастаған. «Әскери коммунизм» саясаты салдарынан орын алған ашаршылықтан жалпы жиыны 28 млн адам зардап шекті. Ашаршылыққа ұшыраған тұрғындардың арасында балалардың жағдайы мүлдем ауыр болды. Балалар қорғалмаған элеуметтік санатқа жатты. 1922 жылғы статистикалық көрсеткішке сай, 6,4 млн бала ашаршылықтың зардабын тартты. Жыл соңында бұл көрсеткіш 9 млн-ды құрады. Балалар арасындағы қылмыс көрсеткіштері де жыл сайын өсті. Балалар арасындағы аштық пен панасыздық мәселесін толыққанды шешу ісі қиындаған соң, 1921 жылдың қараша айында 3 мың бала Самарқанд қаласына жіберіледі. Ашаршылыққа ұшыраған балалар үшін ашылған тамақтандыру орталықтары мардымсыз жұмыс жасады. Азық-түлік және өзге де қажеттіліктердің жетіспеушілігі анық байқалды.

Балалар панасыздығына жол бермей, оларды әлеуметтік қорғау мәселесіне қатысты ҚазОАК жанынан құрылған комиссия балалар панасыздығына жол бермеу үшін жетім қалған балаларды арнайы мекемелерге орналастыру және тағы да басқа міндеттерді атқарды. 1924 жылдың 24 сәуірінде ҚазОАК төрағасы С. Меңдешов «Соғыс пен аштық біздерге өте ауыр және әлі де толық еңсере алмай отырған мұра қалдырды. Ол панасыз балалар мәселесі. Өз уақытында панасыз балалар мәселесін шешу ісіне партия мен қоғамдық ұйымдар белсене атсалысты. Біздер үшін маңызды міндет балалар панасыздығының ауыр салдарын тез арада жою» деген болатын [6]. Балалар панасыздығы мәселесі қазақ үкіметі үшін шешімін табуы тиіс күрделі мәселеге айналды. Жетім, ересектердің қарауынсыз қалған панасыз балалардың үлкен толқыны Қазақстанның барлық облыстарында қалыптасты. Балалар панасыздығымен күресте РКФСР Халық комиссарлар кеңесі мен Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің қаулыларын да басшылыққа алып отырды. Мысалы № 103 «Балалар панасыздығына қарсы күрес шаралары туралы Ереже» деп аталатын қаулыға көңіл аударды. Аталған қаулыда панасыз балалар деген кімдер және олармен жұмыс жасаудың ерекшеліктері айқындалды:

«Панасыз бала деп:

- 16 жасқа дейінгі тұл жетім;

- Ата-анасы және өзге де туыстарымен толыққанды байланысын жоғалтқан балалар;

- Соттың шешімімен отбасынан ажыратылған бала;

- Тастанды балалар.

Мұндай панасыз балалармен жұмыстың өзіндік төмендегідей ерекшеліктері бар:

- Өзара келісім болған жағдайда панасыз балаларды туыстарына немесе өзге де таныс адамдардың қарауына беру;

- Өзара келісім болған жағдайда балаларды жұмыс жасайтын шаруалар отбасына орналастыру және алдағы уақытта бала асырап алған мұндай шаруалардың отбасыларына мемлекет тарапынан материалдық көмектер көрсетіп тұру;

- Панасыз балаларды арнайы мемлекеттік балаларға арналған мекемелерге орналастыру;

- Панасыз балаларды еңбек мекемелеріне орналастыру;

- Педагогикалық тәрбиеге көнбейтін, тәртібі нашар панасыз балаларды арнайы колонияларға орналастыру;

- Панасыз балаларды орналастыру ісімен айналысатын арнайы орталықтарға беру;

- Панасыз балаларды дәрігерлік көмек беретін емханалар, балабақшаларға орналастыру;

- Панасыз балаларға материалдық көмек көрсету;

- Жұмысқа тарту, оқу шеберханалары мен кәсіби мектептер, техникумдарға орналастыру;

- Асырап алушыларды тағайындау.

Панасыз балалармен жұмыста Халық ағарту комиссариатының үлесі жоғары саналды. Сондай-ақ балалар панасыздығымен күресте Денсаулық сақтау Халық комиссариатының да атқарар жұмысы ауқымды болған. Панасыз балалармен күрес барысында жұқпалы аурулардың шамадан тыс көп таралғаны анықталды. Ол турасында Денсаулық сақтау Халық комиссарының орынбасары К. Станицкий ҚазОАК-не жазған хатында балалар үйінен бөлек, созылмалы ауруы бар балалар үшін оқшауланған мекемелердің де ашу керектігіне назар аударған. Алайда бұл мәселе жан-жақты талқыдан өту керектігін де ескертеді. Өйткені мұндай үйлерді ұстап тұру үлкен қаражатты талап етеді дей келе, панасыз балалардың 60-70 % жұқпалы аурулармен ауыратындығы туралы мәлімет берген. Осылайша, балалардың жаппай жұқпалы ауруға шалдыққандығы және олар үшін арнайы мекемені қалыптастыру ісі кезек күттірмес мәселеге айналды. К. Станицкий барлық жауапкершілікті

Денсаулық сақтау Халық комиссариатына ғана жүктеп қою дұрыс еместігін айтып, бұл мәселені кеңінен талқылаудың қажеттілігін алға тартқан. Нәтижесінде бұл іске Ағарту халық комиссариаты да жұмылдырылады. Балалар арасында жеңіл ауру түрлерімен қатар, өкпе, венералогиялық, тері сияқты күрделі аурулар да көптеп кездесті. Оларды дені сау балалармен бірге жатқызу аса қауіпті саналды. Сол себепті Ағарту халық комиссариаты мен Денсаулық сақтау халық комиссариаты тез арада балаларды ауруларына қарай топтастырып, оқшаулау ісін ұйымдастырды. Тамақты да мұндай балаларға көп және құнарлы түрлерін беруге тырысты [7]. 1920–1924 жылдар аралығында ҚазАКСР бойынша 196 балаларға арналған мекемелер жұмыс жасап тұрды. Жалпы жиыны 15156 бала тәрбиеленген. 1924 жылдың 1 қаңтарындағы статистикалық мәлімет бойынша балалар үйінен тыс қалған және барлық көмек түрлеріне зәру балалардың жалпы саны республика бойынша 45 мыңды құраған. Балалар панасыздығымен күрес «панасыз бала-балаларды қабылдау пункті – балалар үйі» жүйесі бойынша жұмыс жасады. Балалар үйіне тартылып, мемлекет тарапынан қамқорлыққа ие болғандардың да жағдайы жақсы бола бермеді. Орталықтың балалар үйіне бөлген қаражаты тым аз болды. Сол себепті де азық-түлік, киім-кешек сияқты бірінші қажеттіліктердің өзін үнемдеп берді. 1923 жылдан бастап балаларға арналған мекемелерді жергілікті бюджет есебінен қаржыландыру ісі басталды. Нәтижесінде балалар үйі мен тәрбиеленушілердің саны күрт кеміп кеткен. 1921–1923 жылдар аралығында Еділ бойындағы халықтардың ашаршылыққа ұшырауы жағдайды тіпті ушықтырды. Олардың жаппай Қазақстанға көшуі салдарынан елдегі панасыз балалардың көмексіз қалуына алып келді. Сол себепті де балалар өлімі жиіледі. 1 жасқа дейінгі балалар арасындағы өлім 80-90 % құраса, 1 жастан асқан балалар арасындағы өлім 50-60 % болды. Балалар арасындағы өлім жайттарын азайтуы тиіс болған балалар үйінің жағдайы өте ауыр еді. Киім-кешектің, азық-түліктің, төсек жабдықтарының жетіспеушілігі анық байқалды. Балалар үйіне бір айдан астам уақыт азық-түлік берілмеген жағдайлар да орын алды. Аштан өлмеу үшін тәрбиеленушілер балалар үйін тастап кетіп отырған. Орталық балалар комиссиясы балалар үйінің ауыр жағдайына қарамастан панасыз балаларды қабылдай беру туралы шешім қабылдаған. Бұл панасыз балалардың өмірін сақтап қалудың әрекеттері еді. Республика өздігінен панасыз балалардың жағдайын шешуге қауқарсыз болғандықтан қауіпсіз аймақтарға көшіру ісін ұйымдастырды. Мұндай елдердің қатарында РКФСР, Түркістан және Бұхар Республикалары болды. 1921 жылы 5 поездға бөлінген 3271 бала Түркістан Республикасы аумағына көшірілді. 1922 жылы 19 санитарлық поездбен 12840 бала қауіпсіз аймаққа көшті. Олардың 1-і Бұхара Республикасына бағытталса, қалғаны Ресей және Украин, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан т.б. елдерге аттандырылған. Республика бойынша жалпы 79500 панасыз балалар қауіпсіз деп танылған аймақтарға көшірілді [8]. Осылайша, Қазақстан тарапы 1921–1922 жылдардағы ашаршылық салдарынан қалыптасқан панасыз балаларды орналастыру, балалар панасыздығымен күресті жүйелі түрде ұйымдастыруға тырысты. Алайда жергілікті жерлердегі ахуалды бірден қолға алу мүмкін бола бермеді.

Қорытындылай келе, XX ғасырдың 20-жылдарындағы ашаршылық қазақ халқының басына түскен Ұлы нәубет. Қазақ жерінде демографиялық шиеленісті ахуал қалыптасты. Қазақтардың сан жағынан күрт кемуіне аштық салдарынан орын алған жаппай адам өлімімен қатар, жақын шетелдерге босып кетуі де әсер етті. 1920-шы жылдардағы аштық салдарынан балалардың панасыз қалуы да жаппай орын алған құбылыс болды. Байқалғандай, XX ғ. 20–30 жылдардағы бірнеше дүркін жүрген ашаршылық салдарынан панасыз қалған балалар мен іргелес елдерге шекара асқан балалардың сандық құрамы мен олардың әлеуметтік қорғалу дәрежесін зерттеу ісі маңызды әрі отандық тарихнамада балалар үйінің қалыптасуының мәні толыққанды ашылуы қажет мәселе болып табылады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

- 1 Антибольшевистское правительтво (Из истории Белого движения): сборник документов. – Тверь: ТвГУ, 1999. – 219 с. (132 с.)
- 2 Козыбаева М.М., Мурзаходжаев К.М., Малабаева С.К. Демографические последствия голода 1921–1922 гг. в Казахстане // Отан тарихы. – № 26(2). – С. 361–373 с. (365 с.).
- 3 Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: голод и его последствия // Восточный архив. – № 1(37). – 2018. – 40–50 с. (48 с.).
- 4 Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: голод и его последствия // Восточный архив. – № 1(37). – 2018. – С. 47–48. (48 с.)
- 5 Рыскулов Т. Собрание сочинений в трех томах. – Том 2. – Алматы: Казахстан, 1997. – 384 с. (243 с.)
- 6 Саятова А.С., Аликеева Г.М., Шахиева А.М. Медико-социальные факторы и голод населения в Казахстане в 20-е годы прошлого века (литературный обзор) // Вестник КазНМУ. – № 4. – 2021. – С. 166–171. (169 с.).
- 7 Саятова А.С., Аликеева Г.М., Шахиева А.М. Медико-социальные факторы и голод населения в Казахстане в 20-е годы прошлого века (литературный обзор) // Вестник КазНМУ. – № 4. – 2021. – С. 166–171. (170 с.).
- 8 Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Детская беспризорность в Акмолинской губернии в 1921–1923 гг. и меры по ее ликвидации // Вестник КарГУ. – № 1(89). – 2018. – 49–56 с. (С. 51–53)

XVII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС ЕЛШІЛІК ҚАТЫНАСТАРЫ

Мұхатова О.Х.,

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының бас ғылыми қызметкері, т.ғ.д., профессор,
Алматы қ., Orazgul7@rambler.ru*

Отандық тарихнамада XVII ғасырдағы қазақ-орыс қарым-қатынастары әлі күнге дейін арнайы әрі кешенді түрде зерделенбеген тақырыптардың бірінен саналады. Қазақ хандығы мен Мәскеу мемлекетінің арасындағы сауда байланыстары XVI ғасырда, әсіресе Тәуекел ханның тұсында, Ресей мен Қазақстанның өзара дипломатиялық қатынастары күшейе түсті. Бұл үдеріс XVII ғасырдың бас кезінде өз жалғасын тапты. Алайда Еуразиядағы халықаралық жағдайдың шиеленісуіне байланысты көршілес екі ел арасындағы байланыстар әлсіреді. Дипломатиялық қатынастар тек осы ғасырдың соңына қарай қайта жанданды. Отандық тарих ғылымында бұл мәселе советтік кезеңде біршама зерттеліп, арнайы және қосалқы түрдегі еңбектер жарық көрді. Халықтар достығы, «аға ұлттың қамқорлығы» аясында қарастырылған еңбектер өз заманы үшін маңызды болғанымен, қазіргі уақытта сын көзбен қайта қарауды талап ететіні анық. Тәуелсіздік жылдары Қазақстанның сыртқы байланыстары қарастырылғанымен, қазақ-орыс қатынастары арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Мұндай жағдайдың өзіндік себептері де бар. Басты себептердің бірі – қазақ-орыс қатынастарының тарихы бойынша деректердің негізінен ресейлік архивтердің қорларында сақталуы. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстан тарихы бойынша орыс деректері анағұрлым қолжетімді бола түсті. Осы бағдарлама бойынша «Орыс деректеріндегі Қазақстан тарихы. XVI–XX ғғ.» атты он томдық құжаттар мен материалдар жинағының I томына «Орыс мемлекетінің елшілік материалдары XV–XVII ғасырлар» деген атаумен енгізілді [1]. I томның материалдарын құрастыру, транскрипциялау, мәтіндерді редакциялау, кіріспе мақала, түсініктемелер, көрсеткіштік сөздіктерді құрастыру, жүйелеу жұмыстарын ғалым А. Исин атқарған. Жинаққа мемлекетаралық хат-хабар

мәтіндерінен үзінділер, елшіліктердің ресми іс қағаздары, елшілердің баяндаулары, воеводалардың есептері, сондай-ақ Мәскеу мемлекетінің (1604–1671 жж.) Орталық Азия хандықтарымен, Парсы және Еуропа елдерімен қарым-қатынасы туралы елшілік кітаптары топтастырылған. Сонымен бірге (1627–1697 жж.) «Үлкен Сызба кітабынан» Сібір жерлерінің сипаттамалары, елшілердің іс қағаздары, баяндау сөздері, Сібір приказы, Тобыл архиві қорларынан алынған құжаттар, Үркіт (Иркутск) приказ үйінен Г.Ф. Миллер жинақтаған материалдар (1687–1700 жж.) берілген. Солардың арасында қазақ-орыс қатынастарына қатысты құжаттар бар. Олар XVII ғасырдағы қазақ-орыс елшілік қатынастарының сипатын, мәнін, мазмұнын, үзілуі мен жандануының себептерін анықтауда бірегей дерек болып саналады.

XVII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастары бойынша құжаттық материалдар жинағы советтік кезеңде жарық көрген [2]. Аталған құжаттар мен материалдар жинағы көрсетілген кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарының тарихын шынайы зерделеуге негіз болды.

XVII ғасырдағы қазақ-орыс қарым-қатынастары тарихы бүгінгі күнге дейін үстірт зерделенді. Мәселен, А. Сабырханов советтік кезеңде XVIII ғасырдың 50–90-жылдарындағы Қазақстан мен Ресей байланыстарын зерттеді [3]. Орыс-қазақ қатынастарын зерттеуге В.Я. Басин айтарлықтай үлес қосты [4]. Қазақ-орыс сауда қатынастарын өрістетудегі қалалар К.А. Пищулинаның іргелі еңбегінде арнайы қарастырылды [5]. Э.Д. Телеуова XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығы тарихын зерттеуінде Тәуке ханның Ресеймен елшілік байланыстарын талдады [6]. Б.А. Ғабдулинаның еңбегінде XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-орыс қатынастары Қазақстанның көрші мемлекеттермен байланыстары аясында көрсетілді [7]. К.К. Әбуевтің «Қазақ-орыс қатынастары ауқымындағы Сібір хандығы» монографиясында Сібір хандығының тарихын зерттеу негізінде қазақ-орыс қатынастарының қалыптасуы мен даму үрдістері талданды [8]. Соңғы жылдары Н. Атығаев XVI–XVII ғасырлардағы Қазақ хандығының Ресеймен дипломатиялық байланыстарын зерттеді [9]. Шетелдік зерттеушілерден Р.Г. Буканова мен Ю.В. Бондаренконың [10], сондай-ақ И.П. Каменецкийдің еңбектері [11] атап өтуге тұрарлық.

XVII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастары Ресейдің Орта Азия елдерімен саудасаттық және қалмақ, ноғай, бұқар елдерімен өзара байланыстары арқылы өрбіді. Ресей Орта Азия мемлекеттерімен сауда байланыстарын орнату үшін қазақ даласының батыс аймағын пайдаланды, яғни сауда жолдары Жайық, Жем өзендері бойымен, Сырт, Еділ өңірі арқылы өтті.

Ресей үкіметі 1600 жылы мамыр айында Англияға елші Григорий Иванович Микулинді жіберген кезде қазақ жерлерінің Сібірге жақын орналасқаны және Ресеймен көршілес елдермен байланыстары бар екендігі жөнінде айтқан [1, 212–213].

1604 жылдың 23 қарашасындағы Иштерек бидің ұлы князь Борис Федоровичтің атына жазған антында аталған жерлердің Қазақ, Қырым, Парсы, Түрік және басқа патшалықтардың орыс мемлекетінің достары еместігі, олардың кез келген уақытта соғыс ашуы мүмкін екендігі айтылған. Жайықтың арғы жағына, Ем мен Ойылға, Сырт жерлеріне көшіп-қонуға болмайды. Астрахан, Еділ, Терек және осы екі өзеннің аралығына қоныстануға болады делінген [1, 224]. 1607 жылдың 18 қазанында Қазан сарайының Приказынан Тара воеводасы Сил Гагаринге, 1608 жылдың 27 ақпанында осы Приказдың Тара воеводасы И.В. Мосальскийге жазған грамоталарында қалмақ тайшыларына Сібір аумағындағы орыс жерлерін қорғау, Қазақ ордаларымен соғыспау және олардың жерлеріне қоныстанбау қажеттілігі баса айтылды [1, 225–229]. Бұл Ресейдің сыртқы саясатында әрбір қадамын аңдап басқанын, көрші елдермен жер үшін дау-дамайға барғысы келмегенін байқатады. Онсыз да XVII ғасырдың басында

оның саяси жағдайы күрделі болатын. Том воеводалары Василий Волынский мен Михаил Новосильцовтың 1609 жылғы құжатында Қазақ хандығы мазасыз әрі жаугер мемлекет деп аталған. Сібір князьдарының бірі Ресей бодандығын қабылдаған кезде оған Сібір шептерін қазақтар мен қалмақтардан қорғау міндеттелді: «... оларды Алтын патшадан және Қазақ ордасы мен қара қалмақтардан қорғауға әмір берсін» делінген [12, 447].

XVII ғасырдың басында Ресей Азияға шығу үшін Орталық Азия елдерімен, әсіресе Бұхармен сауда қатынастарын дамытуды мақсат етті. Сондықтан қазақ даласы арқылы өтетін өзінің Орта Азиямен сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз етуде Қазақ хандығымен қатынастарын күшейтуге мүдделі болды.

Ресей үкіметі Парсы, Бұхар, Хиуа және басқа да елдерге елшілік жіберген кезде қазақ даласындағы жағдай туралы мәлімет алуға тырысты. Қазақ ордасының шынында тәуелсіз мемлекет пе, әлде біреуге бағынышты ма, Орталық Азия хандықтарымен қандай байланысы бар деген мәселелерді нақтылау жөнінде нұсқау берілді.

Мәселен, Тобыл воеводасы Иван Куракиннің 1616 жылы 20 қазанда Елшілік Приказына жазған есебінде ұлы князь Михаил Федоровичтен Саурандағы Абылай ханмен сауда қатынастарын жүргізуде грамоталардың үлгісін жіберуін сұраған. Сауда байланыстарын жүргізуде Абылай ханның жылы қабақ танытып, қажетті тауарлармен қамтамасыз еткені, оның есімін, лауазымын, өзге де атақтарын дұрыс жазу қажеттігі айтылған [1, 262]. Бұдан әлі орыс бодандығын қабылдамаған Қазақ еліне Ресей үкіметінің құрметі анық байқалады. Есепте: «... Саурандағы Қазақ ордасының ханы Абылайдың ұлы билеушіге жақсы қарап, саудагерлерді әртүрлі тауарларымен бірге Тобылға және Сібірдің өзге де қалаларына жіберуі, көпестерге кедергі жасамай, залал келтірмей, оларды қорғау үшін сауда жасау жөнінде хат жазу керек» делінген. Бұл Сібірдегі орыс үкіметінің қазақ билеушілерімен байланыс орнатуға ұмтылғанын көрсетеді.

Алайда орыс үкіметінің Абылай ханмен байланыс орнатуының сәті түспеді. Абылай хан Бұхар билеушісі Имамқұлдан жеңіліп, Сауранды тастап шығуға мәжбүр болды. Қала бірнеше жақын орналасқан елді мекендерімен бірге аштархандық қазақ ақсүйегі Тұрсын Мұхаммед ханның қол астына өтті. Осы жағдай туралы И. Куракиннің есебінде: «... бұхарлықтан естуімізше, Бұхара патшасы Имамқұл Сауран патшасы Абылай ханды өзінің қалаларынан қуып жіберді, ал ол Қазақ ордасына қашты, оның орнына Сауранда және басқа қалаларға өзінің ізбасары Тұрсын ханзаданы отырғызды» деген мәлімет бар [1, 264]. Мұның өзі елшілердің өздері қарым-қатынас орнатып жатқан Бұхар хандығының сыртқы байланыстарын Елшілік Приказына уақытылы жеткізіп отырғанын, барған аумақтағы геосаяси жағдайды мұқият бақылап, өзгерістерді дер кезінде хабарлағанын көрсетеді.

Жоғарыда аталған нұсқауға сәйкес XVII ғасырдың бас кезінен бастап орыстар қазақ даласы туралы нақты мәліметтерді тиянақты түрде жинай бастады. Оның бір дәлелі – Самара губернаторы князь Дмитрий Пожарскийдің 1614 жылғы 21 сәуірде Одоевский мен Головинге Қазақ ордасының көрші елдермен қарым-қатынастары туралы жазған хаты. Хатта: «... Қазақ ордасы мен қарақалпақтар бір-біріне дос, араласып тұрады, түрікмендермен және Арап ханмен де достық қатынаста» [4, 98–99]. - деп жазылған.

Көрсетілген кезеңде Қазақ және ортаазиялық хандықтарда қалыптасқан саяси жағдайға қарамастан, Ресей Бұхармен сауда байланыстарын жолға қойды. Қазақстан аумағы арқылы Орталық Азия хандықтарымен сауданың дамуы қазақ-орыс қатынастарының нығаюына белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Сауда-саттық арқылы қазақ-орыс қатынастарының дамуына Жоңғар мемлекетінің күшеюі, оның Ресеймен

тығыз қарым-қатынастар орнатуына, орыс патшалығының жоңғарларды өзінің боданына айналдыруға ұмтылуы әсерін тигізбей қоймады. Соның бір мысалы ретінде Том воеводасы В.В. Волынскийдің 1609 жылдың 31 наурызында қара қалмақтардың елшілері келіп, өздерінің патша үкіметінің қол астына кіргісі келгені туралы Қазан сарайы Приказына жазған есебін келтіруге болады [1, 234–235].

XVII ғасырдың бас кезінде Ресей Орталық Азиямен сауда-саттықты көбейту мақсатында сол елдерге елшілерді жіберді. 1614 жылы Жайық арқылы парсы еліне Михаил Тихонов пен Алексей Бухаров бастаған елшілер, олармен бірге орыс көпестері аттанды [4, 98]. Осындай елшіліктердің қатары уақыт өткен сайын көбейе берді. Осы уақытта Қазақ хандығы мықты мемлекет ретінде көрші елдерге танымал еді. Бұл жайында 1617 жылы 19 наурызда Тар қаласының атаманы Василий Тюменц пен десятник Иван Петров Алтын ханға (XVII ғасырда Моңғолияның солтүстік-батысында орналасқан мемлекет) барып келгеннен кейін: «Топ мемлекетінде (ғалым А. Исиннің пайымдауынша, мемлекеттің атауы қате жазылуы мүмкін) Алтын патшаның қоныстарының жанында тағы бір ел бар. Оның билеушілері – Есім хан және Батыр хан. (Орта орданы Есім хан билеген. Оның орталығы Түркістан қаласы, Кіші орданың билеушісі Батыр хан, орданың резиденциясы Сауран қаласы болған). Олар қол астындағы қалалар тастан және ағаштан тұрғызылған, ал мемлекеті ұлы әрі алпауыт, әскері садақ ататын тектілерден құралған, от қарулары да бар, тілі мен діні жөнінде ештеңе айтылмады» деп мәлімдеген [1, 270].

Елшілік және Сібір Приказдарының материалдарында Қазақ хандығының сыртқы байланыстары турасында да мәліметтер кездеседі. Мұндай мәліметтер Қазақ ордасының Моңғолиямен, Қытаймен және Жоңғар мемлекеттерімен бейбіт өмір сүру туралы мәмілеге келіп, елшілік алмастырып отырғандығын дәйектейді. Мәселен, 1618 жылы 12 ақпанда Тобыл атаманы Иван Савельев қалмақ тайшысы Далай-батырға барған кезінде «оның шаңырағында Қазақ ордасынан екі адамның отырғандығын» жеткізген [1, 273].

1627 жылы Астрахан воеводасы ноғай билеушісі Абеш ханның Қызылбастардың (Иран) ханы Исмендиярдан қорқып, Үргеніш қаласынан Қазақ ордасының астанасы Түркістанға келгендігі жөнінде жазған. Есептің мазмұны бойынша түрікмендердің патшасы Исмендияр қазақ ханына Андағұл мырза арқылы хабар жіберіп, оның қызына құда түсті. Абеш қазақ ханы оны Үргенішке, яғни інісі Исмендиярға қайтарады деп ойлап, бір қыс Түркістанда қыстап, Астраханға жетпіс адаммен бірге келген [1, 298]. Бұл XVII ғасырдың I жартысында қазақ-орыс қатынастарының Еділ өңірі, ортаазиялық кеңістіктегі, парсы, қалмақ еліндегі ахуалға тәуелді болғандығын көрсетеді.

Ресей мен Қазақ хандығы арасындағы сауда, саяси және дипломатиялық байланыстарының үзілуіне Жоңғар мемлекетінің ықпалы зор болды. XVII ғасырдың 30-жылдары қазақ-жоңғар қатынастары айтарлықтай шиеленісті. Князь Абаковтың айтуынша, 1635 жылы 19 шілдеде сол жылдың қысында қалмақтар Қазақ ордасына жорық жасаған. Екі жақтың әскері соғысқан. Қара қалмақтар қазақтарды жеңіп, Есім ханның ұлы Жәңгірді алып кеткен. Талай тайшы тағы да Қазақ ордасына шабуыл жасаған [1, 330]. Бұл оқиға туралы 1635 жылдың 6 шілдесі мен 2 желтоқсаны аралығында қырғыз ұлыстарында болып, оралған Том казактарының атаманы Д. Копылов та жазған [1, 331, 347]. 1644 жылдың ақпан айында Григорий Куракиннің баяндауынша, қалмақтың Қонды тайшысы 50 мың әскермен Қазақ ордасы мен Алатау қырғыздарына жорыққа аттанған. Оған қарсы Жәңгір хан шығып, қалмақтың 10 мың жасағын талқандаған. Жәңгірге көмекке Жалаңтөс 20 мың әскерімен келген. Осыншама әскерді көрген Қонды тайшы кері шегінген [1, 350–351].

1647 жылы мамыр айында Даниил Аршинский Алатау бөктерінде отырған қалмақ қонтайшысына елшілікпен келген. Орыстар қонтайшының ұлысында екі ай болған. Елшілерді босатарда қонтайшы орыс патшасының өзіне 2 500 алтын, 7 үнді тауығы мен 3 этешін, 7 доңыз, 3 доңыздың ұрғашысын және сауыт жіберуді талап еткен [1, 356–358]. Мұның өзі Жоңғар мемлекетінің уақыт өткен сайын күшейіп, көрші елдерге қауіп төндіріп қана қоймай, қазақ-орыс қатынастарына кедергі жасағанын дәйектейді.

Жоңғарияда жаңа қонтайшы Галдан Цереннің таққа келуі оны қазақ билеушілерімен қақтығысқа әкеліп, орыс-қазақ дипломатиялық қатынастарын қайта қалпына келтіруді қиындата түсті. Ертіс, Есіл, Тобыл бойындағы орыс қоныстары мен қазақтардың көшпелі қоныстары арасындағы, негізінен, Сарысу, Қаратұрғай, Талас және Шу өзендерінің алаптарында орналасқан елеулі аумақтарды Жоңғар хандығы басып алды. Осының салдарынан солтүстік-шығыс және солтүстік-батыс бағыттағы қазақ хандықтары мен орыс иеліктері арасындағы бұрын болған байланыстар үзілді.

Ұзақ уақытқа созылған қатынастар XVII ғасырдың соңында қайта жанданды. Бұған қалмақтардың саяси әлсіреуі ықпал етті. Жоңғарлар мен манчжурлар арасында шайқас болып, жоңғарлар жеңіліс тапты. Қазақ хандарының оңтүстік шептердегі саяси күресі, Қазақстанның оңтүстік-шығысында ойраттарға, батыс және шығыс шептерде қалмақтарға қарсы толас таппаған күресі, белгілі бір ұлыс пен жұрт әміршілерінің әрқайсысының саяси үстемдігін орнықтыруы негізіндегі әлеуметтік қырқыстар бүкіл XVII ғасырда жалғаса берді. Ресей мемлекетіндегі саяси жағдай да бірыңғай және тұтас көріністе болған жоқ. Дүрбеленді уақыт кезеңі және мемлекет басында жаңа әулеттің орнығуы, сондай-ақ жаңа саяси және идеологиялық доктриналардың пайда болуы Қазақстан мен Ресей арасындағы ұзақ мерзімді және өзара тиімді саяси қатынастардың нығаюына жағдай жасамады. Саяси байланыстар XVII ғасырдың соңына қарай екі мемлекетте де билік басына аса көрнекті саяси қайраткерлер – Тәуке хан мен І Петр келген кезде жанданды [12, 447].

Осыдан кейін ғана қазақ билеушілерінің Ресеймен байланысын қайта қалпына келтіруге мүмкіндігі болды. 1687 жылы 31 шілдеде өкілетті елші А.Ф. Головиннің Сібір Приказына жазған есебінде Тобылға Тәуке хан елшісінің келгендігі және оның хатын аудармамен бірге Мәскеуге жіберілгендігі жайында айтылады. Есепте айтылғандай, 1696 жылы Есіл өзенінің бойындағы далаға барған татарлар Тауышмергенко Елгинчинеов пен Ерғынячко Терытоновты қазақтар ұстап алып, Түркістанға Тәуке ханға әкелген. Тәуке хан оларды өзінің сарайында қабылдап, жөн сұраған. Татарлар өздерінің Сібір қаласы – Тобылдан екендіктерін, тоналғандарын жеткізген. Тәуке хан тонаушыларды тауып, заттарын қайтаруды бұйырған. Татарлар сарайда 11 ай өмір сүрген. Олар тамақпен, сусынмен және қажеттілердің барлығымен қамтамасыз етілген [1, 388]. 1697 жылдың мамыр айында хан татарларды Тобылға жіберіп, оларға Тәшімнің елшілігіне Ресеймен сауда қатынастарын дамытудың жолдарын қарастыру тапсырылған қазақ саудагерлері ілескен [6, 105]. Тәшім батыр өзінің ханының атынан 3 садақ пен жебе, қымбат мата, алтын берген. Ханның сыйлықтары мен хатын алып, оны аударуға беріп, Тәшім батырды қайтарып жіберген [1, 389].

1686–1693 жылдар аралығында Тәуке хан Ресейге маңызды дипломатиялық тапсырмалармен бес елшілік жіберді [13, 228]. Бұл тату көршілік қарым-қатынасқа өзара мүдделілік нәтижесінде болды [9, 161]. Мұны Тәуке ханның орыс патшасы V Иванға 1692 жылы жазған хатынан көруге болады. Хатта былай делінген: «Біздің аталарымыз бен әкелерімізден кейін де сіздің адамдар бізге келді, біздің адамдар сізге барды және біздің арамызда көптеген жылдар бойы әрбір игі істер жалғасын

тауып, екі мемлекеттің арасы жол болды, енді сіз бен біздің арамыздағы сол жолдар ниеті дұрыс емес адамдардан тазаланып, адамдарымыз қатынасса, біз жақсы атаққа ие болар едік». Ресей мемлекетінің билеушілері де достық қарым-қатынас орнатуға қызығушылық танытты [9, 161].

1693 жылы 4 қазанда Тәуке хан І Петр патшаға Ресеймен достық қарым-қатынастарды сақтауға ұмтылысын, Тобылда ұсталған өзінің елшісі Келді мырзаны қайтару қажеттілігі, Қазы сұлтанның орыс қоныстарына жасалған шабуылға қатысы жоқ екендігін білдірген хат жіберген. Хаттың мазмұны мынадай: Тәуке Тобыл уезіне екі адамды елшілікке жіберген. Біреуі қайтыс болған, Келді мырзаны ұстап қалған. Одан кейін Тайқұмыр батырды жіберген. Келдіні босатқанға дейін Тобыл елшілерін ұстап отырған. Тәуке хан екі елдің арасында елшілер мен саудагерлердің бұрынғысынша емін-еркін жүргенін қалайтынын, ұрлық пен жаман істерді қолдамайтынын білдірген. Тайқұмыр батырдың ауызша айтатындарына сенім артуын сұраған. Хаттың соңында «Тәуекел Мәмет батыр хан» деп мөр басқан [1, 400–401]. 1693 жылы 28 қарашада Құлтабай Аталықұлы Тайқұмыр батыр Тобылға жеткен. Хатты және сыйлықтарды тапсырған Тайқұмыр батыр Тәуке ханның ауызша айтуға бұйырған мәселесі – орыс үкіметінің Келді мырзаны қайтаруын, өзі оның орнына ұстап отырған елші Андрей Неприпасовты босататынын баяндаған [1, 403]. Сібір әкімшілігі мен Тәуке ханның арасындағы істерді жолға қою үшін 1692 жылы шілдеде Түркістандағы Тәуке ханға құрамында Андрей Неприпасов, Василий Кобяков және тілмәш Шаманаев бар елшілік жіберілген. Алайда саяси алауыздықтың күшті болғаны сонша, елшілер Сары мен Келді және Неприпасовтың адамдары екі жақта да кепілдер ретінде ұсталған еді [12, 448].

1694 жылы 4 сәуірде Тобыл губернаторларының жарлығымен Федор Скибин Қазақ ордасына келіссөздер жүргізу үшін жіберілді. Бұл келіссөздердің қажеттілігіне, негізінен, қазақстандық тарап бастамашы болды. 1693 жылдың қазанында Тәуке хан І Петрге хат жолдап, Ресеймен достық қарым-қатынаста болуға дайын екендігін және Жамыш көлінде тұтқындалған текті Келді мырзаны босатуды сұрады.

Оның өтінішіне жауап ретінде үкімет Тобыл губернаторларына мырзаны қайтарып, хан ордасына тәжірибелі елшілерді жіберуді бұйырды. Елшілік бірқатар күрделі, өзара байланысты мәселелерді шешуге тиіс болды: 1) қазақ ханына 1691 және 1693 жылдары орыс қоныстарына (Утятская, Камицкая, Ялуторовск поселкелерінде, Ялуторовск елді мекендеріне) қарақшылық шабуыл жасағаны үшін сөгіс жариялау және тұтқынға алынған тұрғындарды қайтару; 2) қазақтардың орыс әскерін Семізкөл түбінде талқандағаннан кейін Ордада қалған орыс тұтқындарын және 1692 жылы Тәуке ханға елшілікпен барған кезде қазақтардың қолында қалған Тобыл боярының ұлы Андрей Неприпасовты, атты казак Василий Кобяковты өзінің жолдастарымен бірге босатуға тырысу. Ф. Скибиннің елшілік отрядының құрамында атты казак Матвей Трошин, тілмәш Уразайко Чачканов, жол көрсетуші татар Таушко Мерген және екі аспазшысы болды. 1691 жылы Ямыш көлінде тұтқынға алынған Келді мырза да олармен бірге жіберілді. Соңғысын А. Неприпасов пен оның адамдарына айырбастау көзделді [11].

1694 жылы 22 шілдеде орыс патшасының елшілері көптеген қиындықтарды бастан кешіріп, Түркістанға келді. Ф. Скибиннің айтуы бойынша Тәуке хан елшілерге жылы қабақ танытпаған. Қазақтардың билеушісі елшілік тәртібін белгіленген рәсім бойынша бас киімін шешпей отырып тындаған. Сол арқылы өзінің орыс патшасына тәуелсіздігін паш еткен. Әскерилер мен жүзбасы А.Ф. Нарышкиннің сәлемі мен аман-саулық тілегіне хан «сексен мың жасағымен саулықтамын» деп қысқаша жауап берген. Сол арқылы өзінің әскери артықшылығы мен қуатын көрсеткен. Ресей билігінің Тобыл, Түмен уездерінің тұтқынға алынған слободалық қоныстанушыларын, олар ұстап отырған орыс елшілерін босату туралы талабын да Тәуке хан да елемеген [11].

Ф. Скибин елшілігі Қазақ ордасында екі жыл болған. Ф. Скибиннің елшілігі атқарған істер орыс үкіметі үшін маңызды болды. Ең алдымен орыс үкіметі қазақ даласының табиғаты, Қазақ хандығының саяси басқаруы, шаруашылық өмірі, әлеуметтік құрылымы, Орталық Азия қалаларының тұрғындары туралы маңызды мәліметтер алды. 1696 жылдың шілде айында Қазақ ордасынан оралған Федор Скибин приказдыққа Тобылдан Түркістанға дейінгі қазақ қалаларын: Сауран, Сығанақ (құжатта Сырнақ делінген), Аққорған, Сусақ, Қарашық, Қарнақ, Оралхай, Қиған, Отырар, Сайран сипаттап берді [1, 378–379]. Елшілік Қазақ ордасында 32 қала бар деп көрсеткен [1, 379]. Сондай-ақ 1697 жылдың көктемінде қазақтарда болған Ф. Скибин және басқалардың баяндауы бойынша Қазақ ордасы мен Бұхар хандығына баратын жолдар Сібір Приказына карта сызу үшін ұсынылған [1, 380–386].

Шығыс елдеріне апаратын жолдар Сібірдің көрнекті картографы С.У. Ремезовтың «Сызбалар кітабы» сурет кітаптарында және одан кейінгі тарихи-географиялық әдебиеттерде көрініс тапқан. Сонымен қатар орыстар Бұхар мен Хивадағы саяси жағдай, қазақ-жоңғар, қазақ-бұхар қатынастары туралы ақпаратқа қол жеткізді. Елшіліктің сапары Ресейдің Қазақ ордасымен берік дипломатиялық және өзара тиімді сауда байланыстарын орнатудағы кезекті қадам болды.

XVII ғасырдың соңында Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда, саяси және елшілік қарым-қатынастары қайта дамыды. Көреген саясаткер, ақылды елші – Тәуке хан орыс-қазақ қарым-қатынасын нығайтуға ұдайы күш салды. Оның орыс мемлекетімен жақындасуға ұмтылысы нәтижесіз болмады. Қазақ-орыс қатынастарының одан әрі дамуы Қазақстанның Ресей бодандығын қабылдауына алып келді.

Осылайша, XVII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастары Ресей мемлекетінің елшілік материалдары бойынша қарастырылды. Зерттеу нәтижелері осы уақытқа дейін аталған кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарының тарихы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жинақталған елшілік құжаттары бойынша зерделенбегендігін көрсетіп берді. Қазақстанның көрші елдермен қарым-қатынастары тарихын зерттеуде елшілік құжаттарын талдап, ғылыми айналымға енгізудің маңызы айқындалды, өйткені олар Қазақ хандығының сыртқы байланыстарын кешенді зерделеуде бірегей құнды деректер болып саналады. Бұл материалдар XVII ғасырдағы қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарының бірде дамып, бірде үзіліп қалуының себептерін айқындаудың бірден-бір жазбаша айғақтары болып табылады. Елшілік құжаттар тек қазақ-орыс қана емес, Қазақ ордасының барлық сыртқы байланыстарын жаңа тарихи тұрғыдан зерттеуде тың деректер екендігі даусыз.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ-орыс қатынастарын жаңа тарихи таным тұрғысында қарастыруда мынадай мәселелерді қайта ой елегінен өткізудің қажеттілігі туындайды: Тәуке ханның сыртқы саяси, елшілік ұстанымдары; қазақ елшілерінің өмірі мен қызметі.

Көрсетілген кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарын зерделеу қазіргі кезеңдегі екі ел арасындағы конструктивті диалог пен жоғары кәсіби дипломатия тамырының тереңге тартатынын дәлелдейді. Қазақстан мен Ресей арасындағы тату көршілік және одақтастық қатынастарға негізделген ынтымақтастық тарихының бай екендігіне көз жеткізеді. Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатында елдің стратегиялық серіктесі және одақтасы Ресей мемлекетінің орны ерекше екендігі белгілі. Достық қарым-қатынастарды одан әрі дамытуда өткен уақыттардағы байланыстарды ой таразысынан өткізу, олардан сабақ алу маңызды. Ол қоғамда тарихқа құрметті арттыруға, тарихи сананы жетілдіруге жол ашады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1 История Казахстана в русских источниках. В 10-ти томах. Т.1. Посольские материалы русского государства (XV–XVII вв). Составление, транскрипция скорописи XV–XVII вв.,

специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии и составление словариков указателей А.И. Исына. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 704 с.

2 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. Сб. док. и материалов. Сост.: Ф.Н. Киреев и др. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. – 743 с.

3 Сабырханов А. Қазақстан мен Россияның XVIII ғасырдағы қарым-қатынастары (Қазақтың кіші жүзіне қатысты мәліметтер негізінде). – Алматы: ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы, 1970. – 139 б.

4 Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI–XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). – Алма-Ата, Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1971. – 275 с.

5 Пищулина, 1969 — *Пищулина К.А.* Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках//Казахстан в XV–XVIII веках. Вопросы социально-политической истории. – Алма-Ата, Наука, 1969. – С. 5-49. (204 с.).

6 Телеуова Э.Д. Тәуке (Тәуекел-Мұхамед-Батыр Хан) тұсындағы Қазақ хандығының саяси, әлеуметтік және экономикалық ахуалы. Т.ғ.к... дисс. –Алматы, 1999. – 136 б.

7 Ғабдулина Б.А. Қазақ хандығының көрші мемлекеттермен қарым-қатынасы (XVII ғ. соңы мен XVIII ғ. бірінші жартысы). Т.ғ.к... дисс. – Алматы, 2006. – 131 б.

8 Абуев К.К. Сибирское ханство в контексте казахско-русских отношений. Кокшетау: КГУ им. Ш. Уалиханова. 184 с.

9 Атыгаев Н. Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков. – Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. – 225 с.

10 Буканова Р.Г., Бондаренко Ю.В. Российско-казахские отношения в XVI–XIX вв. // Вестник Академии наук Республики Башкортостан. Исторические науки. – Т. 40, – №3(103), 2021. – С. 51-58.

11 Каменецкий И.П. Посольская миссия сибирского казака Федора Скибина в Казахскую Орду в 1694–1696 годах // Вестник Волоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2025. – Т. 30. – № 1. С. 18-29. [электронды ресурс] URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/posolskaya-missiya-sibirskogo-kazaka-fedora-skibina-v-kazahskuyu-ordu-v-1694-1696-godah/viewer>

12 Қазақстан тарихы Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. II т. –Алматы: «Атамұра», 1998. – 640 б.

ҚАЛМАҚ ҚАШҚЫНДАРЫ ІСІ: АБЫЛАЙ ХАННЫҢ РЕСЕЙ ӘКІМШІЛІГІНЕ ЖОЛДАҒАН ХАТТАРЫНДАҒЫ ҰСТАНЫМЫ

Ошан Ж.,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты., т.ғ.к.

Алматы қ.

Қазақ тарихнамасында «Шанды жорық» деген атаумен белгілі Еділ қалмақтарының (торғауыттардың) Жоңғарияға көшуі XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы тарихындағы ғана емес, сонымен қатар бүкіл Орталық Азия кеңістігіндегі аса ірі тарихи оқиғалардың бірі болып табылады. Бұл көші-қон барысында қалмақтар қазақтармен және өзге де көрші этностармен қарулы қақтығыстарға түсті. Еділ бойынан шығып, Қазақ даласының батысынан шығысына дейін жалғасқан бұл көште қазақ-қалмақ шайқастары жүріп жатты: әуелгіде Кіші жүз қазақтарымен, кейіннен Орта жүз қазақтарымен, соңында Ұлы жүз қазақтарымен арада қарулы қақтығыстар орын алды.

Қалмақ көші Орта жүз аумағына жақындай бастаған кезеңнен бастап Абылай ханның қолбасшылығындағы қазақ жасақтары үдере көшкен қалмақтарға үнемі соққы беріп отырды. Нәтижесінде қазақ жасақтары біраз қалмақтарды тұтқындап,

олардың бір бөлігін өз құрамына қосып алды. Бұл тұтқындардың кейінгі тағдыры Қазақ хандығы мен Ресей империясы арасындағы саяси қатынастарда өзекті мәселелердің біріне айналды. Абылай ханның Ресей әкімшілігіне жолдаған ресми хаттарында қалмақ тұтқындары мәселесі кеңінен көрініс тауып, ол екіжақты байланыстарда «қашқындар» мәселесінің құрамдас бөлігі ретінде тіркелді.

Қазақ қоғамындағы қалмақ тұтқындарының «қашқындыққа бару» құбылысының себептері тарихи тұрғыдан алғанда аса күрделі әрі көпқырлы мәселе болып табылады. Бұл құбылыстың түп-төркінін тек бір ғана факторға теліп түсіндіру мүмкін емес. Оны саяси жағдайлармен, әлеуметтік құрылым мен қоғамдық қатынастардың ерекшеліктерімен, этникалық және мәдени сипаттағы қайшылықтармен, діни дүниетаным мен конфессиялық айырмашылықтармен, сондай-ақ күнделікті тұрмыстық-экономикалық қажеттіліктермен байланыстыра қарастыруға болады. Әсіресе XVIII ғасырдағы аймақтық геосаяси ахуал, қазақ-қалмақ, қазақ-орыс қатынастарының шиеленісі, сонымен бірге дәстүрлі көшпелі қоғамдағы әлеуметтік иерархия мен этникалық бірегейліктің сақталу тетіктері қалмақ тұтқындарының тағдырын айқындаушы маңызды факторлар қатарында саналады. Сондықтан «қашқындыққа бару» мәселесін кешенді түрде зерттеу – қазақ қоғамының ішкі әлеуметтік динамикасын, этносаралық қатынастардың сипатын және дәстүрлі мәдениеттің трансформациялық үдерістерін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Абылай ханның қалмақ тұтқындары мәселесіндегі саясаты біржақты болмаған, ең кемінде ішкі мүдде үшін пайдалануды, яғни тұтқындарды әскери-әлеуметтік ресурс ретінде пайдалану көзделсе, екіншіден сыртқы саясат мүддесін сақтау, нақтап айтқанда Ресеймен дипломатиялық қатынасты шиеленістірмеу мақсатындағы келіссөз құралы ретінде шебер пайдалана білген деп айтуға болады.

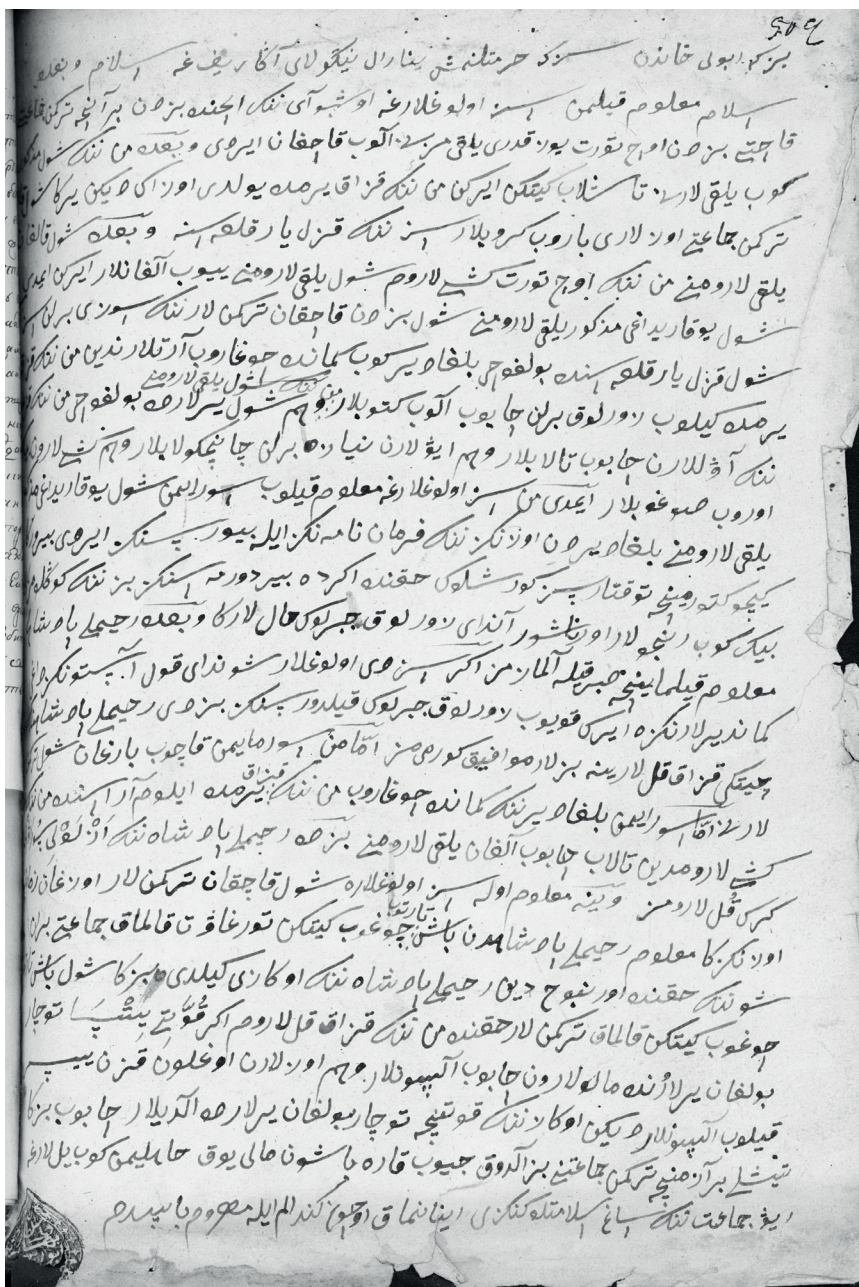
Оның біріншісі ретінде адами ресурсты көбейту принципін айтуға болады. Қай заманнан бергі жорықтардың ең басты мақсаты бірінші жер үшін болса, екінші ел, яғни көрші халықты қосып алу мақсатында жасалып отырған. XVIII ғасырдағы үздіксіз соғыстар мен Жоңғар шапқыншылығы қазақ халқының санын күрт азайтқан болатын. Сондықтан Абылай хан «Шанды жорықта» осы мәселені ескерусіз қалдырған жоқ еді.

Абылай хан қолға түскен қалмақтарды тек әскери күш ретінде ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының санын арттырудың бір жолы деп қарады. Ол тұтқын қалмақтарды ауылдарға бөліп, қазақ руларына қосып, бірте-бірте қоғамға сіңіруге тырысқан. Бұл шара арқылы бір жағынан елді демографиялық тұрғыдан күшейту көзделсе, екіншіден тұтқындарды шаруашылыққа, мал бағу, және түрлі салаға пайдалану арқылы елдің экономикалық әлеуетін арттыру да көзделді.

Алайда Ресей үшін де қалмақ тұтқындары ерекше маңызды болды. Себебі қалмақтар ресми түрде Ресей бодандығында тұрғандықтан, олардың қайтарылуы империялық абыройдың мәселесі еді. Сондықтан Ресей әкімшіліктері қазақтардан қашып шығып Ресейге қарасты жерлерге барған қалмақтарды қайтарып беру ісінде керенаулық жасап, мүмкіндігінше қазақтарға қайтармаудың жолдарын қарастырып отырды. Алайда Абылай хан қалмақ тұтқындарын қайтаруды батыл талаптар қойды. Тіпті қалмақ тұтқындарының заңды иесі екенін қатысты заңдық күші бар патша жарлықтарының бар екенін алға тартты.

1778 жылы 3 желтоқсанда Абылай ханның Сібір тәуелсіз әскери корпусының қолбасшысы генерал-майор Н.Г. Огаревке жазған түрікмен қашқындарына қатысты хатында:

... «Сол қашып барған түрікмендер бұрынғы заманда рақымды патшадан бас тартып қашып кеткен еді. Қалмақтар мен түрікмендер туралы маған Орынбордан рақымды патшаның бұйрығы келген болатын. Онда: «Менің қазақтарым сендер сол менің билігімнен бас тартып, қашып кеткен қалмақтар мен түрікмендерге күш-қуаттарың жетсе, кездескен жерінде малдарын шауып, өздерін, ұл-қыздарын тұтқын қылып алыңдар» делінген. Осы бұйрыққа сай, біз оларды кездестірген жерде шауып, өзімізге тиесілі біраз түрікмен жамағатын өзімізге қосып алдық. Олардың қолында малы болған жоқ, қара басын ғана жиып алдық. [1] – деп жазған.

Абылай ханның Ресей әкімшілігіне жолдаған хаттарында қашқын қалмақтарға қатысты мәселе жиі көтерілді. Онда ол аталмыш қалмақтарды Қазақ хандығының заңды қарауындағы қауым ретінде танып, оларды қайтару жөнінде Ресей тарапына қатаң әрі дәйекті талаптар қойып отырады.

1775 жылы 21 тамыз күні Абылай ханның Сібір корпусының қолбасшысы генерал-поручик И.А. Деколонгке жазған хатында қашқындарды қайтарып беру туралы қатаң ескерту жасаған және нақты талаптарды қойған. Бұл жағы хатта былайша жазылған:

«Орта жүздің Абылай ханынан сізге, жоғары мәртебелі генерал поручик хазіреттеріне көптен-көп сәлемімізді, қымбатты сөзімізді жолдаймыз.

Сіздерге мыналарды хабардар етеміз. Менің өзімнен бір топ қашқын қашты. Оларды бастап жүрген Қазақ Төре деген адам. Осы жылы келген қалмақтарды бастап келген сол Төре деген адам еді. Қашқындардың жалпы саны алты адам. Оның үшеуі еркек, үшеуі қатын. Олар өзге қазақтардың емес менің өзімнің адамым еді. Бір біреуімізге қашып барған қашқындарды қайтарып беріп тұрар болсақ, онда осы қашқынымды қайтарып бер.

Егер жоқ десең, бұдан былай орыс келсе, оны менен сұрама, қазақ қашып барса, мен де сеннен сұрамайын. Осы қашқындарымды беріп жібереді деп сіздердің құзіреттеріңізге көп үміт артып отырмын. Қашқындардың қол аяғын темір кісенмен кісендеп, арбаға салып беріп жібергейсіздер.

Бір құлын, он атты бірге алып кеткен еді. [Олар] Аққуы қаласына барған екен. Шөбік пен Шағанбекті жолдастарымен бірге жібердім. Басқа айтар сөздерімізді солар ауызекі хабардар етеді.

Илану үшін мен Абылай хан мөрімді бастым [2].

Мұндай қатаң талаптар мен ескертулер Абылай ханның 1775 жылы 3 тамыз күні Сібір корпусының қолбасшысы генерал-поручик И.А. Деколонгке жазған келесі бір хатында да айтылған.

Орта жүздің Абылай ханынан сізге, Омбы қаласындағы жоғары мәртебелі генерал поручик хазіреттеріне көптен-көп сәлемімізді, қымбатты сөзімізді жолдаймыз.

Біздің өз қол астымыздағы кісімнен үш қалмақ қашқын қашты. [Олар] әккі әрі қу қалмақтар еді. Қашқынның бірінің жасы үлкен адам, екеуі жас жігіт. Әлгі қалмақтар сіздің басқаруыңыздағы, сізге қарасты қалаға қашып барыпты. Сол қашқындарды беріп жібергейсіздер. Ол қашқындар өздерімен бірге жеті ат, бір мақпал, бір сарша шапан, бір мылтық, бір қылышты алып кеткен. Сол алып кеткен заттарымен бірге осы қашқындарды беріп жібергейсіз.

Егер бұл қашқындарды қайтарып бермесеңіз бұдан былай сіз де менен орыс қашқындарын сұрамаңыз. Біздің қазақ қашып барса біз де сұрамайық.

Мен әлбетте сол қашқындарды қалдырмай беріп жіберуді өтінемін. Әлгі қашқындар сол заттарды алып Қызылжар қаласына барған. Біз Асанды жолдастарымен бірге жібердік, ауыз екі сөзімізді солар айтатын болады.

Илану үшін мен Абылай хан мөрімді бастым [3].

Абылай хан хаттарынан қалмақ тұтқындарын қазақтандыру шараларының жақсы жүріп жатқанын да көре аламыз. Тұтқын қалмақтардың арасында торғауыт қалмақтарымен бірге, түрікмендер және башқұрттар да болған. Мысалы 1773 жылы 22 мамырда Абылай ханның Сібір корпусының қолбасшысы генерал-поручик И.А. Деколонгке жазған хатында:

Сіз, ғұзырлы, құрметті ұлық, мәртебелі жоғары генерал поручик Иван Александрич Деколонга.

Орта жүздегі қырғыз-қазақтың ханы Абылай ханнан дұғай сәлем.

Мадақтан кейін сіз, ғұзырлы, мәртебелі генерал поручиктен мыналарды сұраймын. Осы үшінші айдың ішінде менің қол астымдағы Ақкүйік ескі ұлысының қырғыз-қазағы Өтеміс пен Көтібоқ дегеннің екі қалмақ құлы Қызылжар қаласына қашып кетті. Оның бірісінің аты Жолыбай, енді бірі Сарыкөбен. Бұл екеуі жеті атты алып кеткен [4].

Осы хатта екі қашқын қалмақтың Жолыбай, Сарыкөбен деген қазақша есімі назарымызды аударады. Бұған қарағанда қалмақ тұтқындарының ныпсысына дейін қазақиландыру жұмысы жүргізілген болып шығады.

Қалмақ тұтқындары мәселесінде Абылай хан прагматикалық ұстаным танытты. Ол тұтқындарды сыртқы саяси және дипломатиялық мақсатта пайдалана отырып, Ресей империясымен арадағы қарым-қатынастың шиеленісуіне жол бермеуге тырысты. Осыған байланысты тұтқындардың белгілі бір бөлігі ресейлік тарапқа қайтарылып отырды. Мұндай саясат, бір жағынан, көрші державамен тату көршілік қатынасты сақтауға бағытталса, екінші жағынан, тұтқындарды дипломатиялық сауда нысаны ретінде пайдаланудың айқын көрінісі болды.

Тұтқындарды қайтару ісінде белгілі бір принциптер сақталғаны байқалады. Әсіресе башқұрттарды ресейлік тарапқа қайтарып беру дұрыс деп танылды. Ал этникалық қалмақтарға қатысты олардың Ресей империясына адалдығы мен православие дініне шоқынған-шоқынбағаны сияқты әлеуметтік-саяси белгілер ескерілді. Сонымен қатар қазақтармен туыстық байланысы бар қалмақтар, қазақ қауымының отбасы мүшелері болған қалмақтар, сондай-ақ түрікмен тұтқындары жөнінде – оларды қазақтарға қайтарып беру мәселесі арнайы талап етілді.

1771 жылы 26 қыркүйекте Абылай ханның Қызылжар бекінісінің қолбасшысы полковник А. Корфуға жазған хатында мынадай мазмұндар сақталған.

Сіздерге мәлім біздің қазақтың екі жесірі сіздерге қарасты жерге қашып барды. Оның бірі башқұрт, бірі қалмақ. Екеуінің де ерткен кішкене ұлдары бар. Енді әлгі башқұртты сіздер алып қалыңыздар, себебі ол сіздердің өз кісілеріңіз ғой. Ал енді анау қалмақ әйелді екі кішкене ер баласымен бірге осында қайтарып жіберіңіздер. Әлгі қашқыны қашып кеткен қазақта бір орыс тұтқында отыр. Сол орысты [орнына] жіберер. Сіздер осы тұтқындарды жіберсеңіздер болар еді, біздегілер ол адамды сіздерде тұтқында отырған адамдардың орнына тұтқындап отыр. Егер сіздер әлгі кісілерді тез жіберсеңіздер біз де ол орысты тездетіп жіберіп берер едік. Егер сіздер ол кісіні тездетіп жіберіп бермесеңдер, ол кісі де әлгі орысты жібере қоймас [5].

Хат мәтініндегі «Енді әлгі башқұртты сіздер алып қалыңыздар, себебі ол сіздердің өз кісілеріңіз ғой. Ал енді анау қалмақ әйелді екі кішкене ер баласымен бірге осында қайтарып жіберіңіздер» деген сөздер башқұрт тұтқындар туралы ханның ойын толық көрсетіп тұр.

Ресей аумағына қашқан қалмақ тұтқындарына қатысты мәселені шешу барысында Абылай хан қалмақ, түрікмен және башқұрт қауымдарының өкілдеріне қатысты әртүрлі саяси ұстанымдар танытып, бір-бірінен өзгеше шешімдер қабылдаған. Бұл жайт Абылай ханның 1772 жылғы 29 тамызда Қызылжар бекінісінің қолбасшысы, генерал-майор С.К. Станиславскийге жолдаған хатында айқын көрініс тапқан.

«Сәлеммен бірге сөзіміз мынадай: Менің қол астымдағы кісімнен үш қашқын қашып кетті. Оның екеуі түрікмен, біреуі башқұрт. Олар төрт ат, бір мылтық алып кетті. Бұлардан басқа және екі қалмақ қатын қашып кетті. Башқұртты сіздерден сұрамаймыз. Ал анау торғұт пен түрікменді бізге де сізге де жаяу деп білеміз. Айтқандай, екі қалмақ пен екі түрікменді төрт атымен бір мылтығымен жіберіп беріңіздер... екі қалмақ қатын жаяу қашып кетті. Егер бермесеңіз алдағы

жерде тағы да қазақ қашып барса сіз бермесеңіз, орыс қашып келсе біз де бермеспіз. Онда мұның соңы не боларын өзіңіз ойланыңыз. Қашқындарды қайтармасақ онда алдағы жерде орыстың жартысы тағы [бізге] қашып келер. Біздің қазақ жұртына қашып келген қашқынды беріп тұрған едік ғой. Сіздер жоғарыда айтылған қашқындарды қайтарып беріп жібергейсіздер, көршілік хақында» [6].

Тұтқын мәселесі бойынша Абылай хан башұрттарды Ресейге қайтарып беру шешімін қабылдағанын Абылай ханның 1772 жылы 15 тамыз күні Қызылжар бекінісінің қолбасшысы генерал-майор С.К. Станиславскийге жазған хатынан да көре аламыз. Аталған хат мәтінінде:

«Сонымен бірге сізге мен мынаны мәлім қыламын: сіздің орыс жұртына зиян қылған қыпшақтардың біраз бөлігі Тобылдың бергі жағына келген екен, сол қыпшақтарға мен ұлымды жіберемін. [Арасында] сіздің орыс немесе башқұрт (естек) тұтқындары болса алып берер едім» [7]. - деп жазған.

1773 жылы 22 мамыр. – Абылай ханның Сібір корпусының қолбасшысы генерал-поручик И.А. Деколонгке жазған хатында:

«Сіз, ғұзырлы, құрметті ұлық, мәртебелі жоғары генерал поручик Иван Александрич Деколонға.

Орта жүздегі қырғыз-қазақтың ханы Абылай ханнан дұғай сәлем.

Мадақтан кейін сіз, ғұзырлы, мәртебелі генерал поручиктен мыналарды сұраймын. Осы үшінші айдың ішінде менің қол астымдағы Ақкүйік ескі ұлысының қырғыз-қазағы Өтеміс пен Көтібоқ дегеннің екі қалмақ құлы Қызылжар қаласына қашып кетті. Оның бірісінің аты Жолыбай, енді бірі Сарыкөбен. Бұл екеуі жеті атты алып кеткен.....

Сол үшін сіз, ғұзырлы, құрметті генералдан сұрарым осы қалмақ құлдарды, олар алып кеткен аттарды, киіп кеткен киімдерімен бірге біздің сұрауымыз бойынша бізге қайтарып алып бергейсіз. Егер ол қалмақ құлдар рақымды ақ патшаның дініне кіріп жатса, біздің сұрау бойынша бізге олардың өздерін қайтарып беруге болмайды деп санасаңыздар, онда жоғарыдағы аталған аттар мен киіп кеткен тондарын бізге қайтарып бергейсіздер» [8]. Аталған хат мазмұнынан қалмақ қашқындары мәселесінде Абылай ханның кейбір қалмақтардың «ақ патшаның дініне кіру» жағдайына қатысты ымыралы ұстаным танытқанын аңғаруға болады.

Мысалы 1773 жылы 6 шілде. - Абылай ханның Сібір корпусының қолбасшысы генерал-поручик И.А. Деколонгке жазған хатында:

«Бұған бұрын бізге хат жазған едіңіз. Егер патшаға шын көңілімен шоқынған қашқындар болса сізде бермессіз, бізде оны сұрамаспыз. Егер әлі де болса берілмеген қашқын болса маған беріп тұрыңыз. [Патша ағзамға] шын ниетімен берілген болса, онда олардың бізден алып кеткен аттарын өзімізге қайтарып беріңіз». – деп жазды [9]. Бұл хатта да Ресейге берілген қалмақтар мәселесі бойынша Абылай ханның солқылдақ саясат қолданған тұстары болғанын көрсетеді.

Керісінше 1773 жылы 22 мамырда Сібір корпусының қолбасшысы генерал-поручик И.А. Деколонгке жазған хатында қашқын Дақыны қайтарып беру туралы қатқыл талаптар қойды.

«Өткен жылы Құлсары батырдың ұлы Құлыбектен бір қалмақ құл қашып кеткен болатын. Оның аты Дақы еді. Әкесі қазақ, анасы қалмақ қызы болатын. Олар қазір біздің қолымызда. Сол үшін сіз, ғұзырлы, генерал поручиктен сұрарым Құлыбектен қашып барған сол Дақы атты құл біздің өзіміздікі еді. Соны бізге қайтарып бергейсіз» [10]. – деп жазды.

Қалмақ тұтқындары қазақ қоғамына түрлі деңгейде сіңісті. Олардың бір бөлігі Ресейге қайтарылды, кейбірі қазақ руларына бөлініп берілді. Кейбір қалмақ әйелдері

қазақтарға тұрмысқа шықты. Бұл құбылыс этномәдени тұрғыдан да із қалдырды. Дегенмен қалмақ тұтқындарын орыстарға сату сынды «күл саудасы» да болған.

Мұндай мағлұматты Абылай ханның 1778 жылы 9 шілде күні Сібір тәуелсіз әскери корпусының қолбасшысы генерал-майор Н.Г. Огаревқа жазған хатынан көре аламыз. Хатта былай деп жазылған:

«Қазақ ханы Абылайдан сізге құрметті генерал Николай Огаревке сәлем.

Сәлемнен соң мынаны мәлім қыламын. Қайсы бір кездері сіздің Омбы қаласының тұсын қыстап отырған, маған қарасты керей руының адамы Құрман Кенжебайұлы деген кісі, он жеті жасар Көпкін деген қалмақты отыз құлынды биеге сатқан екен. Бұл сауда сіздің пәрменіңіз бойынша Омбы қамалының қасындағы қазақ жағында болған. Осы саудада қазақтармен сауда жасалған...», «Енді сол Көпкіннің пұлын бермей жүрген көрінеді. Зорлық қылып көп жәбірлік қылыпты... «Неде болса менің Құрман деген кісіме зорлық көрсетпей, әділдік жасап, сол малдарын өзіне алып бергейсіз»... «Менің Құрман деген кісімді жылатпаңыз, менің дегенімдей болсын», - деп жазған [11].

1771 жылғы Еділ қалмақтарының көшуі барысында қазақтардың қолына түскен қалмақ тұтқындарының Ресейге қашуы мәселесі Абылай ханның Ресей әкімшілігіне жолдаған хаттарының басты тақырыптарының бірі болды. Бұл хаттардан біз Абылай ханның тұтқындарды алдымен өз билігінің нығаюы үшін саяси құрал ретінде пайдаланғанын көреміз. Ол қалмақ тұтқындарының бір бөлігін өз қарамағында қалдыру арқылы әскери-экономикалық әлеуетін арттырды, сонымен қатар геосаяси жағдайды тиімді пайдаланып, Ресеймен қарым-қатынаста тепе-теңдік ұстануға ұмтылды.

Архив деректері көрсеткендей, Абылай хан кей жағдайда қалмақ қашқындарының Ресейде қалуына келісім берсе, кейде олардың қайтарылуын талап етті. Осылайша ол тұтқындарды екі жақты қатынаста дипломатиялық тетік ретінде қолданды.

Абылай ханның Ресей әкімшілігіне жолдаған хаттарындағы қашқын мәселесі XVIII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастарының күрделі сипатын айқындайтын маңызды дерек көзі болып табылады. Бұл хаттар екі ел арасындағы дипломатиялық келіссөздердің мазмұнын, шекаралық қатынастардағы түйінді проблемаларды ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының ішкі әлеуметтік қайшылықтарын және Абылай ханның халықаралық саясаттағы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған стратегиялық ұстанымдарын да ашып көрсетеді.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

- 1 ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 213. Л. 501-502, 506. Подлинник
- 2 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 194. Л. 176-177. Подлинник
- 3 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 194. Л. 112-115. Подлинник
- 4 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 184. Л. 603–608 об. Подлинник//Ф. 01. Оп. 01. Д. 184. Л. 605. Об. 606 (648).
- 5 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 170. Л. 149-150 об. Подлинник
- 6 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 176. Л. 156-158 об. Подлинник
- 7 ГИАОО. ф. 1. оп. 1. д. 176. Л. 123-126. Подлинник
- 8 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 184. Л. 603–608 об. Подлинник//Ф. 01. Оп. 01. Д. 184. Л. 605. Об. 606 (648)
- 9 ГИАОО Ф. 1. Оп. 1. Д. 182. Л. 20–21 об., 24. Подлинник
- 10 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 184. Л. 603–608 об. Подлинник//Ф. 01. Оп. 01. Д. 184. Л. 605. Об. 606 (648)
- 11 ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 213. Л. 29-33. Подлинник

ТҮРІК МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ОРТАҚ ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕГІ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҰНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Сарқытқан Қастер,

Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, ЖФҚ, 2.2.к.,

Уласбек Дәут

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің екінші курс магистрі

Алматы қ.

Түрік халықтары – сан ғасырлық ортақ тарихы, діні мен тілі, мәдениеті мен дәстүрі бар өркениеттік қауымдастық. Бүгінде түркі елдері әлемнің әр түкпірінде жеке мемлекеттер ретінде дамып, өз ұлттық мүдделерін қорғауға және әлемдік саясатта лайықты орнын қалыптастыруға ұмтылуда. Тәуелсіздік алғаннан кейін түркі елдері өздерінің қарқынды даму деңгейін көрсетті. Дегенмен, әлемдегі қазіргі күрделі геосаяси жағдайда бұл халықтардың ынтымақтастығы мен бірлігі бұрынғыдан да маңызды бола түсуде.

Әлемде қазір тұрақсыздық күшейіп, ірі державалар арасындағы текетірес жаңа деңгейге шыққан сайын, аймақтық одақтар мен интеграциялық бастамалар өзекті бола бастады. Осы тұрғыдан алғанда, түркі мемлекеттерінің саяси, экономикалық және мәдени ықпалдастығы стратегиялық қажеттілікке айналуға. Түрік елдерінің күш біріктіруі – олардың жаһандық аренадағы рөлін күшейтіп қана қоймай, өзара экономикалық байланыстарды нығайтуға, қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты дамытуға және ортақ мүдделерді тиімді қорғауға мүмкіндік береді.

Қазіргі геосаяси жағдайда түрік интеграциясы сыртқы күштердің ықпалынан арылу, аймақтық тұрақтылықты сақтау және ұлттық қауіпсіздікті нығайту үшін маңызды құрал болып отыр. Мен бұл мақалада түркі елдерінің интеграциялық үдерісі, оған әсер ететін негізгі факторлар және ұлттық мүдде тұрғысынан оның маңыздылығы талқыланады. Сонымен қатар, ортақ мүдделер негізінде ынтымақтастықты одан әрі дамытудың мүмкіндіктері қарастырылады.

1991 жылы бірқатар түрік мемлекеттері тәуелсіздік алған соң, түбі бір туысқан елдер арасында мәдени, саяси және экономикалық қатынастар қарқынды дами бастады. Түркия мемлекеті алғашқылардың қатарында жаңа бес түрік мемлекеттің тәуелсіздігін мойындап, олармен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. Қазір түркі халықтары алты тәуелсіз республикада тұрады, атап айтқанда: Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркия, Түрікменстан, Өзбекстан. Түркияның бұрынғы Президенті Тұрғұт Озалдың 1992 жылы тәуелсіздік алып жатқан түркі республикаларының бауырластық қатынастарының тереңдей түсуіне ықпал болған: «Жиырма бірінші ғасыр түркілер ғасыры болады» деген ұран сөзі бүгінгі күндері шындыққа айналып отыр [1]. Сол жылдары Түркия басшылығы алғаш рет Орталық Азияға жасаған сапары барысында түркітәлді мемлекеттер арасында саммит өткізу қажеттілігі туралы ұсыныс білдірді. Содан кейін сол жылы Анкарада алғашқы саммит өтті. Посткеңестік кезеңдегі түрік мемлекеттерінің ынтымақтастығын бірнеше кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең: 1992 жылдан бастап 2001 жылға дейін Анкарада ұйымдастырылған бірінші саммит барысында (1992 ж.) Анкара мәлімдемесіне қол қойылды, онда «мемлекеттер арасындағы бауырластық пен ынтымақтастық рухы» атап өтілді. Жоғары деңгейдегі кездесу осы Анкара мәлімдемесімен интеграциялық процестердің басталуын білдірді. Сондай-ақ, түркіаралық диалогтың алғашқы кезеңі мемлекет басшыларының кездесулерінен басталды [6].

Түріктілдес мемлекеттердің арасында рухани байланыстарды қайта жандандыру мақсатында және дүниежүзіндегі түрік мәдениетінің жақындасуы мен нығаюына ықпал етумен айналысатын ТҮРКСОЙ құрылған болатын. Бұл ұйым Алматы қаласында келісімге қол қою арқылы құрылды. ТҮРКСОЙ-ға мүше ретінде барлық тәуелсіз түркітілдес мемлекеттер кіреді (Қазақстан, Түркия, Әзербайжан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан). Ал бұл ұйымның бақылаушылары: Гагаузия (Молдова), Солтүстік Кипр Түрік Республикасы және Ресейдегі субъектілер: Татарстан, Алтай, Башқұртстан, Саха (Якутия), Хакасия, Тыва [6].

ТҮРКСОЙ-дың негізгі қызметі түрік елдерінің, халықтар мен қауымдастықтардың өнері мен мәдениетін дамытуға; түріктілдес елдер мен халықтар арасында өзара түсіністікті орнатуға; мәдениет пен өнердің, тарихтың, түрік халықтарының мәдени және тарихи мұрасының ортақ құндылықтарын зерттеуге, оны сақтап дамытуға және насихаттауға бағытталған. Түрік елдерінің Мәдениет министрлерінің Тұрақты кеңесі ТҮРКСОЙ ұйымының бағдарламасын және бағыттарын айқындап отырады. Тұрақты кеңес қабылдаған шешімдерді ТҮРКСОЙ хатшылығы орындайды. ТҮРКСОЙ ұйымы өз қызметін Түрік кеңесімен (қазіргі таңда Түрік мемлекеттері ұйымы деп аталады), Түрік мәдениеті және мұрасы қорымен, Түрік академиясымен үйлестіре отырып, мақсаттары мен ұстанымдары ТҮРКСОЙ-ға жақын ЮНЕСКО және ИСЕСКО-мен бірлесіп жүзеге асырады. Көптеген жобалар муниципалитеттермен, университеттермен және қоғамдық ұйымдармен бірлесіп жүзеге асырылуда. ТҮРКСОЙ Бас хатшылығы түрік әлемінің мәдениет және өнер қайраткерлерінің бас қосатын орнына айналды. Яғни, ТҮРКСОЙ – түрік әлемінің мәдени өмірінің негізі болып саналады [6].

1-кесте – Түріктілдес мемлекеттер басшыларының кездесу жылдары мен орындары (1994 ж. – 2001 ж.)

Мерзімі	Өткенорындар
1994 жыл	Ыстамбұл қаласы
1995 жыл	Бішкек қаласы
1996 жыл	Ташкент қаласы
1998 жыл	Астана қаласы
2000 жыл	Баку қаласы
2001 жыл	Ыстамбұл қаласы

Осылайша, түрік мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастың алғашқы кезеңінде ол өзара тиімді негізде жүзеге асырылды. Одан әрі байланыстар үшін көптеген байланыс нүктелері болды деп айта аламыз.

Келесі жоғары деңгейдегі кездесулер тұрақты негізде өткізілді (1-кестені қараңыз). Дегенмен, жүйелі кездесулерге қарамастан, интеграцияның бірінші кезеңі сарапшылардың пікірінше түсініксіз, белгісіз бағаланды. Бұл, ең алдымен, бірлескен мәлімдемелердің көпшілігінің декларативті сипатына байланысты. Дәлірек айтқанда, практикалық нәтижелердің болмауына байланысты болды. 2001 жылдан бастап тоқырау кезеңі байқалды – үзіліс ұзақ уақытқа созылды. Оның барысында саммиттер мен құрылтайлар өткен жоқ. Демек, ішкі саяси мәселелерге, яғни 2001 жылғы дағдарыстан туындаған қаржылық қиындықтарға байланысты түркіаралық интеграция идеясы Түркия үшін өзектілігін жоғалта бастады.

Тек 5 жылдық үзілістен кейін ғана түркіаралық кездесулердің екінші кезеңі (2006–2009 жж.) басталды. 2006 жылғы қарашада Анталья қаласында Түрік елдері басшыларының саммиті өтті. Бұрынғы іс-шаралардағыдай, Түркия елінде Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия Президенттері кездесті. Осы отырыста алғаш рет Түріктілдес мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясын құру туралы ұсыныс айтылды. Бұл қадам көп жағынан түркітілдес мемлекеттерді жақындастыруға және серпін беруге арналған ұзақ үзілістен кейінгі алғашқы практикалық бастама болды.

Сонымен, 2008 жылғы 21 қарашада Стамбұл қаласында Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия парламенттерінің басшылары Түріктілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясын (ТҮРКПА) құру туралы келісімге қол қойды.

ТҮРКПА-ның негізгі мақсаттары, атап айтқанда: парламентаралық ынтымақтастықтың сапалы жаңа кезеңі ретінде парламенттік дипломатия арқылы елдер арасындағы саяси диалогты дамытуға жәрдемдесу; тарихи, мәдени және тіл бірлігі негізінде парламенттік ынтымақтастыққа қатысты басқа да мәселелер бойынша заңнаманы үйлестіру және өзара іс-қимылды күшейту; тараптар арасындағы саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-гуманитарлық, құқықтық және басқа да қатынастарды дамытуға жәрдемдесу.

Сонымен бірге, Түріктілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясы тәуелсіздік қағидаттарын; егемендікті; аумақтық және мемлекеттік шекаралардың тұтастығын; бір-бірінің ішкі істеріне араласпау принципін; өзара құрметті; қауіп-қатерден, күш қолданудан немесе кез келген басқа қысымнан аулақ болуды негізге ала отырып, елдердің саяси және экономикалық қауіпсіздігін нығайтуды таңдаған болатын. Сондай-ақ, табиғи ресурстарды толық және ұтымды пайдалану арқылы ұлттық әл-ауқаттың өсуі; парламенттік дипломатия саласындағы жаңа прогреске қол жеткізу; аймақтағы және бүкіл дүниежүзіндегі елдердің парламенттерімен және басқа да халықаралық ұйымдарымен жаңа қарым-қатынастар орнатуға және дамытуға ұмтылу болып табылады.

2011 жылдан бастап түркі елдері басшыларының кездесу форматы өзгере бастады, олар енді Түріктілдес кеңестің саммиттеріне жинала бастады. 1-ші кездесу Алматы қаласында Түрік төрттігі шеңберінде өтті, яғни Қазақстан, Әзербайжан, Қырғызстан және Түркия.

1 саммит	2011 жылғы 21 қазан	Алматы, Қазақстан
2 саммит	2012 жылғы 22-23 тамыз	Бішкек, Қырғызстан
3 саммит	2013 жылғы 15-16 тамыз	Габала, Әзербайжан
4 саммит	2014 жылғы 4-5 маусым	Бодрум, Түркия
5 саммит	2015 жылғы 11 қыркүйек	Астана, Қазақстан
6 саммит	2018 жылғы 3 қыркүйек	Шолпан-Ата, Қырғызстан
7 саммит	2019 жылғы 15 қазан	Баку, Әзербайжан
8 саммит	2021 жылғы 12 қараша	Ыстанбұл, Түркия

2021 жылғы 12 қарашада Түркияның Ыстанбұл қаласында Түріктілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің 8-ші саммитінің қорытындысы бойынша Түрік кеңесінің атауы Түрік мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) болып өзгертілді. Сондай-ақ, аталған саммит аясында «Түрік әлемінің келешегі – 2040» атты тұжырымдамалық құжат қабылданған болатын. Кейбір сарапшылардың пікірінше, Түркі әлемі

аясындағы бұл интеграция жаңа деңгейге көтерілді деген сөз. Және де геосаяси жағынан дамуға үлкен өзгерістер алып келетіні сөзсіз [6].

Жинақтай айтқанда, ресми ТМҰ аясындағы интеграцияның жан-жақты болғаны құпталады. Көлік-логистика, жаңа нарық, білім мен ғылым, ақпараттық технологиялар, төтенше жағдайларда әрекет ету, халықаралық ұйымдарда ортақ мүддені білдіру, жасыл экономика, жастар саясаты тәрізді көптеген мәселелердің қамтылғаны құп көрінеді. Әрі ұйымға мүше елдердің мүддесіне қайшы әрекетке барған емес. Керісінше, бауырларға пайдасы тиетін жолды таңдағанға ұқсайды [2].

Экономикалық зерттеулер институтының хабарлауынша, егер пандемия толқыны ұрған 2020 жылды есепке алмасақ, онда 2017 жылдан бастап біздің ел мен Түрік мемлекеттері ұйымы арасындағы сауда өсімінің орташа жылдық қарқыны 31 пайызды құрапты. Осы қарқын сақталған жағдайда тараптар түпкілікті мақсатқа (23 млрд долларға жеткізу) алдағы 4–5 жылда қол жеткізе алады. «2010 жылдан бері әсіресе Түркиямен (3,4 есе) және Өзбекстанмен (3,2 есе) сауда қатынасы айтарлықтай жақсарған. Қырғызстанмен ЕАЭО дейтін одақта бірге екенімізге қарамастан, тауар айналымы 91,8 пайызға өсті. Төменгі өсім қарқыны Әзербайжанмен сауда қатынасында байқалады. Небәрі 3,9 пайыз», – деп хабарлайды институт [5].

Бішкекте өткен саммит 2024 жылы «Экономикалық интеграция, тұрақты даму, цифрлы болашақ және қауіпсіздік» тақырыбы аясында өтті.

Соңғы он бес жылда Түрік мемлекеттері бірлігі бірнеше кезеңдік даму жолынан өтіп, бүгінде халықаралық саясатта өзіндік ұстанымы бар, іргелі саяси күш орталығына айналды. Саммит аясында Түрік мемлекеттері ұйымының жаңартылған туы қабылданып, бірнеше маңызды құжаттарға қол қойылды. Қырғызстан астанасындағы «Ынтымақ Ордо» ғимаратында өткен алқалы жиын Түрік мемлекеттері ұйымының 15 жылдығымен тұспа-тұс келгеніне назар аударған Қасым-Жомарт Тоқаев бұл құрылым аз ғана уақыт ішінде беделді ұйымға айналғанын, Ұйымның әлемдік мәртебесі артқанын атап өтті. «Бұл – ең алдымен, берекелі бірлігіміздің, ортақ күш-жігеріміздің арқасы. Осы басқосу ырысты ынтымағымызды одан әрі нығайта түседі деп сенемін», – деген Президент еліміздің Түрік мемлекеттері ұйымындағы төрағалығы аясында атқарылған шараларға тоқталды. Және ұйым құрылғалы осы уақыт аралығында 80-нен астам іс-шара өткізілген екен.

Бытырғы жылдың қорытындысы бойынша, Түрік мемлекеттері ұйымы аясында сауда айналымы өсіп, жалпы көлемі бүгінде 45 млрд АҚШ долларын құрады. Жалпы ауқымы 170 миллионнан астам халықтың басын біріктіретін Түрік мемлекеттері ұйымының экономикалық әлеуеті жоғары. Саммитте тараптар арасында орталық банктер кеңесін құру жөнінде бастама көтерілді. 2024 жылы Бішкекте өткен 11-ші саммитте жасыл энергетика, адам капиталы, инвестиция саласындағы интеграция, экономикалық және сауда саласындағы ортақ жобаларды жүзеге асыру жөнінде маңызды мәселелер көтерілді. Алайда қазіргі таңда түркі дүниесі аясында адам капиталына терең көңіл бөлу өте маңызды [3].

Әдетте ТМҰ-ны бауырлас елдерді ортақ мүддеге біріктіретін ұйым деп бағалайтынымыз рас. Кей азамат бұл құрылымның әскери одаққа айналғанын да тілейді. Қайтсін енді, төңірек тыныш болмай тұр. Өйткені Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» бастамасы және Ресей–Украина соғысы жағдайды өзгертіп жіберді. Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» жобасы аясында Еуропаға тауар тасымалы көбіне Ресей арқылы жүзеге асырылды. Алайда Ресейдің Украинаға басқыншылығынан кейін Батыс елдері Ресейге санкциялар салған соң, Қытай балама жолдар іздеуге мәжбүр болды. «Азатпыз» дейтін кез келген мемлекетке төнетін түрлі қатер бар екеніне куәміз. Бұрын терроризм мен экстремизмді ғана басты қауіп санайтын едік, қазір сын-тегеуріннің сипаты өзгеріп тұр. Содан ғой, ағайын жұрт бір-біріне арқа

сүйегенді құп көреміз. Алайда интеграция, өзара ынтымақтастық пен серіктестік айта салғанға оңай. Алға қойған мақсат-мүддесі, ұстанымы бөлек мемлекеттерді ортақ іске жұмылдыру үшін дипломаттардың қажырлы еңбегі керек. Кейде ұсақ-түйек болып көрінетін мәселелердің де маңызы артып тұрады [4].

Қазіргі алмағайып кезеңде көлік-транзит коммуникациясының әлеуетін арттыру және оның мүмкіндігін барынша пайдалану аса маңызды. Себебі біздің мемлекеттеріміз Батыс пен Шығысты, Солтүстік пен Оңтүстікті тікелей байланыстырады. Бауырлас үш ел (Қазақстан, Әзербайжан, Түркия) арқылы өтетін Транскаспий халықаралық көлік дәлізі соның жарқын мысалы. Сондықтан біз көлік-логистика саласына ерекше мән береміз. Соңғы 15 жылда Қазақстан осы саланы дамытуға 35 миллиард доллар қаржы бөлді. «Біз көлік бағдарын көбейтуге және логистиканы өзара ықпалдастыруға мүдделіміз», – деді Қасым-Жомарт Тоқаев. Мемлекет басшысы бұл мақсатқа 2025 жылға дейін тағы 20 миллиард доллар инвестиция тарту көзделіп отырғанын айтып, түркі тілдес халықтардың құрлық ішіндегі көлік-транзит дәліздерін дамытуы айрықша маңызды екенін жеткізді. Әсіресе, шекара бекеттерін жаңғыртуға, «цифрлық көлік жүйесін» қалыптастыруға баса мән берді. Президенттің айтуынша, бұл қадам жүктерді рәсімдеу шараларын оңтайландырады. Оған қоса, тасымал құжаттарын жылдам алмасуға жол ашады, халықаралық нарыққа шығуға қосымша мүмкіндіктер береді [4].

Қазір түрік мемлекеттері мен халықтарының интеграциясы бастапқы кезеңде тұр. Саяси, экономикалық, рухани-мәдени тұрғыда толыққанды интеграция жасалды деуге әзірге ерте. Қысқасы, біз өз тегімізді, ізімізді, тарихымызды іздеп, өткен күндердегі ұлылығымызды қалпына келтіруге талпынып жатырмыз. Алайда толыққанды интеграция екі негізгі аспект жақындасқанда ғана жүзеге асады. Олар – экономикалық және идеологиялық тұрғыда жанасудан басталады. Осынау екі аспектісіз интеграция, өзара ынтымақтастық әрекеттер жайлы айту қиын. Алайда саяси интеграция өзара жақындасуға тым сенімді фактор емес. Меніңше, ең сенімді фактор – экономикалық байланыстар. Біз өзара ешбір кедергісіз сауда-саттық жасап, елдеріміздің арасындағы тауар айналымы миллиардтаған доллардан асқанда, халықтың өзі-ақ интеграция процесіне белсенді қатысады. Халық жақындаса түссе, мемлекет пен үкімет онсыз да сол бағытты ұстанады. Ал интеграцияның екінші маңызды аспектісіне немесе табыс факторына келсек, ол – идеологиялық жақындық. Түрік халықтары тегіміз бір, қандас, бір отбасы, бірегей қауым екенімізді, мемлекеттеріміз ұстанған саяси бағыты әртүрлі болғанымен, бәріміз бір бүтін екенімізді толық түсінген кезімізде интеграция жылдам әрі тиімді сипатта жүзеге асады. Әзірге түрік мемлекеттерінің әрқайсысында өз ұстанымы, өз векторы бар. Айталық, Түркия батысқа көбірек қарайды, Қырғызстанның бағыты басқа, Қазақстанның ұстанымы мен Өзбекстанның көздегені бөлек. Түрікменстан жабық позицияда, бұйығы өмір кешіп жатыр. Демек, әзірге біз идеологиялық тұрғыда өзара бауырластығымызды толық сезінбей отырмыз. Рас, бұл жайлы биік мінберлерде жиі айтылады, бірақ бұқара деңгейінде көп сезіле қойған жоқ. Сондықтан түрік әлеміндегі идеологиялық векторды өзіміз қалыптастыруымыз керек. Бізге идеологиялық стратегия, бағдарламалар, ұрандар қажет. Тек содан соң ғана нағыз интеграция жүзеге асады [2].

Түркі әлемінің интеграциясының нығаюына ықпал ететін тағы бір өте маңызды факторлардың бірі – латын әліпбиіне көшу. Сол себепті, Түрік академиясы шеңберінде Қазақстан өз латын әліпбиін жетілдіру бойынша консультативтік комиссия құру мүмкіндігін қарастыруды ұсынып отыр. Яғни, латын әліпбиіне көшу түркі халықтарын бір-біріне жақындатады [6].

Қорыта келгенде, қазіргі замандағы жағдайда түріктілдес елдердің бір-бірімен мәдени-гуманитарлық саладағы неғұрлым терең интеграциясы болған жағдайда, түркі елдерінің халқы арасындағы ынтымақтастық пен өзара түсіністік деңгейі айтарлықтай көтеріледі деп күтуге болады.

Түрік интеграциясының қазіргі бағдары анықталып келе жатқанымен, бауырластықтың қаншалықты деңгейде беки түскеніне баға беру қиын. Тіпті интеграциялық процестердің қай белесінде тұрғанымызға да баға беру оңай емес. Қазақстан ежелден бұл бағыттағы интеграцияда біреуге «аға», біреуге «іні» болуды қаламады.

ТМҰ-ға мүше кез келген елдің тең құқылы болуы керек екенін жақтап келеді. Тіпті халықаралық қауымдастық мойындамаған құрылымдарды, көпшілік жақтамайтын идеологияны да ұйым жұмысына қатыстыруға жол бергісі келмейді. Бір сөзбен айтқанда, ұйымның геосаяси ойындарға араласуын қаламайды. Бірақ ел ішінде ТМҰ-ның Еуропа одағы сияқты қуатты ұйымға айналғанын көргісі келетіндер де, әскери-саяси одаққа айналғанын қалайтындар да бар. Ұйым жұмысында белгілі бір идеология болғанын құп көретіндер де кездеседі. Дегенмен идеологиялық ұстын қалай болады, оған жауап беру қиын. Әзірге «түбіміз бір, туыспыз» дейтін ұғым басым. Ал мамандар түркі интеграциясының болашағына қатысты түрлі ой айтады. Өткен күндер мен шыққан белестерге берілген баға да әртүрлі. Күтеріміз де сан қилы. Түркі мәдени интеграциясында үш негізгі фактор маңызды рөл атқарады: ортақ мәдениет, геосаяси күн тәртібі және саяси ынтымақтастық, сондай-ақ институционалдық механизмдер. Дегенмен, түркі мәдениетінің белгілері мен мағыналарын «дұрыс кодтау» және оны ақпараттық кеңістікте ілгерілету маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Түрік әлемімен тығыз байланыс Қазақстанның сыртқы саясатындағы маңызды ресурс пен әлеуетке айналуы мүмкін. Елдің «ортақ түркі үйінде» екенін көрсететін нақты мессенджер мен сигналдар агрессивті ақпараттық шабуылдарға тосқауыл қоюға немесе олардың ықпалын төмендетуге көмектесе алады. Сондықтан интеграциялық құрылымдарды, оның ішінде Түрік мәдени интеграциясының институционалдық механизмдерін (ТҮРКСОЙ, Түрік академиясы және Халықаралық түрік мәдениеті мен мұрасы қоры) белсенді түрде тарту қажет. Бұл құрылымдар түрік мемлекеттері саяси басшылығының жаңа басымдықтарын жүзеге асыруға, сондай-ақ ақпараттық жұмыс пен мәдени интеграцияны нығайтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. Фейзиєв, Д. Түркі мемлекеттерінің одағы (Жаһандық ықпалдастықтың Еуразиялық үлгісі) / Джаваншир Фейзиєв, ауд. Әли Сейдов – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 19 б.
2. «Түркі дәуірі басталып келеді» «Егемен Қазақстан» газеті. № 122 (4370), 2 қараша 2023. – 4 б
3. «Түркі мемлекеттері ұйымы беделді құрылымға айналды, оның әлемдік мәртебесі артты» «Алматы Ақшам» газеті. №95 (6546), 8 қараша 2024. – 1-2 б.
4. «Түркі әлемі: Өркениетке негізделген ынтымақтастық» «Егемен Қазақстан» газеті. №217 (30446). 14 қараша 2020. – 12 б.
5. «Түркі елдерімен экономикалық байланыс» «Егемен Қазақстан» газеті, №25 (25468), –11 б.
6. «Түркітілдес мемлекеттердің мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастығы» Жунусбеков Н.У. – Нұр-Сұлтан, 2022. – 5,18,19,20,21,22

XVIII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ШАҒАТАЙША ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ХАТТАРЫ: АБЫЛАЙ ЖӘНЕ УӘЛИ ХАНДАРДЫҢ ЕЛДІК-МЕМЛЕКЕТТІЛІК ИДЕЯЛАРЫ

Сауырқан Е.,

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және
этнология институтының докторанты*

XVIII ғасыр қазақ халқының саяси тарихында аса маңызды әрі күрделі кезеңдердің бірі болып саналады. Бұл дәуір қазақ-жоңғар соғыстарының аяқталуымен, қазақ-цин қатынастарының шиеленіскен кезеңімен және қазақ-ресей байланыстарының тереңдей түсуімен ерекшеленеді. Осындай күрделі геосаяси жағдайда Абылай хан мен оның мұрагері Уәли хан елдің тәуелсіздігін сақтап қалу, мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз ету және сыртқы державалар арасындағы тепе-теңдікті ұстап тұру жолында түрлі дипломатиялық әрі саяси амалдарды іске асырды. Сол тарихи процестерді түсінуде шағатай тілінде жазылған ресми дипломатиялық хаттар айрықша деректік маңызға ие. Олар тек дәуірдің саяси қатынастарын бейнелейтін ресми құжат ғана емес, сонымен бірге саяси ойлау жүйесін, мемлекетшілдік дәстүрлерді және билік ұғымдарын айқындайтын жазба мұра ретінде құнды болып табылады.

Қазақ хандарының шағатай тілінде жазған хаттары ғылыми айналымға ертеден енгізіліп, зерттеушілер назарын аударып келгенімен, олардың мазмұндық құрылымында көрініс тапқан елдік және мемлекеттілік категориялары арнайы кешенді талдауды қажет етеді. Бұл құжаттарда «ел», «хандық», «мемлекет», «әділет», «бірлік» сияқты негізгі саяси-мәдени ұғымдар жиі кездесіп, олардың мазмұны дәстүрлі билік түсінігімен, түркілік және исламдық ойлау жүйесінің ықпалымен тығыз байланысты. Абылай мен Уәли хандардың дипломатиялық хаттары арқылы XVIII ғасырдағы қазақ мемлекеттілігінің тарихи тамырлары, оның дәстүрлі идеологиялық негіздері мен сыртқы саясаттағы басымдықтары айқындалады.

Осы тұрғыдан алғанда, шағатайша дипломатиялық хаттарды жүйелі түрде зерттеу қазақ мемлекеттілігінің эволюциясын жаңа қырынан пайымдауға, дәстүрлі мемлекетшілдік көзқарастың тарихи-идеялық сабақтастығын ашуға және қазақ қоғамындағы саяси мәдениеттің ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттелу деңгейі

XVIII ғасырдағы қазақ хандарының шағатайша хаттары мен олардағы мемлекеттік-елдік ұғымдардың мәселелері: соңғы онжылдықтарда осы құжаттар мен оларға қатысты архивтік материалдар бойынша бірнеше зерттеу жарияланды. Қытай мұрағаттарында сақталған Абылай хан мен басқа да сұлтандардың хаттары XIX–XX ғғ. бастап айрықша қызығушылық тудырып, олардың мазмұны мен тіліне қатысты еңбектердің көбеюіне себеп болды. Бұл бағыттағы бірқатар зерттеулер Қытай архивтеріндегі нақты қағаздарды талдаудан басталады, олар Абылайдың Цяньлун императорына арналған хаттарының манчжурша немесе қытайша нұсқалары арқылы да зерделенген [1]. Тілдік және мәтіндік талдауға бағытталған еңбектердің қатарына шағатайша және көне қазақ жазба тілінің ерекшеліктерін талқылайтын зерттеулер жатады. Бұл зерттеулер хаттардың лексикасы мен формальды құрылымдарын, сондай-ақ олардағы «ел», «хандық», «мемлекет», «әділет» сияқты саяси категориялардың мағыналық реңкін ашуға ұмтылады. Сондай жұмыстарда тарихи-салыстырмалы және деректанулық әдістер (архивтік тапсырыстарды, манускрипттерді және аударма нұсқаларын салыстыру) кең қолданылды [2]. Абылай және Уәли хандарының Қытай (Цин) және Ресеймен

дипломатиялық қатынастарын талдаған зерттеулер де маңызды орын алады. Соңғы жылдарда Қытай мұрағаттарынан табылған құжаттарды талдайтын мақалалар Абылайдың сыртқы саясатындағы маневрлерді, шекаралық және мал жайылымдары мәселелерін қайта қарауға әкелді; сондай-ақ Уәли ханды зерттейтін деректер де жарияланып, оның ресми хат алмасуларын талдайтын еңбектер пайда болды. Бұлар қазақ-цин және қазақ-ресей қатынастарының жазбаша корреспонденциясы арқылы XVIII ғасырдағы мемлекеттік тәжірибені түсінуге мүмкіндік беріп отыр [3].

Дегенмен, әдебиетте әлі де кемшін тұстар бар. Біріншіден, Уәли ханның шағатайша хаттарының жүйелі жинағы мен толық мәтіндік талдауы шектеулі; Уәли туралы деректер әдетте өмірбаяны мен саяси іс-әрекеттері тұрғысынан беріледі, ал оның хат мәтіндеріндегі елдік-мемлекет ұғымдарының семантикасына арнайы бағытталған зерттеулер аз. Екіншіден, кейбір материалдар қайтадан аударма немесе манчжурша/қытайша нұсқалар арқылы ғана қолжетімді, сондықтан түпнұсқа шағатайша мәтіндер мен аудармаларды салыстыруды талап етеді. Бұл зерттеу осындай олқылықтарды азайтуға және Уәли мен Абылай хаттарының мазмұнын жүйелі түрде талдауға үлес қосуға бағытталған.

XVIII ғасырдағы қазақ хандарының (әсіресе Абылай мен Уәли) шағатайша хаттары соңғы онжылдықтарда археографиялық және деректанулық тұрғыдан қайта жаңғыртылып зерттеліп жатқан тақырып. Қытай және Ресей мұрағаттарынан шыққан жаңа құжаттық жинақтар қазақ хандарының сыртқы саясатында жазбаша корреспонденцияның маңызды рөл атқарғанын көрсетті; бұл хаттар дипломатиялық диалогтың, мал жайылымдары мен шекара мәселелерінің, сондай-ақ титулдау мен вассалдық қатынастардың тілдік көрінісін сақтап келеді. Бұл бағыттағы ірі жұмыстар мен жинақтардың ішінен келесі еңбектер мен архивтік жарияланымдар мен үшін ең маңызды болып табылады [4]. Jin Noda-ның зерттеу еңбектері (монографиясы мен жинақтары) қазақ хандықтарының Қытай (Цин) және Ресеймен қатынастарын, Цин мұрағаттарындағы тәртіп-құжаттар мен хаттарды талдаумен таныстырады; әсіресе Қытай Бірінші архив мұрағаты (First Historical Archives of China) қорындағы материалдарды пайдалануға назар аударады. Бұл еңбек қазақ-цин және қазақ-ресей қатынастарын мәтіндік дереккөздер негізінде қайта қарастыруға үлкен ықпал етті. Бұдан бөлек, «A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty» [5] Қытай мұрағаттарынан табылған қазақтан жіберілген бірнеше құжаттың транскрипциясы, аудармасы және қысқаша талдауы жарияланған жинақ; Abulai (Ablai) және Wali (Uali) сияқты жіберушілердің атымен байланысты құжаттарға назар аударады. Бұл жинақ шағатай/тотомонғол/мәнжүр тіліндегі нұсқалар мен аудармаларды салыстыруға мүмкіндік береді [5]. Сонымен бірге Bakhyt Ezhengkhan-uli Абылайдың 1760 жылғы Цяньлунға жазған хатының мәнжүр нұсқасын талдау бір хаттың бірнеше тілдегі нұсқаларын (шағатай/тото/мәнжүржур/қытай) салыстыра отырып, мәтіннің тұжырымдары мен шекаралық ұғымдарын талдаған [6]. Бұл жұмыстар саяси-лексикалық категориялардың қалай қолданылғанын көрсетуі арқылы зерттеуіңізге методологиялық үлгі болады.

Қытай архивтеріндегі жаңа жарияланымдар мен қазақстандық зерттеушілердің талдаулары Қытай мұрағаттарынан алынған 283 томдық жинақ туралы хабарламалар мен ондағы Абылай, Уәли, Әбілпейіз сияқты тұлғалардың хаттарының табылуы зерттеу базасын кеңейтті; бұл материалдар қазақ-цин дипломатиясының практикалық аспектілерін ашуға мүмкіндік береді [7]. Ресей жақтағы архивтік табылымдар (Омск өңірлік архивтері мен өзге мамандандырылған қорлар) Абылай мен ұрпақтарының Ресеймен қатынасына қатысты хаттар мен есептер Ресей архивтерінен де кездесетіндігі көрсетілді; бұл қазақ-ресей қатынастарын теңгерімді салыстырып зерттеу үшін маңызды.

Шағатайша хаттардағы елдік және мемлекеттік ұғымдар

XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылымы мен мемлекеттік тұтастығы мәселелерін зерттеу үшін Абылай мен Уәли ханның шағатайша хаттары ерекше деректік негіз болып табылады. Бұл хаттар тек дипломатиялық қарым-қатынастың құралы ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі саяси лексиканың, мемлекеттік билік ұғымдарының және хандық биліктің идеологиялық мазмұнының көрсеткіші болып табылады.

Хаттардың мәтіндерінде жиі кездесетін «қазақ жұрты» [8], «біздің қазақ халқы» [9], «біздің қаршамыз» [10] ұғымдары тарихи дәстүрдің жалғастығы мен саяси ойдың эволюциясын айқындайды. Мәселен, Абылай ханның жолдаған хаттарында қазақ жұртының тұтастығы мен дербестігі «бүтін ел» немесе «жұрт» категориялары арқылы сипатталады. Бұл жерде «ел» ұғымы тек қана этникалық-мәдени қауымдастықты емес, сонымен бірге саяси-территориялық бірлікті білдіреді. Уәли ханның ресми хаттарында да осы категориялар сақталып, «жұрт» пен «Алаш» секілді ұғымдар биліктің заңдылығын негіздеуге қызмет етеді.

Қазақ-Цин және Қазақ-Ресей қатынастары аясында

Шағатайша хаттардың деректік мазмұнын қарастырғанда, қазақ-цин және қазақ-ресей дипломатиялық қатынастарының әсерін айқын байқауға болады. Абылай ханның хаттары көбіне Цин империясымен саяси-экономикалық қатынасты нығайтуға бағытталса, Уәли ханның хаттары қазақ-орыс қатынастарының дағдарысты кезеңдерінде мемлекеттің мәртебесін сақтауға бағытталған. Мұнда «мемлекет» ұғымы тек ішкі бірлікпен ғана шектелмей, халықаралық қатынастардағы тең құқықтылықты да білдіреді.

Мәселен, Абылайдың 1760 жылдардағы хаттарының бірінде (Қытай мұрағаттарынан табылған) қазақ халқының «әділдікке негізделген» билік жүйесін сақтау туралы тұжырымдары көрініс тапса, Уәли хан хаттарында Ресей империясымен келіссөздер барысында «қазақ жұртының дербес құқықтары» ерекше аталады. Шағатайша хаттардың саяси терминологиясы арқылы қазақ қоғамының мемлекетшілдік идеясының сабақтастығын дәлелдейтін құнды дерек.

Ұғымдық-терминологиялық ерекшеліктер. Хаттардың тілінде кездесетін ұғымдар деректанулық тұрғыдан бірнеше ерекшелікті айғақтайды:

Жүз – халық пен территорияның тұтастығы;

Жұрт – биліктің заңды институты әрі саяси құрылымның негізі;

Қазақ-Қырғыз – халықаралық қатынастарда танылатын саяси бірлік;

Алаш – билік заңдылығының рухани әрі саяси негізі.

Бұл ұғымдардың қатар қолданылуы қазақ қоғамындағы саяси ойдың даму деңгейін көрсетіп қана қоймай, XVIII ғасырдағы қазақ хандығының өзіндік саяси мәдениетін дәлелдейді.

Абылай хан хаттарындағы елдік және мемлекеттік ұғымдар

Абылай ханның Цин империясына жазған хаттарының бірқатар нұсқалары Бейжіңдегі Қытайдың Біріккен мұрағаттарында сақталған. Солардың ішінде 1760 ж. жазылған хатта Абылай қазақ жұртының саяси мәртебесін «бүтін ел» ұғымымен сипаттай отырып, Цин патшалығына «бейбіт қатар өмір сүру» талабын білдіреді. Хаттың маньчжурша аудармасында «ulus-i yekde» («біртұтас ұлыс») тіркесі қолданылғаны көрсетіледі [6]. Бұл тіркес қазақ қоғамының ішкі тұтастығын білдіріп қана қоймай, мемлекетаралық қатынастарда дербес субъект ретінде танылуға ұмтылған саяси идеяны айғақтайды.

1760–1770 жылдардағы хаттарда Абылай «әділетті хандық» ұғымына ерекше назар аударады. Ол өзін «әділеттілікке сүйенген билеуші» ретінде көрсетуге тырысып, қазақ қоғамындағы биліктің заңдылығы мен сыртқы қатынастардағы

беделін нығайтуды көздеген. Мысалы, бір хатында Абылай «қазақ жұртына бейбіт өмір мен әділет орнату хандықтың басты мұраты» деп жазады [4]. Мұндағы «Алаш» ұғымы түркілік саяси-этикалық дәстүрмен сабақтасып, қазақ билеушілерінің ойлау жүйесінде орталық орынды иеленгенін дәлелдейді.

Сондай-ақ, Абылайдың Цин сарайына жолдаған хаттарында «мемлекет» ұғымы көбіне сыртқы саясаттағы тең құқықты ұстаныммен байланысты көрінеді. Ол Цин империясына құрмет көрсеткенімен, өз билігін «тәуелсіз мемлекет» сипатында танытатын дипломатиялық теңгерім саясатын ұстанған. Бұл жағдайды қытайлық зерттеушілер де атап өтеді [5].

Абылай мен Уәли ханның Ресеймен жазысқан хаттарындағы ерекшелік

Ресей мұрағаттарында сақталған Абылайдың хаттарында да «ел» және «хандық» ұғымдары ерекше мәнге ие. Мәселен, Ресей әкімшілігіне жолдаған бір хатында Абылай қазақ хандығын «қазақ жұртының біртұтас мекені» деп атап, хандық билікті «қазақ еліне ортақ заңды билік» ретінде көрсетеді [7]. Мұнда «хандық» ұғымы тек саяси билік құрылымы емес, сонымен қатар халықтың өзіндік мемлекеттік бірлігін сақтаушы категория ретінде сипатталған.

XVIII ғасырдағы қазақ хандарының ресми хат алмасу дәстүрі деректанулық тұрғыдан ерекше маңызға ие. Әсіресе Абылай мен Уәли хандардың Ресей империясының билеуші топтарына жазған хаттарында қолданылған этникалық және саяси-әкімшілік терминдер қазақ қоғамындағы өзіндік бірегейлікті, билік жүйесін және этносаяси қатынастарды анықтауға мүмкіндік береді. Хаттардағы «қазақ-қырғыз», «қырғыз-қазақ орта жүз Абылай ханнан» [11], «менің қазақ жерімде» [12], «біздің қырғыз-қазақ жұрты» [13], «біздің қырғыз-қазақ орта жүздің өз тандауымен тағайындалған Уәли ханнан» [14], «қырғыз-қазақ орта жүздің» [15] сияқты сөз тіркестері дәуірдің саяси ойлау жүйесін, этнонимдік қолданыстарын және билік иелерінің өзін-өзі тану үрдісін айқын бейнелейді.

Біріншіден, хаттарда жиі кездесетін «қазақ-қырғыз» тіркесі тарихи контексті тұрғысынан алғанда кеңістіктік әрі этникалық сипаттағы атау болып табылады. XVIII ғасырда «қырғыз» атауының бірқатар деректерде Орта жүз қазақтарын да білдіруі байқалады. Бұл қолданыс қазақ пен қырғыз этнонимдерінің тарихи сабақтастығын және ортақ аймақтық идентификациясын көрсетеді. Ресей мұрағаттарындағы кейбір құжаттарда «киргиз-кайсақ» терминінің жалпықазақтық этноним ретіндегі орнығуы да осы үрдіспен байланысты.

Екіншіден, «қазақ-қырғыз орта жүз» тіркесінің кездесуі Орта жүздің саяси субъект ретінде айқындалғанын білдіреді. Абылай мен Уәли хандардың хаттарында Орта жүзді дербес атаумен көрсету олардың билік аймағының нақты шекарасын айқындауға және Ресей билігіне өз ықпалын танытуға бағытталған дипломатиялық қадам еді. Бұл жерде этнотерминологиялық қолданыс тек этникалық емес, сонымен бірге саяси мәнге ие болып отыр.

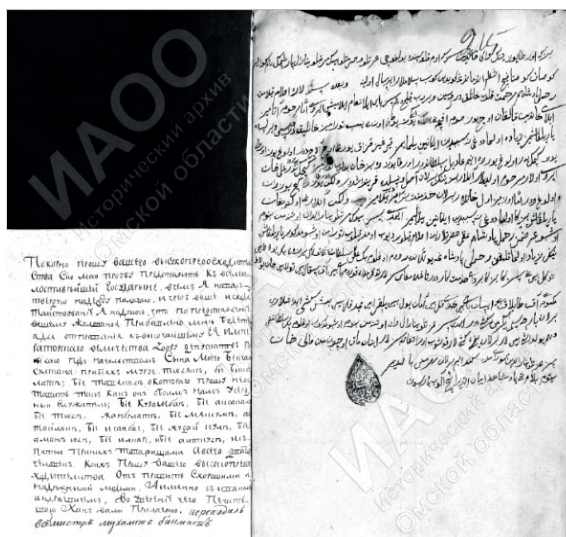
Үшіншіден, хаттарда жиі айтылатын «менің қазағым» немесе «біздің қазақтың ханы» сияқты сөз орамдары дәстүрлі билік жүйесінде хан мен халық арасындағы өзара тәуелділіктің көрінісі ретінде қарастырылуы тиіс. Мұнда хан өзінің билігін жеке тұлғалық деңгейде ғана емес, бүкіл халықпен біртұтас саяси-қоғамдық құрылым ретінде танытады. Бұл ой қазақтың дәстүрлі билік легитимациясының, яғни хандық биліктің халықтың қолдауына сүйену дәстүрінің айғағы болып табылады.

Сонымен қатар, Абылай мен Уәли хандардың ресми хаттарындағы этнонимдік қолданыстарды саралау қазақ қоғамындағы этникалық сәйкестік пен мемлекеттік ойлау жүйесінің XVIII ғасырдағы қалыптасу ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді. Хаттар тек дипломатиялық қатынастарды баяндайтын ресми құжаттар ғана емес,

сонымен бірге қазақтың саяси-әлеуметтік құрылымының айнасы іспетті дереккөздер болып табылады.

Бұл деректерді талдау арқылы қазақ хандарының Ресей империясымен байланыста өз халқын қалай таныстырғанын, өзіндік билік легитимділігін қандай ұғымдармен бекіткенін және этнонимдік терминдерді саяси дискурс құралы ретінде қалай қолданғанын түсінуге болады. Демек, Абылай мен Уәли хан хаттары қазақ этносаяси тарихын зерттеуде айрықша мәнге ие дереккөздер санатына жатады.

Уәли ханның Ресей билігіне жазған хаттарының бірінде ерекше назар аударарлық тұжырым кездеседі: «Қырғыз-қазақ жұрты үш Алаштан құралады. Ұлы жүз, орта жүз және кіші жүз. Ұлы жүзде інім Әділ сұлтан, орта жүзде біз хан болып билейміз, кіші жүзде Нұрәлі хан еді, ол марқұм болып кетті. Олар біздің бір текті асыл нәсілден тарайтын бауырласымыз» [16].

Дереккөз: ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 274. Л. 214–215. Подлинник.

Бұл үзінді XVIII ғасырдағы қазақ қоғамындағы этносаяси құрылымның нақты сипаттамасын береді.

Біріншіден, хатта «қырғыз-қазақ жұрты» тіркесінің қолданылуы халықтың этникалық бірлігін білдірумен қатар, оны үш алаш ұғымымен байланыста көрсету арқылы дәстүрлі тарихи-мифологиялық түсінікті саяси деңгейде легитимациялау мақсатында пайдаланылғанын аңғартады. «Үш алаш» идеясы қазақтың этникалық тұтастығын бейнелейтін ұғым болғандықтан, Уәли хан оны ресми дипломатиялық хатта бекітуге тырысқан.

Екіншіден, Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүздің арнайы атап өтілуі қазақ халқының ішкі саяси-әкімшілік құрылымының Ресей билеушілеріне таныстырылғанын көрсетеді. Бұл жерде Уәли хан өзін Орта жүздің билеушісі ретінде таныстырып, Ұлы жүздегі ықпалды тұлға ретінде бауыры Әділ сұлтанды атайды. Ал Кіші жүздегі биліктің бұрын Нұралы ханға тиесілі болғанын ескерте отырып, оның қайтыс болғанын хабарлайды. Мұндай баяндау қазақ қоғамындағы билік жүйесінің динамикасын және белгілі бір кезеңдегі нақты жағдайды ресми түрде сипаттап тұр.

Үшіншіден, Уәли ханның бұл тұжырымдары қазақ қоғамындағы «жүздік»

құрылымның сыртқы дипломатиялық дискурста да қолданылғанын дәлелдейді. Бұл қазақ билеушілерінің өз мемлекеттілік жүйесін шетелдік серіктестерге таныстыруының бір формасы. Сонымен қатар, жүздер арасындағы билік иерархиясын көрсету арқылы хан өзінің саяси беделін айқындап, Ресей империясына қазақ қоғамындағы саяси ахуал жөнінде ақпарат жеткізуді мақсат еткен.

Төртіншіден, хаттың осы тұсы қазақтың дәстүрлі билік түсінігінің ерекшелігін де көрсетеді. Уәли хан өз билігін тек жеке әулеттік құқық негізінде емес, бүкіл үш жүздің саяси жүйесімен байланыста қарастырады. Бұл жерде «қырғыз-қазақ жұрты үш алаш-дүр» деген тіркес қазақ қоғамындағы этникалық тұтастық пен саяси құрылымның өзара сабақтастығын айқын көрсететін тұжырым болып табылады.

Уәли хан хатындағы «үш алаш» концептісінің идеологиялық мәні

Уәли ханның хатындағы «қырғыз-қазақ жұрты үш алаш-дүр - Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз» деген тұжырымы қазақ қоғамының дәстүрлі саяси-әкімшілік құрылымының идеологиялық сипаттамасын айқын көрсетеді. «Үш алаш» ұғымы халықты географиялық және ру-тайпалық негізде үш үлкен бірлікке (жүздерге) бөлу арқылы биліктің таралуын, ықпал орталықтарын және билеушілер арасындағы рөл бөлінісін нормативті түрде тұжырымдауға қызмет етеді. Уәли хан өз хатында осы құрылымды ресми түрде санап көрсету арқылы сыртқы адресатқа (Ресей әкімшілігіне) қазақ қоғамының ішкі ұйымдасуын түсіндірумен қатар, өзінің билік легитимділігін және орталыққа (Орта жүзге) иелік ететін тұлға ретіндегі рөлін айқындауды мақсат еткен. Мұндай практика дәстүрлі саяси идеологияда ханның мәртебесін халық бірлігінің кепілі ретінде көрсетуге арналған технология ретінде түсіндіріледі.

«Үш алаш» және хандық легитимация: дәстүрлі идеология тұрғысынан

Дәстүрлі түркі-монғол дүниетанымында саяси легитимацияның негізі ру-тайпалық құрылым, әулеттік байланыстар және әдет-ғұрыпқа негізделген құқықтық-практикалық нормалар. «Үш алаш» идеясы осы элементтердің синтезін береді: әр алаш (жүз) белгілі рулық-әулеттік мүдделер мен лауазымдық иерархияны сақтайтын автономиялық компонент болып табылады, ал ханның рөлі осы бөліністерді біртұтас саяси өріске біріктіру. Сондықтан да Уәлидің «Ұлы жүзде інім Әділ сұлтан, Орта жүзде өзім, Кіші жүзде Нұрәлі хан» деп нақтылауын идеологиялық тұрғыдан хандық биліктің ары қарайғы орнықтыру механизмі ретінде қарастыруға болады: бұл биліктің заңдылығын әулеттік, жүздік және халықтық негіздермен нығайту амалы.

Қорытынды. Қазақ хандарының шағатайша хаттарындағы елдік және мемлекеттік ұғымдарды талдау дәстүрлі саяси идеологияның басты мазмұнын айқындайды. Әсіресе Абылай мен Уәли хан мұраларында кездесетін «қазақ-қырғыз» және «үш алаш» ұғымдары қазақ қоғамының өзіндік саяси құрылымын, этникалық бірегейлігін және мемлекеттілікке ұмтылысын анық көрсетеді. Бұл ұғымдар кездейсоқ қалыптасқан емес, қайта қазақтың тарихи жадында сақталған рулық-тайпалық ұйымды мемлекет деңгейіне көтерудің саяси-идеологиялық формасы ретінде көрінеді.

Орыс мұрағат құжаттары мен шығыстық деректердегі мәліметтерді салыстыру қазақ хандарының сыртқы саясаттағы стратегиясын да ашып береді. Шығыс деректері көбінесе қазақ-қырғызды ортақ саяси күш ретінде сипаттаса, орыс мұрағаттары қазақ қоғамын ішкі құрылымына қарай жіктеуге, әлсіздігін көрсетуге бейім болды. Осы айырмашылықтарды ескеру қазақ тарихнамасының методологиялық қырын терең түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ ауызша дәстүріндегі «қазақ-қырғыз» ұғымының қолданылуы халықтың тарихи өзін-өзі тануымен тығыз байланысты болып, жазба деректердегі бейнелеулермен салыстырғанда ұлттық бірлікті көбірек алдыңғы орынға шығарады.

Уәли хан хаттарында ерекше орын алатын «үш алаш» концептісін талдау қазақтың дәстүрлі саяси идеологиясының негізін тануға мүмкіндік береді. «Үш алаш» идеясы қазақ қауымдастығының ішкі тұтастығын қамтамасыз ететін басты

ұран ғана емес, сонымен қатар сыртқы күштерге қазақ халқының саяси дербестігін көрсету құралы ретінде қызмет атқарды. Бұл концепт шығыстық деректерде «қазақ қауымының бірлігі» ретінде көрініс тапса, орыс құжаттарында ол көбіне рулық-тайпалық бөліністердің символы ретінде бағаланған.

Жалпы алғанда, шағатайша хаттардағы саяси терминдер мен ұғымдарды зерттеу қазақтың дәстүрлі саяси мәдениетінің күрделі құрылымын айқындайды. Абылай мен Уәли хан мұраларындағы «қазақ-қырғыз», «үш алаш» секілді концептілерді шығыс және орыс деректерімен салыстыру тарихи деректердің әркелкі сипатын көрсетеді. Бұл, бір жағынан, қазақ қоғамының саяси тәжірибесінің байлығын дәлелдесе, екінші жағынан, тарихнамалық талдаулардың әрқашан көпқырлы және салыстырмалы әдістерді қажет ететінін байқатады.

Сондықтан қазақ хандарының хаттарындағы елдік және мемлекеттік ұғымдарды тек жеке тарихи дерек ретінде ғана емес, қазақтың дәстүрлі саяси ойлау жүйесінің көрінісі ретінде қарастыру қажет. Бұл құжаттарда сақталған идеялар қазақ халқының мемлекеттілік дәстүрін, ішкі бірлікке ұмтылысын және сыртқы саясаттағы өзіндік орнын айқындайды. Демек, аталмыш мұралар қазіргі тарихи зерттеулер үшін тек фактологиялық дерек ғана емес, қазақтың саяси мәдениетін түсінуге жол ашатын маңызды методологиялық негіз болып табылады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1 Abdilashim, D. 2023. “The Study of a Kazakh Document in Chinese Archives Related to Khankhoja Sultan’s Cattle Trade and Its Historical Significance.” *Proceedings of L. N. Gumilev Eurasian National University, Astana*.

2 Abdilashim, Düyсенәлі. 2020. “Eskі Қазақ жазба тілі [The Old Kazakh Written Language].” *Ural-Altai Studies* № 4 (39): 71–76.

3 Karassayev, G., Yensenov, K., Zhumagulov, B., Bexeitova, A., & Khamitova, A. (2024). KAZAKH KHANATE IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY: EXTERNAL RELATIONS, PROCESS, RESULTS AND SIGNIFICANCE. *Intus - Legere Historia*, 17(2), 347-363.

4 Noda, Jin, ed. *The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Leiden: Brill, 2020.

5 Onuma, Kazuyuki, and Jin Noda, comps. *A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty*. [PDF Collection: Original Texts, Transcriptions, and Translations]. Tokyo: The Battle of Qurman Project, 2019.

6 Ezhnkhaniy, B. 2018. “Analysis of the Manchu Translation of Abulai’s 1760 Letter.” *Quod* 12 (2): 45–62.

7 Kabuldinov Z.E., Beisembayeva A.R., Abil Ye.A., Tylakhmetova A.S. Kazakh Khans Abylai, Uali — and the Qing Empire: Analyzing Archival Sources for Some Historical Aspects of Relations. *Oriental Studies*. 2022;15(6):1202-1216. (In Russ.)

8 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 176. Л. 69-70, 73-73 об. Подлинник

9 ГИАОО. Ф. 01. Оп. 01. д. 137. л.97. об.98

10 ГИАОО.Ф.01.оп.01.д.137.л.106.

11 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 184. Л. 603–608 об. Подлинник

12 ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 213. Л. 501-502, 506. Подлинник

13 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 184. Л. 603–608 об. Подлинник

14 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 274. Л. 149–150 об. Подлинник

15 РГИА. Ф. 1291. Оп. 81. Д. 46. Л. 21-26. Перевод. Подлинник на тюрки Л. 23 об. - 24 об.

16 ГИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 274. Л. 214–215. Подлинник

ДОРОГА К НЕЗАВИСИМОСТИ. Н.А. НАЗАРБАЕВ В УСЛОВИЯХ ОСТРОГО ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА 1989-1991 ГГ.

Черепанов К.В.,

*Зав. отделом Истории Казахстана XX века
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
к.и.н, доктор философии (PhD),
г. Алматы., k.v.cherepanov@mail.ru*

Декабрьские события 1986 г. (Желтоксан) были жестоким ударом имперского, по своей сути, центра по надеждам казахской политической, научной и культурной элиты на мирное и безболезненное реформирование союзного государства с полным учетом ее мнения и позиций. Привыкшая за почти четвертьвековое правление Д.А. Кунаева к особому, привилегированному положению республики в связи с близкими, дружескими отношениями между ее партийным руководителем и первыми кремлевскими величинами (Л.И. Брежнев, А.Н. Косыгин, Д.Ф. Устинов, Г.В. Романов) и ее стратегической ролью в военно-политических и экономических конструкциях союзного руководства она оказалась демонстративно унижена и вновь обвинена в потакании «казахскому национализму», как было уже не однажды за всю историю казахской советской автономии в разных ее формах.

Последующие два с половиной года «имперского реванша», когда партийная организация республики возглавлялась профессиональным аппаратчиком русской национальности горбачевского разлива Г.В. Колбиным шла скрытая, но упорная борьба казахской политической элиты за возвращение подорванных в декабре 1986 г. позиций в органах власти и управления и структурах народного образования. Весь этот период времени центром национальной оппозиции и субъектом надежд на национальное возрождение оставался Председатель Совета Министров КазССР Н.А. Назарбаев.

Вывод «ограниченного контингента» из Афганистана в феврале 1989 г. был во многом вынужденной, предпринятой под нажимом Вашингтона и Пекина мерой, свидетельствующей об ослаблении военно-политических возможностей Центра, что не могло не отразиться на ситуации внутри союзных республик. К этому времени Казахская ССР уже представляла из себя бурлящий котел, как по причине общесоюзного течения перестройки, так и в продолжение процессов, начатых в декабре 1986 г.

К лету 1989 г. Казахская ССР из «лаборатории межнациональной дружбы» уже превратилась в очаг острых межнациональных столкновений, в разгар которых, произошедших на западе республики, в Новом Узене (Жанаозен) 17–28 июня 1989 г. и принявших характер погрома [1, л. 2], Г.В. Колбин был переведен в Москву, а первым секретарем ЦК КП Казахстана 22 июня 1989 г. избран Н.А. Назарбаев. Правительство возглавил У. К. Караманов. Тогда же были внесены существенные изменения в политическую систему республики — учрежден пост председателя Верховного Совета как главы республики. Им также избран Н. А. Назарбаев, сосредоточивший в результате в своих руках высшую партийную и государственную власть в республике [2, с. 21].

Именно это обстоятельство позволило вернуться к оценке декабрьских событий 1986 г., оставивших глубокий след в самой душе казахского народа. Охарактеризованные в постановлении ЦК КПСС от 16 июля 1987 г. как «беспорядки» и «проявление казахского национализма» они привели к пониманию ценности

«национального духа», языка, культуры и религии [2, с. 16]. Осознание причин и масштабов трагедии, борьба за реабилитацию конкретных обвиненных и всей казахской нации стали самыми насущными и злободневными потребностями общественности Казахстана в эти трудные и решающие годы. Американский исследователь истории стран Центральной Азии Адиб Халид справедливо отмечает, что именно на основе проявившегося в декабре 1986 г. протеста в дальнейшем «будут формироваться платформы многих демократических организаций в Казахстане» [3, с. 407].

Избрание в Верховный Совет СССР ряда видных общественных деятелей республики позволило поднять вопрос о декабрьских событиях на всю многонациональную страну. Среди авторов обращения были Мухтар Шаханов, Евгений Евтушенко, Валентин Распутин, Борис Ельцин, Борис Олейник, Андрей Сахаров, Анатолий Собчак, Расул Гамзатов, Олжас Сулейменов и многие другие неравнодушные народные избранники. 28 июля 1989 г. для оценки декабрьских событий образована Комиссия Верховного Совета Казахской ССР во главе с поэтом, членом Верховного Совета Кадыром Мурзалиевым. Президиум Верховного Совета КазССР принял 24 сентября 1990 г. постановление «О выводах и предложениях Комиссии, по окончательной оценке, обстоятельств, связанных с событиями в городе Алма-Ате 17–18 декабря 1986 года».

В постановлении отмечалось, «что выступление казахской молодежи в декабре 1986 г. в Алма-Ате не было националистическим и в начальной стадии не носило противоправный характер. Непосредственной причиной протеста молодежи послужили откровенное пренебрежение мнением населения и партийных масс республики со стороны Центра, направившего первым секретарем ЦК КП Казахстана по стереотипу до перестроечных времен малоизвестного в республике партийного работника, недооценка возросшего самосознания народа» [4].

Процесс реабилитации участников декабрьских событий был доведен до логического завершения 12 декабря 1991 г. с подписанием Президентом Республики Казахстан указа «О реабилитации граждан, привлеченных к ответственности за участие в событиях 17–18 декабря 1986 г. в Казахстане». Декабрьское выступление молодежи 1986 г., по сути, явилось первым камнем, вызвавшим обвал, похоронившим Советский Союз, и с исторической точки зрения жертвы этого выступления оказались не напрасными [5, с. 14]. Ровно через пять лет республика обрела независимость и полный суверенитет.

Определяющее влияние на развитие политических процессов в республике, так же, как и во всем Союзе, оказывал начавшийся в 1988–1989 гг. процесс реабилитации репрессированных политиков и деятелей культуры, науки и искусства. Народу вернулись имена Алихана Букейханова, Ахмета Байтурсынова, Миржакыпа (Мир-Якуба) Дулатова, Магжана Жумабаева, Шакарима Кудайбердиева, Жусупбека Аймаутова, Мухамеджана Тынышпаева, Санжара Асфендиярова и многих других, долгие годы находившихся в забвении.

Либерализация политического режима, происходившая в СССР, активно использовалась казахской интеллигенцией, которая всегда пыталась разбудить национальное самосознание народа, будучи не согласной с односторонней культурной и языковой политикой СССР. Разбуженная декабрем 1986 г., казахстанская общественность теперь уже постоянно находилась в состоянии активности, приведшем к резко ускорившемуся процессу политизации. Важная роль в инициировании интереса к трагическим и забытым страницам казахской истории принадлежала сотрудникам Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Профессиональные казахстанские историки оказались в авангарде общественно-политических трансформаций [6, с. 427].

К сентябрю 1988 г. в Казахстане уже существовало не менее 300 общественных неформальных организаций [2, с. 21]. Одним из первых крупных массовых общенациональных движений стало движение «Невада-Семипалатинск», созданное весной 1989 г. по инициативе известного поэта Олжаса Сулейменова.

Движение за закрытие Семипалатинского ядерного полигона сплотило многонациональный народ Казахстана и превратилось фактически в общенациональную идею. Во многом именно это движение способствовало вовлечению в активную общественно-политическую жизнь сотен тысяч равнодушных граждан и может рассматриваться как важнейшая форма институционализации гражданского общества и тесным образом связанного с ним возникавшего суверенного, независимого государства. Требование прекращения ядерных испытаний и закрытия Семипалатинского ядерного полигона приобрело особую значимость и весомость в разгар забастовки карагандинских шахтеров. 19 июля 1989 г. в один день все 26 шахт и шахтных предприятий Караганды встали, поддержав требования бастующих шахтеров Кузбасса. Помимо экономических требований (улучшение условий труда, повышение зарплаты и увеличение отпуска) по настоянию прибывшего в Караганду О. Сулейменова в список требований вошло и политическое — прекращение испытаний на полигоне [7, с. 96]. 19 октября 1989 г. состоялись последние испытания на Семипалатинском полигоне. Н.А. Назарбаев, ставший 24 апреля 1990 г. Президентом Казахской ССР, 29 августа 1991 г. подписал без согласования с руководством СССР указ о закрытии ядерного полигона.

Наиболее массовыми из образовавшихся общественных организаций стали историко-просветительское общество «Әділет» (Справедливость), «Ақиқат» (Правда), «Қазақ тілі» (Казахский язык), гражданское движение «Азат» (Свобода), «Единство» и др. Самой массовой политической организацией по-прежнему оставалась компартия. В ее рядах насчитывалось около 800 тыс. членов, среди депутатов советов всех уровней коммунисты составляли 52,7 % [2, с. 22; 6, с. 450]. Но уже к осени 1990 г. массовое и сплоченное движение «Азат» стало крупной политической силой, выступавшей за полную государственную независимость Казахстана. На тех же позициях находились «партия национальной независимости Казахстана «Алаш» и национально-демократическая партия «Желтоқсан» [8, л. 36].

В справке Комитета государственной безопасности КазССР от 14 сентября 1990 г. обращалось внимание Президента на «...возрастающую обеспокоенность граждан республики в связи с кризисными явлениями в экономике, конфронтациями в межнациональной сфере, ростом преступности, ослаблением производственной дисциплины и правопорядка» [9, л. 17]. Далее в документе утверждалось, что выступление Президента Казахской ССР по телевидению с обращением к трудящимся вызвало повышенное внимание и расценивается общественностью в основном положительно. Приводились в качестве примера благотворного влияния на «деструктивные элементы» слова сопредседателя общества «Азат» Нурбақыта Койшибаева, который после обращения Президента «указал на бесперспективность конфронтации с Алма-Атинским интерфронтом в лице «Единства» и высказал намерение встретиться с его лидерами для поиска путей налаживания совместной работы» [9, л. 18].

Важным фактором активизации политической деятельности и канализации ее в легальное, конструктивное русло стали выборы народных депутатов. 25 марта 1990 г. состоялись выборы в Верховный Совет Казахской ССР 12-го созыва. Это были первые демократические выборы в высший законодательный орган республики. Из 340 депутатов лишь 51 представляли компартию, что свидетельствовало о росте влияния и авторитета других общественно-политических движений и организаций.

Именно этот состав Верховного Совета принял ряд революционных постановлений и решений, закрепивших предыдущие успехи на пути обретения экономической и политической независимости. Верховный Совет учредил должность Президента Казахской ССР, принял Декларацию «О государственном суверенитете Казахской ССР», переименовал Казахскую ССР в «Республику Казахстан», закрепив курс на демократические преобразования в обществе, гражданский мир и официальный отход от социалистической идеологии, и, наконец, принял 16 декабря 1991 г. Конституционный Закон Республики Казахстан «О государственной независимости Республики Казахстан», ставший логическим завершением процесса обретения независимости и полного суверенитета.

Законодательное оформление независимого и суверенного состояния бывшей советской республики, являвшейся ранее неотъемлемой частью союзного государства, произошло максимально корректно, цивилизованно и с самым широким вовлечением в политические процессы представителей различных слоев населения. Принятая 25 октября 1990 г. Декларация о Государственном суверенитете [10, с. 123] Казахской ССР, обозначила пути расширения суверенитета Казахстана, который оставался в составе СССР. Земля, водные ресурсы, полезные ископаемые и материальные ресурсы республики были объявлены собственностью народа Казахстана. Декларация стала историческим документом, обозначившим поворот республики к независимости, закрепив «первичную основу самостоятельности Казахстана» [11, с. 74].

Поворот к самостоятельному политическому и экономическому курсу разрушил сложившуюся за десятилетия взаимозависимую систему отношений, вследствие чего произошло масштабное сокращение производственных объемов сотен крупных предприятий. Данный негативный процесс в дальнейшем только расширялся.

Возглавив республиканскую партийную организацию в июне 1989 г., в максимально турбулентное время разгара перестройки, Н.А. Назарбаев столкнулся с проблемой разделения экономических полномочий между Центром и периферией. Выступая с позиций «экономического суверенитета», контуры которого закладывались еще в начальный период перестройки, руководитель Казахстана стал решительно настаивать на позиции «сильного центра и сильных республик». Это было, по сути, развитием тех идей и предложений, которые исходили от него как председателя Совета министров республики и Д.А. Кунаева в 1986 г.

Однако теперь ситуация сильно изменилась и не в пользу союзного Центра. По мнению руководителей союзных республик, которое разделял и Н.А. Назарбаев, часть доходов в твердой валюте от экспорта казахстанских ресурсов должна была направляться непосредственно на нужды республики, но решения, касающиеся разработки этих ресурсов, и их финансирования по-прежнему оставались исключительно за Москвой. В таком случае, «определенная доля валютных поступлений могла бы пойти на создание в Казахстане более диверсифицированной индустриальной экономики, а остальная часть - на повышение уровня жизни населения» [12, с. 46].

Характерно в этом смысле письмо Н.А. Назарбаева как руководителя партийной организации республики и председателя Совета министров КазССР У.К. Караманова в адрес ЦК КПСС и Совета министров СССР «Об ухудшении продовольственного обеспечения населения Казахстана», в котором оба руководителя республики, по сути, требовали от Центра изменения лимита на выделенный зернофураж из государственных резервов, угрожая тем, что в противном случае это «...приведет к срыву поставок мяса в союзный фонд, резкому ухудшению продовольственного снабжения населения и усилению социальной напряженности особенно в промышленных центрах республики» [13, л. 7].

Осенью 1990 г. Казахстан внес предложение народам СССР образовать независимое содружество стран на основе Союзного договора. Этот документ был обнародован 10 сентября в эфире Казахского телевидения под рубрикой «На пути единства и сотрудничества» [10, с. 267-273]. Предусматривалось, что Союз должен строиться на основе добровольности, равенства, равного партнерства республик. Республики по своей воле возлагали бы на Союз часть своих обязанностей: вопросы обороны, фундаментальные научные исследования, централизованную систему электроснабжения, атомную энергетику, космические программы, внешнюю политику и другие подобные крупные направления. Казахстаном была предложена новая модель развития с целью урегулирования экономических взаимоотношений, предполагавшая самостоятельное использование каждой республикой собственных природных ресурсов и превращение экономического, научно-технического потенциала в материальную основу суверенитета. Новая модель развития предполагала сохранение Союза. Понимая, как тесно и насколько глубоко экономика республики связана с другими союзными республиками, особенно с РСФСР, руководство Казахстана и его народ не желали воцарения анархии в экономике.

Казахстан во многом вынужденно начал внедрение рыночных отношений, устанавливая прямые торговые, экономические отношения с зарубежными странами. Путем выхода из кризиса виделось предоставление экономических свобод предприятиям, районам и областям. В то время в Казахстане впервые были высказаны предложения по созданию свободных экономических зон. Став Президентом Казахской ССР 24 апреля 1990 г. и получив тем самым мандат от народных депутатов, Н.А. Назарбаев активно защищал интересы республики перед союзными властями. Его переписка с Президентом СССР М.С. Горбачевым убедительно об этом свидетельствует.

В письме от 15 мая 1990 г. Президент КазССР настойчиво утверждал, что «выход из создавшегося положения возможен путем активации внешнеэкономических связей, для чего республике необходима свобода в этой области» [14, л. 1]. И далее он заявлял: «регуляция вопросов внешнеэкономической деятельности в Казахской ССР должна осуществляться республиканскими органами управления». Столкнувшись с отсутствием должной реакции со стороны союзного руководства, Н.А. Назарбаев уведомлял Президента СССР о том, что «вынужден официально поставить перед Вами вопрос о приостановлении действия вышеуказанных решений Правительства СССР» [14, л. 2].

В письме союзному руководителю от 10 декабря 1990 г. казахстанский лидер вновь прямо ставит вопрос о том, что: «в этих условиях республика будет вынуждена искать другие пути выхода из ситуации путем введения договорных цен на все виды продукции, вывозимые за ее пределы, применения республиканских нормативных актов по налогообложению, поиску зарубежных партнеров для реализации своей продукции» [14, л. 43].

Казахстан, по сути, вынужден был взять под свое ведение предприятия, находившиеся под управлением Союза. Было начато формирование собственных фондов золота и серебра, создано 35 совместных предприятий с участием 25 стран мира. Введена в эксплуатацию автодорога Жаркент — Кульджа. На основании закона «О свободных экономических зонах в КазССР» иностранные инвесторы освобождались от уплаты подоходного налога на пять лет. Законы «О собственности», «Об основных принципах внешней экономической деятельности», «О труде» были направлены на развитие рыночных отношений и реализацию принципа «сильные республики — сильный центр» [10, л. 148].

В условиях дальнейшего ослабления центральной власти в республиках усилилось стремление к построению независимого государства. 11 марта 1990 г. Литва, 9 апреля - Грузия объявили о независимости и вышли из состава СССР. С этого момента начался «парад суверенитетов», приведший к созданию 15 независимых государств [11, с. 73]. Мощным ударом по всей шатавшейся союзной конструкции стало провозглашение суверенитета РСФСР Первым съездом народных депутатов республики в июне 1990 г. В декабре 1990 г. IV съездом народных депутатов СССР был поставлен вопрос о реорганизации всего союзного государства и принято решение о проведении всесоюзного референдума о сохранении обновленного Союза как федерации равноправных суверенных Советских Социалистических республик [15, с. 1435].

Начало 1991 г. принесло Союзу новое обострение внутривластной ситуации, связанное с попытками коммунистических партий прибалтийских республик (Литвы и Латвии), опиравшихся на силовые структуры Центра, поставить под свой контроль информационные ресурсы, пресечь «националистическую, антисоветскую пропаганду», исходившую от избранного народом руководства этих республик.

Кровавые события в Вильнюсе и Риге вызвали резкую ответную реакцию у руководителей РСФСР во главе с Б.Н. Ельциным, опасавшихся, что вслед за акциями устрашения в отношении руководства и населения союзных республик подобного рода мероприятия могут быть проведены и в отношении демократической общественности России, и ее новой управляющей элиты.

Политическое руководство КазССР также с тревогой наблюдало за нарастанием внутривластного кризиса, поскольку ни одна союзная республика, входившая в состав СССР, не имела такого пестрого и сложного, с точки зрения минимального представительства коренной нации, национального состава. В обращении Верховного Совета Казахской ССР к Верховным Советам республик Союза ССР с тревогой констатировалось: «Развал Союза неизбежно повлечет за собой полный крах экономики республики, резкое ухудшение условий жизни миллионов людей, отбросит всех нас вспять на целые десятилетия, нанесет непоправимый ущерб сотрудничеству со странами мирового сообщества» [16, л. 3].

С весны 1991 г. отношения между Центром и республиками вступили в новую фазу кризиса. С одной стороны, на прошедшем 17 марта 1991 г. общесоюзном референдуме большинство граждан СССР высказалось за сохранение единого государства, с другой, руководители республик, прежде всего России, Украины и Прибалтики, были настроены на усиление своих позиций именно за счет Центра [11, с. 79-80; 2, с. 21].

Верховный Совет Казахской ССР переформулировал главный вопрос, выносимый на референдум. В редакции казахстанских народных депутатов он звучал следующим образом: «Считаете ли Вы необходимым сохранение Союза ССР как Союза равноправных суверенных государств?» вместо определенных Москвой «равноправных суверенных республик» [17, л. 5]. Такая формулировка позволяла властям республики сохранять свое участие в процессе обновления союзного государства, но и отстаивать новую реальность в рамках провозглашенного 25 октября 1990 г. государственного суверенитета.

В этой ситуации Президент СССР М.С. Горбачев начал переговоры с целью выработки окончательных условий нового союзного договора. 23 апреля в резиденции Президента СССР состоялись девятичасовые переговоры с представителями девяти союзных республик. Этот процесс вошел в историю как «Ново-Огаревский».

Декларация о безотлагательных мерах по стабилизации ситуации в стране и преодолению кризиса признавала суверенность государств, принятие новой Конституции Союза и необходимость перевыборов союзных органов власти [2, с. 25; 18, р. 151]. Президент КазССР Н.А. Назарбаев одним из первых продемонстрировал активную заинтересованность, как в коренном реформировании Союза, так и в его сохранении, понимая, что без единого союзного Центра резко усилятся позиции РСФСР и ее руководителя Б.Н. Ельцина, тем самым поставив под сомнение равноправность и суверенность других союзных республик.

17 июня доработанный текст нового договора был разослан в союзные республики, 29 июля на конфиденциальной встрече с участием трех президентов — М.С. Горбачева, Б.Н. Ельцина и Н.А. Назарбаева — принято решение о подписании нового договора 20 августа 1991 г. Пост Премьер-министра Союза Суверенных Государств предлагался Н.А. Назарбаеву, а Президентом оставался М.С. Горбачев [19, с. 552, 556; 20, с. 80-94].

Возможно, что именно такая конфигурация руководства будущего государства вызывала раздражение и провоцировала на выступление наиболее консервативные круги руководства Союза, которые в ночь на 19 августа 1991 г. предприняли попытку предотвратить подписание нового союзного договора, превращавшего, по их мнению, прежнее государство в конфедерацию равноправных и суверенных республик. Соппротивление заговорщикам, в состав которых вошли вице-президент СССР Г.И. Янаев, премьер-министр В.С. Павлов, министр обороны Д.Т. Язов, председатель КГБ В.А. Крючков и министр внутренних дел Б.К. Пуго, оказали Президент России Б.Н. Ельцин, вице-президент РСФСР А.В. Руцкой, Председатель правительства России И.С. Силаев и Председатель Верховного Совета РСФСР Р. И. Хасбулатов.

В эти напряженные и трагические дни последней декады августа 1991 г. многое зависело от действий и позиции Президента Казахской ССР. Н.А. Назарбаев, находясь в прямом контакте с руководителем Администрации Президента России С. А. Филатовым, выступил с недвусмысленным заявлением о том, что ГКЧП (Государственный комитет по чрезвычайному положению) «порождает заведомо незаконные документы, которые, кроме всего прочего, попирают республиканские декларации о суверенитете». По информации, распространенной США, именно твердая позиция Президента Казахской ССР, отказавшего в поддержке ГКЧП, переломила ситуацию в пользу демократии [11, с. 88, 556; 2, с. 27]. 21 августа М.С. Горбачев вернулся в Москву. Попытка государственного переворота провалилась. 23 августа Президент РСФСР Б.Н. Ельцин своим указом приостановил деятельность КПСС.

24 августа 1991 г. Президент Казахской ССР подписал ряд важнейших указов, радикально усиливших политический и экономический суверенитет республики: «Об образовании Совета Безопасности Казахской ССР», «О переходе государственных предприятий и организаций союзного подчинения в ведение правительства Казахской ССР», «О создании золотого запаса и Алмазного фонда в Казахской ССР», «Об обеспечении самостоятельности внешнеэкономической деятельности КазССР».

На спешно созванной сессии Верховного Совета СССР 26 августа 1991 г. Н.А. Назарбаев выступил первым, обозначив свое высокое и особое положение на уровне распадающегося союзного государства и принципиальную позицию. Он заявил, что обновленный Союз уже не может быть федерацией [21, с. 63] и решительно провозгласил: «Казахстан никогда не будет “подбрюшьем” ни одного региона и никогда не будет ни для кого “младшим братом”. Мы войдем в Союз только с равными правами и равными возможностями» [21, с. 64]. Президент Казахстана

заявил также и о том, что немедленно начинается пересмотр всех так называемых хозяйственных преступлений, большая часть которых явилась наказанием за обычную предпринимательскую деятельность [21, с. 64]. Тем самым окончательно выбивалось из рук Центра традиционное средство воздействия на республиканские элиты через «борьбу с коррупцией».

2 сентября 1991 г. выступлением Президента КазССР открыл свою работу V съезд народных депутатов СССР, оказавшийся последним в истории этого государственного института. Съезд принял «Декларацию прав и свобод человека», объявил переходный период для формирования новой системы государственных отношений, подготовки и подписания Договора о Союзе Суверенных Государств (ССГ), но уже на конфедеративной основе [22, с. 1485].

Первые месяцы после провала августовского путча оказались крайне опасными для Казахской Советской Социалистической Республики, провозгласившей свой суверенитет, но остававшейся еще частью разваливающейся многонациональной страны. Серьезная опасность, угрожавшая единству и сохранению территориальной целостности, происходила от движения, возрождавшегося после десятилетий забвения уральского казачества. Не довольствуясь лишь открытым предъявлением претензий на свою самостоятельность [23, л. 23], оно пыталось на практике реализовать идею создания автономной Уральской автономной области с включением в нее земель Уральской, Гурьевской областей КазССР и автономной Калмыкии (в составе РСФСР). Предполагалось в рамках этой автономии обзавестись своими воинскими подразделениями и органами безопасности. Претензии на особый статус «русских территорий» поддерживались частью местных руководителей Усть-Каменогорска и Степногорска с большинством русского населения.

Ключевым событием в реализации планов сепаратистски настроенных лидеров уральского казачества стала дата 15 сентября, когда предполагалось отпраздновать 400-летний юбилей служения уральского казачества российской короне. Итогом этих мероприятий должно было стать не только обозначение своего единения с возрождавшимся российским государством, но и учреждение, по возможности и при удачных обстоятельствах, русского автономного административно-государственного образования.

Как писал об этих событиях на страницах республиканской газеты «Мәдениет» в 1992 г. известный казахстанский публицист, политолог, общественный и государственный деятель Сейдахмет Куттыкадам: «Казаки все же слетелись. Однако ни праздника, ни «костра» не получилось, и не потому, что его сорвала «жалкая кучка» азатовцев, а потому, что лишь «жалкая кучка» местных казаков приняла участие в нем» [24; 5, с. 85].

В провале планов уральских сепаратистов, прикрывавшихся лозунгами «восстановления исторической справедливости в отношении казачества» огромную роль, сыграла активность казахстанской поэтессы Айсулу Кадырбаевой, местных активистов движения «Азат» Нурлыбая Сисенбая и Орынбая Жакибаева, а также главы Уральской областной администрации Нажмеддина Ескалиева [25].

Между тем, в течение октября – ноября 1991 г. при активной роли и заинтересованной позиции Президента Казахской ССР Н. А. Назарбаева продолжался процесс, запущенный решениями V съезда народных депутатов СССР. На 9 декабря 1991 г. была намечена встреча Президента СССР М. С. Горбачева и лидеров четырех суверенных республик, входивших в Советский Союз – России, Украины, Казахстана и Беларуси с последующим подписанием нового конфедеративного договора [11, с. 92].

Удар по этим планам был нанесен 1 декабря 1991 г. итогами референдума на Украине, жители которой подавляющим большинством одобрили Акт провозглашения независимости Украины от 24 августа 1991 г. [11, с. 96]. Вслед за этим 8 декабря 1991 г., в Беловежской пуще, в резиденции руководителей Белоруссии в Вискули, лидеры трех славянских республик - России (Б.Н. Ельцин), Украины (Л.М. Кравчук) и Белоруссии (С. С. Шушкевич) - подписали документ, в котором провозглашалось прекращение существования СССР. Там же был подписан документ об образовании Содружества Независимых Государств (СНГ). Авторитет руководителя Казахстана был столь велик, что лидеры республик, прекратившие существование СССР, пригласили на свою встречу и Президента Казахской ССР, но Н.А. Назарбаев предусмотрительно проигнорировал это приглашение. В дальнейшем именно это обстоятельство позволило Президенту Республики Казахстан прочно удерживать лавры инициатора всех интеграционных процессов на постсоветском пространстве. На следующий день в Москве состоялась встреча М.С. Горбачева, Б.Н. Ельцина и Н.А. Назарбаева. Президент России сообщил о сути Беловежских соглашений, не найдя поддержки у Президента СССР. Встреча закончилась ничем [11, с. 96].

Вызывает большие сомнения точка зрения американской исследовательницы политической истории Казахстана Марты Б. Олкотт, утверждавшей, что: «одна из главных сложностей на пути построения государства в Казахстане состоит в том, что независимость была получена не в результате борьбы за нее народа. Независимость была «присуждена» Казахстану на встрече руководителей советских республик, в отсутствие Назарбаева» [12, с. 31]. Народы, проживавшие на территории Казахской ССР, активно выражали свою позицию, принимая участие в работе различных неформальных самодеятельных обществ и организаций, число наиболее активных которых насчитывало по информации заведующего идеологическим отделом ЦК Компартии Казахстана К. Султанова на сентябрь 1990 г. более сотни [26, л. 34-35], и все это сопровождалось активной и продуктивной деятельностью со стороны Н.А. Назарбаева в качестве ли руководителя республиканской партийной организации, председателя Верховного Совета Казахской ССР или ее Президента.

21 декабря 1991 г. в столице Республики Казахстан президенты 11 государств подписали Алма-Атинскую декларацию, в которой констатировалось: «С образованием (СНГ) Содружества Независимых Государств Союз Советских Социалистических Республик прекращает свое существование» [27].

25 декабря 1991 г. М. С. Горбачев сложил с себя полномочия Президента СССР, а на следующий день сессия Верхней палаты Верховного Совета СССР - Совета Республик - приняла под председательством казахского писателя Ануара Алимжанова Декларацию № 142-Н о прекращении существования СССР.

Общественно-политический кризис в СССР привел к его распаду и огромная тоталитарная империя, занимавшая одну шестую часть земного шара, ушла в небытие. Однако народы, входившие в его состав и долгие годы боровшиеся за свое сохранение и самостоятельное развитие, получили, наконец, возможность воссоздать суверенную государственность.

Казахстан объявил о государственном суверенитете последним из всех бывших союзных республик - 16 декабря 1991 г. Это был глубоко продуманный шаг, поскольку связь экономики с другими республиками, особенно с Россией, оставалась настолько тесной и глубокой, что сохранение единства, хотя бы в самых минимальных, необходимых для всех республик аспектах выживания, являлось крайне желательным. Вследствие мощных миграционных потоков, продолжавшихся на протяжении десятилетий, массового голода, убыли населения в годы Великой

Отечественной войны казахи оказались меньшинством в своей республике: доля коренного этноса в 1939 г. составляла 37,8 %, в 1959 г. - 30 %, в 1979 г. - 36 %, в 1989 г. - 39,7 % (в некоторых источниках 40,1 %) [28, с. 95]. Казахская ССР была единственной из союзных республик, в которой титульная нация составляла меньшинство от всего проживавшего в ней населения. Особенно тревожным выглядело положение в северных, стратегически важных приграничных регионах Казахстана, где удельный вес казахов оставался катастрофически низким и составлял в Северо-Казахстанской области - 18,6 %, в Целиноградской - 22,4 %, в Кустанайской - 22,9 %, в Павлодарской - 28,5 %, в Кокчетавской - 28,9 %. Радикальный и неконтролируемый вариант распада союзного государства по «югославскому сценарию» мог привести к трагическим для территориальной целостности Республики Казахстан последствиям.

Список источников и использованной литературы

- 1 АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1735. Л. 2.
- 2 История независимого Казахстана / Ред. Х.М. Абжанов, Л.Н. Нурсултанова. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. 400 с.
- 3 Халид А. Центральная Азия: От века минувших империй до наших дней / Пер. с англ. М.: Альпина нон-фикшн, 2024. 560 с.
- 4 Постановление Президиума Верховного Совета Казахской ССР «О выводах и предложениях комиссии, по окончательной оценке, обстоятельств, связанных с событиями в городе Алма-Ате 17–18 декабря 1986 года. / URL : <https://elimai.kz/postanovlenie-prezidiuma-verxovnogo-soveta-kazaxskoj-ssr-o-vyvodax-i-predlozheniyax-komissii-po-okonchatelnoj-ocenke-obstoyatelstv-svyazannyx-s-sobytyami-v-gorode-alma-ate-17-18-dekabrya-1986-goda.html> [Lfnf
- 5 Куттыкадам С. Казахская драма на сцене и за кулисами: История современного Казахстана. Алматы: Книжный клуб, 2017. 432 с.
- 6 Абылхожин Ж. Б. Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.). Алматы: КБТУ, 2019. 468 с.
- 7 Сулейменов О. Так было... Алматы: Service press, 2023. 424 с. С. 96.
- 8 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 708. Оп. 139. Д. 2915.
- 9 АП РК. Ф. 7. Оп. 1. Д. 84.
- 10 Назарбаев Н. А. Избранные речи. Т. 1: 1989–1991 гг. Астана: Сарыарка, 2009. 548 с.
- 11 Независимый Казахстан и лидер нации: (Новейшая история Казахстана и историческая роль Первого Президента Н. А. Назарбаева) / Ред. Б. Г. Аяган. Алматы: Раритет, 2010. 392 с.
- 12 Олкотт М.Б. Казахстан: непройденный путь. М.: Гендальф, 2003. 354 с.
- 13 АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 3032.
- 14 АП РК. Ф. 7. Оп. 1. Д. 99.
- 15 Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. 1990. № 52. 1482 с.
- 16 АП РК. Ф. 7. Оп. 1. Д. 425.
- 17 АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 3144.
- 18 Suny R. G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1993. 200 p.
- 19 Горбачев М. С. Жизнь и реформы. В 2 кн. Кн. 2. – М.: Новости, 1995. 656 с. С. 552, 556
- 20 Лозо И. Августовский путч 1991 года: Как это было. М.: РОССПЭН, 2014. 462 с.
- 21 Верховный Совет СССР. Внеочередная сессия: Бюллетень 2 совместного заседания (Совета Союза и Совета Национальностей). 26 августа 1991 г. 101 с. С. 63. / URL: <http://sten.vv.sssr.su/12/6/2.pdf>.
- 22 Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. 1991. № 37. 1502 с.
- 23 АП РК. Ф. 7. Оп. 1. Д. 84.
- 24 Куттыкадам С. «Проснитесь люди! // Мәдениет. 1992. № 1
- 25 Карабек Е. Уральские события 1991 года. Начало конфликта // Радио «Азаттык». 07.09. 2011 г. / URL: https://rus.azattyq.org/a/oral_okigasy_uralskie_sobytyia_uralsk_events_1991/24320134.html
- 26 АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 2915.
- 27 Алма-Атинская декларация (г. Алма-Ата, 21 декабря 1991 г.). / URL: <https://cis.minsk.by/page/178/alma-atinskaa-deklaracia-g-alma-ata-21-dekabra-1991-goda>
- 28 Асылбеков М.Х. Казахи: (демографические тенденции 80–90-х годов) / М.Х. Асылбеков, В.В. Козина. Алматы: Өркениет, 2000. 102 с.

АМАНАТЫ В КАЗАХСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ XVIII ВЕКА: АСПЕКТЫ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Черниенко И.Б.,

*Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н., СИС.
г. Алматы, irina.chernienko@gmail.com*

Институт аманатства, являвшийся частью дипломатической практики в Центральной Азии и Российской империи в XVIII в., в историографии рассматривается, прежде всего, как инструмент политического давления и гарантийных обязательств. Однако за рамками политико-правового анализа остаются вопросы повседневности: где содержались аманаты, как была обустроена их жизнь в бытовом плане, какие отношения формировались с окружением. Данная статья направлена на реконструкцию практических аспектов пребывания аманатов, которая позволит взглянуть на этот институт не только как на элемент международных отношений, но и как на социальный механизм формирования устойчивых трансграничных связей.

В научной литературе имеется определенный корпус работ, посвященных правовым и политическим аспектам аманатства. Еще дореволюционные исследователи отмечали роль аманатов в русско-казахских отношениях. Так, А.И. Левшин, один из первых систематизаторов знаний о казахах, писал о практике удержания детей султанов как способе обеспечения «верности» степной знати и подчеркивал, что заложничество являлось необходимым инструментом контроля над родоправителями [1, с. 195, 197, 200]. В.В. Вельяминов-Зернов в своих исследованиях по истории Средней Азии и казахских жузов отмечал, что аманатство не всегда имело форму «жесткого заложничества», а иногда выступало элементом дипломатического протокола и знака доверия между сторонами [2, с. 57–58].

В советской историографии аманатство рассматривалось через призму колониальной политики Российской империи. Например, в работе Р.Б. Сулейменова и В.А. Моисеева дана оценка аманатству как «знаку подданства» [3, с. 94], оно рассматривалось исключительно как инструмент имперской экспансии и средство насильственной интеграции степных элит.

Современные исследователи предлагают более комплексный взгляд, учитывающий традиционные формы социальной практики. Так, С.У. Таймасов представляет аманатов как элемент переговорного процесса с российской администрацией [4, с. 211, 227, 264, 265, 273]. Г.Б. Избасарова интерпретирует аманатство как институт, существовавший в казахской политической культуре еще до вхождения степи в сферу влияния России, но под влиянием имперской власти приобретший новые организационные формы и функции [5, с. 103–112]. В.В. Трепавлов также подчеркивал древнее происхождение института заложничества, заимствованного русскими из ордынской политической практики [6, с. 140]. И.В. Ерофеева, опубликовавшая обширный корпус писем казахской правящей элиты XVIII – начала XIX в., считала, что аманаты фигурировали в переписке не только как «заложники», но и как субъекты, включенные в сложную сеть социальных и семейных обязательств. В письмах султанов и биев аманаты выступали одновременно в качестве гарантов договоренностей и членов расширенной элитной семьи, за судьбу которых вели торг и беспокойство [7, с. 60, 156, 200, 317, 384–385].

М.А. Сарсембаев, говоря о юридическом положении аманата, в международно-правовом аспекте сравнивал его с положением посла, направленного иностранным государством, что выражалось, во-первых, в неприкосновенности; во-вторых, в участии аманатов в официальных приемах, нанесении при необходимости

официальных визитов главе государства и т. д. [8, с. 272]. К.Ш. Хафизова называет этот социальный институт «суровой школой для молодых султанов, их старшин и батыров», где, «помимо всего прочего, они изучали языки и письменность других народов», набираясь опыта в международных отношениях [9, с. 14]. Дети казахской знати, находившиеся в положении аманатов в Западной Сибири, нередко становились учениками Омской азиатской школы. Это обеспечивало им возможность овладеть русским языком, элементами европейской науки и впоследствии интегрироваться в имперскую административную систему [10, с. 167].

Таким образом, на сегодняшний день имеющиеся источники и ряд исследований позволяют кроме анализа политико-правового статуса аманатов ставить вопрос и об их повседневной жизни. Находясь в положении «почетных заложников», аманаты — чаще всего сыновья султанов и родовой знати — становились объектами особой политики, которая сочетала бдительный контроль с воспитанием и социализацией. Российские власти использовали данный институт как инструмент интеграции степной элиты в имперское пространство.

Важным вопросом изучения аманатства в казахско-российских отношениях XVIII в. является выяснение условий их содержания. Место нахождения аманатов во многом предопределяло не только уровень контроля со стороны властей, но и характер их включенности в социокультурное пространство приграничья. В историографии выделяются три основные формы содержания: размещение в крепостях и гарнизонах, передача «на поруки» чиновникам или офицерам, а также пребывание в семьях уездных и губернских администраторов. Каждая из этих моделей имела свои особенности, отражавшие постепенную трансформацию политики империи в степи — от преимущественно карательного контроля к воспитанию и культурной интеграции.

Наиболее типичным местом нахождения аманатов в XVIII в. были приграничные крепости Российской империи. Среди них особую роль играли Оренбург, Омск, Семипалатинск и Петропавловск. Гарнизон обеспечивал охрану, фиксировал прибытие и отъезд аманатов, а также их участие в публичных церемониях. Примером может служить султан Ералы, сын Абулхаира, который 10 февраля 1734 г. в торжественной обстановке был принят императрицей Анной Иоанновной [11, с. 7–8].

Наряду с Оренбургом и Омском использовались и менее крупные крепости. Так, Семипалатинская, Петропавловская и другие крепости выполняли функции временного содержания аманатов в случаях, когда это диктовалось конкретными обстоятельствами, в том числе и при необходимости строгого контроля со стороны местных властей. Так, в рапорте командующему Сибирским корпусом генерал-майору К.Л. фон Фраундорфу от 29 ноября 1763 г. генерал-майор П.А. Девиц докладывал, что несколько аманатов «приняты и содержатся в крепости Семиполатной ... за крепким от утечки присмотром» [12, л. 644 об.]. Этот пример может свидетельствовать о пребывании в аманатстве как о достаточно тяжелом испытании.

Помимо гарнизонного содержания предусматривалась возможность передачи аманатов «на поручительство» офицерам или чиновникам. Такая форма применялась преимущественно в отношении юных представителей султанских семей. Она позволяла им вести более свободный образ жизни и включала элементы социализации в русской среде.

Особое место занимала практика содержания аманатов в семьях уездных и губернских начальников. Эта форма сочетала заботу о здоровье малолетних детей, контроль и воспитание, обеспечивая более глубокое вовлечение детей в российскую административную и культурную среду. Так, известно, что трое малолетних детей

хана Нуралы – Пиралы, Магомед Али, Яналы – в 1760-х гг. содержались в доме генерал-майора А.И. Тевкелева [13, с. 74].

Содержание аманатов в семьях уездных и губернских администраторов имело воспитательный характер. Дети казахской знати, жившие в домах губернаторов или военных начальников, постепенно осваивали навыки общения, этикет, знакомились с европейским бытом. Эта практика носила характер своеобразного «патроната», когда российский администратор становился наставником аманата. Такие отношения нередко сохранялись и после окончания срока аманатства.

Одним из ключевых аспектов повседневной жизни аманатов являлся процесс воспитания и образования, который носил двойственный характер. С одной стороны, российская администрация стремилась приобщить детей казахской элиты к русской культуре, обучить языку и основам грамотности. С другой стороны, в практику активно включались элементы традиционного воспитания – религиозного, этического и семейного.

Екатерина II в 1763 г., вскоре после своего вступления на престол, обратила внимание на важность обучения казахских аманатов: «...чтобы они российского языка да и грамоте обучались, внушая им, что им язык и грамота русская потребна и великую подаст способность со всеми русскими людьми самим без переводчиков говорить, и куда потребно, писать и от них читать письма». При этом она отмечала, что нужно быть предельно осторожными, «чтобы они здешнего языка и грамоте обучались по собственной их охоте, дабы инако отцы их и родственники, как магометане, напрасно встревожены не были, будто иные их аманаты наставляются в христианском законе для привлечения их и действительно потом во оный, а таким способом, наконец, и всех их» [14, с. 51].

В ноябре 1764 г. в донесении Коллегии иностранных дел Екатерине II по поводу претензий Нуралы специально отмечалось, «что дети его (Нуралы. – прим. авт.) в здешней стороне попеременно находятся и обучаются всякому благонравию» [15, с. 671–672].

Основание Омской азиатской школы в 1789 г. стало важным событием. Дети султанов, находившиеся в положении аманатов, зачислялись туда как «казенные воспитанники». Программа обучения включала русский и татарский языки, арифметику, основы географии, а также турецкий, арабский и персидский языки [10, с. 167].

Российские власти придавали большое значение религиозному аспекту. В некоторых случаях делались попытки приобщения аманатов к православию. Аманаты, проживая в русских семьях и гарнизонах, перенимали элементы христианского и европейского быта. Нередко это вызывало напряжение в отношениях с их родственниками после возвращения в степь. Так, известно, что сын хана Нуралы султан Абылай, будучи аманатом в Оренбурге и часто бывая в доме князя Путятина, принял христианство, но вскоре был заменен другим султаном [14, с. 52].

Однако мусульманская идентичность сохранялась. В крепостях и при школах действовали татарские муллы, которые обучали аманатов основам ислама и арабской грамоте. Российская власть поддерживала это, видя в татарском духовенстве союзника для дальнейшего «мягкого» продвижения в казахскую степь. В 1734–1740 и 1740–1748 гг. сыновья хана Абулхаира – юные султаны Ералы и Кожакмет, находясь в Орской крепости, а затем в Оренбурге на положении аманатов, обучались чагатайскому тюрки у переводчика Оренбургской комиссии Араслана Бакметева [16, с. 148].

Помимо воспитания и образования, значительной составляющей повседневной жизни аманатов была их вовлеченность в службу и хозяйственные дела.

Некоторые аманаты привлекались к службе в гарнизонах крепостей, наблюдали за хозяйственными работами, сопровождали обозы и приучались к дисциплине русской армии.

Когда хан Абылай запросил прислать к нему 10 человек, которые стали бы обучать казахов хлебопашеству и рыбной ловле, российская сторона прежде потребовала предоставить 10 аманатов, заверив хана, что «присылаемые от него киргисцы, могут ... обучены быть хлебопашеству, которым и инструменты даны будут из казны» [15, с. 663].

Находясь в крепостях и городах, аманаты вовлекались и в экономическую жизнь. В документах Оренбургской пограничной комиссии упоминается, что некоторые из них занимались торговыми делами своих родов, выступая посредниками в обмене скота на российские товары. Так, хан Абылай, оговаривая условия предоставления своих детей в качестве аманатов, одним из обязательных пунктов указывал наличие торговли: «А еще там, где будут находиться в аманатах мои дети, пусть будет большой базар» [7, с. 317].

Будучи заложниками и не имея всей полноты свободы передвижения, аманаты, тем не менее, имели возможность совершать частные сделки с местным населением. Так, в рапорте коменданта Ямышевской крепости секунд-майора А. Миллера от 16 марта 1774 г. говорилось, что «оным Утебаем, по бытности аманатом, променено живущим здесь, в крепости Ямышевской, два седла, оправленные по их маниру серебром» [17, л. 316 об.].

Содержание аманатов происходило за счет российской стороны. Вся организация быта для почетного заложника и сопровождающих его знатных казахских старшин или их детей была организована местными властями. Аманаты получали «кормовые деньги» [15, с. 43], сумма которых зависела от знатности и положения заложника. В Указе Коллегии иностранных дел Оренбургской губернской канцелярии от 13 августа 1769 г. приведены данные о затратах на «содержащегося в Оренбурге ханского аманата, на которого одного, кроме находящихся при нем ... выходит каждой месяц по 17 руб.» [15, с. 691]. При смене аманатов-султанов каждый из них получал солидные денежные суммы и ценные подарки. Например, султан Ералы получил «пансарь, ружье и саблю» [18, с. 252].

В то же время не обходилось и без нарушений условий содержания. Так, в ноябре 1756 г. хан Нуралы высказал свое недовольство генерал-майору А.И. Тевкелеву в том числе и тем, что «находящимся у Вас аманатах людям нашим, как слышно, по четыре рубли не производите, а даете с небольшим по два рубли» [15, с. 546].

Жизнь аманатов в российских крепостях и семьях чиновников неизбежно приводила к формированию устойчивых социальных связей, выходивших за рамки первоначальной политической функции заложничества. Одним из наиболее ярких проявлений такого рода были браки и покровительственные отношения, которые превращали аманатов в посредников между казахской и российской средой. Известны случаи браков аманатов с представительницами татарских или казахских семей, проживавших в приграничных городах. Так, султан Кожа Ахмет влюбился в татарскую девушку и «потребовал ее за себя в замужество» [1, с. 214], на что получил разрешение после одобрения Коллегии иностранных дел.

Подобные браки имели важное значение: они связывали казахскую знать с группами, интегрированными в имперскую систему, создавая новые родственные и патронатные связи. Российские администраторы, фактически выступавшие наставниками аманатов, могли оказывать им дальнейшее покровительство. Такие связи нередко сохранялись на протяжении всей жизни: аманаты, вернувшиеся в степь, обращались к своим бывшим «покровителям» за поддержкой в административных или хозяйственных делах. Таким образом аманаты становились звеном, соединяющим традиционное общество степи и российскую администрацию.

Итак, институт аманатства в казахско-российских отношениях XVIII в. являлся многослойным социально-политическим феноменом. В его основе лежала традиционная практика предоставления заложников как гарантии выполнения

обязательств, однако в условиях имперской политики она приобретала новые функции. Начиная с 1770-х гг. элитарность этого политического института сошла на нет и в приграничные крепости в качестве заложников стали отправлять уже представителей «черной кости» [5, с. 112].

Рассмотрение повседневной жизни аманатов позволяет выявить важные аспекты. Во-первых, места их содержания определяли режим контроля и степень социализации. Во-вторых, воспитание и обучение сочетали исламские основы и элементы светского образования. В-третьих, участие в хозяйственной жизни превращало аманатов в субъект пограничной политики. В-четвертых, браки способствовали формированию новых патронатных и родственных связей, обеспечивавших интеграцию представителей казахской элиты в имперское пространство.

В результате аманатство выступало не только инструментом политического давления, но и формой трансформации казахского общества. Через этот институт происходила постепенная адаптация степной аристократии к имперским нормам и условиям, что в определенной мере повлияло на дальнейшее развитие социально-политической структуры Казахстана в XIX в.

Список источников и использованной литературы

- 1 Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- 2 Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Средней Азией со времени кончины Абул-Хайр хана (1748–1765 г.). – Т. 2. – Уфа: Губ. тип., 1855. – 64 с.
- 3 Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). – Алма-Ата: Наука. – 1988. – 144 с.
- 4 Таймасов С.У. Башкирско-казахские отношения в XVIII веке. – М.: Наука, 2009. – 344 с.
- 5 Избасарова Г.Б. Аманат в традиционном казахском обществе и российской политике XVIII в. // Российская история. 2017. – № 1. – С. 103–112.
- 6 Трепавлов В.В. «Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. – М.: Вост. литература РАН, 2007. – 253 с.
- 7 Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. – Алматы: АБДИ Компани, 2014. – 696 с.
- 8 Сарсембаев М.А. Казанское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. – Астана: Институт законодательства Республики Казахстан, 2015. – 342 с.
- 9 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. – Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. – 476 с.
- 10 Вибе П.П., Михеев А.П., Пугачева Н.М. Омский историко-краеведческий словарь. Исторические портреты. Хранители памяти. Памятники истории и культуры. События, связанные с историей Омского Прииртышья. – М.: Отечество, 1994. – 317 с.
- 11 Рычков П.И. История Оренбургская (1730–1750). – Оренбург: Типо-лит. И.И. Евфимовского-Мировицкого, 1896. – 93 с.
- 12 Исторический архив Омской области. Ф. 1. Оп. 1. Д. 116.
- 13 Избасарова Г.Б. Государственная деятельность А.И. Тевкелева по реализации юго-восточной политики Российской империи в XVIII в. // Вестник Томского государственного университета. 2018. № 430. С. 68–76.
- 14 Добросмыслов А.И. Заботы императрицы Екатерины II о просвещении киргизов // Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии. Вып. IX. Оренбург: Губ. Типо-литография, 1902. С. 51–63.
- 15 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – 743 с.
- 16 Материалы по истории Казахской ССР (1741–1751 гг.). Т. 2. – М.; Л.: АН ССР, 1948. – 456 с.
- 17 Объединенный государственный архив Оренбургской области. Ф. 1. Оп. 1. Д. 190.
- 18 Тевкелев А. Журнал происходящим по комиссии брегадира Тевкелева киргиз-кайсацким делам 1748 года // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С 143–297.

2 – СЕКЦИЯ

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТҮЛҒАЛАРЫ

HISTORY AND PERSONALITIES OF THE UALIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY

ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТИ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМ. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ УКРАИН ҒАЛЫМЫ ЕВГЕНИЯ СПАССКАЯНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

(қазақстан архив қорларының материалдары бойынша)

Б.Ә. Әшім

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының ғылыми қызметкері
Қазақстан, Алматы қ.*

XX ғасырдың 20–30 жылдары қазақ халқының ежелден қалыптасқан дәстүрлі көшпелі мәдениетін қасіретке айналдырған Сталиннің тотаритарлық жүйесі – қазақ даласына арнайы көшірілген әртүрлі халықтардың да қилы тағдыры өте ауыр болды. Тұтастай әр түрлі этникалық халықтарды топ-тобымен күштеп арнайы қазақ жеріне көшірді. Сонымен қатар, қазақ даласына көптеген қоғам және мемлекет қайраткерлері, ғалымдар, дінбасылар, ақсүйектер негізсіз қуғындалып, айдалды. Қазақстан мен Сібір репрессия ұшырағандардың және халықтардың арнайы күштеп қоныстандыратын аймақ ретінде танылды [1, б. 208]. Арнайы күштеп көшіру барысында және қазақ даласына орналасқаннан кейін де халықтар көп зардап шекті. Әсіресе кішкентай балалар мен қарттардың арасында өлгендер басым болды. Мысалы, бір ғана 1932–1933 жж. Қазақстанға арнайы көшірілген халықтардың 55 441 адам өлген [1, б. 214].

1930 жылдардан кейінде арнайы көшірілген халықтарды қазақ жеріне қоныстандыру жалғаса берді. Биліктің осындай озбырлық, жымысқы саясаты одан әрі күшейе түсті. Сталин культін орнату мақсатында ендігі кезекте гуманитарлық ғылымдарды идеологиялық негізге жаңа кадрларды дайындауға көшті. Кеңестік жүйеге қарсы келді деген желеумен тарихшы, этнограф, археолог, шығыстанушы және басқа да саладағы мамандар негізсіз қуғындалды. Атап айтқанда Ғылым академиясында «тазалау» науқаны жүрді. Оның ішінде ғылыми-зерттеу институттарымен қатар музей қызметкерлері де жауапқа тартылды. Біріккен Мемлекеттік саяси басқарманың (орысша қысқ. – ОГПУ) арнайы істері ашылып, онда «академиялық іс» кейіннен «слависттер ісі» бойынша Мәскеу және Ленинград қалаларымен қатар Харьков, Киев, Краснодар, Смоленск, Ярославль қалаларынан да бірнеше ғалымдар мен музей қызметкерлері қамауға алынды. Кейіннен ғалымдардың басым бөлігін солтүстікке, кейбірін қазақ даласына айдалады. Солардың қатарында, **қазақ даласына жер аударылған украин ғалымы Евгения Юрийқызы Спасская** да болды. Оны 1934 жылдың басында ОГПУ-ға шақырып, жауапқа тартады. Алайда, бірнеше күн өткен соң Қазақстанның Орал қаласына жер

аударылады. Осыдан кейін, Евгения Спасскаяның өмірінің жартысы және қиын-қыстау жылдарына қарамастан, шығармашылық жағынан алғанда, табысты жылдары Қазақстанда өтеді.

Е.Ю. Спасская 1892 жылы 2 қаңтарда Украинаның Чернигов губерниясының Нижен қаласында діни қызметшілер отбасында дүниеге келген. 1909 жылы 8 сыныпты қыздар гимназиясында бітірген. 1910 жылы Мәскеу жоғарғы қыздар курсының тарих-философия факультетінің орыс тарихы бөлімшесіне қабылданып, 1914 жылы тарих оқытушысы мамандығын алып шығады. Осы жылдары бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына орай Евгения Спасская медициналық-тазалық бойынша майданға жұмысқа жіберіледі. Сондай-ақ, Жалпыресейлік жер одағының елді мекендерге көмектесу бөлімінде түрлі жұмыстар атқарады. Мәселен, жатақхана, монша, асханаларды қайта жөнге келтіру ұйымдарында, тігін және көркемөнер шеберханаларында да жұмыс істейді. Осындай жұмыстар барысында оның халықтық өнерге деген қызығушылығы артады. Профессор Ф.К. Фовканың сырттай жетекшілігімен зерттеу жұмыстарын қолға ала бастайды. Бұл ізденістерінің нәтижесінде 1919 жылы Киевте алғашқы мақаласы жарияланады [2, 243-п.]. Осы ғылыми жұмысынан кейін Евгения Спасская өз алдына халықтық өнерді зерттеуге арнайы ден қояды. Әрине, ең алдымен оның атқарып жатқан жұмысы мен зерттеу тақырыбының аясы бір-біріне жақын болуы еді.

1921 жылы әкесі қайтыс болғаннан кейін өзінің туған қаласы Нежинге қайта оралады. Ол мұнда көркемөнер шеберханасында конструктор болып жұмыс істейді. Сонымен қатар, Нежин музейіне халықтық өнер бұйымдарын жинаумен айналысады және сурет салумен де шұғылданады. Алайда, 1922 жылы бөртпе сүзектің ауыр түріне – сол аяғы тромбофлебит ауруына шалдығады [2, 244-п.]. Одан кейінгі он жылдай өмірі Киев қаласында өтеді (1923–1934 жж.). Онда ол әр жерлерде еңбек етеді, мәселен, 1923–1924 жж. «Пролетарской Правды» баспаханасында, 1924–1925 жж. «Новая Деревня» баспасында, 1925–1926 жж. «Ауылшаруашылық музейінің» колөнер бөлімінде қызмет атқарады [3, 14-п.]. Сондай-ақ, 1924–1925 жж. Киевте Археология, этнография және өнертану институтында ерікті тыңдаушысы және Украина ғылым академиясының аспирантурасына қабылданады, халықтық өнер және көркемөнер кәсіпшілігі бойынша маманданып, 1931 жылы «История крепостного фарфорового завода в с. Волокитине на Черниговщине» тақырыбында кандидаттық диссертациясын сәтті қорғайды [3, 27-п.].

Ол осы жылдары академиялық, музейлік және университеттік басылымдарға керамика, тоқыма, кесте өнері (әсіресе қырым татарлары) бойынша бірнеше ғылыми жұмыстарын украин және орыс тілінде жариялайды. Сонымен қатар көркемөнер кәсіпшілігі ұйымында да түрлі қызметтер атқарады. Мысалы, кесте, тоқыма және кілем шеберханаларында экспорттық үлкен тапсырыстарды ойдағыдай орындайды.

1931–1934 жж. Өнеркәсіптік кооперация институтында ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді. Осы жылдары украин халқының тоқыма өнері бойынша сапалы жұмыстар атқарады [2, 244-п.].

Евгения Спасская өзінің ғылым жолының ізіне түскен інісі Иван Георгийұлы Спасскийге де қолдау көрсетеді және бағыттар береді. Кейін інісі И.Г. Спасский белгілі ғалым, Эрмитаж музейінің нумизматика бөлімінің бас қор сақтаушысы, нумизматиканың жетекші маманы болып шығады.

30 жылдардағы репрессия науқаны кезінде әпкесінен бұрын алдымен осы інісі И.Г. Спасский 1933 жылы 31 қазанда қамауға алынады. Ол кейін 1938 жылға дейін Қарағанды лагерінде қамауда болады [5, с. 23.]. Ал, артынша Евгения Спасская 1934 жылдың басында ОГПУ-ға шақырылып, жауапқа тартылады. Артынан Қазақстанның Орал қаласына, екі жасар ұлымен жер аударылады [2, 245-п.].

Евгения Юрьевна Спасская және оның ұлы Юли.
Алма-Ата, 1947 (11, с. 53).

Осылайша, Қазақстанға келгеннен кейін Е.Ю. Спасская көптеген қиыншылықтарды басынан өткізеді. Ең алдымен, ауа райының қолайсыздығы, денсаулығына қатты әсер етеді. Украинада атқарған жұмысын Қазақстанның Орал, Алматы, Семей қалаларында да көркемөнер кәсіпшілігі ұйымдарында жалғастырады (1946 жылға дейін). Оның ендігі ғылыми жұмыстары қазақ және дүнген халқымен байланысты болады, әрдайым олардың ұлттық оюларын көркемөнер кәсіпшілігінде пайдаланады. Ол кесте өнері, тоқыма өрнегі, көркемдеп байлау, трикотаж, шілтер жасау, нақыштау, матаны безендіру, ойыншық жасау сияқты түрлі артельдерде жұмыс істейді. Сондай-ақ, дәріс те оқиды [2, 249-п.].

Алғашында Орал қаласында «Клара Цеткин» атындағы артелінде кесте тігетін және ойыншық жасау кәсіпшілігі ұйымында жұмыс істейді [2, 249-п.]. Осы жылдары оған төрт баланы бағу өте қиынға соғады. Сондай-ақ, өмір сүру жағдайының қиыншылығынан ол жиі ауырады. 1937 жылы айдаудағы мерзімі бітіп, ұлымен бірге Алматы қаласында өмір сүруге рұқсат алып, сонда ауысады [2, 245-п.]. Ол Алматыда 1937–1938 жылдар аралығында «Ковровница» артелінде шеберхана меңгерушісі қызметін атқарады [2, 249-п.].

1938 жылы қайтадан оны ұлымен бірге Семей қаласына жібереді. Содан сұрапыл соғыс жылдары біткенге дейін (1946 ж. дейін) сол қалада түрлі көркемөнер кәсіпшілігі ұйымдарында жұмыс істейді. Мәселен, «Крупская» артелінде көркемөнер цехының меңгерушісі, кейін 1940 жылдан бастап «Жамбыл» артелінде көркемөнер жетекшісі болып, 1942 жылдың жартысына дейін арнайы тапсырыстар бойынша жұмыс жасайды. Ал, 1942 жылы «Красный химик» артеліне ауыстырылады, онда 1945 жылға дейін жұмыс істеп, осы жылдың соңында «Крупская» артеліне қайта барады. Оның атқарған еңбектері жоғары бағаланады. Жұмысына адал еңбегі үшін бірнеше рет сыйақы беріледі және 1943 жылы Семей облыстық атқару комитетінен марапаттау грамотасын алады («За образцовую работу по выпуску товаров широкого потребления для фронта и населения») [2, 249-п.].

Дегенмен, оның Семей қаласындағы күнделікті тұрмысында қиыншылықты көп көреді. Ол ұлымен бірге қалада жартылай полуторкада тұрады. Суық күндері үйде жылусыз және кейде аштық күндерді де басынан өткереді [11, с. 51]. Осындай қиыншылықтардың әсерінен жиі ауырып, 2-топтағы мүгедек болып қалады [2, 246-п.].

1946 жылы Алматы қаласына жіберіледі. Өнеркәсіптік кооперация басқармасы жанындағы көркемөнер кәсіпшілігінде жауапты инструктор болып қызмет атқарады. Алайда, ол басқармадағы жұмыстардың ғылыммен, зерттеумен немесе лабораториялық жұмыстармен байланысты болуын алдын-ала ескерткен еді. Себебі, ол қазақ елінің халық өнері бойынша жиналған материалдарын жүйелеп, оны толықтырып ғылыми мақалалар жазуды жоспарлаған. Бірақ көркемөнер кәсіпшілігіндегі жұмыстардан оның ғылыми шығармашылықпен айналысуына ешқандай мүмкіндігі болмады. Сондықтан да ол ҚазКСР-і Ғылым академиясының археология секторына баруды ұйғарады [2, 246-п.].

1946 жылы 25 маусымда Қазақ КСР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты археология секторына кіші ғылыми қызметкер ретінде жұмысқа қабылданады [5, 1-п.]. Осы жылдары сектор меңгерушісі Ө.Х. Марғұлан және Г.И. Пацевич пен Е.Ю. Спасская жұмыс істейді. Ол осы жылдары КазССР республикалық музейде сақталған 16 қазанның сипаттамасын жазады және қола дәуіріндегі көшпелі тайпалардың мәдениеті туралы ізденістер жүргізеді (14, с. 76). Алайда, денсаулығына байланысты сол жылы 7 қазаннан бастап демалысқа шығады [5, 2-п.], 1947 жылдың 3 ақпанында қысқартуларға байланысты жұмыстан шығып қалады [7, 1-п.]. Кейіннен Қазақ КСР Орталық музейге жұмысқа кіреді. Бір жылдан кейін ол жақта да қысқартулар болып, жұмыстан босатылады [3, 30-п.].

1948 жылдың қаңтарынан бастап Абай атындағы Алматы мемлекеттік педагогикалық институтының Тарих факультетіне хатшылық қызметіне орналасады [7, 2-п.]. Осы жылдың 21 шілдесінен бастап Жалпы тарих кафедрасына аға лаборант [6, 212-п.], 1950 жылдан бастап ғылыми кеңесінің хатшысы [8, 185-п.]. 1958 жылдың 10 қарашасынан бастап 1961 жылға дейін осы Институттың аспирантура меңгерушісі қызметін ойдағыдай атқарады [9, 421-п.]. 1961 жылдың 24 ақпанында зейнеткерлік жасына байланысты өзінің өтінішімен жұмыстан шығады [3, 2–3-пп.].

30 жылға жуық өмірін Қазақстанда түрлі қызметтер атқарған және ғылыми зерттеумен шұғылданған Евгения Спасская зейнетке шыққан соң да ізденістерін жалғастырды. Ол өзінің ұлы Ю.А. Сергийкомен (баласы белгілі ғалым, геолог) бірге геологиялық барлау жұмыстарына да жиі шығып, қазақ халқының мәдениетіне қатысты материалдар жинайды. Әсіресе, қазанға қатысты ауызша және этнографиялық мәліметтері, әрбір қазанның паспорты, Жетісу мен Қырғызстанның қола қазандарының толық тізімі мен сипаттамасы – археолог, этнограф және музей қызметкерлері үшін аса құнды болып табылады (14, с. 78). Өкінішке орай, оның жазған жұмыстарының көпшілігі тек қолжазба күйінде қалған. Мәселен, Қазақстанда жазған жұмыстарының басым бөлігі жарияланбаған (12 жұмыс жазған) және әлі күнге дейін белгісіз. Оның тек бір ғана көлемді мақаласы «Краткая очерк развития художественных промыслов в системе промкооперации КазССР» Орталық мұрағаттан табылды [9, 15–23 pp.]. Сонымен қатар, Қазақстан территориясындағы ерте көшпенділерге тән мыс қазандар жайлы екі мақаласы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының ғылыми хаттарында жарияланған [12; 13]. Бұл мақалалардың құндылығы өте жоғары және жылдан-жылға сұранысқа ие болып қала береді.

Деректер және әдебиеттер

1. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы, 1997.
2. ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» архиві. 2-қ. 1а 2-т. 1707-іс.
3. Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінің архиві. Аспирантура меңгерушісі Е.Ю. Спасскаяның ісі.

4. Лепехина Е.В. Спасский: тернистый путь ученого и музейщика в XX веке. // Ніжинська Старовина. – 2011. – Вип. 11 (14). – С. 17–30.
5. ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасының» архиві. 11-қ. 1-л т. 3^а-іс.
6. ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасының» архиві. 11-қ. 1-л т. 8-іс.
7. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 1142-қ. 1-т. 142-іс.
8. ҚР ОМА. 1142-қ. 1-т. 151-іс.
9. ҚР ОМА. 1142-қ. 1-т. 322-іс.
10. ҚР ОМА. 1743-қ. 1-т. 689-іс.
11. Анохина Н.Ю. Жизнь Евгении Юрьевна Спасской в Казахстане по воспоминаниям родных и переписке ученой // Ніжинська Старовина. – 2011. – Вип. 11 (14). – С. 51–56.
12. Спасская Е.Ю. Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии // Ученые записки КазПИ им. Абая. Серия общественно-политическая. – Алматы, 1956. – Т. 11. – С. 155–169.
13. Спасская Е.Ю. Находки медных котлов ранних кочевников в Казахстане и Киргизии // Ученые записки КазПИ им. Абая. Серия общественно-политическая. – Алматы, 1958. – Т. 15. – Вип. 2. – С. 178–193.
14. Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. А.Х. Маргулан и Е.Ю. Спасская – первые исследователи культовых бронз Жетысу // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. – Алматы: НИЦ истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. – С. 76–79.

АҚАЙ НҮСІПБЕКОВТІҢ 5 ТОМДЫҒЫ ЖАЙЫНДА

Борбасов С.М.,

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының бас ғылыми қызметкері,
саяси ғылымдарының докторы, профессор*

Қазақ халқының өзін-өзі тануына, тарихи санасының қалыптасуына, ұлттық бірегейленуіне қомақты үлесін қосқан рухани тұлғаның бірі – академик Ақай Нүсіпбеков. Бүгінгі қазақ ұрпағы мен ғалымдар қауымдастығы үшін Ақай Нүсіпбеков алдыңғы толқын ағалар қатарында. Оның тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі өлшеусіз. Ақай ағамыз Қазақстан тарихын зерттеушілер мен ұйымдастырушылардың алдыңғы легінде. Ақай Нүсіпбековтің азамат ретінде, ғалым ретінде қалыптасу жолына назар салсақ, өмірі барша халыққа үлгі-өнеге дер едік.

Кеңестік заманда ғұмыр кешіп, еңбек еткен ғалым бар күш-жігерін, қажыр-қайратын туған халқының өсіп-өркендеуіне бағыттай білді. Иә, ол марксизмді басшылыққа алды, коммунистік партияға қызмет етті. Осылай бола тұра марксизм-ленинизм теориясындағы гуманистік, демократиялық қағидаттарды бірінші кезекке қоя білді. Таптық бөлінісіне негізделген идеология жағдайында қазақ этносының ұлттық құндылықтарын, мәдени дәстүрлерін мансұқтауға қарсылық көрсетті. Заман ағымына қарсы тұрып, «ақырын жүріп, анық басып», халқына пайдасы тиетін харекеттерді жасады. Академиктің еңбектерінен қазақ ұлтшылдығын айыптауларды байқамаймыз. Ол объективті тарихи шындықты бірінші орынға қоя білген зерттеуші болды. Республиканың өткені мен бүгінін әлемдік тарихи процестің құрамдас бөлшегі ретінде көрсетуге ұмтылды. Өз халқының терең тарихы бар екендігін, мемлекеттілігінің мыңдаған жылдармен байланысып жатқанын жақсы білді. Бірақ та, кеңестік империялық моноидеология жағдайында бұл шындықты ешбір тарихшы ашық айта алмайтын.

Ақай Нүсіпбеков 1956–1982 жылдарда жиырма алты жыл басшы болған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ұжымы былтыр желтоқсан айында ғалымның «Бес томдық шығармалары» жинағын шығарды. Бұл еңбек тарих ғалымының дамуына зор ықпалын тигізеді деген пікірдеміз. Себебі 5 томда академик жазған негізгі еңбектері түгел дерлік қамтылған. Иә, Ақай аға өмірдің сан түрлі соқпақтарын, сындарлы жылдарын басынан өткерді. 1909 жылы 9 желтоқсанда Алматы облысы, Кеген ауданы, Жалаңаш ауылында Нүсіпбек Молдабаевтың отбасында өмірге келген Ақайдың азан шақырылып қойылған есімі – Рысбек. Өзі аппақ болған соң туыстары «ап-аппақ» Ақай деп атап кеткен. Әкесінен ерте айырылған Ақай он жасынан мал бағып, өмірдің тауқыметін көріп, шынығып өседі. Қарқарадағы патша билігіне қарсы көтерілістен кейін Нүсіпбековтер отбасы да Қытайға жер аударуға мәжбүр болады. Анасы Сымбаттың қарауында болып, балалар 1918 жылы жазда туған жерге оралады. Тұғырлы тұлға өз естелігінде былай дейді: «Менің еңбек жолым 1918 жылдан, орыс байларына жалданып, жалшы болған кезден басталды». 1925 жылы малшы болып жүрген кезінде Ақайды кеңестік билік интернатқа оқуға түсіреді. Ол Жаркенттегі балалар коммунасында бір жыл білім алады. 1926 жылдан Ақай Алматы ауылшаруашылық техникумның дайындық бөлімінде 3 жыл, негізгі курсына 3 жыл оқып, 1932 жылы техникумды үздік бітірді. Білімді, белсенді жас 1931 жылы компартия мүшелігіне қабылданады. Техникум Талғар қаласына көшірілгенде А. Нүсіпбеков жер өңдеу, егіншілік пәні оқытушысы болып еңбекке араласады.

Талғар ауылшаруашылық политехникумында оқытушы болып жүрген А. Нүсіпбеков 1932 жылы шілдеде Алматы обкомы шешімінен осы техникумға директор болып тағайындалады. 23 жасында ұжым басқарған А.Нүсіпбеков шәкірттеріне үлгілі, қызметкерлерге адал басшы бола білді. 1934–1937 жылдарда оны Мәскеуге оқуға жібереді. «Шығыс еңбекшілері университетінде» оқыған білікті маман елге қайтты, келіп, техникумда директордың қызметін жалғастырады. 30-шы жылдардағы саяси қуғын-сүргін зобалаңы Ақайды айналып өтпейді. Негізсіз, нақақ жаладан аман қалып, белсенді еңбек жолын жалғайды.

1941 жылы соғыс басталысымен әскерге аттанған А. Нүсіпбеков алдымен Семейдегі эвакогоспитальдың партбюросының хатшысы қызметін атқарады. 1942 жылдары қаңтардан бастап И.В. Панфиловтың 8-ші гвардиясының атқыштар дивизиясы құрамында соғысады. Ерлігі үшін бірнеше орден, медальдармен марапатталады. Соғыстан кейін ол өзінің өмірін Қазақстандағы тарих ғылымымен байланыстыруды шешеді. 1947 жылы оның Ұлы Отан соғысы жайындағы еңбектері жарық көреді. Соның алғашқысы Панфилов дивизиясында соғысқан атақты қазақ мергені Төлеуғали Әбдібековтің ерліктері туралы жазды. 398 фашистің көзін жойған қазақ батыры 1944 жылы Псков облысында қаза табады. Ғалымның жазған осы еңбегінен Қазақстанда Ұлы Отан соғысын зерттеудің кешенді шаралары бастау алды. Ғалым Қазақстанның өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының фашизмді жеңуге қосқан үлесін де зерттеуді қолға алады. Бұл еңбектер қазақ халқының кеңес халықтары арасындағы тең келбетін, майдан мен тылдағы ерлік істерін ашып, халықтың ұлттық рухын көтеруге елеулі үлес қосқаны анық. Осы тамаша үрдісті оның ізбасарлары М. Қозыбаев, Қ. Алдажұманов, т.б. жалғастырды.

Коммунистік идеологияның қатаң қысымына қарамастан Ақай Нүсіпбековтің басшылығымен 1979 жылы жазылған Қазақстан тарихының томдығында Емельян Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне, оған Кіші Жүз қазақтарының қатысуына байланысты үлкен тарау арналған. Бұл еңбекте қазақ халқының отаршы империяның саясатына ашық қарсылығы, оның бостандыққа, егемендікке деген құлшынысы

толық көрсетіледі. Қазақ халқы қанауды, езгіні қабылдамайтындығы, азаматтық күреске дайындығы басты нарратив ретінде бағаланады. Оның осы еңбегінен өз халқына, оның арман-мақсатына деген зор құрметі көрініп тұр. Қазақ шаруаларының азаттыққа құлшынысы Е. Пугачев көтерілістің бостандық мақсаттарымен үндесетіндігін ғалым терең зерттейді. Әрине, ғалым өз заманынан, оның қатаң талаптарынан бөлек кете алмайды. А. Нүсіпбековтың еңбектерінен де марксистік әдіснаманың принциптерін, коммунистік идеологияның талаптарын орындауды көреміз. Ғалым осы шектеулерге қарамастан әрбір еңбегінде қазақ халқының ұлттық болмысынан, құндылықтарынан бас тартпайды. Сондықтан бүгінгі ұрпақ үшін ғалым мұрасы құнды.

Әсіресе, А. Нүсіпбековтің КСРО құрамында қазақ жерлерінің бірігуі, оның тарихи иесі ретінде қазақ халқын зерттеуі қазіргі шетелдік дәуекестердің көмегіне құм құятын тарихи шындықтар екеніне көз жеткіземіз. Жоғарыда айтылған тарихи тақырыптарды Ақай ағамыз 1949–1980 жылдар аралығында шыққан Қазақстан тарихы оқулықтары мен көптомдықтары үшін жазған. Осы еңбектер академиктің бес томдық шығармаларының бірінші томына еніп отыр. Ақай Нүсіпбеков басқарған жылдары Тарих, археология және этнография институттары Қазақстан тарихының аса өзекті тақырыптарын зерттеді. Қазақ жерінде мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуы тарихына назар аударады. Сол жылдардың өзінде археологиялық ашылулар қазақ жерінде көне мемлекеттер болғандығын, олар сақтар, скифтар, массагеттерден басталатын үйсін, қаңлы мемлекеттеріне ұласқандығын дәлелдеген болатын. Басым державалардың өкілдерінің қазақ жерінде ешқандай өркениет болмады деген пікірлерінің дәйексіздігін, қателігін біздің тарихшылар жақсы білген. Өз еңбектерінде қазақ этносының терең тарихи тамырларын көрсетіп беруге ұмтылған. Осы күрделі даму процестері XV ғасырда қазақ хандығының құрылуына әкелгендігін дәлелдеушілер қатарында А. Нүсіпбеков те бар.

Ол Қазақстандағы палеолит, қола дәуірлерін зерттеуге ерекше көңіл бөліп, Қазақ тарихын мыңдаған жылға тереңдеуіне үлкен үлес қосқан тұлға. Оның басшылығымен Қазақстан тарихының деректік базасын кеңейту ісі қолға алынды және жақсы жолға қойылды.

Екінші томға академиктің «Қазақстанда кеңестік жұмысшы табының қалыптасуы мен дамуы (1917–1940 жж.)» атты монографиясы мен тарих ғылымының жағдайын талдаған мақалалары мен зерттеулері енгізілген. Бұл еңбектердің ғылыми маңыздылығы жоғалған жоқ. Себебі, Қазақстанның Ресей патшалығы мен кеңес одағы құрамында болғандығы, бодандық ахуалдың 250 жылдан астам уақытқа созылғандығы тарихи шындық. КСРО құрамындағы кезеңде Қазақстан индустриалды аймаққа айналғандығы да ақиқат. Қазан төңкерісінен кейін республикада өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында еңбек ететін саны бірнеше миллион болатын жұмысшылардың әлеуметтік табы қалыптасқандығы белгілі. Кеңес одағында жұмысшылар табы негізгі өндіргіш күшке айналды. Өкінішке қарай Қазақстан егемендік алған соң билік жұмысшы табының қоғамдағы шешуші рөлін төмендетіп алды. Өндіріс тек шикізатқа сүйенбей, әртараптанып көп және сапалы өнімдер шығарса ғана мемлекетте даму болатындығын А. Нүсіпбековтер XX ғасырдың 60-шы жылдарында нақты дәлелдеп кеткендігіне куә боламыз. А.Нүсіпбековтың тікелей араласуымен Қазақстанның тарих ғылымы кеңестік тарих ғылымының құрамдас бөлігіне айналып, әлемдік тарихшылар қауымдастығына таныла бастады. Әрине, бұл үдерісте қайшылықтар мен қателіктер де болмай қалмады. Әсіресе, тоталитарлық жүйедегі идеологиялық догмалар тарихшыларды аяқтан шалып, тұсап отырды. Ұлт-азаттық қозғалыстар, ұлттық құндылықтар терең зерттелген шығармалар саяси қуғынға жиі ұшырады. Әсіресе, сталинизм ашық тарихи ойлауды шектеді. Осыған

қарамастан А. Нүсіпбеков ұлтжанды тарихшылар қатарында болды. Ол қуғынға ұшыраған Е. Бекмаханов, Б. Сулейменов сынды белгілі тарихшыларды қорғады, түптің түбінде олардың еңбектерінің жарыққа шығуына септігін тигізді. Саяси цензураға, идеологиялық шектеулерге қарамастан А. Нүсіпбеков бастаған Қазақстан тарихшылары ХХ ғасырдың 60–70-ші жылдарында қазақ тарихын объективті шындық тұрғысынан, кешенді зерттеуде табысты еңбек атқарды. Қазақстандағы тарих ғылымы маркстік-лениндік методологияны басшылыққа алып кеңестік тарихнама шеңберінде дамуға мәжбүр болды. Бұл құбылысты үшінші томға енген А. Нүсіпбеков зерттеулерінен анық байқаймыз. Ресми билік КОКП саясатындағы қателіктерді, асыра сілтеушілік пен репрессияларды көрсетуге тыйым салды. Негізгі нарратив «Компартияның кемел басшылығымен Кеңес одағы зор табыстармен дамиды», деген қағидат. Социалистік құрылыстағы зор адам шығындары, табиғаттың ресурстарын көзсіз пайдалану сияқты ауыр салдарлар айтылмады. Қателіктер мен кемшіліктер жасырылды. Осындай тиымдарға қарамастан 1948 жылы қорғаған кандидаттық диссертациясында А.Нүсіпбеков Қазақстанда 1921–1922 жылдары аштық болып, ол тіптен 1923 жылы жалғасқанын ашық жазады. Қосымша қиыншылықтар қатарына қуаңшылықты, жұтты жатқызды. Елдегі халық шаруашылығының күйреуінің басты себептері ретінде кеңестік биліктің мемлекеттілікті дұрыс ұйымдастыра алмауын көрсетті. Қазақстандық тарихнамада 1921–1923 жылдардағы аштық мүлдем айтылмайтын. А.Нүсіпбеков қазақ тарихындағы осы ауыр қасіреттің нақты бағасын беруге ұмтылды. Оның қазақ жерлерін біртұтас кеңестік мемлекет шеңберінде бірігуі туралы ойларының тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігін саяси-тарихи негіздеудегі маңызы аса ықпалды. Ұлан-байтақ қазақ жерінің тарихи иесі қазақ халқы екендігі жан-жақты дәлелденді. Академиктің төртінші томына енген еңбектерінен оның кең диапазондағы, қоғамдық ойдың басты салаларын меңгерген даналық білім иесі екендігіне көз жеткіземіз. Оның ұлт ұстазы Әбунасыр әл-Фараби жайындағы ойлары, Олжас Сүлейменовтың «Азия» еңбегіне берген бағалары А.Нүсіпбековтің түріктік рухани мәдениетті терең білгендігін айғақтайды.

Ахаңның кез келген еңбегін оқығанда, оның тақырыпқа қатысты теориялық мәселелерді, тарихнама, деректік базаны ауқымды қолданғанына куә боламыз. Өз еңбектерінде А.Нүсіпбеков тақырыпқа байланысты жарық көрген ғылыми монографияларды, публицистикалық материалдарды кең көлемде қолданды. Зерттеулерінен А.Нүсіпбековтің шығармашылық зертханасының бай мазмұнын анық байқаймыз.

Шығармалардың бесінші томына А. Нүсіпбековтың өмір белестерін көрсететін архив құжаттары, академиктің ғылымды ұйымдастыруға, дамытуға арналған түрлі баяндамалары, хаттары, қызметтік жазбалары енгізілген. 5 томға А. Нүсіпбековтің Қазақстанда тарих ғылымын дамытуға, мамандарды даярлауға, өзекті ғылыми мәселелерді шешуге арналған ой-тұжырымдары енген. А. Нүсіпбеков басқарған жылдарда Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты толыққанды, беделді ғылыми орталыққа айналды. 1945 жылы құрылған институтта 5-6 қызметкер болса, 1976 жылы мұнда 130 адам жемісті еңбек етті. Олардың 3-і ҰҒА академиктері, 2 корреспондент мүшесі, 2 тарих ғылымдарының докторлары, 35 ғылым кандидаттары болды. Тек 1971-1975 жылдарда ғана институт ғалымдары 35 ғылыми монография (көлемі 465 баспа табак) жариялаған. Ондаған археологиялық экспедициялар ұйымдастырып, сақ-үйсін дәуіріне қатысты аса құнды артефактылар ғылыми айналымға енгізілген. Институт жаңа материалдар негізінде археологиялық музей жасаған. Әсіресе Есік қорғанынан табылған «Алтын адам» әлемдік сенсация деп бағаланған болатын.

Академик Ақай Нүсіпбековтің бес томдық шығармаларына жалпы саны 278 ғылыми еңбегі, сөздері, баяндамалары, хаттары, жазбалары және құжаттар енгізілді. Ғалымның рухани мұрасы жинақталып, Қазақстан халқының бүгінгі және келер ұрпақтарына қызмет етуге дайындалды деп батыл айта аламыз. Ақай Нүсіпбеков бейбіт өмірде адал да белсенді еңбек ете білген халықшыл азамат. Соғыста Отаны, жері, халқы үшін басын оққа тіккен отаншыл тұлға. Ғылымда барлық күш-жігерін Қазақстан тарихының өркендеуіне арнаған жаңашыл тұлға. Онымен қызметтес болған адамдардың барлығы Ақай ағаның әділеттілігін, қамқорлығын, шыншылдығын және зор ұйымдастырушылық қабілетін еске алады. Бүгінгі қазақ тарих ғылымы А. Нүсіпбеков бастап берген көптеген өзекті тақырыптарды жаңа талаптарға сай жалғастыруда. Оның Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында кешенді тақырыбын зерттеуді бастауы, қазақ жерлерін жинақтап, біріктіру мәселесін көтеруі, көне түрік халықтарының ортақ тарихын зерттеуі, ұлт-азаттық қозғалысы батырларын, оның ішінде Сырым батырды ұлықтауы, қазақ мемлекеттілігі мәселесін күн тәртібіне қоюы т.б. көптеген ғылыми зерттеу бағыттары Қазақстан тарихшыларының бүгінгі буынына зор көмек, зерттеулер көкжиегін кеңейтудегі адастырмас меже деп бағалаймыз. Академик А. Нүсіпбековтің рухани мұрасы өз халқына қызмет ете береді.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ МҰРАСЫНЫҢ Ә. МАРҒҰЛАҢ МЕН Е. БЕКМАХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ БЕЙНЕСІ

Дюсенова Н.К.,

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.*

Алматы қ., nur_sulu18@mail.ru

Қазақ тарихын қалыптастыруда Ермұхан Бекмахановтың рөлі ерекше. Ол туралы пікір айтқан беделді академиктер Б.Д. Греков, А.М. Панкратова, Н.М. Дружинин кеңес тарих ғылымының негізін қалаушылар қатарында. Бұл ғалымдар Е. Бекмаханов жайлы өз көзқарастарын ешқашан өзгерткен емес.

Тарихшының жары Халима апай өз естелігінде: «1943 жылы жазда, ежелгі дәуірден сол кезге дейінгі кезенді қамтитын «Қазақ ССР тарихы» атты еңбек Алматыда жарық көрді. Кеңес республикалары арасындағы тұңғыш дербес тарихты жазу бастамасы болған бұл еңбекке беделді ғалымдар атсалысқандықтан, кітап бірден көзге түсіп, Сталиндік сыйлыққа ұсынылды. Алғашқы сыннан сүрінбей өтті. Алайда авторлардың қуанышы көп ұзамай бірнеше жылға созылған дауға, ал Е. Бекмаханов үшін нағыз трагедияға айналды. Сталиндік сыйлық жөніндегі комитеттің соңғы мәжілісінде КСРО ҒА корреспондент-мүшесі Яковлев «Қазақ ССР тарихы» орыстарға қарсы бағытталған, зиянды кітап деген пікір білдіріп, сарапшыларды үрейлендірді. Оның пайымынша, отан тарихы КСРО тарихымен біте қайнасып, интернационализм принципіне сай болуы тиіс еді. Бұл сталиндік идеологияға сай, қасаң әрі ұлыдержавалық шовинистік көзқарас болатын. Дәл осы тұста, 1943 жылы 28 маусымда Ермұхан Мәскеуде «Қазақтардың Кеңесары Қасымұлы бастаған азаттық күресі» атты докторлық диссертациясын қорғайды. Осыдан кейін оған ашық түрде жала жауып, қудалау басталды». Өз тарихын түгендеймін деп жүріп, Е. Бекмахановтың басына іс түседі. Оның өмірі осыдан кейін күрт өзгереді: қуғындалады, 25 жылға сотталады. Алайда уақыт өте келе әділдік орнап, сот оны толық ақтап шығады.

Қайтыс боларының алдында Ермұхан Бекмаханов батыр Бауыржанға: «Үлгере алмай кетіп барам, кешіріңіз...» деген екен. Бауыржан Момышұлы ол туралы былай деп жазыпты: «Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде деп боздар сорлы қазақ мен өлгенде. Осы сөзімді Қанышқа, Мұхтарға арнап жазған едім. Інім едің – сенімен қоштасып басыңа қойып тұрмын. Жатқан жерің торқа болсын. Әрқашан есімдесің, бауырым! Жылаушы – Б. Момышұлы» [1].

Шынында да, тірісінде оның қадіріне жете алмадық. Егер сол жылдары тарихшыны аяқтан шалмағанда, талай құнды дүние жазылар еді, қазақ тарихының «ақтаңдақ» беттері тірілер еді. Бірақ кеңестік жүйе оған мүмкіндік бермеді.

Осындай естеліктерді оқығанда, Ермұхан Бекмаханов шын мәнінде нағыз ғалымға тән, зиялы азаматқа лайық қасиеттерді бойына сіңірген тұлға екенін мойындаймыз. Оның ғылым жолындағы күресі де оңай болмағаны белгілі.

Академик Н.М. Дружинин «Жігері мұқалмаған адам» атты естелігінде Е. Бекмаханов туралы және сол бір қиын кезеңдердегі ортақ жұмыстары жайында былай деп жазады: «1941 жылдың қазанында, Гитлер әскері Мәскеуге таяған шақта, КСРО Ғылым академиясының кадрларын шығысқа эвакуациялау туралы шешім қабылданды. Көптеген ғалымдар Қазан, Свердлов, Ташкент пен Алматыға жөнелтілді. Біз тарихшылар мен заңгерлер соңғы легке іліктік. Тар вагонда, тығыз отыра, су мен асқа тарығып, бір айдан аса жол жүріп, ақ қар басқан Алматыға жеттік.

Алғашында қайда тоқтайтынымыз белгісіз болды эвакуациямен келгендер қаланы толтырып тастапты. Жергілікті басшылық бізді Жамбыл, Шымкент сияқты қалаларға жіберуге тырысты. Бірақ бізден бұрын келген А.М. Панкратова Алматыда қалдыруға қол жеткізді. Ол: «Мәскеулік тарихшылардың бір жерде болуы Қазақстан үшін үлкен пайда әкеледі» деп, жергілікті басшыларды сендірді.

А. Панкратова жетекшілік еткен топта: КСРО тарихшылары Д.А. Баевский, М.П. Вяткин, Н.М. Дружинин, Я.Я. Зутис, А.П. Кучкин; тарих мамандары Р.А. Авербух, С.И. Ленчнер, А.Ф. Миллер, Ф.И. Нотович, Ф.В. Потемкин бар еді.

Бізді Алматы қалалық партия комитеті дәріскер ретінде тағайындап, бірден қазақ мектептерінде тарихты оқыту әдістемесін жасауға кірістік. Бұл жұмысты Қазақ КСР Халық ағарту комиссариатының мектептер басқармасы бастығы Е. Бекмаханов ұйымдастыруы тиіс болды. Жап-жас, қызуқанды, білімді Ермұханды бұрын Мәскеуден білетінмін әріптесім Зутис жүргізетін семинарға қатысатын.

Екеуміз әдістемелік құралдың саяси және рухани қажеттілігін негіздейтін тұжырымдама әзірлеуге кірістік. Жұмыс барысында Ермұханның тарихты терең білетінін, КСРО патриоты бола тұра, өз халқын да шын сүйетінін және тарихи зерттеуге ерекше ынталы екенін байқадым. Комиссариат кеңсесінде тапжылмай отырып, оқулықтың құрылымы, тақырыптары мен мазмұнын анықтадық. Тұжырымдама дайын болған соң, Ғылым академиясының Қазақ филиалында, жүктерге толы бөлмеде, әркім өз бөлімін жазуға кірісті. Әдістемелік құрал бірнеше тәулікте дайын болып, 3-4 аптада көп таралыммен жарық көрді».

Орыс ғалымдарының қатысуымен жазылған бұл құрал қазақ мектептеріне ұсынылды. Дегенмен ол толыққанды оқулықтың орнын алмады. Себебі қазақ тарихына деген сұраныс жоғары еді, тек оны кім жазады және қашан деген сұрақ өзекті болды.

Ұлт тарихын түгендемек болған көптеген зиялылар 1937–1938 жылдары қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз құрбан болды. Осындай ауыр кезеңде туындаған бұл алғашқы еңбек Қазақстанның саяси басшылары алдында жаңа, маңызды мәселе ұлттық тарихты жазу қажеттігін көтеруге жол ашты. Бұл істің басында А.М. Панкратова мен Е.Б. Бекмаханов тұрды.

Ермұқан Бекмаханов 1946–1947 жылдары Қазақстан Ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институты директорының орынбасары қызметін атқарып жүрген кезінде, «Большевик Казахстана» журналының 1947 жылғы № 9 санында Қазақстандағы тарих ғылымының жағдайы мен міндеттері туралы көлемді мақала жариялады.

Автор бұл еңбегінде тарих ғылымының өзекті мәселелерін талдап, ғылыми-методологиялық көзқарастарын ортаға салды. Мақала пікірталас тудыратын кейбір мәселелерді талдаудан басталған. Ол: «Төңкеріске дейінгі Қазақстан тарихына қатысты тарихи еңбектердің кеңес тарихшылары үшін құндылығы жоқ деп біржақты қарауға болмайды. Бұл мәселені тек шенеуніктер ғана емес, академиктер Вельяминов-Зернов, Радлов, Бартольд, Левшин, Аристов, Потанин және басқа да көрнекті орыс ғалымдары зерттеген. Олардың еңбектерінде бай деректік материалдар бар, әрі бірқатар архивтік құжаттар алғаш ғылыми айналымға енгізілген. Осы тұрғыдан алғанда бұл мұралар – аса құнды» – деп бағалаған.

Сонымен қатар, Бекмаханов бұл еңбектерге сыни тұрғыдан қарау қажеттігін де атап көрсетті. Қазақ ғалымдары арасынан ол Шоқан Уәлихановтың Шығыс Түркістан мен Жоңғария, қазақ және қырғыз халықтарының тарихына қатысты еңбектерінің маңызын ерекше атады. Сондай-ақ, Құрбанғали Халид, Омар Қарашев секілді зиялылардың қазақ тарихы, этнографиясы мен мәдениетіне арналған еңбектерінің де құндылығын атап өтті.

Е. Бекмаханов Қазан төңкерісіне дейін қазақ тарихына қалам тартқан қазақ зиялыларының есімдерін белгілі себептермен толық атамағанымен, сол кезеңдегі еңбектерге мынадай баға береді: «Егер төңкеріске дейінгі орыс тарихшылары еңбектерінің ғылыми-методологиялық жағы әлсіз, әрі ұлыдержавалық шовинизм рухында болса, қазақ тарихшылары еңбектерінде деректерге сын көзбен қарау жетіспейді және буржуазиялық ұлтшылдық пиғыл айқын көрінеді» [2].

Енді Ермұқан Бекмахановтың Шоқан Уәлиханов туралы жазған қолжазбаларына келсек, Шоқан Уәлиханов туралы бірнеше қолжазба Ғылым ордасының ғылыми архивінде сақтаулы. Соның ішінде «Чокан Валиханов – выдающийся просветитель-демократ» атты еңбегінде Шоқанның ғұмырнамасынан бастап, ғылыми мұрасына терең талдау жасалған.

Шоқан Уәлиханов – XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда дүниеге келген демократтық-ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі. Ол – шығыстанушы, тарихшы, фольклортанушы, этнограф, географ, ағартушы. Толық аты-жөні – Мұхаммед-Қанапия, ал «Шоқан» — анасы еркелетіп қойған есімі. 1835 жылы қараша айында Құсмұрын бекінісінде дүниеге келген. Балалық шағы Құсмұрында және ата-бабасының қонысы Сырымбетте өтеді. Бұл Солтүстік Қазақстанның шұрайлы аймақтарының бірі. Шоқан бала күнінде осы жерлердің табиғатын бейнелеп салған суреттері арқылы да танылған.

Естеліктерге сүйенсек, Шоқан жасынан тез есейген. Бала кезінен ересектермен ой қозғай білетін. Оның рухани дамуына әжесі Айғанымның ықпалы зор болған. Халықтың озық дәстүрі мен даналығын бойына сіңірген Айғаным Шоқан үшін сарқылмас тәрбие мектебі болды. Әжесі өмірден озғанда, Батыс Сібір генерал-губернаторының тапсырмаларын орындай жүріп, Сырымбетке жетіп, соңғы сапарға шығарып салуға асығады. Шоқан шығыс тілдеріне ерте жастан бейім болды. Сұлтан әулетінде өскен бала ретінде «жеті жұрттың тілін біл» қағидасына сай араб, парсы, түркі тілдерін меңгеріп, ұйғыр жазуын оқып үйренді.

Сурет салуға қызығушылығы бала күніндегі ерекше әуестігі. Бұл ынтасы Құсмұрындағы орыс суретшілерімен, топограф, геодезистермен араласуы арқылы одан әрі дамыды. Ол әскери қызметкер, ғалым, зерттеуші ғана емес, суретші де болғанын естен шығарып аламыз. Сурет өнеріне деген ықыласы ерекше еді.

Шоқанның тағы бір қыры поэзияға жақындығы. Әсіресе, шығыс поэзиясына ынтасы ерекше болған. Досы, публицист Н.М. Ядринцев: «Шоқан ақын жанды адам еді, оның қиял күші шексіз болатын» деп еске алады. Жасынан араб өлеңдерін оқып, сол халықтардың мәдениетіне қызығушылықпен қарады. «Жеті жұрттың тілін» біліп қана қоймай, мәдениетін, өнерін, тарихын зерттей өскен дарынды Шоқан артына мол мұра қалдырған аса ірі тұлға [3].

Шоқан мұрасын зерттеушілердің бірі Әлкей Марғұлан. Оның зерттеулері арқылы Шоқанның жазбалары мен мұрасы оқырманға кеңінен таныла бастады. Ғалым өз жазбаларында Шоқанның қолжазбалары мен естеліктері оның бауыры Қоқыштың (Ермұхамедтің) қолында сақталғанын айтады: «Кенже ұлы Қоқыш (Ермұхамед) 1927 жылы қыл өңештен қайтыс болды. Сыпайы, биязы, зорлығы жоқ, момын кісі. Серілікті, жүйрік ат, бүркіт, қаршыға ұстауды ұнататын. Дәрігерлікпен де айналысқан. Мінезі Абай мен Махметке ұқсайтын. Үйінде көп кітап жинаған, білімін Шоқан, Мақы, Махметтен алған. Шоқанның барлық әскери киімдері, кітаптары, қолжазбалары, орыс жазушыларынан келген хаттары мен фотосуреттері Қоқыштың қолында болды. Оның көбісін Шоқанның әйелі Айсары Жетісудан әкелген» – дейді Әлкей Марғұлан.

Шоқан мұрасы жан-жақты зерттелгенімен, кей жазбалары әлі де толық зерделенбегенін ғалым өз еңбектерінде атап өтеді. Шоқан Уәлиханов 1854 жылы Қашқарияға сапары қарсаңында Қапалға келгенін бір қолжазбасында баяндайды. Мұнда ол Ұлы жүз аңыздарын жинаумен айналысады. 1864–1865 жылдары Қапалға екінші рет келіп, ауыл мен қаланың тарихын зерттеген. Осы сапарында Қапал бекінісінен 40 шақырым жерде Қапал батырдың қабірін тауып, анықтайды. Оның «Жоңғария очерктерінде»: «Қапал стансасы Қапал батырдың есімімен аталған» деген пікірі осы атаудың шығуына негіз болған.

Қапал батыр Ұлы жүздің Дулатынан, Жаныс руынан шыққан. Шоқан деректерінде ол Тәуекел мен Есім хандар тұсында Сыр мен Жетісу бойындағы жорықтарда ту ұстаған батыр, қолбасшы ретінде сипатталады. Қазір Қапал батырдың ескерткіші Талдықорған – Өскемен тас жолындағы Қапал бұрылысына қойылған.

Тәнеке батыр да Кенесары ханға қолдау көрсеткен. Ол ханның қырғыз еліне Жетісу арқылы өтуіне жәрдемдескен. Кейін қырғыз манаптарының Кенесарыны ұстап, Омбыға оның басын Қапал мен Аягөз арқылы жеткізгенін естіген соң, Тәнеке батыр Жетісу өңірінен Матай, Садыр, Қызай руларының 2000-ға жуық қолын жинап, қырғыз манаптарына ауыр соққы берген. Олар жазаланып, құлдыққа жегілген [4]. Бұл оқиғалар туралы Ермұхан Бекмаханов өз ғылыми еңбектерінде атап өткен болатын.

Сонымен қатар қолжазбада былай делінеді: «Ғылымда белгісіз, бірақ мәдениеті бай Қашқария елін зерттеудің маңызы зор еді. Шоқан Уәлихановтың бұл өңірге сапарына ұлы географ Семенов-Тяньшанский себепкер болды. Ол генерал Г.Х. Гасфортқа: «Генерал-губернатор қарамағындағы офицерлердің ішінде қырғыз киімін киіп Қашқарға барып, тек Қашқар ғана емес, бүкіл Алтышарар туралы Ресей үшін құнды мәліметтер жинай алатын, Қытай Түркістанындағы саяси жағдайды дұрыс түсіндіре алатын жалғыз офицер – Уәлиханов» – деп атап көрсеткен.

1858 жылдың жазында татар саудагерінің киімін киген Шоқан керуенге ілесіп, ұзақ сапарға аттанады. Ол күнделігін керуенге Әлімбай есімімен қосылған Карамол шатқалынан бастап, Қашқарға жеткенге дейін (2 қазан 1858 ж.) үзбей жазып отырған. Бұл жазбалар Ыстықкөлден Қашқарға дейінгі жолды сипаттайтын, ғылыми құндылығы зор құжат. Бұл еңбек Венюков, Проценко, Захаров, Голубев сияқты зерттеушілерге дейінгі Қашқар туралы жалғыз зерттеу болды.

Қашқарға келген күннен бастап Шоқан бұл өлкенің тарихына ден қойып, әсіресе Кіші Бұхарияның саяси жағдайы туралы мәліметтер жинауға ерекше көңіл бөледі. Оның өжеттілігі мен батылдығының арқасында көптен бері белгісіз болып келген белгілі неміс географы Адольф Шлагинтвейттің Қашқардағы тағдыры анықталған.

Ол кезде Қашқария Еуропа ғалымдары үшін жабық аймақ болатын. Соған қарамастан, Шоқан сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбаларды жинауға тырысты. Қиындық көп еді – Қашқарда кітап дүкендері мүлде болмаған. Бұл туралы кейін өңірге сапар шеккен Зеланд: «Книгопечатание для Кашгара как бы составляет неизвестное открытие... В домах не видел намека на книги» – деп жазады.

Дегенмен, Шоқанға жергілікті достары көмек қолын созып, ол Қашқардан: «Тазкирай Сұлтан Бұғрахан», «Тазкирай Ходжагян» (Қожалар тарихы), «Абумұслим Мауризи» және басқа да сирек кездесетін шығыс қолжазбаларын ала келеді. Сонымен қатар, Шоқан сапардан: тау жыныстарының коллекциясы, нефрит үлгілері, гербарий, нумизматикалық және керамикалық жәдігерлер, этнографиялық бұйымдар алып келген.

Ш. Уәлиханов сапарының басты нәтижесі «Алтышаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу (Кіші Бұхара) провинциясының шығыстағы алты қаласының жағдайы туралы» атты күрделі еңбегі болды. Бұл Шығыс Түркістан халықтарының тарихы, географиясы мен әлеуметтік құрылысы туралы алғаш жазылған ғылыми еңбек еді. Жаңа материалдарға негізделген бұл еңбек отандық ғылымға қосылған үлкен байлық және күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Қашқария халқының өмірін тереңірек тану үшін Шоқан ұйғыр тілін үйреніп, жергілікті халықпен араласып, салт-дәстүр, ән-күй, фольклор үлгілерін жазып алады. Сонымен бірге қоныстану, этнография, сауда, экономикалық жағдайларды зерттейді. Қашқария Қытай мен Үндістанмен және Орта Азия елдерімен тығыз сауда байланысында болған. Осыған орай Шоқан керуен жолдарының бағыты мен сауда айналымының ерекшеліктерін нақтылайды.

Алайда Қоқан мен Семейден келген саудагерлер арасында керуен ішінде орыс агенті бар деген қауесет тараған соң, Шоқан үшін бұл өңірде қалу қауіпке айналады. Ол 1859 жылдың 12 сәуірінде Қашқар сапарын сәтті аяқтап, Верныйға (Алматыға) оралады. Бұл сапар он ай төрт күнге созылған еді [5].

Еңбегінде Шоқан: «Кіші Бұхарада мануфактура жоқ, тек қолөнер ғана бар. Оның өзі де өте төмен деңгейде, тек қағаз өндірісінде ғана қолданылады» – деп жазады. Шығыс Түркістанның әр қаласының шаруашылығы, ішкі тұтынуы мен сыртқы айырбас көлемін анықтап, сауданың қай бағытта жүретінін, одан түсетін табыс көлемін нақты көрсетеді. Ол экономикалық әлсіздіктің себебін ретсіз салынған салықпен байланыстырады.

Шоқан бұл өлкенің өнеркәсібі мен сауда қатынастары тек тарихи сауда жолдарының арқасында дамығанын жазады. Қашқар – ірі базарларымен танымал қала. Ол: «Ферғана алқабынан Қашқарға Теректі арқылы өтетін сауда жолдары Птоломей заманынан белгілі. Қазір Қашқардан шай, Алтышаһардан мақта, жібек, хашиш әкелінеді» – дейді.

Шоқан Уәлиханов тек экономикалық-саяси жағдайды емес, бұл елдің ертеден келе жатқан тарихын, қоғамдық құрылымын, әлеуметтік қатынастарын терең зерттейді. Оның Шығыс Түркістан мен Орта Азияны зерттеудегі еңбегі дүниежүзілік ғылым тарапынан мойындалды. Зерттеулері орыс, ағылшын, неміс, француз тілдеріне аударылып жарияланды.

1858 жылы Шоқан Қашқарияға Марко Поло мен Геостаннан (1603) кейінгі алғаш барған зерттеуші болды. «Алтышаһар...» атты әйгілі еңбегі осы сапарда дүниеге келді. Ал 1860 жылы, Соғыс министрінің шақыруымен Петербургке барып, ғылыми қауымдастықпен жақын танысады [6].

Ш. Уәлиханов өлкедегі басқару жүйесін қайта құру шараларына да белсене араласқан. Бұл жөніндегі оның ой-пікірлері үкіметке жолдаған «Даладағы мұсылмандық туралы», «Көшпелі қырғыздар туралы», «Сот реформасы туралы жазба» атты еңбектерінде көрініс тапты. Осы құнды мәліметтерді Е.Бекмаханов жан-жақты талдап, Шоқан еңбегін жоғары бағалады, әрі оны өзінің рухани пірлерінің бірі деп санағанын атап көрсеткен.

Ермұхан Бекмаханов Шоқан, Абай мен Ыбырай сынды ұлы ағартушылардың еңбектері жайында да көлемді мақалалар жариялаған. Ол тек тарихшы ғана емес, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің жанашыры, ауыз әдебиетін жинаушы ретінде де танылған. Орталық ғылыми кітапхананың қорында ғалым тапсырған қолжазбалар сақтаулы. Ермұхан Бекмаханов 1945–1946 жылдары кітапхана қорында: «Мақалдар» (1946), «Кенесары, Наурызбай туралы өлең, жырлар, әңгімелер» (1945), «Абылай туралы» (1946) сынды құнды қолжазбалар бар.

Ұлттың тарихы мен мәдениеті жолындағы әрбір ғалымның басты міндеті сол тарихтың шынайылығын сақтау және оның әділ бағалануына жағдай жасау. Ә. Марғұлан мен Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы бізге осы ұстаным мен рухани тазалықтың жарқын үлгісін көрсетті. Адам өмірден өтсе де, идеясы тарихта қалатыны ақиқат. Бұл кейінгі ұрпақты ұлт игілігі жолындағы ізденіске жетелейтін рухани бағдар деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

- 1 Сәрсек М. Ермұхан Бекмаханов. Ғұмырнама. – Астана: Фолиант, 2010. – 12 б.
- 2 Омарбеков, Т. Ғалымға ішкі мәдениет, ғылымға өре керек // Қазақ әдебиеті. – 2005. – № 29. – 18 шілде. – 6 б.
- 3 Бекмаханов, Е. Чокан Валиханов – выдающийся просветитель-демократ. Рукопись. НА ГО КН МНВО. Ф. 23. Оп. 1. Д. 73. Л. 1–2.
- 4 Бекмаханов Е. Жеті томдық шығармалар жинағы. – 7 т. (Естеліктер). – Павлодар: ЭКО, ГӨФ, 2005. – 12 б.
- 5 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Очерктер. – Алматы, 1994. – 10–15 б.
- 6 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық. (1–2 т.) – Алматы, 1996. – 21 б.

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ: ЛИЧНОСТЬ НА ПЕРЕКРЁСТКЕ КУЛЬТУРЫ, ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ДИАЛОГА ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Жуматай С.,
*заместитель директора филиала в г. Астане Института
истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, koreev95@mail.ru*
Сандыбаева Д.М.,
*лаборант филиала в г. Астане Института истории
и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, dinaaara_85@bk.ru*

Введение: личность как двигатель культурно-исторического процесса. История культуры неизменно обнаруживает решающую роль отдельных личностей, чьи усилия становятся катализатором перемен и смысловых сдвигов целых эпох. Для Казахстана таким примером служит интеллектуальная элита чингизидов — торе, сыгравшая ключевую роль в становлении казахской государственности [15, с. 52]. В этой преемственности государственной ответственности особое место занимает Чокан Валиханов — выходец из ханского рода, офицер и учёный-востоковед, сумевший соединить европейскую образованность с верностью родной культурной традиции. Его жизненный путь и труды позволяют видеть, как индивидуальная

биография и научная деятельность становятся частью долгой истории культурной коммуникации Евразии.

1. *Происхождение, образование и становление мировоззрения.* Выходец из семьи потомков Абылай хана, Чокан рано оказался в среде, где элитарная память и чувство персональной ответственности за «дело рода» органически сочетались с установкой на просвещение [15]. Учёба в Сибирском кадетском корпусе (1847–1853) стала для него школой европейского знания и гражданской зрелости. В корпусе преподавал «лучший в Сибири учебный персонал» (Г. Н. Потанин), а круг преподавателей - И. В. Ждан-Пушкин, Н. Ф. Костылецкий, К. К. Гутковский и др. - формировал у воспитанников широкий интеллектуальный горизонт [2; 3]. Именно здесь зародилось пристрастие Чокана к истории, географии, этнографии и литературе, а также интерес к сравнительным методам знания.

Принадлежность к эскадрону (где учились «иностранцы») дала будущему учёному важный опыт социального сопереживания и понимания нужд простого народа, что, по наблюдению Г. Н. Потанина, способствовало демократизации его мировоззрения [3, с. 34–35]. Этот «социальный лифт» европейского образования, совмещённый с аристократической памятью рода, определил уникальную двуединую оптику Валиханова: он мыслит и как сын степной традиции, и как представитель «республике ученых» - европейской научной культуры.

2. *Научные путешествия и вклад в востоковедение.* Экспедиции в Семиречье, Илийский край, на Иссык-Куль (1856), а затем знаменитое путешествие в Кашгар (1858–1859) принесли Чокану научную известность и признание Русского географического общества [7–9]. Его «Очерки Джунгарии», «О состоянии Алтышары...» и другие исследования стали образцами полевой наблюдательности, критического источниковедения и культурологической рефлексии. Казахский исследователь выступил в роли «переводчика цивилизаций», объяснив европейскому читателю социальную структуру, правовые обычаи, религиозные практики и военное устройство народов Центральной Азии [7; 17].

Сила его научного метода - в сочетании точного описания с широкими историко-сравнительными обобщениями. Он считывал устные предания и эпический материал как источники для политической истории и антропологии власти, восстанавливая контуры региональной системы международных отношений между Срединной империей (Цин), Джунгарией, Россией и степными образованиями [17; 18]. Включая в научный дискурс термины и названия, бытовавшие в XVIII в. («Кондакер», «Ижен хан» и т. д.), Валиханов тем самым реконструировал язык политического воображения эпохи, без чего невозможен разговор об исторической идентичности [17, с. 216–222].

3. *Межкультурный диалог: Достоевский, «Современник» и русская демократическая мысль.* Дружба и переписка с Ф. М. Достоевским, знакомство с кругом «Современника» (Чернышевский, Добролюбов), а также поддержка омского интеллигентного сообщества (семья Капустиных, О. И. Иванова, Н. Ф. Костылецкий и др.) стали для Чокана важным интеллектуальным капиталом [2; 5; 10–12]. В письмах Достоевского — программные указания: не «уходить» из Омска, а говорить от имени степи, объяснять России её восточных соседей и их историческую судьбу, быть «просвещённым ходатаем» своего народа [5; 10]. Эти наставления органично совпали с внутренним устремлением Валиханова - соединить европейское просвещение с сохранением национальной самобытности.

Таким образом, «демократизм» Чокана - не заимствование, а встречное движение: степная традиция справедливости и арбитража власти наталкивается на идеи русской критической мысли, формируя в его текстах проект взвешенной

модернизации, уважительной к «материальным нуждам» и «национальным особенностям» общества [15].

4. Государственность и элитарная ответственность: от предания к стратегии.

Не случайно в рукописном наследии Валиханова столь важное место занимают сюжеты о ханах и батырах — от Аблая до героев пограничных конфликтов XVIII века. В знаменитой записи из «Исторических преданий о батырах XVIII в.» — диалог Аблая и Галдана - кристаллизуется понимание ранжирования суверенитетов в глазах степной политической мысли [17]. Этот фрагмент ценен не только как «картинка» эпохи, но и как ключ к самоопределению казахской политической общности в мире империй. Он показывает, что элита степи мыслила себя в системе больших держав и вела сложную игру балансирования — между Россией, Китаем, Джунгарией, Крымом.

Память рода и сословная ответственность чингизидов в казахской истории, на которую указывали и мыслители XX века, и современные политические лидеры [15], в трактовке Валиханова превращаются в программу просвещённого служения: реформы должны соответствовать реальным потребностям народа и быть «приспособлены» к его культурным основаниям [15]. В этом — ранняя евразийская чувствительность: не отрицание различий, а их продуктивное согласование.

5. Религиозно-философский горизонт: от суфизма к антропологии знания.

Интеллектуальные искания Валиханова созвучны «высокой антропологии» средневекового суфизма: знание - как жемчужина, которую открывает внутренний труд человека [19, с. 183]. Обращение к наследию Ходжа Ахмета Йасауи, к пространству тюркского ислама (Туркестан, Хорасан, Индостан) задаёт широкий регион влияния, в рамках которого он мыслит культурную идентичность казахов [20, с. 190]. Отсюда - его чуткость к «следам шаманства», к «родословию» и судопроизводству, к повседневным практикам кочевников: всё это для него не «остатки древности», а живые формы культурной памяти и источники для научного понимания человека [17].

6. Валиханов как медиатор модернизации. Судебная реформа у «киргизов Сибирского ведомства», анализ вооружения и военной организации, этнографические заметки, политические очерки - всё у Валиханова работает на одну задачу: сделать степь понятной европейской науке, не растворив её в «экзотике» и не подчиняя механической европеизации [7; 17]. Его тексты - не только описания, но и критические проекты. В них вновь и вновь звучит мысль: успешная модернизация невозможна без уважения к культурному «коду» народа, без диалога традиции и рациональности.

Эта установка объясняет и его роль в «большой политике» научного знания. Валиханов одновременно расширял источниковую базу (включая эпос, предания, административные материалы), корректировал оптику российских учёных в отношении Центральной Азии и предлагал рамки для «встречной» интерпретации - когда Центральная Азия говорит о себе на языке, понятном Европе.

Заключение. Чокан Валиханов - пример того, как одна личность способна задать тон эпохе, соединяя локальную идентичность и универсальные горизонты науки. Наследник чингизидской традиции и ученик европейского Просвещения, он стал мостом между степью и академическим миром, между фольклором и источниковедением, между политической памятью и модернизационными практиками. Его биография - это не только «звёздный час» казахской интеллигенции XIX века, но и урок на будущее: реформы устойчивы тогда, когда они опираются на материальные нужды и культурные основания общества [15]; диалог цивилизаций возможен там, где есть переводчики — учёные-медиаторы; а историческая преемственность держится на элитарной ответственности и просвещённом служении.

Сегодня, когда проблемы идентичности, культурной памяти и международного баланса вновь становятся приоритетными для Центральной Азии, опыт Валиханова продолжает работать как исследовательский и нравственный ориентир. Он учит слышать голос своей традиции, разговаривая с миром на языке науки.

Список источников и использованной литературы

1. Приветственный адрес бывших питомцев Первому Сибирскому кадетскому корпусу... 1913. – ГАОО. Ф. 392. Оп. 1. Д. 1. Л. 1–2.
2. Потанин Г. Н. Наши мечты // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., т.4. – А.-А., 1968.
3. Ч. Валиханов в воспоминаниях современников. – Алматы, 1964.
4. Зиманов С., Атишев А. Идеино-политическое пробуждение Ч. Валиханова // Изв. АН КазССР. Общественные науки. – 1965. – № 3.
5. М.О. Ауэзов Ф.М. Достоевский и Ч. Валиханов // Дружба народов. – Алматы, 1956. – С. 154–155.
6. Касымбаев К. Степной аристократ и казаки // Степной маяк. 13 янв. 1994.
7. Валиханов Ч. Очерки Джунгарии // Собр. соч., т. 4. – А.-А., 1961. – С. 401.
8. Вибе Н.П., Михеев А.П., Пугачёва Н.М. Омский историко-краеведческий словарь. – М., 1994. – С. 42.
9. Отчёт Русского географического общества за 1865 г. (с сообщениями по 1866 г.). – С. 9.
10. Марков С. Н. Вечные следы. – М.: Современник, 1982. – С. 353–357.
11. Стрелкова И. И. Валиханов. – М., 1983. – С. 55–56.
12. Ядринцев Н. М. Воспоминания о Чокане Валиханове // Валиханов Ч. Ч., Собр. соч. – Т. 7. – А.-А., 1968. – С. 574.
13. ЦГВИА СССР. Ф. 395. Оп. 162/550. Д. 18. Л. 12 об.
14. Касымбаева К. Аристократ и сын казака // Степной маяк. 13 янв. 1994.
15. Назарбаев Н. А. В потоке истории. – Алматы, 1999. – С. 52; также: Шота Валиханов. «Дружба - основа нравственного бытия» // Пашкова Л. Предполагаем жить... – Астана: Ер-Даулет, 2007. – С. 53–54.
16. Абусеитова М. Х. Казахское ханство в XV–XVII вв. // История Казахстана с древнейших времён до наших дней. – Алматы, 2003. – С. 200–224; Юдин В. П. Центральная Азия в XIV–XVIII вв. глазами востоковеда. – Алматы, 2001.
17. Валиханов Ч. Исторические предания о батырах // Собр. соч. в 5 т. – Т. 1. – Алматы, 1984. – 1985. – С. 216–222.
18. Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М., 1993; Муканова Г.К. Центральная Азия через призму отношений: Россия - Казахстан - Китай. –Петропавловск, 2001.
19. Балтабаева А. Гносеологические возможности человека в произведениях Сулеймана Бақыргани // Евразийское сообщество. – 2004. – № 3. – С. 183.
20. Ходжа Ахмет Яссауи. Хикметтер / Под ред. М. Х. Абусеитовой. –Алматы, 2000. – С. 190.

ПЛАНЕТА ДЕШТ–И КЫПЧАК:
сакральная родина казахского народа под вечным синим
небом Великой Евразии: к 50-летию выхода в свет книги
«Махамбета XXI века» - Олжаса Сулейменова «АЗ и Я»

*Кабульдинов З.Е.,
доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.
Абдиров М.Ж.,
доктор исторических наук, профессор.
г. Алматы*

Я хожу по степи не сгибаясь, как указательный палец
(указательный палец сгибается только курком).
Это кажется мне:
Аз и Я - Азия, ошибаюсь:
мы кочуем навстречу себе, узнаваясь в другом.

Олжас Сулейменов

В великом «Слове о полку», как буйная трава,
вросли в славянскую строку кыпчакские слова...

поэт **Сергей Марков**

Никто из людей не является
в большой степени сынами
земли, чем кочевники.

Рене Груссе,
французский историк

50 лет назад, весной 1975 года, когда в мире еще никто не подозревал о феномене искусственного интеллекта, а все достижения человечества связывали исключительно с природным интеллектом, присущим гениям от рождения, увидела свет необычная книга, которой суждено было войти в золотой фонд отечественной научной и общественно-политической литературы XX века.

Речь идет о произведении выдающегося поэта, блестящего публициста и гражданина мира, народного писателя Казахстана Олжаса Омаровича Сулейменова (геолога по образованию и поэта по призванию) с оригинальным названием «Аз и Я», редактором книги явился известный журналист Адольф Арцишевский. Она стала одной из культовых книг той неоднозначной эпохи в истории советской державы и сыграла огромную роль в приближении эпохи гласности и перестройки общественного сознания.

Жанр книги можно определить как опыт интеллектуальной истории, как пытливый и незамутненный взгляд поэта на историю казахского народа. Поэтому его смелый и оригинальный труд вызвал настоящую бурю в литературных и научных кругах, как Казахстана, так и СССР.

По той простой причине, что в нем он, как настоящий степной батыр, решительно осудил многочисленные негативные стереотипы о т. н. «диких кочевниках» Евразии, устоявшиеся в дореволюционной российской и советской исторической науке, рассуждая о сложных и противоречивых взаимоотношениях племен, народов и этносов Кыпчакской (Половецкой) Степи и Древней Руси (Киевского каганата).

Поэт во весь голос заявил о необыкновенном феномене тысячелетней уникальной степной цивилизации кочевников Дешт-и Кыпчака, которая представляет из себя целый космос, пассионарный мир, огнедышащий вулкан, сплав монголоидной, тюркоидной и европеоидной рас, языков, культур, традиций, обычаев и обрядов. В целом, многомерную, многообразную и бесконечную вселенную со своими особенностями и не до конца раскрытыми тайнами.

Таких оригинальных книг, как «Аз и Я», прежде не издавали, поэтому она вызвала небывалый ажиотаж среди всех слоев общества, особенно научной и творческой интеллигенции, интерес к ней, как и к проблемам, поднятым автором, не утихает по сей день. Немногим научным и научно-популярным трудам удастся занять место в почетном тезаурусе книг нашей страны.

Книга Олжаса Сулейменова произвела эффект взрыва ядерной бомбы для казахстанской аудитории, не избалованной подобными трудами. Правда, предвидя возможную негативную реакцию власть имущих, он заранее подстраховался, предпослав своему произведению иронический подзаголовок «Книга благонамеренного читателя». Однако партийно-советские чиновники вряд ли поверили в показную «благонамеренность» автора, хорошо зная его свободомыслие и бунтарский характер.

Одной своей книгой он нарушил благодатную тишину застойного периода общества и ворвался в узкий круг бунтарей-интеллектуалов, показав пример творческой свободы и смелости мышления в противоборстве с ортодоксальной интерпретацией отечественной истории.

Не многие знают, что к этой теме Олжас Сулейменов впервые обратился еще в 1960 году, когда, будучи студентом Литературного института имени Горького в Москве, написал курсовую работу по истории древнерусского литературного памятника «Слово о полку Игореве». Всего его перу принадлежат более десятка статей о тюркской палеографии (см. журнал «Простор», 1962. № 10, с. 107-109; № 11, с. 108-112 и другие).

Он был согласен с теми объективными историками, которые считали, что идея извечной и непримиримой вражды Руси со Степью и кочевниками во многом искусственного, надуманного происхождения.

Так, историки подсчитали, что половецкие набеги коснулись лишь 1/15 части окраинных, в основном южных территорий Древней Руси, то есть Киевского и Переяславского княжеств и не затрагивали другие. Тогда как походы русских князей достигали до Дуная и Дона, то есть до глубин Половецкой степи.

По данным Лаврентьевской летописи, за 180 лет (1055-1235 гг.) половцы нападали на Русь 12 раз, русичи на половцев также 12 раз. А совместных русско-половецких воинских операций в междоусобных конфликтах на Руси было около 30 раз. Так что не все было так однозначно в русско-половецких взаимоотношениях. Поскольку для Древней Руси подлинным бедствием были не половецкие набеги на пограничные русские земли, а бесконечные княжеские междоусобицы, разорявшие страну больше степняков. По данным летописей, родные братья при разделе земель говорили друг другу: «Се мое, а то мое же», что порождало вражду и ослабляло князей.

Причем, русские князья нередко сами нанимали половцев для взаимных феодальных войн. По подсчетам ученых, воинские силы Древней Руси в начале XIII в. насчитывали в общей численности 100-110 тыс. человек, что было вполне достаточно для отражения нашествий любых кочевников, но мешала феодальная фронда самих князей. Поэтому объективные историки критически относились к банальному пониманию истории Руси и Половецкой степи как постоянной борьбы не на жизнь, а на смерть. Тогда как на самом деле для русско-половецких отношений были характерными не войны и набеги, а разносторонние политические, хозяйственные и культурные связи, товарообмен, многочисленные взаимные браки и т. п.

Следует напомнить, что именно половцы (т. е. кыпчаки) были союзниками русских князей во время отражения нашествия Батыя в 1237-1240 гг. Как писали летописи, «поганных половцев» русичи в XIII веке считали тем не менее «своими». Как известно, в 1223 году русские и половцы совместно сражались с монгольскими полчищами Джэбэ и Субэдэя в битве на реке Калке, защищая свои родные земли, поселения и близких от непрошенных гостей.

После выхода в свет книги «Аз и Я» ее автор подвергся ожесточенной критике и гонениям, как со стороны власти, так и отдельных коллег поэтов и псевдо-ученых, которые, словно по заказу, набросились на него и грозили самыми суровыми карами. В итоге книгу «Аз и Я» изъяли из продажи и библиотек, упрятали в спецхранилище и запретили ее переиздания.

Олжас Сулейменов был вынужден дать обширное интервью газете «Комсомольская правда» за 9 октября 1975 года, где подробно и доходчиво для массовой публики изложил историю написания данной книги, ее цели и задачи, отвергнув все инсинуации в свой адрес.

Ее критика планировалась даже в докладе Генерального секретаря ЦК КПСС Л.И. Брежнева на XXV съезде партии в 1976 году. Но затем партийные чиновники вовремя опомнились и, чтобы избежать излишнего ажиотажа, благоразумно передали книгу на рассмотрение в Отделение общественных наук Академии наук СССР, которое состоялось 13 февраля 1976 года.

Причем, в бурном обсуждении книги казахского поэта, которое продолжалось без перерыва с 9 часов утра до 6 часов вечера принимали участие 47 академиков, членов-корреспондентов и докторов филологических наук - цвет советской гуманитарной науки. Тон задал археолог - академик Борис Рыбаков, заявивший, что в Алма-Ате вышла «яростно антирусская книга под названием «Аз и Я», тем самым направив дискуссию в нужное русло, которая носила обличительный характер. Выступавшие утверждали, что произведение казахского поэта идеологически незрелое, содержит настроения националистического, пантюркистского характера и т. д. и т. п.

Олжас Сулейменов в своем выступлении отметил, что с некоторыми замечаниями согласен, но не со всеми, прежде всего с оценкой академика Рыбакова. Поэт указал, что вся его книга - это признание в любви к «Слову...», к русской культуре и т. д. (Олжас Сулейменов. Так было... Алматы, 2023, с. 55-57, 395-396).

А главный тюрколог страны академик А. Кононов заявил, что на книгу «Аз и Я» надо отвечать не статьями в одиозном журнале «Молодая гвардия», а трудами квалифицированных языковедов-тюркологов. Стенограмма этого заседания под названием «Обсуждение книги Олжаса Сулейменова» была опубликована в журналах «Вопросы истории» и «Вопросы языкознания» № 9 за 1976 год, но без его выступления...

Также оппоненты Олжаса Сулейменова на страницах ангажированных советских журналов «Русская литература», «Москва», «Звезда» и ряда других хлестко и зло критиковали казахстанского поэта, поставив под сомнение идеологическую направленность и научную ценность его книги. Если в некоторых рецензиях она квалифицировалась как безобидная книжонка политически незрелого поэта (типа «что с него взять?»), то в других автора обвиняли в приукрашивании и преувеличении роли тюркских народов в истории Евразии и недооценке роли русского народа.

Известная американская исследовательница истории СССР и ее народов Марта Брилл Олкот подчеркнула, что столь свирепая реакция советских чиновников на книгу Олжаса Сулейменова «Аз и Я» была вызвана тем, что автор осмелился поставить под сомнение якобы ведущую роль России и русского народа уже в средние века, не говоря о современной эпохе.

Но надо отдать должное тогдашнему руководителю Казахстана Д.А. Кунаеву, решительно вставшему на защиту Олжаса Сулейменова. В своих мемуарах он пишет, что был в Москве на приеме у Л. И. Брежнева, преподнес ему книгу казахского поэта, попросил прочитать ее и дать оценку. Через некоторое время позвонил из Алма-Аты и спросил его мнение. Тот ответил: «Читал-читал, никакого национализма там нет» и, поскольку книга вышла в Алма-Ате, посоветовал самим на месте разбираться с поэтом и его историко-литературным сочинением.

Опальный поэт был благодарен Д. А. Кунаеву за поддержку и защиту, признаваясь, что из него хотели сделать, как тогда было принято, политического диссидента со всеми вытекающими последствиями.

И это только один пример своеобразного научного «сексизма» - дискриминации исследований ученых по их тематике и содержанию, противоречивших якобы незыблемым постулатам единственно верного учения марксизма-ленинизма и ценным указаниям руководящих партийно-государственных органов. Но, как известно, время все расставляет по своим местам и каждому воздается по заслугам.

Так, в августе 1989 года в эпоху перестройки, гласности и демократизации общественной жизни, в Казахстане была создана специальная комиссия из представителей научной и творческой интеллигенции для пересмотра ранее принятой оценки литературного произведения поэта. После тщательной проверки она представила заключение, признавшее неправомерными предъявленные ранее автору обвинения. Комиссия рекомендовала книгу «Аз и Я» к переизданию, предложив автору переработать и дополнить ее с учетом высказанных замечаний и пожеланий.

Таким образом, опальный поэт получил возможность спокойно заниматься творческой литературной деятельностью. Сама же книга «Аз и Я» выдержала несколько изданий, а в 1992 году была выпущена на казахском языке (перевод С. Акатаева) тиражом в 100.000 экземпляров.

И сегодня эта книга подобна драгоценному бриллианту в изумрудном ожерелье отечественной научно-популярной и художественной литературы XX века.

Но сколько бессонных ночей, нервов и переживаний стоило это самому Олжасу Сулейменову - гениальному поэту и настоящему сыну своего народа, можно только догадываться. Вспоминается знаменитый русский поэт Сергей Есенин, также подвергавшийся гонениям и несправедливым обвинениям и его печальные строки:

Не жалею, не зову, не плачу,
Все пройдет, как с белых яблонь дым.
Увяданья золотом охваченный,
Я не буду больше молодым...

Сегодня наступили другие времена, нет прежних идеологических пут и жесткого контроля над отечественными учеными, которые могут негативно влиять на творческий энтузиазм научной интеллигенции, которая после краха прежних иллюзий, образно говоря, «вышла из окопов» и, освободившись от пут научного «расизма», приступила к объективному и непредвзятому исследованию малоизученных и запрещенных вопросов национальной истории.

В том числе истории многочисленных кочевых народов Евразии, занимавших огромную территорию от Великой Китайской стены до Карпат. Среди которых был первый тюркоязычный народ планеты - могущественные гунны. А также иные разноразличные племена и народы, такие, как саки-скифы, сарматы, аланы, асы, массагеты, дахи/даки, роксоланы, агафирсы, языги и другие. Знаменитым вождем гуннов был Атила, вне сомнения, самая выдающаяся личность I тысячелетия нашей эры.

С ним может соперничать только знаменитый первый пророк человечества Спитаид Заратуштра, живший на тысячу лет раньше в азиатских просторах к востоку от Волги, то есть на территории современного Казахстана.

В X-XI вв. на арену мировой истории вышли новые кочевники из состава тюркского суперэтноса: авары, болгары, кай, карлуки, канглы, кимеки, куманы, карабориклу (каракалпаки), огузы, торки, тюркешы, уран, чигили, шортан, а также печенежско-башкирские и другие во главе с самым крупным многочисленным племенным объединением - кыпчаков. Вожди которых из влиятельного и многочисленного племени ельборили считались верховными правителями всего Кыпчакского улуса.

Впервые кыпчаки упоминаются в труде арабского путешественника Ибн Хордадбега «Книга путей и провинций», написанного в 846-847 гг., затем они встречаются в списках тюркских племен других мусульманских авторов. Они, по имени этого самого многочисленного и могущественного племени, назвали всю Великую степь *Дешт-и Кыпчак* - Степь Кыпчаков.

Первым это сделал персидский поэт, путешественник и проповедник Насири Хосров в 1030 году. И это удачное наименование племени и всей страны вошло во все средневековые источники вместо прежних Дешт-и Хазар и Дешт-и Огуз.

В русских летописях причерноморские степи от Волги до Дуная получили идентичное Дешт-и Кыпчаку название «Поле Половецкое» или в просторечии «Дикое Поле». Когда на Руси появился этноним «половец» - точно не известно, но под ним, по всей вероятности, имелись в виду, прежде всего, многочисленные и наиболее влиятельные куманы, а затем так стали именовать всех новых кочевников, явившихся в южнорусские степи из-за Волги. Новые пришельцы из восточных степей заняли огромную территорию в Западном Дешт-и Кыпчаке между реками Волгой, Доном, Днепром, Днестром и Дунаем.

Таким образом, кыпчаки в XI-XII вв. возглавили второе после гуннов по масштабам перемещение огромных масс кочевников из глубин Центральной Азии до Руси, Крыма, Северного Кавказа, Византии и границ Западной Европы, разрушая искусственный миф о европоцентризме в мировой истории. Попутно они вбирали в себя иные степные народы, таким образом, казахская степь становилась своеобразным плавильным котлом, где происходило формирование будущей новой народности - казахской.

Примерно около двух веков продолжался путь кыпчаков от Алтая и Иртыша до Балкан и Дуная, так как один день обыкновенного верблюжьего хода составлял от 40 до 50 верст. Они шли, отягощенные многочисленными стадами скота, отбивая нападения врагов, прокладывая новые пути сообщения между Азией и Европой, организовывая почтовую службу (ямы), основывая новые поселения и т. д.

Так, в нынешней Актюбинской области на реке Хобда сохранились руины средневекового городища Астана, относящегося к XII-XV вв. и являвшегося ставкой одного из кыпчакских ханов на пути из Азии в Европу.

Кыпчаки шли по суше из Азии в Европу, открывая на территории Евразии ранее неизведанные земли и народы, как позже европейцы морским путем открывали новые континенты и народы: Северную и Южную Америку, Африку, Австралию, Индию, Китай, Японию и другие страны.

Одновременно кыпчаки обогащали географическую карту Евразии новыми названиями тюркского корня, сохранившимися до нашего времени. Например, это реки Яик (Урал), Едил (Волга), Кубань (Куман), полуостров Кырым, города Саратов (Сарытау), Сараево (Босния), Тагма-Тархан (Тьмутаракань), Кажы-Тархан (Астрахань), а также Тула, Брянск, Кашира, Коломна, Калуга, Воронеж, Пенза, Челябинск и другие.

Поэтому с эпохи Великого переселения степных народов тюркских топонимов на карте Европы стало не меньше, чем звезд на небе. Хорошо об этом сказано в книге российского географа Эдуарда Мурзаева «Тюркские географические названия» (М., 1996). Но его книга, словно в насмешку, была выпущена книжным издательством РАН тиражом всего в 500 экземпляров! Но историческая правда не измеряется количеством томов или книг, а прежде всего коренными инновациями во всех сферах жизни народов.

Например, массовое перемещение кочевников из Азии в Европу привело к невиданному прежде изменению не только этнической, политической и географической карты, но прежде всего языковой картины континента. Например, появлению многочисленных тюркизмов в славянских языках, прежде всего в русском языке, который сам, в свою очередь, стал активным посредником для их дальнейшего продвижения в европейские языки. Что и пытался показать и доказать в своей книге «Аз и Я» Олжас Сулейменов.

Великая Евразийская степь от Алтая на востоке и до Дуная на западе с 1030 года впервые получает в персидских источниках название «Дешт-и Кыпчак» как отражение новой этнической и геополитической ситуации в Евразии, связанной с

возвышением и господством этого могущественного кочевого племени. Племени, которое по пути из Азии в Европу вобрало в себя около 50 различных племен, народов и народностей, передав им свое этническое имя - кыпчаки.

В составе Восточного Дешт-и Кыпчака (от Алтая до Волги) насчитывалось 16 крупных племен, Западного (между Волгой и Дунаем) - 11. Образовалось пять крупных объединений кыпчаков: алтайско-сибирская, казахстанско-приуральская, подонская, днепровская и дунайская во главе со своими правителями. Но единого Кыпчакского государства во главе с одной правящей династией на этой огромной территории не существовало. Несмотря на это обстоятельство, кыпчаки были известны во всем мире, их можно сравнить в этом отношении только с их великими предшественниками - азиатскими гуннами.

Подтверждение этому - появление в 1303 году такого уникального письменного памятника как «Кодекс Куманикус» («Codex Cumanicus»). Что в переводе с латыни означает «Словарь куманского языка», поскольку в Европе кыпчаков называли команам или куманам. Таким образом, язык куманов, кыпчаков или половцев приобрел международный статус.

В некоторых исследованиях утверждается, что знаменитый труд византийского императора Константина Багрянородного (905-959 гг.) «Об управлении империей» первоначально был написан на кыпчакском языке и затем переведен на латинский язык.

Следует подчеркнуть, что под названием «Дешт-и Кыпчак» понималось тогда не просто географическое обозначение территории проживания данного суперэтноса, а прежде всего специфическая форма кочевой государственности самого многочисленного кочевого этноса того времени - кыпчакского.

Поэтому авторы настоящей статьи полагают, что именно с этой даты - 1030 года - нужно начинать отсчет начала формирования будущей казахской народности и казахского государства на базе кыпчакского этноса, языка и кыпчакской государственности кочевого типа. А не с середины XV века, как традиционно принято считать в отечественной исторической науке. Этот период является, на наш взгляд, временем завершения четырехвекового формирования самостоятельного этноса под новым названием «казахская народность». Корень которого политоним «казак» изначально означал свободного и вольного жителя Великой Евразийской степи, а затем превратился в этноним - название новой казахской народности. Считается, что впервые в письменных источниках он встречается под 1245 годом в Египте. Хотя в одном из арабских сочинений еще X века указывается, что в Хорасане была некая местность под названием «Михриджан-Казак»...

Казахское ханство являлось единственным и законным преемником не только государственности кыпчакского племенного союза, но и всех других ранее существовавших государственных образований. И в середине XV века объединило их в новое государство уже не под родо-племенным названием кыпчаков, а под общим новым этническим наименованием - казахов и его государственности в форме Казахского ханства.

Разумеется, в одной небольшой по объему статье трудно охватить весь спектр вопросов, связанных с проблемами антропогенеза, этногенеза, культурогенеза, лингвогенеза, социогенеза, расогенеза и политогенеза этого уникального евразийского явления, характерного для эпохи формирования казахского этноса. Поэтому многие вопросы носят постановочный характер и требуют дальнейшего исследования. И показывает в этом пример наш великий земляк и романтически-легендарный поэт Олжас Сулейменов.

Задача современного поколения ученых - продолжить начатое им благородное

дело инновационного изучения загадок отечественной истории и скрытой за далью веков и тысячелетий тайны происхождения казахского народа. И в этом отечественным «Геродотам» окажет неоценимую помощь такая книга из серии *opus magnum* как «Аз и Я».

На наш взгляд, вопросы его этногенеза, начиная с дотюркской индоираноевропейской (арийской) эпохи и изменения генофонда, несмотря на значительные достижения, все еще не получили фундаментального исследования в отечественной историографии в свете достижений современных гуманитарных и особенно естественных наук. Хотя попытки в этом направлении делаются, в чем заслуга Олжаса Сулейменова и ряда современных отечественных специалистов.

Например, академиков-историков Б.Е. Кумекова и Б.Б. Карибаева - авторов уникальных трудов в области политологии и этнологии казахского народа. По авторитетному мнению академика-языковеда А.Т. Кайдарова, всего же этимологий терминов казак/казах насчитывается более 100 - как научных и народных, так околonaучных, ненаучных и прочих.

В этой связи нужно признать также очень важным высказанное отечественными учеными смелое положение о том, что именно современные казахи и их далекие предки, исторически проживавшие на пространстве Великого Евразийского степного пояса, являются автохтонными не только по отношению к территории Казахстана, но и вообще всей Евразии.

Поскольку такие памятники далекого прошлого, как Аркаим, Ботай и Синташта, являются не только первыми мировыми центрами человеческой цивилизации, но и как одни из возможных первых регионов доместикации дикой степной лошади - тарпана. Который, в свою очередь, в свете хромосомной теории, рассматривается некоторыми палеозоологами как наиболее вероятный предок домашней лошади. Это привело к переходу от пешей коммуникации к конно-транспортной и ускоренной колонизации территории Великой Евразии, открыло эпоху инновационной всаднической культуры на ее обширных пространствах и формирования новых народов и мировых империй.

И когда мы говорим о Великой Евразии, ее народах и государствах, мы вспоминаем не только коневодов Ботая или строителей Аркаима и Синташты. Но и металлургов Бегазы-Дандыбаевской культуры Центрального Казахстана, Сако-Скифо-Сарматские государства, могучую Гуннскую державу эпохи Аттилы, Древне-Тюркские государства, Восточный Дешт-и Кыпчак, империю Чингиз-хана и Улус Жошы-хана (Золотую Орду), Большую Орду, Ак Орду, Кок Орду, Ногайскую Орду, Астраханское ханство, Казахское ханство, Крымское ханство, Сибирское ханство и другие государственные образования с кыпчакским населением.

И наша сегодняшняя память о той эпохе - это память о былом величии тюрков Дешт-и Кыпчака, о великолепном веке кочевников Великой Степи, не имевшем аналогов в мировой истории. В отличие от древнейших цивилизаций южных субтропиков (Бактрии, Греции, Египта, Индии, Рима, Согдианы, Хорезма и других), кочевая цивилизация Дешт-и Кыпчака возникла в суровых природно-климатических условиях Северной Евразии.

Тем не менее, явилась блестящим примером уникальной степной цивилизации с роскошной всаднической и эталонной городской культурой, своеобразным «восьмым чудом» света, что признавали современники. Она занимала нуклеарную позицию на великой шахматной доске Евразии, оказывала огромное влияние на международные отношения в Центральной Азии и Восточной Европе, Ближнем и Среднем Востоке вплоть до Северной Африки.

Таким образом, многочисленные кочевники Дешт-и Кыпчака, в том числе предки современных казахов, сыграли огромную роль в происхождении многих современных народов, в древнейшей, древней и средневековой истории Европы и Азии.

Выдающийся евразиец Лев Гумилев писал, что каждый этнос проходит фазы подъема активности, перегрева и медленного спада в течение 1200-1500 лет, после

чего ослабевает, рассыпается и сохраняется лишь как некий реликт в виде пережитка прошлой эпохи.

Казахский народ и его государственность с 1470 года существуют уже 555 лет, т. е. ровно половину отведенного ему историей срока, у нас осталась в запасе вторая половина жизни.

Конечно, по историческим меркам наш народ еще сравнительно молод, но за первую половину жизни он пережил немало войн, агрессий, потерю независимости и части своей исконной территории, царскую колонизацию, многочисленные народные восстания и три социальные революции в составе Российского государства в начале XX века. Все это оставило неизгладимый след в его трагической истории.

А в советскую эпоху эти беды дополнились - истреблением национальной интеллигенции, насильственной коллективизацией, оседанием и жестоким голодом, массовым подъемом целины и нарушением хрупкой степной экологии, гибелью уникального Аральского моря, потерей вековой флоры и фауны, гонениями на традиционные культы и религии, духовной и нравственной деградацией (забвение родного языка, распространение пьянства и алкоголизма, наркомании и разврата, безудержная страсть к наживе и т. п.), другими трагедиями не только природного, но и рукотворного характера.

Наш народ не раз стоял на грани выживания и физического существования, вплоть до ассимиляции и исчезновения. Не многим народам мира выпадала такая трагическая судьба, возможно, только армянам, евреям, казахам, украинцам, палестинцам и ряду других.

Тем не менее, казахи сумели удержать под своим контролем огромную территорию в Центральной Азии (исторический Восточный Дешт-и Кыпчак). И современная Республика Казахстан является из 200 государств мира девятой страной по занимаемой площади и входит в почетную первую десятку таких государств.

На ее территории свободно поместились бы семь европейских государств: Великобритания, Франция, ФРГ, Испания, Австрия, Голландия и Дания. А также она обладает колоссальными природными богатствами, особенно на зависть президенту США Дональду Трампу чрезвычайно дефицитными редкоземельными металлами, в сохранении которых заслуга наших дальновидных и героических предков.

Будем надеяться, что вторая половина жизни казахского этноса станет для нашего многострадального народа мирной и плодотворной, он прочно станет достойным членом мирового сообщества свободных наций и народов.

Казахи прошли все этапы формирования самостоятельного народа: этнической сепарации - этнической миксации - этнической консолидации. Казахский народ обладает уникальной трехтысячелетней историей и богатейшей духовной культурой, занимая срединное положение на карте Евразии, между востоком и западом, севером и югом. Поэтому призван сыграть отведенную ему историей выдающуюся роль в жизни народов Евразийского материка.

Современное 20-миллионное население Казахстана проживает в том же географическом ареале Евразии, где 5000 лет назад жили наши биологические предки из Аркаима, Ботая, Синташты и других археологических культур. Поэтому сегодня казахи являются носителями 30% бывших индоевропеоидных антропологических признаков и 70% тюрко-монголоидных.

По этой причине они относятся не к монголоидной, а к уникальной промежуточной между европеоидной и монголоидными расами самостоятельной тураноидной расе в истории человечества.

Список использованной литературы

1. Сулейменов Олжас. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алматы: «Service Press», 2025. – 390 с.
2. Сулейменов Олжас. Так было... – Алматы: «Service Press», 2023. – 424 с., илл. 16 с.

Д.А. ҚОНАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМ МЕН ЕЛ ИГІЛІГІ ЖОЛЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ

Қожаханова Қ.К.,

Музейлер бірлестігі,

Д.А. Қонаев музейінің ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

Алматы қ.

Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының ашылуы республикамыздың ғылыми тұрғыда дәлелді шешімдерін тұжырымдауға, ел экономикасын, ғылымы мен мәдениетінің өркендеуіне үлкен мүмкіндіктер ашты. Оған өлшеусіз үлес қосқан тұлғалардың бірі – Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев еді.

Қазақ КСР Ғылым Академиясы алғашқы кезден бастап ашылған биология, медицина, минералдық қорлар, физика-математикалық ғылымдар, қоғамдық ғылыми-зерттеу бөлімдері мен қоса зерттеу институттары, секторлар, мұражайлар мен кітапханалар, зертханалар, төралқалық орындар, филиалдар қарады. Сондай-ақ, бұл мекемелерде жұмыс істейтін жоғары білімді қызметкерлер, әр мамандықтары бойынша дайындап шықты [1].

Д. Қонаев 1952 ж. Жоғарғы Кеңес шешімімен Қазақ КСР ҒА президенті етіп сайланды. Ол туралы өз кітабында былай дейді: «Сәуір айының 17-сі күні тау-кен ісі мамандығым бойынша Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшелігіне өттім. Бірде-бір қарсы дауыс болған жоқ. Қаныш Имантайұлы президенттіктен және президиум мүшелігінен босатылғаннан кейін жасырын дауыспен мен ол кісінің орнына бірауыздан сайландым» [2].

Қазақ КСР ҒАкадемияның алғашқы жылдарынан бастап жүргізілген зерттеулері ішінде республиканың пайдалы қазба байлығын пайдалану сияқты әр саланың зерттеу жұмыстары қызу қарқында жұмыстарын бастап жүргізіп жатқан еді.

Д. Қонаев тау-кен ісіндегі терең білімдері мен тәжірибесін Қазақстандағы пайдалы қазбаларды игеру ісін ғылыммен ұштастырды.

Еліміздің кен орындарын пайдалану, түсті және сирек кездесетін металдар, химия, өсімдік ресурстарындағы ауру таралған табиғи аймақтарды анықтау, зерттеу кәсіптік аңдарды жерсіндіру сияқты ауылшаруашылығы мен халық шаруашылығын дамытуды зерттеу, тарих, тіл білімі, право және Қазақстан экономикасы сынды жұмыстар жаңа бастамада болды [3].

Қазақ ССР Ғылым академиясында жылдан жылға жаңа ғылыми зерттеу институттары көптеп ашыла бастады. Сөйтіп, еліміздің ғылыми даму белестері айқындалып, олардың ашқан жаңалықтары мен жеткен жетістіктері де белсенді бола берді.

1952 ж. Қазақстанда қоғамдық өндірістің экономикалық тиімділігін арттыруға байланысты қоғамдық ғылымдар бөлімінен Экономика институты теориялық бағыттағы өз алдына ғылыми-зерттеу институты болып жұмыс істеді. Бұл теориялық, методикалық және практикалық мәселелерді жүзеге асыру институттың негізгі тақырыптарынан ерекшеленіп тұрды. Институт құрамында оннан аса бөлімдер мен секторлар жұмыс істей бастады.

Әрбір ғылыми зерттеу институттарының атқарған іс-шаралары ғылыми қорытындылар мен белгілі бір дәлелді зерттелген жұмыстар, тұжырымнан өткен деректер мен аяқталған ғылыми-зерттеу жұмыстары, монографиялар, мақалалар болып баспасөз бетінде жарияланып тұрды.

Орталық Комитет пен республика Министрлер Кеңесі Ғылым академиясы жөнінен арнайы қаулы қабылдады. Онда ғылыми зерттеу жұмыстарының тиімділігін арттыру, аса маңызды теориялық мәселелерді талдау ісін тереңдете түсу, өндіріспен

байланысты нығайту, ғылыми кадрларды даярлау ісін ұлғайту, ғылыми мекемелердің материалдық-техникалық базасын нығайту міндетін алға қойған-ды. Президиум институттардың қызметін жақсартып, жұмысын бақылау шараларын белгілеп, кішігірім қосалқы буындарды жойды, барлық ғылыми қызметкерлер аттестациядан өтті.

Президиум өзінің отырыстарын уактылы өткізіп, ғылыми мекемелердің, жекелеген ғалымдардың есебін тыңдауды дәстүрге айналдырды. Әрине, есептері тыңдалып қана қоймайтын, шешімін күткен келелі мәселелер байсалдылықпен талқыланып, істің жолға қойылуына ықпал ететін, ғалымдардың нақты іспен шұғылдануына бағыт-бағдар беретін. Жұмыс жаңа арнаға түсіп, қанат жая бастады. Өмірдің өзі талап еткендей, жекелеген институттар аса маңызды ғылыми зерттеу салалары бойынша білікті кадрлармен нығайтылды.

«Менің Ғылым академиясындағы қызметім күрмеуі мол, күрделі уакытпен тұспа-тұс келді. Ғалымдар Сталиннің еңбектерін қалт жібермей, көз майын тауысқанша оқитын. Әсіресе, «Марксизм және тіл білімі мәселелері», «КСРО-дағы социализмнің экономикалық проблемалары» деген еңбектері әркімнің басына жастанып оқитын «қасиетті кітабына» айналған-ды. Аты аталған әуелгі еңбек философияны, тарихи материализм мен тіл білімі теориясын дамытуға қосылған тың сөз ретінде бағаланды. Екіншісінің де құны қырық қаралық еді. Қаны жерге тамбай тұрған. «Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кіреді» дегендей, айтуы келісті ме әлде айттырушысы зор болды ма, әйтеуір бү дүниеде осы еңбекке тең келер ештеңе жоқтай сипатталып, дәуір жаңалығы саналған-ды. Қысқасы, ғылым әлеміне, сан қырлы «асыл» дүние келіп қосылған-ды.

Оны, әрине, бүгін ғой мысқылдап отырғанымыз. Әйтпесе, ол кезде шаң жуытып көр... Құдай сақтасын... Қайта ғылыми конференцияларда, жиналыстарда, сессияларда тауратқа табынғандай сөз асылын теріп айтып, жырға қосқандай мадақтайтынбыз. Сол заматта-ақ оқу орындарының партиялық-саяси ағарту жүйесінің бағдарламаларына қосылды. Одан қара таныған жан қалтарыс қалмады, кез келген кәсіп, кез келген сала бойынша оқытылды. Ондайда, жасыратыны жоқ, науқан басталып кетсе, екпіні біраз жерге жететін. Партия органдарының нұсқауымен Ғылым академиясының ондаған оқымыстылары шұғыл облыстарға шығып, аудан-ауданды аралап, иін тірескен аудиторияларда, ертелі-кеш өтіп жататын жиналыстарда сабақ өткізіп, әбден-ақ сабылғаны бар. Қайда барса да, алдынан «ұлы көсемнің» данышпан ойлары шығатын. Әлбетте, өздері де аянып қалмайды, кемеңгер «көсемнің» көрегенділігін тынбай әңгімелеп, құлақтарына құяды» [2; 153 бет].

Кеңес өкіметі тұсында ғылыми жұмыстар партиясыз, көсемсіз болмауы керек болды.

Ғылыми зерттеу институттары ғылымының алуан түрлі салаларынан мамандар даярлайтын, қызметтен қол үзіп және сырттай оқытатын аспирантуралары болды. Себебі, институттарда докторлар мен кандидаттар дайындау зерттеу мекемелерінің басты міндеті еді.

Институттар ішінен ауыл шаруашылығы ұсақ ағза құрылысының өсу физиологиясы, мал азығын зерттеу, ұсақ организмдер тұқымдастығы мен түрлері, жалпы тірі организмдер ішіндегі жасушасыз тұқымдастығы мен биохимиясы, антибиотик, микробтарды жою, осылардың бәрін іске асыратын эксперименттік лабораториялардың ашылуы республикамыздың қарапайым халыққа деген үлкен жетістіктерінің бірі еді. «Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің, Министрлер Кеңесінің зор көмегі арқасында Ғылым академиясының құрамына енетін ғылыми мекемелердің тиімділігі едәуір артты. Республика экономикасы мен мәдениетін өркендетуге маңызды роль атқарған бірқатар институттар мен зертханалар ұйымдастырылды» [3;154б].

Ғылыми зерттеу мекемелерінің жұмыстарында Қазақстанның өзен-көлдері суының ұсақ ағза жағдайын зерттеу едәуір орын алды.

Институттардың ашылуы бір-бірімен тығыз байланысып, Қазақстанның ауыл шаруашылығының дамуына үлкен септігін тигізді. Себебі ол кезеңде еліміздің ауыл шаруашылығы тоқырауда болды. Ұлы отан соғысы жылдары барлық өнімдер майданға арналды, ал соғыстан кейінгі ауылдың жағдайы мүшкіл еді. Ауылдық жерлерде жұмысшы қолының жетіспеуі немесе техникалық жетіспеушіліктер орын алып, егістік аймақтарда қол еңбегі өнімі өндімеді. Кейбір аймақтарда ғана кәрістерді көшіріп әкелгеніне байланысты күріш алқаптары өсірілді. Егіс алқаптары тек 1952-54 жж. тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде көбейіп, ауыл аймақтарындағы халық нанға сол кезден кейін ғана тоя бастады. Институттың ғылыми-зерттеу жұмыстары әрі қарай ауыл шаруашылығы, халық шаруашылығын жақсарту негізінде өрбіді.

«Академия ірі ғылыми орталыққа айналып, Қазақстанның өндіргіш күшін дамытуға сүбелі үлес қосты. Ғылым академиясы өзге де ғылыми мекемелермен бірге кешенді экспедициялық отрядтар ұйымдастырып, шамамен 23 миллион гектар жердің егіске жарамдылығын айқындап берді» [2;155 б.].

Сөйтіп көптеген ашылған институттардың ашқан жаңалықтары мен ерен еңбектері өзінің ғылыми жетістіктерімен тәнті ете білді.

«Ғылым академиясында минералдық ресурстар, физика-математика, биологиялық және медициналық, қоғамдық ғылымдар болып төрт бөлімше жұмысы - 19 ғылыми-зерттеу институттарын, 9 секторды, астрономиялық обсерваторияны және ботаникалық бақты біріктірді» [2; 154 бет].

Орталық Комитет пен республика Министрлер Кеңесі Ғылым академиясы жөнінен ғылыми зерттеу жұмыстарының тиімділігін арттыру, аса маңызды теориялық мәселелерді талдау ісін тереңдете түсу, өндіріспен байланысты нығайту, ғылыми кадрларды даярлау ісін ұлғайту, ғылыми мекемелердің материалдық-техникалық базасын нығайту міндетін алға қою туралы арнайы қаулы қабылдады. Ғылыми зерттеу институттарының қызметін жақсартып, жұмысын бақылап отыруды енгізді. Барлық ғылыми қызметкерлер аттестациядан өтіп отырды.

Президиум өзінің отырыстарын уақтылы өткізіп, ғылыми мекемелердің, жекелеген ғалымдардың есебін жиналыстарда тыңдау міндетке айналды. Сол тыңдалған есептерінде айтылған мәселелердің талқыланып, жүзеге асу шараларын да қолға алатын. Осындай кезде жұмыстар жаңа бағыттарға ие болып, ауқымы кеңейіп, ғылыми институттарда зерттеу бағыттары бойынша мамандармен толысып отырды.

Дегенмен қазақтың көрнекті ғалымдары еліміздің, ұлтымыздың нақты болмысын жазудан бас тартқан жоқ. Қиын кезеңде Қазақ КСР Ғылым Академиясын басқарған Д.А. Қонаев республика ғылымының даму жұмыстарына зор үлес қосып 100-ден астам ғылыми еңбектер жазды.

Қазақ тарихының ақтаңдақ беттерін ашу тоқтамады. Қазақтың көрнекті ғалымдарының бірі Д.А. Қонаевтың еңбегі зор. Ерен еңбегімен атқарған жұмыстары, жазған еңбектері мен марапаттары бүгіндері музейінде ерекше мақанышпен айтылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақ КСР ҒА мұрағаты. 2-к., 1-т., 570-іс, 64-п.
2. Д.А. Қонаев. Ақиқаттан аттауға болмайды. – Алматы: «Санат», 1994. – 352 б. – Б. 154.
3. Қазақ КСР ҒА мұрағаты. 2-к., 1-т., 10-іс, 51-п.
4. Д. Қонаев музейі құжаттарынан

АКАДЕМИК М.-А.Х. АСЫЛБЕК ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІ

Құдайбергенова А.И.,

*Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты,
т.ғ.д., доцент, Алматы қ.*

Қазақстан ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан ғалымдардың тұлғалық рөлін көрсетудің, ғылыми-шығармашылық мұрасын талдап, еңбектерін саралау өзекті мәселенің бірі болып табылады. Себебі ұлттық мемлекетіміздің қалыптасуы мен дамуында маңызды қадамдарға барған тұлғаларымыздың қызметін бағалау Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» тұстарын айқындауға, шынайы тұжырымдарды нақтылауға және ғылымдағы «ұрпақтар сабақтығы» құндылығын сақтауға негіз болары сөзсіз.

Тарихи ғылымдағы «ұлылар» ретінде уақыт биіктігінен бағаланған тарихшылар қауымының өнегелі тұлғалары: Р.Б. Сүлейменов, М.Қ. Қозыбаев, Х.А. Арғынбаев, К.Н. Нүрпейіс, М.-А.Х. Асылбек, З. Қинаятұлы, Б.А. Төлепбаев, т.б., сондай-ақ, біліммен қанаттандырған ұям С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде (қазіргі әл-Фараби ат. Қазақ ҰУ) дәріс берген У.Х. Шәлекенов, А. Оразбаев, Ә.С. Тәкенов, М.Б. Ақынжанов, С. Жақыпбеков, Д.И. Дулатова, М.Д. Даришев, т.б. сынды ғалымдардан үлгі, тәлім-тәрбие алғанымды мақтан тұтамын. Тарих ғылымының тарландары деуге болатын ұлылардың әрқайсысының өмірі мен қызметі, тәлімі таусылмас, тұтас ғылыми эпопея!

Соның ішінде XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы қазақстандық тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі мен қоғамдық қызметімен есте қалған Мәлік-Айдар Хантемірұлының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 80 жылдық мерейтойында ерекше атап өтілер оны бар.

Өзінің саналы ғұмырын тарих, Қазақ тарихы, Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеуге арнаған академик Мәлік-Айдар Хантемірұлы Асылбековтың тағылымы тарих ғылымына адал боламын деген тарихшы-ғалымдар үшін өнегелігі шындата беретін тақырып.

Қазақты күштеп ұжымдастыру науқаны жылдары дүниеге келіп, ашаршылық пен қуғын-сүргін нәубеті кезінде балалық шағын өткізген, Ұлы Отан соғысы жылдарында майданға кеткен әке орнына тұтас әулетке бас-көз болған ұстазымыз 1945 жылы орта мектепті, ал 1948 жылы Шымкент мұғалімдер институтын бітірген. 1954 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін үздік дипломмен тамамдаған ол 1958 жылдан 2015 жылға, өмірінің соңғы күніне дейінгі ғылыми шығармашылық қызметін қазақстандық тарих ғылымының ордасы болған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен байланыстырды. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында: кіші ғылыми қызметкер, Қазақ КСР Ғылым академиясының Қоғамдық ғылымдар бөлімінің ғылыми хатшысы (1963-1968), Қазақ КСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері (1968-1980), бөлім меңгерушісі (1981-1984), директордың орынбасары (1984-1985), бөлім меңгерушісі және бас ғылыми қызметкер (1985-2015) міндеттерін атқарды.

Ғылым докторы, профессор, академик және Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері сынды атақ-дәрежелерге көрнекті ғалым ұзақ жылдардар аясындағы ізденудің, үзбей еңбек студің нәтижесінде қол жеткізді.

Академик Мәлік Хантемірұлының ғылыми зерттеушілік, қоғамдық, педагогикалық қызметтерінің ауқымы кең болды. Өзінің саналы ғұмырын қазақ халқы тарихының өзекті мәселелерін зерттеуге арнаған Мәлік ағамыздың ғылыми-

шығармашылық қызметін үш бағытқа топтастыруға болады. Олар: 1) Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы. Соның ішінде: XIX ғасырдың 2-жартысы мен XX ғасырдағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы, ұлттық мамандардың қалыптасуы, өндірістендіру үдерісі, Қазақстанда теміржолдың дамуы мен жұмысшылардың, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысындағы кемшін зерттелген тұстары, ұлттық интеллигенцияның тағдыры, тарихи тұлғатану мәселелері және т.т.; 2) Қазақстанның демографиялық даму тарихы; 3) Ұлттық материалдық ескерткіштерімізді жинақтау және халыққа таныту мәселелері және т.б. Сонымен бірге, тарихшы мамандарды дайындау жолындағы қызметі өзінше бір төбе! Аталған бағыттар оның шәкірттер дайындап, ғылыми мектебін қалыптастыруына негіз болды.

М.Х. Асылбектің басты ізденісі болып табылатын Қазақстан өнеркәсібі мен жұмысшыларының қалыптасуы [1, 2] мәселесі академиктің алғашқы шәкірттері, профессор С.К. Игібаев [3], С.Б. Нұрмұхамедов [4] ғылыми зерттеу жұмыстарында тереңдете ашылды. Ал, бұл тақырыптардың астары әлеуметтік-демографиялық мәселелерді зерттеуге әкелгені қисынды заңдылық болды. 1860-1918 жж. мерзімді басылымдар материалдары бойынша Ресейдің Қазақстандағы отарлау саясатының бағыттары мен нәтижелерін саралаған шәкірті Қ.М. Алдабергенов [5] кандидаттық және докторлық диссертацияларын қорғаған кездегі ұстазының тарихи, филологиялық білімінің тереңдігіне риза бола отырып, толыққанды көмегіне ие болғандығын ерекше атап көрсетеді. Сонымен бірге бұл мәселелердің арт жағынан халықтың демографиялық дамуының ерекшелігін ашу сұранып тұратындығына ұстаздың назар аударатыны байқалатын еді деп көрсетеді ол.

Өзінің ғылыми жұмыстарын жүргізуді шәкірт дайындау саласымен жалғастырған, өзіндік ғылыми мектебін қалыптастырған М.Х. Асылбектің Кеңестік кезеңде идеологиялық тыйым салынған тақырыптың бірі – демографиялық дамудың барысы, үрдістері, негізгі нәтижелері қарастырылған зерттеулер жүргізудегі рөліне тоқталып кетсек.

Кеңес дәуірінде, әсіресе 1920 ж. екінші жартысынан бастап Қазақстан тарихи демографиясы мәселелері жөнінде едәуір зерттеулер жарық көрді, бірақ, 1937 ж. Бүкілодақтық санақ Кеңес өкіметі басшыларының халық санының күрт өсуі туралы болжамын ақтамаған соң, Кеңес Одағы бойынша тұрғындардың демографиялық мәліметтеріне ресми тыйым салынды деуге болады. Кеңестік идеология барлық ұлттардың теңдігі мен өзін өзі билеу (өз алдына мемлекет құрып, бөлініп шығуға дейін) құқығы ашық жарияланғанымен, көп республикалардағы жергілікті халықтың азайып кетуі, Сібір мен Қиыр Шығыстағы ондаған ұлттың жоғалып кетуі, 1917-1923 жж, 1921-1922 жж., әсіресе 1931-1933 жж. ашаршылық себептерін, екінші дүниежүзілік соғыстағы адам шығыны көлемін және т.с. айтылмады. Тарихи демографиялық бағыттағы зерттеулер жүргізілмеді. Соған қарамастан, осы кездері жарияланған Б. Сүлейменов [6], П.Г. Галузо [7], А.Н. Нүсіпбеков [8], Г.Ф. Дахшлейгер [9] және басқа белгілі тарихшылардың еңбектерінде 1917 ж. революцияға дейінгі Қазақстан халқының саны мен құрамы және территориялық орналасуы жөнінде мәліметтер келтірілгенін Мәлік Хантемірұлы әрдайым атап кетіп отыратын.

Мәлік-Айдар Хантемірұлы маман жұмысшылар қатарында қазақтар үлесінің төмендігін, қазақстандық мамандар қатарында көші-қон үдерісінің арқасында сырттан келген өзге этнос өкілдерінің үлесінің басым екендігін байқап, бұл мәселенің тарихи демографиялық талдануының маңыздылығын түсінді. Ғалым қазақстандық тарих ғылымының «ақтаңдақ», ашылмаған тұсын дөп көре білді. Бұл оның тарихи демография саласындағы зерттеулер жүргізу мен демографиялық бағыттағы ғылыми мектебін қалыптастыруға негіз болды.

1970-1980 жж. тарихи демография ғылымы тоқыраушылықтан біртіндеп шыға бастады. 1980 жж. Н.Е. Бекмаханованың [10], Н.В. Алексеенконың [11] кітаптары жарық көрді. Бұл еңбектерде Қазақстан халқының 1917 ж. революцияға дейінгі этнодемографиялық дамуы мен көші-қон үдерістері қарастырылады. Бірақ, тарихи демография мәселелерін қамтыған зерттеулер әлі де шектеулі болды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде М.-А.Х. Асылбеков отандық тарих ғылымының кенжелеп қалған саласы тарихи демография мәселеріне баса көңіл бөліп, осы саланың дамуына қомақты үлес қосты. Ол тарихи демография саласы бойынша көптеген ғылыми мамандар әзірледі. Ғалымның өзі мен шәкірттерінің тарихи-демографиялық зерттеулері нәтижесінде елімізде халық санының өсіміне әсер еткен тарихи оқиғалар мен құбылыстардың астары айқындалып, жаңа ізденістердің бағыттарына жол ашылды.

М.-А.Х. Асылбековтың ғылыми еңбектерінде Қазақстанды шикізат көзіне айналдырған жедел индустрияландыру, жұмысшы табының қалыптасуы мен дамуы, оның ішінде өнеркәсіп пен көлікте ұлттық мамандарды даярлаудағы ерекшелік пен сыңаржақтылық жаңа көзқарас негізінде жан-жақты зерттелген, ол өндірістік дамудың көптеген аймақтарда экологиялық ахуалдың нашарлауына ықпалын нақты дәлелдермен көрсетті. Оның жұмыстарында республика өнеркәсібінің бүгінгі таңдағы ахуалы, өтпелі кезеңдегі бой көрсеткен жұмыссыздықтың себеп-салдарлары талданып, ұзаққа созылған әлеуметтік дағдарыстан шығу жолдары туралы ұсыныстар берілген. Индустрияландыру үрдісін зерттеу нәтижесінде, оның жалпылай да, нақтылы-тарихи да заңдылықтары айқындалған, қателіктері мен асыра сілтеулері де талданған. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына бұлардың осы күнге дейін кері әсер етіп, қазіргі нарықтық қайта құрулардың іске асуына кедергі болып отырғаны да көрсетілген. Ғалым Қазақстанның индустриялық дамуы тарихнамасы бойынша, оның мерзімдік ерекшеліктері, қиыншылықтары мен шеңбері жөнінде ғылыми ортада тың және жаңа пікір-таластың ой тастаған мәселесін көтерді; өзінің құжаттар мен шынайы пайымдаулар арқылы дәйектелген тұжырымдары бойынша, Қазақстанда индустрияландыру үрдісі Ұлы Отан соғысынан кейін де аяқталмағаны туралы қорытынды жасады.

1980 жж. 2 жартысынан бастап, шәкірттерінің бір тобы Мәлік Хантемірұлының тікелей басшылығымен Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуын зерттеуге тікелей бет бұрды. Қазақстанның демографиялық ахуалын объективті тұрғыда зерттеу нәтижесінде, М.-А.Х. Асылбек алғашқы болып Қазақстан халқының, еліміздің қазіргі территориясына сай, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы саны мен ұлттық құрамын, территориялық (қала-село-аймақтар) орналасуын және басқа демографиялық ерекшеліктерін нақтылап, анықтап берді. Ғалымның бұл тұжырымы Қазақстан халқының Кеңес дәуірі мен қазіргі егемендік жағдайда өсіп дамуын салыстырмалы түрде талдауға жол ашты. Миграциялық толқындардың республика тұрғындарының әлеуметтік және ұлттық құрамына әсерін, демографиялық апаттардың себептері мен зардаптарын анықтады, қазақтардың өз жерінде аз ұлтқа айналуын, олардың экономиканың индустриялық салаларындағы азшылдығын жан-жақты талдап қана қоймай, сонымен қатар қала тұрғындары құрылымында да төмендігін терең зерттеді. Ғалымның еңбектерінде Қазақстан қоғамының әлеуметтік құрамындағы өзгерістерге жаңа көзқарас ерекше пайымдалған. М.-А.Х. Асылбектің тарихи демография проблемалары бойынша еңбектері қоғамдық ғылымдарға барынша ықпал етіп, үстемдік жүргізген кеңестік идеологиялық факторлардың салдарынан ұзақ уақыт бойы тоқырауға ұшыраған ғылымның бұл саласына ірі бетбұрыс әкелді деп батыл айтуға болады.

1991-1993 жж. шәкірттерінің бір тобы тарихи демография саласы бойынша, М.Х. Асылбектің жетекшілігімен «Қазақстан халқының әлеуметтік және ұлттық құрамындағы өзгерістер (1917-1989 жж.)» тақырыбында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Негізгі ғылыми нәтижелері: алғаш рет Қазақстан халқының әлеуметтік құрамы мен ұлттық құрылымындағы ұзақ мерзімдегі өзгерісі көрсетілді. Зерттеулерде, әсіресе, өтпелі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың нәтижелеріне баса назар аударылды (М.Н. Сдыков [12], В.В. Козина [13], М.К. Төлекова [14], С. Айымбетов [15], Л.Т. Қожакеева [16], Б.О. Жангуттин [17], А.И. Құдайбергенова [18, 19], А.М. Жаркенова [20] және т.б. еңбектері).

Халықтану саласындағы сенді бұзарлықтай зерттеу жұмыстары: М.Х. Асылбек пен Ә.Б. Ғалидың «Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық процестер (1917-1980 жж.)» [21] монографиясы қоғамдық ғылымдардың кеңес заманында қатты идеологиялық тегеурінде болған саласы – тарихи демографияға бетбұрыс әкелді. Бұл еңбекте Қазақстанның әлеуметтік-демографиялық дамуы кең көлемді әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер негізінде алғаш рет қарастырылды. Айтып кету керек, қазіргі кезде Тарих және этнология институтының тарихи зерттеу саласының бірі болып отырған тарихи демография ғылыми саласындағы зерттеу жұмыстарының жалғасуы Мәлік ағамыздың өндірістендіру мен жұмысшы мамандардың қалыптасу тарихын зерттеу барысындағы ғылыми қызметімен тығыз байланысты.

XX ғ. соңы – XXI ғ. басында Қазақстанның ғылыми әдебиеті тарихи демографиялық сипаттағы еңбектермен толықтырыла түсті. Қазақстанның батысында, шығысында және орталығы Тарих және этнология институтының тарихи демография бөлімі болып табылатын, тарихи демография мен Қазақстанның XIX-XXI ғғ. әлеуметтік-экономикалық дамуы саласының маманы, академик М.Х. Асылбековтың жетекшілігіндегі тарихи демографиялық мектеп қалыптасты. Қазақстандық тарих ғылымының тарихи демография саласының ғылым ретінде қалыптасуының негізін қалаушы – М.Х. Асылбековтың Ә.Б. Ғалимен [21], В.В. Козинамен [22], А.И. Құдайбергеновамен [18], А.М. Жаркеновамен [20] және т.б. бірлескен еңбектерінде Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуының негізгі үрдістері сараланды. 1897-2009 жж. арасындағы санақтар нәтижесінде бір ғасырдан аса уақыт ішінде Қазақстан халқының саны, оның өсіп-өну жолдары мен қарқыны жан-жақты және жаңаша зерттелді деп айтуға толық болады. Сондай-ақ, ғалымның ізденістері Қазақстан халқының сан жағынан өсіп, құрамы бойынша (ұлттық, жас-жыныстық, әлеуметтік, білім деңгейі және т.б. өзгерістер) дамуы XIX ғ. екінші жартысынан бүкіл XX ғ. бойы негізінен көші-қон үдерістерінің, оның ішінде сырттан келген келімсектердің толқындарының әсері екенін айқындады.

1990-жж. демографиялық зерттеулер бойынша жаңа және тез дамушы бағыт – көші-қон үдерістерін зерттеу бағыты қалыптасты. Бірақ ол бағыттағы жұмыс-тарда қарастырылатын басты мәселе қазіргі кезеңдегі халықтың көші-қон қозғалыстарына бейімділігі, үдерістің әр түрлі қырлары, Қазақстан Республика-сының көші-қон саясатын қалыптастыруға қатысты пікір-тұжырымдар және т.б. Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі жай-күйіне арналады. XXI ғ. алғашқы онжылдығында Қазақстанда көші-қон тарихын зерттеу «ақтандақ» беттерін ашу, нақтылық пен шынайылық тұрғысынан талдау бағытында жүргізілуде.

Мәлік Хантемірұлының ғылыми шығармашылығын талдаған сайын, «Асқар тау алыстаған сайын биіктей береді» дегендей, оның ғылыми, тәлім-тәрбиелік мұраларының маңызы мен өміршендігін ерекше сезінеміз. Шәкірттерімен әңгіме барысында академик тарих ғылымының бүгінгі жағдайын, өзекті мәселелерін,

зерттелуі кемшін тұстарын айта отырып, мәселелердің жан-жақты қырлары мен кейбір теориялық-методологиялық тұстарын үнемі айтып отыратын, ол ойлар біртіндеп ірі ғылыми тұжырымдарға айналатын. Сонымен бірге шәкірттерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарының тақырыптарына айналатын [23-25]. Мысалы, Қазақстан тарихындағы танымал ұлттық тұлғаларымызға тарихи тұрғыдан шынайы баға бере отырып, әрбір адамның өз заманының перзенті екеніне, сол кездегі саяси-идеологиялық жағдайдың әсеріне көңіл аудартып, тұлғалар мәселесін зерттеуде асығыс шешім қабылдамауды ескертіп отыратын. Осы тұрғыдан алғанда да ол кісінің жастарға қалдырған мұрасы өте көп.

М.Х. Асылбек Қазақстанның көрнекті ғалымдары мен саяси қайраткерлерінің еңбектеріне үлкен құрметпен қарап, олардың қызметтері мен ғылыми мұрасына көңіл бөлді. Ғалымның жетекшілігімен және тікелей қатысуымен қазақтың көрнекті қайраткерлері Ө. Бөкейханның, М. Тынышпаевтың, Т. Рысқұловтың, ғалым-ұстаз С.Е. Толыбековтың, А.М. Панкратованың, П.Г. Галузоның, А.Н. Нүсіпбековтың, Б. Сүлейменовтің, Г.П. Дахшлейгердің, С.Н. Тәжібаевтың, М.Қ. Қозыбаевтың т.б. қайраткерлердің қызметіне қатысты жұмыстар жарық көрді [26-29]. Мәлік ағамыздың *тұлғатану мәселелеріне* байланысты еңбектерінің маңыздылығы сонда, ол қазақстандық тарих ғылымындағы ірі тұлғаларға қатысты «Кейінгі тәуелсіздік жылдары ішінде қалыптаса бастаған жаңа саяси-ғылыми көзқарастардың қатал да әділ деңгейінен үңіле қарағанның өзінде бірнеше аға буын тарихшы ғалымдарымыздың халық басынан өткен қилы-қилы замандарды, дәуірлер мен кезеңдерді, шым-шытырық оқиғалар мен өзгерістерді зерттеуде қыруар еңбек етіп, өшпес мұра қалдырғандығына көзіміз жетеді» деген тұжырымды ұстанып, өз мақалаларында әрбір тұлғаның ерекшеліктерін нақты көрсетіп отырды.

Мысалы, М.Х. Асылбек өзінің ұстазы Бегежан Сүлейменовтың тарих ғылымы саласына келгенге дейінгі өміріне талдау жасап, жекеше тұрған күрделі мәселе ретінде – 1950 ж. басында Мәскеу мен Қазақстанда, әсіресе Алматыда, тарихшы және әдебиетшілер қауымында орын алып, өрлеп, шектен шыққан, тарих ғылымының докторы, профессор М.П. Вяткиннің редакциясымен шыққан Е. Бекмахановтың «Казахстан в 20-40 годы XIX века», Алма-Ата, 1947» деген монографиясында зерттелген Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы туралы айтыс-тартысқа Б. Сүлейменовтың қатысуы туралы пікіріне келейік. Ол «Е. Бекмахановтың ең қатаң әрі тұрақты сыншыларының бірі болған Б. Сүлейменов, оның тым өткірлігіне қарамастан, Кенесары қозғалысын реакциялық, феодалдық-монархиялық емес, керісінше отарлауға қарсы, стихиялық деп санады» деп атап көрсетеді. Әрбір адам өз заманының перзенті. Кеңестік идеологиялық, құқықтық қысым жағдайында Б. Сүлейменовтың бұндай пікірді жариялауы үлкен ерлікті қажет ететінін көрсетіп, оның тұлғалық бейнесіне назар аудартады, болашақ зерттеулерге өзек болатын мәселелерді белгілейді: «Осы жерде сауал туындайды: бұл қалайша, Е. Бекмахановты «әшкереледі», бірақ Б. Сүлейменовты одан ерте тұтқындап, соңынан босатты. Қазақстанның екі аса ірі кеңестік тарихшыларының тағдырларындағы осы айтарлықтай факт анағұрлым байсалды және арнайы зерттеулерді қажет етеді, - деп ойлаймын. Біз өз тарапымыздан, Б. Сүлейменовтың 1951-1952 жж. әшкерелеушілерге, соның ішінде Ж. Шаяхметов басқарған Қазақстан Компартиясының ОК басшылығына қарсы әрекеттері мен сөйлеген сөздері мұнда басты роль атқарды, - деп есептейміз – Е. Бекмахановпен есеп айырысу үшін, бірінші кезекте оларға Б. Сүлейменовты қоғамнан оқшаулау қажет болды» деп өз пікірімен бөліседі.

Сол жылдары Мәлік ағамыз: «Мен Қазақстан тарихы үйірмесіне қатысып, Б. Сүлейменовпен, В.Ф. Шахматовпен Е. Бекмахановпен, араласа бастадым. Студенттер конференциясында баяндамалар жасадым. Көп кешікпей, 1950 ж. 26 желтоқсанда «Правда» газетінде «За марксистско-ленинское освещение вопросов

истории Казахстана» деген үлкен мақала (авторлары: Х.Айдарова, Якунин, Т.Шойынбаев) жарияланды да, республикада, әсіресе Ғылым Академиясы мен Университетте, оның ішінде тарихшылар арасында айтыс-тартыс басталды. «Ұлтшылдарды» әшкерелеу, қуғын-сүргінге салу науқаны басталды. Академия президенті Қ. Сәтпаев, университет ректоры Т. Тәжібаев және т.б. орнынан түсті. М. Әуезов Мәскеуге кетіп, бас сауғалады. Тарихшылардан алдымен Б. Сүлейменов, сонан соң Е. Бекмаханов 25 жылға сотталып, жер аударылды. Университеттегі студенттерді қудалау жүріп жатты, кейбіреулері оқудан шығарылып, сотталды. Университет комсомол комитеті хатшысы С.Жақыпбеков орнынан алынды. Барлық науқан Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысына кері баға беріп, реакциялық-монархиялық көтеріліс деп санау бағытында жүрді. Мен де бұл қуғыннан тыс қалмадым. «Ұлтшыл» деп, университет комсомол комитеті қатаң сөгіс берді. Партия тарихы мамандығынан Кеңес Одағы тарихына ауыстырды, тіпті Қазақстан тарихына да жібермеді. Бұл 1950-1953 жж. қазақ ғылымы мен біліміне қиянат жасалған қайғылы да, қасіретті де жылдар еді» деп еске алатын.

1980 жж. бастап өмірінің соңына дейін республикалық көлемдегі тарихи демография саласындағы зерттеу жұмыстарына жетекшілік жасаған академик М.Х. Асылбек 2001 ж. дейін Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында бөлім меңгерушісі міндетін атқарды. 1994 ж. Институт құрылымындағы өзгерістер болып, «Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінің тарихы» және «Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық проблемаларының тарихы» бөлімдері негізінде «Кеңес дәуіріндегі Қазақстан тарихы», «Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси проблемалары» және «Тарихи демография» деп аталатын үш ғылыми бағытты зерттейтін бөлімдер құрылады. Негізгі зерттеу бағыты тарихи демография мәселесі болып табылатын бөлімнің тарихы осы кезден басталды. Бөлім 1995 ж. Қазақстанның жаңа заман тарихы және тарихи демография бөлімі деген атаумен өз қызметін бастады.

2007 ж. 10 маусымда Қазақстанның жаңа заман тарихы мен тарихи демография бөлімінің екіге бөлінуі негізінде «Тарихи демография және әлеуметтік процестер» бөлімі құрылды (меңгерушісі – т.ғ.к., доцент Рүстемов С.К.). Бөлім 2012 ж. 1 наурызда «Халықтану және тарихи тұлғатану мәселелері» аталып қайта құрылып (меңгерушісі – т.ғ.д., доцент Құдайбергенова А.И.), 2019 ж. 30 сәуірінен «Тарихи демография және Қазақстан халқы Ассамблеясы» деп аталды. 2020 ж. 5 қаңтарынан бөлім меңгерушісі міндетін PhD, қауымдастырылған проф. Т.Ә. Әпендиев атқаруда.

Менің байлығым – менің шәкірттерім» деп отыратын Мәлік ұстаз! Академик шәкірттері арқылы қазақ ұлтының дәстүрлі болмысының ғылымның дамуында сақталуының үйлесімділігі үлгісін көрсетті. Ұлттық мүддені көздеуді өзінің де, шәкірттерінің де негізгі мақсатына айналдыра білді. Ұстаз 50 ғылым кандидаттары және 13 ғылым докторларын дайындады. 15 монография, 346 ғылыми еңбек жариялады. 5 томдық «Қазақ ССР тарихы», 5 томдық «Қазақстан тарихы», «Қазақстан тарихы. Очерк», «История рабочего класса Советского Казахстана» екі томдық және т.б. күрделі еңбектерді жазуға араласты.

Мәлік Хантемірұлы негіздеген мектептің ұстанымын Мәлік ағаның сөзімен аяқтасам: «Тарих ғылымын дамыту үшін шынайы пікірталас (дискуссиялар) өте қажет, бұл пікірталаста нақты, дәлелді, жаңа деректер мен әдебиетке сүйеніп пікір айту – үлкен ғылым жолы. Бұрынғы тұжырымың қате болса, одан ашықтан-ашық бас тартып, себептерін түсіндіру керек. Пікірталаста жеке басқа тиісуден, асығыс тұжырым жасаудан аулақ болған жөн. Ғылым жолы таза, әділ болуы керек».

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1 Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970 гг.). – Алматы: Наука, 1973. – 328 с.

2 Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970 гг.): Дисс. ... д-ра ист. наук. – Алма-Ата, 1974. – 416 с.

3 Игибаев С.К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана: численность, состав, положение (1861-1917). – Алма-Ата, 1990.

4 Нурмухамедов С.Б. Индустриализация и рабочий класс Казахстана (1926-1941): опыт концептуального переосмысления проблемы. – Алма-Ата, 1992.

5 Алдабергенов Қ.М. Ресейдің Қазақстандағы отарлау саясатының бағыттары мен нәтижелері (1860-1918 жж. мерзімді басылымдар материалдары бойынша. – Алматы, 2000.

6 Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX-начала XX вв. (1867-1907 гг.). – Алма-Ата: АН КазССР, 1963. – 411 с.

7 Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. –Алма-Ата: Наука, 1965. – 345 с.

8 Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1966. – 243 с.

9 Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.) – Алма-Ата: Наука, 1965.- 536 с.

10 Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX-1917 г.). – М.; Наука, 1986. – 244 с.

11 Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана [Текст]: численность, размещение, состав, 1870-1914 гг. / Н. В. Алексеенко; [отв. ред. Г. Ф. Дахшлейгер]; Акад. наук КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова... – Алма-Ата: Наука, 1981. – 109 с.

12 Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. – Алматы: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2004. – 408 с.

13 Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX в. – 3 - годы XX в.). – Алматы, 2000; Козина В.В. Население Центрального Казахстана (40-е годы - Конец XX в.). – Алматы, 2001.

14 Төлекова М.К. Жетісу халқы: тарихи-демографиялық талдау. – Алматы: Нұрай Принт Сервис, 2011. – 128 б.

15 Айымбетов С. 1926-1939 жылдар аралығындағы Қазақстан халқының этнодемографиялық және әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер: тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1998. – 29 б.

16 Қожакеева Л.Т. Социально-демографическое развитие населения городов Южного Казахстана во второй половине XIX - начале XXI вв.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Кожакеева, Ляззат Темирбековна ... – Алматы: [Изд-во «Экономика»], 2010. – 449 с.

17 Жангуттин Б.О. Формирование славянского населения в Казахстане (численность, миграционный процесс в конце XIX-XX вв.) автореф. ... д-ра ист.наук. – Алматы, 2010. – 52 с.

18 Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.). – Алматы: Өркениет, 2005. – 160 б.

19 Құдайбергенова А.И. Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы көші-қон үрдістері: тарих-демографиялық аспект (1917-1991 жж.). – Алматы: Елтаным, 2011. – 416 б.

20 Асылбеков М.Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана в конце XIX-начале XX вв. (1897-1917 гг.). – Алматы: Өркениет, 2001. – ³⁵ с.

21 Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.

22 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Өркениет, 2001. – 112 с.

23 Асылбеков М.Х., Алтаев А.Ш. Историко-демографические процессы в Казахстане: традиции, современное состояние и перспективы // Отан тарихы. –1999. – № 1. – С. 23.

24 Еңсенов Қ.А. Қазақстандағы көші-қон процестері және оның зерттелуі (1926-1959 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 29 б.

25 Салимгереева Ш.А. Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық дамуы (1897-2007 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы: 2009. – 30 б.

26 Асылбеков М.Х. Бекежан Сүлейменов – тарихшы-ғалым. – Алматы: Өркениет, 2001.

27 Асылбеков М.Х. Бірегей ғалым: [Тарих ғылымдарының докторы, профессор О.С. Смағұлов туралы] // Қазақ тарихы. 2001. N 1. 3-5 бб.

28 Асылбеков М.Х. Қазақтың алғашқы академик тарихшысы // Айтулы Ақаң еді. – Алматы, 2001. – 128-143 бб.

29 Асылбеков М.Х. Тарих ғылымының тарланы [Академик М. Қозыбаевтың 70 жасқа толуына орай] // Академик Манаш Қозыбаев: мерейтойлық жинақ. – Алматы, 2001. – 57-60 бб.

АКАДЕМИК САҚТАҒАН БӘЙШЕВТІҢ ОТАНДЫҚ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫН ДАМУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Мамбетов Б.М.,

*Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ докторанты,
Шымкент университетінің аға оқытушысы,
Шымкент қ., bek.kz.8080@mail.ru*

Тұрсұн Х.М.,

*Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ профессоры, т.ғ.д.,
Түркістан қ., tursunhazret@mail.ru*

Кеңестік қоғамда партиялық-мемлекеттік номенклатураның жоғары эшелонында қызмет еткен қайраткерлердің қызметі мен өнегесін бағалауда оларға деген жатырқаушылық көзқарастардың орын алып келе жатқаны белгілі. Бұл жатырқаушылықтың астарында тоталитарлық биліктің ұлтқа қарсы жүргізген саяси қуғын-сүргін саясатының ауыр да апатты салдарлары тұрғаны белгілі. Солай дегенмен, кеңес қоғамында ұлттық құлдыраумен қатар өрлеу де болды, кемшілікпен жетістіктер қатар жүрді, кеңестік, пролетарлық үлгіде болса да мәдениет пен өнер дамыды, ғылым мен білімнің жаңа көкжиегі ашылды. Осы қарама-қайшылықты құндылықтарға байыпты баға берілуі керек. Кеңес қоғамындағы жетістіктер де, қайғы-қасіреттер де біздің ортақ тарихымыз болғандықтан оны тарихи жадтан ажыратып, күресінге тастауға біздің әддіміз жоқ деп ойлаймыз. Кеңестік қоғамда барынша тамымал болған тұлғалардың бірі Сақтаған Бәйішевтің ғылым жолындағы шығармашылығы мен ұйымдастырушылық қызметінде оның отандық тарих ғылымының дамуына қосқан үлесін арнайы желі етіп қарастыру мақаламыздың басты мақсаты болып белгіленеді.

С.Б. Бәйішев 1931 ж. 18 майда ҚазОАК жанынан Қазақ өлкелік комитеті секретариаты қаулысымен құрылған марксизм-ленинизм институтында еңбек жолын бастады. Бұл атау кейіннен 1933 ж. сәуір айынан марксизм-ленинизм Қазақ ғылыми-зерттеу институты болды. Ал 1934 ж. 11 сәуірінен БКП(б) Қазақ Өлкелік комитеті бюросы қаулысымен Қазақ атқару комитетінен, Қазақстандағы БКП(б) біріккен партия архиві бөлімшесі және Маркс-Энгельс-Ленин-Сталин Қазақ институты болып қайта құрылды. 1939 ж. 2 желтоқсанда БКП(б) ОК қаулысымен партия архиві құрамынан шығарылып Қазақстан КП(б) ОК тапсырылған Маркс-Энгельс-Ленин институты Қазақ филиалына айналды [1, 272 б.].

Сақтаған Бәйішұлы 1937 ж. партия тарихы институтының директоры болып тағайындалды [3, п. 37]. Өзіне сеніп тасырылған осындай білікті мекеменің басшылығы өзінен жоғары біліктілікті талап ететін қызмет екенін жақсы түсінген жас маман мекеменің алдында тұрған келелі міндеттерді іске асыруға баса көңіл бөлген.

С. Бәйішевтің партия институтының директорлығында және газет редакторы болған жылдар тарихтың қаралы оқиғалары өткен кезең екендігі мәлім. Сондықтан ол 20-30 жылдардағы трагедияны көзімен көріп, басынан өткерген адам. Бірақ, халқының басындағы аласапыран нәубет туралы түсінігі мен тұжырымы мол болса да, шешіліп ештеңе айтпаған, ішінен тынған.

С. Бәйішевке ҚКП(б) ОК хатшысы Скворцовтың берген мінездемесінде «Теориялық тұрғыдан жеткілікті дайындығы бар, партия ұйымының өміріне белсене араласады, партиялық тапсырмаларды адал орындайды» деген баға оның шынайы партиялық қызметкер бола алғандығының айғағы еді.

1946 ж. 23 сәуірінде С. Бәйішев КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы көркемөнер басқару қызметінен босатылып, ҚКП(б) ОК жанындағы Тимофеев басқаратын партия тарихы институтының жоғары ғылыми қызметкерлігіне Маркс, Ленин шығармаларын аудару жұмысына мүше етіп жұмысқа алынған [3, п. 38-39].

Ол марксизм-ленинизм ғылыми зерттеу институты филиалының жоғары ғылыми қызметкері бола жүріп, ұйымдастырушылық қабілетімен тереңірек таныла түседі. Ортасымен, жалпы қызметкерлермен араласып, қарым-қатынас жасауы әдепті әрі салмақты да шыншыл деген пікірлерге ілігеді. Артынша Марксизм-ленинизм институты классиктердің еңбектерін қазақ тіліне аударуда аса қырағылықпен көзге түседі, сөйтіп бөлімнің редакторы болып жұмысқа кіріседі [1, 272 б.].

1945 ж. институт директоры Тимофеев денсаулығына байланысты басқа жұмысқа ауыстырылады. 1947 ж. 30 қыркүйекте ҚКП(б) ОК № 395 отырысы мәжілісінде Н.Т. Тимофеевті босатып, бұл қызметке С. Бәйішевті жоғары ғылыми қызметкерліктен институт директорлығына тағайындаған [3, п. 40]. Бұл С. Бәйішевтің осы қызметке екінші рет қайта тағайындалуы болатын.

С. Бәйішев осындай басқару саласындағы қызметтерінде өз міндетіне үлкен жауапкершілікпен қарап, мекемеге білікті де білімді жас мамандар дайындап, оларды ғылыми жұмыстың қыр-сырына үйретті. Олардың институт жоспарын жоғары деңгейде атқаруларына сенімдері артты.

С. Бәйішевтің институт басқарған алғашқы кезінен бастап-ақ елеулі өзгерістер болды. Онда ол терең ізденістерінің барысында көптеген ғылыми-практикалық конференцияларда баяндамалар жазып, ғылыми мақалалар жариялады. Нәтижесінде Қазақстанның социалистік индустриализациясының тарихына аса басымдылықпен ден қойып, онда ғалымның Қазақстандағы халық шаруашылығы дамуының жолдарын талдап, болашақтағы индустриализацияның тоқтаусыз даму жолдарын зерттеді. Бұл қайткенде еліміздің жер байлығын өз күшімізбен өндіріп, оны халық игілігіне жұмсау мәселесін көрсетуге тырысқандығы еді.

Ол практикалық және ғылыми жұмыстарды атқара жүріп 1948 ж. 22 маусымда Қазақстан Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография мен Тіл және әдебиет институтының біріккен кеңесінің шешімімен «Социалистическая индустриализация Казахстана» деген тақырыпта экономика ғылымдарының кандидаттығы дәрежесін алу үшін диссертация [1, 274 б.] қорғады.

Қазақ КСР Ғылым академиясы төралқасы 1958 ж. «Қазақ ССР тарихының» екінші томын дайындауды жоспарлады. Оған қатаң сүзгіден өткен арнайы редакциялық алқа құрамы бекітілген. «Қазақ ССР тарихының» алғашқы басылымы жөнінде өрбіген саяси қуғындаудан кейін осы екінші томның редакциялық алқасына енгендерден саяси-идеологиялық мәселелерде аса мұқият болу талап етілді. Редакторлар қатарына сол кездегі көрнекті академик ғалымдар – әдебиетшілер мен тарихшылар енді. Академик С.Н. Покровский бас редактор болса, М.О. Әуезов, С.Б. Бәйішев, С.Б. Бейсембаев, Г.Ф. Дахшлейгер, С.К. Кеңесбаев, С.М. Мұқанов, А.Н. Нүсіпбеков, А.Е. Тұрсынбаевтар салалық редакторлар болып бекітілді [3, п. 60].

1958 жылы 19 шілде «Қазақ ССР тарихының» II томының алқалар мүшесі негізгі жұмыстарын аяқтап, Тарих және этнология институтының бөлім отырысында талқыланды. С. Бәйішевтің басшылығымен талқылау қорытындысы бойынша екінші томның маңыздылығы мен міндеттері саралана келе, редакциялық алқасына жүктеледі.

Бұдан басқа да 60-жылдары «Очерки истории Компартии Казахстана» деген кітап әзірленеді. С. Бәйішевтің Ғылым академиясының вице-президенті ретінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің очерктерін шығаруға арнайы құрылған

редколлегия мүшесі болды. Нұрымбек Жандилдин Орталық Комитеттің хатшысы. Редколлегияда ол екеуінен басқа Серікбай Бейсембаев болды. М.Қ. Қозыбаев редколлегияға хатшы еді. Бұл ұжым айына екі рет жиналып, жазылып жатқан «Очерки истории Компартии Казахстана» кітабының тарауларын талдайды. С. Бәйішев сол редколлегияның ең негізгі күші болған соң, әрбір бетке түзету енгізіп, тұщымды пікір айтады. Мұндай жұмыстарда С. Бәйішевтің ғажап жері, әрбір сөзді хаттап, жазба түрде тапсырады. Келесі жиынға келгенде өткен жолғы ескертпелерін сұрап, өзі алып кетеді. Сөйтіп қолжазбаларын еңбек етіп шығып, елден бағасын алғанша сақтайтын болған [1, 275 б.] екен. Бұл – С. Бәйішевтің жұмыс стилі ғана емес, партиялық қызметтен қанына сіңген жауапкершілік еді.

Академик Бәйішевтің айтулы әрі арнайы, яғни өзіне тән ғылыми және ұстаздық мектебі болды. Ол Қазақстанның сол кездегі әлеуметтік-экономикалық өмірі мен тарихының аса маңызды проблемаларын анықтап, оларды терең зерттеуге қамқорлық жасады. Оның алдынан өткен 150 шәкіртінің 30-ы ғылым докторы болды [1, 276 б.]. Атап айтсақ, М.Қ. Қозыбаев, А. Қошанов, Я. Әубәкірұлы, У. Баймұратов, С. Сатыбалдин, М.Ғ. Елеусізов, Д.К. Қабдиев, Ө. Шеденов, К. Қажымұрат, А. Ризаходжаев, Р.Р. Кенжегузина, О. Смағұлов, Қ. Сапарғалиев сынды тағы басқа докторлар шыққан, олар Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академиктері болды. Демек, тек осы еңбегімен ғана ғалым артына өшпес із қалдырды. Оның ізбасарлары мен шәкірттерінің көп болатын себебі Сақтаған Бәйішұлы тынымсыз ғылыми ізденіс пен белсенді педагогикалық қызметті шебер ұштастыра білгендігінде болса керек. Сондықтан да ол шыдаммен өзінің тікелей қызметтерімен бірге отыз жыл бойы білімнің қара шаңырағы – Қазақ мемлекеттік университетінде және Алматы халық шаруашылығы институтында оқытушылық қызметті де атқара білді.

1955 ж. 5 шілдеде Қазақ ССР Ғылым Академиясының Президенті Қ.И. Сәтпаевтың басшылығымен өткізілген жалпы мәжілісте С. Бәйішев вице-президент болып сайланған жиында Қаныш Имантайұлы, Мұхтар Әуезовтер Сақтаған Бәйішевті өз қатарларына зор құрметпен қуана қабылдады. Бұл туралы мұрағат құжаттарында 1956 ж. 15-16 маусымда Қазақ ССР Ғылым Академиясының С. Бәйішевті академиктікке және сол жиналыста Академияның вице-президенттігіне сайлауы туралы хаттаманы оқығаннан байқауға болады. Академия президенті Қ. Сәтпаев ғылым кандидаты болса да С. Бәйішевті вице-президенттікке ұсынады. Оны М. Әуезов, Т. Тәжібаев, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев бірауыздан қуаттайды. Сақтаған Бәйішұлы туралы тарихи жиналыста ол туралы жалпы қызметі жайлы ешбір сын ескертпе айтылмапты. Өйткені С. Бәйішев өзінің ғылыми еңбегімен, қоғамдық-саяси қызметімен академик болуға да, вице-президент болуға да әбден лайық еді [3, п. 54].

Қазақ ССР Ғылым академиясының вице-президенті қызметінде қоғамдық ғылымдардың әртүрлі өкілдерімен тығыз байланыста болады.

«Қазақ КСР тарихының» екі томдығын дайындау және оны баспадан шығаруды тікелей өз құзырына алған С. Бәйішев 1958 ж. 19 шілдеде ҚКП ОК хатшысы Н.Д. Жандилдинге жазған қызметтік хатында екінші том негізінен аяқталды дей келіп, осы томның редакциялық алқасын М. Әуезов, С. Бәйішев, Г.Ф. Дахшлейгер, С. Кеңесбаев, С. Мұқанов, А. Нүсіпбеков, С.Н. Покровский құрамында бекітуді сұрайды [2, 276 б.].

С. Бәйішевтің еліміздегі тарих ғылымының сын кезеңдегі жағдайы туралы пікірлері мен көзқарастарына талдау жасау көп мәселеге айқындық береді. Партия тарихы институтын бірнеше жыл басқарып, 2 томдық «Қазақ ССР тарихы» академиялық жинағының редколлегиясын басқарған академиктің отандық тарих ғылымының дамуы мен қалыптасуы туралы айтары аз емес еді. Сол кезеңде

қалыптасқан идеологиялық дәстүрге сай «Некоторые вопросы исторической науки» [4, п. 1-32] деп аталатын баяндамасында республиканың тарих ғылымы елеулі жетістіктерге жеткендігін және алдағы дамуда дұрыс бағытпен келе жатқандығын атап көрсетеді. Әсіресе, тарихи кадрлардың құрамына талдау жасағанда көптеген «большевиктік теориялық дайындықтан өткен» қоғамдық ғылымдардың оқытушылары, бұрынғы партия-кеңес қызметкерлері өздерінің біліктілігін көтере отырып өз халқының тарихындағы өзекті проблемаларды зерттеуді қолға алған. Әсіресе, алдыңғы қатарда партиялық интеллегенция тарих ғылымында батыл ізденістер жасауда екендігін атап көрсетеді. Академиктің бұл тұжырымдары кеңестік қоғамда тарих ғылымының саяси идеологиялық қызметіне баса мән берілгендігін және тарих ғылымының бүкіл құрылымы, соның ішінде кадр дайындау істері де осы бағытқа жұмылдырылғандығын тағы да бір айқындай түседі.

«Менің пікірімше, қазіргі тарих ғылымының дамуында шешіп алмаса болмайтын бірқатар мәселелер бар» [4, п. 5] деген бас тарихшының (*иеленген лауазымының құзіреті С. Бәйішевті республиканың барлық тарихшыларының атынан сөз сөйлеуге саяси және моральдық құқық берген деп ойлаймыз - авт.*) тұжырымын әрі қарай таратып көрейік. Ол қандай шешімін күткен мәселелер болды екен?

Академиктің талдауында соңғы 3-4 жылда қазіргі заманғы тақырыптарды жан-жақты және терең зерттеу жөнінде ғылыми ортада пікірталас өрбігендігін, бұл мәселеге ҚК(б)П ОК идеология мәселесіне қатысты қабылданған шешімдерде бірнеше рет назар аударғандығына тоқталады. «Өкінішке орай, большевиктік тұрғыда мойындауымыз керек, бұл салада мүлдем аз жұмыстар атқарылды. Тарихымыздың өткен кезеңі әлі де болса біздің тарихшыларымыздың көп уақытын зая кетіріп келеді» [4, п. 6] дей отырып, соғыс жылдары, одан кейінгі кезеңде Қазақстан тарихшыларының арасында қызу пікірталас өрбігендігіне тоқталады. «Тарихшылардың көп уақытын зая кетірген пікірталастар өткен тарих мәселесіне, соның ішінде әлдебір ханның немесе ақынның тұлғасына, ескі көшпелі қазақ қоғамының қосалқы мәндегі экономикасы мен мәдениеті, қазақтардың рулық құрылысының құқықтық және тұрмыстық мәселелерінің төңірегінде, Қазақстанның өткен кезеңдегі феодалдық-патриархалдық қатынастары және т.б. төңірегінде өрбіді» [4, п. 6-7] деген тұжырымы кеңінен талдауды қажет етеді. Дегенде, бұл пікірталаста орын алған мәселелердің қатарына Кеңесары ханға қатысты Е. Бекмахановтың зерттеуі және М. Әуезовтың зар-заман ақындарына қатысты зерттеулері екендігін аңғарамыз. Бұл тұжырымнан жасайтын пайымымыз - кеңестік тарихнамада тарихи тұлғатанудың өлшемдерінің таптық-партиялық ұстанымдар талабмен қалыптасқандығы болмақ. Демек, кеңестік қоғамдағы партияның идеологиялық талаптарына сай тұлғалар ғана ұлықталуы керек те, дәстүрлі қоғамдағы тарихи тұлғалар таптық тұрғыда қарастырғанда зерттеуге лайық емес болып шығады.

Коммунистік идеологияның қорғаушысы болып танылған С. Бәйішев «біз қашанға дейін өткен заманның қайраткерлері жайлы, алғашқы қауымдық құрылыс, қазақтардың рулық құрылымы туралы дауласамыз» [4, п. 7] дей келіп, Қазақстанның тарих ғылымында халыққа ежелгі тарихтан қазіргі тарихи дамудың мәселелері бәрінен маңызды екендігіне назар аударады.

Осы мәселелерді айта келіп, өткен кезеңнің қайраткерлерімен қош айтысуымыз керек, «Олардың дәурені өтті, олар өз істерін атқарды, олардың адресіне мақтау мен мадақтау айтылып бітті, өздерінің құдайларымен тыныш жатсын» [4, п. 8] – деп атеистік тұжырымын алға тартады.

С. Бәйішевтің осы баяндамасынан Отан тарихының кеңестік методологиясын нықтай түскен тұжырымдар көрініс береді. «Біздің тарихшылар алдағы уақытта

да қазақ тарихының өткен кезеңімен айналысады» дей келіп, зерттеу бағыттарын «Қазақстанның өткен кезеңінің өндіргіш күштері мен өндірістік қатынастары, тарихта орын алған демократиялық қозғалыстардың тарихы» [4, п. 8.] екендігіне назар аударады. Сонымен, Қазақстан тарихындағы басты тақырып - партия тарихы екендігіне назар аудара отырып, «біздің ғылымдағы жастар тарихи-партиялық тақырыптармен жұмыс істегісі келмейді» [4, п. 13] дей келіп, Ғылым академиясындағы 16 тарихшы аспиранттың, ҚазМУ-дегі 6 тарихшы-аспиранттың бірде біреуі тарихи-партиялық тақырыппен жұмыс істемейтіндігін сынға алады.

С. Бәйішевтің тарихшы кадрлар дайындауға қатысты айтқан сындарының бірі – Ғылым академиясында болсын, жоғары оқу орындарында болсын партия тарихы кадрларын дайындауға құлықсыз екендігі туралы сын. «Әрбір аспирантқа мынадай таңдау беріледі: азаматтық тарих тақырыбында жұмыс істеп, үш жылдан соң ғылым болып шығасың немесе орынды босатасың, өйткені біз тарихи-партиялық тақырып бойынша саған көмек көрсете алмаймыз» [4, п. 13] деген желеумен Қазақстанда партия тарихы өз деңгейінде зерттелмей келгендігін алға тартады. Бұл жерде осы идеологиялық ұстанымның өміршең болғандығын атап айтамыз. Партия тарихынан кадрлар дайындауға ғылыми ортаның ықпалсыздығы оларды дайындайтын мамандардың тапшылығымен түсіндіріледі. Бірақ мәселе одан да тереңде екендігі таратылып айтылмайды.

Осындай партиялық ұстаным бүкіл Кеңес Одағы сияқты Қазақстанда да тарихшы кадрлар дайындауды бірыңғай партиялық бағытқа бұрып жібергендігі аңғарылады. Өткен ғасырдың 60-70 жылдары қорғалған кандидаттық, докторлық диссертациялардың тақырыбы әлде қандай завод, фабрика, шахтаның дамуы мен қалыптасуындағы коммунистік партияның, кәсіподақтардың, комсомол ұйымдарының рөлі, бесжылдықтар тарихы сияқты тақырыптарды шиырлап жатты. Оның есесіне Қазақстан тарихының ежелгі, ортағасырлар және жаңа заман тарихына қатысты зерттеулер барынша шектеліп қалды. Бұл жағдай отандық тарих ғылымының тақырыптық, деректік, тарихнамалық тұрғыда ғана емес, теориялық-методологиялық жағынан да біржақты қалыптасуына ықпал еткен факторға айналады.

С. Бәйішев осы мәселеге қатысты «барлық қоғамдық ғылымдар, алғашқы кезекте Қазақстанның тарих ғылымы еліміздегі ұлы социалистік қайта құруларды жинақтайтын тарихи-экономикалық еңбектер беруі тиіс» [4, п. 25-26] деген идеологиялық мақсатпен көмкерілген методологиялық тұжырым ұсынды.

Академик осы баяндамасында кеңестік тарихнаманың зерттеу әдістері жөнінде де нұсқау сипатындағы тұжырымдар жасаған. Айталық, статистикалық цифрларды дереккөз ретінде қолданудың ұстанымдарына қатысты «біз ересек адамдар барлық цифрларды жариялай беруге болмайтындығын түсінеміз. Біз әзірге капиталистік қоршауда екендігімізді жақсы түсінеміз. Бұл жерде сөз социалистік құрылыста қол жеткізген даусыз жетістіктерімізді насихаттайтын цифрлар туралы болып отыр» [4, п. 30] деген тұжырым жасайды. Қазақстанның «бас тарихшысының» бұл сөздерінен отандық тарих ғылымы саласындағы зерттеулердің методологиялық өзегі туралы партиялық ұстанымның сұлбасы аңғарылады. Тарих ғылымының дамуына үлкен үміт арта отырып ҚК(б)П ОК Ғылым Академиясының атынан осындай идеялық нұсқаулар берді. Өз кезегінде тақырыпты тек қана «социалистік құрылыстың ұлы қайта құрулары» төңірегінен ауытқымауды талап етті. Осы идеологиялық ұстаным 80 жылдардың ортасына дейін Отан тарихында ғылыми ізденістер жүргізуге болмайтын «жабық тақырыптардың» орын алуына, соған сай тарих мазмұнында «ақтаңдақтардың» сақталып қалуына негіз қалады. 20-30 жылдары Қазақстанда жүргізілген кәмпеске, отырықшыландыру, ұжымдастыру

сияқты күштеу тәсілімен жүргізілген реформалар барысында орын алған ашаршылық пен босқыншылық және 1937-1938 жж. «Үлкен террорға» алып келген саяси қуғын-сүргін себептері мен салдары туралы ешқандай да зерттеулер жүргізілмеуі осыған дәлелі болса керек.

С. Бәйішев баяндамасында қазақстандық тарихшылардың арасында қалыптасқан моральдік-психологиялық ахуалға да талдау жасайды. «Бұның мәнісі неде? Оның мәнісі біздің кейбір жекелеген тарихшылардың қызғаныштың құрығынан құтыла алмағандағы, өткен кезеңнің қалдықтарынан қол үзе алмауында» дей келіп, осы жағдай жекелеген тарихшылардың тарапынан Е. Бекмахановқа қатысты төзуге болмайтын көңіл күй қалыптастырып отырғандығын айтады. «Бекмаханов өзінің шығармашылық жұмыстарында елеулі кемшіліктерге жол бергендігі рас. Менің пікірімше оның себебі тәжірибесіздігі мен жастығында болар. Бірақ бұл Бекмахановты айыптауға, оның әрбір қадамынан есеп алып, түрлі айдарлармен айыптауға құқық бермейді» деген тұжырым жасайды, С. Бәйішев сонымен бірге жас, қабілетті, «біздің көз алдымызда өскен», кеңестік тәрбие көрген ғалымды айыптайтын партиялыққа жат бұндай тәсілдің қайдан шыққандығы жөнінде «бұндай әдіс пен тәсіл большевиктердің арсеналында, кеңестік құрылыстың арсеналында болған емес» [4, п. 33] деген тұжырымды алға тартады.

Отандық тарих ғылымының дамуы мен қалыптасуының жекелеген желілері қарастырыла бастады. Алдағы уақытта осы бағытта жүргізілетін іргелі зерттеулерде өзінің шығармашылық және лауазымдық қызметі бойынша Отан тарихының күрделі мәселелерінің шешім табуына белгілі дәрежеде ықпал жасай алған тұлға ретінде С. Бәйішевтің атқарған қызметіне және тарих ғылымының дамуындағы рөліне баға беріліп, талдау жасалатын болады. Біз осы мақаламызда қайраткер-ғалымның Отан тарихының дамуы мен қалыптасуына елеулі ықпал жасаған ғалым-ұйымдастырушы болғандығына назар аудардық.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. Мамбетов Б., Тұрсұн Х. Академик С. Бәйішевтің қызметін зерттеуде биографиялық тәсілді қолдану // Абай атындағы ҚазҰПУ. – 2022. – №3(74). – Б. 268-278
2. Тұлғалар тұғыры / құраст. М. Қозыбаев. – Алматы, 2009. – 540 б.
3. ҚРПА. Қ. 708. – Т. 75. Іс. 37. П. 1-97
4. ҚРҒАА. Қ. 2. Т. 1. Іс. 710. П. 1-33

«ПРОМЕЛЬКНУВШИЙ МЕТЕОР», ИЛИ ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЯ О ЧОКАНЕ ВАЛИХАНОВЕ В КАЗАХСТАНЕ ПЕРИОДА «ОТТЕПЕЛИ»

Муканова Г.К.,

*Филиал Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н., профессор.
г. Астана, Gulnar.mukanova1963@gmail.com*

В январе 1961 г. Институту истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР было присвоено имя Ч.Ч. Валиханова.

В 2025 году Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова отмечает свое 80-летие. Так совпало, что в ноябре с.г. прогрессивная общественность отметит 190-летие Шокана, в связи с чем представляет интерес процесс возвращения научного наследия казахского ученого-чингизида в послевоенные годы и период «оттепели».

... Советские идеологические установки к середине XX столетия жестко ограничили

рамки исследований об исторических личностях. Еще большее «табу» негласно действовало в союзных национальных республиках (1, л. 131-143). «Разрешенные» биографии конкретных имярек тщательно вычитывались и допускались в учебники и медиаресурсы лишь с позволения структурных подразделений ЦК партии...

Чокан Валиханов, потомок сразу двух знаменитых генеалогических ветвей, чингизид, теоретически не должен был попасть по советской «классовой иерархии» в когорту «разрешенных». По отцовской линии он был потомком хана Абылая, а по материнской – рода Чормановых (Шормановых) (2). Упомянуть о нем до середины XX столетия в СССР было нонсенсом. Тот факт, что его сочинения были изданы на Западе еще веком ранее, в трудах Императорского Русского географического общества, в Лондоне (1865 год) (фр. «La Nouvelle géographie universelle») Элизе Реклю (3), не афишировался.

Пелена молчания о знаменитом ученом, историке, географе, этнографе, смелом путешественнике в terra incognita – северо-западные провинции цинского Китая в середине XIX века была сорвана благодаря ряду талантливых исследователей, ученых, писателей. Фигура Чокана прорывалась сквозь время, дерзко раздвигая идеологические препоны мощью своей личности и дарования. В этом начинании был задействован интернациональный творческий коллектив казахских, уйгурских, русских мастеров пера и сцены, ученые, и в результате художественный образ Чокана, наряду с академическими переизданиями его трудов, навсегда закрепился в сознании казахстанцев.

«Как блестящий метеор, промелькнул над нивой востоковедения потомок киргизских /казахских/ ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингисович Валиханов», – с восхищением писал о нем русский археолог и востоковед Николай Веселовский (4). Воспоминаниями о Чокане делились Н. Ядринцев, Г. Потанин и др.

Ядринцев так писал о казахском самородке: «...С Чоканом Валихановым я познакомился в Петербурге в 1860 г. через Григория Николаевича Потанина. Сначала я просто встречался с ним, а потом представился мне случай сделать ему небольшие одолжения. Знакомство мое продолжалось с ним и в Сибири, в г. Омске, откуда он около 1865 г. отправился в Туркестан с Черняевым, но затем возвратился в степь, к родным, и умер. От Г. Н. Потанина я узнал, что Чокан Валиханов был его товарищем по Омскому корпусу; в 1860 г. обоим им было около 25 лет. В корпусе Чокан Валиханов обнаруживал любознательность и недюжинные способности, он много читал, и в корпусе еще его любимыми авторами были Диккенс и Теккерей. Эти авторы в особенности были по вкусу Валиханову, так как он сам обладал замечательным юмором. В Петербурге я встретил Чокана Валиханова офицером как раз в пору его славы, он только что совершил путешествие в Кашгар, ориенталисты с ним заводили знакомство, и я его заставлял с разными восточными манускриптами и картами. ... Все ему давалось по части тюркской литературы легко потому, что он владел киргизским языком в совершенстве. ...С киргизским лицом и тонкими чертами, небольшими усиками он не представлял монголообразного безобразия, лицо его напоминало миловидного, образованного китайца. Зато стройная фигура его и манеры были необыкновенно изящны... Все это производило впечатление, глаза его сверкали умом, они смотрели как угольки, а на тонких губах всегда блуждала ироническая улыбка, это придавало ему нечто Лермонтовское и Чайльд-Гарольдовское. Разговор всегда отличался остроумием, он был наблюдателен и насмешлив... В то же время это был человек с поэтической душой и восточным воображением. Он любил арабские стихи и вместе с учителем своим, Костылецким, приходил в восторг от них» (5, с. 95-99). После безвременной кончины Чокана его коллеги и друзья в Санкт-

Петербурге сумели издать сборник под названием «Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова», в 1904 году, в серии «Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии, том XXIX» (см. 4).

Чокана знали и ценили выдающиеся современники: Ф.М. Достоевский, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Е.М. Ковалевский, А.Е. Врангель и др. Их воспоминания раскрывают грани характера и натуры казахского энциклопедиста, знатока фольклора и восточной поэзии, стремительно ворвавшегося в столичную среду и оставившего о себе самые положительные отзывы. Верный друг Чокана, Григорий Потанин, так вспоминал о нем: «...Чокан был привезен в Омск осенью 1847 году. Его привез В.И. Дабшинский, переводчик киргизского языка, состоявший при так называемом пограничном начальнике, т. е. при генерале, заведовавшем киргизами Сибирского ведомства. Я увидел Чокана в первый раз еще до его поступления в корпус, именно в квартире В.И. Дабшинского. Как это случилось, я не помню; до этого визита я никогда у Дабшинского не бывал. Я уже в это время прожил год в корпусе, а потому, вероятно, меня избрали нарочно в первые знакомцы Чокану, чтоб он не так сильно почувствовал свое одиночество, когда его наконец оставят в стенах корпуса. Чокан ни слова не знал по-русски и уже тогда любил рисовать карандашом; Дабшинский показывал картинку, нарисованную Чоканом уже в Омске; русский город поразил мальчика, и он изобразил карандашом один из городских видов...» (6). Потанин немало пережил своего друга и не упускал случая отозваться о его талантах; дружба двух подростков подпитывалась обоюдной тягой к знаниям, любовью к путешествиям и открытиям.

Советские издания о Чокане, к примеру книга из серии «Жизнь замечательных людей» (ЖЗЛ), под авторством И. Стрелковой (7), были в духе эпохи и вышли в начале 1980-х. Большой вклад в возвращение в научный оборот трудов и деталей биографии Ч.Ч. Валиханова внес известный казахский этнограф, археолог Алькей Хаканович Маргулан. Ему, как известно, принадлежит заслуга и первенство в переиздании сочинений Чокана, идентификации его рукописей, рисунков в архивах Ленинграда (8, с. 37-44).

Однако книги и статьи, выходившие на официальном языке советской империи, для рядового казахского читателя не могли донести в полной мере духовные запросы Чокана, его богатый внутренний мир и уважительное отношение к казахской культуре. Эту историческую миссию взял на себя мэтр национальной письменной литературы Муканов Сабит Муканович, с большим желанием и ответственностью приступивший к сбору материала.

Что стало импульсом к выбору темы «Чокан» в качестве художественного произведения? Любопытно, что Сабит Муканов ранее издал повесть и драму под названием «Чокан Валиханов» (9). Книга вышла в 1953 году в издательстве «Алма-Ата» и была первой попыткой писателя создать литературное биографическое произведение, посвященное Ч. Валиханову. Тема захватила и требовала продолжения. Характерно, что параллельно с повестью о Чокане и в последующие годы писатель был занят другими проектами: он создал роман «Сырдарья» (1953) и издал автобиографическую трилогию «Школа жизни» (1958 - 1971).

В жизни семьи Мукановых в тот период также происходили значимые перемены. Сын писателя, Марат Сабитович, выбрал историческую науку своей профессией, его научные изыскания подлежали отрасли этнографии (10). В этом, вне всяких сомнений, сказалась семейная традиция уважения научных интересов Чокана Чингисовича Валиханова. Тем более, что само зарождение академической этнографии в Казахстане восходит к послевоенному периоду. Отдел этнографии отечественной Академии наук возглавил востоковед Ныгмет Сабитов (11). В 1950-е гг. под

руководством московской и ленинградской профессуры получили ученые степени этнографы Казахстана: И.В. Захарова, Г.Н. Валиханов, В.В. Востров, Р.Д. Ходжаева. В 1958 году этнограф Алькей Хаканович Маргулан идентифицировал, систематизировал и опубликовал часть трудов Чокана Валиханова в книге «Избранные произведения» (12). Данный сборник способствовал сохранению научного наследия Валиханова и его популяризации. В этот же период в отряд казахстанской этнографии пришли молодые, подающие надежды исследователи Х. Аргынбаев, Э. Масанов, М. Муканов, О. Смагулов. Отец Сабит втайне радовался, что сын Марат нашел себя в науке и продолжает изыскания Чокана.

В январе 1961 г. Институту истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР присваивается имя Ч.Ч. Валиханова (13). /В текущем году флагман исторической науки Республики Казахстан, Институт готовится отметить 80-летие с момента своего основания, в далеком 1945 году. Его коллектив с честью несет гордое имя Чокана Валиханова/. В 1961-1972 годах Институтом археологии, истории и этнографии Академии наук КазССР осуществлено пятитомное издание собрания сочинений Чокана Валиханова под редакцией А. Х. Маргулана (14). Тандем: А. Маргулан и С. Муканов стал благоприятной креативной площадкой для популяризации наследия степного самородка.

Казахские деятели культуры добились проката фильма «Чокан Валиханов» в 1957 году (картина также известна под названием «Его время придёт»). Фильм был снят на киностудии «Казахфильм». Режиссером был Мажит Бегалин, в главной роли снялся талантливый актер Нурмухан Жантурин (15). На карте мира появилась Гора Валиханова (Земля Королевы Мод, 71°48' ю.ш., 12°15' в.д., объект был открыт и нанесен на карту в 1961 году Советской Антарктической экспедицией, название присвоено в 1966 году).

Еще одним импульсом к продолжению темы, на наш взгляд, было то, что академик Сабит Муканов был удостоен премии Академии наук Казахской ССР имени Ч.Ч. Валиханова в 1966 году, за выдающиеся достижения в области общественных и географических наук. Примерно тогда же он решительно взялся за формирование собственного архива о знаменитом земляке, потомке Абылай хана. Писатель занимал высокие посты в республиканском цеховом братстве, но был открытым человеком, внешне производившим впечатление степного жителя. «...Невысокий, кряжистый, плотный, с приметной проседью в монгольских усах, с постоянным смуглым загаром. С ним дружило и горное солнце, и степной ветер, и сибирские морозы. Он похож на аульного аксакала, а не на писателя-академика», так отзывался о Сабите Муканове другой казахстанский прозаик Алексей Брагин (16).

Поездки в Сырымбет для него стали большим откровением. Он подолгу расспрашивал тех, кто имел честь видеть и слушать Чокана. Писатель восстановил ту среду, в которой рос юный Чокан, ведь его окружали авторитетные в Степи деятели: Есеней Естемисов, Муса Чорманов, Зилкара Байтокин, родной отец Чингиз Валиханов. Управители, ага-султаны, как преемники института ханско-султанской власти, были людьми неординарными. Они большое внимание уделяли тому, чтобы подрастающее поколение обладало светскими знаниями и умением управлять, не растеряло себя и было уверенными в условиях вызовов. Такой подход к воссозданию ранней биографии Чокана оказался верным: писатель нашел свой путь к формированию знания об одаренном юноше, ставшем гордостью казахского народа, заставившем весь научный мир Европы аплодировать его беспримерному подвигу – проникновению в Кашгарию, Илийский край...

Щепетильный подход Сабита Мукановича к исследованию биографии Чокана и его близких доказывается тем фактом, что, к примеру, его роман «Промелькнувший

метеор» заканчивается на радостном событии: новорожденного малыша Чокана привозят в Сырымбет в дом Айганым Валиевой, его бабушки. Однако бабушка умирает, так и не успев взять на руки наследника ее сына Чингиза (17)... Тогда как легенда о том, что властная экс-ханша Айганым повлияла на характер внука, угадала его блестящее будущее военного офицера, пытливого исследователя и сама определила его в кадетский корпус в Омске, в официальной биографии Чокана присутствует по настоящее время. Вероятно, возвеличивать в художественном произведении образ экс-ханши считалось нонсенсом, и цензоры обращали внимание на такие нюансы.

Известно, что в период сбора материала для будущей книги писатель месяцами жил в Кокчетаве и его окрестностях, расспрашивая старожилов о привычках Чокана, его родителях. Так, Сабит Муканов в романе «Аққан жұлдыз» на основании собранных нарративов указал, что в доме Чингиза, отца Чокана, на момент рождения Чокана находился в гостях старший сын знаменитого Марал ишана по имени Калмухаммед (Калкай) ишан. Счастливый отец, согласно степному обычаю, честь наречения младенца предоставил уважаемому Калкай ишану. Последний, подумав немного, произнес имя «Мухаммед-Канафия» (см. 17). Так официально звучит имя Чокана, в детстве уменьшительно-ласкательным «Шокан» звала его мама Зейнеп, урожденная Чорманова.

Сабит Муканов относился к герою своего романа весьма уважительно, проникся темой настолько глубоко, что создал либретто пьес: «Чокан Валиханов» и «Дочь Кашгара» (18). Эти произведения раскрыли его талант драматурга и способствовали еще большему проникновению темы Чокана на широкую зрительскую аудиторию.

Казахскую версию пьесы зрители хорошо запомнили, долгие годы роль Чокана Валиханова исполнял талантливый актёр Ануарбек Молдабеков, полюбившийся зрителям по роли Шеге в историческом кинофильме «Қыз-Жибек», также 1971 года. К сожалению, данный факт не упоминается в биографии актера в Википедии. Режиссер спектакля «Қашғар қызы» 1971 года – Оразхан Кунчиев.

Пьеса была переведена на уйгурский язык и долгое время шла на сцене Республиканского государственного уйгурского музыкально-драматического театра, который в 1961 году переехал в Алма-Ату. (ныне им. Куддуса Кужамьярова). По мнению специалистов, пьеса «Қашқар қызы» является одной из немногих, созданных писателем на казахском языке на тему Синьцзяна. Образ девушки - «дочери Кашгара», был навеян как личными впечатлениями писателя от поездок, так и дневниковыми записями, рисунками самого Чокана во время путешествия в Кашгарию (19). Свои впечатления от премьеры спектакля Сабит Муканов резюмировал так: «Зрительный зал полон, в большинстве - уйгуры Алматы и Алматинской области». Аншлаг спектакля был объясним: впервые одна из страниц истории уйгур предстала в интерпретации известного казахского писателя, признанного классика. Заслуга перевода на уйгурский язык «Қашғар қызы» принадлежит Зия Самади. Уйгурский писатель, народный писатель Казахстана. Уроженец Алматинской области, в 1931 году Самади переехал в Восточный Туркестан (г. Кульджа), где работал школьным учителем, сотрудником газеты «Иле». В 1961 году вернулся в Казахстан (20). Актерский состав подбирался тщательно. Маметовой Нур-буви, артистке Государственного республиканского уйгурского театра музыкальной комедии досталась роль Малики. Драматический актер уйгурского театра Дараев Махмут играл в пьесе роль Валибека.

Не ограничившись известными сведениями о деятельности Ч.Валиханова, классик казахской литературы Сабит Муканов много лет глубоко самостоятельно изучал жизнь и творчество мыслителя-ученого Чокана Валиханова. Написание

романа «Промелькнувший метеор» заняло период приблизительно с 1967 по 1970 год. За это время С.М. Муканов со специальной миссией посетил китайскую провинцию Синьцзян, где изучал маршруты экспедиций, осуществленных Чоканом (21). Тот исторический этап дружбы СССР и КНР оказался в этом плане благоприятным для творческих поездок классика.

Затраты на поездки для писателя компенсировались тем, что предыдущий труд С. Муканова, эпопея «Школа жизни» в 1968 году была удостоена Государственной премии Казахской ССР.

Общественность республики с удовлетворением восприняла установку 15 мая 1969 года памятника Чокану в тогдашней столице республики городе Алма-Ате перед зданием Академии Наук КазССР. Монумент создал известный скульптор Хакимжан Наурызбаев (22). Процесс создания памятника сопереживали и консультировали автора А.Х. Маргулан и С.М. Муканов. За скульптуру «Шокан» Х. Наурызбаев был удостоен Государственной премии Казахской ССР (1970 год). Восьмиметровый бронзовый памятник первому казахскому ученому Шокану Валиханову (1835–1865), человека энциклопедических знаний, размещен в так называемом Золотом квадрате южного мегаполиса. Постамент памятника выполнен из полированного черного габбро, в оформлении тыльной стороны постамента использованы казахский национальный орнамент и рисунки Шокана Валиханова. Авторы: скульптор Х. Наурызбаев, архитектор Ш. Валиханов. Молодой Шота Идрисович Валиханов был привлечен к работе над памятником не случайно: он приходится родственником Чокану по линии его родного брата Макры.

Муканов стал настоящим ученым, исследователем, он с регулярной настойчивостью посещал архивы и библиотеки Ленинграда, Омска, Ташкента и Алма-Аты, собирая любые материалы, касающиеся жизни Чокана. И это в довольно преклонном возрасте, за шестьдесят лет! Академик Сабит Муканов высоко оценил идеи Чокана Валиханова, прилагавшего усилия для реконструкции генезиса / происхождения казахского народа, определения его этнической территории и смысла топонимов. Первое издание романа «Промелькнувший метеор» увидело свет в 1973 году в издательстве «Жазушы».

Художественная сторона романа «Промелькнувший метеор» С.Муканова примечательна еще и тем, что личность Шокана написана с большим уважением к личности одаренного ученого и тонко чувствовавшего, ранимого человека. Жизнь распорядилась так, что оказались завершены только две книги романа о Чокане. Предполагалось, что повествование выйдет в четырех книгах. Сердце классика перестало биться 17 апреля 1973 года... Первая книга, как уже отмечалось, вышла в 1973 – в год смерти писателя, вторая – спустя почти десятилетие, в 1984 году.

Труд казахского классика, ставший его кредо, мастерски написанная история о трудной жизни Чокана в условиях имперских ограничений, к сожалению, остался незавершенным. И это даже символично, поскольку в застойный период советского Казахстана всю правду о Чокане сказать было невозможно. Муканов создал неповторимый образ своего Героя, на родном языке, пройдя мысленно и в реальности его маршрутами, - невзирая на идеологические «красные флажки». Он искренне полюбил Чокана, восхищался им, печалился вместе с ним, и так же горячо верил в народ, который взрастил такого уникала.

Благодаря подвижничеству Сабита Мукановича и его современников Чокан стал доступен народу, его светлый образ был воплощен на сцене казахских театров и в киносценариях. Писатель воссоздал на родном языке панораму жизни степняков на протяжении столетия – задолго до рождения Чокана, мастерски описал быт казахов, используя собственные этнографические наблюдения и знания фольклора,

обычаев. Даже образ Калкай ишана в романе «Промелькнувший метеор», о котором упоминалось выше, тоже не случаен: так автор искусно в контекст повествования добавил непреложный атрибут жизни казахского сообщества, священнослужителей и духовных лидеров, как Марал ишан и его сыновья. Сабит Муканович безусловно рисковал, когда вводил образ ишана в советский роман, однако не мог поступиться истиной. Ведь Марал ишан, как теперь известно широкой общественности, был духовным наставником самого Кенесары! То есть, казалось бы, невинное имянаречение Чокана в художественной интерпретации несет в себе сакральный смысл – будущее этого мальчика уже предопределено свыше.

Безусловно, незабываемый образ Чокана Валиханова достоин новых пьес и романов, кинофильмов. В год 190-летия ученого-энциклопедиста есть смысл обернуться в недавнее прошлое и осознать, как непросто было возвращать народу знание о Чокане в условиях прокрустовых рамок «классовой борьбы», предвзятых замечаний партийной цензуры и реалий статуса союзной республики периода «застоя». Архивы Чокана Валиханова хранятся ныне не только в Казахстане - Центральной Научной библиотеке (ЦНБ), но и в России, в фондах Российского географического общества и других научных учреждений и музеев, его рукописи и научные труды, собранные во время его экспедиций по Центральной Азии, востребованы. В частности, некоторые его работы хранятся в Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ) и в Архиве внешней политики Российской империи (АВПРИ) МИД России в Москве. В Санкт-Петербурге документы, касающиеся служебной деятельности Чокана Валиханова, отложились в РГИА. Его рукописи и исследовательские записи можно обнаружить в фондах российского Государственного Архива древних актов (РГАДА), а также в Российском Государственном Военно-историческом Архиве (РГВИА).

В преддверии юбилея Чокана будет сказано немало добрых пожеланий, и главное из них: пусть молодежь перечитывает его труды, и названные его именем объекты культуры, образования и науки работают еще плодотворнее, выводя на международные орбиты конкурентоспособные казахстанские проекты.

Список источников и использованной литературы

1. Докладная записка Управления пропаганды ЦК ВКП(б) секретарю ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкову о результатах проверки идеологической и пропагандистской работы партийной организации Казахстана. [Ранее 24 октября 1945 г.] // Российский Архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 125. Д. 311. Л. 131-143.
2. Букетов Е. А. Святое дело Чокана. – Караганда: Полиграфия, 1994. – 145 с.
3. Valikhanov, Ch Ch. The Russians in Central Asia: their occupation of the Kirghiz steppe and the line of the Syr-Daria: their political relations with Khiva, Bokhara, and Kokan : also descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria; by Capt. Valikhanof, M. Veniukof and [others]. – London: E. Stanford, 1865. xvi, 552 p. –
4. Валиханов, Ч. Ч. Записки ИРГО по Отделению этнографии. Т. XXIX: Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. elib.rgo.ru (1904).
5. Ядринцев. Н.М. Воспоминания о Чокане Валиханове. В кн.: Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Том I. – Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984, – 2-е изд. доп. – С. 95-99.
6. Потанин Г. Чокан Чингисович Валиханов // «Сибирская жизнь», 1903, №133.
7. Стрелкова И. Валиханов. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 288 с.
8. Маргулан А. Очерк жизни и деятельности Ч. Ч. Валиханова. // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – Алматы: Главная редакция Казахской энциклопедии, 1984. (432 с). – С. 37-44.
9. Муканов С. Чокан Валиханов (Нить Ариадны). Историческая драма в 4-х частях. – Алма-Ата, 1948; Муканов С. Чокан Валиханов. – Алма-Ата, 1953.

10. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX - начало XX в.). – Алма-Ата, Наука. 1968. – 258 с. и др.
11. Сабитов Н. Некоторые итоги этнографического изучения восточных и юго-восточных областей Казахстана // Вестник АН КазССР. – 1949. – № 8. – С. 67–75. См. Также: Аджигалиев С.Е. Востоковед Нигмет Сабитов // Культура кочевников на рубеже веков (XIX - XX, XX - XXI вв.). Проблемы генезиса и трансформации: Материалы Межд. конф. – Алматы, 1995. – С. 20–26.
12. Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. Под ред. А.Х. Маргулана. Акад. наук КазССР. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. – 643 с.
13. История Института. На сайте ИИЭ https://iie.kz/?page_id=17387
14. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1962. – 769 с.
15. Валиханов Чокан Чингисович https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D0%B%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%A7%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%BD_%D0%A7%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87#CITEREF%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B01983
16. Культурная прогулка: Дом-музей Сабита Муканова <https://e-history.kz/ru/news/show/6279>
17. Мұқанов С. Аққан жұлдыз: роман. 2-кітап. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 528 б.
18. Қайырбеков Ә. Кәдімгі Сәбең әлемі // Егемен Қазақстан. 2023. 11 қыркүйек.
19. Капар А. Негаснущая звезда // Огни Алатау. 2024. 15 апреля.
20. Там же.
21. Муканов С. Шаги великана / Алыптың адымдары / Шаги исполина. Сборник очерков о КНР. – Алма-Ата: 1959. Пер. На рус.яз. И. Щеголихина.
22. Наурызбаев Х. «Хочу, чтобы у памятника Уалиханову люди размышляли, как Шокан». 31 августа 2020 года. <https://tengrinews.kz/mixnews/hochu-u-pamyatnika-ualihanovu-lyudi-razmyishlyali-shokan-95-412764/>

КЕҢЕС НҮРПЕЙІСОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Сәрсембина Қ.Қ.,

*Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология
институты Астана қ. филиалының директоры, т.ғ.к.,
Астана қ.*

Тәуелсіздік алған жылдары ұлттық идеяның дамуына сүбелі үлес қосып, ғылыми еңбектері арқылы жас ғалымдардың ұлттық рухын биіктеткен тарихшы ғалым Кеңес Нұрпейісовты ерекше атап өтуге болады. Кеңес Нұрпейісұлы ұлтшылдық түсінігін Алаш зиялылары формуласымен қарап, халыққа түсіндіретін мақалалар жазып, жас тарихшылардың бойында ұлттық сана түсінігінің биік болуына қомақты үлес қосқан ғалым.

Ұлт және идея түсініктерінің мазмұны оқырманға белгілі. Ұлттық идеясыз мемлекеттің өркениетті дамудың сүрлеуіне түспейтіндігі де шындық. Сондықтан да, ұлттық идея - мемлекеттіліктің іргетасы болып табылады. Әрбір ұлттың ұлттық идеясы ұлттық болмыс өрісіне сай өзгеше болатындығы да тарихи заңдылық. Ұлттық идея болған жерде ұлттық идеология тамырын тереңге жаяды. Ұлттық идея да, ұлттық идеология да ұлт өмірінен, тарих тәжірибесінен тамыр тартатын күрделі теориялық мәселелер.

Ұлттық идея бұрыннан бар дүние. Себебі, қазақ ұлты бар. Мәселен, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Бұқар, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би

сынды даналарымыз ұлттық идеяны мемлекеттік деңгейге көтерген еді. Жаугершілік заманда Отанды қорғау ұлттық идеяның өзегі болды. Сондықтан да, халық бойында ұлттық рух биік болды. Қазақ тарихындағы батырлар туралы сандаған жырлар ұлттық рухтың биік болғандығына дәлел. Ахмет Байтұрсынұлы жазғандай: «... бұрынғы жаугершілік заманда халық тән есебінде болған да, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан батырлар турасындағы әңгіме – халықтың жаны, рухы турасындағы әңгіме. Батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған» [1: 114].

Ұлттық идея, Қазақтың ұлттық идеясы тақырыбы төңірегінде ғылыми еңбектер жарық көруде. Қазақ ұлтының жарқын болашағы үшін қалам сілтеген ғалымдарымыз ұлттық идеяның мәні мен мазмұнын, тарихи даму белестерін зерделеуде. Тәуелсіздік бақытына орай, ұлттық идея тұрғысында еңбектер де жазылды. Мәселен, ұлттық идея туралы К. Нұрпейісов, Ө. Нысанбаев, А. Сейдімбек, Х. Әбжанов, Қ. Салғараұлы, Ө. Ғали, А. Шәріп, І. Ерғали және басқа да ғалымдарымыздың еңбектері белгілі.

Ғалымдарымыз жазып жүргендей қазақтың ұлттық идеясы қазақ ұлтымен бірге өмірге келген.

Кеңестік тоталитарлық тәртіп ұлтты тануды қоғамнан жаттандырып, халықтарды «ұлы, «кіші» деп жасанды тұрғыдан жіктеп, табиғи дамуға тосқауыл қойды. Ұлттық идеяның қорғаны болған ұлт зиялыларын, дәстүрлі әлеуметтік құрылымның тірегі болған тұлғаларды жойқын күшпен жою, тіпті олардың отбасын тағдыр тәлкегіне ұшырату саясаты салдарынан халықтың тектілік келбетіне сызат түсті. Түйіндеп айтқанда, этникалық өзіндік санаға, ұлттың рухына алапат шабуыл жасалды.

Ұлттық идеяның жер, тіл, дін, діл сынды күре тамырларына балта шабылғандықтан, қазақы табиғаттың, қазақшылық қалпымыздың бейнесі өзгере бастады.

Тәуелсіздік бақытына кез болғаннан кейін ғалымдарымыздың еңбектері арқасында ұлттық идеямыз шынайы өмірге оралып, ұлттық рухымыз жандана бастады. Өткен тарихымыз тәуелсіз сана, қазақтық көзқараспен зерделенді. Нәтижесінде, жастардың санасын оятып, көкірек көзін ашқан сүбелі еңбектер дүниеге келді. Кеңестік билік біржақты көзқараспен шегелеп, «мұздатып» тастаған тақырыптарға жан кіре бастады. Киелі Алаш ұғымы санамызға сәуле болып құйылып, Отан үшін жан берген Алаш зиялылары, аласапыран саяси уақытта өмір сүрген Алаш партиясы, Алаш Орда үкіметі туралы тарихи құны баға жетпес еңбектер де халықпен қауышты. Бір қызығы Алаш қозғалысы, алаш партиясы, алаш зиялыларына қатысты еңбектер, мақалалар қазақ тілінде басым жарияланды. Ұлттық сананың биіктеуіне демеу болды.

Қазақ мәдени кеңістігінде ұлттық идеяның түрлі күрес әдістерімен көрініс бергендігін де байқаймыз. XX ғасырдың басында Алаш зиялылары өздері тар қапаста күңіреніп жүрсе де, өктем саясаттан теперіш көріп, жасып қалған ұлттық идеяны өмірге енгізіп кетті деп те батыл айта аламыз. Ойлы көзбен қарағанда, зиялыларымыз бастарына төнген қауіп қатерге қарамастан ұлттық идеяны халық санасына сіңіру үшін «Қазақ» газетін шығарып, партия құрып, оның атын «Алаш» деп қойды. Мемлекетінің атын Алаш Орда деп атауының өзі ұлттық идеяны өмірге енгізу мақсатын көздейді.

Алаш - біздің ұлттық идея. Алаш пен қазақ бір түсінік. Алаш идеясының астарында қазақтың ұлттық рух түсінігі жатыр. Осы тұста Міржақып Дулатұлының: Қазақты қазақ десе мақтанамын, Алыстан алаш десе аттанамын...- деп басталатын жыр жолдары да ойымызға оралып отыр. Қазақ баласы үшін Алаш

атауы өте киелі түсінік. «Қазақ» газетінің 1913 жылдың 22 наурыздағы № 7 санында Түрік баласы жазған «Қазақтың тарихы» деп аталатын мақалада «Алаш» деген сөздің алғаш мағынасы – Отан кісісі (соотечественник) деген сөз болады.... Және қазақта «Алаң келе ме, Алаш келе ме» деген бір мәтел сөз бар. Сондағы Алаң - шет елдің кісісі, Алаш – Отан кісісі мағынасында болады»-деген деректер жазылған еді.

Алаш зиялылары қазақтықты сақтау мақсатында тарих қойнауындағы рухани қазынаны халыққа қайта табыстады. Олар өздеріне дейінгі зиялылықтың заңды жалғасы болатын-ды. Тарих өрісіндегі зиялылықтың арқасында төл *тарихымыздан қазақ рухының қуатты лебі еседі. Осы бір іргелі мәселені тереңнен ұғынған Алаш зиялылары қазақ қариясының көкірегінде жатталып, ауыздан ауызға беріліп, ұлтты тәрбиелеп отырған қазақ тарихын кітап бетінде қалдыруға ұмтылды. Тарихи тұлғаларды насихаттады. Осы дәстүрді талантты тарихшы ғалым Кеңес Нұрпейісов те жалғастырды. Қазіргі таңда тұлғатану мәселесінде қордаланған мәселелер де бар. Әрине, бұл өз алдына жеке зерделенетін тақырып.*

Сол кезеңдегі Қазақ газетінде (1913-1918 жж.) көтерілген мәселелер мемлекеттік деңгейде қаралған мәселелер деп батыл айта аламыз. Себебі, Қазақ газеті халық пен билік арасындағы көпір еді. Газет бетінде келелі дүниелер талқыланып халыққа ашық ұсынылды, халық та зиялыларына сенім артып көкейкесті мәселелерін ашық жазды. Қазақ газеті мен халық арасындағы байланыс күшті болды. Өзара сенімнің арқасында қоғамға зиянды тұлғалар әшкереленді, ұлтқа зиянды арнайы «тапсырыспен» жазылған дүниелердің зиянды екендігі айтылды. Бір сөзбен қайырғанда, қазақ ұлтының мүддесіне қауіпті мәселелер халыққа жеткізіліп, халықты жаманшылықтан сақтандырып отырды. Қазақ газеті ұлт өмірінде дирижер іспеттес болды. Қазақ газеті дүниеге келгенде ғұлама Шәкерім Құдайбердіұлы «Қазақ құтты болсын!» деп өлең жазып; «Дүниеге келді бізден бір талапты ұл, Ержетсе бар қазақтың басшысы бұл....Тірілді өлген үміт қаным қызып...»[2, 27 б.],-деп қараңғыда жүрген халқын тура жолға бағыттайтын газетке аянбай көмектесуге елді шақырған еді. Қазіргі таңда да газет-журнал, радио, теледидардың басты мақсаты халықты жаманшылықтан қорғау, халық пен биліктің арасындағы байланысты күшейту, халықтың қажетін көріп, соның орындалуына қызмет ету.

Алаш зиялылары барлық мәселеге ғылыми тұрғыдан қарады. Алаш идеясының астарында елдік пен батырлық рухы жатыр. Сол рухпен қаруланған өткен ғасыр басындағы ұлтын сүйгендер *үш жүздің баласы бәрің де қазақсың, атақ үшін баратын жол бұл емес (билік мәселесін айтып отыр)*, - деп халықты түзу тәрбиеледі. Ақиқатына келгенде, жеке адамның атағы уақытша, ал ұлтқа қызмет еткен істің ғұмыры ұзақ, тіпті мәңгілік деп те айтуға болады. Ел мен ер бірін-бірі жетелейді. Елсіз ер шықпас, ерсіз ел алысқа шаппас. Міржақып Дулатовтың:

Не көрсем де алаш үшін көргенім,

Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!

Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,

Істей берсін қолдарынан келгенін! [3, 54 б.],-

деп жазғанымен – ақ сөзімізді дәлелдей аламыз. Сонымен, алаш идеясы - ұлт қызметкерін тәрбиелейтін идея. Ұлттық рухпен қаруланған тұлға ғана шынайы ұлт қызметкері болып табылмақ.

Ұлт зиялыларының өздеріне дейінгі зиялылардың аманатын жалғастыруы да табиғи заңдылық. Даналық пен еңбекті қатар меңгерген адамның рухы биік болатындығы даусыз. Ұлттық санасы биік зиялы сөзбен емес шынайы ісімен елге қызмет етеді. Осы бір мәселе де қазіргі таңда тым өзекті болып отыр.

Ұлт зиялылары өздеріне дейінгі зиялылардың аманатын жалғастырды. Сол кезеңде ұлтшыл азамат атану ең құрметті атақ болатын-ды. Ұлттық идеядан ажыраған соң, ұлтшыл деген түсінікке үрейленіп қарайтын халге жеттік. Өз ұлтын сүйген адам, өзге ұлттарды да құрметтеуге қабілетті болады. Ұлтшылдықты дұрыс ұғынсақ, зиялылардың қызметін де бағалай білеміз.

Алаш зиялысы Міржақып Дулатұлы өзінің «Қазақ зиялылары» атты мақаласында нағыз зиялы халықты құр тәтті сөзбен асырамай, түзу саясат, жемісті жұмыстармен соңына ертетіндігін айтып, «...Адамның алдымен адам сипаты болуы шарт. Өзінен басқаның тілегін тілей алмаған арын, иманын қара басының пайдасы үшін қысқа күнде қырық сататын соғылғандардан қаны тамып тұрған ұлтшыл артық, бірақ біздің қазақтың ұлтшылдары өзге жуан елдердің ұлтшылдарындай емес екені бәрімізге белгілі. Бізді ұлтшыл қылған нәрсе біздің кемдікте, қорлықта жүргендігіміз еді...» [3: 54] - деп, қазақ ұлтшылдығының ерекшелігін жазып кеткен еді.

Осы тұста қазақ ұлтының өзге ұлт өкілдеріне адамдық өлшеммен қарау дәстүрінің тарихтан тамырын тереңнен тартатындығын да айтуымыз шарт. Қазақ халқы қай тілде сөйлесін, қай дінді ұстансын, бай немесе кедей болсын адам баласының бәрі бірдей деген өмірлік ұстаныммен ұрпағын тәрбиелеген-ді. «Тіршіліктің қызығы адамға жақсылық жасаумен көрінеді» деген өмірлік қағида ұлттық тәрбиенің қазығы болды. Ұлттық идея ұлттық құндылықтар арқылы өміршең болды. Ұлттық құндылықтар өзегі- ұлттық тәрбиеден тамырланды.

1990-2000 жылдары жастардың ұлттық санасын биіктетуде Кеңес Нұрпейісов еңбектерінің тарихи маңызы зор болды. Себебі, Кеңес Нұрпейісов шығармалары ұлттық рух пен ұлттық идеяға тұнып тұр. Нақты айтқанда, Алаш зиялыларының тарихи бейнесін сомдау арқылы ұлттық идеяның биіктеуіне сүбелі үлес қосты. Қазақ халқы отарлық езгіні экономикалық салада ғана емес, рухани-мәдени салада да бірдей көтергендігін; XX ғасыр басындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуалдың, ең алдымен аграрлық және ұлттық мәселелердің шиеленісуімен ерекшеленетіндігін; Алаш зиялыларының істерін біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтындығын; Алаш қайраткерлері ұлтшыл деген ұғымды өз түсініктерімен ұғындырғанын; алаштық көзқарастан ауытқымағандығын деректер негізінде тереңнен талдады. Талдап қана қоймай, газет-журналдарға мақала түрінде жариялап, халыққа ұсынды.

Мәселен, 1998 жылы 2 қазанда «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған «Біз Байтұрсыновты қалай бағалап жүрміз, ағайын?» атты мақаласында «... Алаш қайраткерлері ұлтшыл деген ұғымды өз халқын деген мағынасында түсінгендігін, Елдес Омаров 1929 жылы 11 тамызда ОГПУ тергеушісіне берген жауабында былай депті: «...Ұлтшылдар бүкіл ұлттың мүддесін білдіруге тиіс. Мен, сіздер айтқандай, буржуазия тобының мүддесін білдіретін ұлтшыл емеспін. Мен ұлтшылдықты тіптен басқаша түсінемін. Менің түсінігімше, ұлтшылдық дегеніміз тұтас ұлтқа бақыт пен жақсылық тілеу» [4], - деп Алаш зиялыларының ұлтшылдық бейнесін сомдады.

Ұлттық идея түзу жазылған тарихи еңбектерге көгендеулі. Кеңес Нұрпейісовтың 2000 жылы 12 қыркүйекте «Ақиқат» журналында жарияланған «Ұлттық рух» мақаласының тарихи маңызы зор.

Аталған мақалада ғылыми трактаттар жазбаса да, олардан қалған шығармаларда ұлттық рухты айқындайтын қасиеттер мен оны қорғаушылар мен сақтаушылар туралы терең ойларды сараптап ұлттық рухқа анықтама берген.

Қазақ халқын «мен мұңдалап» ерекшелендіретін қасиеттер жиынтығын айтып, оны Ахмет Байтұрсыновша айтқанда қазақылық деп тұжырымдаған. Мақалада

ұлттық рухты бейнелейтін қазақы қасиеттерді тізіп көрсеткен. Олар мыналар: ана тілі, ұлттық әдет-ғұрыптар; атақты билер дәстүрі; батырлар үлгісі; жыраулар өнері; тағын емес, халқының бағын ойлаған хандар мен мемлекет қайраткерлері; ғасырлар бойы қалыптасқан Далалық ауызша таихнамасы (ДАТ); суырып салма, ақындық өнер; қазақтың қара өлеңі. Ғалым осы аталғандардан басқа да қазақылықты немесе ұлттық рухты анықтайтын өзге де қасиеттердің болуы мүмкін екендігін жазды. Олар халықтың этнопсихикалық және этномәдени тұтастығынан туындайтындығын айтты.

Осы жоғарыда аталған қасиеттерді санасына сіңірген адамның рухы биік болатындығын; ұлттық рухты бейнелейтін компоненттердің бірі әлсіресе, ұлттық рух белгілі деңгейді әлсірейтіндігін, ал егер олардың барлығы жойылса, ұлттық рух та жойылатындығын; ұлттық рухтан айырылған халық ел болудан қалып, жігерсіз, еріксіз тобырға айналып, басқаның жетегінде кететіндігін; сондықтан да, халқымыз рухы биік тұлғаны тәрбиелеуге ерекше мән бергендігін; әсіресе елін, жерін қорғау үшін жастардың денсаулығына ерекше мән берілгендігін тұжырымдап айта келе, қазақ тарихындағы ұлттық рухтың тұлғалық көріністерін зерделеген.

Сонымен қатар, жат ниет «Бөліп ал да, билей бер» деген отаршыл саясатын жүзеге асыруда «тәтті беру мен қамшы жұмсау әдістері» қолданылғандығы, нәтижесінде қазақ қоғамын жалақорлық, арызқорлық, партияшылық, сатқындық, шарасыздық, қырсыздық және т.б. кеселдер жайлағандығы; ұлттық сананы бейнелейтін ұғымдар «интернационализм» терминімен алмастырылғандығы; Ахмет Байтұрсынов өз кезінде «интернационализмді» бейбауырмалдық деп аударғандығы, оның мәні тасбаурмалдық екендігі айтылды.

Алайда, ұлттың идея ешқашан өлмегендігін, яғни ұлтжанды тұлғаларымыз тоталитарлық билік жағдайында да ұлттық сана мен ұлттық идеяға қатысы бар мәселелерді бірде ашық, бірде ымдап түсіндіргенін, 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы ұлттық рухтың өлмегендігін, дәлелдегендігі жоғарыда аталған мақалада түйінделді.

К. Нұрпейісов 2000 жылдары тарих ғылымының мәселелерін тізіп айтып кетті: «Қазақ әдебиеті» газетінің 1998 жылғы 9 қазанында жарияланған «Тарихи тағылым және тарихи талап» [5] атты мақаласында келесідей келелі пікірлерін жазды. Бұл пікірлер әлі күнге дейін өзекті әрі шешімін толық тапқан жоқ:

- Тарихшылардың назарынан тыс қалған тақырыптардың объективті себептері - Кейбір кезеңнің мәселелерін зерттейтін мамандардың жетіспеушілігі; құжаттардың қол жетімсіздігі; Мамандардың қытай, араб, шағатай, парсы тілдерінің білмеуі; Ресей архивтерін қарауға мүмкіндік болмауы;

- Субъективті себептері: 70 жыл бойы коммунистік идеологияның құрсағында тәрбиелену; құлдық психологиядан ажырамау; екі ұрпақ өткенде қана арылатындығымыз; архивтерде сақталған құжаттардың империя мүддесін көздеп, орыс тілінде жазылуы, кейбір ғалымдардың соның жетегінде кетіп қалуы; жас буын өкілдерінің тарихи, әдеби шығармаларда айтылған жайттардың байыбына жетіп түсінбеуі;

- Біздің тарихнамада саяси кескіндеме жасаудың аздығы;

- Билердің, хандардың, батырлардың саяси кескіндемелері жасалмағандықтан, алып-қашпа әңгімелер көп;

- Ас беру, тарихи тұлғаларды атап өтуге қатысты даңғазалыққа, дарақылыққа жол бермеу;

- Деректерді молынан жинап алып тұжырым жасау мәселесі; Концепция жүздеген деректердің басын қосқанда барып нәтиже беруі мүмкін;

- Күш-қайратымызды босқа жұмсамай, көш бастар тарихшыларды даярлау мәселесі; ғылымның беделін түсіретін ғалымдарды ғылымға жақындатпау; «дежурный» ғалымдарға тоқтау салу; тұлғалардың шеттеп қалуына жол бермеу және т.б.

Байқап отырғанымыздай, К. Нұрпейісов тарих пен тарихшы ғалымдарды даярлау ісінің мәселелерін тізіп айтып кетті. Егерде, осы айтылған мәселелер толыққанды шешілгенде, қазіргі тарих ғылымында бірқатар мәселелер болмас еді. Бір қана мысал, әлі күнге дейін 1920-1930 жж. төте жазумен жазылған деректер толық әрі жүйелі ғылыми айналымға түспеді. Мұның бір себебі, тарихшы мамандарды даярлағанда төте жазуды оқыту мәселесінің жүйелі жолға қойылмауы. Немесе аталарын жарыса мадақтап, бірінен – бірі қалмай ас беру ісі жылдар өткен сайын қарқын алуда. Атасымен мақтану синдромы отаршылықтан қалған мұра. Атаның даңқы жұртқа мақтану үшін емес, ұрпақтың түзу жолмен жүріп, ата-баба салған сүрлеуінен ажырамас үшін қажет.

Тарихи тұлғалардың тарихтағы еңбегі немесе ата-бабаның ұрпағының қамы үшін жасаған істері ең алдымен ұрпақтың жүрегінде, жадында болуы тиіс. Әрбір ру өздерінің тарихи тұлғалары үшін «күресу», бір – бірінен асыру, қор құрып, елден ақша жинап, оңды-солды ескерткіштер орнату ата-бабамызды ұятқа қалдыратын іс. Бұл да тарихи сананың кемшін тұсы.

Деректерді молынан жинап алып қана, тұжырымдама жасау ісі де ескеріле бермейді. Бір деректі тауып алып, оны әлеуметтік желіге салып, халықты у-шу қылып, елді дүрліктіру тарихшы үшін үлкен кемшілік. Бізде әлі күнге дейін тұлғатану мәселесі толыққанды жолға қойылмай отыр. Тұлғатануда өзі адасып қана қоймай, жетегіне жұртты ерте кететіндер де баршылық.

Біздің пікірімізше, жалпы тарихшы жас ғалымдарға Кеңес Нұрпейісовтың бейнесі үлгі болу керек.

Дипломы бар адамның бәрі нағыз зиялыға жатпайтындығы да оқырманға белгілі. Әлихан Бөкейханұлы айтқандай: «Оқу-білім болса, мақсат бәрі табылады дегендей көрінеді. Бұлай болса, ол – адасқандық. Біліммен мақсат шықпайды. Ібіліс жұмақтан білімсіздігінен қуылған жоқ, имансыздығынан қуылды. Ұлтына, жұртына қызмет қылу білімнен емес, мінезден» [6, 119 б.]. Осы тұста өрімтал жасты елін, жерін қорғауға қабілетті әрі адам баласының барлығын бауырым деп ұғынатын мінезбен тәрбиелеу қажеттілігі замана артқан жүк деп ұғынуымыз керек. Ал, мінездің түзу болуы ұлттық идеяға көгендеулі. Ұлт мүддесі жолына өз ғұмырларын арнаған зиялыларымыздың зиялылық деңгейін (сондай деңгейге жету үшін) қалыптастырған жолмен жастарды тәрбиелегенде ұлт қызметшілері өсіп-жетілетіндігі анық. Бұл оңайлықпен орындалатын дүние емес. Алайда, рухани сұхбаттастық (тарихи тұлғалармен) арқылы арлы әрі адал қызметкерлерді (ұлт қызметшілері) көптеп қалыптастыруға болады.

Рухани сұхбаттастықты жалғастырған талантты тарихшы ғалым Кеңес Нұрпейісов шығармалары ұлттық идеяғы тұнып тұр әрі ұлттық рухты биіктетеді.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. –А., 1994. – 230 б.
2. «Қазақ» газеті./ Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
3. Елім деп соққан жүрек /Құраст. Күзембаева В.Қ. – А., 2002. – 252 б.
4. Қазақ әдебиеті. – 1998. – 2 қазан
5. Қазақ әдебиеті. – 1998. – 9 қазан
6. Бүкейхан А. Казахи. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясы, 2014. – 280 б.

АКАДЕМИЯЛЫҚ ТАРИХ ИНСИТУТЫ ЖӘНЕ АКАДЕМИК М. ҚОЗЫБАЕВ

(Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 80 жылдығына орай)

ТӨЛЕНОВА З.М.,

*ҚР Орталық мемлекеттік архиві Әлеуеттік зертеулер орталығының
жетекшісі м.а., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*

Биыл өзінің 8 жылдығын атап өткелі отырған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты тарих ғылымдары бойынша ғылыми-зерттеу орталықтарының қарашаңырағы болып табылады. Бір сәт оның құрылу тарихына да көз жүгіртіп өтейік. Жалпы еліміздегі академиялық ғылым жүйесінің бастауы сонау Қазақ халық ағарту комиссариатының құрамындағы Академиялық орталық, Қазақстанды зерттеу қоғамы секілді, яғни 1927 ж. көрсеткіш бойынша 6 ғылыми қоғам, 7 музей, 5 ғылыми кітапхана, кітап палатасы мен 2 кітапхана қоймасы, 5 қорық, ұйымдардан бастау алғанымен [1], таза академиялық ғылым 1932 ж. құрылған КСРО ҒА-ның қазақстандық базасынан басталары анық. КСРО Ғылым академиясының Қазақстандағы базасы ҚазКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің өтініші бойынша 1932 ж. 14 наурыздағы КСРО Ғылым академиясы Президиумының қаулысының негізінде құрылды. Осыған негізделген Қазақ өлкелік БК(б)П Хатшылығының 1932 ж. 29 мамырда «Қазақстандағы Ғылым Академиясы базасы туралы» қаулысы қабылданып, Ереже және секторлар туралы жобасы бекітіледі. Алайда білікті ғылыми кадрлардың болмауы және материалдық-техникалық жабдықталудың әлсіздігі салдарынан бұл жылдары қазақстандық базаның алғашқы құрамын Ғылым академиясы Президиумының шешімі бойынша зоология секторы, ботаника секторы, құмды-шөл және геофизика секторларын ұйымдастыру қажет болды, осы бағытта филиал кадрлар іріктеу жұмысын жүргізді [2, 284-п.]. Кеңестік Ғылым академиясының Қазақ филиалының жұмыс бағыты жалпы түрде республикалық директивалық ұйымдардың шешімдерімен айқындалды: Қазақстанның табиғи байлықтарын зерттеу, осы байлықтарды пайдаланудың жолдары мен мүмкіндіктерін анықтау, сондай-ақ қазақ халқының тарихын, тілін және әдебиетін зерттеу. Қазфилиал құрамында экспедициялық зерттеулер комиссиясы, ғылыми кеңес беру және үгіт-насихат комиссиясы, тарих-археологиялық комиссия және қазақ тілі сөздігі жөніндегі комиссия ұйымдастырылды және өз жұмысын бастады [3].

Қазақ АКСР Халық комиссарлар кеңесінің 1933 ж. 10 қарашадағы «Ұлттық мәдениет ғылыми-зерттеу институтын ұйымдастыру туралы» қаулысымен ҚазАКСР ОАК жанындағы Ғылыми комитеттің қарамағында Қазақ ұлттық мәдениеті ғылыми-зерттеу институты құрылады. Қаулыда: «Ұлттық мәдениет институтын мына мекемелердің негізінде құру: Қазорталықмұрағат, өлкелік мұражай, мемлекеттік кітапхана, өлкетану бюросы, педагогика ғылыми-зерттеу институты және ҚазМУ-дің тиісті кафедралары», - деп көрсетілді [4].

Архив қорларында сақталған деректерге сүйенер болсақ, 1935 ж. КСРО ҒА Қазақ филиалының есебінде: «Тарих секторы 1935 ж. 1 наурызда ұйымдастырылды, оның алғашқы меңгерушісі болып профессор Томсинский тағайындалды, ол кейіннен троцкийшіл-зиновьевшіл ұйымының мүшесі ретінде әшкереленіп, НКВД органдары тарапынан тұтқындалғандығы» көрсетілген [5]. Тарих секторы 1935 ж. арналған жоспар бойынша мынадай мәселелер қарастырған: 1. 1916 жылғы қазақтардың көтерілісі; 2. Орынбор шекаралық шебі; 3. Бөкей ордасы; 4. Алматы облысындағы археологиялық қазбалар.

Барлық зерттеу жұмыстары Ұлттық мәдениет институтының Қазақстан тарихы секторымен бірге атқарылған.

Тарих, әдебиет және тіл саласындағы ғылыми-зерттеу жұмысын күшейту, ғылыми әлеуетті бірыңғай ұйымға шоғырландыру, әсіресе тарих бойынша қайталауға жол бермеу мақсатында 1936 ж. 25 тамызда Қазақ Өлкелік БК(б)П-ның «КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалында Тарих секторы мен Қазақ тілі мен әдебиеті секторын ұйымдастыру туралы» қаулысы қабылданады. Осы қаулыға сәйкес Қазақ тілі мен әдебиеті секторының меңгерушісі ретінде профессор Қ. Жұбановты бекіту, ал Тарих секторының меңгерушілігін Ғылым академиясының Қазақ бөлімі төрағасының орынбасары С. Асфендияровқа жүктеледі [6]. Ал ҚазАССР ОАК-нің 1936 ж. 8 қыркүйектегі № 68 «Ұлттық мәдениет институты туралы» қаулысының негізінде аталған институт КСРО Ғылым академиясының Қазақстандық бөліміне беріліп, оның құрамына Тарих секторы, Қазақ тілі мен әдебиеті секторы енгізілді [7].

1941 ж. дайындалған «КСРО Ғылым Академиясы Қазақ филиалының міндеттері» деген құжатта көрсетілгендей оның негізгі міндеті – республиканың табиғи байлықтарын зерттеу, осы байлықтарды пайдаланудың жолдары мен мүмкіндіктерін анықтау, сондай-ақ ҚазКСР тарихын және мәдени құрылысын зерттеу болып табылады. Сондықтан ҒА ҚФ-ның алдында тұрған міндеттерді орындау үшін бөлім жанынан құрылған 10 ғылыми мекемелердің қатарында Тарих секторы да болды [8, 55-п.]. Сектордың 1940 жылғы негізгі мәселесі – «Қазақстан тарихы ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін» атты тақырып болғандықтан бүкіл ұжым осы негізгі мәселені зор ғылыми-теориялық және практикалық маңызға ие: ұлы Кеңес Одағының республикаларының бірі – Қазақ Социалистік Республикасының өткенін және бүгінін зерттеу» [8, 61-к.п.-62 п.].

Аталған мәселені шешу үшін 10 тақырып белгіленген. Негізгі болып табылатын тақырыптар мыналар: а) «Қазақстан тарихы ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін» атты 4 томдық. Қазақ КСР тарихының 4 томдығын әзірлеудегі жалпы міндет – бүгінгі күнге дейінгі Қазақ КСР-нің толық тарихын беру, ол Қазақстан тарихын зерттеу саласында осы уақытқа дейін атқарылған жұмыстардың қорытындысы әрі Республика тарихын одан әрі тереңдетіп зерттеудің негізі болмақ. Ағымдағы жылы Қазақ КСР тарихының 4 томдығының I және II томдарын жазуды, сондай-ақ II томның кейбір бөлімдерін аяқтау ұсынылды.

Ә) Екінші негізгі тақырып археологиялық сипатта: «Испиджаб және орта ғасыр дәуіріндегі Сырдария бойындағы қалалар проблемасы». Бұл тақырыптың міндеті – археологиялық зерттеулер негізінде Қазақ КСР-нің оңтүстік аймағының (Шу өзенінің төменгі ағысы мен Сырдария өзенінің орта ағысы ауданының) ортағасырлық тарихын зерттеу.

Алғашқы тақырыптың жалпы жетекшісі – проф. М.П. Вяткин және тарих ғылымдарының кандидаты, докторант А.Н. Бернштам және сондай-ақ ол II-тақырыпқа да жетекшілік жасаған.

Аталған тақырыптарды орындауға КСРО ҒА-ның Бас институттарының бірқатар ірі ғылыми қызметкерлері А.П. Чулошников, проф. А.Н. Грязнов және басқалар, сондай-ақ жергілікті тарихшы мамандар – Н.Т. Тимофеев, Е. Федоров және т.б. тартылған [8, 62-62-к. пп.].

1941 ж. 27 маусымда өткен КСРО ҒА Президиумының мәжілісінде КСРО «ҒА Қазақ бөлімінің құрылымын бекіту туралы» шешім қабылданады. Осы мәжіліс хаттамасының шешіміне сәйкес бекітілген құрылым негізінде Тарих, тіл және әдебиет институты құрылып, оның құрамына келесі секторлар кірді: а) тарих; ә) тіл; б) әдебиет [9].

Өкінішке орай 1941 ж. басталған Ұлы Отан соғысы Қазақстан ғылыми

жұртшылығының, Ғылым академиясының Қазақ филиалының, соның ішінде Тарих, тіл және әдебиет институты алдына республиканың барлық стратегиялық ресурстарын барынша жедел әрі толық зерттеу және оларды Қызыл Армияның жауынгерлік қуатын нығайту ісіне жұмылдыру міндетін қойды. Сонымен қатар республика көптеген ғылыми мекемелер мен ғалымдар эвакуацияланды. Олар жергілікті ғылыми қауымдастықпен қатар Қазақстан ғылымының әлеуетін көтеру жолында аянбай еңбек етті. Олардың кейбірі бастапқыда Алматыға көшірілгенімен, бірнеше айдан кейін өзге республикаларға қайта көшіріледі. Осы тұста КСРО ҒА-ның Қазақ бөлімі Төралқасы төрағасының орынбасары Қ.С. Сәтпаев оларды республика ғылыми әлеуетін өсіру жолында тиімді пайдалану және оларды қалдыру қажеттігін ұсынып ҚКСР ХКК-не арнайы хат жолдайды. Хатта: «Алматыға КСРО Ғылым академиясының Тарих институты мен Экономика институтының алғашқы өкілдері келді. Тарих институтының штаты 80 адамнан тұрады, ал Экономика институтында – шамамен 20 жоғары білікті ғылыми қызметкер бар. Тарих институтының директоры, Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі жолд. А.М. Панкратова Алматыда жүрген кезінде Мәскеуден өз әріптестерінен институттың Ташкентке көшірілетіні туралы жеделхат алды.

Қазақстанда білікті тарихшы кадрлардың салыстырмалы түрде аздығын ескере отырып, Ғылым академиясы Қазақ бөлімі Сізге осы институттың ғылыми қызметкерлерінің ең болмағанда жетекші тобын (6-7 адам) Алматыда қалдыру жөнінде өтініш білдіреді. Олардың қатарында академик Греков, Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі жолд. Панкратова А.М. бар, олар Қазақ бөліміне де, Алматы қаласының және республиканың жоғары оқу орындарына да жас ғылыми күштердің арасынан білікті марксист-тарихшыларды даярлау ісінде зор көмек көрсетер еді. Қызметкерлердің қалған бөлігін Ташкентке немесе Қазақстанның облыс орталықтарының біріне көшіруге болады», - ахуалды ашық баяндайды [10].

Осылайша эвакуациямен келген ғалымдар соғыс жағдайындағы Қазақстан тарих ғылымының дамуына зор үлес қосса, олардың ғылым жолындағы өсуіне республика ғалымдары үлкен қолдау білдіреді. Мысалы, Қазақ КСР Ағарту халық комиссариаты алқасының 1943 ж. 3 мамырдағы №17 «Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Анна Михайловна Панкратованы КСРО Ғылым академиясының толық мүшелігіне ұсыну туралы КСРО Ғылым академиясы Президиумына өтінішхат енгізу жөнінде» арнайы қаулысы қабылданады [11]. Бұдан байқайтанымыз, ғылыми қауымдастық арасындағы ықпалдастықтың нәтижесі өз жемісін беретіндігі.

Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесіне 1943 ж. желтоқсанында берілген «КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының 1943 жылғы негізгі қызмет бағыттары мен жұмысы туралы ақпаратында» Қазақстан КП(б) Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысымен, сондай-ақ КСРО Ғылым академиясы Президиумының қаулысымен Филиалдың келесі құрылымы (негізгі мекемелері) қатарында «Тарих, тіл және әдебиет институты, мынадай секторлар құрамында: а) тарих; ә) тіл; б) әдебиет» бекітілгендігі көрсетілген [12].

1945 жылға арналған ҚазКСР ҒА Қазақ филиалының құрылымы Қазақ КСР ХКК-нің 1944 ж. 6 желтоқсандағы № 689 қаулысымен бекітілді. Аталған қаулыларға сәйкес ҚазКСР ҒА Қазақ бөлімі жүйесінде қолданыстағы институттарды бөлу және жаңа институттар құру үдерісі басталды. Осыған орай 1945 ж. 11 тамыздағы Қазақ бөлімі Төралқасының ашық жиналысында Тарих және археология институтын Қазақ тілі, әдебиеті және тарих институтының құрамынан бөліп шығару туралы мәселе қаралады [13]. Сөйтіп Тіл, әдебиет және тарих институтының негізінде: – Тарих, археология және этнография институты, – Тіл және әдебиет институты құрылады.

КСРО ХКК-нің 1945 ж. 26 қазандағы №2747 «Қазақ КСР Ғылым академиясына

құру туралы» қаулысы кеңестік ұлттық саясаттың жаңа қадамын білдіреді және ұлттық республикалардың шаруашылық және мәдени дамуындағы тың серпілістің нәтижесі болып табылады [14]. Орталықтың осы қаулысының негізінде 1946 ж. 31 мамырда ҚазКСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының, ҚазКСР Министрлер Кеңесінің және Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің №439 «Қазақ КСР Ғылым академиясын құру туралы» қаулысы қабылданады [15]. Қазақ КСР Ғылым академиясының ұйымдастырылуы - біздің республикамыздың, қазақ халқының өміріндегі тарихи оқиға.

Ал 1946 ж. 1 маусымда қабылданған Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің №437 «Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшелері мен корреспондент-мүшелерін бекіту туралы» қаулысына сәйкес бекітілген академиктердің қатарында Институттың алғашқы директоры, тарих ғылымдарының докторы, Украин КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Серафим Владимирович Юшков ғана болды [14, 97-99-пп.].

КСРО ҒА-ның Қазақ филиалының 1945 ж. 14 тамыздағы мәжілісінің №20 хаттамасына сәйкес «КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалының Тіл, әдебиет және тарих институты құрамынан дербес Тарих, этнография және археология институтын бөліп шығару туралы» шешім қабылданып, оның директорының орынбасары болып тарих ғылымдарының кандидаты Х.Г. Айдарова, ғылыми хатшылыққа Т.Ж. Шойынбаев бекітілсе, Институт құрамындағы екі сектордың: Этнография секторына Н.С. Сәбитов, Археология секторына Ә.Х. Марғұлан меңгерушілері болып тағайындалады [16].

Тарих институтының қалыптасу тарихындағы келесі бір үлкен жетістік ретінде ҚКСР ХКК-нің 1946 ж. №32 «1946 жылға арналған Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылымы мен штаттары туралы» қаулысының №1 қосымшасымен бекітілген институттың жаңа құрылымын айтуымызға болады. Қаулыда Институт құрылымы былай бекілген: «XVI. Тарих және этнография институты:

Қазақстан тарихы секторы, оның бөлімдері:

- а) революцияға дейінгі Қазақстан тарихы;
- ә) кеңестік Қазақстан тарихы;
- б) Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан.

Археология секторы, оның құрамында:

- а) палеолит, неолит және қола дәуірі бөлімі;
- ә) реставрация зертханасы.

Этнография секторы, оның бөлімдері:

- а) қолөнер және үй тұрмысы;
- ә) халық әдет-ғұрыптарын, салт-жоралары мен наным-сенімдерін зерттеу.

Ұйғыр және дүнген халықтарының тарихы мен мәдениеті секторы.

Тарих және этнография музейі.

Қолжазбалар және архивтік материалдар бөлімі.

Техникалық бөлім» [17].

Көріп отырғанымыздай, институттың қалыптасуы мен аяғынан қаз тұрып кетуіне Ұлы Отан соғысы жылдары отандық қоғамдық және тарихшы ғалымдармен қатар эвакуацияланған аса көрнекті ғалымдар С.В. Юшков (алғашқы директор), А.М. Панкратова – 50-ші жылдары «жазаланған» қазақ зиялыларының, тарихшылардың жанашыры, Б.Д. Греков, Н.М. Дружинин, М.П. Ким және т.б. көп еңбек сіңірді.

Тарих, археология және этнография институты деген атпен бой көтерген институт академиялық білімді дамытуға елеулі үлес қоса отырып, қиын да күрделі жолдан өтті.

Осы жылдары Қазақстан тарихшыларының алғашқы да даңқты буыны:

Е.Б. Бекмаханов, Б. Сүлейменов, Т. Елеуов, Ә. Тұрсынбаев, Ә.Х. Марғұлан, В.М. Шахматов, Н.Г. Аполлова, С.Н. Покровский, Т. Шойынбаев, Х. Айдарова, А.Н. Нүсіпбеков – 27 жыл институтты басқарған, Р.Б. Сүлейменов өздерінің тамаша ғылыми еңбектерімен жарқ етіп ғылым көгіне көтерілді.

Дегенмен, 40-шы жылдардың аяғы – 50-ші жылдардың басындағы қарқынды жүрген тоталитарлық жүйенің қуғын-сүргіні салдарынан жазаланғандар да, айдалғандар да, қызметтен қуылғандар да осы буын өкілдері болды. Олардың әрқайсысының қазақстандық тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі ұшан теңіз.

Осындай жетістіктер нәтижесінде Қазақ КСР Ғылым Академиясы Төралқасы бюросының 1961 ж. 31 қаңтардағы №13 «ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтына Ш.Ш. Уәлихановтың есімін беру туралы» қаулысымен көрнекті ғалымның есімі берілді және ендігі жерде «Қазақ КСР Ғылым академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты» деп аталды» [18].

Өздеріңізге белгілі, Институттың негізгі мақсаттары мен басты мәселелерінің бірі көптомдық Қазақстан тарихын жазу болды және ол әр жылдары жарық көріп келді. Осы тұста Институт ғалымдарының жоғары Мемлекеттік марапатталуын және сол жолдағы директор академик Ақай Нүсіпбековтың тамаша ғылыми және ғылыми-ұйымдастырушылық қызметін ерекше атап өтуіміз қажет. 1982 ж. 28 желтоқсандағы ҚКП ОК мен ҚКСР Министрлер Советінің №495 «Қазақ КСР-інің 1982 жылғы ғылым мен техника саласындағы Мемлекеттік сыйлықтарын беру туралы» қаулысымен: «Нүсіпбеков Ақай, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, жұмыстың жетекшісі; Әбішева Бағдад, тарих ғылымдарының кандидаты, бөлім меңгерушісі; Ақышев Кемел Ақышұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, бөлім меңгерушісі; Дахшлейгер Григорий Федорович, Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, директордың орынбасары; Марғұлан Әлкей Хақанұлы, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, аға ғылыми қызметкер; Нұрпейісов Кеңес, тарих ғылымдарының докторы, бөлім меңгерушісі; Қазақ КСР Ғылым академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының қызметкерлері - «Қазақ КСР тарихы көне заманнан бүгінгі күнге дейін» атты 5 томдық еңбек үшін» жоғары мемлекеттік марапатқа ие болады [19].

Институттың қалыптасуы мен даму тарихында өзіндік терең із қалдырған ғалым-басшылар - С.В. Юшков (1941-48), С.Н. Покровский (1948-53), И.С. Гороховатский (1953-56), А.Н. Нүсіпбеков (1956-82), Б.А. Төлепбаев (1983-84), Р.Б. Сүлейменов (1984-88), М.Қ. Қозыбаев (1988-2002) есімдері мен ғылыми-ұйымдастырушылық қызметтерін ерекше атап көрсетуге болады.

Олардың қатарында академик Манаш Қабашұлының қызметіне тоқталмақпыз. Институттың даму тарихында өзіндік терең із қалдырған ғалым-басшылардың қатарында академик Манаш Қабашұлының есімін ерекше атап көрсетуге болады.

М.Қ. Қозыбаев Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтындағы қызметін 1980 ж. 12 шілдесінен Тарихнама және деректану бөлімінің қосымша аға ғылыми қызметкерлігінен бастап [20], 1986 ж. наурызда осы бөлімнің меңгерушілігіне тағайындалады [21]. Ғылым академиясының бөлімдері институттары директорларының бос орындарға жариялаған байқауы бойынша [22] 1988 жылы 19 шілдеде өткен ұжым жиналысында бірауыздан осы институттың директорлығына сайланып [23], ҒА Жалпы жиналысының қаулысымен бекітіледі [24]. Ғалымның мұндай жоғары лауазымға ұсынылуы кездейсоқтық емес-тін. Республиканың ғылыми қауымдастығы тарихшы-ғалым ретінде М. Қозыбаевты жақсы танитын. Осы уақытқа дейін ол өзін талантты ғалым ретінде ғана емес, ғылыми ұйымдастырушы ретінде де

көрсете алған болатын.

XX ғасырдың 80-ші жылдарының соңындағы қайта құрулар мен 90-шы жылдардың басындағы өтпелі кезең жалпы Қазақстан үшін, оның экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамуында аса бір қиын кезеңді бастан өткізгені мәлім. Осы мезгілде институт басшылығына келген М.Қ. Қозыбаев институт қызметкерлерін Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеуге жұмылдыра отырып, тарих ғылымының қоғамдағы орнын айшықтайтын түбегейлі зерттеулер жүргізілді. Институт ғалымдарының күш-жігерімен тарих ғылымының маңызды қағидалары жасалды, «ақтаңдақтар» қалпына келтіру, қазіргі дүниедегі Қазақстанның орны мен рөлін айқындау бағытында үлкен ізденістерге бастамаға жол ашты.

Академик М. Қозыбаевтың ғылыми-ұйымдастырушылық қызметін сөз етер тұста, қоғам үшін де, институт үшін де қиындыққа мойымай, алға қойған мақсаттар үдесінен шығуда тығырықтан жол іздеген алғашқы 1988-1993 жылдардағы институт ұжымының өміріне кеңірек тоқталғанды жөн санадық.

Директорлық қызметін *Институтта жүргізілген қайта құрулардан*, ең алдымен *ұйымдастыру шараларынан* бастайды. Институттың Ғылыми кеңесінің құрамы толығымен қайта өзгертілді. Оның құрамына: 24 адам, оның ішінде – 2 академик, 2 мүше-корреспондент, 7 доктор, 12 кандидат кірді. Олар негізінен бөлім меңгерушілері, қоғамдық ұйым мүшелері және Жас ғалымдар кеңесінен еді.

Келесі кезекте тарих ғылымындағы зерттеудегі басым бағыттарына қарай *бөлімдерді қайта құру мен топтастыру жүргізілді*, осыған сәйкес институттың құрылымы да жаңарды. Институт құрылымын өзгертудегі ең басты қол жеткізген нәтижелер ғылыми-зерттеу жұмыстарының жаңа сипат алуына игі әсерін тигізді. Дирекцияның қолдауымен жеке Археология институтын құру жөніндегі ұсыныс ҒА Президиумы тарапынан да бағаланып, алдымен 1989 жылы Археологиялық орталық құрылып, кейіннен 1991 жылдың соңына қарай Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты болып өз алдына жеке ғылыми-зерттеу институтына айналды.

Сонымен қатар, 1992 ж. сәуір айында Шығыстану орталығының құрылуына байланысты мәдениет тарихы бөлімінің 8 ғылыми қызметкері, оның ішінде 4 ғылым кандидаты мен бір доктор, соның құрамына беріледі. Бұлар негізінен шығыс тілдерін меңгерген мамандар еді. Осылайша соңғы жылдардағы қалыптасқан нақтылы жағдайларға сай тарихи зерттеулердегі тұжырымдарға түбірлі қайта құрулар жүргізу барысында институт құрылымы әлденеше рет өзгерді. Сөйтіп, Қазан революциясы мен азамат соғысы, индустриалды даму және жұмысшы табы, шаруалар және ауыл шаруашылығы бөлімдері қайта жаңартылып, Тарихи және мәдени ескерткіштер жинау бөлімі Мәдениет тарихы бөлімімен біріктіріледі. Сонымен институтта, тарих бойынша: Ежелгі және ортағасырлар тарихы, Жаңа кезең тарихы, қоғамдық-саяси тарих, әлеуметтік-экономикалық тарих, қазақстандағы аграрлық қатынастар тарихы, мәдениет тарихы, тарихнама және деректану, этнография, ғылыми ақпараттар мен мұрағат бөлімдері мен антропология бойынша – құқығы бөлімге теңестірілген этникалық антропология лабораториясы жұмыс істейді.

Институт басшылығы ауыстырылғаннан кейін сайлау, жариялылықтың нышандарына сәйкес институт ұжымының белсенді араласуы мен қоғамдық пікірдің жолға қойылуына орай 1989 жылдың басында директордың орынбасары мен бөлім меңгерушілері де сайланбалы жолмен тағайындалады.

Осы жылдары институттағы *кадр мәселесінің* шешілуі де қайта қарастырыла бастайды. Себебі институт құрамындағы қызметкерлердің біраз бөлігі (81 адам: оның 14 – т.ғ.к., 3 – т.ғ.д.) жаңа құрылған институттарға берілсе, біразы жоғарғы оқу орындарына, Сыртқы істер министрлігіне және сол тұста белең алған коммерциялық істерге ауысып кеткен болатын. Сондай –ақ сол тұста жаңа қабылданған заңдарға

байланысты зейнеткер жастағы қызметкерлер – Х.А. Қауанова, Н.Е. Едыгенов, А. Мұхамеджанов, М.З. Цинман, т.б. заңды демалысына шығады. Бірақ өндірістік қажеттілікке орай зейнеткерлерді ғылыми жұмыстарға тиімді пайдалану жолдары да қарастырылады. Осылайша көнекөз ғылым ардагерлерінің тәжірибесін тиімді қолдана отырып, кадр құрамын жасарту бағыты толығымен ақталды да, келешекте одан әрі дамыта отырып жүргізілді.

Кадрларды дайындаудың негізгі түрі аспирантура жүйесі болып табылады. Сондықтан 1988 жылы «Аспиранттар» атты бағдарлама даярланып, өндіріске енгізіледі. Бұл бағдарлама бойынша міндетті түрдегі қабылдаудан баламалы байқау арқылы қабылдауға көшу енгізіліп, ғылыми кадрларды дайындаудың тиімді жолы болып табылады. Әрі Институттың жоғарғы оқу орындарымен іскерлік байланыстарын жетілдіру, аспирантураға анағұрлым білімді жастарды тарту мақсатында қамтиды. Аспирантура жұмысының тиімділігін арттыруға да көп назар аударылады. Аспиранттарға тарихи зерттеулердің методологиясы мен әдістерін терең меңгерту мақсатында жетекші мамандардың қатысуымен әңгімелер өткізіліп, әкімшілік тарапынан оқу жоспарының орындалу барысы жіті тексерілді. Методологиялық кеңесте ғылыми мақалаларын жариялауға бағыт-бағдар беріліп, ізденушілер мен аспиранттардың жинағы шығарала бастады.. Бұл шаралар жоғары білікті ғылыми мамандар дайындаудың алғы шарттары еді.

Аспирантура мәселесімен қатар, тарих ғылымының маңызды бағыттары бойынша қорғалатын тақырыптар қарастырылып, сол бойынша ғылым докторларын дайындаудың да жүйесі қалыптастырылды. Бұл ең алдымен, аспирантураны үздік бітірген жас мамандарды жұмысқа тартудан басталды. Олардың қатарында тарих ғылымдарының кандидаттары С. Мажитов, А. Қапаева, Г. Бырбаева, Қ. Ерғазиевалар болды.

Осындай шараларды жүргізу арқылы кадр құрамын жасарту ғылыми жұмыстарда өз қорытындысын бере бастады. Жас ғалымдардың жұмыстарында көтерілген тың идеялар мен бағыттар, конференция мінберлерінен жасаған баяндамаларының мазмұны ғылыми ортада қызығушылық тудыруымен қатар, институт мәртебесін көтере түсті.

Жүргізілген қайта құрулардың нәтижесінде 1989 ж. кандидаттық диссертациясын 6 адам (А. Қалышев, А. Сұлтанғалиева, С. Әжіғалиев, Л. Балақаева, К. Сәкенова, Т.Савельева), 1990 ж. – 9 адам (М. Лаумулин, А. Қапаева, Б. Қалдыбеков, С. Бейсембаев, Е. Уәлиханов, Қ. Қобландин, Р. Мұстафина, Е. Смағұлов, Б. Жұмабаев), ал 1992 ж. – 4 адам (Г.Өскембаева, А. Тоқтабаев, К. Шаймерденова, С. Мажитов), 1993 ж. – 2 (С. Өтениязов, С. Көжкенов) қорғауға шығады. Сонымен алғашқы 5 жылдың ішінде 21 кандидаттық диссертация қорғалады.

Ал ғылым докторларын дайындаудың нәтижесі: 1988 ж. М.С. Мұқанов докторлық диссертациясын қорғайды, 1991 ж. – Ж. Абылхожин мен С.П. Белан, 1992 ж. – Х.Әбжанов пен С.Б. Нұрмұхамедов, 1993 ж. – А. Қадырбаев, барлығы – 6 адам. Институт докторантурасындағы 4 адамның 2-уі (А.Алтаев пен И.Ерофеева) институт қызметкерлері еді.

Институтта кандидаттарды қабылдау құқығы бар докторлық диссертациялар жөніндегі Арнайы кеңестің жұмыс істеуі де көп мүмкіндіктерге жол ашты. Бұл Қазақстан бойынша сол кездегі тарих ғылымдары бойынша докторлық диссертация қорғау жөніндегі бірден-бір Кеңес болатын-ды. Дирекцияның табанды талабы нәтижесінде 1993 жылы ҚР ЖАК тарих және археологиямен қатар этнография мамандығы бойынша да докторлық дәрежесін қорғауға рұқсат етеді. 1989-1993 ж. аралығында барлығы – 19 докторлық және 73 кандидаттық диссертация қорғалды. Арнайы Кеңестің мәртебесі халықаралық деңгейге өседі, онда Түркия, Моңғолия,

Ресей, Түрмен, Қырғызстан мен Өзбекстан ғалымдары қорғауға шығады.

Дегенмен, осы алғашқы бес жылдың барысында институттағы кадр мәселесіндегі шешімін таппаған тұстары болды. Мысалға, бірнеше жылдардан бері Қазақстанның көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі санғасырлық кезеңін зерттеу жүргізетіндердің сан көрсеткіші бір деңгейден көтерілмеген болатын, өзге де бағыттағы зерттеулер бойынша бірді-екілі мамандар ғана болатын. Кадр тапшылығы – шығыстану, деректану, әлеуметтану (социолог), этнологтар, дінтану т.с.с. салаларда басым байқалды. Осының барысында халықтың ауызекі шығармашылығындағы деректерді, шежіре, араб әліпбиіндегі әдебиеттер мен құжаттарды жинақтау және жұмыс істеуге қабілетті қазақ тілін жақсы меңгерген мамандарға тапшылықты шешу кезек күттірмейтін мәселе ретінде қойылды.

Бірақ, осы кезеңде республикада белең алған қоғамдық үрдіс дамуындағы қиыншылықтар, әсіресе, қаржы тапшылығы бұл міндеттерді шешуге біраз қолбайлау болған-ды.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы бетбұрыстар ең алдымен 1986-1991 жылдарға бекітілген жоспарлы мемлекеттік тапсырыстағы тақырыптарды мезгілінде аяқтау қажеттілігінен туындап жатты. Бұл кезеңдегі тақырыптар бұрыннан қалыптасқан тарих ғылымындағы тұжырымдардан туындап, олар негізінен одақтық кешенді бағдарламаларға қарасты болатын. Бірақ ендігі жерде бұл бағдарламалардың орындалуы мен аяқталуы Қазақстан тарихына жаңа көзқарастар тұрғысынан қарау мақсатында тың арнаға бұрылды.

Сондықтан Қазақстан тарихшылары академик М.Қ. Қозыбаевтың басшылығымен тәуелсіздіктің алғышарттары пайда болған 1980 жылдардың аяғы мен 90-шы жылдардың басында тарихи зерттеулер методологиясының мәселесі, жинақталған тарихи білімдерді қайта пайымдау, қазақ халқының шығу тегі мен этникалық тарихы, ұлттық мемлекеттілік пен ұлттық қауіпсіздік мәселелері, Қазақстанның саяси-әлеуметтік және экономикалық даму тарихының, республиканың жалпы тарих тұрғысынан әлемдік қауымдастықтағы, оның ішінде ең алдымен Ресей және ТМД елдерімен, Қытаймен, алыс шетелдермен қарым-қатынасына байланысты өзекті мәселелерін отандық тарих ғылымының басым бағыттарына айналдырды.

Осы мақсатта Институт басшылығы «ақтаңдақтарды» жою және өткеннің жағымсыз қалдықтарынан арылу жөнінде кешенді бағдарламалар жасайды. Олардың ішінде басым маңыздылары Қазақстан тарихындағы терең зерттеу мен қайта пайымдау қажет ететін өзекті мәселелерді анықтау, бұрын ғылыми айналымға тартылмаған деректер мен құжаттарды пайдалану, қазақ халқының шығу тегі мен этникалық тарихындағы, көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан территориясындағы этникалық үрдістер дамуының анағұрлым күрделі мәселелерін кешенді түрде дайындау мен зерттеудің бағыттары айқындалды.

Институттың зерттеу жұмыстарындағы басым бағыт «ақтаңдақтарды», әсіресе, Қазақстанның кеңес дәуіріндегі тарихына қатысты, ашуға арналған бағдарламасын жүзеге асыруға бағытталды. Тарихшылар осы уақытқа дейін «жабық болған» тақырыптарды зерделеуге, республика тарихындағы революцияға дейінгі және кеңестік кезеңіндегі біржақты қарастырылып келген тұстарын жаңа көзқарастар тұрғысынан қарастырып, жаңа тұжырымдар жасауға жұмылдырылды. Осы мақсаттарға байланысты Ғылыми-зерттеу жұмыстарының жаңа тақырыптары бекітілді. Ұжым қызметкерлері «Адам. Ғылым. Қоғам» кешенді бағдарламасы бойынша «Ежелгі және ортағасыр кезеңіндегі Орталық Азиядағы қыпшақтар (III-XIII ғғ.)» және «Алтай қазақтарының антропологиялық зерттеулері» мәселелерін жүзеге асыруға тартылды. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоспарына ЖОО-на арналған «Қазақстан тарихы», «XX ғасыр басындағы Қазақстан»,

«Методология, тарихнама, деректану», «Оңтүстік-шығыс Қазақстанның ежелгі және қазіргі тұрғындарының антропологиясы», «Отан қорғаудың тарихи тәжірибесі: проблемалары мен сабақтары», «Тоталитаризм және қазақ халқының мәдениеті» және т.б. көкейтесті тақырыптар енгізілді [25].

XX ғасырдың 80-жылдарының соңы мен 90-жылдардың бас кезінде ұлттық сана-сезімнің күшеюі, кеңестік мемлекеттік жүйе мен коммунистік идеологияның күйреуі және тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің жариялануы мен қалыптасуы тарих ғылымының қоғамдағы орнына түбегейлі өзгеріс енгізгені аян. Осы кезден бастап академик М.Қ. Қозыбаев басқарған Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеуге орасан зор үлес қосты. Аталған тақырыптарға сәйкес, сонымен қатар репрессияға ұшыраған партия және қоғам қайраткерлерінің тағдыры, 30-шы жылдардың басындағы республикадағы жаппай ұжымдастыру мен қолдан жасалған аштықтың зардаптарын әшкерелеген мақалалар жиынтығы мен кітапшалар шығарылды. Олардың алғашқы бастамасы «История Казахстана: белые пятна» [26] атты мақалалар жинағы болды. Жинақта Қазақстан тарихының белгісіз және өте аз зерттелген беттері қарастырылады. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, кеңестік немістер мен кәрістер тарихына қатысты «жабық болып» келген мәселелерді зерттеуге байланысты жаңа материалдар берілген. Большевиктік жасырын ұйымдар, анненковшылардың қанды күндері тұсындағы «Үш жүз» партиясының тарихына, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы оқиғаларға арналған мақалалардың фактілері қызығушылық тудырады. Ал, көрнекті тарихшы Е. Бекмахановтың қилы тағдырын ашуға арналған, академик Н.М. Дружинин туралы естеліктер де жаңа тұжырымдарымен тартымды шыққан. Революцияға дейінгі Қазақстан тарихына байланысты мақалалар сонылығымен және жаңа көзқарастар тұрғысынан жазылуына қарай ерекшеленеді.

Академик М.Қ. Қозыбаев осы жылдардағы жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарына тікелей ұйтқы болумен қатар, өзі де тікелей қатынасып отырды. Ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру науқаны кезінде Қазақстанда орын алған зұлмат қасіреті бүгінгі таңда дүниежүзіне белгілі болды. М.Қ. Қозыбаевтың бастамасымен 1988 ж. қарашада Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында осы мәселеге арналған «Орта Азия республикалары мен Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру тарихы» Бүкілодақтық ғылыми конференция шақырылды [27]. Осы конференцияда Қазақстан мен Орта Азия республикаларында ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру тарихы жан-жақты талқыланып, ақиқатқа жол ашылды. Осының нәтижесінде М.Қ. Қозыбаев және басқа ғалымдар 1989 ж. Москвадағы «Вопросы истории» журналында жариялаған мақаладан [28] Қазақстандағы ашаршылық нәубетінің көлемі мен зардаптары әлемге тұңғыш рет аян болды.

Институттың ғылыми өміріне әртүрлі тақырыптар бойынша газет-журнал редакцияларымен бірлескен пікір-таластар (дискуссия) өткізу кеңінен ене бастады. «Социалистік Қазақстан» газеті ұжымдастырған «Тарихтың әр парағы қымбат бізге» [29], «Жалын» редакциясы – «Тарихсыз халық тұл» [30] атты қазақстандық қоғамтанушы ғалымдардың қатысуымен «дөңгелек үстелдер» жиі өткізудің тәжірибелік маңызы зор болды.

Қазақстанның және республика Компартиясының тарихындағы «ақтаңдақтар» мен оларды жан-жақты зерттеп, жариялау мәселелеріне арналған алғашқы «дөңгелек үстел» басындағы әңгімелерден кейін академик М.Қ. Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты» [31] атты көлемді мақаласы жарияланды.

Осындай «дөңгелек үстел» сол тұстағы Қазақстан КП ОК жанындағы Партия

тарихы институты өткізген «Алаш-Орда: пайда болуы, қызметі және күйреуі» тақырыбында өтті. Пікір-таласқа М.Қ. Қозыбаев, Н. Жағыфаров, А. Сармұрзин, В. Осипов, В. Григорьев, К.Н. Нұрпейісов, М.Х. Асылбеков, М. Бурабаев, А. Елагин, А. Тәкенов, С. Дәулетова, М. Қойгелдиев сынды көрнекті тарихшы-ғалымдар, философтар және оқу орындарының оқытушылары мен ғылыми мекемелердің қызметкерлері қатынасты. Тақырып өзектілігіне байланысты мұнда Алаш-Орда және «Алаш» партиясының тарихына қатынасты, «Октябрь тұсындағы таптар мен партиялар» мәселесін зерттеудің жаңа қырлары, революцияның түрлі кезеңіндегі алаш қозғалысының мәні туралы жан-жақты талқыланды [32].

Аталған мәселе институттың келешек зерттеулерінен кеңінен орын алып, «XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Алаш партиясының ролі мен орны» тақырыбымен, жетекшісі К.Нұрпейісов, ҒЗЖ жоспарына енгізіледі. Тақырып аясында алаш арыстары - Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ә. Ермаков, Х. Досмұхамедов, М. Тынышпаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатовтардың есімдері халқымен қайта қауышады [33].

Сонымен қатар, «Вопросы истории» журналымен бүкілодақтық «дөңгелек үстел» «Национальные движения в условиях колониализма: Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ» тақырыбында осы аймақтардағы отарлық езгідегі ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына арналады [34]. Жеке басқа табынушылық пен тоқырау тұсында бұл мәселе тарих ғылымында бұрамаланып, сол кезеңдегі үстемдік құрып тұрған ғылыми негізсіз соқыр таным (догма) мен стереотиптерге мүддесіне сай қарастырылып келген-тін. «Дөңгелек столды» ашқан сөзінде және басқа мақалаларында «Ресей империясының бұрынғы ұлттық аймақтарындағы халықтардың азаттық күресі – отандық тарихтың құрамдас бөлігі, біздің еліміздің өткен жолындағы батырлық пен қайғылы беттерінің бірі», оған заман талабына сай жаңа зерделеу қажеттігін айтады [35].

Институт сапалы жаңа шығармашылық байланыстарын дамыта отырып, Сібір, Орал және Орталық Азия тарихшыларымен бірлескен зерттеулерінің аясын кеңейте түсті. Бұған басшылықтың бастамасымен 1989 жылы маусымда өткен Орта Азия, Қазақстан республикалары ғылым академияларының, КСРО ҒА Сібір және Урал бөлімшелерінің Тарих және этнология институттары директорларының қайта құру жағдайындағы тарихи зерттеулердің аймақтық мәселелерін үйлестіру жөніндегі мәжілісін өткізуі дәлел бола алады. Мәжілісте аймақ халықтары тарихының өзекті мәселелері жөнінде бірлескен зерттеулер жүргізу сөз болады. Кейінгі мұндай мәжілістер Ашхабад пен Ташкентте өтеді. Алматыда өткен мәжілісте академик М. Қозыбаев «Тарихи зерттеулердің аймақаралық мәселелерін үйлестіру» тақырыбында баяндама жасап, соның негізінде осы мәселе жөніндегі ұсыныстар қабылданады [36].

Тоталитарлық жүйе тұсында партиялық идеологияның қатаң бақылауында болған тарих ғылымы 80-ші жылдары өзінің шығармашылық әлеуеттілігін, зерттеулерде ғылыми объективтілігін жоғалтып алғандығы ақиқат нәрсе. Жалпыадамзаттық артықшылықтар таптық, ұлттық – интернационалистік сипатқа ие болып, біртұтас кеңес халқы жетістіктерімен суреттелді. Қазақ халқы тарихы таңдамалы түрде ғана зерттеліп, Қазақстанның Ресейге қосылуы үрдісі идеологияландырылды, патшалық империя құрамындағы отарлық жағдайы жөніндегі пайымдаулар жоққа шығарылып келді. Әсіресе, қазан революциясынан кейінгі қазақ тарихындағы көп тұстар бұрмалауға ұшырағандығы аян.

Сондықтан да М.Қ. Қозыбаев басшылыққа келген жылдардан бастап отандық тарих ғылымындағы ұлт-азаттық қозғалыс тарихына байланысты, соның ішінде Кенесары Қасымов, Жанқожа Нұрмұхамедов, Әбдіғаппар Жанбосынов бастаған

және 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстарына қатысты тыңғылықты зерттеулер жүргізілуімен, сөйтіп объективті шындықты қалпына келтіруде елеулі жұмыстар атқарылуымен ерекшеленді. Сонымен қатар осы кезеңнен бері Қазақ хандығының тарихы, жоңғар шапқыншылығына қарсы қазақ халқының Отан соғысы, Абылай ханның өмірі мен қызметі туралы және тарихымыздың басқа да өзекті проблемаларына байланысты ауқымды зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді.

Институттың ұйымдастыруымен «1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс және оның Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихи санасындағы алатын орны», Даланың дулығалы перзенттеріне - И. Таймановтың 200 жылдығына, С. Датовтың 250 жылдығына, Жанқожа батыр, Хан Кенеге арналған республикалық ғылыми-теоретикалық, практикалық конференциялар методологиялық жағынан да, ұйымдастырушылық жағынан жаңа қырынан өткізіліп, аталмыш мәселеге қатысты жаңа зерттеу тұжырымдары ұсынылды [37].

Міне, осылайша Институтта жүргізілген зерттеулердің өзегі - Қазақстан тарихының маңызды мәселелеріне жан-жақты және объективті талдау жасау, тың дерек көздерін тереңірек меңгеру, жаңа ғылыми көзқарастар тұрғысынан қайта пайымдау, тарихи үрдістердің мәніне үңілу болып табылды. Зерттеулердің методологиясы түбірінен өзгертіліп, бірақ тұтастай алғанда ғылыми методология қағидалары негізгі басшылыққа алынды. Өткенге және қазіргіге талдау жасау бүгінгі күн не сол дәуірдегі және басқадай да қозғалыстарға қоңюнктура көзқарасында жасаудан бас тартылып, әлемдік өркениет дамуының тәжірибелері қолданылды.

Осы жылдардағы институт үшін үлкен жетістіктің бірі, М.Қ. Қозыбаев 1989 жылы Ұлттық Ғылым Академиясының толық мүшесі – академик болып сайланды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Институттың маңызды міндеттерінің бірі Қазақстанның территориялық тұтастығын зерттеу мәселелері болып табылды. Мәселені шешу мақсатында «Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасуы» ғылыми-зерттеу жоспары бойынша жұмыс жүргізілді. Сонымен қатар, «Қазақ территориясы: тарих және қазіргі кезең» деген республикалық конференция өткізіліп, онда М. Қозыбаев «Қазақ КСР-нің егеменді мемлекет ретіндегі территориялық тұтастығы концепциясының территориялық-методологиялық мәселелері» тақырыпта баяндама жасайды [38].

Осы жылдары «Московские новости», «Молодая гвардия», «Ленинская смена», «Рудный Алтай», «Импульс» сияқты одақтық басылымдарда қазақ халқының этнографиясын, көшпелілердің территориялық-географиялық өзгешілігінің өзіндік сырын білмеу ғана емес, халықтың экономикалық, этностық-саяси, моральдық-этикалық мүдделері мен мұраттарын жоққа шығаруға тырысқан мақалалар орын алған болатын. Олар Қазақстанның картасын қайта қарау, республиканың бір бөлігін Ресейге беру, Ертістің оң жағалауында орыс автономиясын құру деген сарынды көксейді. Сондықтан республиканың түкпір-түкпірінен тарихшылар неге осы Г.Х. Попов, С.Г. Васильева, В.И. Козлов, Н. Соболин, Н. Кузьмин секілділердің мақалаларына жауап қатпайды деген сұрауларды көптеп жіберген болатын. Академик бастаған бір топ ғалымдар осы сауалға және арандатушыларға жауап ретінде «Ақиқаттан аттамайық» атты көлемді мақала жариялады. Мақалада авторлар Қазақстан территориясының өткеніне қысқаша шолу барысында бұл жерлердің республикаға атын берген этностың ата мекені екендігін тарихи фактілермен дәлелдей отырып жауап береді [39].

Академик М. Қозыбаевтың басшылығымен осы жылдары институттың зерттеу жұмыстарында Қазақстан Ресей империясы құрамына енуі, XVIII-XX ғ. басындағы қазақ халқының патшалық отарлыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстары, XIX-XX ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамындағы саяси даму, ұлт мәдениеті тарихы,

тоталитарлық жүйе тұсындағы қазақстанның даму мәселелері де маңызды орын алды. Бұл зерттеулер «Қазақстан тарихы», «XX ғасыр басындағы Қазақстан: методология, тарихнама, деректер», «Қазақтардың этникалық территориясының қалыптасуы», «Отан қорғау тарихы», «Қазақстандағы этномәдени үрдістер», «Жазба деректер бойынша VII-XVI қыпшақтар», «Империализм дәуіріндегі Қазақстан», «Қазақ этносының өмірлік дәстүрлі мәдениеті», «Қазақстанның индустриалды дамуы мен жұмысшы табының тарихы (1917-1990)», «Қазақ шаруаларының тарихи тағдыры (1900-1999 жж.)» т.с.с. тақырыптар аясында жүргізілді. Барлық аяқталған тақырыптар бойынша монографиялық еңбектер, мақалалар, жинақтар, очерктер дайындалды [40].

Отан тарихы мен тарихнамасын зерттеудің жаңа концептуальдық тұжырымдарын айқындау және жинақталған материалдарды жаңа тұрғыдан зерделеу нәтижесінде М.Қ. Қозыбаев басқарған институт 1993 және 1995 жылдары орыс және қазақ тілдерінде көне заманнан бүгінге дейінгі «Қазақстан тарихының очерктерін» шығарды. ТМД мемлекеттерінің арасында тұңғыш рет М.Қ. Қозыбаевтың басшылығымен көне заманнан бүгінге дейінгі «Қазақстан тарихының» 5 томдық академиялық басылымның үш томы қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді. Қазіргі күнде профессор М.Қ. Қойгелдиевтің басшылығымен оның төртінші және бесінші томдары баспаға әзірленуде.

«Мұндағы ең бастысы Қазақстан тарихының күрделі де өзекті мәселелерін зерттеуде идея берушісі де, ұйымдастырушысы да әрдайым М.Қ. Қозыбаевтың өзі екенін айтқан жөн. Бұл жөнінде ең алдымен оның отаршылдық дәуірінің шовинистік аңыздарымен тұмшаланған Ермак туралы лақапты әшкерлеуге сіңірген еңбегін ерекше атап көрсету қажет. Сондай-ақ қазақ мемлекетінің территориялық тұтастығының қалыптасуы, қазақтардың жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресі, патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы, Қазақстанның Ресей құрамына енуі, казармалық социализм жағдайындағы Қазақстан халқының ахуалы Отан тарихының шешуші мәселелерін ашып көрсетуде ғалым зерттеудің концептуалдық тұжырымдамаларын жасады» [41], - деп көрсетті Қ.С. Алдажұманов.

Институттың 1998-1999 жж. Ғылыми-зерттеу жұмыстары мына тақырыптар бойынша жүргізілді: «Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстанның тарихнамасы», «Әлемдік тарихнамалық дәстүрлер мен жаңашыл тарихи-пәлсапалық зерттеулердегі Қазақстанның ролі мен орны» (М.Қозыбаев); «Мәдениет және дін тарихы: сабақтастық мәселелері», «Қазақстандағы мәдени құрылыс саласындағы мемлекеттік саясат (1920-1990). Тарихи тағлым» (Қ. Алдажұманов); «Алтай қазақтарының этникалық дерматоглификасы», «Қазақтардың этникалық дерматоглификасы» (О. Ысмағұлов); «Қазақ шежіресі. Тарихи-этнографиялық зерттеулер тәжірибесі», «Қазақтардың ұлттық өнері: шығу тегі, синкретизм, көптүрлілік (этнографиялық зерттеулер)» (С. Әжіғали); «XX ғ. қазақтар: әлеуметтік-демографиялық зерттеулер» (М. Асылбеков), «Қазақстандағы саяси репрессиялар тарихы (1941-1990)», «20-30-шы жылдардағы Қазақстанның қоғамдық-саяси және рухани өміріндегі тоталитарлық жүйеге қарсылықтар» (К. Нұрпейіс), «Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан территориясындағы мемлекеттік дамудың сабақтастығы» (Б. Көмеков); «XIX ғ. 20-60 жж. Қазақстандағы отарлау тарихы» (В. Галиев); «Қазақстан Республикасы шекарасының қалыптасуы» (П. Белан); «Қазақстан жөніндегі Ресей мемлекетінің заң актілері (XVII-XIX ғғ.)» (Т. Балақаев); «Қазақ этнологиясы» (Н. Әлімбаев); «Қоғамдық ғылымдар жөніндегі Қ.И. Сәтпаевтың мұрасы» (Ғ. Батырбеков); «ҚР ұлттық қауіпсіздігі. Ішкі жағдайлардың нақтылы-тарихи, тарихи-әлеуметтік талдауы» (Ж. Әбілхожин).

Халықаралық байланыста жылдан-жылға ұлғая түсті. М.Қ. Қозыбаев басқарған

институт Ресейдің ҒА, АҚШ-тың - Ұлттық зерттеу орталығы (Монтерей қ.), Индиан университеті, Азияттық зерттеулердің ұлттық орталығы, Моңғолия – Баян-Өлгей қоғамдық ғылымдар орталығы, Қытай – ШҰАР қоғамдық ғылымдар академиясы, Ұлыбритания – Лондон университеті, Франция – Ұлы Жібек жолын зерттеу жөніндегі ЮНЕСКО комиссиясы, Ренн университеті, Италия – Болон университетінің Антропология институты, Германияның, Жапонияның, Түркияның және Өзбек, Қырғыз, Түркмения, Тәжікстанның ғылыми орталықтарымен тұрақты ғылыми байланыс жасады.

М.Қ. Қозыбаев ірі ғалым болуымен бірге ғылыми-педагогикалық жұмыстарға да көп назар аударып келеді. Ол талантты ғалымдардың тұтас бір шоғырын тәрбиелеп шығарды. Оның жетекшілік етуімен 90-нан астам ғылым кандидаттары мен 19-докторлар әзірленді. Олардың бір тобы академиктің өз жолын қуып Отан соғысы тақырыбында – Р. Қаратаев, Қ. Әбділдаев, С.Д. Хромов, бірі, партия қызметі – А. Байшуақов, Н.И. Ващенко, қазақ зиялылары тарихынан – М.Қ. Қойгелдиев, Ғ.О. Батырбеков, Л.Я. Гуревич, С.Ф. Мажитов, әскери тарихшылар тобы – В.С. Гришин, А.Б. Тасболатов, С. Ділманов, диаспорология – Г.М. Меңдіқұлова, халықаралық байланыс – Т.А. Мансұров, Е.Б. Сыдықов, Н. Мұқаметханұлы, баспасөз тарихы – М. Құл-Мұхаммед, Е. Қасымов, ауылшаруашылығы – К. Берденова, Қ. Халидуллин, республикадан тыс жердегі қандастарымыз – И. Қабышұлы, Қ. Мұхамедиұлы қазақ этникасы саласында тың зерттеулерін жүргізді. Осылайша академик М. Қозыбаев тәуелсіз Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттейтін ғылыми мектептің негізін құрды.

Академик М.Қ. Қозыбаев көп жылдар бойы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы докторлық диссертация қорғайтын Ғылыми Кеңестің төрағасы, тарих ғылымдары саласындағы проблемалық ғылыми-үйлестіру Кеңесінің төрағалығын да атқарды.

Академик М. Қозыбаевтың монографиялық еңбектерімен қатар жоғары оқу орындары мен мектептің 9-10 сыныптарға жазған оқулықтары, оқу құралдары Қазақстан тарихнамасына қосқан қомақты үлес және Отан тарихы ғылымының жаңа белестегі даму деңгейін көрсететін еңбектер. Қазақ орта мектебіндегі білім мазмұнының тұжырымдамасын жасау жөніндегі комиссияның құрамында [42] жұмыс істеу барысында заман талабына сай оқулықтар дайындау қажеттігіне көз жеткізген ғалым Н. Бекмахановамен бірлескен авторлықта 10-сыныпқа арналған «Қазақ ССР тарихы» мен «История Казахской ССР» (1991) оқулығын, І. Қозыбаевпен «История Казахстана» (1993), «Қазақстан тарихы» және хрестоматиялар (1994, 2004), 5-11-сыныптарға – «Программы по истории Казахстана для средней школы» (1992, 1993), 10-сыныпқа – «Қазақстан тарихы» (1995, 2-бас.; 1997, 3-бас., 2003, 2004), осы авторлықта 9-сыныпқа (2000), «История Казахстана» (ұйғыр тілінде) (1996), «Қазақстан тарихына» арналған дәптер (1998), К. Нұрпейіс пен Қ. Жүкешпен бірлескен 9-сынып – «Қазақстан тарихы», жоғары оқу орындарына – «Ақтаңдақтар ақиқаты» (1992), «Исторический опыт защиты Отечества» (1999) оқу құралдарын ұсынды. Мектеп оқушылары мен көпшілік қауымға арналған «Иллюстрированная история Казахстана» (1 т. А., 2001) танымдық кітабы шығарылды [43].

Осылардың ішінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Манап және Ілияс Қозыбаевтардың 10-сынып оқушыларына арналған «Қазақстан тарихы» оқулығының алар орны айрықша [44]. Өзінің құрылымы мен мазмұны жағынан кеңестік білім беру жүйесінде қалыптасқан оқулықтардан өзгеше дайындалған оқулық туралы пікір білдірген ғалымдар К. Нұрпейісов пен М. Асылбеков: «айтулы оқиғалар қатарына «Атамұра» баспасынан шыққан, ақтаңдақтардан арылған ата тарихына арналған тұңғыш тарих оқулығын да қосармыз. Бұл ақиқат-шындыққа сусындаған

жас ұрпақ өкілдері мен барша ұстаздар қауымының асыға күткен кітабы еді.

Аталған оқулық еліміздің тарихындағы ең күрделі, қайшылықты, тіпті трагедиялы кезең 1916-1945 жылдар аралығын қамтиды. Мұнда он алтыншы жылғы көтерілістің қанды қырғыны, азамат соғысы кезеңіндегі аласапыран заман ақиқаты, бай-феодалдарды тәркілеу кезіндегі озбырлықтар, қазақтың тең жартысын жалмаған голощекиндік геноцидтің зұлматы, отыз жетінші жылғы сталиндік репрессия, Ұлы Отан соғысы кезеңінің шымырқанған шындығы баяндалады. Оқулықта қамтылған кезең отандық тарихнамада бұрын ақиқат тұрғысынан жазуға тиым салынған немесе коммунистік идеология тұрғысынан біржақты ғана қарастырылған кезең екені баршамызға мәлім» [45],- деп оның артықшылықтарын көрсетеді.

Оқулықта кезең шындығын ашып көрсету мақсатында авторлар әр тараудың соңында оқулық, энциклопедиялық анықтама, құжаттық әдебиеттерден, Т. Рысқұловтың, Ш. Жантілеуовтың шығармаларынан, мұрағат құжаттарынан үзінділер беріп отырады. Тақырыптардан кейін оқушыларды Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Шоқай сияқты қайраткерлердің өмірбаяндарымен де таныстырып отырады. Тағы бір сәтті шыққан тұсы, «оқулықта берілген жалғыз карта да көп жағдайдан сыр шертеді.. Онда Қазақстанның 1925 жылғы шекарасы белгіленіп, әкімшіл-территориялық бөлініс кезінде Ресейге өткен қазақ жері карта тіліміен көрсетілген. Бұл қазақ жеріне көз алартушыларға тарихи шындық негізінде жасалған сыпайы ишара сияқты әсер қалдырады» деген тұжырым жасайды пікір білдірушілер.

Кітапта берілген құжаттық материалдар оқушыларды өз Отанын сүюге, қорғауға, жылдар бойы қордаланған «ақтаңдақтармен» таныса отырып тарих тағылымынан сабақ алуға жетелейтіні анық

Сондай-ақ институт ғалымдарының академик Манаш Қабашұлының басшылығымен және тікелей қатысуымен даярлаған «Қазақстан тарихының» бестомдық академиялық басылымы (үш томы), «Қазақстан тарихы» (ағылшын тілінде), «Қазақстан тарихының очеркі», «Қазақстанның көрнектелген тарихы» (үш томдықтың - 1 томы), көптеген құжаттар жинағы соны ғылыми-теориялық ізденістердің, шығармашылық табыстардың нәтижесі.

Соңғы онжылдықтардағы тарихи оқиғалардың жедел дамуы – кеңестік дәуірден кейінгі өтпелі кезеңге аяқ басуы, егемендік пен тәуелсіздік алуы, ұлттық мемлекеттіліктің қалпына келтірілуі, демократиялық және нарықтық қатынастарға көшу, Республиканың әлемдік ынтымақтастық қауымдастығына енуі, міне, осылардың барлығы қоғамтанушылардың алдына өткеніміз бен бүгінгімізді жаңа көзқарастар тұрғысынан қайта қарастыру, зерделеу міндеттерін жүктеп отыр. Сондықтан да Институттың ғылыми-зерттеу бағыттарының 2000-2002 жылдарға арнаған бағдарламасы да осы бағыттарға сәйкес жасалынды. Басты зерттеу жұмысы «Қазақстанның көне дәуірден бүгінге дейінгі тарихын жалпыдүниежүзілік тарихи және өркениеттік үрдістер контекстінде зерттеу» атты іргелі зерттеулер бағдарламасы шеңберінде жүргізілді. Осы бағдарлама аясында бекітілген тақырыптың бірі «Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан территориясындағы мемлекеттіліктің дамуындағы тарихи сабақтастық» болатын. Осы салада көп жылдардан бері еңбек етіп келе жатқан К.А. Пищулинаның басшылығымен мамандар қытай, моңғол, манжұр, араб, парсы және түркі тілдеріндегі жазба деректер негізінде Қазақстан территориясы мен Орта Азиялық онымен шектес көнетүркі және көнемоңғол территорияларындағы көпғасырлық тарихы бар мемлекеттілік дәстүрлердің сақталғандығын жаңа мәліметтермен дәйектеп, соны тұжырымдар жасады.

Ал, «XVIII ғ. соңы-XIX ғ. 70-ші жж. басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық

күресінің типологиясы» бағытында ғалым В.З. Галиевтің жетекшілігімен көрсетілген уақыт шеңберінде қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің дамуына ықпал еткен көшпелі қоғамның саяси және әлеуметтік-мәдени жүйесінің тасада қалып келген тұстары жаңа ғылыми деректер мен материалдар бойынша зерделенді. Тақырып бойынша Аңырақай шайқасының 250-жылдығына арналған республикалық конференция, экспедиция ұйымдастырылып, материалдар жинағы шығарылды.

Тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА мүше-корреспонденті К. Нұрпейіс жетекшілік еткен топ «Саяси және рухани саладағы тоталитарлық жүйеге қарсылық (20-30-шы жж. Қазақстан мысалында: нақтылы-тарихи зерттеулер» жүргізіп, алаштық азаматтардың, өзге де саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандарының әкімшіл-әміршіл жүйемен жүргізген күресі, олардың еңбектері жан-жақтылы зерттеліп, кеңестік-партиялық жүйенің күштеу әдісімен жүргізген саясатының астары ашылып көрсетілді.

Аталған тақырыптармен қатар, «Қазіргі уақыттағы Қазақстандағы демографиялық және көші-қон процестері (1984-1990 жж.)» (Асылбеков М.Х.), «Көшпенділер өнері тарихи-мәдени құбылыс ретінде» (Өжіғали С.Е.), «Қазақстан тарих ағымында: шетелдік тарихнама, методология және компьютерлік деректер» (Сужиков Б.М.), «XVIII-XIX ғ. ортасындағы қазақстанның әлеуметтік-саяси тарихының мәселелері жазба деректер мен ауызша тарих айту ескерткіштерінде қамтылуы» (Ерофеева И.В.), қосалқы зерттеу тақырыптары «Еуразиядағы қыпшақтар (XI-XIV ғғ.)» (Көмеков Б.Е.), «Қазақстандағы большевиктік жүйе. Үкіметтің күштеу реформаларына қарсы ұлттық элита мен халықтың қарсылықтары (1920-1933 жж.)» (Қойгелдиев М.Қ.), «Шығыс Қазақстанның тарихи географиясы» (Нұрғалымова Г.С.) деген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Олардың нәтижелерін басылымдар бойынша көрсетер болсақ, барлығы 598 жұмыс: 20 - монография, тақырыптық жинақтар мен оқулықтар – 19, журнал – 5, мақалалар – 546, 1 – терминологиялық сөздік, оның 327-сі қазақ тілінде (7 монография мен 311 мақала, 4 жинақ, 1 сөздік), шет елде 31 мақала жарияланды.

«2001 жыл Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылы» деп жариялаған Президенттің Жарлығы бойынша ҚР БҒМ жүргізілетін шараларының жоспарына енгізілген «Егеменді Қазақстанға – 10 жыл» атты энциклопедиялық анықтамалықты дайындауда институт ғалымдарына жүктеліп, арнай жұмыс тобының күшімен, жетекшісі – М.Қ. Қозыбаев, орындаушылар – аға ғылыми қызметкерлер С.Ф. Мәжитов пен С.К. Рүстемов, барлық материалдар жинақталып, баспаға өткізілді [46].

Өздеріңіз байқағандай соңғы жылдардағы институттың іргелі зерттеулер бағдарламасы үш бағытта: 1) тарихи; 2) этно-антропологиялық 3) тарихнамалық және деректану салалары бойынша жүргізілді.

Тарихшы-ғалым 1998-2001 жылдар аралығында жазылған еңбектерінде тарих ғылымында жаңа пайымдаулар жасады. Кеңестік дәуірде зерттеп келген мәселелерін қайта қарастырып, енді олар тәуелсіз ел тарихшысының көзқарасында, кемеліне толған академик, қоғамдық пікірде жетекші орындағы мемлекет қайраткерін толғандырар мәселелер тұрғысынан қаралып, тың тұжырымдар жасалды. Сол биіктіктен Дала өркениеті, қазақ халқының шығу тегі, қазақ мемлекеттігі, Еуразияның өркениеттік маңызы, Ресейдің отарлық шапқыншылығының құпия сырлары, социалистік модернизациялау саясаты тәжірибесінің салдары, қазақ ұлттық элитасының Отандық тарихтағы орны, этникалық-территория тұтастығы, голощекиндік геноцид, саяси қуғын-сүргін, оның құрбандарын ақтау, өлкенің экологиялық дағдарысқа ұшырауы т.б. игерілуі ғалым үшін де, ол басқарған мекеме үшін де үлкен абыройлы іс болғаны рас.

Сонымен қатар, тарих ғылымын дамытуда жан-жақты ғылыми ізденістерінің

маңына өзінің ғылымдағы жаңашылдығымен, тарихқа методикалық және методологиялық көзқарастарымен, отандық тарихи зерттеуге әлемдік тәжірибені кеңінен пайдалану үлгісін басшылыққа алған академик М.Қ. Қозыбаев танымал ғалымдар мен жас буынды топтастыра алды. Олар, О.С. Смағұлов, М.Х. Асылбеков, К.Н. Нұрпейіс, С.П. Белан, З. Қинаятұлы, В.З. Галиев, Е.Ж. Уәлиханов, Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілхожин, Г.М. Меңдікұлова, А.Т. Қапаева, Б.М. Сужиков, И.В. Ерофеева, С.Ф. Мажитов, Р.Қ. Нұрмағамбетова, Н. Мұқаметханұлы, С.Е. Әжіғали, А. Тоқтабай, С. Рүстемов, А. Құдайбергенова, С. Смағұлова секілді институттың жетекші ғалым-мамандары.

Академик М.Қ. Қозыбаев 1991-2001 жж. Қазақ КСР Ғылым академиясының Төралқасының және қоғамдық ғылымдар бөлімінің мүшесі ретінде де академиялық ғылымның дамуына көп үлес қосты. ҚР ҰҒА мәртебесі мен міндеті, құрылымы, Жарғының жобасы, Бөлімшелер мен Ғылыми-зерттеу институттары жөніндегі Ережелерді талдау мен бекітуде жасаған ұсыныстары мен пікірлері өз алдына жеке зерттеуді қажет етеді. Ұлттық Ғылым академиясы тарапынан Халықаралық және республикалық ғылыми-мәдени орталықтармен жасалынған келісімдердің жүзеге асырылуы мен ғылымды интеграциялау барысында да көп еңбек сіңірді. Әсіресе, соңғы жылдары Ғылым Академиясына қатысты реформалар жүргізу қажет пе, жоқ па деген мәселе туған тұста көп қайраткерлік танытты. «Ғылым туралы заңды» талқылауға қатынасып, онда ғылыми қызметкерлердің мәртебесінің сақталуына, олардың әлеуметтік жағдайына баса көңіл бөлу қажеттігін заңдастыруға ықпал етті. Академия тағдыры тәлкекке түскен сағаттарда баспасөз беттерінде де сөз көтерді [47]. Елбасы Н. Назарбаевтың зиялы қауым өкілдерімен кездескен кездесуінде де [48], Республика Президентіне жолдаған соңғы хаты да Академия тағдырына байланысты болды.

Академик М.Қ. Қозыбаев Отан соғысы тақырыбын зерттеудегі ірі мамандардың бірі ретінде танылып қана қоймай, әскери тарихшыларды дайындаумен айналысты. Отанымыз тәуелсіздік алған жылдары Қарулы күштерді қайта құру жөніндегі қоғамдық пікірлерге қызу араласқан ғалым, оның қажеттілігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп береді. Сонымен қатар әскери оқу орындарындағы қайта құру-ұйымдастыру шараларына да белсене араласқан академик республика Үкіметіне Қазақстанның әскери тарихын дайындау жөніндегі Үйлестіру кеңесін құру қажеттілігі туралы хат түсіреді. Қазақстан ҰҚК Әскери институты мен Қарулы күштердің Әскери академиясында әскери ғылым, тарихы, әскери педагогика мен психология бойынша мамандар дайындайтын адъюнктураның ашылуында М. Қозыбаевтың үлкен үлесі бар. Аталған оқу орындарында Диссертациялық кеңес ашу қажеттілігі туралы алғашқы ұсыныс та Манаш Қабашұлы тарапынан жасалған болатын. Кейіннен ҚР ҰҚК Әскери институты мен Қорғаныс министрлігінің Әскери-ғылыми орталығының Біріккен Диссертациялық кеңесінің төрағасы, Әскери академияның әскер тарихы жөніндегі Діскеңесінің мүшесі ретінде әскери ғылымның дамуына елеулі ықпалын тигізеді.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарының алғашқы онжылдығында академик М.Қ. Қозыбаев басқарған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Отан тарихының зәрулі мәселелерін зерттеуге сіңірген еңбегі ұшан теңіз. Академик М. Қозыбаев басшылық жасаған жылдардағы жүргізілген басым ғылыми бағыттар:

- Қазақ мемлекеттілігінің пайда болу тарихы
- қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы
- Қазақстан Республикасының тарихының әлеуметтік-саяси және экономикалық өзекті мәселелері
- Тарихи демография

- Тарихи зерттеулердің тарихнамалық және методологиялық мәселелері.

Ғылыми нәтижелері мен табыстары: - көне және ортағасырлардағы Қазақстан территориясында пайда болған мемлекеттердің тарихы зерттелді;

- қазақ халқының ортағасырлардағы этникалық территориясының қалыптасуы;

- қазақ халқының этногенезінің негізгі мәселелері зерттелді;

- ұлттық тәуелсіздік үшін жоңғар шапқыншылығына қарсы қазақ халқының азаттық күресінің тарихи ақиқаты қалпына келтірілді;

- Қазақстанның Ресейге қосылуы жөніндегі жаңа тұжырымдар жасалынды (қосылуы, жаулап алу, казактар мен шаруалардың отарлауы);

- Көрнекті мемлекет қайраткерлерінің, халық батырларының, қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігі үшін күрескен ерлердің есімдері ақталды;

- XVIII-XX ғ. бас кезіндегі Қазақ халқының Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық күресі жөнінде жаңа концептуалдық жағынан қарастырған тұжырымдар жасалды;

- XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы қазақ қоғамының қоғамдық-саяси өмірі;

- XX ғасырдағы Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық үрдістер зерттелді;

- XX ғ. 20-30-шы жылдарындағы Қазақстанның дәстүрлі құрылымындарын өмір сүруі мен трансформациялануының әлеуметтік-экономикалық аспектілері мен оның зардаптары жан-жақты зерделенді;

- XX ғ. 20-шы жж. аяғы мен 30-шы жж. басындағы Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру мен аштықтың объективті тарихын зерттеу жүзеге асырылды;

- Қазақстан тарихындағы «ақтандақтарды» жою жөніндегі арнайы ғылыми бағдарлама даярланып, жүзеге асырылуды;

- Республикамызда кеңес кезеңнен кейін тұңғыш рет «Көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы. Очерктер» және «Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін)» академиялық бестомдықтың 3-томы басылып шықты.

Академик М. Қозыбаев өзінің саналы ғұмырында аса ыждаһаттылықпен ұлт тарихын зерделеп, жинақтау, түгендеуде, тарихи және рухани құндылықтарымызды қайта жаңғырту үрдісінде Қазақстан тарихындағы көкейкесті мәселелеріне баса назар аударды, атап айтқанда халқымыздың тарихи санасын жаңғыртуға көп көңіл бөлді. Өйткені, тарихи сана ұлттың өркендеуінде ең құдіретті қозғаушы күш болып саналады, сондықтан отарлаушы елдер өз боданындағы халықтардың ұлттық тарихи санасын өшіруге барынша күш салады. Мұндай жағдай, әсіресе, біздің ұлтымыздың тарихында басым орын алған, өйткені ғасырлар бойы патшалық Ресейдің, кейін оның тікелей мұрагері болған КСРО тұсында Қазақстанда жүргізілген саясаттың салдарынан ұлтымыздың тарихи санасы өшкіндеп қалғанды. Міне, сондықтан да академик ең алдымен ұлттың тарихи санасын ояту қажеттілігін келелі мәселелер қатарында мемлекеттік деңгейде қарыстыру керектігін күн талабындағы өзекті мәселелер аясында көтерген болатын.

Заманалар бойы тас-табанға тапталған тарихымызды түгендеуде де ең алдымен қазақ мемлекеттілігі туралы тарихи шындықты ашып алуға көп көңіл бөлгендігін баса айтқанымыз жөн. Ұлттық тарихымыздың жылдар бойы біржақтылықпен зерттеліп, оның өзінде көбіне оның кейбір тұстарын ашып айтудан жасқанып келгендігіміз туралы былай дейді: «...Біздің қазақ халқының тарихы Ресей тарихының бір жарықшақ сынығындай ғана еді. Бұл жарықшақтың өзінің де жасандылығы басымдау болатын. Бодан болған елдің санасын тұсап, рухани құлдыққа қарай икемдеу үшін қолданылатын ең төте тәсіл – халықты өз тарихынан айыру...» [49].

Өткені мен бүгінін терең пайымдап, әділ бағасын уақытында бағалай алмаған елдің қатесін қашан да келешек өзі көрсетеді. Біздің, қазақ халқының, өткен тарихымыздың кеңестік дәуір кезінде бұрмаланып, біржақты, әрі ортасынан омырылғандай келте жазылғандығы туралы ашық айта отырып, оның тылсымнан

сыр шертер шежіресін, тағылымға толы танымдық тәжірибесін, ақиқатқа толы тарихын жасандылықтан арылтып, өзінің шынайы арнасына салуды тарихшы ретінде ғана емес, сол ұлттың жоғын жоқтар ұлағатты ұлы ретінде парызы деп ұққан М. Қозыбаев өз қаламынан туындаған ғылыми мақалалары мен монографияларында жан-жақты ашып көрсетеді. Мысалға, «Көптеген онжылдықтар бойы қазақ тарихы өз атамекенінде рұқсат етілген және тиым салынған қағидалардың жиынтығындай болып келді, өйткені Кеңестер Одағы деп аталатын империяның құрамына біріккен ұлттардың өткені мен бүгінгісі сол немесе өзге билік жүргізіп отырған билеушінің саяси бағытына сай «ашық» және «жабық» білім салаларына бөлінді. Кітаптарға тиым салынды, ғалымдар қудаланды, ал тарих ғылымының өзі үстемдік жүргізіп отырған идеологияның қызмет көрсетушісіне айналды» [50], - деп отарлаушы жүйе мен кеңестік тоталитарлық кезеңнің ащы шындығын айқындайды.

Тарихымызды таразыларда идеологиялық, әдістемелік қиғаштықтардан арылу, ғылыми объективтілік қағидасын қатаң ұстану, тарихи зерттеулерді жетілдіруде ең алдымен тарихи сананың, көзқарастардың дұрыс қалыптасуына ықпал ету жағына мән берілуіне баса назар аударылған жөн. Осы мақсатты ұстанған академик Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының басшылығына келген күннен бастап-ақ ата тарихымызды зерттеу мәселелерін, оның методологиясын, әдістерін жаңа арнаға бұруға көп еңбектенді. Тәуелсіздік алуымыздың алғашқы күндерінен-ақ қоғамдық ғылымдар, әсіресе, тарих, тіл, әдебиет және өнер салаларының жаңғыруына қарағанда ұлттың рухани серпілісі мен ұлттық сананың оянуы әлдеқайда шапшаңдау жүре бастады. Осы оянған ұлттық сананың өз арнасымен дұрыс қалыптасу үшін тарих ғылымының дамуы мен толыққанды қалыптасу күн тәртібіндегі басты қажеттілік болды. Бұл қажеттілік туралы академик М. Қозыбаев: «Тарихи сананың қалыптасуы ең алдымен отандық тарихтан талап етілді. Бұл: а) халықтың тарихын саналы ұғыну қажеттілігімен; б) тәуелді егемен мемлекеттің жаңа қалпын теориялық тұрғыдан ұғыну қажеттілігінен; в) ұлттық сана-сезімді ояту және қалыптастыру ынтасын арттыру; г) Тәуелсіздік пен идеологияның, жаңаша ойлауды бекіту үшін республиканың эконоикалық тәуелсіздіктегі табыстарын жеделдету, рухани жаңғыру, ұлтаралық келісімді нығайту, Қазақстан Республикасын мекендейтін халықтардың, этникалық топтардың күштерін біріктіру қажеттілігімен түсіндіріледі [51].

Академик тарихи ұлттық сананың қалыптасуының тамыры тереңде жатқандығын айта келіп, оның түп-тамырын «кейбіреулері бағзы заманнан келе жатса, екінші біреулерін шапқыншылық заманы тудырып, «Ақтабан шұбырындыдан» кейін қияңға шығарып, Ұлы Аңырақай шайқасынан кейін халық болып қалыптасудың негізгі бір заңдылығына ұштастырылуынан» іздейді. Жаугершілік заманда азып-тозған халқымыздың 1726 ж. Ордабасыға бүкілқазақтық құрылтайға жиналуы, «бірлікке бастаған сол бір ата дәстүрі халқымызды талай рет жеңістерге жеткізді» дей келе, «Өз Тәуке заманында халық батырлары бастаған әскери элита, Төле би бастаған кеменгер билер осы тұста ата дәстүрін жалғастырды, қазақ халқының мұңын мұңдаған, мүддесін қорғаған ұлы перзенттері екендігін танытты, халық санасын мемлекеттік дәрежеге көтерді. Ордабасы қазақ елінің, жерінің біртұтастығының, мемлекеттігінің символына осылай айналды.

Осы бір ұлы жолдар халықтық сананы қалыптастырды» [52], - деген тұжырым жасайды.

Академик М.Қ. Қозыбаев ұлттық және тарихи сананы көтеру мәселесін мемлекеттік деңгейде қарастыру қажеттілігін күн тәртібіндегі кезек күттірмейтін үлкен қажеттілік екендігін ғалым әрі мемлекет және қоғам қайраткері ретінде

дәлелдеді. Соның нәтижесінде Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңестің 1993 ж. 31 мамыр күнгі мемлекеттік кеңесші Әбіш Кекілбаевтың басшылық етуімен өткен мәжілісінде «Республикада тарихи сананың қалыптасуы туралы тұжырымдаманың жобасы» қаралып, кеңінен талқылаудан өтті.

Мәжілісте академик М. Қозыбаев тарихи санының қалыптасуы туралы қаралып отырған тұжырымдамаға байланысты өзінің және ғылыми қауымдастықтың пікірін ортаға салды. Өтпелі кезеңде ұлттық тарихымыздың шынайы бейнесін жасау арқылы, яғни Қазақстан Республикасы мемлекеттік бітімінің қалыптасуының, егемендікті және жалпыұлттық бірлігімізді нығайтудың, адамдар бойында азаматтық пен отаншылдық сезімді тәрбиелеудің ең басты факторы тарихи ұлттық сана болып табылатындығын өз сөзінің өзегіне айналдырды.

Қаралып отырған «тұжырымдаманың мақсаты мемлекеттік саясаттың тарихи сананы қалыптастырудағы басты басымдықтарын айқындау болып табылады.

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін мынандай міндеттерді атқару керек:

- тарихи ілім-білімнің негізгі-негізгі нысаналарын анықтау;
- тарих ғылымының өтпелі кезеңдегі басты проблемалары мен оны шешудің ықтимал бағдарларын айқындап алу;
- тарихи білім беру мен ағарту ісін реформалаудың жолдарын белгілеу» [53], - екендігін дәлелдей түсті. Тұжырымдаманың толық мәтінінде жоғары аталған міндеттерге жеке-жеке тоқталып, олардың мазмұны кеңінен ашылған.

М. Қозыбаев ғылыми, ғылыми-ұйымдастырушылық және педагогикалық қызметтерімен қатар мемлекеттік және қоғамдық өмірге де белсенді араласқан көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері ретінде танылған тұлға. Халық жазушысы, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері Әбіш Кекілбаевтың: «Біліммен қоса білік деген, азаматтықпен қоса кісілік деген ұғымдар бар. Халық соңғы екеуін алдыңғы екеуінен кем қадірлемейді. Өз басынды күйттегенде қайсысына жүгіну өз еркің, ал ел мүддесін күйттегенде төртеуіне бірдей жүгіну шарт. Манаш Қозыбаев – осыны терең түсініп, қапысыз меңгергендіктен де саясатқа келген ғалым» [54], - деп берген бағалауының астарында талай сыр мен шындық жатыр.

XX ғасырдың 80-жж соңындағы өріс алған қайта құрулардың тұсында ептеп бой көрсеткен демократиялық ағымдар мен сөзбостандығы, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан кейін өріс алған ұлттық сана мен тарихи шындықты қалпына келтіру тарихшылар ғана емес, жалпы қоғамтанушылар үшін жаңа міндеттер жүктеді.

Қазақстан КП ОК-нің республика тарихындағы «ақтаңдақтар» мәселелері жөніндегі идеологиялық комиссия жұмысында ғалым-сарапшылар құрамында жұмыс жасаған М. Қозыбаев «Қазақстан КП (б) ОК 40-шы жылдар мен 50-ші жылдардың бас кезінде қоғамдық ғылымдар қабылдаған кейбір қаулылары туралы анықтама» мен «Жүсіпбек Аймауытовтың өмірі мен шығармашылығы» жайында анықтама дайындауға қатысады [55].

Сонымен, депутат М. Қозыбаев арқалаған аманаттың салмағы да берген нәтижесі де әр түрлі комиссиялардың құрамында атқарған істерден өз қолтаңбасындай анық жарқырап көрініп тұрады. Соның бірі «1928 ж. 27 тамыздағы ХКК мен ҚОАК-тің «Байлар шаруашылығын кәмпескелеуі», 1930 ж. 19 ақпандағы «Ұжымдастыру мәселесін нығайту мен бай, құлақтарға қарсы күрес жүргізуге» қатысты шыққан жарлықтарын тереңдете зерттеу мәселесіне құрылған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңес Президиумы комиссиясының төрағасы міндетінің ақталғандығы. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі 1991 ж. қарашада құрған Парламенттік арнайы комиссия бір жыл жұмыс істеп, 1920-1930 жж. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін және 1931-1933 жж. жаппай ашаршылықтың себептері мен зардаптарын

арнайы сараптаудан өткізді. Комиссия құрамына институт қызметкерлері – Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілхожин, Ю.И. Романовтар тартылды. Олар бұрын зерттеушілер үшін жабық болып келген ҚР ҰҚК мен ІІМ, республикалық, облыстық мұрағаттарында материалдармен жұмыс істеді. Осы топтың жинаған материалдары негізінде 200 беттен астам Баяндама және комиссия Қорытындысы жазылды. Баяндама мен қорытынды да Қазақстанда 30-шы жылдары орын алған оқиғаларға адамгершілік (гуманистік) тұрғыдан тарихи және саяси бағасы беріліп, 1931-1932 жылдардағы аштық құрбандарының саны анықталады және өзге мәселелер де шешімін табады.

Комиссия жұмысының нәтижелері ҚР Жоғарғы Кеңесінің 1992 ж. 7 желтоқсандағы мәжілісінде қаралып, қолдау табады. Бұл комиссия жұмысының Қорытындысы барша жұртшылыққа ақпарат және баспасөз материалдары арқылы жақсы таныс. Сөйтіп, Комиссия мүшелері дайындаған құжаттар мемлекеттік мәртебеге ие болады [56].

Осыдан барып, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңес қаулысымен «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» [57] комиссиясы құрылып, төрағалығына М. Қозыбаев, орынбасары – Қ.С. Алдажұманов тағайындалды. Осы жерде кеңестік тоталитаризм мен оның зардаптары бұрынғы Кеңестер Одағы республикалары ішінде Қазақстанда ғана тыңғылықты әрі жүйелі зерттеліп келе жатқандығын ерекше атап өткен жөн. Академик М. Қозыбаев 30-40-жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің құрбандарын анықтау және оларды ақтау жолында жалпы мемлекеттік маңызы бар көлемді де жүйелі жұмыстар жүргізді. Алматы облысына қарасты Талғар, Іле аудандарының аумақтарында, Кіші Алматы өзені мен Алматы-Николаевка жолы бойында, Әли және Жаңалық ауылдары маңында 30-40-шы жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандары жаппай жерленгендігі анықталды. «Жаңалық» селосының маңындағы зират басында 1993 ж. «Әділет» қоғамы Талғар аудандық әкімшілігімен бірлесіп, сталиндік жаппай сипат алған террор құрбандарының сүйектерін қайта жерлеп, келешек мемориал-кешеннің орнына тас қойды [58]. Аталған шаралар өз жалғастығын М. Қозыбаев республикалық «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының төрағасы қызметін атқарған 1993 жылдан бері жанданып, қанатын кең жая түсті. Соңғы алты жылда оның басшылығымен саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы 5 томдық «Азалы кітап» Ұлы Отан соғысында қаза тапқандар туралы 60 томнан асатын «Зерде кітабы» «Боздақтар» басылып шықты.

Сонымен қорыта келгенде, академик Манаш Қабашұлының ғылыми мұрасы мен оның маңызы, жалпы ғалымның отандық тарих ғылымын дамытудағы рөлі мен орны айрықша. Академик М. Қозыбаев өзінің саналы ғұмырындағы 53 жылдық еңбек жолының 40 жылын ғылым жолына арнады да, өзі таңдап алған тарих ғылымын дамытуға еңбек етті. Бастапқыда ғылымдағы ізденістерін өлкетану, Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне қосқан үлесін зерделеуден бастаған М. Қозыбаев біртіндеп ғылыми зерттеу аясын кеңейтіп, қазақ халқының шығу тегінен бастап, оның өркениеттегі орны, XX ғ. қасіретті тағдыры туралы тұтас, кешенді де маңызды, мазмұны терең тұжырымдар жасады. Сонымен қатар екі қоғамдық кезеңде өмір сүріп, тарих ғылымының дамуы мен жаңа ауыспалы кезеңнің талаптарына сай жазылған зерттеулерінде қазақ халқының тілі, ділі, діні, мәдениетінің өзекті мәселелері қаралып, кешегі кеңестік қоғамдағы жалпылама бірегейлендіру жүйесін бұзып, қазақ халқының өзіндік, ұлттық болмысын айшықтауда да академик М. Қозыбаев тарихшылардың көшбастаушы ғана емес, өз ғылыми шығармашылығымен де ерекшеленді.

XX ғасырдың соңғы он жылдықтарындағы республикадағы қоғамдық пікірді қалыптастыруға ықпал ететін қоғамтанушылардың алдыңғы қатарына шыққан

ғалым-қайраткердің жоғары деңгейге көтерілуіне соғыс және бейбітшілік, өлкені социалистік түрде модернизациялау, Отан тарихын әлеуметтік-экономикалық формациялар мен өркениеттік талғам мен талап негізінде, аға буын тарихшылардың еңбектеріне сүйеніп, жаңа деректеме көздерін пайдалана отырып зерделеу, қазақ халқының шығу тегі, қазақ мемлекеттігі, үш жарым ғасырға созылып, Ұлы Отан соғысына ұласқан қазақ-жоңғар қарама-қарсылығы, ұлтымыздың 260 жыл Ресей империясының, Кеңестік Ресейдің қоластындағы отарлы ел болған болмысының тарихын жүйелі түрде саралап, ғылыми-теориялық тұрғыдан талдап, Отантану ғылымын жаңа сатыға көтерді.

Халқымыздың қастерлі қазынасы – оның тарихы мен тарихи жылнамасын заман көшінің ағымына қарай қайта қарастырып, халқымен қауыштыру, тоғысқан толқындай ұрпақтар зердесіне ұсыну академик М.Қ. Қозыбаев басқарған Тарих және этнология институтының басты міндеттердің бірі болды. «Алдыңғы толқын ағалар» салып кеткен тарих ғылымындағы сара жол «кейінгі толқын інілердің» жаңа бастамалары мен ізденістерімен өз жалғастығын табуда.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі

1. ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 1306-іс, 154-п.
2. ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 5155-іс, 284-284 –қ.пп.
3. ҚР ҒЖБМ «Ғылым ордасы» Ғылыми архив бөлімі (ҚР ҒО ҒА). 1-қ., 131-іс, 1-2-пп.
4. ҚР ОМА. 30-қ., 21-т., 1149-іс, 14-п.
5. ҚР ҒО ҒА. 1-қ., 1-т., 171-іс, 1-22- пп.
6. ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 10606-іс, 72-п.
7. Академик К.И. Сатпаев: Сборник документов и материалов. – Алматы, 2001. – С.520-522.
8. ҚР ОМА. 2057-қ., 1-т., 1647-іс, 55-63-пп.
9. ҚР ОМА. 2057-қ., 1-т., 1652-іс, 1-1-қ. пп.
10. ҚР ҒО ҒА. 1-қ., 1-т., 564-іс, 4-4-қ. пп.
11. ҚР ОМА. 1692-қ., 1-т., 716-іс, 80-80-қ.пп.
12. ҚР ОМА. 1137-қ., 12-т., 504-іс, 27-31-пп.
13. ҚР ОМА. 2057-қ., 1-т., 1646-іс, 73-п.
14. ҚР ОМА. 1137-қ., 13-т., 566-іс, 36-п.
15. ҚР ПА. 708-қ., 10-т., 72-іс, 6-9-пп.
16. ҚР ҒО ҒА. 11-қ.
17. ҚР ОМА. 1137-қ., 13-т., 2-іс, 114-п.
18. ҚР ҒО ҒА. 11-қ.
19. ҚР ОМА. 1137-қ., 1-т. жалғасы, 8366-іс, 148-150-пп.
20. Қаз КСР ҒА 12.06.1980 ж. N 16 қаулысы; Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих, археология және этнография институтының 17.06.80 ж. N 120-к бұйрығы.
21. Қаз КСР ҒА 29.05.1986 ж. N 90 қаулысы; Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих, археология және этнография институтының 9.09.86 ж. N 121-к бұйрығы.
22. Отделения АН Казахской ССР объявляет конкурс // Казахстанская правда. -1988, 15 июня.
23. Институттың Ғылыми кеңесі, партбюро, кәсіподақ және комсомол бюроларының бірлескен мәжілісінің 30.06. 1988 ж. хаттамасы. / Ш.Уәлиханов ат. ТЭИ ағымдағы мұрағатындағы М.Қозыбаевтың жеке ісінен алынды..
24. Қаз КСР ҒА Жалпы жиналысының 24.11.1988 ж. N 10 қаулысы; Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих, археология және этнография институтының 28.11.88 ж. N 417-к бұйрығы.
25. Институттың 1991, 1992 жж. ғылыми-зерттеу жұмыстарының жылдық есебі.
26. История Казахстана: белые пятна. Сб. ст. –Алматы: Казахстан, 1991. – 348 с.
27. Институттың 1988 ж. ғылыми-зерттеу жұмыстарының жылдық есебі.
28. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. -1989, N 7. С.53-71.
29. Тарихтың әр парағы қымбат бізге. “Дөңгелек үстел” //Социалистік Қазақстан. -1988, 25 август.
30. Тарихсыз халық түл. “Дөңгелек үстел” // Жалын, 1988, N 4. -3-14-бб.
31. Қозыбаев М.Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты // Алматы ақшамы. – 1988, 12 сентябрь.
32. Знать прошлое, чтобы помнить о будущем // Казахстанская правда. -1989, 19 июля.
33. Институттың 1992 ж. ҒЗЖ есебі.
34. Национальные движения в условиях колониализма: Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ. Материалы Всесоюзного “круглого стола” 27-28 июля 1990г.

35. Қозыбаев М. Аласұрған XX ғасыр (толқыныс, ізденіс, проблемалар) / Қараңыз: Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сб. статей. – Алматы: МП “Наурыз”, 1993-3-16-66.

36. Материалы Совещания директоров институтов истории и археологии академии наук республик Средней Азии, Казахстана, Сибирского и Уральского Отделений АН СССР по проблемам межрегиональной координации исторических исследований в условиях перестройки. –Алма-Ата, 1989, 29-30 июня.

37. Институттың 1992 ж. ҒЗЖ есебі.

38. Қозыбаев М.Қ. Егеменді мемлекет ретіндегі Қазақ КСР-нің территориялық тұтастығы тұғырнамасының теориялық-методологиялық мәселелері // “Қазақ территориясы: тарих және қазіргі кезең” республикалық конференция материалдары. –Алматы, 1990; // Егемен Қазақстан. -1990, 4 қазан.

39. Қозыбаев М., Мұқанов М., Романов Ю., Ақышев К., Ерофеева И., Пищулина К., Әлімбаев Н. Ақиқаттан аттамайық // Социалистік Қазақстан. – 1990, 6 маусым; *Они же. Реальность. О некоторых “идеях” пересмотра границ республики* // Казахстанская правда. – 1990, 30 июня.

40. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Қаһарлы 1916 жыл (Құжаттар мен материалдар жинағы). 2-томдық. –Алматы: Қазақстан, - 1998; Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова (Сборник документов) / Составители: В.З. Галиев, Б.Т. Жанаев. –Алматы: Ғылым, 1996. -512 с.

41. Алдажұманов Қ.С. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми-педагогикалық және қоғамдық қызметінің қысқаша очеркі // Манаш Қабашұлы Қозыбаев. Қазақстан ғалымдарының биобиблиографиясына материалдар. –Алматы, 2001. -25-б.

42. Қазақ орта мектебіндегі білім мазмұнының тұжырымдамасы. Жоба. // Социалистік Қазақстан. – 1990, 28 шілде.

43. Исторический опыт защиты Отечества. Военная история Казахстана. Учеб. Пособие для курсантов военных и студентов гражданских учебных заведений. –Алматы: Борки, 1999. -352 с.; Иллюстрированная история Казахстана с древнейших времен до наших дней (в 3-х томах). –Т.1. От эпохи палеолита до монгольского нашествия.–Алматы: РОНД, 2001. – 240 с., илл.

44. Қозыбаев М., Қозыбаев И. История Казахстана. 10 кл. А.: Атамұра, 1992.

45. Нұрпейісов К., Асылбеков М. Тәуелсіз елдің тарихи шежіресі // Егемен Қазақстан. -1993, 15 қаңтар.

46. Институттың 2000 және 2001 ж. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі.

47. Национальная Академия наук – сообщество ученых, или... // Наука Казахстана. -1993, 1-15 ноября; Ғылым тағдыры – ел тағдыры // Егемен Қазақстан. – 1996, 8 ақпан; *Қозыбаев М.Қ. Ломать не строить* // Караван, 1996, 14 июня; Ғылым мен білімді интеграциялауда асықпаған жөн // Түркістан, 2001, 10-15 ақпан; Ойымызды ортаға салғымыз келеді (Елбасына ұжымдық хат) // Егемен Қазақстан // 2001, 11 желтоқсан

48. Ел еңселі болсын десек // Егемен Қазақстан, 2001, 21 желтоқсан.

49. Қозыбаев М.Қ. Ұлттық рух - ұлағат бастауы немесе тарихи сананы қалыптастыру туралы // Қазақ әдебиеті. - 1997 ж. - 4 қараша

50. Қозыбаев М.К. Откуда “есть-пошла” казахская земля // Мысль, 1994. N 1. - С.77.

51. Қозыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Кн.1. - А., 2000. - С.5.

52. Соныкі. Ежелден бірлікті аңсаған қазақ елінің тұтастық туы тұғырлы болғай // Егемен Қазақстан. 19 маусым 1993 ж.

53. Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы. Алматы, 1995. – 2-3-66.

54. Кекілбаев Ә. Бүгін мен ертеңге бірдей қызмет еткен ғұлама // Академик Манаш Қозыбаев. – 39-б.

55. ҚР ПМ. 63-нл-қ., 1-т., 140-іс, 1-7; 8-12-пп.

56. Заключение Комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан // Казахстанская правда. – 1992. - 22 декабря.

57. «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау жөніндегі комиссия құру туралы» ҚР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 18.06.1993 ж. № 2282-ХІІ қаулысы.

58. Қозыбаев М., Хасанаев М. Өлі риза болмай, тірі байымайды // Егемен Қазақстан. – 1993. - 24 тамыз; Аруақтар рухына тағзым // Жетісу. – 1993. - 10 маусым; Это нужно и мертвым. Это нужно живым // Огни Алатау. – 1993. - 9 июня.

ТАРИХТА ІЗІ ҚАЛҒАН ҒАЛЫМ
(Тарихшы С.К. Рүстемовтің өмірі мен шығармашылық мұрасы туралы)
(25.04.1965-25.04.2023)

Төленова З.М.,
ҚР ОМА Әлеуетті зерттеулер орталығының
жетекшісі м.а., т.ғ.к.

Оразов Р.Е.,
Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының аға ғылыми қызметкері.
Алматы қ.

Өмір баспалдақтары

Отандық тарих ғылымында жаста болса өзіндік зерттеу бағытын қалыптастырып, мазмұнды ғылыми мұрасы мен ұлт тарихын зерделеуде жаңашыл қолтаңбасын қалдырған ғалымның бірі – Сәулебек Керімбекұлы Рүстемов болды.

Әрі замандас, әрі ұзақ жылдар әріптес, жас айырмашылығына қарамастан сырлас дос болған Сәукең туралы өткен шақта ой-толғау жазу біраз жаныңа ауырлық туғызып, үлкен жауапкершілік артады екен...

Рүстемов Сәулебек Керімбекұлы 1965 жылы 25 сәуірде Шымкент облысы Жетісай ауданы Ленин атындағы кеңшарда (совхозында) өмірге келіп, сондағы орта мектепте білім алады.

Әкесі Керімбек Рүстемұлы 1936 ж. дүниеге келіп, сол кезеңдегі өмірдің тауқыметін ерте тартқан жандардың бірі. Арнайы білім алмаса да ұзақ жылдар агрономия саласында қызмет еткен. Анасы Ұлпаш Қыдырәліқызы отбасындағы 6 ұл-қыздың тәрбиесімен айналысқан. Қарапайым отбасында, еңбекке ерте араласқан ата-анадан тәрбие алған барлық бауырлары жоғары білім алып, бүгінде әр салада қызмет етіп жүрген жандар. Солардың арасынан ғылым жолын таңдағаны Сәулебек ғана болды.

Тарихшы боламын деп арман қуған жасөспірім 1982 ж. С.М. Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университеттің (қазіргі - әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті) тарих факультетіне түсіп, 1989 ж. «Тарихшы. Тарих және қоғамтану пәндерінің оқытушысы» мамандығы бойынша бітіреді. Сол кезеңнің талабы бойынша 1983 ж. 12 шілдесі – 1985 ж. 22 қазаны аралығында Кеңестік армия қатарында болып, сержант шенінде оралған ол студенттік өмірді қайта жалғастырады. Жоғарғы оқу орнында әскери кафедраны бітіріп, лейтенант шенін алады.

Еңбек жолын 1989 ж. 7 тамызда Шымкент қаласындағы, М.О. Әуезов атындағы педагогикалық университеттің жалпы тарих кафедрасының оқытушылығынан бастаған жас маманды ғылыми ізденістер жолы қатты қызықтыратын. Бала күнгі армандарға қол жеткізу мақсатында 1993 ж. қарашада әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің күндізгі аспирантурасына қабылданып, 1996 ж. үздік аяқтайды.

1997 ж. 12 желтоқсанда әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті жанындағы Д14А.01.26 диссертациялық кеңесінде «XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қоғалыс» тақырыбында 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) мамандығы бойынша тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясын сәтті қорғайды [1].

1998 ж. 17 наурызынан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейін Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «Қазақстанның тарих және

мәдениет ескерткіштерінің жинағы» уақытша шығармашылық тобының кіші ғылыми қызметкерліктен жетекші ғылыми қызметкерлікке қабылданған жас маман арадағы кейбір қызметтік ауысуларына қарамастан, Тарихи демография және қазіргі кезеңнің әлеуметтік процестері, Сыртқы байланыс, ақпарат және ғылыми кластер бөлімдерінің меңгерушілігіне дейінгі еңбек сатыларынан өтті.

1999 ж. 12 қаңтары-10 мамыры аралығында Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясы Жоғары білім институтында қызмет жасайды. Көп ұзамай (1999 ж. 15 маусым - 2000 ж. қаңтары) «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясының шақыртуымен әлеуметтік-гуманитарлық орталықтың жетекші маманы ретінде жаңа қызметке ауысады. Осы жылдары ғалым энциклопедиялық басылымның ерекшеліктері мен жазылу әдіс-тәсілін терең меңгеруге машықтанады.

2000-2013 жж. «Отан тарихы» ғылыми журналының жауапты редакторы, жауапты хатшысы ретінде басылымның ғылыми бағыт-бағдарын айқындау мен мазмұнды болуына көп көңіл бөледі.

2001 ж. 4 қаңтарында Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Тарихи демография бөліміне аға ғылыми қызметкерлікке қайта қабылданады. Өзінің ғылыми ізденістерімен көзге түскен жас ғалым 2002 ж. 1 желтоқсанда Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы 3 жылдық күндізгі докторантураға қабылданып, ғылыми ізденістерін тереңдете түсуге бел буады.

Осыған орай Институттың 2004 жылғы 10 маусымдағы Ғылыми кеңесі мәжілісінің №3 хаттамасының шешіміне сәйкес С. Керімбекұлының «Азаттық қозғалыстағы қазақтардың басқа түркі-мұсылман халықтарымен қарым-қатынасының тарихы (19 ғ. соңы – 20 ғ. бірінші ширегі)» тақырыбындағы докторлық ізденісінің тақырыбы бекітіледі. Жұмыстың ғылыми жетекшілігіне ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор М.Х. Асылбеков тағайындалады [2].

С. Рүстемовтің ғылыми ізденістері мен жарияланымдары негізінде 2010 ж. 25 маусымдағы ҚР Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің №7 хаттама шешімі бойынша тарих мамандығы бойынша доцент ғылыми атағы беріледі [3].

«Ғылым туралы» ҚР Заңының 23-бабына сәйкес ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2011 ж. 6 қыркүйектегі шешіміне сәйкес мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ғылыми және ғылыми-техникалық қызметі конкурстарына қатысуға мүмкіндік беретін аккредиттеу туралы куәлігін [4] алуы оның ғылыми ізденістерді іргелі және қолданбалы зерттеулер бойынша жүргізілетін жобалар бойынша жүзеге асыруына жаңа тыныс беріп, қанаттандыра түскені анық. Мысалға, «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың тарихы және мәдениеті бойынша шетелдік архивтер мен қорлардағы археографиялық жұмыстар (анықтау, сараптау, цифрлау)» атты Бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру ғылыми жобасы негізінде «Архив – 2025» жеті жылдық мемлекеттік бағдарламасында көтерілген идеяларды жүзеге асыруға бағытталған жұмыстарға белсене қатысты. Сонымен қатар «Қазақтар және түркі-мұсылмандық әлем: әлеуметтік-саяси және этномәдени байланыстар (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі)» ғылыми-зерттеу жобасына (2015-2016), «Қазақстанның тарихи энциклопедиясы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасына (2018-2020) жетекшілік жасады. Соңғы жылдары «Қазақстандағы мұсылман және православ миссионерлері: қызметі мен нәтижелері (XIX – XX ғ. басы)», «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдыры мен мұрасы» және т.б. гранттық жобаларға қатысты.

Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеу мен отандық ғылымның дамуына үлес қосқан С. Рүстемов ғылыми шығармашылық ізденістерімен қатар жас буын тарихшыларды дайындауға да атсалысқан ұстаз-тәлімгер. Атап айтанда,

М.О. Әуезов атындағы педагогикалық университетте, Сулейман Демирель университетінде (SDU), 2014 ж. 23 шілдеде ҚР БҒМ Ғылым комитетінің 10 ғылыми-зерттеу институты мен әл-Фараби атындағы ҚазҰУ арасында магистратура мен PhD докторантураның бірлескен білім беру бағдарламаларын іске асыру туралы келісімі бойынша ашылған жоғары дәрежелі кадрларын тікелей даярлау орталығында магистратура және докторантурада білім алушыларға дәрістер оқып, зерттеу жұмыстарына ғылыми жетекшілік жасады.

Бірқатар халықаралық, республикалық және аймақтық ғылыми-практикалық конференцияларда тартымды баяндамалар жасап, отандық, шетелдік және Scopus базасындағы журналдар мен БАҚ-да көптеген мақалалар жариялады.

С.К. Рүстемовтің отандық тарих ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар тарапынан марапаттармен атап өтілген: 2020 ж. 15 желтоқсанда отандық ғылым саласын дамытуға қосқан үлесі үшін ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Алғысымен», 2021 ж. 12 наурызда «Tugrul han-On han» корпоративтік қоры тағайындаған «Тұғырылхан» орденімен және т.б. мадақтаулармен марапатталған.

Ғылым жолындағы ізденістері

Жоғарыда айтып кеткеніміздей Сәулебек Керімбекұлының алғашқы ғылыми ізденістері «XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қоғалыс» тақырыбындағы кандидаттық диссертациялық зерттеуінің негізінде қалыптасады. Жұмыстың тақырыбынан-ақ жас ғалымның ғылымдағы беталысы жаңа арнадан, тың бағытта басталғанын байқаймыз. Себебі, автордың пайымдауынша «мұсылмандық қозғалыс Ресей империясының қол астында ұлттық езгіні бастан кешірген халықтардың, соның ішінде қазақ халқының да азаттық жолындағы күрес тарихында өзіндік із қалдырды» [5]. Кеңестік идеология тұсында XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыстың астары ашық ашылмай, тәуелсіздік жылдарына дейін ақиқаты айтылмай келді. Кертартпа кезең тұсында «тарихымыздың бүтіндей бір кезеңдері, құбылыстары, соның ішінде Ресей империясын шарпыған ғасыр басындағы мұсылмандық қозғалыс мәселесі де әдейі бұрмаланып, «реакциялық», «кертартпа», мәнсіз оқиғалар тізбегі ретінде көрсетіліп, объективті тұрғыдан зерттеуден тыс қалды» [6].

Сондықтан ғылымға енді бет бұрған жас ғалым тандап алған тақырыптың қиындығына қарамастан, мәселені төтесінен қойып, «өткен дәуірдегі тарихты сол кезеңнің шындығына сай, сыңаржақ қалыптардан ажыратып, ғылыми тұрғыдан ашып» көрсетуге белді бекем буады. Ұзақ жылдар бойы ғалымдардың назарынан тыс қалып келген мұсылмандық қозғалыстың Қазақстан тарихында ғана емес, Ресей тарихында да орны бар ерекше тарихи құбылыс екендігін жан-жақты қарастырып, талдауға, объективті зерттеуге ден қояды.

Тақырыптың өзектілігіне академик М.Қ. Қозыбаевтың: «Бұл қозғалысқа демократиялық бағыттағы зиялы қауым атсалысты. Мемлекеттік думаға сайланған мұсылман депутаттар осы серпілістің қалың ортасында болды. Демократиялық үлкен күрес арнасына дінін, ділін, тілін қорғаған қалың қауымның да екпінді ағыны келіп осылай қосылды. Біз қазақ халқының тарихында осы біртақырыптан ауыздықты тістеп, шошына ыршып қашатынбыз. Ал шын мәнісінде дін мен парасат, ағартушылық, тәлім-тәрбие ісі де астарласып жатқанын, халықтың қалың қауымы діндарлардың ықпалында болғандығын қалай жасыруға болады. Ендеше болашақта бұл тақырып та халқымыздың тарихының бір көрінісі екендігін ескергеніміз жөн» [7], - деп баға беруінен де байқауымызға болады.

С. Рүстемов өз зерттеуінде сол бір аумалы-төкпелі заманда бүкіл Ресейді қамтыған мұсылмандық қозғалысқа Қазақ елінің ұлттық мүддесін білдіру және қорғау мақсатында қазақ зиялылары да ат салысқандығын ғасыр басындағы баспасөз материалдары мен архив құжаттары арқылы дәлелдеуге көп көңіл бөледі. Осы мақсатты жүзеге асыру барысында Қазақстан мен Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан архивтері мен кітапханаларында үздіксіз жұмыс жасайды. Әр іс сапарында архив қойнауын ақтара жүріп кездестірген мәліметтерді көлеміне қарамай ерінбестен қалың дәптерлеріне көшіруді әдетке айналдырған. Ғалымның архив құжаттарымен қатар кітапханалардың сирек қорларында талмай ізденістерін жүргізгендігіне жеке тектік қорларында сақталған қолжазбалары дәлел. Өзінің тақырыбы бойынша XX ғасыр басындағы қазақ басылымдарымен қатар, Ресей, татар, башқұр және т.б. елдердің мерзімді баспасөздерін назардан тыс қалдырмай, оларды да қалың дәптерлерге көшіріп қана қоймай, қотарма жұмысымен де айналысқан. Осындай талмай ізденіс барысында мұсылмандық қозғалыстың XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде алар орны, оның пайда болу себептері мен негіздері, мақсат-міндеттері және оған атсалуды қазақ зиялылары мен жекелеген азаматтардың сол мақсат-міндеттерді іске асыру жолындағы қызметін жан-жақты зерделеп, зерттеп, тың мәліметтермен дәйектей отырып, жұмысын сәтті қорғап шығады.

Танымал тарихшы, доцент Әбдікерім Хасеновтың ғылыми жетекшілігімен қорғаған жұмыстың ресми оппоненттері болған тарих ғылымдарының докторы, профессор У.Х. Шалекенов пен тарих ғылымдарының кандидаты Қ.С. Алдажұманов және жетекші ұйым Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті (қазіргі Абай атын. Алматы Ұлттық педагогикалық университеті) жаратылыстану факультеттерінің Қазақстан тарихы кафедрасы берген ресми сын-пікірлерде диссертациялық зерттеу жұмысына жоғары баға берілген.

Аспирант кезден бастап-ақ осы тақырып аясында алғашқы қалам тартқан туындылары да XX ғасыр басындағы мұсылмандық қозғалыс патша үкіметі күтпеген ұлттық езгідегі мұсылман халықтарының, оның ішінде және қазақ халқының азаттық жолындағы күресіне арналған. Мақалаларында мұсылмандық қозғалысқа атсалысқан азаматтардың патша үкіметінің қудалау саясатына қарамастан езілген түркі тілдес халықтардың ұлттық сана-сезімінің оянуы, тәуелсіздік пен еркіндік іздеген елдің мұратына жету жолында күрескендіктерін ой өзегіне арқау етеді. Олардың қатарында III мемлекеттік Дума мүшесі С. Мақсұдов, түркі тілдес мұсылман халықтарының мәдени бірігуінде үлкен рөл атқарған И. Гаспринский, жәдиттік қозғалысты белсенді насихаттаушылар – Мұхамед-Сәлім Кашимов пен Әбубәкір Кердері, бүкілресейлік мұсылман съездерін өткізуге белсене араласқан қайраткер Абдурашит Ибрагимов, лингвист-ғалым, поляк профессоры И.А. Бодуэн де Куртэнэ, қазақ қоғамындағы саяси қозғалыстардың қалыптасуының бастауында тұрған Әлихан Бөкейханов, Бақытжан Қаратаев, Сәлімгерей Жантөрин мен Шаһмардан Қосшығұлов, Мұстафа Шоқай, Серәлі Лапин, С. Шорманов және Досан Аманшы баласы секілді есімі ұзақ уақыт айтылмай келген қазақ қайраткерлері бар [8]. Кейінгі жылдары тақырып аясын кеңірек ашу барысында бүкілресейлік мұсылмандардың съездері мен онда қаралған мәселелер [9], Орынбор муфтилігінің қалыптасу тарихы мен қызметіне [10], 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс, 1917-1918 жж. қазақ даласы мен Түркістан өлкесін жайлаған ашаршылықтың зардаптары [11] және т.б. өзекті тақырыптарға қатысты архив құжаттарымен дәйектей отырып жазған, әрі өз тұжырымдарын ашық жазған мақалалары зерттеушілер мен оқырмандардың қызығушылығын арттыра түскені аян.

С. Рүстемов зерттеу кезеңі мен тақырыптың тамырына терең бойлау мақсатында ХХ ғасыр басындағы қоғамдық саяси тарихты жазу үшін архив қорларын көп ақтарды. Зерттеу жұмысында архив құжаттары, атап айтқанда Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивіндегі 102-қордың (Полиция департаменті) және Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі И-461-қордың (Түркістан аудандық күзет бөлімі) материалдары дерек көзі ретінде кеңінен пайдаланылды. ХХ ғасыр басында Ресей империясында мұсылмандық либерализм ерекше қоғамдық құбылыс ретінде танылды. Бұл құбылысқа негізінен Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтарының өкілдері атсалысып, қоғамның демократиялық даму жолына түсуіне тер төкті. Олардың қатарында «Алаш» қозғалысының қайраткерлері де болды.

Сол дәуірдегі қоғамдық қозғалыстағы ерекшеліктері мен ондағы тұлғалардың орны және рөліне С. Рүстемовтің шығармашылығы және ол жинақтаған материалдар негізінде қарастырып өтейік.

Мұсылмандық либерализм қоғамдық-саяси қозғалыс ретінде ХХ ғасыр басында бой көрсетті және оның қарқын алуы барысында «Ресей мұсылмандары одағы», Мұсылман фракциясы секілді ұйымдар пайда болып, мұсылман халықтарының құқықтарын қорғауға белсене атсалысты.

ХХ ғасыр басындағы мұсылмандық либерализм тарих сахынасына Абдурашид Ибрагимов, Құтлықмұхаммед Тевкелев, Әлимарданбек Топчибашев, Сәлімгерей Жантөрин секілді т.б. саяси қайраткерлерді шығарды. Осы қайраткерлердің күрес жолына түсуін тереңірек білу үшін мұсылмандық либерализм мәселелерін тереңірек зерттей түсу қажеттігіне баса назар аударады.

«Алаш» қайраткерлері мұсылмандық либерализмге ниеттестік танытып, оның ұйымдастырған іс-шараптарына тартылды. Осылайша олар саяси шындалу мектебінен өтті. Соған орай «Алаш» қозғалысы қайраткерлері өз еңбектерінде мұсылмандық либерализмге орай шынайы баға берді және мұсылмандық либерализм өкілдерімен саяси күрес барысында байланыстарын жандандыра түсуге тырысты.

Ресей империясындағы түркі-мұсылмандық студент жастардың саяси өмірге белсене араласуына азаттық қозғалыс қайраткерлері өзіндік ықпалын тигізді. Бұл ретте М. Шоқай кезінде «Ресейдің қол астында қалған түріктерге жан аямай қызмет етіп келе жатқан қайраткер» деп бағалаған әзірбайжан халқының мәшһүр ұлы Ә. Топчибашев (Ә. Топчибашы) есімін ерекше атауға болады. Оның тікелей атсалысуымен 1898 жылы Санкт-Петербургта түркі-мұсылман халықтарының студент жастарына материалдық көмек көрсетуді және олардың саяси белсенділігін артруды көздеген «Мұсылман қайырымдылық қоғамы» құрылған болатын. Осы ұйымның негізінде бірінші орыс революциясы жылдары өзіндік бағдарламасы бар «Мұсылман студенттердің орталық комитеті» бой көтерді. Бағдарламаға сәйкес ұйымның алдына мынандай міндеттер қойылды:

1. Ресей Ресей мұсылмандары арасында ағартушылық жұмыстарын жүргізу.
2. Империядағы мұсылман халықтарына тән ортақ мәселерді шешуде мұсылман студенттердің бірлесе әрекет етуіне негіз қалау;
3. Үкіметтік бастауыш және орта білім беретін орындардың негізінде мұсылмандық мектептер ашуға негіз қалау.
4. Мұсылмандық жоғары оқу орындарының ашылуына қолдау көрсету.
5. Мұсылман халықтары арасында кітапханалар ашуға қолғабыс жасау.
6. Кедей, тұрмысы нашар мұсылман студенттерге моральдық және материалдық көмек көрсетуді ұйымдастыру» [12].

М. Шоқай өз естелігінде: «Көне досым Мирякуб бек «Кавказ мәселері» хақындағы кітабының бір жерінде сөз арасында 1912 жылғы Балқан соғысына орай эзери

(әзірбайжан) студенттер арасында жүз берген толқулар туралы айтады. Ол кездердің көріністері сол тұста орыс жоғары оқу орындарында жүрген түрік жастарының жадында. Қашанда төңкерісшілдігімен мәлім ондағы жастар тек өз өмірін білумен шектеліп қалмайды. Халықаралық жағдайды да жете ұғынып шығады» - деп жазып, түркі-мұсылмандық студент жастар қозғалысы түрікшіл қайраткерлердің жаңа буынын қалыптастыруға елеулі ықпал жасағанын меңзейді.

М. Шоқай мұраларындағы мәліметтер түркі-мұсылмандық студент жастар қозғалысының Балқан соғысынан кейін де қарқын ала түскенін аңғаруға мүмкіндік береді. Бұл ретте 1913 жылы Киевтегі жоғары оқу орындарында білім алып жатқан түркі халықтарының өкілдері Ресейдегі мұсылман студенттерінің мәжілісін өткізу жөнінде ұйғарым жасағанын ерекше атап өтуге болады [13].

Ресейдегі мұсылман студенттерінің мәжілісін өткізу жайлы М. Шоқай оқып жатқан Санкт-Петербург университетіне және өзге де қалалардағы жоғары оқу орындарына жетісімен оған өкілдер сайлау мәселесі қолға алынды. Мәселен, 1913 ж. 4 сәуірде Қазан университетінің бір топ студенттері – Б. Мәмбетов, Ф. Туктаров, И. Ақымбетов, Эфенди Заде Мамет және С. Ямбулатов бас қосып, Киевте өтетін мәжіліске А. Иманбаевты жіберу жөнінде ұйғарым жасады [14].

Бұл мәжілістің күн тәртібіне Ресейдегі мұсылман халықтарының мүддесін қорғау жолдары қарастыру қойылды. Мәжілісті ұйымдастыру бюросына Киев университетінің медицина факультетінің студенті, әзірбайжан халқының өкілі Мажитбек Әлиев жетекшілік жасап, мәжіліске елдегі жоғары оқу орындарынан көптеп өкілдер тарту бағытындағы іс-шараларды қолға алды.

Бірақ та Ресейдегі мұсылман студенттердің мәжілісін өткізуге қызу әзірлік жұмыстары жүргізіліп жатқандығы жайлы мәлімет сол тұста Полиция департаментіне тыңшылар арқылы жетіп, мәжілісті ұйымдастырушылар тұтқынға алынды. Тұтқындалған студенттер қатарында М. Әлиевтен басқа, Новоросийск университетінің студенті Х. Чапчакчи және Москва университетінің студенті А. Халиев болды.

Ресей империясында өрбіген азаттық қозғалыста түркі-мұсылман халықтарының арасында бірліктің арта түсуіне және оған студент жастардың тартылуына патша өкіметі тосқауыл қоюдың түрлі жолдарын қарастырды. М. Шоқай және оның бір топ әріптестерінің Петроградта татар тілінде шығып тұрған «Сюз» (Сөз) газетінде 1916 ж. 9 наурыздағы санында «Сират-ул-мустақим» және Петроградтағы оқушы жастар» деген атпен жариялаған мәлімдемесінің мазмұнына қарағанда, патша өкіметі сол тұста түркі-мұсылмандық саяси күштердің арасына іріткі салу жолын таңдап алған. Ішкі істер министрлігі түркі-мұсылман халықтары арасына орыс қоғамы ішіндегідей қаражүздіктер партиясын құру көздеген мақсатқа жеткізе деп санаған. Мұндай партия құруды Ішкі істер министрлігі Петербург қаласының имамы М.С. Баязитовты жүзеге асыра алады деп есептеп, оны өз жағына тартқан.

1914 жылы наурызда Ішкі істер министрлігінің араласуымен түркі-мұсылмандық саяси күштердің арасына іріткі салып, олардың патша өкіметінің саясатына бірлесе қарсылық көрсетуін әлсірете түсетін қаражүздік партиясы бой көтерді. «Сират-ул-мустақим» (Дұрыс жол) деп аталған бұл партияға М.С. Баязитов жетекшілік етті. Оның партиядағы сенімді серіктері қатарында кәсіпкер Ф. Байрашев пен отставкадағы генерал-майор А. Шейх-Али болды. Үкіметтің нұсқауымен құрылған бұл партияның мүшелерінің саны бастапқыда 12 адам ғана еді. Кейіннен партия мүшелерінің саны біртіндеп арта түсті. Ішкі істер министрлігі «Сират-ул-мустақим» партиясының түркі-мұсылман халықтары арасындағы беделін арттыра түсу мақсатында партия жетекшісі М.С. Баязитовты Орынбор мұсылман діни басқармасының мүфтиі етіп тағайындады.

«Сират-ул-мустақим» партиясының құрылуын Петроградтағы түркі-мұсылмандық студент жастар ұлтық мүддені бірлесе қорғауда кедергі келтіреді деп санап, оған мүше болып енгендерді айыптаған акциялар өткізуді ұйымдастырды. Петроград қаласындағы түркі-мұсылмандық студент жастарды мұндай акцияға тартуда М. Шоқай белсенділік танытты. Оның жетекшілігімен Петроградтағы жоғары оқу орындарында оқитын Х. Еникеев, С. Рахмақұлов, Ф. Құлахметов, И. Мақсұдов, А. Абызов, Мұхаммед Эфенди-Заде, М. Якупова, З. Вахидова, С. Акчурина, А. Маметқазин, Г. Шараф секілді т.б. студенттер, барлығы 31 студент қол қойған мәлімдеме әзірленді. Түркі-мұсылман халықтарының зиялы қауым өкілдеріне арналған бұл мәлімдеме ұнпарақтар түрінде таратылды және «Сюз» газетінде жарияланды. Ол мәлімдемеде: «Соңғы уақытта ұлттық басылымдарда М.С. Баязитов пен Ф. Байрашевтің сыбайластары Петроградта «Ислам вә мағариф» (Ислам және ағартушылық) атты газет шығаруды қолға алғаны жайында мәліметтер тарауда. Байрашев пен оның әріптестері осыдан екі жыл бұрын «Сира-ул-мустақим» партиясын құру арқылы өздерінің бетпердесін ашып көрсеткен-ді. Енді олардың шығарып жатқан газеті ұлттық мүддемізге қайшы қызмет ететіне күмәніміз жоқ. Мерзімді басылымдарда интеллигенция арасында «Сират-ул-мустақим» партиясына қолдау көрсетушілердің шығып жатқаны ақпарат тарауда. Біз, интеллигенция арасында «Сират-ул-мустақим» партиясына қолдау танытушылардың болмауын қалаймыз. Егер де интеллигенция арасында кімде-кім «Сират-ул-мустақим» партиясына материалдық немесе моральдық көмек көрсететін болса, ондайлармен біз барлық қатынасымызды үземіз және оларға байкот жариялаймыз» [15], – делінді.

Осы мәлімдеме мазмұнының өзі XX ғасыр басындағы түркі-мұсылмандық студент жастардың саяси өмірге қызу атсалысқанын айғақтайды. Сонымен қатар түркі-мұсылман халықтарының саяси күштерін ыдырмай, жікке бөлінбей Мемлекеттік думадағы мұсылман фракциясын төңірегіне топтаса қорғау қажеттігін қолдағанын білдіреді.

Түркі-мұсылмандық студент жастардың мәлімдемесінен соң «Сират-ул-мустақим» партиясы халыққа ықпал ететіндей саяси күшке айнала қоймады. Елдегі түркі-мұсылман халықтарының мүддесін қорғайтын негізгі ұйым ретінде IV Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясы танылды. Өз кезегінде Мұсылман фракциясы нәтижелі жұмыс атқару мақсатында өз жанынан бюро құрды. Бұл бюроның жұмысына Ә. Бөкейхан, С. Мақсуди, А. Цаликов, С. Жантөрин, Ш. Мұхамедияров секілді қайраткерлер тартылды. Сондай-ақ түркі-мұсылмандық студент жастар да Мұсылман фракциясы жанындағы бюро ұйымдастырған іс-шаралардан тыс қалмады. Кейінен осы бюроның мүшелері қатарына М. Шоқайдың өзі де енген болатын.

Патшалық Ресейдің үстемдігі жағдайында отарлық езгінің тауқыметін тартқан түркі-мұсылман халықтарының әлеуметтік-саяси үдерістегі байланыстарын шынайы бағамдауда М. Шоқай мұралары маңызды дерек көзі қызметін атқаратындығына зерттеу мақалаларында кеңінен насихаттап отырды.

Көріп отырғандарыңыздай С. Рүстемовтің қазақ және алыс-жақын шетелдік ғылыми басылымдар мен мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған барлық мақалаларында жалпы түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысы мен отандық тарих ғылымында әлі күнге жете зерттеле қоймаған XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының алғашқы толқын өкілдерінің өмір жолы және олардың атқарған қоғамдық-саяси қызметі туралы шынайы фактілер мен тағылымды ойлар баршылық.

Ғалым С. Рүстемов өз шығармашылығында Ресей империясы құрамындағы біртұтас аймақтың қоғамдық-саяси үдерісіндегі түркі тілдес халықтардың, олардың ішінде башқұр, татарлардың рөлі туралы да қарастырады. Сондай-ақ кейбір

еңбектерінде Жетісу тарихы және ондағы халықтардың қарым-қатынасы, XX ғасыр басындағы империя тарихындағы бетбұрыс кезең болып табылатын орыс-жапон соғысы мен одан кейінгі Бірінші орыс революциясы жағдайындағы осы өлке татарларының қызметі, тарихи кезеңдегі рөлі және олардың жергілікті халықтың көңіл-күйіне, қоғамдық-саяси өміріне әсері, жергілікті білім мен ағарту ісіне қосқан үлесіне ерекше тоқталады. Әсіресе атақты татар саудагері және меценаты Исхак Ғабдулвалиевтің қазақ қоғамындағы орны ерекше болғандығын атап өтеді. Оның Жетісуда алғашқылардың бірі болып халық арасында «Исхаки» деген лақап атқа ие болған жаңа әдіс (жәдид) мектебін ашуы, көзі ашық, көкірегі ояу жанның облыстың да, жалпы империяның да саяси өмірінен хабары болғандығын архив құжаттарындағы мәліметтермен дәйектейді.

С. Рүстемов Жетісуда 1916 жылғы орын алған көтеріліс салдарынан Қытайға босқан қазақ-қырғыздардың аянышты тағдырын зерттеу мақалаларында жан-жақты ашады. Қытайға қазақтар мен қырғыздар ғана емес, майданның қара жұмысына шақырылған дүнгендер де өтіп кетті. 1916 жылғы шілденің ортасына қарай тыл жұмысына шақырылған дүнгендердің біразы өз туыстарымен бірге Ақсу мен Құлжа жаққа өтіп, қытайлық дүнгендер арасына қосылған еді. Соған орай Құлжадағы Ресей консулы Л.Г. Бродянский Жетісу облысының әскери губернаторы М.А. Фольбаумға дүнгендердің Қытайға қашуы қазақтар мен қырғыздарға үлгі болады деп дабыл қаққан еді.

Ресей консулының хабарлауынша, Құлжа өңірінде алғашқы қазақ босқындары 1916 жылғы тамыз айының ортасында пайда болған. 3 мың түтінді құрайтын бұл босқындарды бастапқыда жергілікті қытайлық әкімшілік елдің ішкі тыныштығына теріс әсер етуі мүмкін деп, оларды кері көшіріп жібергісі келді деп көрсетеді.

«Бүлікшілердің» Шыңжаңға өтуіне жол бермеу үшін патша өкіметі шекара маңына тосқауыл отрядтарын қоюды да жүзеге асырды. Мұндай тосқауыл отрядтары пулеметпен және зеңбірекпен атқылап, көптеген босқындар легінің жолын кесті. Соған орай Мұзарт арқылы шекарадан өтуге талпынған босқындардың біразы Қытай жеріне жете алмай қалды. Бұл босқындар кері қайтуға жазалаушы отрядтың қырғынынан үрейленіп, қысты тау шатқалдарында өткерді. Мұзартта қалған босқындардың 2 мыңға жуық адамы аштықтан және суықтан өлді.

1916 жылы желтоқсанда «бүлікшілердің басшыларын» ұстау мақсатында Шыңжаңның аумағына енуге қол жеткізген жазалаушы отряд қазақ-қырғыз босқындарының мүшкіл хәліне куә болды. Казак жүздігінен тұратын бұл отрядтың басшысы, старшина Бычков аптасына екі күн – дүйсенбі және бейсенбі күндері болатын базарда аштық қырсауына іліккен босқындардың қыздарын ғана емес, ұл балаларын да сатып жатқанын өз көзімен көрді. Ол Жетісу облыстық әскери губернаторына берген мәлімдемесінде: «Үштұрпандағы біздің қазақ, қырғыздардың кедейлігіне таң қалмасқа шара жоқ. Мұндай жағдайда олар көктемге қарай барлық малынан ажырап, өздері де сүзек пен қарқұлақ ауруларынан өліп бітеді», – деп жазды.

1917 жылдың көктемінен бастап босқындардың елге оралуы жиілей түсті. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті мүшесі М. Тынышбаевтың мағлұматынша, шілдеге дейін өз жеріне шұбырып жеткен босқындардың саны 69 мың адамды құраған. Сол мерзімге шейін Қытай жеріндегі аштықтан, түрлі аурулардан және оралған кезінде қоныс аударушы орыс шаруалары құрған қарулы топтың қолынан 83 мың босқын қаза тапқаны туралы мәліметтерді ғалымның зерттеу мақалаларынан кездестіруге болады [16].

Сондай-ақ XX ғасыр басындағы мұсылмандық қозғалыс туралы тұжырымдарында ел арасында татарлар ашқан мектеп, алып империяның әр түкпірінен шыққан алуан түрлі кітаптар, газет-журналдар сатылып, талқыланатын кітап дүкендері мен

кітапханалардың да Жетісу халықтарының ағарту ісінде үлкен рөл атқарғанын айта келіп, қатаң цензуралық бақылау мен шексіз тексерулер білім мен ілімнің, қоғамдық ойдың қазақ даласында одан әрі дамуына нақты кедергі болғанын көрсетеді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қоғамдық ғылымдар саласында орын алған бетбұрыстар жаңа қалыптасып келе жатқан жас ғалымның ғылыми шығармашылығына көп ықпал етті. Сондықтан болар ғалым кеңестік идеология салдарынан тарих сахнасынан ығыстырылып келген қазақ мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген материалдарды архив құжаттарымен қатар тиімді пайдалануға ден қойды. Бастапқыда XX ғасыр басындағы мерзімді басылымдарды қолданыстағы жазуға қотаруды қолға алған ол, бірте-бірте бұл материалдардың сол дәуірде болған қазақ қоғамдық-саяси өмірін, қырдың тіршілігі мен ояна бастағанын, оның күнделікті өмірінің манызды жақтарын толық сипаттайтын бағалы деректер болып табылатындығына көз жеткізеді. Өйткені революцияға дейін қазақ даласында тараған «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Үлфәт», «Вахт» сияқты мерзімді басылымдарда қазақ пен жалпы түркі-мұсылман халықтарының мұң-мұқтажы, қоғамдық-саяси және мәдени өмірінің сан қырлы мәселелері жарияланып отырған. Сондықтан С. Рүстемов өз зерттеулерінде қазақ және түркі-мұсылман халықтары зиялыларының көпшілігі осы басылымдардың төңірегіне топтасып, ұлттық мүддені көздейтін ортақ мақсат жолында халықтың рухын оятуға қызмет еткенін ашып көрсетуге тырысты. Әрбір мақаласында архив құжаттары мен мерзімді басылым материалдарын орынды қолдана отырып, ұлт қайраткерлері мен зиялыларының көзқарастарын, ой-толғанымдарын, ұсыныстарын салыстырмалы түрде талдайды. Осылайша қазақ тарихының «ақтаңдақ» беттерін ашуға өз үлесін қосады.

Сонымен қатар ғалымның Жетісу өңірінің тарихындағы тұлғалар келбетін түзуде де өзіндік қолтаңбасы қалған зерттеуші екенін атап өткеніміз жөн. Атап айтқанда, Әшекей би, Көтентай батыр Өтеғұлұлы, Жайнақ Қараталұлы, Саурық батыр, Байбосын Тамабайұлы, Шалабай батыр Арқабайұлы секілді халық жадынан өше бастаған есімдердің жаңғыруына үлес қосты [17].

Ғалымның ғылыми көкжиегі өте кең еді. Соның дәлелі болар жазған ғылыми еңбектері орыс, ағылшын, түрік, қырғыз тілдеріндегі басылымдарда да жарияланды [18].

Жалпы алғанда талантты тарихшының қаламынан 400-ге жуық ғылыми, ғылымтанымдық, энциклопедиялық анықтамалық мақалалары жарық көрген. Олардың қатарында бірлескен авторлықта Scopus базасындағы журналдарда да жарияланған еңбектері де бар [19].

Сөз басында Сәулебек Керімбекұлының энциклопедист ғалым деп танылғандығын айтып кеттік. Әрдайым тек ізденіс үстінде жүретін ғалым өз саласының білікті маманы ретінде «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясында қызмет ете жүріп үлкен тағылымнан өтеді, энциклопедиялық бағыттың да айтулы кәсіби шеберіне айналады. Осы салада қаламы әбден төселген ғалым, қалыптасқан маман 20-ға жуық энциклопедияның жарыққа шығуына редактор, құрастырушы, автор ретінде сүбелі үлес қосты [20]. «2001 жыл Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылы» деп жариялаған Президенттің Жарлығына сәйкес ҚР БҒМ жүргізілетін шараларының жоспарына енгізілген «Егеменді Қазақстанға – 10 жыл» атты энциклопедиялық анықтамалықты дайындау үшін құрылған академик М. Қозыбаевтың жетекшілігіндегі арнайы жұмыс тобының құрамындағы негізгі құрастырушылар Институттың аға ғылыми қызметкерлері С.Ф. Мәжитов пен С.К. Рүстемов болды.

Ғалымның қоғамдық-гуманитарлық ғылымды және энциклопедиялық білімді дамытуға қосқан үлесі және ғылыми-ұйымдастырушылық жолындағы еңбегі мемлекет тарапынан жоғары бағаланды. Мысалға, 2000 ж. қазан айында Түркістан

қаласының 1500 жылдық мерейтойына арнап, қысқа мерзім аралығында «Түркістан» атты халықаралық энциклопедиясын дайындап, жарыққа шығаруға атсалысқаны үшін ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің «Құрмет грамотасымен», 2017 ж. «Қазақ энциклопедиясы» баспасының 50 жылдық мерейтойына орай кітап саласының дамуына, ғылым мен кітап мәдениетінің қалыптасуына қосқан елеулі еңбегі үшін «Құрмет грамотасымен» марапатталады [21].

Энциклопедиялық басылым дайындау асқан жауапкершілікті, қыруар еңбекті талап ететін ғылымның үлкен бір саласы екені анық. Сондықтан да ғылыми қауым ортасында «Сәулебектің энциклопедиясы» атанған басылымға арнайы тоқталуды жөн көрдік.

«Сәулебектің энциклопедиясы» ...

2018-2020 жж. «Қазақстанның тарихи энциклопедиясы» басылымын әзірлеу бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы бойынша (ЖТН: BR 05236643-ОТ-18) жүзеге асырылған «Қазақстан. Тарих энциклопедиясы» атты 3 томдықтың ғылыми жетекшісі ретінде Сәулебек Керімбекұлы өзінің ұйымдастырушылық және іскерлік қабілетін ғана емес, өз саласын терең меңгерген маман, жан-жақты энциклопедиялық білімнің иесі екендігін таныта алды.

Бұл күнде ғылыми ортада «Сәулебектің энциклопедиясы» атанған бұл үш томдықтың әуелбастағы мақсаты: Қазақстанның ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі тарихын толық қамтитын, ғылыми тұрғыда негізделген, жүйеленген бұл энциклопедиялық басылымды дайындау болатын. Онда археология, ежелгі дәуірден қазірге дейінгі тарихи оқиғалар мен құбылыстар, Қазақстан аумағында қалалардың қалыптасуы мен дамуы, этнография, тарихи демография, саяси жүйе мен қоғамдық-саяси өмір, экономикалық даму, ғылым, мәдениет, әлеуметтік сала, көршілес халықтармен және мемлекеттермен байланысты жан-жақты қамту көзделді. Энциклопедияға енгізілетін жеке тұлғалар бойынша қойылған басты талап: көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері, әскери қолбасшылар, дипломаттар мен ғалымдар, білім, мәдениет, өнер саласы өкілдерінің тұлғалық орны мен келбетін танытатын шағын өмірбаяндық анықтама беру болды [22].

Жобада «алға қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін мынандай міндеттерді шешу көзделеді:

- Қазақстан тарихына қатысты материалдарды жүйелеп, бұрындары басылып шыққан энциклопедиялық басылымдарды ғылыми сараптау, олардағы кемшін тұстарды айқындауды жүзеге асыру.

- Соңғы жылдары отандық және шетелдік тарихнамада, зерттеулерде тарихи құбылыстар мен оқиғаларды бағамдауда қол жеткізілген нәтижелерді ашып көрсету.

- Отандық және әлемдік тарих ғылымындағы жетістіктерді ескере отырып әрі ғылыми негізделген ұстанымды басшылыққа алып тарих сахнасына көтерілген әйгілі қайраткерлердің рөлін айқындау.

- Бұрындары беймәлім болып келген немесе аз зерттелген қолжазбалар мен басқа да тарихи деректерді (карталарды, библиографиялық материалдарды, статистикалық мәліметтерді, мұрағат құжаттарын және т.б.) ғылыми айналымға тартып, оларды «Қазақстанның тарихи энциклопедиясына» енгізу.

- 3 томнан тұратын (әр томы 70 б.т.) және 5 мыңнан астам мақала мен 3 мыңға жуық карталар мен кестелерді және көрнекі материалдарды қамтитын «Қазақстанның тарихи энциклопедиясын» әзірлеу және оны баспадан шығару» [23].

Мұндай тарихи энциклопедияны дайындау Сәулебек Керімбекұлының сонау 90-шы жылдары «Ұлттық энциклопедия» редакциясында жұмыс істеп жүргенде жылт етіп сәуле берген арманы еді.

Жоба жетекші ретінде жаңа энциклопедияны даярлау және орындау барысында «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясында жинақтаған тәжірибесі мен біліктілігін ұштастыра отырып ең алдымен басылымының сөзтізбесін әзірледі және оны орындаушыларға мұқият түсіндірді; «Қазақстанның тарихи энциклопедиясын» даярлаудың ережесі жасалды. Жобаға тартылған орындаушылар мен авторлар үшін 2018 ж. 21 маусым күні «Энциклопедия әзірлеудің тарихы: материал жинастыру мен мақалалар жазудың тарихы» атты методологиялық семинар өткізілді.

Ережеге сәйкес жазылатын мақалалардың авторларына қазақ қоғамындағы өзгерістерге өткен тарихи кезеңдерден баламалар іздеуге мүмкіндіктер берілді. Қазақстанның «өткен тарихи жолының объективті, идеологиялық конъюктурадан тыс шынайы бейнесін жасау – халықтың тарихи зердесін қайта түлетудің негізі, ұлттық бірегейлік пен отаншылдықты тәрбиелеудің маңызды факторларының бірі» [24], - екендігі атап көрсетілді энциклопедияның алғашқы томының кіріспесінде.

Тарихи энциклопедияны дайындауда жоба жетекшісі жазылатын мақалаларға да, оның авторларына да, орындаушыларға да қатаң талап қоюдан бастады. Өкінішке орай, жаңа мазмұндағы энциклопедиялық басылымды дайындауда жоба жетекшісі мен қызметтестері арасында жиі пікір-сайыстары орын алып отырғандықтан көп жағдайда оның ұсыныстары мен тұжырымдары ескерусіз қалып жатты.

Тарихи энциклопедия отандық танымал тарихшылар, этнографтар, археологтар, демографтар, шығыстанушылар мен филологтар және т.б. саланың кәсіби мамандарымен қатар жас ғалымдар тартылған нысаналы-мақсатты бағдарлама аясында орындалып, жоба жетекшісінің тікелей басшылығымен жүзеге асырылуы керек еді. Бұл тек қағаз бетінде, өтінім күйінде қалды да, Сәулебек Керімбекұлының ұзақ жылдар бойы дайындаған қағидаттары, бағыт-бағдары мен ұстанымы толықтай жүзеге аспады. Кейбір тұста ешбір дәйек-дерексіз жазылған рулық, жергілікті деңгейдегі және аңыз әңгімелердегі тұлға-кейіпкерлердің енгізілуі де оның жанына қатты батушы еді...

Дегенмен «Сәулебектің энциклопедиясында» тәуелсіздіктің отыз жылында үздіксіз жалғасын тауып келе жатқан ұлттық тарихтың «ақтаңдақтарын» жоюға, әрбір мақалада жаңа фактілер мен тың деректерді ғылыми айналымға енгізуге ұмтылған авторлар баршылық.

Энциклопедист ғалым Сәулебек Рүстемовтің есімінің тарихта алтын әріппен жазылып қалуына жол ашқан үш томдық алғашқы тарихи энциклопедияда ұлт тарихында өшпес із қалдырған айтулы мемлекет және қоғам қайраткерлері, тұлғалар, ғалымдар, саяси, әскери, діни тұлғалар, ұлт-азаттық көтеріліс басшылары, батырлар, саяхатшылар, сәулетшілер, суретшілер, кәсіпкерлер, меценаттар, күйшілер, ақындар мен жыраулар, әншілер мен музыканттар өмір жолы хатталды. Сол мәңгілік хатталған есімдер қатарында аталмыш жоба жетекшісі, авторы, идея авторы әрі орындаушы Сәулебек Керімбекұлы Рүстемовтің аты-жөні тұратындығына көз сенсе де, көңіліміз қимайтындығы өте ауыр екен ...

Өрдайым артынан ерген бауырларына, ғылым атты майданда қатар жүрген әріптестеріне, кейінгі толқын жас ғалымдарға ақыл кеңесін аямайтын, үнемі сәулесін шашып жүретін, ақ жарқын да жайдары Сәулебектің бүгінде екінші ғұмыры басталып кетті. Ендігі жерде сол ғұмырының өскелең жас ұрпақтың кәдесіне жарайтындай, өткен мен болашақтың ортасын жалғап отыратын жібек жіпті бау болуына ат салысайық.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. ҚР ОМА. 2455-қ., 1-т.
2. ҚР ОМА. 2455-қ., 1-т.

3. Сонда.
4. Сонда.
5. Рүстемов С.К. XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қоғалыс: т.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 1997. – 3-б.
6. Сонда.
7. Қозыбаев М.Қ. Аласұрған XX ғасыр (толқыныс, ізденіс, проблемалар) // Қазақстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. – Алматы, 1993. – С. 5-6.
8. Рүстемов С. Мұсылмандық қозғалыс һәм қазақ қоғамы Қазақ тарихы. Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігінің ғылыми-әдістемелік педагогикалық «Қазақстан мектебі» журналының қосымшасы. – 1996. – №4. – 25-29-бб.; Мемлекеттік думалардағы мұсылман фракциясы және саяси-әлеуметтік мәселелер // Ізденіс. Поиск. Серия гуманитарных наук. – 1996. – №3. – С.75-80.
9. Рүстемов С. Бүкілресейлік мұсылман сиезі // Қазақ тарихы. Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігінің ғылыми-әдістемелік, педагогикалық «Қазақстан мектебі» журналының қосымшасы. – 1997. – №6. – 52-55-бб.
10. Рүстемов С. Орынбор муфтилігі және қазақтар // Қазақ тарихы. Республикалық ғылыми-педагогикалық журнал. – 2004. – №4. – 82-87-бб.
11. Рүстемов С. 1917-1918 жылдардағы Түркістан өлкесіндегі ашаршылықтың зардаптары // Қазақстан мұрағаттары. Ақпараттық және ғылыми-практикалық журнал. – 2008. – №2(6). – 47-49-бб.
12. РФМА:102-қ., 245-т., 174-іс. 19-п.
13. ӨРОМА. И-461-қ., 1-т., 1026-іс. 1-п
14. ӨРОМА. И-461-қ., 1-т., 1072-іс. 4-п
15. Рүстемов С.К., Оразов Р.Е. XX ғасыр басындағы мұсылмандық либерализм және Алаш қозғалысы // «edu.e-history.kz» электронды ғылыми журналы. – 2021. – 2 (26).
16. Рүстемов С.К. 1916 жыл: қазақ-қырғыз босқыншылығы // Отан тарихы. – 2016. – №1 (73). – 72-85-бб.
17. Алматы қаласының тарихы тұлғалар келбетінде. – Алматы, 2009. – 35-37; 139-141; 141-143; 272-274; 296-298- бб.
18. Рүстемов С. Казак-татар ағартуучуларынын пайда болушу жана анын Түркстанга таралышы (XX кылымдын башы) // Кыргызстан тарыхынын маселелери. – Бишкек, 2010. – №4(20). – 86-93-бб.; 1916-жылдагы көтөрүлүштөн кийин Жети-Суудагы кыргыз качкындарына түрк-мусулман калкынын жардамы // Вестник БГУ. – 2010. – №2. – 17-20-бб.
19. Üzyyilin sonu ve 20. Üzyyilin başlarında osmanlı – kazak ilişkilerinin seyri ve rusya'nin karşı tedbirleri // Bilig – Знание. Журнал гуманитарных наук Тюркского мира. KİŞ 2022/SAYI 100; The Role of the Tatars in the Socio-Political Life of Semirechye at the beginning of the XX century // Bylye Gody. – 2022. – 17(2). – P.922-933
20. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998-2007 (10 томдық); Түркістан. Халықаралық энциклопедиясы. – Алматы «Қазақ энциклопедиясы», 2000. – 656 б.; Тараз. Жамбыл облысы. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2003. – 576 б.; Жетісу. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2004. – 712 б.; Оңтүстік Қазақстан облысы: энциклопедия. – Алматы, 2005. – 560 б.; Қазақ көтерілістері. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. – 613 б.; Қазақ хандығы. Энциклопедия. – Тараз: ТарМПИ-дің Жүсіп Баласағұн атын. Түркістан өлкесінің тарихын зерттеу орталығы, «Формат-Принт» баспасы, 2015. – 241 б.; Ахмет Байтұрсынұлы. Энциклопедия. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017 - 744 б.; Қазақстан. Тарих энциклопедиясы. – Алматы, 2019-2020 (3 томдық) және т.б.
21. ҚР ОМА. 2455-қ., 1-т.
22. «Қазақстанның тарихи энциклопедиясы» басылымын әзірлеу бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы бойынша (ЖТН: BR 05236643-ОТ-18) өтінімнің көшірмесі // ҚР ОМА. 2455-қ., 1-т.
23. № BR05236643 «Қазақстанның тарихи энциклопедиясы» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу жұмысы жөніндегі есебі (аралық) // ҚР ОМА. 2455-қ., 1-т.
24. Кіріспе // Қазақстан тарихы. Энциклопедия. 1 том. – Алматы: «Литера» ЖШС, 2019. – 5-б.

ЕДІГЕ ЖАНСҰЛТАНҰЛЫ УӘЛИХАНОВ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСТІ ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ

Оразов Р.Е.,

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және
этнология институтының аға ғылыми қызметкері
Алматы қ.*

Қазақстан тарих ғылымында өзіндік із қалдырған көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз, Едіге Жансұлтанұлы Уәлиханов 1945 жылы 2 желтоқсанда Ташкент қаласында өмірге келген. 1962-1967 жылдар аралығында С. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетін (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) тарих факультетінде білім алған. 1967-69 жылдары аталған оқу орнының аспирантурасында оқыды, 1969-70 жылдары Кеңес Армиясы қатарында қызмет етті. 1972 жылдың маусым айынан 1983 жылдың ақпан айына дейін Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық институтының тарих кафедрасының аға оқытушысы, 1979 жылы тарих факультеті деканының орынбасары қызметтерін атқарған. 1983-87 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде қызмет атқарып, архив ісінің дамуына өз үлесін қосты. Едіге Уәлиханов архив ісінде Архивтік жолсілтеуішін және тізімдемесін (Путеводитель мен регистрлардың) жасады - бұл белгілі бір архивтегі архивтік құжаттардың санын және құрамын көрсететін, олардың бар-жоғын және жай-күйін бақылауға арналған есептік құжаттарды құрастырушылары ретінде біраз еңбек сіңірді.

Едіге Жансұлтанұлы 1987 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтына жұмысқа ауысып келеді. 1990 жылы ҚР ҰҒА мүше-корр М.Х. Асылбековтың жетекшілігімен «Орыс географиялық қоғамының ХІХ-ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамын зерттеудегі қызметі» атты тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Е. Уәлихановтың ғылыми және қоғамдық қызығушылықтары ХVІІІ-ХХ ғасыр басындағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері оның ішінде ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына арналған. Өзінің ғылыми зерттеулерінде әдіснамалық мәселелерді заманауи тарих ғылымы тұрғысынан қарастырады. Ғылыми қызметкер дәрежесінен бастап, қызметінің соңғы он жыл көлемінде Қазақстанның жаңа заман тарихы бөлімінің меңгерушісі міндетін атқарды.

2002 жылы мен институтқа кіші ғылыми қызметкер болып, қабылданғанымда Едіге Жансұлтанұлы «Қазақстанның жаңа заман және тарихи демография» бөлімін басқаратын. Мен сол бөлімнің қызметкері болдым. Сол уақытта Едіге Жансұлтанұлымен қоян-қолтық араласып, бөлімге келіп түскен түрлі хаттарға жауап даярлау ісімен айналыстық.

Бірде басшымыздан Шоқан Уәлихановқа жақындығыңыз бар ма деп сұрағанымызда, Едіге Жансұлтанұлы өзінің шығу тегін былайша таратып баяндап берген еді: Қырық жыл хан болған Уәлидің 13 (кейбір деректерде 14) ұлы болған. Ең кішісі - Шыңғыс, Шоқанның әкесі. Шоқаннан ұрпақ қалмағаны белгілі. Шоқанның інісі Мақы (Мақыжан) Петерборда Көркемсурет академиясында оқыған. Елтаңбамыздың авторларының бірі Шот-Аман (Шота) Уәлиханов ағамыз - Мақының ұрпағы. Ал мен Уәлидің үлкен ұлы Ғаббастан тараймын, яғни Ғаббас - Абылай - Өділ - Құдайменді - Бексұлтан - Жансұлтан - Едіге.

Едіге ағамыздың атасы Бексұлтан Омбы ерлер гимназиясында білім алған оған дәлел архив қорларында өз қолымен жазған өтініштері хатталған. 1894 жылдың 28 маусымында Омбы гимназиясың 7 сыныбын оқушылар қатарында Оразғұл Базанов 21 жаста, Нұрғали Жақыпов 20 жаста, Бексұлтан Уәлиханов 21 жаста.

бастап мұсылмандардың үш күндік мейрамы «Рамазан айт». Мейрамнан кейін жұмысқа шығатынын» жазған. Сонымен қатар Бексұлтан 1917 жылы 26 тамызда Семей облыстық комиссарының №34 бұйрығымен Семей облыстық басқармасында қазақ істері бойынша аудармашы болып тағайдалған [2, 1-2 pp.].

Әкем Жансұлтан Москвадағы Плеханов атындағы институтқа түседі, алайда оқуды аяғына дейін жеткізе алмайды. Үш курстан кейін «тазалау» (чистка) кезінде текті тұқымнан екені белгілі болып, оқудан шығып қалады. Елге оралып, әке-шешесін алып Ташкентке көшіп кетеді. Сол жерде жұмысқа орналасады. Жансұлтан әкемнің үйлену тарихын баяндау үшін Қонаевтар әулетіне тоқталу керек. Мен Қонаевтар әулетіне жиен болып келемін дегені бар еді.

Меңліахметтің ұлы Дінмұхамед (Димаш) және інісі Нұрмұхамед (Нөкеш) Москваға оқуға аттанғанда соларға бас-көз болуға қарындасы Ғазиза барады. Ол кезінде Айседора Дункан тұрған үйге комендант болып орналасады. Еңбек демалысын алып, Алматыға келеді, одан гимназияда бірге оқыған, Ташкентте тұратын құрбысына барады. Сол жерде Жансұлтан екеуі кездесіп, үйленеді. Дүниеге Ерік, Әділ есімді екі ұл, және Гүлжанет атты қыз келеді.

Соғыс басталғасын Жансұлтанды әскер қатарына шақырады. Үш жыл майданда болып, жараланып, денсаулығына байланысты босатылады. Ташкентке келгенде алдынан Ғазиза мен Гүлжанет қана шығады: соғыс кезінде әке-шешесі, екі ұлдары қайтыс болады.

1945 жылдың қарашасында Ғазиза ұл босанады. Баланың есімі Сұлтан болатынына сенімді ол бірінші буыны қандай болады деп сұрайды. Жансұлтан өзінің соғыс кезінде көрген түсін айтады. Түсінде суға батып, тұңғыыққа кетпедің қамын жасап, қарманып, ауа жетпей қиналған сәтте Шоқан жүзіп келеді.

- Мынау Едіге батырдың қаруы, сен ұста, - деп ұсынуы мұң екен, қолына қару тие сала судың бетіне шығады. Дәл сол сәтте шабуылға бұйрық беріліп, сол шайқаста жараланып, аман қалады. Ұлының атын Едіге қояды.

Соғыстан кейін Өзбекстанда қазақтардың ұлтын өзбек деп жазу үрдісі ден алады. Жансұлтан мен Ғазиза елге қайтуға бел буады. Алматыға 1946 жылы екі бала мен бір шабадан көтеріп келеді. Ол кезде Димаш аға мен Зухра Шәріпқызы шаңырақ көтеріп, бөлек тұрып жатады, солармен бірге сегіз ай тұрады. Кейін Гоголь мен Пролетар (қазір Зенков) көшелерінің қиылысындағы барак типтес үйден бір бөлме бұйырады. Тамақты дәлізде примуспен дайындайды, дәретхана аулада. Қаныш

Сәтпаев өзінің алғашқы ұстазының ұлын Ғылым академиясына жұмысқа алады, пәтер кезегіне қояды.

Жансұлтан 1950 жылы қайтыс болады. Ғазиза апа 46 жасында екі баламен жесір қалады. Сол барак үйде 16 жыл тұрғасын барып екі бөлмелі үйдің кезегі жетеді.

Гүлжанет қыздар гимназиясын аяқтап, КазГУ-дің биология факультетіне түседі, оны аяқтағасын Ленинградта аспирантурада оқиды. Едіге мектеп бітіргесін МГУ-ға барғысы келіпті, алайда аналары екеуінді бірдей шетте оқытуға шамам келмес, осы жерде оқысаң дұрыс болар дегесін КазГУ-дің тарих факультетіне түседі. Ләйла Мұхтарқызы Әуезов музей-үйіне лаборант қылып қабылдайды. Едіге Мұратбек Бөжейдің қол астында істепті, сол кісіні ерекше құрметпен еске алатын. Қазақ тілін, салт-дәстүрін, мәтінмен жұмыс, оны зерттеуді сол кісіден үйрендім дейтін.

1997-1999 жылдары жаңа заман тарихы бөлімінің тарихшылары «XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күресі» (1635-1758) тақырыбын орындады. Тақырыпты орындаушылар В.З. Галиев пен Е.Ж. Уәлиханов. Олар 1635-1758 жылдардағы қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күресін зерттеу нысаны ретінде тандап, қазақ халқының өз бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресінің тарихи тәжірибесін қайта қарастыру міндетін қойды. Бұл тақырыпты зерттеушілер мақалалар мен монографиялар түрінде көптеген зерттеулерді жариялады. Жалпы алғанда, бұл тақырыптағы жұмыс жаңа заман тарихын зерттеуде үлкен зерттеу әлеуеті мен келешегі зор перспективаларды ашты және көрсетті деп айтуға болады.

Едіге ағамыз ізденуден жалықпайтын терең білімді ғалым еді. Мазмұнды да тағылымы мол көптеген ғылыми еңбектердің авторы. Кенесары жөнінде жазылған еңбектердің қатарында Едіге Жансұлтанұлы Уәлихановтың 2004 жылы Москвада «Молодая гвардия» баспасында «Өнегелі өмір» сериясы бойынша жарық көрген «Кенесары» атты монографиясының өзіндік ерекшелігі бар еңбек ретінде көпшілікке танымал. Себебі Кеңес билігі кезінде Кенесарының патшалық Ресей империясына қарсы күресін мойындамағандығы белгілі. Міне осы олқылықтың орнын Едіге Уәлиханов Кенесары туралы кітабын Мәскеу қаласынан шығара отырып, оның азаттық жолындағы күресін қалың көпшілік оқырманға танытты. Еңбектің тағы бір өзіндік ерекшелігі Кенесары қырғыздар қолынан мерт болса, екінші рет оны зерттеген Е. Бекмахановтың айыпталып қуғынға ұшырауы арқылы Кенесары екінші рет қазаға ұшырады дей отырып, ол жөнінде арнайы тарау арнады. Сонымен қатар Кенесарыдан тараған кейбір ұрпақтарына тоқталған. Міне осыдан кейін Едіге ағайымыз Кенесары тақырыбына тереңдей бойлап түрлі зерттеу экспедицияларын ұйымдастырып, жетекшілік қызметтер атқарды.

2005 жылы Кенесары Қасымовтың жерленген жерін анықтау үшін «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында арнайы ғылыми зерттеу экспедициясы ұйымдастырылды. Оның құрамында Едіге Уәлиханов, Молдияр Серікбаев сияқты ғалымдармен қатар мен де болдым. Біздің экспедиция жаңа ғылыми нәтижелерге көз жеткізді. 1847 жылы көктемде Кенесары Қасымов Шу өзенінің оң жағалауында, қазіргі Тоқмақ қаласына қарама-қарсы орналасқан Майтөбе жерінде орналасты. Аталған деректі Н.А. Аристов та өз еңбектерінде растайды. Маңызды жайт, Тоқмақ аймағындағы Шудың екі жағалауы да сол кезде қырғыздарға (Сарыбағыш руына) қараған. Ауызша деректер бұл нұсқаны растап, Кенесары Қасымовтың Кеклік-Сеңгір тауларында Шу өзенінің оң жағалауында, Тоқмақ қаласына қарама-қарсы жерде орналасқанын көрсетеді. Орыс саяхатшысы М.И. Венюков Кенесары Қасымовтың өлім жазасына кесілген жері: «Кенесары Қасымов Шудың жағасына, Қарақоныстың сағасына өлтіріліп, басынан айырылды» - деп көрсетеді. Шуға оң жағынан Қарақоныз өзені құяды. Осылайша Кенесары Қасымовтың соғыс

қимылдары Шу өзенінің оң жағалауында болды. Мұны ақпарат беруші Хамза Демеуовте (2005 ж. - 81 жаста) растайды. Ауызша сұрау кезінде ол Қара-Кемер ауылының маңындағы Майтөбе төбесін және Кекліксеңгір тау жотасындағы Кенесары Қасымовтың штабы орналасқан тағы бір төбені көрсетті. Маңызды жайт, Шу өзенінің сол жағалауындағы көптеген географиялық атаулардың оң жағалаудағы атауларда қайталануы болды. Географиялық ығысулар көшпелілер дәстүрінде шығысқа бағытталғанда оң жағы оңтүстік, сол жағы солтүстік болғандықтан орын алды. Еуропалық географияда өзеннің ағысы бойымен сол қол сол жағалауды, ал оң қол оң жағалауды көрсетеді, яғни көшпелілер дәстүріне қатысты керісінше. Е. Бекмаханов Қарақоңыз өзенінің жоғарғы жағында екі шатқалға – Алмалы-сай және Сауылманға бөлінгенін атап өтті. Алайда, Сауылман, дәлірек айтқанда Сауылмай көлі Шу өзенінің төменгі ағысында Сарысу өзеніне жақын орналасқан, ал Қара Қоңыз өзені шын мәнінде екі үлкен шатқалға бөлінген, оның бірі Суалма, екіншісі Алмалы деп аталады. Сол жағалауда 1994 жылғы экспедиция жұмыс жүргізген үлкен Алмалы шатқалы орналасқан.

Жамбыл Жабаевтың айтуынша, Кенесары Қасымовтың денесі Онбір жыра шатқалында (дәлірек айтқанда Онбір жылға – Е. Уәлиханов) жерленген. Дегенмен, Жамбыл ауданында Онбіржылға шатқалы да бар. Географиялық атаулардағы осындай сәйкессіздіктер мен кейбір параллелизмдерге байланысты экспедиция Қазақстан аумағында барлау жұмыстарын жүргізді. Кейбір тарихи атаулардың екі елде де қайталатынын анықтады. Мысалы, Шамшы - бізде Самсы, Алмалы сай – Алмалы, Су алман – Сауылман, Он бір жылға – Он бір жыра, Борды – Борлы, Қызыл су – Қызыл сай және т.б. жер атаулары. Кенесары Қасымұлының соңғы соғысы және қаза тапқан географиялық қоныстарын ту тіккен орындарын анықтадық. Қырғызстанның Токмак облысының Кемен ауданы және Қазақстанның Алматы облысының Жамбыл ауданы мен Жамбыл облысының Қордай ауданынан фольклорлық деректер жинадық [3, С.1-4.].

Кенесары ханның ту тіккен жері Майтөбеде Кенесарыға қойылған ескерткіш

Осы экспедициядан кейін Едіге Жансұлтанұлы Кенесары Қасымұлының денесі жерленген жер мен бас сүйекке хатысты мәліметтерді іздеу үшін архив пен сирек қолжазбалар қорында ұзақ отырып деректер жинады. Бірде, анықрақ айтқанда, 2007 жылы Кабардин-Балкар Республикасы, Нальчик қаласының тұрғыны Шахмұрзаев Юрийдің Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевқа жазған хатына жауап беру үшін институтқа жолданды. Аталған хатты Едіге Жансұлтанұлы мұқият оқып шығып, демалыс уақыты болса да осы мәліметтің растығын анықтау үшін екеуіміз Қордай ауданы аумағына барғанымыз дұрыс дегенді алға тартты. Хаттың мазмұны төмендегідей: *«Құрметті Президент! Осыдан бірнеше жыл бұрын «Мир»*

телеарнасында даңқты Қазақ ханы Кенесарының мүрдесінің табылғанын естіп, Астанада Хан Кенеге ескерткіш қойылғанын көрдім. Біздің отбасымыз орталық биліктің Кавказ халықтарына жүргізген депортациялау саясатының құрбаны болып, 1944-1957 жылдары Жамбыл облысы, Қордай ауданы, Қара қоныс елді-мекенінде өмір сүрді. 1952 жылы әкем Сәйд Шахмұрзаев (Қабардин-Балкар Республикасының халық ақыны және еңбек сіңірген мұғалімі) екеуіміз Шу өзенінің оң қанталында орналасқан Михайлов селосының маңынан бірнеше (5-6) пирамида тәрізді құлыптас қойылған мүрдені кездестірдік. Әкем араб және түрік әдебиеті мен мәдениетінен хабардар жан еді. Мүрде орналасқан жердің оңтүстік батысынан араб жазуы бар ірі тасты көрдік. Әкем тастағы араб жазуын «Кенесарин» деп оқыды. Қазақтар бұл моланы «Әулие» деп атайтын. Жергілікті тұрғындар осы Михайловтың төңірегінде Қазақ ханының қолы қырғынға ұшырағанын айтып отыратын.

Қадірменді Президент! Егер, әкем екеуіміз көрген ол жерде Кенесары ханның сүйегі жатқан болса, мен ол жерді дәл көрсетіп бере алатыныма бек сенімдімін.

Қонақжай қазақ халқы мен осы мемлекеттің басшысына құрметпен Юрий Шахмұрзаев Сәйдұлы, 1932 жылы туылған. «Ресей Федерациясының еңбек сіңірген мелиараторы».

Мекен-жайым: Кабардин-Балкар Республикасы, Нальчик қаласы, Ленин даңғылы №41, пәтер 73, тел: 42-46-85».

Хатпен танысқаннан кейін, Қордай ауданының оңтүстік шығысында орналасқан ауылдардағы көне зираттарды зерттеп көруге Едіге Жансұлтанұлымен бірге тамыз айының соңғы он күндігінде барып қайттық. Юрий Шахмұрзаев нұсқаған Михайлов (қазіргі Қарасай) ауылының маңайындағы көне зираттан араб жазуы бар құлыптастарды бір қарап шықтық. Өкінішке орай, «Кенесарин» деген жазуы бар пирамида тәрізді тасты таба алмадық. Бәлкім, балғар бауырымыз құлыптасты көргеніне жарты ғасырдан астап уақыт өтіп кеткендіктен, жастық шағында көргенін есіне толық түсіре алмай, шатасқан болар деп, осы төңіректегі Қаракемер, Қара-қоныс ауылдарындағы араб жазуы бар көне сағанатастарды да бір шолып өттік. Алайда, шарқ ұрып ізденгенімізбен, «Кенесарин» деп қашалып бедерленген, құлыптас алдымыздан шыға қоймады.

2010 жылы Едіге Жансұлтанұлы Шоқанның туғанына 175 жылдығына орай Шоқанның жүріп өткен жерлерін аралап арнайы экспедиция жасады.

Бөлім қызметкерлері Ш.Ш. Уәлихановтың 175-жылдығына арналған «Ш.Ш. Уәлиханов және қазіргі заман» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияда. Көкшетау, 2010 ж.

Қасына жұбайы Дәмеш апамызды ертіп алты мың шақырым жер жүріп, Қазақстандағы Шоқанның табаны тиген, ұлы ғалымға қатысты деген орындардың ешқайсысын қалдырмай аралады. Сонымен қатар жанына топограф та алған, жолай тек жүрмей, зерттеу жұмысын жалғастырып келді. Археологиялық суреттер мен жер атауларын сызбаға түсірген. Едіге Уәлиханов бұл ғылыми-танымдық экспедициясын ұлы ғалым тыныстап жатқан Алтын Емелден бастады. Жолай Қозы Көрпеш – Баян сұлу ескерткішіне соғып, одан Семей қаласына келіп, Достоевскийдің музейін тамашалады. Мұнан кейін тарихшы ғалым Баянауылға барды. Баянауыл – Шоқанның анасы Зейнептің төркіні. Осындағы кішкентай Ақкелін деген ауылда Зейнептің ағасы Мұса Шормановтың сүйегі жатыр. Ғалым оған да зиярат жасайды. Шоқанның балалық, жастық шағының куәсі, Шыңғыс сұлтан қоныстанған Көкшедегі Сырымбет, Бурабай өңірін аралау тек ғалымға ғана қызықты емес, кез келген жанды рухани байытады. Қостанай өңірі – Шоқанның кіндік қаны тамған топырақ. Едіге Уәлиханов ғалымның балалық шағы өткен Құсмұрынды аралады. Бабасы Шоқан жайлы арнайы зерттеу еңбегін жариялаймын деген мақсаты болған еді. Бірақ ғалым ауыр науқасқа шалдығуына байланысты бұл мақсатына жете алмады.

Ғылым жолына, деректер мен дәйектерді салыстыруға, жазба дерек пен ауызша тараған аңыз-әңгімелерді жіктеуге, саралауға жол көрсеткен Ұстаз әрі Ғалым – Едіге Жансұлтанұлының есімі әрдайым жанымызда жақсы істерімен, өнегелі сөздерімен хатталып қалары сөзсіз.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1 ҚР ОМА. 369-қ., 1-т., 3458-іс.

2 ҚР ОМА. 15-қ., 3-т., 112-іс.

3 Отчет экспедиция по пойску останков Кенесары Касымова. – Алматы, 2005

ОТАНДЫҚ ТАРИХИ ТҰЛҒАТАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕПТЕРІ

Тұрсұн Х.М.,

*Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті, т.ғ.д., профессор.*

Түркістан қ.

Мамбетов Б.М.,

Шымкент университетінің аға оқытушысы,

Шымкент қ.

Тарихи тұлғатану бағытында өнімді еңбек еткен тарихшылардың бірі – академик М.Х. Асылбековтың шығармашылығындағы тұлғалар галереясынан тарихшы-ғалымдарға қатысты зерттеулерін ғана бөліп қарастырамыз. Академик тарихшының Қазақстан тарихының дамуы мен қалыптасуына үлкен үлес қосқан А.Н. Панкратова жайлы зерттеулерінде еліміздің тарих ғылымының даму процесін жекелеген тарихи тұлғалардың қызметі мен шығармашылығы арқылы тұлғаландырады. Айталық «саяси қуғын-сүргінге ұшыраған, кәсіби дайындықтары болмаған кеңес тарихшыларның алғашқы буыны» [1: 106] өкілдері қатарында С.Асфендияров, Т.Рысқұлов, Ғ.Тоғжанов, П.Г. Галузоларды атайды. Олар саяси қуғын-сүргінге ұшырағаннан кейін қалыптасқан екінші буын тарихшылар легінің өкілдері қатарында Ә.Х. Марғұлан, А.Н. Нүсіпбеков, С.Б. Бейсенбаев, Б.С. Сүлейменов, Е. Бекмаханов, А.Б. Тұрсынбаев, Б.А. Төлепбаев, Н.К. Киікбаев, Г.Ф. Дахшлейгер, Т.Е. Елеуов және

т.б. атайды. Өмірі мен шығармашылығын Отан тарихымен байланыстырған ғалым Кеңес тарихшыларының екінші және үшінші буыны бүгінгі кезде табысты еңбек етіп жатқан жоғары білікті мамандарды даярлап шығарғандығын олардың жекелеген өкілдерін атап айтады және әрқайсының ғылыми қызметіне баға береді.

Салалық тарих институтын ширек ғасыр басқарған (1956-1982) академик А.Нүсіпбековты ғылыми тұлғаландыруға қатысты бірнеше очерк арнаған М.Асылбеков Кеңестік билік кезеңдегі ғалымның азаматтығын және саяси ұстанымы туралы «Ақай Нүсіпбекұлының ғылымдағы қызметін оның қоғамдық жұмыстарынан бөліп қарауға болмайды, себебі өз заманының ағымымен өмір сүрген азамат шығармашылық жұмысына да, саяси белсенділігін де бір мақсатқа сай жүргізуге ұмтылады» [1:135] деген тұжырыммен түсіндірді.

Бегежан Сүлейменовке қатысты зерттеулерінде бір назар аударатын жай бар. Ол отандық тарихшылардың тұлғааралық байланыстарына қатысты. Б.Сүлейменов пен Е.Бекмаханов арасындағы 1948 жылдың шілде айында болған пікірталас жеке бас араздығынан бұрын отан тарихының күрделі мәселелері бойынша методологиялық тұрғыдағы пікірталас еді деген қорытынды жасайды [1:169-172].

М.Асылбеков сомдаған тарихи тұлғалар портреттерінің арасында Б.А.Төлепбаев, Ф.Г.Дахшлейгер, Р.Сүлейменов, К.Нұрпейісов, Х.Алпысбаев, О.Смағұл, Т.Тұрлығұл, Ө.Дәулетхан, Ө.Өмірзақов, М.Сыдықов сияқты тарихшылар бар. Ғалым өз әріптестерінің қоғамдық-саяси қызметін талдаумен шектелмей, олардың отандық тарих ғылымының көкжиегін кеңейтудегі шығармашылық ізденістеріне баға беруді басты мақсат тұтқандығы аңғарылады. Қалай дегенде де еліміздегі тарих ғылымының дамуында тарихшы ғалымдардың тұлғааралық қатынастарына талдау жасау арқылы олардың саяси-идеологиялық пікірталастардағы азаматтық позициясы айқындала түсетіндігіне көз жеткіземіз.

Академик М.Асылбековтың зерттеулерінде тарихи тұлғатану бағытының қазіргі заманғы методологиялық ұстанымдары жайлы маңызды болып саналатын ғылыми тұжырымдар орын алған.

Тәуелсіздік кезеңінде, әсіресе оның алғашқы жылдарында десоветизация ықпалымен Кеңес дәуірін бірыңғай қара бояумен суреттеу орын алғаны белгілі. Осы мәселеге назар аудара отырып, М.Асылбеков «Әрбір саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерді, оның себептерін, нәтижелерін және сапаларын объективтік, жан-жақтылық, тарихилық және басқа ғылыми-методологиялық принциптер негізінде ғана зерттеп, айқындауға ұмтыламыз... Жеке тұлғалардың өмірі, саяси-қоғамдық қызметі мен мұрасы зерттелгенде, біз олардың өзара қатынасына, бас араздығына, яғни бақталастығына көп көңіл бөлмей, тек олардың ұлт мүддесіне істеген қызметін көрсетуге ұмтыламыз» [2] деген тұжырымы мемлекет басшысы Қ.Ж. Тоқаевтың Атырау Ұлттық құрылтайында тұлғатануға қатысты жасаған тұжырымының барынша өзекті екендігінің тағы бір айғағы деп қабылдаймыз.

Отандық тұлғатануда өнімді еңбек еткен тарихшы академиктеріміздің бірі – Кеңес Нұрпейіс. Кеңестік қоғамда туып-өскен, шығармашылығы коммунистік идеологияның аясында қалыптасқан тарихшы тәуелсіздік кезеңінде қайта түлеп, кезінде айта да, жаза да алмаған «ақтаңдақ» тақырыптарды алғашқылардың бірі болып көтерген еді. Оның осы көлемді шығармашылық мұрасының арасынан біз зерттеу ұстанымдарымызға сай тек тарихи тұлғаларға қатысты зерттеулеріне талдау жасайтын боламыз.

К.Нұрпейіс Отандық тарихшылардың алғашқы буыны өкілдерінен Х.Досмұхамедұлы мен М.Тынышпаевтың өмірбаянымен бірге олардың шығармашылығына алғашқылардың бірі болып тәуелсіздік кезеңінде ғылыми баға берді. Айталық, Алаш партиясы мен Алаш Автономиясының үкіметі тарих сахнасынан кетіп, олардың халық таныған көсемдері саяси күрес пен қызмет аясынан күштеп қуылған соң Халел Досмұхамедов «табиғат берген дарынының

арқасында өз халқына оқу-ағарту, ғылыми ұйымдастырушылық салалары арқылы білек сыбана қызмет етуге кірісті» [3:133] деген тұжырым жасайды. Халелдің бұл қызметі оның өмірбаянының Ташкент кезеңімен (1920–1924 жж.) байланысты болатын.

Ал Мұхаметжан Тынышпаевқа қатысты зерттеуінде («Мухаметжан Тынышпаев – видный общественно-политический деятель») қайраткерді «Туған халқының тарихы, қазақ рулары мен тайпаларының генеологиясы туралы қызықты зерттеулер қалдырған қазақ тарихы, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігінің үлкен білгірі» [3: 334] деп баға береді. Сонымен бірге қайраткердің Түркістан Мұхтариаты қуып таратылғаннан кейінгі кезеңде Жетісудағы саяси қызметі (1918–1919 жж.) деректік негізде тұлғаланған.

Өте қарқынды қоғамдық-саяси қызметіне қарамастан саяси тарих саласы бойынша соңына біршама мұралар қалдырған Т.Рысқұлов туралы зерттеуінде («Турар Рыскулов и его время». В.К. Григорьевпен бірге жазған) қайраткердің тарихшылығына тоқталады. Т.Рысқұлов 1924 ж. Мәскеуге Коминтерн Атқару комитетінің Орта-шығыс бөлімі аппаратына қызметке ауысқан кезінде «Ол деректі тарихшы қызметін атқарып, бұл жолы 1917-1920 жылдардағы өлкенің негізгі саяси күштерінің күресін, бұл күрестегі ауыл және қыстақ еңбеккерлерінің орны мен рөлін сипаттайтын материалдарды көпшілікке ұсынады» [3: 156-157] деп оның шығармашылық кредосынан хабар береді. Т.Рысқұлов осы кезде «Революция и коренное население Туркестана» деген жинақ шығарған. Осы және одан кейінгі еңбектерінде Р.Рысқұлов шығармашылығында маркстік-лениндік ұстанымдарды, таптық-партиялық қағидаларды басшылыққа алды. Ол тарихшылардың «қызыл профессура» легінің өкілі болып саналмағанымен де методологиялық ұстанымдары бойынша олардан алшақ кете қойған жоқ еді. К.Нұрпейістің Т.Рысқұловты өмірбаяндық тұрғыда тұлғаландыруымен бірге оның тарих саласындағы ізденістерін атап өтуінің маңызы ерекше.

К.Нұрпейіс тұлғаландырған қайраткерлердің бірі – Ораз Қықымұлы Жандосов. қоғамдық-саяси өмірбаянын ғылыми қалпына келтірген ғалым, қайраткердің тарих саласындағы қызығушылығын былай талдайды: «О.Қ. Жандосов Қазақстан тарихының жеке мәселелерін зерттеумен шындап айналысты: оны Қазақстанның Ресейге қосылуы, тарихи демография, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары, 20-30 жылдардағы Қазақстанның ауылы мен деревнясының саяси өмірі және әлеуметтік-экономикалық дамудың жекелеген аспектілері қызықтырды» [3: 273–274]. Сонымен бірге ол зерттеулерінде алғашқылардың бірі болып әлеуметтану мен статистикалық тәсілдерді қолданғандығына назар аударады. К.Нұрпейістің сомадаған тұлғалар галереясында А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Қ.Сәтпаев, М. М.Шоқай, Ш.Есенов және т.б. қайраткерлер бар.

К.Нұрпейіс отандық тарих ғылымының дамуы мен қалыптасуында тарихшылардың өзара қарым-қатынасы да көп рөл атқарғандығын айта келіп, А.М. Панкратованың қызметін жоғары бағалайды. Оның ғылыми-ұйымдастырушылық және зерттеушілік өмірінің Алматы қаласында болған эвакуациялық кезеңі (1941–1943 жж.) барынша жемісті болғаны аңғарылады. Ол А.М. Панкратова «отызыншы жылдардың өзінде Қазақстанның XVIII–XIX ғасырлардағы тарихын зерттеп жүрген профессорлар С.Ж. Асфендияров пен М.П. Вяткинге методологиялық және нақтылы ақыл-кеңестер берген» [4]. Осы мақаласында С.Асфендияровтың тарих ғылымындағы үлесі ретінде «Қазақстан тарихын дәуірлерге бөлудің негізінен өмір шындығына сай үлгісін жасағандығы» екендігін атап көрсетеді.

XX ғасырдың 20–30 жылдардағы қазақ қайраткерлерін тарихи тұлға ретінде тұлғаландырудың мәселесі кеңестік тарихнамада таптық-партиялық тұрғыда сыңаржақ бағаланып келді. Бұл ұстаным тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде кері бағытта өрбігені тағы белгілі. Яғни кеңестік қоғамдағы партиялық-мемлекеттік номенклатура «жағымсыз» кейіпкерлерге, ұлтшыл элита өкілдері «жағымды» кейіпкерлерге айналдырылды. Олар бір-біріне қарсы қойылу арқылы

тұлғаландырылды. Бұл отандық тарихи тұлғатану методологиясының «балалық ауруы» деп бағалауға болатын құбылыс еді. Бұл құбылыстың бүкіл посткеңестік кеңістікте өріс алғандығын ескерер болсақ, сонда оның себебін алыстан емес, кеңестік тарих методологиясына балама іздестірген тарихшылардың уақытша қолданысқа алған ортақ әдіс-тәсілі ретінде қарастырамыз. Осы түйінді мәселеге алғашқылардың бірі болып назар аударған К.Нұрпейіс Ә.Бөкейханов бастаған арыстардың заман талабын абыроймен атқарғандығын, олармен идеялық айтыста болған, социализм жолын таңдап алған Т.Рысқұлов, О.Жандосов, С.Сейфуллин сияқты интеллигенция өкілдері қазақ халқының жақсылыққа жетуін ойлады. «Бұлар бір-бірімен айтысып, өкпелескенімен, бір-бірін өлімге қиған жоқ. Бірі – «қазақ халқын эволюция жолымен өркениетке жеткіземіз» деді. Енді бірі – «реформа емес, революция жолымен, яғни тез қарқынмен өркениетке жеткізу керек» деді. Түпкі ойлаған мақсат-мүдделері бір болды да, осы мүддеге жету жолын, тактикасын олардың әрқайсысы өздерінше таңдап алды» [5] деген тұжырым жасайды. Бұл тұжырымды тұлғалар шоғырының саяси қызметін бағалаудағы өлшемдердің бірі ретінде қабылдауымызға болады.

Тұлғатану бағыты методологиясының қалыптасуы да аз ба, көп пе, алыс па, жақын ба – әйтеуір бір эволюциялық даму жолынан өтуі керек екендігін аңғарамыз. Тарихи тұлғатану бағыты тек академиялық үлгіде қалыптаспайтындығы белгілі. Оның үстіне осы бағытта зерттеу жүргізетін ғалымдардың қолданған өзіндік зерттеу әдіс-тәсілдері, ұстанған методологиялық ұстанымдары, саяси позициясы, соңында олардың өздеріне тән стилі болатындығын да ескеруіміз керек. Тарихи тұлғатануда тұрақты және барынша өнімді еңбек етіп жүрген ғалымдардың бірі – Бейбіт Қойшыбаевтың шығармашылығына арнайы талдау жасау қажет деп білеміз. Өйткені тарихшы (тарих ғылымдарының кандидаты), жазушы (Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі), саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтауға қатысты құрылған республикалық «Әділет» ағартушылық қоғамы басшыларының бірі болған Б.Қойшыбаевтың тұлғатану бағытындағы зерттеулеріне осы кезге дейін назар аударылмай келеді. Оның себебі, біріншіден, тарихшылар қауымы Б.Қойшыбаевты әдебиетшілер санатына қосса, әдебиетшілер қауымы оны тарихшы деп қабылдайды. Оның мәнісі ғалымның тарих ғылымы мен көркем әдебиеттің танымдық мүмкіндіктерін пәнаралық байланыстар тоғысында қолданған стилінен туындап отырғандығын атап айта аламыз. Тарихи танымға ғылымилық та, көркемдік-образдық та бейнелер жат емес. Мәселе ғылыми және көркемдік ақиқаттың арақатынасына байланысты болып тұр. Сонымен, ғылыми дерегі көркемдік образға ұласқан Б.Қойшыбаевтың отандық тұлғатанудағы үлесі қандай, осы бағытқа қандай танымдық және ғылыми жаңалықтар ұсына алды, кімдерді және қалай тұлғаландырды деген сауалдарды алға тарта отырып, оның шығармашылығына талдау жасап көрейік.

Ұзақ жылдарғы зерттеулерінің қорытындысы ретінде Б.Қойшыбаевтың «Түнектен оралған есімдер» атты көптомдық еңбегі [6] жарық көрді.

Осы көптомдықтың алғашқы кітабы «Төрт күлік» [7] деп аталады. Осы кітапта ғалым Ә.Бөкейханов, Ж.Досмұхамедов, М.Шоқай және Н.Төреқұловтардың тарихи бейнесін тұлғаландырған. Ғалымның ғылыми айналасындағы дереккөздерді түсіндіруде қолданған тәсілдерінің бірі, естеліктермен бірге мемуарлардың да мәліметтерін қиоластырып қолдануы деп білеміз. Айталық, осы кітаптағы Н.Төреқұловқа қатысты зерттеулерінде құпия қорлардағы архив деректерін С.Бейсембаевтың «Ленин және Қазақстан» атты монографиясының және қайраткердің өнегесін көріп өскен Ж.Арыстановтың «Таң жұлдызы» романындағы естеліктерімен салыстыра отырып пайдаланып, өз топшылаулары мен болжамдары арқылы тарихи оқиғаның ақиқатына көз жеткізуге ұмтылады [7: 221–236].

Тұлғатануда өзге бағыттардағы сияқты «ізашар» деген ұғым қолданылады. Оның мәнісі – ғылыми танымда бұрын тұлғаланбаған тұлғаны алғаш рет тұлғалап, ғылыми айналымға ұсынушылық. Б.Қойшыбаев та осы тұрғыда есімі елеусіз болып келген тұлғаларды алғаш рет айналымға ұсынған тарихшы. Сондай тұлғалардың қатарында

Сералы Лапин, Қоңырқожа Қожықов, Ораз Жандосовтарды атауға болады [8:192] бұл қайраткерлер жайлы қазіргі кезде жарық көрген ғылыми, танымдық еңбектердің бастауында Б.Қойшыбаевтың тұрғандығын аңғарамыз.

Б.Қойшыбаев республикалық «Әділет» ағартушылық қоғамы басшыларының бірі ретінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселесіне белсене араласты. Бұл мәселе қайта құру кезеңінде және тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында «Саяси қуғын-сүргінге кім кінәлі?», Ө.Тәжібаев айтқандай, «Атқызған кім, атқан кім?», «Қаным қайда төгілген, тәніп қайда көмілген?» деген сауалдарға жауап іздеген барынша қытықты және шамшыл тақырыпқа айналған еді. Ғалым осы мәселеге қатысты методологиялық ойларын аталған жинағының 3-кітабындақозғайды.

Пікірін таратар болсақ, саяси қуғын-сүргін туралы сөз қозғағанда алғашқы кезекте жазықсыз жапа шеккендер, құрбандар жайлы айтылады. Негізінен, тек соларды еске алу, есімдерін ұлықтауға қатысты мәселелер ғана көтерілді. Бірақ осы қуғын-сүргінге себеп болған, осы қуғын-сүргінді іске асырған билік пен орындаушылар жайлы әңгіме қозғалмайды. Оның себебі мемлекеттік террор жасағандар, мемлекеттік қылмысқа жол берген тұлғаларды айыптайтын сот процесінің жүрмегендігі, тиісті заңнамалық акт қабылданбағандығы зерттеушілердің ізденістеріне қолбайлау болатындай. Осы тұрғыдан қарастырғанда отандық тұлғатанудың да ұстанымдары қайта қаралуы керек сияқты. Осыған байланысты Б.Қойшыбаев «мұрағаттардан алынған жаңа деректер (Рысқұловтың Сталинге хаттары) негізінде кейінгі уақыттарда баспасөзде жария болған жаңалықтар мәселеге жеке тұлға аумағынан асып, кең көлемде қарауға, идеологиялық күрес шындықтарын тануға ұмтылдырды» [9:16] деген тұжырым жасайды. Архив қорларынан табылып, айналымға ұсынылып жатқан «деректер осынау тұлғалар арасында елеулі күрес жүргенін көрсеткенімен, олардың еңбектерінің мән-маңызын жоққа шығара алмайды. Бірақ бұл олардың арасындағы айтыс-тартысты мүлдем елемей керек деген сөз емес, керісінше, бізге олардың сонау күрестерінің мән-жайын, туу себебін, салдарларын ажырата білу ләзім» [9:17] дей келіп, бұл мәліметтердің жақсыдан үйреніп, жаманнан жирену үшін, болашағымызды айқын түсінуіміз үшін, тіпті тарихтан сабақ алуымыз үшін керек екендігіне назар аудартады. Шындығында, топтық, жершілдік мүдделер кейбір жекелеген қайраткерлердің төңірегінде оның қызметі мен рөлін мифтендіру тенденциясы орын алып отырғаны жасырын емес. Т.Рысқұловтың 1924 жылы И.Сталинге жазған құпия хаттарының жария болуы қоғамдық пікірде резонанс тудырғаны белгілі. Осыған байланысты Б.Қойшыбаев «Оларды жасыруға болмайды, біздің демократиялық қоғамда жабық тақырып болмауға тиіс, қайта бәрін ғылыми айналымға түсіріп, талдау жөн: ...есте ұстауға тиіс жайт сол, мұндай шаруа ұлттық мақтаныштарымызды тұғырдан тайдыру үшін жасалмауы керек, ...бүгінгі күннің пайдасына, яғни жан-жақты да адал азаматтарды тәрбиелеу ісіне жұмсау үшін атқарылуы тиіс» [9:21] деп жүргізілетін зерттеудің мақсаты мен міндетін айқындайтын методологиялық өлшем ұсынады. Шындығында қоғамды топтық қағидамен бір-біріне бітіспейтін екі жікке бөліп тастаған кеңестік идеологияның стереотипі өміршең екендігін тарихи танымдағы тұлғаларға қатысты «қимастық пен жеккөрушілік сезімдердің бірін-бірі оңай алмастыратындығынан айқын көреміз. Осыларды ескере отырып, тарихи танымды қалыптастыратын тұлғатанушылардың алдына «бізге ұлттық ымыра қажет», оны жай ұранмен, яки әлдебір тиым салумен орнатам деу қате, оған тек қана ашық талқылау, мәселені айқын түсіну, жақсыдан үйреніп, жаманнан жирену арқылы қол жеткізуімізге болады» [9: 21] деген ұсынысы да қолдауға лайық.

Б.Қойшыбаев бұл кітабында Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Садуақасовтарды тұлғаландырады. Өзіне оңтайлы зерттеу әдісіне сай айналымдағы архив деректерін естеліктермен салыстыра отырып пайдаланатын тарихшы С.Қожановқа қатысты зерттеуінде оның өмірлік жары, АЛЖИР тұтқыны Гүландам Қожанова-Лапинаның қызы Зиба Қожанованың естеліктерін шеберлікпен қолданады.

Ғалым-жазушы төрт томдық кітабының соңғы кітабында [10] ұлт қайраткерлері

О.Исаев, С.Асфендияров, М.Жұмабаев, Қ. Кеменгеров, Д.Әділов, С.Сегізбаев, Ж. Садуақасов, Л.Мирзоян, Ғ.Бөкейханов, Т.Жүргеновтерді тұлғаландырған. Осы кітаптан Л.Мирзоянға қатысты зерттеуіне ден қоюымызға тура келеді. Оны тұлғаландыруға қатысты зерттеулерімен ғылыми көзқарасынан эволюциялық жолын аңғаруымызға болады.

«Тағы да Мирзоян жөнінде» деген мақаласында «Л.Мирзоян жайында мен қайта құру жылдары жазған едім. 32-нің қасіретінен кейін оның қазақ еліне тигізген шарапатына сүйсініп, өткерген революциялық жолын сүйсіне жаңғыртқан мақаламды 1988 жылы жазыппын. Алайда сондағы шалқыған сезімім тым біржақты болған екен» [10] деген тұжырымынан тарихшының қарастырған мәселеге қатысты көзқарас эволюциясын танимыз.

Бұл жердегі мәселенің түйіні қазақ халқының ашаршылыққа ұшыраған кезінде, Қазақстанның басшылығына тағайындалып, тоталитарлық биліктің реформаларының апатты салдарларын жоюға күш салған Л.Мирзоянның 1937 ж. желтоқсанда Сталинге жолдаған құпия хатына қатысты туындап отыр. Мирзоян осы күні республика бойынша репрессиялауға тиіс адамдарды санын 1-категория бойынша – 100, 2-категория бойынша 1000 адамға көбейту жөнінде ұсыныс берген. Саяси Бюро ұсынысты 3-желтоқсан күні бекіткен [10: 177-178]. Әлемторға тарап кеткен осы құжат саяси қуғын-сүргін құрбандары тарапынан «ашу-ыза тудырғандықтан «Әділет» ағартушылық қоғамы мәселені бірнеше рет талқылаған. Осыған байланысты Б.Қойшыбаев «Еліміздің тізгінін ұстаған жанның ел мүддесіне кереғар жасаған, қоғамымыздың қаймағынан айрылуға апарған мұндай әрекеттерін қалай бағалауға болады?» [10: 180] деген сауалға «Мәселе сананы ағартуда, азаматтарды шыншыл тарихпен тәрбиелей түсуде жатыр» деген тұжырым ұсынады.

Тарих ғылымының бір миссиясы – ақиқатты айту деген ұстанымды басшылыққа алған тарихшылар архив қорларынан табылған құжаттарды айғақ-дәлел ретінде археографиялық өңдеуден өткізіп, осылайша тарихи ақиқаттарды ғылыми қалпына келтіруге үлес қосатын болады.

Тұлғаларды танудағы әрекеттің алтын арқауы, жібек желісі -ұлттық мүдде болуы керек. Яғни, мәселе тура мағынасында қойылғанда - ол тұлға ұлты үшін не істей алды? деген сауалға жауап беруді қажет етеді. Сол сияқты, кейбір зерттеулерде кеңестік дәуірдегі партия-кеңес қайраткерлерін біржақты айыптау тенденциясы да жоқ емес. Ал саяси қайраткер ретіндегі қызметіне берілер баға да олардың қызметінен ұлт тағдырына қандай және қаншалықты зиян келді? деген сауалдың жауабымен айқындалады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. Асылбек М.–А.Х. Тұлғалар мен тарих туралы (мақалалар жинағы). –Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2014. – 480 б.
2. Асылбеков М. Шерханға хат// Жас қазақ. 2008 ж. 8 тамыз
3. Нұрпейіс К. /Бас ред. Б.Аяған. –Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 376 б.
4. Нұрпейіс К. Тарихи шындықты аттап өте алмаған //Егемен Қазақстан, 1997 ж. 8 ақпан
5. Нұрпейіс К. Тәуелсіз Қазақстан шындық тарихын жазу үшін руссоцентризм идеясынан толығымен арылу қажет... Әңгімелескен Шолпан Құрманбай //«Айқын», 2006. – 23 мамыр №91 (543)
6. Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. – Алматы: «Рух-БГ» баспасы, 2016. Көптомдық
7. Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. 1-кітап. Төрт күлік. 240 б.
8. Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. 2-кітап, Іргетас.
9. Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. 3-кітап. Үш пері. –248
10. Қойшыбаев Б. Түнектен оралған есімдер: Тұлға және тарих. 4-кітап. Қабырға. – 248 б.

3 – СЕКЦИЯ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖАҢА ӘДІСТЕР МЕН ТЫҢ ҰСТАНЫМДАР

PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES: NEW METHODS AND NEW POSITIONS

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ: НОВЫЕ МЕТОДЫ И НОВЫЕ ПОЗИЦИИ

НОВЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН В 30 - 40-Е ГОДЫ XX В.

Калыбекова М.Ч.,

*Зав.отделом Всемирной истории и внешних связей
Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.,
г. Алматы*

В современных условиях проблема сохранения национальной идентичности, на фоне политической и экономической глобализации, создания новых транснациональных образований как внутри, так и между государствами, возрастания массовых миграции по всему миру, приобретает особую актуальность. В частности, это касается всех современных многонациональных государств, в том числе и Казахстан.

В 2020 г. накануне Дня памяти жертв политических репрессий в своем обращении к казахстанцам Президент РК Токаев К.К. сообщил о создании Государственной комиссии по реабилитации жертв политических репрессий для завершения работы по восстановлению исторической справедливости [Токаев: 2020]. Действительно политические репрессии - это живая история жизни нашего народа, связанная со многими нитями сегодняшнего дня. Особенно важным в этой связи является осознание трагедии 20-50-х прошлого столетия, который характеризуется разрывом традиций, утратой преемственности культурного опыта. Массовые жертвы и убийства в ходе национально-освободительных движений, гонения представителей религиозных конфессий, выселение в 20–30-е годы мусульманского духовенства (ишанов, имамов, мулл), а также уничтожение целых социальных слоев баев и зажиточных крестьян в ходе насильственной коллективизации; голод, унесший жизни миллионов людей; массовые репрессии против казахской творческой интеллигенции и общественно-политических деятелей, также членов их семей. В ходе которых миллионы людей были лишены жизни, стали узниками ГУЛАГа, были лишены имущества, подвергнуты вынужденной откочевке. Вследствие репрессий республика пережила масштабные социальные катаклизмы. Ярким примером является функционирование «лагерной экономики», создание лагерей – Карлага, Степлага, АЛЖИРа и др. Сюда стекались заключенные – представители всех депортированных народов, в том числе поляков. Лимит наполнения Карагандинского ИТЛ прослеживается по годам, к примеру, если по списочному составу на 1 октября 1931 года значилось 12174 человека, то на 1 января 1941 года – 51404 человека, а на

1 января 1950 года – 54180 человек [Калыбекова: 2008, с.133]. Использовался труд заключенных на горнорудных работах, на подземных видах работ в рудных шахтах.

Согласно алфавитной картотеки можно считать, что через лагеря Карагандинской области прошло около 850000 человек. Фонды этих лагерей в большой мере отражают период репрессий 30–50-х годов, также имеются алфавитная картотека и архивные личные дела осужденных, к сожалению, пока оставленные в полном объеме до особого распоряжения, и необработанные документы общего делопроизводства, которые являются незаменимыми источниками исследования в этой части. Содержание документов и конкретный состав документации определялись функциями учреждений, в которых они возникли. Вопросам классификации источников посвящен ряд работ историков [Данилов: 1961, с. 3-23]. Однако до сих пор не разработаны классификационные схемы разделения источников на виды и группы. Поэтому классификацию можно производить в каждом конкретном случае, исходя из задач, поставленных исследователем, а также из комплекса находящихся в его распоряжении источников, их объема, разновидностей и других особенностей.

Высоким уровнем информативности отличаются материалы Архива Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан (архивные материалы НКВД, МВД), тут нужно отметить, что в 1995 году при объединении КНБ РК и МВД РК (частично) образовался Государственный следственный комитет Республики Казахстан (ГСК), который просуществовал до декабря 1998 года. ГСК – это подотчетный Президенту республики специальный государственный орган, не входящий в систему центральных исполнительных органов республики, осуществляющий дознание, следствие, оперативно-розыскную деятельность и вытекающие из них иные функции. Задачами ГСК являлись: защита прав и законных интересов граждан, организаций и государства от преступных посягательств; выявление, пресечение, раскрытие и расследование преступлений; обеспечения возмещения материального ущерба, причиненного преступлениями физическим и юридическим лицам; выявление причин и условий, способствующих совершению преступлений, принятие мер по их устранению; участие в разработке и реализации государственной политики в области борьбы с преступностью и международное сотрудничество в сфере борьбы с преступностью. Сюда были направлены все архивные материалы НКВД и МВД, в том числе и материалы по депортированным народам. ГСК позже был преобразован в Комитет по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан. Это в основном документы отчетно-информационного или отчетно-итогового характера. Как правило, эти документы отличаются многообразием и многоаспектностью, содержащейся в них информации. Эти документы обобщают наиболее важные сведения из других документов, и в то же время содержащаяся в них информация является итоговой по определенному периоду, требует более осторожного подхода. Эти источники не только обобщают сведения других документов, но и представляют собой обзор, анализ происходящих явлений, событий по республике. Документы отчетно-информационного характера составляются по отчетам всех организаций, которые входят в состав данной организации и ее структурных подразделений. Они насыщены большим фактическим материалом и освещают важнейшие подразделения. Определенную важность среди документов имеют статистические материалы, как источники, требующие специфических методов обработки. Среди архивных материалов в большом количестве встречается и такой вид источника, как переписка. Переписка представляет среди других документов, не менее важный аспект исследования, так как в ней отражена вся внутренняя жизнь организации.

При изучении подобных документов, прежде всего, необходимо определить инициативный документ, на основании которого велась переписка. Иногда в заголовках многих справок, докладных записок отсутствуют указания о том, в ответ, на чей запрос подготовлен данный документ. Поэтому большую роль в таком случае играет сопроводительное письмо. В то же время огромное значение имеют внешние атрибуты, помогающие получить важные сведения. Это штампы, печати. Докладные записки, справки и информационные записки, составленные как письмо-ответ на запрос соответствующей организации, содержат в большинстве своем достоверные сведения. В Архиве Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры РК очень много подобных документов, которые являются важнейшими источниками при изучении данной проблемы. Поскольку в основном переписка шла между ОИТК-ТП НКВД КССР и УИТК и ТП ГУЛАГа НКВД СССР в виде Докладной записки о состоянии трудссылки за определенный промежуток времени, в частности по квартально, за полугодие и итоговый; в виде Отчета по форме №3 о трудовом использовании трудпоселенцев, расселенных на территории КазССР за один квартал отдельно по областям и по Наркоматам. Одной из особенностей документов отчетно-информационного характера является то, что они содержат итоговый материал за определенный промежуток времени, что позволяет проследить действительное положение за длительный период при сопоставлении источников всех групп и наглядно изучить то, как нормативные и организационно-распорядительные документы проводились в жизнь. Таким же высоким уровнем информативности отличаются материалы Архива Управления Комитета по правовой статистике и спецучетам по Карагандинской области. Архив располагает картотекой на всех заключенных Карлага НКВД. Учетные карточки являются важным источником для изучения количественного, социального, национального, возрастного состава контингента. Сохранились личные дела трудпоселенцев. Отдельное место занимают делопроизводственные документы, которые были отнесены к секретным. Среди них можно выделить ряд документов, носящих распорядительный характер – это постановления, которые создавались СНК СССР и КазССР. Как известно, под постановлениями подразумеваются предписания общего характера, которыми регулируются существенные вопросы государственного управления [Кульшанова: 2004, с. 248]. Особенности постановлений определяются в целом их назначением. Обычно они состоят из определенной констатирующей части и указания на законы, во исполнение которых принимается данный акт. Однако постановления содержат не только констатирующую часть, но и резолютивную (постанавливающую). Эта часть детализирует порядок исполнения заданий и порядок проверки исполнения. Среди архивных материалов обнаружены и совместные постановления высших органов законодательной и исполнительной власти. Совместные постановления принимались тогда, когда необходимо было координировать все усилия для решения проблемы, это говорит также об усилении диктата партийных органов над государственными. Они состояли обычно из тех же частей, что и всякий правительственный акт. Постановление имеет констатирующую часть, разъясняющую необходимость принимаемых мер. Часто здесь имеется указание на соответствующие решения высших органов власти, во исполнение которых принимается совместное постановление. Архив Карлага – это общая картотека. Трудпоселенцы в нем значатся как «П». Доступные материалы по трудпоселенцам очень скудные, потому что много материалов еще не прошли научно-техническую обработку, в связи с чем они пока не доступны. Это в основном Статотчетность о наличии и движении спецконтингентов, директивы и указания ГУЛАГА МВД СССР. В Карлаге также нет описи списков документов, удостоверяющих их наличие. Фонд Карагандинского

исправительно-трудового лагеря МВД СССР представлен: алфавитной картотекой на трудпоселенцев, которая охватывает период за 1931–1959 гг. По ней вели учет трудпоселенцев и учитывали выбывших, освобожденных, бежавших из лагеря и умерших. Алфавитная картотека отражала помимо установочных данных на трудпоселенцев и заключенных их передвижение, выбытие, изменение статей, сроков и т.д.; личные дела трудпоселенцев и заключенных за 1931–1959 гг. Личное дело трудпоселенца при освобождении его из лагеря откладывалось в архиве, а при выбытии в другой лагерь двигалось вместе с ним. Личные дела осужденных, освобожденных из Карлага, в большинстве своем как дела временного хранения с течением времени были уничтожены. Дела же на умерших откладывались в архиве. В личных делах имеются сведения о судимости, причинах смерти, местах захоронения и другие данные с момента ареста до освобождения или смерти. Одним из важнейших источников исследования данной темы являются личные дела. При изучении личных дел осужденных, умерших в местах лишения свободы, установлено, что их захоронения проводились на кладбищах, существовавших при каждом отделении Карлага. Здесь надо отметить, что было изучено свыше 50 дел по лагерю № 99 для военнопленных и интернированных. Но, в них, к сожалению, не указывается национальность спецпереселенца, а имеется лишь запись – «заключенный». Имеются еще документы общего делопроизводства, которые отражают основную и производственную деятельность лагеря за весь период его существования. Так был изучен фонд Степного лагеря МВД СССР, который являлся первым Особым лагерем на территории Карагандинской области. Фонд представлен алфавитной картотекой и личными делами осужденных, оставленных в полном объеме до особого распоряжения. Документы общего делопроизводства, отражающие основную и производственную деятельность лагеря, на хранение в архив не поступали. Поэтому дать более подробную характеристику данного лагеря не представляется возможным. Однако известно, что часть документов этого лагеря, а именно приказы по личному составу, уголовные и личные дела осужденных Спецлагсудами при Степлаге, находятся в архиве ЦКИ при УГСК по Жезказганской области. Сведений о местонахождении основного массива документов Степного лагеря не имеется. Следующая группа источников – статистическо-демографические материалы, которые имеют большую ценность для характеристики общего социально-демографического развития. Данные этой группы источников находятся в Государственном архиве Карагандинской области. Они содержат сведения об общей численности спецпереселенцев по Карагандинской области, об их прибытии и убытии, сведения о работающих трудпоселенцах по тресту. К группе документов организационно-распорядительного характера относятся протоколы, инструкции, содержащие в себе распорядительную информацию. Эти документы отражают и назначение документации – распорядительное и характер – организационный. Представляет интерес протокольная документация, которая является одной из наиболее многочисленной. Протоколы вместе с соответствующими материалами представляют собой комплекс документов, который позволяет всесторонне ознакомиться со всеми сторонами текущей работы, получить сведения о всей их деятельности. В архивах сохранилось большое количество протоколов, содержащихся в различных фондах. При их анализе выделяются общие признаки, характерные для них. Во всех протоколах указан порядковый номер, дата заседания, перечисляются все присутствующие лица. Другой разновидностью организационно-распорядительной документации являются циркуляры и инструкции. Циркуляры – это письменные распоряжения, рассылаемые подведомственным учреждениям. Инструкции же содержат в себе указания, свод правил, устанавливающий порядок и способ

осуществления чего-либо. Несмотря на значительные сдвиги в публикации архивных документов историками республики, следует отметить наличие негативных моментов в их издании. На наш взгляд, они заключаются в еще имеющих место ограничениях доступа к архивным документам; влиянии ведомственной принадлежности архивных фондов и самих архивов (существование специальных государственных архивов КНБ РК (КГБ КазССР), МВД РК, Генеральной Прокуратуры РК); медлительности в рассекречивании архивных материалов по изучаемому вопросу. Архив Президента Республики Казахстан, созданный 14 января 1994 года, является владельцем документов бывших республиканского и областного партийных архивов. Это документы Компартии Казахстана, но по сути своей это документы высшей структуры государственной власти, отражающие более чем 70-летний период истории республики и являющиеся важной составной частью исторической базы научных исследований. Как известно, в трудах советских историков партийные документы использовались гораздо меньше, чем требовалось. Это было связано с тем, что в партийных архивах существовал режим ограниченного использования первоисточников. Некоторые документы вообще не выдавались для работы в читальных залах, часть являлась материалами ограниченного пользования. К таким документам относились документы с грифом «Особая папка», решения центральных партийных, государственных органов, документы секретных секторов, переписка с вышестоящими партийными органами и т.д. В Партархиве Казфилиала ИМЛ из 97 фондов лишь 19 фондов находились в использовании [Кульшанова: 2004, с. 29]. Уже в 1989-1991 гг. главный фондообразователь архива – Центральный Комитет КПК по представлению Института истории партии разрешил более широкое использование материалов партийных архивов. При ЦК Компартии Казахстана была создана комиссия, которая в январе 1990 года впервые с участием государственной архивной службы передала на общий режим пользования документы, ранее не выдававшиеся исследователям, в том числе с секретными грифами. Были полностью рассекречены 57 фондов и еще 4 частично. Однако на глобальное рассекречивание дел партийные архивы не пошли, так как не было нормативной базы. Образованный на базе республиканского и областного партийных архивов Центральный государственный архив новейшей истории был преобразован затем в Архив Президента Республики Казахстан, имеющий в своих фондах большое количество документов с грифами секретности. Прежде всего работники этого архива приступили к рассекречиванию документов, связанных с массовыми репрессиями. В соответствии с постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 14 апреля 1993 года «О введении в действие Закона Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» в июле 1993 года распоряжением Президента была создана межведомственная комиссия по рассекречиванию законодательных актов, решений правительственных и других органов, а также ведомственных актов, служивших основанием для применения массовых репрессий и посягательств на права человека. На рассмотрение этой комиссии архивом были представлены документы и материалы за период с 1925 по 1988 гг. по политическим репрессиям. После обретения суверенитета республикой, демократизации общества в крупнейшем архиве – Центральном государственном архиве Республики Казахстан – специальной комиссией было проведено рассекречивание документов важнейших правительственных фондов: Совета народных комиссаров (СНК), Президиума Верховного Совета и Совета Министров Казахской ССР. Рассекреченные документы охватывают значительный промежуток времени – с 1936 по 1955 гг.

Таким образом, перед учеными, научными исследователями, историками стоит глобальная задача, которая должна стать одним из научных приоритетных направлений

в исследовательской работе - увековечивание памяти многих миллионов своих граждан, ставших жертвами политических репрессий. Сейчас идет критическое осмысление принятых по отношению репрессированным народам в 20-50-е годы государственных актов высших органов государственной власти и управления и требуется широкое освещение документами и материалами вопросов реабилитации. Поэтому сегодня необходимо исследование всех компонентов реабилитации, как составной части концепции национальной политики СССР. Для определения направлений в современной национальной политике важно изучить историю и опыт реабилитации необоснованно репрессированных народов в 20-50-е годы прошлого столетия, подвести итоги проведенных мероприятий по реабилитации с учетом специфической особенности проведения в Казахстане, выявить категорий населения не подвергшийся политической либо юридической реабилитации и определить основные направления работы по увековечению памяти жертв политических репрессий. Нет наверно ни одной семьи, судьбы которых не коснулись бы трагедии голода, гонении, репрессии, Великой Отечественной войны. Но в каждой семье бережно хранят память о своих близких, ведь пока мы их помним, они живут в наших сердцах.

На сегодня, реабилитация жертв политических репрессий - это необходимость времени сделать объективный анализ трагических страниц советского периода.

Список источников и использованной литературы

1 Токаев К.К. «О создании Госкомиссии по реабилитации жертв политических репрессий» https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-poruchil-sozdat-goskomissiyu-reabilitatsii-jertv-403910/

2 Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.) // – Алматы: ТОО «Издательство ЖЕМ». 2008. – 188 с.

3 Данилов В.П., Якубовская С.Л. Источниковедение и изучение источников советского общества // Вопросы истории. – 1961. – № 5. – С. 3-23.

4 Кульшанова А.А. Особенности видовой классификации комплекса делопроизводственной документации государственных органов КАССР (20-е годы XX века). Теоретические аспекты // Материалы международной научной конференции «Бекмахановские чтения-2004». – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2004. – 288 с.

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ В КОНТЕКСТЕ СОВЕТСКОГО НАСЛЕДИЯ

Капаева А.Т.,

*Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
д.и.н., профессор, г. Алматы*

Историография Казахстана советского периода занимает особое место в формировании национального исторического сознания. Несмотря на жесткую идеологическую заданность и необходимость соответствовать марксистско-ленинской методологии, труды казахстанских историков того времени стали важным этапом в накоплении знаний о прошлом страны. Несомненно, догматические установки и шаблонность ограничивали исследовательскую свободу, а некоторые историки подверглись необоснованным репрессиям за свои научные взгляды (Б. Сулейменов, Е. Бекмаханов). Несмотря на это, научная работа продолжалась, и в те годы были заложены фундаментальные предпосылки для дальнейшего роста и развития исторической науки Казахстана.

Историческая наука республики на протяжении своего развития во многом обязана трудам учёных и организаторам науки, чья деятельность была связана сначала с Казахским филиалом АН СССР, а позже - с Институтом истории, археологии и этнографии АН Каз ССР созданным в 1945 г. Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова создан на основании Постановления Президиума Казфилиала АН СССР № 20 от 14 августа 1945 г. «О выделении из состава Института языка, литературы и истории самостоятельных институтов: Института истории, археологии и этнографии и Института языка и литературы» [1]. Быстрое развитие Института истории, археологии и этнографии началось с образования Академии наук Казахской ССР. Институт стал ведущим центром исторических исследований в республике, что позволило сконцентрировать и направить значительные научные силы на решение важных узловых проблем истории.

Уже в первое десятилетие после образования АН Каз. ССР сотрудниками Института истории, археологии и этнографии было написано значительное число монографических исследований. К их числу относятся труды В.Ф. Шахматова, М.П. Вяткина, Н.Г. Апполовой, Б.С. Сулейменова, А.Н. Нусупбекова, Г.Ф. Дахшлейгера, Е.Д. Дильмухамедова, А.С. Елагина, Е. Бекмаханова, С.Н. Покровского и др. [2]

Ряд крупных исследований Г.Ф. Дахшлейгера, А.Х. Маргулана, А.Н. Нусупбекова, Р.Б. Сулейменова, Т.Б. Балакаева и др. был удостоен премии Президиума АН КазССР им. Ч.Ч. Валиханова.

Становление исторической науки в 50-х гг. связано с именами выдающихся ученых и писателей Казахстана- Мухтара Ауэзова, Смета Кенесбаева, Габита Мусрепова, Ахмета Жубанова, Сабита Муканова, Абде Турсунбаева. Более четверти века успешно руководили Институтом истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР видные ученые и организаторы науки - Нусупбеков Акай Нусупбекович и Дахшлейгер Григорий Федорович. Многие достижения коллектива середины 50-х – начала 80-х годов непосредственно связаны с их именами и деятельностью.

Все большее значение в исторической науке приобретала проблема истории культурного наследия. Крупный вклад в публикацию источников, составляющих наследие просветителей, внесли сотрудники Института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР им. Ч.Ч. Валиханова во главе с А.Х. Маргуланом, подготовившие к изданию пятитомное собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова, и группа под руководством Б.С. Сулейменова, подготовившая трехтомное собрание сочинений И. Алтынсарина. А.Х. Маргулан и Б.С. Сулейменов являются авторами биографических очерков жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова и И. Алтынсарина, которыми начинаются эти собрания, получившее высокую оценку общественности страны. Исследование жизни и творчества казахских просветителей в казахстанской историографии стало разделом исторической науки [3].

Если в первые послевоенные годы исследования культуры носили ограниченный характер, то позднее они стали более развернутыми и обстоятельными. Исследователям (Р.Б. Сулейменов, Бисенов Х.И. и др.) удалось показать объективные трудности становления казахской социалистической культуры, историю ликвидации неграмотности, создания и развития казахской советской школы, специфику работы передвижных школ, подготовку педагогических кадров, раскрыть многие своеобразные черты политической и культурно-просветительной работы в 20-30-е гг., связанные с кочевым образом жизни значительной части казахского населения [4].

Важнейшим итогом научных исследований сотрудников Института истории, археологии и этнографии явилось издание «Истории Казахстана с древнейших времен до наших дней» в пяти томах. За этот фундаментальный труд Государственной премии Казахской ССР 1982 г. удостоены сотрудники института А.Н. Нусупбеков, К.А. Акишев, Б.Н. Абишева, Г.Ф. Дахшлейгер, А.Х. Маргулан, К.Н. Нурпеисов [5].

В переломный период истории страны Институт истории возглавлял академик Манаш Кабашевич Козыбаев – организатор и идейный лидер казахстанской историографии в годы независимости, вдохновитель новых научных направлений.

Институт истории и этнологии НАН РК как головное учреждение исторического профиля уже с конца 80-х годов исследовал с новых концептуальных позиций актуальные проблемы истории и этнологии Казахстана: этногенез и этническую историю казахов, формирование этнической территории, формирование и развитие казахской государственности, историю национально-освободительных движений, историю национальной культуры, этническую антропологию, историографию Казахстана, историческую демографию.

Кардинально новый этап в развитии исторической науки начался с 90-х годов XX в. С обретением Казахстаном суверенитета приоритетное место в исследованиях института заняла реализация программы по раскрытию «Белых пятен». Усилия историков были направлены на то, чтобы осветить ранее «закрытые темы», переосмыслить проблемы дореволюционной и советской истории республики. Институт включился в реализацию комплексной проблемы «Человек, наука, общество». Началось формирование новой концепции собственной истории казахского народа, свободной от идеологем советской исторической школы.

В 1990-2000 г М.К. Козыбаев стал одним из инициаторов научной и общественной дискуссии по вопросам репрессий, голода, депортаций, разрушения традиционного уклада казахского общества в результате сталинской политики. Он поднимал ранее закрытые темы, т.н. «белые пятна» истории, стремясь восстановить историческую справедливость и дать объективную оценку советскому периоду истории казахского народа [6].

В 1991-1992 гг. ученые Института: академик М.К. Козыбаев, член-корреспондент НАН РК К.Н. Нурпеисов., Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, Ю.И. Романов участвовали в работе комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению обстоятельств коллективизации сельского хозяйства и массовой гибели населения в конце 20-х – начале 30-х годов.

Под руководством М.К. Козыбаева были реализованы крупные исследовательские проекты, посвященные национально-освободительным движениям, истории государственности Казахстана, политическим репрессиям.

На реализацию Закона РК от 14 апреля 1993 г. «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», на восстановление исторической памяти, ликвидацию белых пятен в истории направлено выполнение работы «История политических репрессий в Казахстане» под руководством академика К. Нурпеиса.

Большое научно-теоретическое и практическое значение имеет исследованная в Институте тема: «Изменение социальной и национальной структуры населения Казахстана (1897- 1992)», под руководством академика М.Х. Асылбекова. В работе концептуально переосмыслены изменения в социальной и национальной структуре казахстанского общества на протяжении почти векового насыщенного важнейшими историческими событиями периода. В работе исследуются ранее неисследованные темы: миграционные процессы и исторические факторы, которые отрицательно сказались на демографическом и социальном развитии казахов и других этносов, населяющих республику.

В 1991-1995 гг. учеными института опубликованы «История Казахстана: «белые пятна», однотомная «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» на казахском и русском языках. Вышли монографии академика М.К. Козыбаева «История и современность», «Актандактар аякаты» («История белых пятен», члена-корреспондента НАН РК К. Нурпеисова «Алаш и Алаш-Орда», Ж.Б. Абылхожина

«Традиционная структура Казахстана», члена-корреспондента НАН РК М.Х. Асылбекова и А.Б. Галиева «Социально-демографические процессы в Казахстане», П.С. Белана «На всех фронтах», группы авторов «Казахи» и др.

Положительную оценку общественности получила серия работ ученых Института об этнической истории казахов (М.С. Муқанов, Х. Аргынбаев), истории казачества в Казахстане (А.С. Елагин), о насильственной коллективизации и трагедии голода в начале 30-х гг. (М. Козыбаев, Ж. Абылхожин, К.Алдажуманов и др.)

4 июля 1998г. состоялась сессия общего собрания ученых Миннауки-Академии наук на тему: «Уроки отечественной истории и возрождение казахстанского общества». В программе сессии были представлены 2 основных доклада:

- Отечественная история – источник духовного возрождения народа.

Государственный секретарь РК – А.К. Кекильбаев

- Актуальные проблемы изучения отечественной истории.

Директор Института академик М.К. Козыбаев.

В работе сессии приняли участие с докладами ученые из России, Турции, США, Китая, Японии, Узбекистана. В рамках сессии проведен «Круглый стол» на тему «Роль и место Казахстана в истории мировой цивилизации» с широким участием зарубежных ученых, специалистов. В обсуждении проблемных вопросов и аспектов отечественной историографии приняли участие известные ученые. С докладами и сообщениями выступили научные сотрудники Института: д.и.н., член-корр. НАН РК Нурпеисов К.Н. «Соппротивление тоталитарному режиму в политической и духовной сфере; д.и.н., член-корр. НАН РК Исмагулов О. «Историко-антропологическая идентификация Аблай хана»; д.и.н., член-корр. НАН РК Кумекров Б.Е. «Казахстанское кыпчаковедение: итоги и проблемы»; д.и.н., член-корр. Асылбеков М.Х. «Актуальные проблемы исторической демографии Казахстана».

Новые исследования, творческие дискуссии, конференции, «круглые столы» дали возможность приступить к подготовке нового академического фундаментального издания 5-ти томной «Истории Казахстана». Интерес и потребность общества в объективных исторических знаниях, попытка раскрыть с новых позиций непрерывность процесса истории Казахстана, преемственность истории и культуры казахского народа начиная с древности до наших дней обусловили необходимость подготовки и издания фундаментального труда. В нем подведены итоги исследований истории Казахстана за период независимости, учтены новые труды казахстанской историографии, открытия археологов и антропологов, разработки этнографов, рекомендации и выводы научно-теоретических конференций, дискуссий по проблемам этнической истории, формирования этнической территории и территориальной целостности Казахстана, единства казахского народа, проблемам национальной государственности, национально-освободительной борьбы казахов за свое Отечество с монгольскими завоевателями, джунгарским нашествием, царским самодержавием, взаимосвязям с тюркскими народами и т.д. В научный оборот введены новые документы, в том числе из нарративных источников, из закрытых ранее архивов КНБ и МВД РК и фондов правительственных учреждений Центрального государственного архива РК, использованы ранее недоступные труды зарубежной историографии. Это позволило глубже понять прошлое, вернуть историческую память не только о героических, но и драматических страницах истории народа.

Авторский коллектив стремился рассмотреть историю Казахстана как самобытную историю и в то же время как органичную часть евразийской истории, истории народов тюркского мира, как часть мировой истории человечества, раскрыть место и роль казахского народа в мировом цивилизационном процессе.

В Институте сложился ряд научных школ.

Известность за пределами Казахстана получила единственная в республике и в государствах Центральной Азии школа этнической антропологии под руководством академика НАН РК О.Исмагулова, которая в течение почти 50 лет проводит широкомасштабные антропологические исследования казахов и родственных им тюркских народов. Казахстанские антропологи успешно работают в контакте с учеными США, Венгрии, Италии, Индии и др. стран. Эта школа получила международное признание.

Научную школу в области исследования проблем историографии, разработки новых концепций истории Казахстана основал и долгое время возглавлял академик М.К. Козыбаев.

Новое научное направление по актуальным проблемам истории Казахстана XX в. разрабатывалось под руководством академика НАН РК К. Нурпеиса.

Под руководством академика М.Х. Асылбекова сложилось научное направление, исследующее проблемы социально-демографического развития Казахстана.

Известность получила школа востоковедческих исследований эпохи средневековья, начатая академиком НАН РК Б.Е. Кумековым, К.А. Пищулиной, продолженная д.и.н., профессором З. Кинаятулы.

В институте сложилось научное направление по применению количественных методов и компьютерной технологии с исторических исследований под руководством к.и.н. Б.М. Сужикова.

Одним из важнейших направлений научной деятельности ученых, под руководством Манаша Кабашевича Козыбаева в годы независимости стала разработка новой методологии исторической науки, способной отразить реалии и вызовы постсоветского Казахстана. Одним из первых Козыбаев М.К. пришел к необходимости освобождения национальной историографии от догм советской парадигмы, основанной на классовом подходе, идеологизированности и централизации.

Козыбаев настаивал на том, что историю Казахстана необходимо рассматривать через призму казахоцентричного подхода, где центр исследования является казахский народ, его государственность, традиции, борьба за свободу и суверенитет. Он выступал за деколонизацию исторического сознания, призывая историков критически пересматривать трактовки событий, навязанные внешними идеологами.

Методологически Козыбаев М.К. подчеркивал важность следующих моментов: применения междисциплинарных подходов – соединение истории с этнологией, культурологией, демографией и т.д.; расширения источниковой базы – включение устных воспоминаний, материалов семейных архивов, материалов из зарубежных источников; осмысления роли личности в истории, а не только безличных социально-экономических процессов; переоценки советской историографии с позиции национальных интересов.

Он также подчеркивал, что историк независимого Казахстана должен быть не только исследователем, но и носителем исторической ответственности перед обществом, формировать у граждан историческое мышление, основанное на правде, уважении к прошлому и стремлении к справедливости.

Таким образом, академик Козыбаев и его сподвижники не только внесли огромный вклад в изучение истории Казахстана, но и заложили теоретико-методологические основы современной отечественной историографии.

Восстановлению и современной интерпретации вопросов отечественной истории способствовал издаваемый с 1998 г. ИИЭ журнал «Отан тарихы» – «Отечественная история» на казахском, русском и английском языках.

Таким образом, первое десятилетие независимости Казахстана стало переломным этапом для национальной историографии. Освобождение от идеологического давления

советской системы открыло перед учёными новые возможности в осмыслении прошлого, формировании национальной исторической памяти и конструировании новых научных парадигм.

Историки 1990-х годов сыграли ключевую роль в переосмыслении отечественной истории. Во-первых, перед ними стояла задача восстановления замалчиваемых страниц прошлого: голода 20-30-х годов, политических репрессий, национально-освободительных движений XIX–XX вв., роли Алаш-Орды в истории Казахстана. Публикации, посвящённые этим темам, стали основой для формирования нового национального нарратива.

Во-вторых, в этот период историческая наука активно участвовала в утверждении государственной идеологии независимого Казахстана. Историки принимали участие в разработке концепций национальной идентичности, акцентируя внимание на культурном наследии Великой степи, преемственности исторических традиций и роли казахской государственности. Особое внимание уделялось фигурам Абылай-хана, Кенесары Касымова, деятелей движения «Алаш», которые рассматривались как символы борьбы за независимость и государственность.

Важным направлением стала интеграция в мировое научное сообщество: публикация трудов за рубежом, участие в международных конференциях, привлечение новых методологических подходов, ранее недоступных из-за идеологического контроля.

Таким образом, в первое десятилетие независимости историки Казахстана стали не только исследователями прошлого, но и активными участниками процесса национального строительства. Их работа позволила переосмыслить ключевые этапы истории, вернуть в общественное сознание забытые имена и события, а также сформировать базовые представления о национальной идентичности в новых политических и культурных условиях.

Список источников и использованной литературы

1. ЦА НАН РК. Ф.11.Оп.1. Д.8. Л.25.
2. Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в ХУП–ХІХ вв. – А.,1959; Шахматов В.Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. – А.,1964. Дахшлейгер Г.Ф. Турксиб – первенец социалистической индустриализации. – Алма-Ата, 1953; Вяткин М.П. Батыр Срым. – А., 1947; Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX- начала XX в. – А.-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. – 411 с.; Дильмухамедов Е.Д. Революционное движение горнорабочих Казахстана в начале XX века (1900-1917). – Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. – 128 с.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1961-1972; Собрание сочинений: В 3-х томах. / Алтынсарин, Ибрагим; АН Каз.ССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 360 с
4. Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алма-Ата, 1967.
5. История Казахской ССР в пяти томах. АН КазССР. Ред. колл.: С.Б. Баишев, Г.М. Мусрепов, А.Н. Нусупбеков и др. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1979.
6. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски: В 2-х кн. – Кн. 1: Память народа. – Алматы: Ғылым, 2000. – 420 с. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски: В 2-х кн. – Кн.2: Несбывшиеся надежды. – Алматы: Ғылым, 2000. – 388 с.

КЕНЕС НУРПЕИС – УЧЕНЫЙ И ПЕДАГОГ

Капаева А.Т.,

*д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы*

Беглый взгляд на основные вехи его творческого пути свидетельствует о редкой для историков скорости с которой он преодолевал формальные квалификационные барьеры: в 28 лет - кандидат, в 38 – доктор наук. Через шесть лет – профессор, спустя еще два года Лауреат Государственной премии Республики, с 1989 года – член-корреспондент АН Казахстана, в 2003 г. избирается академиком НАН РК. Но в основе этой кажущейся легкости лежат трудолюбие и огромная трудоспособность, помноженные на любовь к истории родного народа и высокую профессиональную подготовку. И, конечно, еще одно – жажда знаний, ибо всю свою жизнь он руководствуется древним изречением: ученый – не тот, кто учит, но тот, кто и учится.

Кенес Нурпеис родился 15 марта 1935 г. в ауле Саты Райымбекского района (бывшего Кегенского) Алматинской области. Трехлетним малышом он лишился матери умершей от болезни, а вскоре в дом пришла новая беда: страшный водоворот сталинских репрессий, вошедший в историю как «большой террор», поглотил и его отца – Нурпеиса. В жизнь мальчик вошел самостоятельно: детский дом, трудные военные и послевоенные годы. В 1942-1945 гг. воспитывался в детском доме в ауле Карабулак. После окончания начальной школы учился в мужской средней школе № 18 в Алматы. В 1957 г. закончил исторический факультет КазГУ им. С.М. Кирова (ныне КазНУ им. аль-Фараби). Несомненные способности и успехи в учебе были отмечены персональной стипендией имени Амангельды Иманова. В студенческие годы у К. Нурпеиса проявилась склонность к научному исследованию. По предложению декана истфака КазГУ – известного ученого М. Ахинжанова, он был оставлен на факультете преподавателем кафедры всеобщей истории. С февраля 1958 г. по 2007г. почти полвека, работал в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова НАН РК, в котором прошел все ступени научного роста: от младшего научного сотрудника до признанного академика. Именно здесь, в стенах Института, работая рядом с крупнейшими учеными: профессором Т.Е. Елеуовым, академиками АН Каз.ССР С.Н. Покровским и А.Н. Нусупбековым, членом-корреспондентом АН Каз.ССР Г.Ф. Дахшлейгером и другими, он прошел хорошую профессиональную школу и сформировался как высококвалифицированный специалист в области отечественной истории.

В 1963 г. защитил кандидатскую, в 1973 г. – докторскую диссертации. С 1977 г. заведующий отделом истории Октябрьской революции и социалистического строительства, позже - отдел истории Казахстана советского периода, ныне – отдел истории Казахстана XX в. В 1982 г. ему было присвоено звание Лауреата Государственной премии Республики в области науки и техники, в 1989 г. избран членом-корреспондентом, в 2003 г. - действительным членом (академиком) НАН РК. В 1997 г. он избран действительным членом (академиком) Академии социальных наук. В 1995г. награжден нагрудным знаком «Отличник образования Республики Казахстан». В 1998г. К.Н. Нурпеис удостоен почетного звания «Заслуженный деятель науки и техники Казахстана». В 2002-2004 гг. - присуждена государственная научная стипендия для ученых, внесших выдающийся вклад в развитие науки и техники.

Он автор более 400 научных и научно-популярных работ, в том числе более 20 монографий и книг, посвященных актуальным проблемам истории национально-освободительного движения, двух революций 1917 г. и гражданского противостояния в 1918-1920 гг., национально-государственного строительства, аграрно-крестьянского вопроса и общественно-политической жизни Казахстана XXв.

Последние годы К. Нурпеис активно работал над историей Алаш и Алашорды. Первые результаты исследования изложены в монографии «Алаш һәм Алашорда» на

казахском языке, получившую высокую оценку общественности. Данная монография - одна из первых работ в казахстанской историографии, в которой исследуется история Алашского движения – движения казахских реформаторов первой четверти XX в.

Автор на основе богатого документального материала, впервые вводимого в научный оборот, изучил такие важные вопросы проблемы, как возникновение первой национально-демократической партии «Алаш», ее программные цели и задачи; создание алашской автономии (казахской государственности) и организация ее правительства Алаш-орды; взаимоотношения Алаш-Орды с советской властью и антисоветскими силами в 1917-1920 гг.; жизнь и общественно-политическая деятельность активных участников алашского движения: А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Шокая, М. Дулатова, А. Ермакова, Х. Досмухамедова и др.

Кенес Нурпеис по праву является основателем научной школы по изучению национально-освободительного движения Алаш и автономии Алаш-Орды.

Добросовестность, научная порядочность и высокая нравственность Кенеса Нурпеиса, органически свойственные ему, проявляются в том, что он активно участвовал в научной реабилитации и восстановлении научного наследия необоснованно репрессированных ученых, писателей и деятелей культуры Казахстана. Значительный общественный резонанс получили публикации Кенеса Нурпеиса о возвращении народу имен жертв сталинизма. Он является одним из инициаторов проведения в 1991 г. республиканской научной конференции «Политические репрессии в Казахстане после 1917 г.» Огромен его личный вклад в разработку этого уникального наследия: об этом свидетельствуют его публикации об А. Байтурсынове, Х. Досмухамедове, А. Ермакове, С. Садвокасове, Т. Рыскулове ... О тех, чье научное наследие и гражданская позиция являются достоянием народа. Он не противопоставляет друг другу их политические взгляды, не делит их на белых и красных. Размышляя о самом сложном – начальном периоде советской истории К. Нурпеис проводит мысль, что нельзя следовать традиции эпохи, не считавшейся с человеком, с его жизнью и деятельностью, а тем более «сталкивать лбами» людей с разными политическими взглядами. Надо попытаться понять, а не судить. Понять и людей, и эпоху.

Под руководством Кенеса Нурпеиса проведены исследования тем: «Роль и место партии Алаш в общественно-политической жизни Казахстана», «История политических репрессий в Казахстане», «Сопrotивление тоталитарному режиму в политической и духовной сфере (на примере Казахстана 20-30-х годов: конкретно-историческое исследование)» и др.

Кенес Нурпеис – один из первых, кто обратился к истории «дела» Ермухана Бекмаханова. Именно благодаря ему была найдена и опубликована печально известная стенограмма «обсуждения» монографии Е. Бекмаханова в Институте истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР, которая долгое время считалась потерянной.

Кенес Нурпеис постоянно пропагандировал достижения исторической науки Казахстана не только в республике, но и за ее пределами. Он многократно выступал с докладами на международных, региональных, республиканских научных сессиях и конференциях, в том числе в США (1991 г.) и Турции (1994 г.) А его доклад о проблемах истории Алаш, с которым он выступил на конгрессе в Анкаре, прозвучал позднее в эфире «Радио Свободы».

К. Нурпеис внес большой вклад в подготовку научных и педагогических кадров: четверть века в качестве профессора читал курс лекций по истории в Казахском женском педагогическом институте. Под его руководством подготовлены и защищены 9 докторских и 38 кандидатских диссертаций. Как научный консультант он оказывал активное содействие соискателям вузов не только Алматы, но и других регионов республики, которые специально приезжали проконсультироваться, посоветоваться с Кенесом Нурпеисом по той или иной исторической проблеме.

Кенес Нурпеис всегда внимательно и с уважением относится к молодежи, много

времени уделял своим аспирантам, магистрантам, двери возглавляемого им отдела всегда открыты для всех. Кенес Нурпеис обладал еще одной замечательной чертой – никогда не позволял себе задерживать отзывы на статьи, диссертации и авторефераты соискателей, а также разрешал пользоваться богатой личной домашней библиотекой своим ученикам.

Будучи председателем Специализированного Совета по защите докторских диссертаций при Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова отличался требовательностью и в то же время чутким отношением к соискателям.

Профессор К. Нурпеис внес существенный вклад в развитие археографической работы в республике. Он решительный противник верхоглядства, априорных оценок; вот почему он сторонник документально обоснованных утверждений. Поэтому он активно сотрудничал с архивистами, восстанавливая вырванные страницы Истории. Им выявлены, обработаны и введены в научный оборот многочисленные ценные документы, главным образом по истории Казахстана XX в. Он является составителем, редактором, автором предисловий и комментариев около десяти документальных сборников, опубликованных в Казахстане за годы суверенного развития. В 1999-2000 гг. им подготовлены и опубликованы документальные сборники: «О. Джандосов. Документы и публицистика (1918-1937 гг.) в 2-х томах; «Стенограмма дискуссии по кн. Е.Б. Бекмаханова «Казахстан в 20-40-е гг. XIX века»; «Академик А. Нусупбеков: воспоминания и исследования»; «Академик К.И. Сатпаев» и др.

Кенес Нурпеис вел активную научно-редакторскую работу: в течение 15 лет он являлся ответственным секретарем редколлегии журнала «Известия АН РК. Серия общественных наук». С 1998 г. он являлся членом редколлегии журнала «Отан тарихы – Отечественная история», общественно-политического журнала «Центральная Азия и Кавказ», издаваемого в Швеции. Под его научной редакцией опубликованы 16 монографий и сборников статей, посвященных актуальным проблемам истории Казахстана.

Кенес Нурпеис в качестве одного из авторов и члена редакционной коллегии участвовал в работе по подготовке и изданию пятитомной истории Казахстана, однотомного очерка «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» (Алматы, 1993, 1994). Он руководил работой творческой группы историков и обществоведов по написанию и изданию 4-го тома 5-ти многотомной истории Казахстана с древнейших времен до наших дней, выполненной коллективом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.

Он активно участвовал в написании новых учебников и учебных пособий по истории Казахстана для высших учебных заведений и общеобразовательных школ республики. Учебник «История Казахстана» для 11-х классов средней школы, написанный с его участием, выдержал три издания и опубликован многотысячным тиражом на казахском, русском и уйгурском языках. В 2000г. опубликован учебник по истории Казахстана для 9-х классов (в соавторстве) на казахском языке.

Единственно от чего всегда отказывался Кенес Нурпеис от предлагаемых ему не раз высоких должностей в административной лестнице – отдавая все свои силы и знания научно-исследовательской и педагогической работе.

Большую работу проводил ученый по пропаганде исторических знаний, часто выступая на страницах СМИ и на телевидении. С участием Кенеса Нурпеиса был подготовлен цикл передач о Д.А. Кунаеве, который нашел огромный отклик у широкой общественности. Кенес Нурпеис – один из учредителей и активных участников республиканского культурно-просветительского общества «Адилет», основанного в 1993г. Кенес Нурпеис постоянно выступал с интересными докладами на заседаниях общества.

Кенес Нурпеис принимал активное участие в государственной программе «Культурное наследие».

Кенес Нурпеис – крупный ученый-историк, видный исследователь важнейших проблем истории Казахстана XX в., внесший большой вклад в развитие исторической

науки. Научное наследие Кенеса Нурпеиса огромно: монографии, документальные сборники, статьи, выступления. Отдел истории Казахстана XX в. (ранее Отдел истории Казахстана советского периода) Института Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова занимается исследованием его трудов, которые являются богатейшим достоянием по истории XX в.

Ежегодно Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК совместно с Казахским Национальным женским педагогическим университетом проводит международную научно-практическую конференцию, посвященную замечательному ученому Кенесу Нурпеису. К 85-летию юбилею было приурочено торжественное открытие кабинета замечательного ученого, академика Кенеса Нурпеиса в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в кабинете 307, где на стендах можно проследить весь его научный и жизненный путь от младшего научного сотрудника до академика НАН РК. В 2025 году мы отметили 90-летие со дня рождения, в КазЖенПУ прошла международная научно-практическая конференция.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СТАТУСА КАЗАХСТАНА В РАМКАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (XVIII ВЕК) В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ)

Касымова Д.Б.,

*Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова, к.и.н.,
didarkassymova87@gmail.com*

Введение. История Казахского ханства состоит из нескольких периодов, неравноценных по интенсивности геополитической активности в Евразии, её составных регионах и внутривосточной напряженности (между жузами и внутривосточному противостоянию). Казахское ханство было образовано в середине XV века в результате острого геополитического противостояния между наследниками Золотой Орды. XVIII век является определяющим в истории казахской государственности, именно на это период приходится серия наиболее кровопролитных столкновений Казахского ханства и Джунгарского ханства, этапы вхождения в Российскую империю и поиски приемлемого политического компромисса с Цинской империей. Историография Казахского ханства XVIII в. представляет собой исторически обусловленные этапы изучения становления, распада и раздробленного существования казахских ханств/жузов в сложный период потери независимости и включения в состав Российской империи. Актуальность тематических блоков изучения правовых аспектов статуса Казахстана определяется как различиями в его трактовках, так и дискуссиями в геополитическом поле о прошлом, настоящем и будущем взаимоотношений между двумя странами и народами. В статье ставится задача рассмотреть, как в современных исследованиях по истории Казахстана XVIII в. ставятся вопросы, затрагивающие правовые аспекты потери независимости казахскими ханствами. Наибольшей переоценке подвергаются события периода вхождения Казахстана в состав Российской империи.

Материалы и методы. В статье рассматриваются исследовательские позиции современных западных, японских, российских и казахстанских ученых по проблемам правового статуса Казахского ханства в Российской империи в XVIII веке.

Обсуждение и результаты. Проблемы правового статуса Казахстана в составе Российской империи – причины потери независимости, статусное положение и имперская политика – рассматривалась в работах исследователей дореволюционного и советского периодов. Однако авторы исходили из односторонней оценки правовых оснований для включения территории Казахстана в состав империи. В дореволюционный период вопрос о Казахском ханстве как государственном

образовании с устоявшимися правовыми основами не ставился, поскольку кочевым обществам отказывалось в статусе государств. Право кочевых обществ не признавалось более развитыми государственными образованиями, к коим причисляла себя Российская империя.

В ходе сложных внутриполитических процессов и внешнеполитических неудач, Казахстан с XVII века был политически раздроблен, и состоял из нескольких жузовых объединений. «Различные группы знати, соперничали между собой, борясь за власть». [Кундакбаева Ж., 2008] «Весь народ,—указывал П. П. Румянцев,— делился на три орды: Старшую, Среднюю и Младшую (или Большую, Среднюю и Малую), каждая орда делилась на поколения: Старшая — на 4, Средняя — на 4 и Младшая — на 3. Каждое поколение делилось на роды: в Старшей орде было 18 родов, в Средней — 37, в Младшей — 35. Роды в свою очередь делились на отделения и подотделения» [Румянцев П.П.].

Определимся с основными проблемными комплексами, которые вызывают споры у исследователей относительно того, что трактуется в правовом плане как *подданство Российской империи*. Большая часть исследователей утверждает, что принятие российского подданства было неизбежно, «в сложившейся ситуации русско-казахское сближение было на тот момент практически неизбежным» [Khodarkovsky M.].

Первый комплекс связан с отношениями внутри жузов и между ними относительно легитимности принятия решений от имени всех и обязательности его исполнения: 1) Что представляло собой Казахское ханство к началу XVIII в. в политико-правовом отношении и какие отношения существовали между его основными составными частями? 2) Насколько правомочен был хан одного из жузов при принятии решений от имени всех жузов, а не только того, во главе которого он стоял? 3) Какую роль играла родовая знать в рамках жузов при принятии решений? 4) Какие правовые нормы XVIII в. были обязательными относительно внутривузовых и внешнеполитических практик — исламские, казахское право (вариации от тюрко-монгольского права), навязанные джунгарские нормы взаимоотношений между казахской знатью и джунгарскими правителями?

Второй комплекс проблем относится к внешним обстоятельствам, которые вынудили казахских правителей обратиться за поддержкой к Российской империи: геополитические/геоэкономические и геостратегические факторы российской экспансии; военно-политические трудности казахских жузов перед лицом джунгарской агрессии; противоречия между казахскими жузовыми правителями (ханы, султаны, бии, родовые старшины, батыры), которые из-за географической удаленности друг от друга не могли критически оценить степень опасности, исходящей от одного из внешних потенциальных и реальных противников и находились в поиске наиболее приемлемой модели взаимоотношений с ними — военное противостояние, временное отступление и потеря территории или компромисс (временный, по обстоятельствам). В рамках данной статьи не рассматриваются различия между смысловыми значениями терминов *колонизация/завоевание/вхождение/присоединение*. Российские историки применяют термины «присоединение казахских земель к России», «вхождение Казахской степи в орбиту российского влияния», как Кадырбаев А. при анализе дневников Неплюева И.И. о некоторых особых моментах принятия Российского подданства казахами Младшего жуза. Историк утверждает, что «этот политический акт способствовал нейтрализации угроз со стороны Джунгарского ханства и Персидской державы в отношении не только казахских жузов, но и Хивинского ханства» [Кадырбаев А.Ш.].

Кроме того, в рамках данной статьи не затрагиваются вопросы, связанные с личными факторами, которые сыграли немаловажную роль в решении казахских правителей искать патронажа России, а именно «амбиции хана Абулхайра, его стремление с российской поддержкой укрепить свою власть над казахами, а также передать ее по наследству в собственном семействе и обусловили принятие казахами российского подданства.» [Памятники Российского права в тридцати пяти томах].

Ерофеева И. отмечает, что одна из причин делигитимации власти в Казахском ханстве и появление множества претендентов на верховную власть было непризнание власти России на казахские земли и узурпация прав на не только признание ханом представителя казахской знати, но и прямое назначение [Ерофеева И. 2001].

Третий комплекс включает вопросы системной и структурной интерпретации положений вассалитета или подданства в трактовке российской администрации и казахской правящей элиты, что давало основания той или другой стороне устанавливать правила взаимоотношений, оказывать давление, требовать выполнения тех или иных положений договоренностей или проистекающих из них трактовок, обращаться с просьбами о поддержке/защите/помощи, находиться в определенном статусе для исполнения положенных обязанностей и права контролировать территорию и население (в трактовке сторон).

Четвертый комплекс относится к оформлению отношений между сторонами, насколько они отвечали ожиданиям сторон и приводили к обязательности следовать положениям договоренностей – дискурс обращений, церемониал, статусные позиции, формы и типы коммуникации, ролевые ожидания, делегирование полномочий и право отложенного обращения (включая и споры).

Правовые основания подданства в современной трактовке рассматриваются в монографии Сарсенбаева М., в которой он дает анализ правового статуса казахов в рамках Российской империи через анализ определений с точки зрения современного международного права: «Протекторат (в переводе с латинского «protector» — «покровитель») — это такая форма межгосударственных отношений, при которой одно государство признает над собой суверенитет другого государства, прежде всего во внешнеполитической сфере, в международных отношениях, при этом покровительствуемое государство сохраняет самостоятельность во внутренних делах и собственную династию правителей. Государство, осуществляющее протекторат, именуется протектором. Государство, в отношении которого осуществляется протекторат, является протектируемым государством» [Сарсембаев]. Следовательно, свой статус, казахских земель и народа, во главе которого они находились и чьи интересы представляли, в рамках империи, казахские правители понимали именно с этой позиции. Далее М.Сарсембаев указывает на обязательства сторон: «... протекторат есть основанное на межгосударственном договоре подчинение одного государства другому: при этом основным условием является сохранение и защита самостоятельной государственной власти внутри протектируемого государства. Принимая на себя обязанность покровительствовать и защищать, покровительствующее государство (протектор), разумеется, выражает желание обладать правом контроля над внешней политикой, международными отношениями покровительствуемого (протектируемого) государства. Хотя протекторат предполагает подчинение, в силу чего покровительствующее государство становится вместе с тем и господствующим, а покровительствуемое - зависимым, тем не менее это ни в коей мере не означает поглощения зависимого государства более сильным государством. Протекторат отличается от вассальных отношений тем, что при нем государство-протектор только обязуется оказывать поддержку правительству подчиненного (протектируемого) государства, в то время как вассальные правительства обязуются сами поддерживать своего сюзерена. Именно в этом и состояла суть отношений сюзеренитета-вассалитета, принятого в средневековой Европе» [Сарсембаев: 314]. «Ханы Младшего, Старшего и Среднего жузов в своих письмах на имя российских императоров по сути дела просили об установлении протекторатных отношений над ними. Царская Россия взаимоотношения с казахскими жузами постепенно вывела на уровень колониальной зависимости, ликвидации ханской власти и государственности. Со времени обращения хана Младшего жуза с 30-х годов XVIII века отношения между Россией и Младшим жузом строились на принципах протектората, зависимое государство сохраняло суверенитет во всех сферах внутренней жизни, кроме внешней политики. Россия утверждала верховных правителей — ханов;

государство-протектор должно было защищать зависимое государство от нападений внешних врагов. Не все пункты этого договора соблюдались российской стороной» [Сарсембаев: 315].

И. Ерофеева рассматривает роль персоналий в казахской истории на фоне процесса уничтожения государственности - установления российского контроля над казахскими жузами, и объясняет, что это была «эпоха распространения формально-правового сюзеренитета Российской империи на казахское население Младшего и Среднего жузов». При этом Россия приводила казахских правителей к правовому контролю через сложный церемониал (присяга на Коране, церемонии), а те, в свою очередь, должны были от имени российских властей привести к повиновению свое население. Ерофеева показывает, что во внешней политике хан Абулхаир был активен и при поддержке русских властей имел целью подчинить себе каракалпаков, башкир, правителей Хивы и Бухары, а также отвоевать у джунгарского хана южные казахские земли и город Туркестан. [Ерофеева, 1999]

Особое место в академической среде занимает правовая трактовка присоединения Казахстана к России – добровольность, подданство, вассалитет, завоевание или присоединение в сравнительном разрезе. Хафизова К. описывает процесс принятия присяги казахскими правителями, но указывает, что церемония была организована российскими чиновниками: «Мусульманские правители давали клятву на Коране, целовали его. Казахские правители присягали в верности русскому правительству следующим образом: «Посажены они были все в шатре по их обыкновению на колена и сперва читал им ахун переведенную на татарский язык генеральную присягу вслух всем, после того краткие клятвенные слова ис курана, кои выписаны были на особый лист, и долженствовали каждой, прочетши оные за ахуном, поцеловать их и есче приличную к тому главу из курана целовать же» [Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.]. Однако казахские правители не считали себя связанными присягой, поскольку существовали и оговорки, к которым они прибегали, чтобы иметь свободу действий. Как отмечает Хафизова, казахские правители соблюдали присягу если она давалась в условиях приемлемых для них, а именно без принуждения, на нейтральной территории или на территории, на которой правили монгольские, среднеазиатские и прочие владельцы, письменные тексты присяг скреплялись печатями правителей [Хафизова, 1995]. «Но чаще всего присяга на верность принималась в навязываемых условиях для тех, кого вынуждали присягать. В таких случаях, подданство носило формальный характер, и лишь отражало факт, что присягающий воздерживался от враждебных действий против сильного государства, но совершал набегов на его границы, удерживал от этого своих подданных. Либо присягающая сторона гарантировала прохождение торговых караванов в безопасности, предоставляла отряды для совместных военных походов» [Хафизова, 1995: 110]. Хафизова подчеркивает, цинские власти собирали сведения о состоянии внутриказахских отношений для эффективного контроля. «Под непосредственным руководством генерал-губернатора Илийского края Сун Юня были составлены таблицы казахских султанов и киргизских биев. Случайно или намеренно, но здесь не делается различий между теми ответвлениями ханских родов, которые проживали в Синьцзяне, Монгольском Алтае или за рубежом – в Киргизии и Казахстане. Таким образом, расширялась сфера действия наместничества, а внешнеполитическим акциям придавался характер внутренней политики» [Хафизова, 1995: 115].

Казахские правители давали присяги России и Цинскому Китаю, и в обоих случаях стороны трактовали это исходя из своих интересов. Китайская дипломатия расширительно трактовала присяги, данные вассалами. Как отмечает Ермаченко И., «дружественные» клятвенные договоры «автоматически влекли за собой признание права решающего голоса за более сильным партнером по союзу», «клятва ... являлась первым шагом по пути официального признания ... своей зависимости» от него [Ермаченко].

Хафизова отмечает, что «...в глазах степных властителей подданство

предусматривало отказ от неприятельских действий и ожидание защиты в случае вооруженных действий со стороны других государств» [Хафизова, 1995: 29]. И если позиции России в Казахстане были неустойчивыми при Абылай хане, то после его смерти российская империя всячески препятствовала централизации власти под началом одного хана, и интерпретировала действия Губайдуллы хана как уход из-под российского контроля. «С точки зрения русской стороны, Губайдулла, согласившись на пост ага-султана, т. е. приняв инвестиру власти России и дав ей присягу, не имел права принимать титул от третьей стороны и тем самым нарушил закон. Поэтому русская администрация приговорила его впоследствии к ссылке» [Хафизова, 2019]. Но как отмечает Хафизова, несмотря на вековые и опробованные во взаимоотношениях с народами Центральной Азии традиции дипломатии, Цинский Китай не сумел перевести под свой контроль земли казахских правителей, которые остались под властью Российской империи [Хафизова, 2019: 274]. И один из немаловажных факторов, это своеобразный *торг* по поводу легитимности, который инициировали не столько казахские правители, сколько как это трактовалось российскими и китайскими властями.

Российская позиция интерпретирует правовую сторону принятия казахскими ханствами российского подданства как легитимный исторический акт преемственности: «Однако если обратиться, с одной стороны, к содержанию обоих актов, с другой – к истории регулирования отношений России с ее кочевыми подданными, то мы убедимся, что, во-первых, грамота и присяга – фактически две неотъемлемые части одного нормативного акта, во-вторых, что принятие казахов в российское подданство оформлено в традициях не столько после-петровской Российской империи, сколько Московской Руси, а через ее посредство – и Золотой Орды» [Памятники Российского права в тридцати пяти томах: 5].

Особенности правовой культуры степных народов (применительно к казахам) рассмотрены в статье Вовка И.: «Племенные обычаи и политическая культура казахских правителей периода 30–40-х гг. XVIII в. позволили им рассматривать процедуры принятия подданства и присяги как событие внутренней политики, своеобразный ответ «историческим вызовам» и, что не менее важно, предмет политического торга со своим собственным окружением в лице ханов, биев и батыров». С 1849 г. ситуация меняется и Нуралы хан приносит присягу на Коране. Пророссийская политика Нуралы в целом устраивала российскую администрацию, власть родовой аристократии и батыров уже не представляла прямой угрозы российским интересам, и в этот период начинается подготовка к «административному присоединению» Казахстана к Российской империи посредством налаживания эффективного бюрократического управления регионом [Вовк: 196].

Ж. Кундакбаева отмечает, что одним из важных факторов легитимации факта принятия подданства казахскими правителями российского подданства является церемониал, который со временем усложнялся, но рассматривался сторонами как акт, идущий из вечности [Кундакбаева, 2005].

Японский исследователь Т. Онума проанализировав документы казахско-китайских отношений конца XVIII века (послания казахских ханов и султанов цинским властям из китайских архивов), подчеркивает, что Цинский Китай перенял монгольскую систему вассальных отношений, при которой китайский император был хозяином, а вассалы должны были ему подчиняться как слуги [Onuma]. На такого рода отношения указывалось в переписке между Цинским двором и казахскими правителями, что выступало в качестве дополнительного рычага давления на казахов, помимо политической зависимости. Онума отмечает, что политические отношения между казахскими правителями и Цинами эволюционировали от тесных контактов с периода падения Джунгарии в середине XVII века, через невмешательство к концу XVIII века. И в начале XIX века Цинский Китай ослабил давление на казахов, постепенно дистанцируясь от них, на казахов, принимая во внимание усиление позиций России в регионе. В период активных

взаимоотношений Цинов и Абылая, казахский правитель стремился использовать с максимальной выгодой вассальную зависимость, трактуя её возможность от имени Цинов контролировать некоторые территории – Ташкент. Абылай хан регулярно посылал Цинам дань, подарки, заложников, но просил военной помощи для подчинения киргизских родов и приведения в повиновение некоторых казахских правителей, и соперничество между ними за контроль над Туркестаном. Однако Цины не хотели вмешиваться в межказахские распри [Onuma: 39]. После смерти Абылая ханом стал его сын Вали, контакты с Цинами и отправка дани стали происходить реже.

Однако, как отмечает Онума, некоторые казахские родовые подразделения переходили под Цинский контроль, и основная причина была не в том, что они (казахи) пользовались двоеданством, сколько необходимость для Цинов в заселении пустующих патсбищ Тарбагатай. Однако с постепенным возвращением на эти земли торгоутов, потребность в казахах отпала [Onuma: 45-46]. Онума связывает нежелание разрешать миграции казахов на земли, подконтрольные Цинам с односторонним регулированием пограничной территории через систему карун/ пограничных линий и их заселением военными отрядами. Это привело к серии столкновений между казахами и цинскими пограничными отрядами. Если Абылай, как считает Онума, поощрял миграции казахов на подконтрольные цинские земли, то цинские власти интерпретировали это, скорее всего, как тихую экспансию кочевников, и предпочли заселить эти земли «своим» кочевым населением, чем двоеданцами [Onuma: 46]. Но поскольку казахи продолжали игнорировать цинские запреты переходить через линию раздела (которую они не признавали), то цинский император издал указ (приведем его по тексту Онумы): «Все казахи от Абылая и Абулфеиса до простых людей являются моими вассалами (подданными / албату). Не существует разницы между теми, кто живет по ту или иную сторону линии /карун». И далее он делает очень важное уточнение, что Абылай и Абулфеис (письменно) должны сами просить о принятии казахов на цинские земли, поскольку одностороннее (цинское) расширительное толкование карун/линии раздела на границе и албату/подданные может быть оспорено казахскими правителями и российской администрацией. Реакция Абылая в письме цинскому двору была однозначной, он признавал, что казахи не могут самовольно селиться на цинских землях и был не против их выдворения [Onuma: 51]. Именно таким образом, утверждает Онума, Цинский Китай принуждал казахов принять свой контроль над джунгарскими землями.

Нода рассматривает переписку Абылай хана с Российской и Цинской империями. Поскольку Казахское ханство с 1715 года не было к единым целым, существовало как несколько ханств, или жузовые объединения, находившиеся под управлением полусамостоятельных ханов, которые претендовали на центральную власть, которой де-факто не было, то они действовали практически не оглядываясь друг на друга [Noda: 55].

Нода рассматривает посольство Абулхаира в Москву в контексте геополитических устремлений создать благоприятную внешнюю обстановку в условиях попыток расширения своего влияния в башкирских и калмыцких и в противостоянии с джунгарами [Noda: 56]. Сравнивая версии письма Абулхаира приходит к выводу, что Абулхаир хан просил протекции, но не стремился попасть в вассальную зависимость от России. Нода замечает, что русско-казахские отношения менялись в зависимости от того, как развивались казахские отношения с соседями. Россия чутко реагировала на любые попытки Абулхаир хана уйти от российской зависимости [Noda: 56]. Нода утверждает, что китайские правители использовали титулатуру для обозначения степени политической зависимости и лояльности казахских (и шире среднеазиатских) подданных империи. При этом обозначение применяемое к казахской знати подразумевало отношения хозяина/китайского императора и подданного [Noda: 76].

Работа П. Сартори и П. Шаблея посвящена восприятию адата и шарията чиновниками Российской империи. Они исследуют сложную проблему — возможности одновременного применения в условиях одного государства разных

правовых систем — «централизованного» законодательства, традиционного права какого-либо региона и права, основанного на религиозном учении. Законодательство России XVIII века было основано на европейских правовых принципах, тогда как казахское традиционное право имело центральноазиатские корни, а религиозное исходило из исламского учения. Таким образом, здесь остро стояла проблема столкновения и «сотрудничества» сразу нескольких правовых систем. Исследователи отмечают, что изначально проблемы во взаимоотношениях Российской империи и казахских правителей возникли из-за различия в понимании, что каждая из сторон вкладывает в понятие *покровительство*. Если Россия, уже имевшая опыт захвата новых территорий по праву силы и односторонне трактуемого интереса по отношению к слабой стороне, интерпретировала покровительство как начало захвата, то казахские правители смотрели на этот процесс иначе. Авторы исходят из ориенталистского подхода, утверждая, что поскольку казахские степи были колониальными окраинами, то российские чиновники не особенно заботились, насколько верно интерпретируют и применяют местные практики, которые они рассматривали как «колониальное знание» и «туземное знание». Но со временем, утверждают Шаблей и Сартори, российские чиновники разбирали адат/обычное право казахов для того, что применить для управления подвластным казахским обществом. С 1820 г. началась кодификация адата для внедрения ряда его положений в российское судопроизводство. Однако они путали адат и шариат, и возможности их применения в различных регионах Казахской степи и при разрешении крупных или мелких дел. Вследствие этого, усилия российских чиновников по конструированию законодательства для казахов на основе комбинирования адата, выхолащенного шариата и российских имперских законов потерпели неудачу.

Заключение. Современные подходы к объяснению феномена российского проникновения в казахские степи основываются на применении нормативно-правовых теорий, которые исходят либо из европейского права либо сочетают в себе несколько правовых положений, тюрко-монгольских и исламских. Китайская трактовка права регулировать казахско-китайские отношения представляла собой китаизированные положения монгольского и джунгарского права, которые применялись в отношении кочевых народов, вассалов Цинской империи.

Западные и японские историки рассматривают правовые основания, легитимность установления российского контроля как реакцию на право России контролировать монгольское наследие. Западные и японские историки сходятся во мнении, что существовала разница между традиционным казахским восприятием подданства и российским, что Россия видела всех казахов, и, следовательно, казахские жузы де-факто и де-юре своими подданными, тогда как многие казахские родовые подразделения не признавали российское подданство [Khodarkovsky: 51-56].

Список источников и использованной литературы

1. Вовк И.В., Шебалин И.А., 2016 - *Вовк И.В., Шебалин И.А.* «Присяга» и «подданство» в политической практике казахской элиты в 30–40-е гг. XVIII в. Известия ВГПУ. Исторические науки и археология. 2016. С. 193-197.
2. Ермаченко И., 1974 - *Ермаченко И.* Политика Маньчжурской династии Цин в Южной и Северной Монголии в XVIII веке. Москва, 1974. С. 87.
3. Ерофеева И., 1999 - *Ерофеева И.* Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Алматы: «Санат». 1999. С. 229.
4. Ерофеева И. 2001 - *Ерофеева И.* Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: Аркаим. 2001. С. 130.
5. Кадырбаев А.Ш., 2016 - *Кадырбаев А.Ш.* О присяге Абулхаир-хана Младшего жуза казахов «на верность России» в 1742 году. Восточный архив. 2016. № 1 (33). С. 16.
6. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв., 1961 - *Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.* Сборник документов и материалов. Алма-Ата: АН Казахской ССР. 1961. С. 137.
7. Кундакбаева Ж., 2008 - *Кундакбаева Ж.* История Казахстана в период позднего средневековья (XIII-первой трети XVIII вв.). Алматы: Казак университеты, 2008. 264 с. С. 211.

8. Кундакбаева Ж., 2005- *Кундакбаева Ж.* «Знаком милости Е.И.В. ...». Россия и народы Северного Прикаспия в XVIII веке. Москва: АИРО-XXI. 2005.
9. Khodarkovsky M., 2002 - *Khodarkovsky M.* Russia's steppe frontier. The making of a colonial empire, 1500–1800. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2002. с. 163.
10. Noda J., 2016 - *Noda J.* The Kazakh Khanate between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries. Leiden: Brill. 2016.
11. Onuma T., 2018 - *Onuma T.* The Shift in the Qing-Kazakh Relations: The Qing Western Territory in the 1770s. In *The Memoirs of the Toyo Bunko*, 76, 2018. Pp. 35-56.
12. Памятники Российского права в тридцати пяти томах, 2014 - *Памятники Российского права в тридцати пяти томах*. Том пятый. Памятники права. 1725- 1762 гг. Учебно-научное пособие. Под общей ред. докт. юр. наук, проф. Р.Л. Хачатурова. – Москва: Юрилитинформ, 2014. С. 4.
13. Румянцев П. П., 1910 - *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем.. Санкт-Петербург, 1910. С. 15 -16.
14. Сарсенбаев М. А., 2015 - *Сарсенбаев М.А.* Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. - С. 313.
15. Сартори П., Шаблей П. 2019 - *Сартори П., Шаблей П.* Эксперименты империи: Адат, шариат и производство знаний в Казахской степи. Москва: Новое литературное обозрение. 2019.
16. Хафизова К.Ш., 1995 - *Хафизова К.Ш.* Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV-XIX вв.) Алматы: Гылым, 1995. – С. 110.
17. Хафизова К.Ш., 2019 - *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Монография. – Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019.

СОВЕТСКОЕ НАСЛЕДИЕ: О МЕТОДАХ И МЕТОДОЛОГИИ ЭТНОГРАФИИ КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ 1940 – 1960-х гг.

Орынбаева Г.У.,
ВНС Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.
г. Алматы, orinbaevag@mail.ru

Число работ, посвященных истории этнографической науки в Казахстане, представляется явно недостаточным: это, конечно же, известная монография Е.А. Масанова, а также научные статьи и монографии И.В. Захаровой, Х. Аргынбаева, Н. Алимбаева, М.С. Муканова, С.Е. Ажигали, А.Б. Калыша, А.И. Исаевой, А.Т. Абдулиной, С.К. Косанбаева и др. [см., напр.: 1–8]. Поэтому представленная статья, надеемся, явится некоторым вкладом в освещение истории этнологической науки Казахстана указанного периода. Цель настоящей работы – полнее раскрыть имеющиеся сведения, приведенные в публикациях – источниках и исследованиях разных лет по истории изучаемого этапа развития науки с точки зрения ее методологии и методов. Кроме того, провести определенные параллели между начальным этапом становления и развития академической этнографии и сегодняшними проблемами в развитии науки; а также выявить тот позитивный опыт, который, возможно, следовало бы возродить, перенять у казахстанской этнографии послевоенного периода; обозначить проблемные стороны в развитии советской этнографии в этот неоднозначный период, и по инерции сохраняющиеся (причем недостаточно осознаваемые) и требующие своего решения в наши дни.

Поскольку казахстанская наука являлась неотъемлемой частью советской науки, находилась фактически полностью в ведении общесоюзной академической системы, то рассматривать этапы развития отечественной этнографии следует, на наш взгляд, в тесной взаимосвязи с историей советской этнографии, с общими установками и тенденциями в науке тогдашней большой страны. Важно при этом сопоставление оценок и аналитических заключений видных этнографов, в том числе

непосредственно находившихся в послевоенные годы в гуще научной жизни, что дает возможность выявить особенности советской и казахстанской этнографической науки того времени.

Период второй половины 1940-х – 60-х гг. в истории отечественной этнографической науки имеет, очень важное, можно сказать, решающее значение. Этот период в истории науки неизменно характеризуется позитивно. Именно в те годы создавался фундамент, на котором до наших дней основывается казахстанская этнология со всеми своими устремлениями, достижениями и недостатками. По мнению известного ученого В.Н. Басилова, послевоенный период был самым плодотворным в советской этнографии, во многом благодаря основательной подготовке специалистов [9, с. 25]. Так же и в Казахстане, во второй половине 1940-х и в 50-е гг. происходило активное накопление полевого фактического материала, а в 60-е и 70-е годы по собранным материалам в Казахстане выпускаются основательные труды, ставшие классикой казахской этнографии.

Благодаря поддержке научных центров Москвы и Ленинграда в Казахстане появляется значительный отряд научных кадров с хорошей профессиональной подготовкой, что и незамедлительно сказалось на результатах научных работ. Почти все этнографы, работавшие в республике, окончили аспирантуру Института этнографии АН СССР. Большинство казахстанских этнографов были учениками Т.А. Жданко, Л.П. Потапова, С.П. Толстова [1, с. 527]. Как заметил В.А. Тишков в своей книге «Разговоры с этнографами», климат и текущую ситуацию в научном сообществе, статус дисциплины и ее уровень определяют не отдельные личности, а их совокупность, отдельные личности же являются символами качества своих национальных школ [10, с. 143].

В истории этнографии Казахстана прослеживаются те же тенденции, что и во всей советской этнографической науке. Этапы развития науки увязываются с изменениями политической ситуации в стране. Этнография, как и другие общественные науки, зависит от политики, и эта зависимость сохраняется в разные периоды. По оценке И.В. Захаровой, в условиях тоталитарного государства эта зависимость гораздо значительней и приводит к отставанию в области теории и ряду пробелов в практической работе. Происходит централизация научной работы, она становится под контроль государства, финансируется им. Это имело свои хорошие стороны, но сопровождалось сокращением самостоятельности исследовательской деятельности. Как правило, тоталитарные и авторитарные режимы стремятся превратить науку, в особенности, общественную и гуманитарную, в слугу государственных политических задач [2, с. 11, 12]. С точки зрения В.Н. Басилова, отечественная этнография в советский период, несмотря на жестокие политические репрессии и идеологическое давление, пережила яркий расцвет, что является парадоксальным явлением [9, с. 23].

Установление сталинского правления в 1930-е годы ознаменовало собой конец свободного проведения полевых работ, поскольку теперь экспедиции полностью контролировались властями. Особенно после войны этнологическая дисциплина пережила серьезную централизацию и усиление контроля над методами и ожидаемыми результатами, поскольку она уже не находилась только в ведении академических учреждений.

Как известно, в 1929 г. на одном из совещаний в Москве было утверждено название дисциплины «этнография» вместо прежней «этнологии». Этнология подверглась критике как наука непонятная, «буржуазная», по-видимому, из-за теоретического контента и научных задач, которые никак не совмещались с марксистско-ленинской методологией. В 1930-е гг. этнография было отведено место одной из исторических субдисциплин, и в таком виде она функционирует и сегодня [11, с. 8]. В дальнейшие годы наука постепенно стала терять свой прежний высокий статус, который она имела в царской России и первое десятилетие советской власти. Т.А. Жданко вспоминала, что С.П. Толстову, возглавлявшему Институт этнографии АН СССР

в послевоенные годы, приходилось много воевать за право этнографами изучать проблемы современности. Это был очевидный нонсенс, так как этнография, базируясь на полевых исследованиях, в первую очередь ориентируется на тематику, связанную с современностью [10, с. 25, 26].

В 1946-47 гг. на страницах «Советской этнографии» все-таки был поставлен вопрос об изучении современных форм быта народов [например: 12, с. 195]. Так начался период изучения этнографии колхозов (в Казахстане: колхозного аула), ставшая значительным явлением в советской науке. В своих же программных статьях С.П. Толстов, как директор института, возглавлявшего всю советскую этнографическую науку, отстаивал историчность дисциплины, критиковал концепцию западной, «буржуазной» этнологии, доказывал правильность советской трактовки этнографии. На страницах ведущих журналов «Советская этнография» и «Вопросы истории» на протяжении ряда десятилетий проводилась настойчивая работа по «привязыванию» этнографии к исторической науке [13–16 и др.].

Таким образом, в послевоенное время уже сложилось поколение этнографов, которое совершенно не разбиралось в этнографии современности, блестяще при этом владея материалом и инструментарием классической, на их взгляд, этнографии, направленной на изучение традиционного общества и «живой старины» – ее проявлениям в современной жизни. В довоенные и в послевоенные годы было много попыток объединить эти две этнографии, но все-таки «единая концепция науки, которая охватывала бы историческую этнографию и этнографию современности», так и не возникла [10, с. 89]. Однако, в конце концов, в конце 1960-х гг. в составе советской этнографии появилась субдисциплина под названием этносоциология, призванная изучать происходящие в этносе текущие социальные явления и процессы, в основном, социалистические достижения в быту. При этом тексты вопросников этносоциологов нередко просматривались в республиканских и областных комитетах компартии, что ставит под сомнение научность результатов в таком случае [11, с. 14].

Скорее всего, именно вынужденной «историзацией» советской этнологии, теперь функционировавшей как этнография в рамках исторической науки, был предопределен выбор тем. Поэтому и возобладала, и до сих пор лидирует, теперь уже в казахстанской этнологии, тематика исторической этнографии, то есть социологические и культурологические темы, связанные с историческим прошлым народа. Кроме того, на тематику исследований оказывала влияние динамика политической ситуации в стране, область исследований науки задавалась официальной идеологией. Этнография в те годы, как и все советские общественные науки, развивалась с оглядкой на политику государственного бюрократического аппарата – в соответствии с выступлениями глав государства, партийных постановлений в области идеологии или руководителей головного органа – Института этнографии АН СССР. О влиянии советской идеологии на науку высказываются разные, часто противоположные мнения. Так, известный этнолог В.Н. Басилов считал, что идеология, с одной стороны, сковывала творческую мысль, но с другой, вдохновляла на научные поиски. И, к тому же, также рассуждал ученый, талантливые люди всегда руководствуются долгом перед наукой, а не идеологическими директивами [9, с. 24, 35].

Этнография Казахстана являлась частью советской науки, все научные учреждения и подразделения этнографического профиля подчинялись единому центру – Институту этнографии АН СССР, который был ответственным за разработку теоретических основ, проблематику и идеологическую направленность исследований [1, с. 525]. Уже в самом начале функционирования сектора этнографии в Институте истории, археологии и этнографии АН КазССР поступило распоряжение о том, чтобы план работ сектора и их объем был увязан с Институтом этнографии АН СССР [4, с. 197]. Конечно же, через центральный московский институт и Академию наук СССР руководство этнографической наукой всей

страны осуществляла высшая советская партийная бюрократия. Таким образом, казахстанские этнографы производили исследования, исходя только из заданного тематического курса.

По воспоминаниям И.В. Захаровой, этнограф в 40-е – 50-е гг. получал определенное тематическое задание уже с частично готовыми выводами предстоящего исследования. В ходе исследования определялся выбор фактов, годных к опубликованию. Такие факты, как сохранение ряда старинных обычаев, остатков шаманизма и т. п., замалчивались. В годы «оттепели» этнографы стали более свободны при выборе тематики, в сборе материалов, их толковании и в выводах [2, с. 16, 17]. Однако, контроль над наукой сохранялся, вся научная продукция проходила цензуру. Такие разделы этнографии, как общественные и семейные отношения, религия, народные знания изучались лишь во временных пределах, в основном, до революции, с обязательной критикой в духе догматического марксизма. Все так же преобладали «безопасные» темы, связанные с материальной культурой и народным искусством. В 60-е гг. внимание этнографов было привлечено к изучению современных тем: жизни и быту казахов-рабочих, городского населения [2, с. 18].

Вопросы идеологической подоплеки в развитии науки непосредственно затрагивает в своей статье, посвященной истории этнографии в Казахстане, французский исследователь И. Огайон [см.: 17]. В частности, она считает, что в свое время в Казахской ССР была осуществлена «национализация» этнологических исследований, так как они касались в основном казахского населения, проводились в основном казахами и под контролем научных учреждений республики. Однако такая выраженная тенденция в этнографических исследованиях входила в определенное противоречие с установками из общего центра науки, осуществлявшего руководство развитием науки в национальных республиках, с необходимым требованием изучения вопросов, связанных с культурой всех народов, населявших СССР. Поэтому этнографическое исследование титульных этносов в национальных республиках «разбавлялось» изучением и других народов, проживавших там. В целом же, изучение этнографии казахов, как и других народов, было возложено на академические учреждения в национальных образованиях.

Следует отметить, что уже с 70-х гг. XX в. казахский этнос (как и все другие в СССР), по мнению ученых, интересовал советскую этнографическую науку, преимущественно, с точки зрения его интеграции в новое наднациональное политико-культурное образование «советский народ» [18, с. 148]. При этом сохраняла свою актуальность одна из основных задач советских этнографов – фиксация культурных «пережитков», остатков прежней культуры; а этнографическими научными открытиями при полевых исследованиях признавались именно исконные этнические традиции [9, с. 25]. В целом же в послевоенный период, по мнению исследователей, сложилась характерная ситуация, когда в национальных республиках этнографы занимались в основном изучением культуры коренного народа, вопросами ее функционирования в современной жизни, степени влияний/взаимовлияний общесоветской и других культур.

С конца 1940-х до середины 50-х гг. казахстанские этнографы, как и большинство специалистов научных учреждений этнографического профиля в стране, занимались «колхозной» тематикой. Как пишут И.В. Захарова и Р.Д. Ходжаева в своей статье, опубликованной в журнале «Советская этнография», в ходе этих исследований обнаружилась необходимость в изучении традиционной казахской культуры. Только с учетом решения таких исторических проблем, как этногенез, история культуры, искусства казахов и т. д., продолжают авторы, можно было перейти к научно-обоснованному изучению вопросов социалистического преобразования быта и культуры [19, с. 180].

А в 1955 г. казахстанские этнографы приступили к крупномасштабным работам над «Историко-этнографическим атласом Средней Азии и Казахстана». Разработка Атласа была рекомендована Институту этнографии Президиумом АН СССР по

итогах объединенной научной сессии, посвященной истории народов Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период, которая проходила в Ташкенте в 1954 г. Работа была включена в государственный план ИЭ на 1955–1960 гг., с расчетом на продолжение в следующей пятилетке. В масштабной совместной работе, кроме осуществлявшего руководство Института этнографии, должны были участвовать Институт истории материальной культуры и Институт языкознания АН СССР, музеи Москвы и Ленинграда, институты истории, археологии и этнографии Академий наук Казахстана и Средней Азии и местные музеи [20, с. 23].

В 1955 г. работа над Атласом шла уже полным ходом: под руководством Т.А. Жданко разрабатывались вопросники, анкеты; к работе на местах привлекались краеведы, работники вузов, музеев. Можно отметить, что благодаря именно работе над Атласом, по инициативе куратора проекта, началось изучение родоплеменного состава казахского народа [20, с. 26, 28]. В результате появилась широко известная, посвященная этой теме, обобщающая монография В.В. Вострова и М.С. Муканова, сослужившая добрую службу вот уже нескольким поколениям этнологов и историков, как отечественных, так и зарубежных. Прежде казахстанские этнографы не поднимали этой темы, так как идеология требовала искоренения этих «пережитков». К примеру, в статье у Н. Сабитова, опубликованной в «Советской этнографии» в 1953 г., указано, что в казахском ауле Меркенского района «забыто родовое деление» [21, с. 199].

Следуя новой комплексной программе, казахстанские этнографы приступили к полному и глубокому исследованию традиционной культуры казахского народа путем организации сплошного экспедиционного обследования территории республики, систематизации и введения в научный оборот всех имеющихся источников [1, с. 521]. Хотя работа в рамках Атласа и способствовала, на наш взгляд, утверждению несколько односторонней традиции в казахстанской этнологии (делая больший упор на историческую этнографию (в ущерб этносоциальным исследованиям современности), тем не менее имела важнейшее научно-познавательное и культурно-политическое значение, в виде целого ряда монографий и сборников по традиционной культуре народа, катастрофически терявшего в те годы свою культурную идентичность.

Здесь отметим, что уже в 60-х годах Э.А. Масанов замечает, что отказ от современной проблематики – современных культурно-бытовых и этнических процессов – является ошибочным [1, с. 521]. И, видимо, не случайно, что в новых условиях политической «оттепели» (конца 50-х – начала 60-х гг.) получает развитие представление об этнографии, как науке, призванной изучать в первую очередь современные процессы. В этот период этнографы Института истории, археологии и этнографии АН КазССР вновь обратились к теме изучения современного колхозного аула, по которой через несколько лет будет выпущена вполне солидная монография [22].

В вышеотмеченной публикации в «Советской этнографии» И.В. Захарова и Р.Д. Ходжаева указывали на недостатки и пробелы в работе этнографов Казахстана. Главным недостатком ученые считали имеющуюся однобокость тематики. По свидетельству авторов, не велась работа по духовной культуре, по рабочему быту, по исследованию семейных отношений и не проводились исследования этнографии других народов Казахстана, наблюдалось излишнее увлечение этнографией дореволюционного периода и недостаточное внимание уделялось современной проблематике. По мнению авторов, эти недостатки в большей степени были обусловлены малочисленностью подготовленных научных кадров [19, с. 183].

Проведение полевых исследований, или собственно этнография, – неотъемлемая часть этнологической, антропологической и социологической науки. Этнология основывается на эмпирическом материале, добытом в поле. Этнография, по определению В.А. Тишкова, – «это прежде всего то, что ученый делает в поле», непосредственно наблюдая и фиксируя текущие процессы в обществе [11, с. 10]. В этом плане между этнографией и исторической наукой существует значительное

различие: история всегда изучает прошлое, этнография же с самого своего возникновения изучала только настоящее. На это указывает ее основной метод собирания фактов – полевое исследование [23, с. 4]. В западной общественной науке XX в. «этнография» означала интеграцию непосредственного эмпирического исследования со сравнительной или теоретической интерпретацией социальной организации и культуры. В современной мировой практике – это один из методологических подходов, применяющихся в социальных науках. Этнография в западной научной традиции (ethnography) – это полевые исследования, которые проводятся в рамках этнологии, социальной и культурной антропологии, социологии, маркетинговых исследований и т. д. Кроме определения этнографии используются и такие семантически близкие категории, как «качественное исследование», «полевая работа», «интерпретативный метод» и др. [24, с. 1]

С полевой работой в значительной степени связан и статус специалистов в сфере этнолого-этнографических исследований, то есть авторитет в науке ученого – этнолога, антрополога или социолога – в первую очередь зависит от опыта работы в «поле», количества и продолжительности проведенных полевых изысканий. Как выразился В.А. Тишков: «Утонченная книжная компиляция никогда не заменит добытого с помощью этнографии первичного знания, никакие метатеоретические или критико-историографические рассуждения не заменят мягко и скромно сформулированных теоретических заметок на полях собственных полевых дневников» [11, с. 11].

Обращаясь к особой роли полевых исследований в развитии науки, еще раз подчеркнем, что казахстанские этнографы в послевоенный период организуют экспедиции самостоятельно и участвуют в полевых исследованиях, проводимых в республике московскими и ленинградскими этнографами – в основном, в связи с изучением современного колхозного села. Эти экспедиционные работы, собранные материалы и освоенный у ведущих советских этнографов опыт заметно способствовали продвижению казахстанской этнографической науки [1, с. 519]. Целенаправленные полевые исследования лежали и в основе последующей работы над региональным историко-этнографическим Атласом во 2-й половине 1950-х гг., когда требовалось проведение масштабных, длительных экспедиций на всей территории Казахстана. Как отмечают сами участники этих работ, это было самой сложной и трудоемкой задачей; в 1955–1959 гг. Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР провел этнографические экспедиции в 11 областях республики [19, с. 181].

В деле сбора ценного полевого этнографического материала немало делалось в послевоенный период и другими учреждениями – в особенности музеями. В частности, Центральный музей Казахстана организовывал экспедиции с целью изучения и сбора образцов работ народных мастеров по обработке камня, резьбе по дереву, кости, чеканке по металлу, ткачеству, вышивке и народному орнаменту. Главной целью проводимых экспедиций А.М. Жиреншин, директор музея, видел в необходимости выставлять этнографический материал, демонстрирующий «богатейшее творчество народа», а не как иллюстрацию отсталой (прежней) культуры, что было характерно для тех лет. «Глубокие исторические корни предаются забвению», – констатировал он [25, с. 83].

Как отмечается в исследованиях по истории науки [см., напр.: 4; 5], экспедиции академических этнографов проводились почти ежегодно, собранные ими уникальные материалы по различным разделам традиционно-бытовой культуры казахов и других народов республики легли в основу диссертаций, ряда важных публикаций – статей и монографий. Многие результаты в виде статей за короткие сроки были апробированы в «Трудах ИИАЭ» в 1956, 1959, 1961 и 1962 гг. Затем, также на основе материалов этих экспедиций, были созданы крупные обобщающие труды: «Казахская национальная одежда XIX – начала XX в.» (1964), «Қазақ халқындағы семья мен неке», «Культура и быт казахского колхозного аула» (1967),

«Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.)» (1968), «Казахское народное прикладное искусство», «Казахское народное жилище» (1989) и др., ставшие классикой казахстанской этнологии и этнографии [подр. см.: 4, с. 194–195].

Конечно же, послевоенные годы были сложными в материальном плане и для развития науки. Некоторое время экспедиции академических этнографов проводились на попутных машинах. Только в 1955 г. для нужд экспедиции был выделен автотранспорт, судя по сохранившимся фото, это были обычные бортовые машины с тентом [там же, фото-вклейка]. Аналогичные сложности были характерны для многих этнографических экспедиций того времени: так, в 1948 г. известный казанский этнограф Е.П. Бусыгин во время экспедиции передвигался на велосипеде. Он пишет, что в последующем менялась как тематика, методика сбора этнографического материала, так и техническая оснащенность. По его воспоминаниям, с велосипеда этнографы постепенно пересели ... на мотоцикл, а затем на «мотоцикл с коляской». С середины же 50-х годов, когда в экспедиции принимали участие 15–20 человек, для этих целей выделялась уже бортовая машина, а позднее – автобус [10, с. 64]. Казахстанский этнограф И.В. Захарова отмечает, что в 60-е гг. материальное обеспечение этнографической работы улучшилось, но техническая оснащенность полевой этнографии все равно оставалась очень слабой [2, с. 18].

Надо сказать, что мнения встречаются и совершенно иные. Так, В.Н. Басилов, наоборот, утверждает, что в советский период была достигнута эффективная организация научных исследований, приведшая к высокому качеству работы. Приводя в пример масштабную по временному и территориальному охвату Хорезмскую экспедицию под руководством С.П. Толстова, ученый считает, что финансирование науки советское государство производило щедро [9, с. 24].

Как уже было выше сказано, методы исследований, программы, анкеты, вопросники и другие методические материалы для полевых работ в Казахстане разрабатывались в центре, в Институте этнографии АН СССР, а конкретно: в секторе Средней Азии и Казахстана этого института. В 50-х гг. казахстанские этнографы преимущественно руководствовались методической программой, разработанной О.А. Корбе, специалиста по современной этнографии казахов Института этнографии АН СССР [26]. На страницах журнала «Советская этнография» статей методического характера, по замечанию ведущих ученых-этнографов тех лет, встречается не много. К примеру, на это указывается в вышедшей в 1956 г. работе Т.А. Жданко, В.Ю. Крупианской и Л.Н. Терентьевой «Об организации и методике полевых этнографических исследований», которая позволяет увидеть требования к проведению экспедиций в те годы, их уровень, методико-методологическую обеспеченность и т. д. [27].

Можно отметить, что эти статьи являются источниками изучения методики полевых исследований советскими этнографами в 50-х гг. Новыми моментами в методике было широкое введение в практику экспедиций анкетных обследований. Также этнографу требовалось соблюдать принцип историзма в полевых исследованиях, а не прибегать к простой фиксации фактов и описательству, что должно было обеспечить научную ценность полевых материалов [27, с. 32]. Необходимо отметить, что в целом статья содержит много полезных рекомендаций, не утративших своей важности и для современных полевых исследований.

В 1966 г. вышло первое и фактически единственное советское пособие для полевых исследований, автором которой являлся Г.Г. Громов, профессор Московского университета, читавший студентам исторического факультета лекции по методике экспедиционных работ на протяжении многих лет. Основных методов обследования и сбора полевых этнографических материалов автор определял два: маршрутный и кустовой [28, с. 12]. Любопытным является замечание автора о том, что новой задачей является изучение сложной культуры современного городского населения, при этом деление по этническому принципу оказывается недостаточным,

поэтому необходимо раздельное обследование культуры и быта представителей различных социальных слоев, классов, сословий, профессий (с. 12). В тот период в советской этнографии продолжались споры о том, как и какими методами изучать современность, и общепризнанной методики этнографического изучения современности все еще не было.

В связи с вышеизложенным заметим, что весьма интенсивные полевые изыскания казахстанских этнографов 2-й половины 1950-х – начала 60-х гг. осуществлялись в рамках общей методики и рекомендаций головного Института этнографии в Москве, одним из примеров которых и являлась вышеотмеченная статья трех авторов. К слову сказать, в этот период в центральной этнографической печати публиковались отдельные тематические программы обследований, имевшие отношение и к этнографическим работам по Казахстану [см., напр.: Махова Е.М. и Русайкина С.П., 1961 [29]; Васильева Г.П. и Махова Е.И., 1961[30]].

Методические работы советских этнографов фактически не утратили своей практической значимости и в наши дни, особенно, если учесть, что в современном этнографическом казаховедении публикаций подобного характера – считанные единицы. Например, можно отметить программу-вопросник, выпущенную в 2004 г. этнологами ИИиЭ для изучения зарубежных казахов под руководством профессора С.Е. Ажигали [31] и опубликованное совсем недавно методическое пособие для этнографов преподавателями КазНУ им. аль-Фараби Т.Е. Картаевой и Г.Т. Бексеитовым [32]. Возможно, казахстанскими этнографами были выпущены в помощь «полевикам» и другие методические издания, которые в силу слабой консолидации отечественных этнологов вполне могли остаться вне поля нашего зрения.

Таким образом, этнографическая полевая работа в Казахстане в изучаемый период велась целенаправленно и интенсивно и имела значительные результаты. В статьях, публиковавшихся более оперативно, по итогам проведенных экспедиций, в качестве проблематики преимущественно ставились вопросы сравнения и выявления культурно-бытовых и других особенностей по отдельным областям и регионам. Такой подход был обусловлен в большей степени самой задачей создания Историко-этнографического атласа, требовавшей сбора сопоставимых данных на всей территории расселения этноса [9, с. 25]. В обобщающих, законченных же монографиях тех лет, написанных, главным образом, на основе полевых материалов – это: «Культура и быт казахского колхозного аула», «Казахская национальная одежда XIX – начала XX в.», «Казахское народное жилище» и др. – затронут уже весь спектр проблематики, который можно было разработать при комплексном изучении материальной культуры народа.

Статьи казахстанских этнографов, руководителей экспедиций послевоенного периода показывают, чему ими уделялось первостепенное внимание, каких ценностей придерживались исследователи, какие методы использовали. К примеру, Н. Сабитов, руководитель сектора этнографии ИИАЭ АН КазССР, выступил на страницах «Советской этнографии» с публикацией о проводимых в Казахстане экспедиционных работах. В статье об экспедиции 1952 г. в Меркенский район Джамбульской области автор освещает те методы, которыми пользовались этнографы при проведении работ в поле. Задачей экспедиции был сбор материалов, показывающих изменения, произошедшие в материальной и духовной культуре, в общественных отношениях и семейном быту колхозников-казахов после утверждения колхозного строя. Автор пишет, что Меркенский район как объект исследования был выбран неслучайно. Район являлся передовым, и в нем преобладало казахское население [21, с. 196]. Отметим, что по мнению некоторых исследователей, при разработке вопросов «колхозной этнографии», в тот период имела место традиция описания сел малого размера, утвердившаяся, как бы, еще с досоветских времен. Такой метод давал этнографам 1940–50-х гг. большую возможность показать в позитивном ключе трансформацию культуры локальной

группы в ходе коллективизации и культурной революции и очертить реальность сдвигов в построении социализма [33, с. 94–95].

Работа экспедиции под руководством Н. Сабитова проводилась в четырех колхозах указанного района. Автор сообщает, что колхозы были выбраны как различающиеся между собой по отдаленности от районного центра, основному направлению хозяйства и национальному составу населения. Таким образом, работа в этих колхозах позволяла экспедиции собрать, как пишет автор, достаточно полный и разносторонний материал [21, с. 196]. Данная экспедиция была одной из многих, аналогичных, проводившихся в послевоенное время на территории СССР.

Собранные материалы освещали вопросы экономики и хозяйства района, материальной и духовной культуры, общественных отношений и семейного быта населения. Причем, в состав экспедиции входило всего три человека: сам автор, заведующий отделом этнографии Н. Сабитов, научный сотрудник И. Захарова и художник-фотограф Н. Третьяков [21, с. 196]. В статье показаны изменения в формах поселения, жилища, одежде, в питании, происходящие в повседневной культуре сельских казахов. Приведенные данные указывают на сохранность многих элементов материальной и духовной культуры на тот момент, в начале 50-х годов (с. 199).

По-видимому, с тех времен установилась традиция, когда экспедиции организовывались в основном в летний сезон и, причем, непродолжительное время. Среди советских этнографов существовало мнение, что традиции экспедиций школы Л.Я. Штернберга и В.Г. Богораза после войны ушли в небытие [34, с. 45]. В.Н. Тишков уже в постсоветское время писал, что нередко труды советских этнографов создают впечатление «вечного лета» у изученных ими народов. Феномен летнего «полевого сезона», по мнению российского ученого, никак не оправдан для этнологических исследований. Важным представляется также его замечание, что в мировой антропологии является нормой как для студентов, так и для маститых ученых, когда полевая работа в изучаемой группе ведется длительное время, продолжительностью не менее года. Именно длительность работы в «поле» является залогом успешной научной деятельности этнолога, этот путь прошли все известные ученые, внесшие заметный вклад в современную теорию, замечает автор [11, с. 10, 11].

Если говорить о современности, то, конечно, в среде современных казахстанских этнографов присутствует понимание необходимости и важности длительного и всесезонного проведения полевых исследований. К примеру, зимняя этнография была в ходе работ Монгольской комплексной экспедиции (МонгКЭ), организованной отделом этнологии и антропологии ИИЭ в 2007 и 2008 гг. Эти экспедиции были организованы специально в холодный период, с целью разностороннего, углубленного изучения хозяйственной деятельности и быта казахов Монголии. Однако, длительные либо разнотемпературные экспедиции в наши дни зачастую не проводятся из-за ограничений в финансировании, в укоренившейся привычке экономить на науке, считать этнографические исследования не особенно важным в масштабах общества научным занятием.

И.В. Захарова уже в конце 1990-х гг., анализируя этнографическую работу в Казахстане, также писала, что из-за слабой материально-технической оснащенности экспедиций отсутствовало стационарное исследование и не проводилось анкетирование. Причиной этого было утвердившееся в советское время среди историков и в обществе отношение к этнографии как к подсобной, периферийной науке, ниже рангом политической и экономической истории [2, с. 18]. Уже в годы независимости казахстанские этнологи, поддерживая точку зрения И.В. Захаровой, так же писали, что «в триаде родственных наук «история-археология-этнография», последняя всегда находилась в притесненном состоянии, на положении как бы «вспомогательного» направления, структуры [35, с. 8]. К сожалению, приходится признать, что и в наши дни мало что изменилось в отношении к этнологической науке в Казахстане.

Какая же проблематика ставилась казахстанскими учеными-этнографами при

рассмотрении изучаемых вопросов, к примеру, при исследовании материальной культуры казахов. В связи с этим, видимо, будет уместным обратиться к мнению авторитетного специалиста в этой области – С.А. Токарева. Опытный ученый в 70-х гг., давая методические рекомендации по изучению материальной культуры, подвергал критике сложившуюся традицию исследований в этой области среди советских этнографов. Он призывал изучать материальную культуру с марксистской точки зрения и указывал, что необходимо рассматривать материальную вещь не саму по себе, а с точки зрения ее социального бытования, отношения к человеку, ее создавшего и ею пользующегося, по близкой аналогии с вопросами собственности в политической экономии [см.: 36, с. 4].

В ходе экспедиций в рамках подготовки Регионального атласа казахстанские исследователи, главным образом, собирали материал по современному и дореволюционному жилищу, одежде, народным художественным промыслам и ремеслам, а также данные для карты родоплеменного расселения казахов. Одной из главных научных проблем в экспедиционных исследованиях являлось сравнение материальной культуры различных регионов Казахстана и выявление особенных черт. Особенности, как пишут сами этнографы того времени обнаруживались в строительстве жилищ, одежде, украшениях, изготовлении ковровых изделий и т. д. [см.: 19, с. 181–182].

Если статьи, опубликованные по итогам экспедиций в 50–60-х годах в «Трудах ИИАЭ», как было указано, в основном ограничивались проблемами изучения общих явлений, региональных особенностей в казахской материальной культуре и их сравнения, то в монографиях уже ставился и решался самый широкий, разносторонний круг проблем. Ярким примером являются две широко известные монографии, изданные в 1960-х гг., в которых освещались вопросы материальной культуры казахов. Напомним, что в 1964-м г. вышла одна из «первых ласточек» этнографической школы Казахстана: книга И.В. Захаровой и Р.Д. Ходжаевой «Казахская национальная одежда. XIX – начало XX века». А в 1967-м был опубликован коллективный обобщающий труд, итог многолетних полевых изысканий под редакцией А.Х. Маргулана и В.В. Вострова «Культура и быт казахского колхозного аула», авторами которого явились все ведущие казахские этнографы того периода: Е.А. Масанов, Х. Аргынбаев, В.В. Востров, И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева, М.С. Муканов, Дж. Х. Кармышева, а также историк Р.Б. Сулейменов.

Помимо достаточно высокой своей научно-познавательной и этнографической ценности, эта крупная итоговая монография, несомненно, преследовала выраженные идеологические цели, а именно: обобщить и показать достижения при колхозном строе одного из «отсталых» народов Востока. Поэтому одной из задач книги ставилось разоблачение зарубежных фальсификаторов, утверждающих, что «Советская власть якобы насильно навязала крестьянству республик Советского Востока новый образ жизни, новый семейный и общественный быт, что по отношению к народам этих республик проводится русификаторская политика» [22, с. 4]. Несмотря на риторику о преимуществах колхозного строя и советского образа жизни, монография содержит ценный для современного историка и этнолога материал: историю развития коллективного общественного хозяйства, обстоятельный анализ материальной культуры, семейных отношений и быта, сохранности их традиционных и новых форм в отдельно взятых колхозах.

В рассматриваемые годы поднималась проблема излишней фактографичности работ по этнографии, встречается и критика относительно того, что в «Советской этнографии» «крайне редко появляются теоретические статьи» [12, с. 194]. В работе Е.А. Масанова, написанной в первой половине 1960-х гг., мы читаем критику в адрес работ Н. Сабитова, И. Захаровой, В. Вострова и Г. Валиханова, которые характеризовались «слишком односторонним подходом к изучению ... дореволюционной этнографии» [1, с. 519]. При этом автор монографии отмечает, вслед за упоминавшейся статьей И.В. Захаровой и Р.Д. Ходжаевой [19, с. 180], что

в силу «недостаточного знания авторами дореволюционной этнографии казахов описание преобладало над исследованием».

В связи с этим хотим отметить, что французская исследовательница И. Огайон, занимавшаяся вопросами истории казахстанской этнографии, пишет, что знаменитая советская теоретическая дискуссия 1950-х гг. о собственности на скот и землю в кочевом обществе могла бы вестись в антропологическом научном поле. Но, по ее мнению, советские этнографы всеми условиями были принуждены создавать описательные работы, подчиняясь установкам свыше. Также, по ее мнению, в Советском Союзе имелся «разрыв между этнографической практикой и антропологической теоретической рефлексией: с одной стороны, отсутствует проблемная трактовка полевых материалов, а с другой – наличие мышления, обходящегося без эмпирических данных» [см.: 17].

Отличной точки зрения придерживался известный этнограф В.Н. Басилов, и в ответ на обвинения советской этнографии в сугубой эмпиричности, в отсутствии глубоких обобщений, писал, что советские этнографы отчетливо понимали, что их описательные работы создают информационную основу для будущих обобщений и теорий. Так как, по мнению видного представителя советской этнографической школы, «теория делается неторопливо, постепенно, с накоплением необходимого фактического материала» [9, с. 29, 30].

Заметим также, что Г.Г. Громов, рассматривая проблемы разработки методики полевых исследований, указывал, что и в советской и в зарубежной этнографии методические приемы изучения современных сложных в социальном и культурном смысле обществ разработаны далеко недостаточно [28, с. 6]. Неизвестно, каких именно зарубежных исследователей имел в виду советский ученый Громов, но, похоже, советские этнографы, несмотря на «железный занавес», все-таки работы западных, «буржуазных» авторов в методическом плане все же изучали. Но на страницах «Советской этнографии» мы встречаем лишь критические обзоры трудов западных социальных и культурных антропологов, в основном, за неоправданные, якобы, теоретизирования и апологетику империалистической идеологии.

В.Н. Тишков в беседе с С.А. Арутюновым в «Разговорах с этнографами» с удивлением отмечал, что в 1950-е гг., несмотря на глухую изоляцию и жесточайшие политические порядки, ведущие советские ученые знали зарубежную литературу [10, с. 136]. В ответ С.А. Арутюнов заметил, что в Ленинке и библиотеках институтов можно было получить запрещенную литературу и журналы «*American anthropologist*», «*Ethnology*», «*Ethnic and Racial Studies*» [там же, с. 144–146]. В «Советской этнографии» во все годы существования журнала регулярно делались обзоры западных антропологических изданий, а также публиковались статьи и монографии, отслеживающие развитие западной этнологической мысли, правда, как правило, в традициях «холодной войны».

Все же выраженная изолированность советского государства, закрытость советского общества создавали барьер для контактов с мировыми зарубежными научными центрами, что, в свою очередь, влияло на одностороннее развитие науки, в том числе и этнографической, определенное ее отставание, провинциальность. Заметим, что недостаточное знание мировой антропологической литературы и отсутствие регулярных связей с зарубежными этнологами и антропологами остается выраженным недостатком и нашей отечественной этнологии. В современном Казахстане так же необходимо наладить регулярное изучение зарубежной литературы, актуальной для отечественной этнологии, как и выпуск научного печатного органа, консолидирующего силы этнологов страны.

Таким образом, в представленной обзорной статье мы попытались дать характеристику важному периоду в истории казахстанской этнографической науки. В конце 1940-х, в 50-х и 60-х годах произошло становление академической этнографии, ею были сделаны первые успехи. Наиболее важным, на наш взгляд, представляются те параллели, которые можно провести между развитием

этнографии в тот период и современной казахстанской этнологией. Эти взаимосвязи можно провести в том плане, например, что сегодня аналогичным действенным и решительным образом следует заниматься вопросами модернизации для обеспечения дальнейшего продвижения казахстанской этнологической науки. Было бы очень полезно и значимо для общего дела – развития отечественной науки, узнать мнение как можно большего числа специалистов-этнологов по отмеченным выше вопросам и с этой целью на международных и республиканских конференциях поднимать проблемы, связанные с состоянием и путями развития казахстанской этнологии.

Список источников и использованной литературы

1. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 551 с.
2. Аргынбаев Х., Алимбаев Н. Этнографическая проблематика в историографии конца 30–50-х гг. // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960). Очерки становления и развития. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – С. 246–268.
3. Захарова И.В. Этнографическая работа в Казахстане в 1920–1950-х годах // Этническая история тюркских народов и сопредельных территорий: Сборник научных трудов. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 1998. – С. 11–18.
4. Ажигали С.Е., Муканов М.С. Из истории академической этнографии в Казахстане // Қазақстанның тарих ғылымы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60-жылдығына арналады. – Алматы: МерСал, 2005. – С. 193–224.
5. Ажигали С.Е. «Казахская этнографическая школа 2-й половины XX в.»: основные этапы развития, значение // Материалы международной научно-практической конференции «III Аргынбаевские чтения. Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания» (Алматы, 13–14 апреля 2018 г.). – Алматы, 2018. – С. 16–21.
6. Қалыш А., Исаева Ә. 1945–2000 жылдардағы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтындағы этнография ғылымының дамуы // Отан тарихы. 2003. № 4. – 13–24 б.
7. Ажигали С.Е., Абдулина А.Т. А.Б. Қалыш и этносоциология Казахстана: к 60-летию со дня рождения // Материалы международной научно-теоретической конференции «Традиционная и современная этнология Казахстана», приуроченной к 80-летию КазНУ им. аль-Фараби и 60-летию А.Б. Қалыша (Алматы, 29 марта 2014 г.). – Алматы, 2014. – С. 33–37.
8. Косанбаев С. К. История становления и развития этнографии Казахстана (XVIII–XX вв.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 168 с.
9. Басилов В.Н. Традиции отечественной этнографии // ЭО. 1998. № 2. – С. 18–45.
10. Тишков В.А. Наука и жизнь. Разговоры с этнографами. – М.: Алетея, 2008. – 178 с.
11. Тишков В.А. Советская этнография: преодоление кризиса // ЭО. 1992. № 1. – С. 5–20.
12. Першиц А. Обсуждение работы журнала «Советская этнография» в Бюро Отделения истории и философии АН СССР // СЭ. 1953. № 3. – С. 191–196.
13. Толстов С.П. Советская школа в этнографии // СЭ. 1947. № 4. – С. 9–29.
14. Толстов С.П. Задачи советской этнографии // Вопросы истории. 1954. № 11. – С. 160–163.
15. Толстов С.П. Основные теоретические проблемы современной советской этнографии // СЭ. 1960. № 6. – С. 186–199.
16. За тесное сотрудничество этнографов и историков // СЭ. 1953. № 3. – С. 3–8.
17. Ohayon, Isabelle. Parcours de l’ethnologie au Kazakhstan: Anciennes contraintes, nouveaux travers // Journal des anthropologues [En ligne], 87 | 2001, mis en ligne le 28 octobre 2010, consulté le 05 janvier 2020. URL : <http://journals.openedition.org/jda/2723>
18. Романов П.В., Ярская-Смирнова Е.Р. «Делать знакомое неизвестным...»: этнографический метод в социологии // Социологический журнал. 1998. №1/2. – С. 145–160.
19. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Состояние и задачи изучения этнографии Казахстана // СЭ. 1960. № 2. – С. 180–183.
20. Жданко Т.А. Историко-этнографический атлас Средней Азии // СЭ. 1955. № 3. – С. 20–29.
21. Сабитов Н. Этнографическая экспедиция в Меркенский район Джамбульской области // СЭ. 1953. № 3. – С. 196–200.

22. Культура и быт казахского колхозного аула. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 304 с.
23. Семенов Ю.И. Предмет этнографии (этнологии) и основные составляющие ее научные дисциплины // СЭ. 1998. № 2. – С. 3–17.
24. Hammersley, Martyn and Atkinson, Paul. Ethnography: Principles in Practice. London and New York: Routledge, 2019. – 292 p.
25. Жиреншин А.М. Проблема этнографии и задачи музеев Казахстана // Вестник АН КазССР. 1949. № 11. – С. 77–86.
26. Корбе О.А. Программа этнографического изучения казахского колхозного аула // КСИЭ АН СССР. 1949. Т. 6. – С. 37–46.
27. Жданко Т.А., Крупянская В.Ю., Терентьева Л.Н. Об организации и методике полевых этнографических исследований // СЭ. 1956. № 3. – С. 25–34.
28. Громов Г.Г. Методика этнографических экспедиций. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1966. – 107 с.
29. Махова Е.И., Русайкина С.П. Программа сбора материала по одежде народов Средней Азии и Казахстана для историко-этнографического атласа // Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 94–109.
30. Васильева Г.П., Махова Е.И. Программа сбора материала по жилищу сельского населения Средней Азии и Казахстана для историко-этнографического атласа // Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 110–136.
31. Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің бағдарлама–сұрақнамасы / Құраст.: С.Е. Әжіғали, О.Ж. Ошанов, А.У. Тоқтабай, Е.Ж. Оразбек. Алматы: ТжЭИ, 2004. – 48 с.
32. Қартаева Т., Бексейітов Ғ. Экспедиция күнделігі (Батыс Қазақстан өңірі материалдары негізінде): әдістемелік нұсқаулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 68 б.
33. Новожилов А.Г. Этнографическое изучение колхозного крестьянства в 1930–1950-е годы // Вестник СПбГУ. Сер. 2. 2012. Вып. 2. – С. 90–101.
34. Арзютов Д.В., Кан С.А. Концепция поля и полевой работы в ранней советской этнографии // ЭО. 2013. № 6. – С. 45–68.
35. Ажигали С.Е., Оразбек Е.Ж. Предисловие // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей. – Алматы: Ғылым, 2001. – С. 7–12.
36. Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры // СЭ. 1970. № 4. – С. 3–17.

МАЛЫЕ ГОРОДА КАЗАХСТАНА: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

Уалтаева А.С.,

*Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
к.и.н., ассоц., профессор.*

Омарова Г.А.,

*Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.
г. Алматы*

В отечественной исторической науке значительное внимание уделяется изучению демографических процессов в контексте эффективности модернизации казахстанского общества.

Актуализация исследования проблем населения должна основываться на достоверных сведениях о численности населения, социальном, этническом, половозрастном составе, уровне образования, занятости и других показателей. Необходимость реализовывать и развивать демографическую политику, продиктована современной обстановкой в обществе, которая характеризуется дальнейшим усилением таких негативных тенденций, как снижение естественного прироста населения вследствие низкого уровня рождаемости и высоких показателей смертности, отрицательное сальдо миграционных процессов, безработица, ухудшение здоровья населения и т.д.

Научное знание современных и перспективных демографических проблем

невозможно без исторического обоснования, в этой связи возрастает значение исторической демографии, которая в наши дни по праву принадлежит к числу самых перспективных исторических дисциплин.

Развитие историко-демографического направления в исторической науке Казахстана, разработанность основных общереспубликанских проблем и объективная необходимость изучения специфики формирования населения в отдельных регионах республики для реализации демографической политики с учетом региональных особенностей, обусловило появление отдельной отрасли в системе знаний о населении - исторической демографии регионов и городов.

В советский период исследование регионов и городов в исторической демографии предпринималось недостаточно, в угоду идеологической доктрины о сближении демографических установок населения, и перерастании народа страны в единое целое. Это должно было привести к постоянному демографическому росту и отсутствию демографических проблем [1].

В этом контексте одной из актуальных задач современной историко-демографической науки является изучение процесса формирования и динамики развития населения малых городов, как их современного состояния, так и исторического прошлого.

Обусловлено это следующими факторами:

1) в ходе исторического развития все города прошли стадию малого города, что говорит об общности процессов формирования городской сети;

2) на сегодняшний день во многих странах мира малые города составляют значительную часть городских поселений, что порождает присущие только им проблемы, которые требуют своего решения;

3) в последние десятилетия в развитых странах наблюдается общий сдвиг населения из городских агломераций в малые города. Эти факторы заставляют задуматься о роли и значении малых городов в современном мире, их влиянии на демографические процессы в целом.

Ретроспективный анализ исторического, социально-экономического и демографического развития малых городов представляет значительную ценность для понимания происходящих в нашем обществе процессов, тем самым может способствовать проведению выверенной социально-демографической политики в республике.

Вопросы истории населения малых городов регионов, тесно связаны со многими сторонами истории республики, поэтому проблемы, комплексно и во взаимосвязи, рассматриваемые достаточно обширны. Всю историческую литературу, в которой, так или иначе, были затронуты вопросы социально-экономического и демографического развития населения малых городов, можно разделить на группы, которые соответствуют состоянию исторической науки на разных этапах ее развития.

К первой группе относятся труды обобщающего характера по социально-экономическому, и особенно индустриальному развитию республики, где затрагиваются вопросы возникновения, развития и населения малых городов.

Разработка социально-экономической тематики изучения городов, в том числе малых, в первую очередь, была связана с советской историографией [2].

Советский этап урбанизации оказал большое влияние на характеристику научного исследования, следовательно на организацию, планирование и проектирование жизнедеятельности городов и далее: «равно как и на сложившийся в них образ жизни». Это во многом, если не целиком, определялось теми процессами индустриализации, которые переживала страна в эпоху советской власти. Наиболее крупный вклад в разработку проблемы внесли обобщающие труды Ю.Л. Пивоварова, Б.С. Хорева, Г.М. Лаппо [3-5]. Проблемы и перспективы социального-экономического развития городов и городского населения рассматриваются в работах М.Х. Бархина, О.Н. Яницкого, А.В. Дмитриева, М.Н. Межевича, Н.А. Аитова, Ю.А. Полякова [6].

На наш взгляд, до сих пор представляет ценность литература, в которой исследуется взаимосвязь и взаимозависимость экономических, социальных и урбанизационных процессов. Хотя не со всеми положениями советской литературы в настоящее время можно согласиться, но нельзя и отрицать взаимообусловленность вышеуказанных процессов. В качестве примера такого подхода к разработке проблемы назовем труды А.Я. Кваши, Т.Н. Медведевой и М.Я. Солина [7-9]. В период плановой экономики на первый план выдвигались признаки, связанные с градообразующими функциями города, его экономико-географическим положением, а такие вопросы - как свойства городской среды, социально-культурный потенциал, образ жизни населения считались второстепенными.

О.А. Константинов в работе «Динамика и размещение малых городов СССР», констатирует – «Величина города, численность населения определяли характер и размеры народно-хозяйственных функций» [10, с.7].

В.Г. Давидович – основоположник комплексного анализа экономичности планируемых решений в работе «О величине городов и поселков» впервые предположил, что от численности населения зависит размер территории города, трудоемкость производства, мощность пассажирских потоков, а в соответствии с ними – виды городского транспорта. Этому признаку придавалось большое значение, так как от размеров территории и видов транспорта зависели затраты времени людей на передвижения. Он также подчеркивал важность изменения образа жизни горожан в соответствии с характеристиками застройки и благоустройства по мере увеличения его размеров, видов торгового транспорта и системы учреждений культурно-бытового обслуживания [11, с.14].

С. Смидович в статье «Политика расселения в СССР: к проблеме выбора цели писал: «Большая проблема - развитие малых городов. «Повезло» тем из них, которые имеют благоприятные предпосылки для активизации социально-экономического развития. А что же делать с городами, не имеющими таковых? К тому же если раньше малые города несли большую нагрузку в качестве организующих центров окружающих густозаселенных сельских административных районов, то сейчас сельское население в большинстве существенно поредело и ожидается его дальнейшее уменьшение» [12, с.54].

Ценная информация о качественных сдвигах населения Казахстана, содержится в работах историков, исследовавших социально-экономическое развитие общества на различных этапах советской истории. Для изучения процесса формирования и развития кадров рабочих и интеллигенции важны исследования А.Н. Нусупбекова «Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940гг.)» [13]; Г.Ф. Дахшлейгера, К.Н. Нурпеисова «История крестьянства советского Казахстана» [15]; М.Х. Асылбекова, С.Б. Нурмухамедова, Н.Г. Пана «Рост индустриальных кадров рабочего класса в Казахстане (1945-1965 гг.)» [15]; М.Х. Асылбекова «Рост рабочего класса Казахстана в условиях развитого социализма: актуальные проблемы истории Советского Казахстана», «Рабочий класс Казахстана в 1960-х - начале 1980-х гг. (формирование, количественный и качественный состав)» [16], Х.М. Абжанова «Советская интеллигенция Казахстана» [17]. За большой исторический период прослеживаются изменения в численности и структуре рабочих и интеллигенции в республике, по отраслям промышленности, а также по отдельным предприятиям малых городов.

Большую ценность для нашего исследования представляют труды У.М. Исакова. Монография «Города в системе расселения Казахстана (экономико-демографический аспект)», посвящена проблемам формирования городов, их роли в развитии и размещении производительных сил [18]. Рассмотрены вопросы развития городов в тесной связи с законом народонаселения. Приведены результаты исследований между структурными и функциональными качествами народного хозяйства как градообразующей базы социально-экономического развития городов в системе расселения. Особое внимание уделено проблемам развития и размещения малых городов.

Автор на основе теории функциональной типологии экономистов-географов Б.С. Хорева, Н.Н. Баранского, В.Г. Давидовича, В.В. Покшишевского, разработал типологию казахстанских городов [19]. Основными признаками этой типологии служат величина города, его районно-организующая роль и народнохозяйственные функции, отражающие структурную занятость населения.

Исследования А.Г. Сармурзина, М.Х. Асылбекова, С.К. Жакупбекова, Ю.И. Романова, Ж.М. Асылбековой и др., посвящены истории отдельных индустриальных отраслей экономики, где затрагиваются проблемы занятости населения малых городов [20-24]. Ценность работам придает широкая источниковая база и стремление авторов изучить проблемы развития отраслей промышленности во взаимосвязи со всем экономическим потенциалом республики. Е.Ф. Абдухаимов рассматривает особенности социальной структуры городов как следствие их конкретно-исторического развития.

Экономическому анализу развития малых городов в условиях перехода к рыночным отношениям посвящена работа экономистов А.К. Кошанова и М.Х. Айдарханова «Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты)» [25].

В диссертации Т.М. Байсалбаевой впервые в казахстанской историографии предпринимается попытка комплексно исследовать проблемы социально-экономического развития малых городов. Сделана попытка охарактеризовать динамику народонаселения, но основной акцент сделан на выявление специфики экономического развития малых городов республики.

Проблемы демографического развития и региональные аспекты темы освещены в данном исследовании и выше названных работах недостаточно [26].

Исследованию социально-демографических процессов малых и моногородов, изучению истории и современного состояния, посвящены диссертация А.С. Уалтаевой и несколько многографических трудов [27].

Ко второй группе отнесены общие и региональные работы казахстанских исследователей по демографическому развитию населения республики, где так же рассматриваются урбанизационные процессы.

История населения Казахстана в дореволюционный период рассмотрена в монографиях Н.Е. Бекмахановой «Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии в последней четверти XVIII - 60-годы XIX вв.» и «Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е гг. XIX в. - 1917 г.)» [28]. На основе большого количества источников, исследована динамика численности населения, количественные соотношения различных этнических компонентов, социальная структура. Рассматриваются причины внутренних миграций: изменения в традиционных направлениях сезонных кочевков и зарождение новых миграционных потоков.

Проблемы населения Казахстана изучались в 20-30-е годы XX века [29]. Характеристика численности и национального состава населения Казахстана второй половины XIX - начале XX вв. исследована в трудах П.Г. Галузо [30].

Интенсивность разработки демографических проблем связана с общим подъемом исторической науки в 1960-1980 гг.

Вопросы демографии населения советского периода рассмотрены в диссертации А.Б. Галиева «Население Казахстана в конце восстановительного периода: численность, национальный и социально-профессиональный состав» [31]. Автор впервые, на основе материалов Всесоюзной переписи населения 1926 г., архивных и литературных источников, исследует население в этнографическом и социально-профессиональном аспектах. Особое внимание уделено исследованию половозрастной структуры казахского и русского населения, семейной и социальной структуры казахов, географии расселения. Вопросам миграции в советское время посвящена монография Ф.Н. Базановой «Формирование и развитие структуры населения КазССР. (национальный аспект)» [32]. В ней

анализируется сложный и многоплановый исторический процесс формирования этнической структуры населения Казахстана, и в том числе Восточного региона в ходе межреспубликанской миграции за период 1920-1979 гг. Положения автора о причинах миграций и их последствиях стали определяющими в казахстанской науке.

С конца 1980-х годов, и особенно в условиях суверенитета наступает новый этап в развитии исторической науки Казахстана. Большой резонанс в общественности вызвала книга академика М.К. Козыбаева «История и современность», в которой он раскрыл современное состояние исторической науки в Казахстане, показал несостоятельность прежних, ранее казавшихся незыблемыми представлений о развитии республики в советский период [33].

Ученые активно включились в изучение истории казахского народа и других этнических групп, проживающих в Казахстане. Демографическому развитию коренного населения Казахстана посвящена монография М.Х. Асылбекова и В.В. Козиной «Казахи» [34]. На фоне развития многонационального населения Казахстана авторы анализируют демографические тенденции казахского народа в современный период: динамику численности, региональное размещение, изменения в качественном составе, половозрастную структуру, образовательный уровень, профессиональные доминанты и занятость, миграционные процессы. Демографические и социальные изменения в составе казахского населения 1926-1970 гг. затронуты в диссертационных исследованиях Э.А. Аблановой, С. Айымбетова и А.И. Кудайбергеновой [35].

С позиции нового концептуального подхода и современных теоретико-методологических позиций анализа демографических процессов стала монография М.Х. Асылбекова и А.Б. Галиева «Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.)» [36]. Авторы рассматривают социально-демографическое развитие республики на фоне социально-экономических и политических изменений в СССР как целостный и многогранный процесс. На основе материалов переписей населения 1897-1979 гг., архивных и статистических материалов определены основные тенденции роста численности населения Казахстана, его динамика, изменения в национальном, социальном, половозрастном составе, а также процессы естественного и механического движения населения. Изучению населения республики на протяжении длительного промежутка времени - 1920-1990 гг. посвящена работа А.Н. Алексеенко, где на основе материалов переписей населения определена динамика численности, расселение и национальный состав населения регионов Казахстана, дается сравнительный региональный анализ [37]. В книге Н.В. Алексеенко и А.Н. Алексеенко «Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.) на основе переписей населения 1897-1989 гг. и других статистических материалов, исследуются тенденции изменения численности и этнической структуры населения Казахстана, социальный состав, вопросы миграции [38]. Демографическому развитию Казахстана за последние 20 лет посвящены монографии М.Х. Асылбекова и В.В. Козиной «Демографические процессы современного Казахстана», «Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета», где освещено демографическое развитие республики в разрезе областей и, в частности, Восточного Казахстана [39]. Статистическая и аналитическая информация демографической ситуации в Казахстане представлена в исследованиях Т.Ж. Жумасултанова и А.Т. Ибраева [40]. Миграции населения республики посвящены работы М.Н. Гладышевой, Г. Москвиной, М. Мельдахановой. Проблема миграции в 1959-1989 гг. широко исследована в работах Г.К. Смаиловой [41].

Работа Татимова М.Б. «Развитие народонаселения и демографическая политика (социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки)» важна для понимания процессов, происходящих в сфере народонаселения с философской точки зрения [42].

Разработка вопросов демографического развития городского населения Казахстана на основе материалов переписей населения нашла отражение в диссертации И.Д. Никифорова [43]. С позиции комплексного подхода к изучению материалов переписей 1923-1959 гг., анализа архивных материалов, текущей статистики о рождаемости, смертности и миграции населения в работе прослеживается динамика численности городского населения Казахстана, проанализированы основные пути и методы его формирования, в частности малых городов, половозрастная, социальная структуры, грамотность, образовательный уровень и занятость. Анализ городского населения республики по переписи 1897 г. посвящены труды Ж.К. Касымбаева [44]. Непосредственно проблеме населения городов так же посвящены труды С. А. Погодина, А.И. Петровой [45].

Представляют большой интерес работы региональных авторов, в которых на богатом статистическом материале и с привлечением данных социологических исследований проанализированы актуальные вопросы развития населения отдельных регионов. Этногеографические процессы населения Западного Казахстана с XVIII века по 1989 год отражены в исследовании М.Н. Сдыкова, социально-демографическая ситуация в Центральном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX вв. рассмотрена в трудах В.В. Козиной, по Восточному Казахстану – Н.В. Алексеенко [46].

В названных историко-демографических работах лишь фрагментарно рассматривались отдельные стороны развития населения малых городов в контексте изучения демографических процессов в целом по республике.

К третьей группе отнесены работы по истории городов республики, особо отметим малые города. По мнению Эрика Хобсбаума, изучение городов постепенно превращается в основную или, по крайней мере, наиболее драматическую проблематику социального планирования и руководства, поскольку растущие темпы урбанизации во всем мире порождают проблемы, многие из которых уже давно внесены в перечень глобальных [47].

Подъем интереса к изучению истории городов начался с конца 50-х - начала 60-х гг. XX в. В этой связи отметим работы А.А. Горячевой, П.С. Белан, Г.Е. Москалева, К.М. Туманшина и др. [48-50]. Определенных результатов добились исследователи в изучении проблем развития отдельных городов республики. Исследованию истории городов Гурьева, Караганды, Джамбула, Кустаная, Уральска и Семипалатинска посвящены работы Х.Б. Табылдиева, А.К. Иваненко, А. Абдрасимова, А.С. Елагина, Ж.К. Касымбаева, Э.И. Герасимовой, Г.А. Алпыспаевой, Б.К. Косаякова, Б.К. Кузутбаевой, Э.О. Кырыкбаевой, З.К. Мукатаевой, К.Ж. Нурбаева, К.С. Нургалымовой [51-63].

Проблема малого города как самостоятельного объекта изучения зародилась в западноевропейской медиэвистике в начале XX века.

Одной из первых работ составившую источниковую базу, посвященную малым городам, является статья немецкого историка Г. Зиммеля «Большие города и духовная жизнь», в которой автор сравнил особенности психологического склада и духовной жизни жителей, больших и малых городов [64]. В России малые города официально выделены как особый класс поселений в «Регламенте или Уставе Главного Магистрата» от 16 января 1721 года. В главе данного документа о разделении городов - среди 5 групп (или частей) городских поселений, выделялись города небольшие, в которых от 200 до 500 дворов и выше, и все малые города и слободы «где какие остаются» [65]. Тема малых городов отдельно затрагивалась И. Турчаниновым в официальном издании «Азиатская Россия», он сделал вывод «... на мелких городах и останавливаться не стоит. Они заслуживают внимания только как памятники глубокой старины, полуразрушенными крепостями, сохранившимися «тынами», глухими воротными башнями, инородческими курганами и старинными церквями» [66]. «К сожалению, длительное время изучение небольших городов не нашло продолжения».

Недостаток научных исследований по истории малых городов региона в какой-то степени компенсировался выходом краеведческих изданий. Литература в основном представлена юбилейных изданиях, научных статьях, публикациях в периодической печати.

Таким образом, можно констатировать, что казахстанскими учеными достаточно широко изучались проблемы социально-экономического и демографического развития городов Казахстана. Вместе с тем, многие вопросы еще не получили должного освещения с концептуальных позиций объективного исследования. Так, практически не изучены проблемы демографического развития малых городов, получившие в казахстанской историографии лишь косвенное и довольно фрагментарное упоминание.

Список источников и использованной литературы

- 1 Прошлое и настоящее демографии / Ред. – сост. Д.К.Шелестов. – М.: Наука, 1980. – С. 3–7.
- 2 Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат – Т.3. – 567 с.
- 3 Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. – М.: Наука, 1976. – 220 с.
- 4 Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. – М.: Наука, 1976. – 220 с.
- 5 Хорев Б.С. Малый город: социально-демографическое исследование небольшого города М.: Изд-во МГУ, 1972. – 248 с.; Проблемы городов. – М.: Наука, 1975. – 254 с.
- 6 Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в ССР. – М.: Наука, 1978, – 216 с.
- 7 Яницкий О.Н. Урбанизация, город, человек. – М.: Наука, 1974. – 236 с.
- 8 Кваша А.Я. Проблемы экономико-демографического развития СССР. – М: Наука, 1974. – 268 с.
- 9 Медведева Т.Н. Экономические проблемы роста населения и использования трудовых ресурсов в СССР. – М: Финансы и статистика, 1978. – 202 с.
- 10 Солин М.Я. Развитие народонаселения: Экономический аспект. – М.: Мысль, 1980. – 234 с.
- 11 Константинов О.А. Динамика и размещение малых городов СССР. – Л.: Ленинградский государственный педагогический институт им. Г.И. Герцена, 1966. – 279 с.
- Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в ССР. – М.: Наука, 1978, – 216 с.
- 7 Яницкий О.Н. Урбанизация, город, человек. – М.: Наука, 1974. – 236 с.
- 8 Кваша А.Я. Проблемы экономико-демографического развития СССР. – М: Наука, 1974. – 268 с.
- 9 Медведева Т.Н. Экономические проблемы роста населения и использования трудовых ресурсов в СССР. – М: Финансы и статистика, 1978. – 202 с.
- 10 Солин М.Я. Развитие народонаселения: Экономический аспект. – М.: Мысль, 1980. – 234 с.
- 11 Константинов О.А. Динамика и размещение малых городов СССР. – Л.: Ленинградский государственный педагогический институт им. Г.И. Герцена, 1966. – 279 с.
- 5 Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в ССР. – М.: Наука, 1978, – 216 с.
- 6 Яницкий О.Н. Урбанизация, город, человек. – М.: Наука, 1974. – 236 с.
- 6 Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в ССР. – М.: Наука, 1978, – 216 с.
- 7 Яницкий О.Н. Урбанизация, город, человек. – М.: Наука, 1974. – 236 с.
- 8 Кваша А.Я. Проблемы экономико-демографического развития СССР. – М: Наука, 1974. – 268 с.
- 9 Медведева Т.Н. Экономические проблемы роста населения и использования трудовых ресурсов в СССР. – М: Финансы и статистика, 1978. – 202 с.
- 10 Солин М.Я. Развитие народонаселения: Экономический аспект. – М.: Мысль, 1980. – 234 с.
- 11 Константинов О.А. Динамика и размещение малых городов СССР. – Л.: Ленинградский государственный педагогический институт им. Г.И. Герцена, 1966. – 279 с.
- 7 Кваша А.Я. Проблемы экономико-демографического развития СССР. – М: Наука, 1974. – 268 с.
- 4 Давидович В.Г. О типологии расселения и группах городов и поселков СССР // Вопросы географии, Сборник 38. – М., 1956. – С. 18-29.
- 8 Медведева Т.Н. Экономические проблемы роста населения и использования трудовых ресурсов в СССР. – М: Финансы и статистика, 1978. – 202 с.
- 9 Солин М.Я. Развитие народонаселения: Экономический аспект. – М.: Мысль, 1980. – 234 с.
- Константинов О.А. Динамика и размещение малых городов СССР. – Л.: Ленинградский государственный педагогический институт им. Г.И. Герцена, 1966. – 279 с.
- 10 Константинов О.А. Динамика и размещение малых городов СССР. – Л.: Ленинградский государственный педагогический институт им. Г.И. Герцена, 1966. – 279 с.
- 11 Давидович В.Г. О типологии расселения и группах городов и поселков СССР // Вопросы географии, Сборник 38. – М., 1956. – С. 18-29.

- 12 Смидович С. Политика расселения в СССР: к проблеме выбора цели // Расселение и демографические процессы. – М., 1983. – С.15-27.
- 13 Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917–1940 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1966. – 241 с.
- 14 Дахшлейгер Г.Ф., Нурпейсов К.Н. История крестьянства Советского Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 247 с.
- 15 Асылбеков М.Х., Нурмухамедов С.Б., Пан Н.Г. Рост индустриальных кадров рабочего класса в Казахстане (1946–1965 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1976. – 272 с.
- 16 Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917–1970). – Алма-Ата: Наука, 1973. – 327 с.
- 17 Абжанов Х.М. Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 192 с.
- 18 Исаков У.М. Города Казахстана. Проблемы социально-экономического развития. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 168 с.
- 19 Исаков У.М. Города в системе расселения Казахстана (экономико-демографический аспект). – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 216 с.
- 20 Сармурзин А.Г. Деятельность КПСС по индустриальному развитию Казахстана (1959–1975). – Алма-Ата: Наука, 1981. – 302 с.
- 21 Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 326 с.
- 22 Жакупбеков С.К. История легкой индустрии Казахстана. (1917–1980 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1984. – 305 с.
- 23 Романов Ю.И. Осуществление ленинских идей электрификации в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 295 с.
- 24 Асылбекова Ж.М. Национальные индустриальные кадры Казахстана в конце XIX – начале XXI вв. (Социально-демографический аспект): дисс. ... д.и.н. – Алматы, 2007. – 340 с.
- 25 Кошанов А.К., Айдарханов М.Х. Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты). – Алматы, 1992. – 115 с.
- 26 Байсалбаева Т.М. Социально-экономическое развитие малых городов Казахстана (1959–2000 гг.): автореф. ... к.и.н. – Алматы, 2004. – 26 с.
- 27 Уалтаева А.С. Население малых городов Восточного Казахстана (1959–2006 гг.): автореф. ... к.и.н. – Алматы, 2009. – 29 с.
- 28 Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии: последняя четверть XVII–60-е годы XIX вв. – М.: Наука, 1980, – 252 с.; Она же. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60–е годы XIX в. – 1917 г.). – М.: Наука, 1986. – 242 с.
- 29 Городецкий И. Население Семипалатинской губернии по данным Всероссийской демографической переписи 28 августа 1920 г. // Некоторые статистические итоги. Сборник для добровольных корреспондентов. – Семипалатинск, 1924. Семипалатинская губерния в 1924–1925 гг. – Семипалатинск, 1926. – С. 5–17.; Ежегодник Семипалатинской губернии: обзор за 1925–1926 гг. – Семипалатинск, 1927. – С.12.; Ежегодник Семипалатинской губернии за 1927–1928 гг. – Семипалатинск, 1929. – 21 с.
- 30 Галузо П.Г. Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX в. // Казахстан в канун Октября. Сборник статей. – Алма-Ата, 1968. – С. 34–47.
- 31 Галиев А.Б. Население Казахстана в конце восстановительного периода: численность, национальный, социально-профессиональный состав: автореф. ...к.и.н. – Алма-Ата, 1979. – 23 с.; Он же. Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане 1917–1991 гг.: автореф. ...д.и.н. Алматы, 1994. – 48 с.
- 32 Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения КазССР (национальный аспект). – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 152 с.
- 33 Козыбаев М.К. История и современность. – Алматы: Ғылым, 1991. – 455 с.
- 34 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи (демографические тенденции 80–90-х годов). – Алматы: Өркениет, 2000. – 102 с.
- 35 Абланова Э.А. Қазақтар динамикасы (1959–1970 жылдардағы әлеуметтік-демографиялық дамуы): т.ғ.к. ...дисс. – Алматы, 1999. – 29 б.; Айымбетов С. 1926–1939 жылдар аралығындағы Қазақстан халқының этнодемографиялық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер: т.ғ.к. ... автореф. – Алматы, 1998. – 27 б.
- 36 Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 185 с.
- 37 Алексеенко А.Н. Население Казахстана 1920–1990 гг. – Алма-Ата: Ғылым, 1993. – 125 с.
- 38 Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за сто лет (1897–1997 гг.) – Усть-Каменогорск: ВКГУ, 1999. – 158 с.
- 39 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы: Өркениет, 1995. – 128 с.; Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Өркениет, 2001. – 111 с.

40 Жумасултанов Т.Ж., Ибраев А.Т. Население Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Алматы: КИИТУ, 2000. – 151 с.

41 Гладышева Е.Н. О взаимовлиянии миграции и национального состава населения (По материалам Казахстана) // Статистика миграции населения. – М.: Статистика, 1973. – 256 с.

42 Татимов М.Б. Развитие народонаселения и демографическая политика (социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки). – Алма-Ата: Наука, 1978. – 143 с.

43 Никифоров И.Д. Городское население Казахстана (1917–1939 гг.): автореф. ... к.и.н. – Алма-Ата, 1988. – 24 с.

44 Касымбаев Ж.К. Влияние социально-экономических факторов на демографические изменения в городах Восточного Казахстана в пореформенный период // Проблемы исторической демографии СССР. – Томск, 1980. – 32 с.; Политические и хозяйственные факторы заселения городов Северо-Восточного Казахстана казахами и другим тюркоязычным населением // Этическая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных стран. – Омск, 1984. – 17 с.; Городское население по итогам переписи 1897 г. // Известия АН Казахской ССР. – Серия общественных наук, 1988. – № 4. – С.40–48.; Численность и состав населения Семипалатинска в 18–19 веках // Известия АН Казахской ССР. – Серия общественных наук, 1971. – № 3. – С. 16–28.; Городское население Восточного Казахстана (XIX века до 90–х годов) // Проблемы социально-экономического и этнодемографического развития городов Казахстана. – Алма-Ата, 1986.; Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг. (социально-экономический аспект). – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 180 с.

45 Погодин С.А. О некоторых изменениях в численности городского населения Казахской ССР // Вопросы истории. – Серия общественных наук, 1980. – № 5.; Петрова А.И. Региональные особенности формирования населения городов Казахстана (60–70-е годы 20 века) // Проблемы социально-экономического и этнографического развития городов Казахстана. – Алма-Ата, 1985. – С. 16–21.

46 Сдыков С.Н. Изменения национального и социального состава населения Западного Казахстана (в конце XIX–1989 г.): автореф. ... д.и.н. – Алматы, 1995. – 31 с.; Алексеенко Н.В. Изучение истории населения Казахстана в XVIII – XX вв. Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2003. – 51 с.; Алексеенко А.Н. Народы Восточного Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1994. – 121 с.; Адильбаева А.С. Социально-экономическое развитие Восточного Казахстана в послевоенный период (1946–1959 гг.): автореф. ... к.и.н. – Алматы, 2001. – 27 с.

47 Хобсбоум Эрик Дж. От социальной истории к истории общества // Философия и методология истории. – М.: Наука, 1977. – 308 с.

48 Горячева А.А. Основание и развитие города Верного (Алма-Аты) (1854–1900 гг.): дисс. ... к.и.н. – 1952. – 24 с.

49 Белан П.С. Основание города Атбасар // Известия АН КазССР. – Серия истории, археологии и этнографии, 1959. – Вып. 3 (11). – С. 24–37.

50 Москалев Г.Е. Особенности географического положения Яицка-Уральска // Ученые записки Уральского педагогического института. – 1956. – Вып. 3. – С. 47–59.

51 Табылдиев Х.Б. История социалистического Гурьева (1917–1937 гг.): автореф. ... к.и.н. – Алма-Ата, 1973. – 24 с.

52 Иваненко А.К. История формирования населения города Караганды в период создания третьей угольной базы СССР: автореф. ... к.и.н. – Алма-Ата, 1973 – 27 с.

53 Абдрахимов А. История города Джамбула (Аулие-Ата) в 1917–1940 гг.: автореф. ... к.и.н. – Алма-Ата, 1981. – 26 с.

54 Елагин А.С. Кустанай: вчера, сегодня, завтра. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 183 с.

55 Касымбаев Ж. К. История города Семипалатинска (1718 – 1917 гг.). – Алматы, 1998. – 276 с.

56 Герасимова Э.И. Уральск. Исторический очерк - Алма-Ата, 1969. – 53 с.

57 Алпыспаева Г.А. Проблемы социально-экономического и культурного развития города Акмола (1832–1914 гг.). – Алматы: Ғылым, 1997. – 178 с.

58 Қосаяқов Б.К. Павлодар қаласының тарихы (1941–1991 жж.). – Алматы: Ғылым, 2001. – 159 б.

59 Кузутбаева Б.К. Социально-экономическое развитие города Актау (1959–2000 гг.). – Алматы: Ғылым, 2001. – 149 б.

60 Қырықбаева Э.О. Семей қаласының тарихы: әлеуметтік-экономикалық және мәдени аспектісі (1946–1990 жж.). – Алматы: Ғылым, 2001. – 142 б.

61 Мұқатаева З.К. Семей қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы (1917–1940 жж.). – Алматы: Ғылым, 2001. – 167 б.

62 Нурбаев К.Ж. История города Павлодара (1917–1940 гг.). – Алматы: Ғылым, 1998. – 152 с.

63 Нұрғалымова К.С. Ақтөбе қаласының тарихы (1946–1991 жж.). – Алматы, 1994. – 206 б.

64 Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. – СПб., 1905. – С.117–136.

65 Регламент или Устав Главного Магистрата от 16 января 1721 года. Регламент или Устав Главного Магистрата // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т.V. – № 3708. – 293 с.

66 Турчанинов И. Азиатская Россия // Итоги переселенческого движения за время с 1986 по 1909 г. / включительно/. – СПб., 1910. – С.12–37.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ СУЛТАНА АБУЛФЕИЗА В СВЕТЕ ИСТОРИОГРАФИИ

Черниенко Д.А.,

*Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
к.и.н., ВНС., г Алматы, d.tarihshy@gmail.com*

В исторической науке Казахстана периода Независимости проводится системная работа по выведению «из тени прошлого» и увековечиванию имен значимых фигур ханов, султанов, биев, батыров, жырау, олицетворявших своей деятельностью разные периоды национальной истории. Такая работа находит выражение в опубликованных статьях, монографиях, сборниках документов, энциклопедиях, подготовленных диссертациях, грантовых проектах. Но на сегодня далеко не все заслуживающие внимания ученых и общественности личности достойно представлены в научном нарративе.

Особое место среди правителей Казахского ханства второй половины XVIII в. занимает султан Абулфеиз (?–1783, в источниках также — Абу-л-Файз-бахадур-султан, Абулфеис, Абулфейз, Абулфаиз, Абилпеис и др.). Не имея формально ханского титула (в народных преданиях упоминался как «хан»), он, тем не менее, в силу своих личных качеств, военных и дипломатических способностей стал одним из наиболее влиятельных властителей Степи. Основные кочевья Абулфеиза располагались в Восточном Казахстане, преимущественно на левобережье Верхнего Прииртышья, между Усть-Каменогорской и Семипалатинской крепостями, позднее он обосновался в северо-восточных и восточных районах Жетысу, а его потомки расширили владения далее на восток, в сторону Китайского и Монгольского Алтая.

Имя Абулфеиза нередко упоминается в источниках по истории Среднего жуза в связи с его военно-дипломатическими действиями. Но в исторической литературе по сравнению с другими современниками (Абулхаир, Абулмамбет, Абылай, Султанмамбет и др.) его жизнь и деятельность остаются недостаточно освещенными. Вместе с тем, управляя большинством родов племени найман на границах с Китаем и Россией, Абулфеиз имел в среде казахской политической элиты особое положение и проводил во многом самостоятельную политику, при этом умело интегрируя ее в интересы всего Казахского ханства. Возможно, именно за свою твердость и независимость он заслужил эпитеты «строптивного» и «надменного» правителя.

Абулфеиз вошел в историю как верный союзник султана, а затем хана Абылая, активный участник военно-дипломатических отношений с джунгарами, кыргызами, волжскими калмыками, цинским Китаем, инициатор развития торговых связей с Российской империей, Средней Азией. Достоинства Абулфеиза как мудрого государственного деятеля признавались уже его современниками, что нашло отражение в русских и китайских источниках. Абулфеиз закономерно рассматривался как наиболее вероятный претендент на ханский престол в ключевые моменты казахской истории — выборах хана в 1771 г. после смерти своего отца Абулмамбета (по другим данным, его отцом мог быть султан Барак) и в 1781 г. после смерти Абылая. Но в силу ряда обстоятельств ему пришлось в первом случае уступать ханский титул Абылаю, во втором — его сыну Уали. Тем не менее, его фактическое влияние в Степи не уступало многим чингизидам.

Вместе с Абылаем Абулфеиз стоял у истоков у установления казахско-китайских внешнеполитических отношений и единственный из султанов получил от цинского императора почетный титул «ван», который в дипломатии Поднебесной по своему статусу почти не уступал ханскому. В глазах российской власти султан также имел большой авторитет, что дважды нашло отражение в поддержке его кандидатуры в преддверии ханских выборов. Абулфеиз стремился сделать Восточный Казахстан важным узлом транзитной торговли, который связал между собой Сынцзян и Сибирь с Ташкентом, Бухарой и другими городами Средней Азии. Особую роль

султан сыграл в истории Семипалатинской крепости как одного из ключевых центров казахско-русских отношений.

Абулфеиз заслуженно входил в политическую элиту своей эпохи. На протяжении более 40 лет ему удавалось поддерживать относительно стабильную обстановку на востоке казахских кочевий. Некоторые из его многочисленных сыновей и внуков также стали заметными фигурами в общественно-политической панораме Восточного Казахстана конца XVIII – XIX в. Достойным и символическим завершением жизненного пути султана стало его захоронение в сакральном Туркестане, в мавзолее Ходжи Ахмеда Ясави.

Труды XVIII в. Вероятно, наиболее ранние сведения с упоминанием имени Абулфеиза относятся к событиям «Пыльного похода» 1771 г. (массовой откочевке волжских калмыков на земли прежней Джунгарии). В путевом дневнике казацкого сотника Г.Н. Волошанина, направленного сибирской администрацией с разведывательно-дипломатической миссией в Кульджу, имеются сведения о переговорах с казахскими старшинами – представителями султана, ходе сражений с калмыками, захвате и распределении пленников и трофеев, торговых отношениях с Китаем [1, с. 43–45, 48, 50]. В том же 1771 г. две поездки в казахскую и джунгарскую степи по поручению русской администрации совершил путешественник Х.Барданес. В его записках (напечатанных Академией наук лишь в 1825 г.) упомянут «Абулфейс-султан» как начальник многочисленной и богатой на скот волости Найман-иль, которая делилась на 16 поколений [2, с. 168].

В конце 1790-х гг. были частично опубликованы материалы военного инженера и краеведа И.Г. Андреева, более 20 лет служившего в крепостях на Иртышской пограничной линии, позднее занимавшегося научной работой в Семипалатинске. В январе 1782 г. по личному приглашению султана совершил поездку в его зимние кочевья в Восточном Казахстане (горы Дельбегетей, Аркат и Шынгыстау), где сделал записи генеалогических преданий и описал процесс избрания ханов. С Абулфеизом у И.Г. Андреева сложились теплые и доверительные отношения. В своем труде «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» исследователь показал обстановку в Среднем жузе после смерти Абулмамбета, отмечая, что Абулфеиз среди других правителей почитался «наизнатнейшим и разумнейшим». Также приведена родословная Абулфеиза, указаны места его кочевий, основные наследники, описаны события, последовавшие после смерти «столь любимого и почитаемого народом киргис-кайсацким» правителя, в том числе обряд поминовения, проведенный через год представителями цинского императора [3, с. 45, 53–59, 142].

Публикации XIX – начала XX в. Некоторые сведения о султани содержатся в сочинении Г.И. Спасского «Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды», впервые появившемся на страницах журнала «Сибирский вестник» в 1820 г., Абулфеиз упомянут им несколько раз в контексте вопроса о преемниках Абулмамбета. Г.И. Спасский полагал, что султан «более предан был Китаю, однако же и России оказывал многие услуги... имел тихий нрав и почитался одним из разумнейших и благонравных султанов» [4, с. 35–36].

В переводах китайских летописей по истории старшей династии Хань, выполненных священником и востоковедом Н.Я. Бичуриным (о. Иакинф) и изданных в 1829 г., в контексте событий «Пыльного похода» упоминается «бий Абурбис», владетель страны Чингис-чагань [5, с. 189]. Почти в это же время, в 1830 гг., в нескольких номерах журнала «Отечественные записки» публикуются «Записки о киргиз-кайсаках Средней орды» офицера и краеведа С.Б. Броневского. В 1825 г. он находился в экспедиции в атбасарских и акмолинских степях, где получил информацию непосредственно из общения с местным населением. В разделе «О погребении умерших» содержатся сведения об обряде поминовения по Абулфеизу, выполненном по китайским обычаям, поскольку султан пользовался расположением Цинской империи «за кротость, благоразумие и верность». Кроме того, Абулфеиз назван среди тех правителей, кто оказывал русскому правительству важные услуги

в деле распространения «азиатской торговли», а также по защите бухарских, ташкентских, кокандских караванов [6, с. 206–210].

В «Описании киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких, орд и степей» (1832) чиновника Азиатского департамента Коллегии иностранных дел, служащего Оренбургской пограничной комиссии в 1820–1822 гг. А.И. Левшина Абулфеиз включен в родословную таблицу основных казахских ханов, а также его имя упоминается в связи с казахским посольством в Китай в 1762 г., событиями «Пыльного похода» 1771 г. и борьбой наследников после его смерти в 1783 г. Правитель найманов в целом отмечен как независимый властитель, но искавший покровительства богдыхана, поскольку кочевал на прежних джунгарских землях. России он никогда не присягал на верность, но в то же время инициировал начало взаимовыгодной торговли в Семипалатинской крепости [7, с. 161, 239–241, 250–254].

Некоторые сведения об Абулфеизе сохранились в богатом научном наследии Ч.Ч. Валиханова — в путевом журнале вице-директора Азиатского департамента Коллегии иностранных дел Н.И. Любимова султан ошибочно назван сыном хана Абылая [8, с. 304]; в «Очерках Джунгарии» Абулфеиз отмечен как представитель Нуралы в посольстве Младшего и Среднего жузов в Китай в 1763 г. [9, с. 323–324]; в маршруте из Семипалатинска в Кульджу упомянуто урочище Бешчоку как место кочевания казахов Сувановской волости ведения султана Бопы Абулфеизова — одного из потомков Абулфеиза [10, с. 336]; в генеалогических таблицах казахских ханов и султанов [11, с. 174].

В «Материалах для географии и статистики России. Область сибирских киргизов», подготовленных в 1868 г. подполковником Генерального штаба Н.И. Красовским, Абулфеиз фигурирует в описании событий середины 1750-х гг. в связи с казахско-цинскими контактами, событиях 1762 г. по поводу переговоров с Россией о начале пограничной торговли на Иртышской линии. По мнению Н.И. Красовского, Абулфеиз более чем Абылай подходил на роль хана после смерти Абулмамбета как прямой потомок древних казахских правителей. Как «мирный властитель» султан признавал себя подданным Китая, «свято сохраняя эту подчиненность», но в то же время не сорился и с Россией [12, Ч. 1, с. 87–94; Ч. 2, с. 214–215].

В труде статистика и краеведа И. Земляницына 1876 г. по истории хозяйственного развития края есть сведения о местах пребывания Абулфеиза в окрестностях Семипалатинска, его роли в развитии местной торговли [13, с. 6–9]. Горы Шынгыстау как места кочевки правителя найманов указаны и в сочинении немецкого географа К. Риттера «Землеведение Азии», изданном на русском языке в 1877 г. [14, с. 180]. Роль Абулфеиза в открытии казахско-русской торговли в крае в начале 1760-х гг. и ее дальнейшем активном развитии отмечена и в историческом очерке В.П. Никитина [15, с. 160].

В начале XX в. автор очерков по истории Тургайского края ветеринар и этнограф А.И. Добросмыслов писал об Абулфеизе как одном из инициаторов организации посольств в Пекин и Петербург в 1762 г., участнике сражений с волжскими калмыками в 1771 г. и др. [16, с. 138–139, 153–154]. Автор исследования о различных категориях зависимого населения в степи сибирский исследователь Ф.К. Зобнин в качестве примеров приводил данные о наличии невольников у Абулфеиза и некоторых его потомков в первой половине XIX в. [17, с. 18–19]. Семипалатинский краевед и статистик Н.Я. Коншин, обращаясь к генеалогии казахских ханов и султанов, возводил происхождение Абулфеиза к хану Есиму, указал имена некоторых детей и внуков («султаны Абулфеизовы», Ючины, Ханхожины и др.), привел сведения об их деятельности и борьбе между ними за власть в Кокпектинском и Аягузском округах в первой половине XIX в. [18, с. 49, 52–53]. **В 1905 г. А.Н. Букейханов опубликовал составленные им «Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда», в которые включен и сын Абулмамбета «Абульфейз»** [19, прим. с. 124; 20, с. 114].

В целом, в трудах последней трети XVIII – начала XX в. султан Абулфеиз неоднократно фигурирует в истории Среднего жуза как один из инициаторов

дипломатических и торговых отношений с Китаем и Россией, участник военных действий, приводится информация о происхождении, в ряде случаев даны краткие характеристики личности. Вместе с тем, на этапе постепенного накопления фактического материала закономерно присутствовали некоторые ошибочные сведения, касающиеся прежде всего хронологии событий и установления родственных связей представителей казахской правящей элиты.

В советский период изучение ханской власти как социально-политического института, тем более роли и значения отдельных ханов и султанов специально не проводилось, поскольку такая постановка вопроса противоречила безальтернативному классовому подходу в исторической науке.

Н.Г. Аполлова привела ряд сведений о том, что Абулфеиз (вместе с Абылаем) получил управление над Средним жузом по личному усмотрению хана Нуралы, в дальнейшем он стремился активно развивать торговлю и привлекать в Степь среднеазиатских купцов, а также добился разрешения от царских властей перегонять скот на зимний период за Иртыш выше Омской крепости [21, с. 168, 239, 357]. В исследовании о хозяйственном освоении Среднего и Верхнего Прииртышья отмечен переход части подвластного султану населения к оседлости [22, с. 229].

В.Я. Басин упоминал Абулфеиза в связи с освобождением Абылая из джунгарского плена [23, с. 120–121], как участника переговоров (через своих представителей) правителей Среднего жуза с Цинской империей в начале 1760-х гг. о судьбах джунгарских нойонов, а также настойчивого инициатора развития казахско-русских торговых отношений [24, с. 223–226, 235–236].

Абулфеиз присутствует на страницах академической серии «История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)» 1979 г. среди тех представителей казахской элиты, которым делались исключения из общего запрета на перекочевку на правобережье Иртыша по причине отсутствия у них крупных военных сил, желания сохранить добрые отношения с Россией и учитывая их «повышенную тягу» к торговле, а также как участник «крестьянской войны» под руководством Емельяна Пугачева [25, с. 51, 78, 103].

В публикациях рубежа 1970-1980-х гг. монголовед Ш.Б. Чимитдоржиев писал о джунгарском аманатстве Абулфеиза [26, с. 44–47]. Китаевед Б.П. Гуревич, характеризуя политическую обстановку в жузах во второй половине XVIII в., называл султана среди наиболее влиятельных казахских владельцев [27, с. 62]. Т.Ж. Шоинбаев, рассматривая экономические последствия вхождения Казахстана в состав России, отмечал личную заинтересованность Абулфеиза в развитии меновой торговли в Семипалатинской крепости [28, с. 75–76].

Наиболее развернутая характеристика деятельности Абулфеиза была дана в монографии востоковеда В.С. Кузнецова о роли Цинской империи в Центральной Азии во второй половине XVIII – первой половине XIX в. Абулфеиз представлен в событиях китайско-джунгарских войн середины 1750-х гг., он являлся активным участником переговорных процессов с цинской стороной. Другой сюжет связан с его преемниками (Джоши, Ханхожа), которые кочевали в непосредственной близости от Синьцзяна и также были задействованы в дипломатических контактах. В целом султан показан как заметная фигура в международных отношениях, начиная с середины 1750-х гг. и до своей кончины в 1783 г. [29, с. С. 22, 25–29, 31, 46–47].

Ж.К. Касымбаев в книге об истории казахско-русских отношений «сложной военно-политической обстановкой» объясняет необходимость лавирования правителей Среднего жуза между Цинской империей и Россией. Именно в результате договоренностей после разгрома Джунгарии с начала 1760-х гг. казахи подвластных султану Абулфеизу Сиван-Кирейской, Каракирей-Найманской, Бура-Найманской волостей стали значительно чаще посещать Семипалатинскую, Ямышевскую и другие пограничные крепости для проведения торговли, а некоторые казахи из его владений перекочевали ближе к Семипалатинску [30, с. 67–69].

В совместном исследовании казахстанских востоковедов Р.Б. Сулейменова и

В.А. Моисеева показана заметная роль командовавшего разведывательным отрядом Абулфеиза в переговорах о перемирии с Китаем в 1757 и 1760 гг., в походах против кыргызов в 1760–1770-е гг., в конфликтах Абылая с Кокандом в середине 1760-х гг., когда султан даже вновь рассматривался в качестве потенциального аманата, и как наиболее вероятный с точки зрения российских властей преемник после смерти Абылая в 1781 г. [31, с. 62, 73, 100, 106–107, 119, 131, 133, 135]. Несколько позднее В.А. Моисеев упоминал Абулфеиза в работе, посвященной джунгаро-казахским отношениям XVII–XVIII вв. в связи с его аманатством в 1742–1744 гг. у джунгарского правителя Галдан-Цэрена [32, с. 126, 132, 137] (монографии предшествовала статья по данной проблематике [33, с. 187, 191]).

В целом, в советской историографии имя Абулфеиза встречалось в научных публикациях фрагментарно, исключительно в связи с наиболее значимыми военно-политическими событиями или торгово-экономическими процессами. Информация подавалась как правило в фактологическом ключе без личностных характеристик и оценок действий султана.

Историография периода Независимости. В постсоветский период идеологические условия в отношении изучения национальной истории радикальным образом изменились, были сняты гласные и негласные табу на изучение многих тем. Значительно вырос исследовательский интерес к истории государственности Казахстана, эволюции политических институтов, международным отношениям, отдельным личностям. В новой системе исследовательских координат особое значение приобрел XVIII в., особенно вторая его половина, как важнейший период с точки зрения действий ряда казахских правителей по сохранению независимости и территориальной целостности казахских земель, выстраиванию взаимовыгодных отношений с могущественными соседями – Российской и Цинской империями. Среди политических лидеров Степи более пристальное внимание оказалось обращено и на фигуру султана Абулфеиза.

Большим событием в отечественной историографии стало издание в 1992 г. труда казахского историка и имама Курбангали Халида (1843–1913) «Тауарих хамса (Бес тарих)», впервые увидевшей свет еще в 1910 г. в Казани. В разделах, посвященных характеристике правящей элиты, приведены краткие, но важные сведения об Абулфеизе, который назван «ханом», его происхождении, родственных связях, семье, начале правления найманами [34, 103–104, 107, 113–114, 166–169 б.]. Впоследствии на эту книгу неоднократно ссылались современные казахские исследователи.

Фигура Абулфеиза неоднократно представлена в трудах востоковеда-китаиста К.Ш. Хафизовой. В исследовании по истории китайской дипломатии 1995 г. информацию о нем можно встретить в связи с заключением торгового соглашения в Урумчи в 1758 г., неоднократными посольствами казахских правителей к императорскому двору в 1770-е гг., приведены фрагменты источников, в которых даны некоторые оценки политической деятельности султана, особенно отмечено, что Абулфеиз стоял у истоков казахско-китайских связей [35, с. 216–217].

В развернутой статье И.В. Ерофеевой о казахских ханах и династиях XVIII – середины XIX в., содержащей таблицу с основными параметрами правления 58 казахских ханов, и Абулфеиз — единственный султан в этом списке влиятельных властителей. Кроме того, приведена информация о родственных связях Абулфеиза и историческая справка с общей характеристикой его правления [36, с. 83, 113–118, 122]. В публикацию по истории символов казахской государственности включен образец печати Абулфеиза, известной по некоторым письмам султана в адрес российских региональных и центральных властей, и также приведена краткая историческая справка [37, с. 54–55, 128–129]. Лаконичные сведения о годах правления, происхождении, наиболее важных датах жизни, именах сыновей-наследников, а также оценку султана как «боевого соратника и верного помощника» Абылая можно встретить в книге Ж.О. Артыкбаева [38, с. 153].

В первом постсоветском издании многотомной серии «История Казахстана

(с древнейших времен до наших дней)» помимо генеалогических сведений (линия ханов Тауке и Барака) Абулфеиз показан участником событий 1743 г. по освобождению из плена Абылая, переговоров с Китаем в 1757 г., инициатором торговли с Россией в 1762 г., сторонником Абылая на его выборах ханом в 1771 г. При этом султан охарактеризован как «почти независимый» правитель найманов в северо-восточном Жетысу. Его имя названо в ряду выдающихся батыров и легендарных полководцев, «священные имена которых навечно сохранились в памяти народа» [39, с. 250, 253, 262, 272–273].

Некоторые сведения об Абулфеизе содержатся в трудах казахстанских авторов начала 2010-х гг., посвященных другим казахским правителям [40; 41; 42]. В середине 2010-х гг. заметной работой по истории казахской государственности и генеалогии чингизидов стал труд А.К. Ахметова (Арман Қият), выдержавший уже два издания (2015, 2020 гг.). В значительной степени на основе устных источников (шежире) и архивных материалов реконструирована широкая историческая панорама. Один из томов посвящен хану Абулмамбету и представителям его династии, в том числе имеется небольшой раздел об Абулфеизе — первый и наиболее развернутый опыт обобщения известного материала [43, 50–53 б.].

В 2007 г. К.Ш. Хафизова в монографическом виде представила развернутую картину казахско-китайских дипломатических отношений. С опорой на источники впервые подробно показаны основные события военных кампаний и переговоров 1756–1758 гг. и участие в них Абулфеиза. Признанием статуса султана в глазах Цинов является обряд поминок, проведенный по китайским традициям после его смерти. Из китайских документов складывается образ Абулфеиза как «строптивного» правителя, который умел извлекать выгоду от контактов и торговли как с Китаем, так и Россией. Но в итоге, как полагали цинские власти, Абулфеиз склонился более «к русской ориентации». При этом потомки султана сохраняли тесные связи с Цинской империей, получали титулы и подарки, поскольку часть подвластных ему казахов продолжала кочевать в ее пределах [44, с. 39, 84–85].

В публикации К.Ш. Хафизовой, посвященной последним годам жизни Абулмамбета, Абулфеиз отмечен прямыми наследниками хана и его доверенных лиц. Автор замечает, что в 1762 г., когда Цинская империя решила в одностороннем порядке установить границы с кочевьями казахов и осуществила несколько военных операций с целью построить новые гарнизоны крепости на р. Или и в Тарбагатае, племена в Восточном и Юго-Восточном Казахстане от Иртыша до Или под управлением Абулфеиза приняли на себя первые удары. В дальнейшем, после окончания военных кампаний, представители султана принимали участие в неоднократных посольствах в Пекин. На основании сопоставления дат синхронных документов К.Ш. Хафизова устанавливает приблизительное время кончины султана - в промежутке от 12 мая до 12 октября 1783 г. [45].

Абулфеиз выступает значимой фигурой и в другой статье К.Ш. Хафизовой - о международных связях Уали-хана. После внезапной смерти хана Абылая представители линии Абулмамбета пытались вернуть себе казахский трон. Среди претендентов на ханство был и Абулфеиз, чью кандидатуру поддерживала Коллегия иностранных дел Российской империи в противовес наследникам непокорного Абылая. Возможно, это был тактический шаг Коллегии, направленный на внесение раскола в ряды казахской аристократии [46, с. 63–64].

Но наиболее развернуто в современной историографии личность и политика Абулфеиза представлены в монографии К.Ш. Хафизовой «Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках», в основе которой лежат малоизвестные или ранее не введенные в научный оборот китайские источники. К сюжетам, раскрытым в предыдущих публикациях, добавлены некоторые новые аспекты. К.Ш. Хафизова называет Абулфеиза «наиболее влиятельным после Абылая правителем» и обращает внимание, что после смерти Абылая с восшествием на трон законного наследника Вали была сохранена преемственность власти и предотвращен раскол между

семьями Абылая, Абулмамбета и Барака. Не в последнюю очередь сдерживающим фактором было корректное поведение султана Абулфеиза. Тем самым казахская государственность показала свою жизнеспособность и продлила существование до ликвидации Россией ханской власти в конце первой четверти XIX в. Также показаны усилия султана по развитию торговли в Илийском крае, противодействию скотокрадству, нарушению китайской границы, взаимодействию с представителями других конкурирующих казахских родов [47, с. 10–16, 51–57, 80–83, 129–130 и др.].

Е.У. Байдаров рассматривал историю дипломатических миссий Казахского ханства в Цинский Китай во второй половине XVIII – первой половине XIX в. После разгрома Джунгарского ханства и заключения мира с китайцами казахские правители предпринимали усилия для возвращения своих земель. Так, в ноябре 1757 г. первые послы султанов Абылая и Абулфеиза в Пекине пытались добиться признания своих прав на земли в районе хребта Тарбагатай. В итоге китайское правительство разрешило казахам пользоваться зимними пастбищами в районе Тарбагатай и в долине Или. В статье также приведены сведения о посланниках Абулфеиза в цинский Китай в 1758, 1764, 1782 гг., хотя имена не всех из них можно установить по имеющимся источникам [48, с. 240, 249].

Некоторые сведения об Абулфеизе содержатся в ряде публикаций З.Е. Кабульдинова. В книге, посвященной военно-политической деятельности султана Султанмамета, отмечено, что Абулфеиз входил в круг политической элиты чингизидов своего времени, имел тесные союзнические отношения с Султанмаметом, был кандидатом на ханский трон, активно участвовал в войнах с калмыками [49, с. 37, 56–57, 60–61, 99–100, 124–125]. Абулфеиз показан как многолетний союзник и в монографическом исследовании о хане Абылае [50, с. 38–39, 220–225, 235, 241–243 и др.]. В серии последующих статей З.Е. Кабульдинова обращено внимание на то, что кандидатура султана рассматривалась российскими властями как возможная замена в случае смещения хана Абылая [51, с. 34]. Попытки российских властей противопоставить двух степных лидеров друг другу были неудачными – султан отказался занимать ханский трон и его отряды в случае необходимости всегда входили в общее ополчение для совместных походов [52; 53, с. 764–765]. В своих владениях Абулфеиз заботился о развитии хозяйства и, в частности, выступал за развитие хлебопашества [54, с. 1654].

В монографии Ж.О. Артыкбаева о жизни и деятельности хана Абылая Абулфеиз показан как одна из наиболее ярких фигур в жизни казахского общества XVIII в. Исследователь на основе казахских шежире и письменных источников рассматривает обстоятельства его отправки в качестве аманата к джунгарам, участие султана в общеказахском собрании в Улытау 1752 г., переговорах с Китаем в 1757 г. и с Россией по вопросам торговли, в войнах с кыргызами в 1760-е гг. и в событиях, последовавших за смертью Абылая. Автор отмечает, что казахские шежире признают Абулфеиза «самым достойным из действующих тогда в казахской степи чингизидов» [55, с. 379, 388].

Кроме отмеченных выше изданий и публикаций в историографии 2000–2020-х гг. казахстанскими и в ряде случаев российскими исследователями в связи с личностью Абулфеиза освещались следующие основные темы:

- участие Абулфеиза в решении вопросов казахского престолонаследия и политическое наследие султана (А. Смагулова, А.Б. Шалгимбеков, Р.Д. Темиргалиев, А. Кузембайулы, Е.А. Абыль, М.А. Алпысбес, Ф.Т. Алеушинов, Д.А. Черниенко);
- включенность Абулфеиза в систему международных связей XVIII в. на примере джунгаро-казахских (В.А. Моисеев, Г.Б. Избасарова, К.Ж. Нурбай, Д.А. Черниенко, О. Беркинбаев), казахско-китайских (Е.У. Байдаров, Н.А. Самойлов, Н.В. Кузнецова, Н.Э. Каримова, Т.Е. Тулибаев), казахско-кыргызских (Т.Ш. Уметбаев, Т.И. Асанов, Д.Б. Сапаралиев, Б.С. Сарсенбаев, З.Е. Кабульдинов, Д.А. Черниенко) отношений и военно-политических контактов;

- роль султана в развитии торговли в Средней Азии и Восточно-Казахстанском регионе (Н. Балкашин, С.Р. Муратова, Р.Ю. Почекаев, А.А. Шарипов);

- деятельность потомков Абулфеиза (Д. Гейноуз, О. Беркинбаев; Д. Әбділәшім).

Таким образом, имя султана Абулфеиза длительное время присутствует на страницах научных публикаций. С разной степенью подробности и достоверности представлена информация о его происхождении, местах кочевания, военной деятельности, участии в политической жизни Среднего жуза и всего Казахского государства, роли в международных отношениях, отчасти показана судьба его наследников и потомков. Вместе с тем, при наличии, казалось бы, обширной историографии в отечественной науке отсутствует обобщающий труд, который позволит сопоставить между собой разнообразные источники, перейти от массы разрозненных фактов к систематизации имеющихся материалов и показать многогранную личность Абулфеиза в контексте его эпохи, во взаимодействии с другими более или менее известными современниками. Тем самым султан Абулфеиз займет достойное и по праву принадлежащее ему место в исторической галерее выдающихся казахских правителей.

Список источников и использованной литературы

1 Путевые дневники и записки российских чиновников и исследователей о Казахской степи XVIII – середины XIX века: Сб. док. и мат-лов / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев, И.М. Самигулин. – Астана: ТОО «Общество инвалидов – Чернобылец», 2012. – 758 с.

2 Христофор Барданес. Киргизская, или казацкая, хорография (1770-е гг.) // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век / Сост. И.В. Ерофеева. Т. IV. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 368 с.

3 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. 2-е изд., доп. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 210 с.

4 Спасский Г.И. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды // История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 1. – Алматы: LEM, 2011. – С. 12–71.

5 О подданстве тургутов // Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. Пер. с кит. мон. Иакинфом (Бичуриным). – Ч. II. – СПб.: в Тип. Карла Крайя, 1829. – С. 186–194.

6 Записки Генерал-Майора Броневского о Киргиз-Кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. 1830. № 124. С. 194–285.

7 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

8 Валиханов Ч.Ч. Путевой журнал поездки на Восток Н.И. Любимова. 1845 года // Собрание сочинений в 5 томах. Т. 4. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энциклопедии, 1985. – С. 278–326.

9 Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии // Собрание сочинений в 5 томах. Т. 3. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энциклопедии, 1985. – С. 325–357.

10 Валиханов Ч.Ч. Маршруты // Собрание сочинений в 5 томах. – Т. 2. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энциклопедии, 1985. – С. 327–338.

11 Валиханов Ч.Ч. Родословное древо казахских ханов и султанов // Собрание сочинений в 5 томах. Т. 4. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энциклопедии, 1985. – С. 173–177.

12 Материалы для географии и статистики России. Область сибирских киргизов. Составил Генерального штаба подполковник Красовский. СПб.: Тип. Траншеля; Тип. Ретгера и Шнейдера, 1868. Ч. 1. 470 с.; Ч. 2. 464 с.

13 Земляничин И. Исторический очерк Семипалатинска и его торговли // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. IV. – СПб.: Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1876. – 81 с.

14 Риттер К. Землеведение Азии. Т. 4. География стран входящих в состав России или пограничных с нею. – СПб.: В тип. В. Безобразова и Комп., 1877. – 695 с.

15 Никитин В.П. Исторический очерк Семипалатинской области // Памятная книжка Семипалатинской области на 1897 г. – Семипалатинск: Тип. Семип. Обл. Правления, 1897. – С. 131–171.

16 Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. 16. – Оренбург, 1901. – С. 125–272.

17 Зобнин Ф.К. К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в киргизской степи // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год. Вып. VI. – Семипалатинск: Тип. Семип. Обл. Правления, 1901. – С. 1–99.

18 Коншин Н.Я. Материалы для истории Степного края. IV. Заметка о киргизских родах и султанах в Каркаралинском крае // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год. Вып. VI. Семипалатинск: Тип. Семип. Обл. Правления, 1901. 1–54 с.

19 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. Т. VI. – СПб.: Тип. тов-ва «Общественная польза», 1905.

20 Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 с.

21 Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX в. – М.: АН СССР, 1960. – 456 с.

22 Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1976. – 371 с.

23 Басин В.Я. Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века // Казахстан в XV–XVIII веках (Вопросы социально-политической истории). Сборник статей. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1969. – С. 5–145.

24 Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI–XVIII в.: (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1971. – 276 с.

25 История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. III. Присоединение Казахстана к России. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1979. – 544 с.

26 Чимитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII–XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – 86 с.

27 Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1979. – 311 с.

28 Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 279 с.

29 Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). – Новосибирск: Наука, 1983. – 128 с.

30 Касымбаев Ж.К. Под надежную защиту России. – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – 136 с.

3. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1988. – 144 с.

32 Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.

33 Моисеев В.А. К вопросу об ойрато-казахских отношениях в 30–40-х гг. XVIII в. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1983. – С. 177–191.

34 Халид Құрбанғали. Тауарих хамса (Бес тарих) / Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

35 Хафизова К.Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии XIV–XIX вв. – Алматы: Ғылым, 1995. – 288 с.

36 Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX в. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. – Алматы: Фонд-Сорос Казахстан, 1997. – С. 46–144.

37 Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). – Алматы: Аркаим, 2001. – 152 с.

38 Артықбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов. – Алматы: Ғылым, 2001. – 204 с.

39 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 3. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 768 с.

40 Тайшыбай 3.С. Қазақтың ханы – Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі: Ғылыми басылым. Т. 2. – Алматы: «Ел шежіре» ҚҚ, 2011. – 640 б.

41 Насенов Б. Әбілхайыр хан. 1-тарауы. – Алматы-Новосибирск, 2011. – 832 б.

42 Арман Қият. Барақ сұлтан әулеті. Төрелер шежіресі: көп томдық. Т. 2. – Алматы: «Ел шежіре», 2013. – 364 б.

43 Ахметов А.Қ. Әбілмәмбет хан әулеті. Хан-сұлтандар шежіресі: Зерттеу. «Көптомдық» II-томы. Т. 2. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020. – 400 б.

44 Хафизова К.Ш. Казахская стратегия Цинской империи. – Алматы: ИД «Таймас», 2007. – 104 с.

45 Хафизова К. Последние годы жизни хана Абулмамбета (25.03.2015) // Мысль. URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/5648>

46 Хафизова К. Международные связи Вали хана // Мысль. 2015. № 7. С. 63–76.

47 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 476 с.

48 Байдаров Е.У. Казахско-китайские отношения во второй половине XVIII – первой половине XIX в.: исторический обзор // Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII–XIX вв.: Сб. науч. трудов междунар. семинара. – М.: ООО «ОнтоПринт», 2019. – С. 237–252.

49 Кабульдинов З.Е. Султанмамат: государственный деятель, дипломат и батыр. – Алматы: Литера-М, 2018. – 304 с.

50 Кабульдинов З.Е. Абылай хан и Россия. – Алматы: Малияр, 2023. – 296 с.

51 Кабульдинов З. Попытки смещения царизмом Абылай хана и Султанмамата // Казак тарихы. 2018. № 8 (165). С. 32–34.

52 Кабульдинов З.Е. Султанмамат и Абылай: особенности взаимоотношений в условиях колониальной экспансии Российской империи (23.12.2020) // Ulagat. URL: <https://ulagat.com/2020/12/23/султанмамат-и-абылай-особенности-вза/>

53 Тепкеев В.Т., Кабульдинов З.Е. Калмыцко-казахские отношения в период откочевки калмыков из России в Китай в 1771 г. // Oriental Studies. 2023. Т. 16. № 4. С. 756–768.

54 Кабульдинов З.Е., Абдулина А.Т., Морякова М.Т., Досымбетов Н.А. Развитие сенокосения и земледелия у казахов в XVIII – начале XX вв. // Bylye Gody. 2023. № 18 (4). С. 1652–1662.

55 Артыкбаев Ж. Абылай хан. – Нур-Султан: Фолиант, 2019. – 400 с.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РОЛИ И ЗНАЧЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ КАЗАХОВ МЛАДШЕГО ЖУЗА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Шотанова Г.А.,

*Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
к.и.н., ассоц. профессор.*

*г. Алматы
galia8.09@mail.ru*

В контексте становления национальной историографии Казахстана процесс конструирования исторического нарратива оказывается тесно связанным с политической и идеологической конъюнктурой, особенно в периоды кризиса идентичности и усиления общественно-политических трансформаций, что особенно отчетливо проявилось в последние десятилетия. В условиях растущей геополитической напряженности и пересмотра исторических связей возрастает значимость объективного, критического анализа исторических отношений между казахской степью и Российской империей. Эти обстоятельства напрямую воздействуют на научное сообщество, в частности на исследователей, занимающихся историографией как инструментом формирования национального самосознания и интеллектуального запроса современного общества.

Современное осмысление национальной идентичности формирует своеобразную интеллектуальную оболочку, в рамках которой реконструируются образы национальных лидеров, превращающиеся в знаковые символы политической истории. В условиях, когда историческое знание используется как инструмент политической легитимации и мобилизации, возникает острая необходимость в критическом подходе к существующим нарративам.

В этом контексте особое значение приобретает обращение к фигурам политических лидеров Младшего жуза, чья деятельность разворачивалась в условиях расширяющегося имперского присутствия в регионе. Прослеживание того, как формировались их образы в историографической традиции, позволяет понять, каким образом эти исторические деятели представлялись в политическом и культурном контексте. Концепт «лидерства» в этом контексте рассматривается как сложный феномен, не ограничивающийся формальным наличием власти, а предполагающий наличие харизматических качеств, способности влиять на общественные процессы,

мобилизовывать ресурсы и направлять развитие социума. В современном научном дискурсе понятие политического лидера охватывает как институциональные, так и символические аспекты власти. Изучение политического лидерства в исторической перспективе позволяет выявить механизмы принятия решений, особенности взаимодействия с внешнеполитическими субъектами, а также определить влияние личности лидера на ход исторических событий.

Изучение лидерских качеств и политических стратегий деятелей казахской истории, таких как Абулхаир-хан, Аблай-хан и Кенесары-хан, позволяет понять, как их личные качества и исторические обстоятельства формировали историю Казахстана. Лидерство, понимается как сложный и многогранный феномен, определяющий не только траекторию развития общества, но и формирование его ценностей и идентичности.

В XX веке технологии формирования имиджа политического лидера достигли кульминации. Американские ученые середины XX века представили концепции политического лидерства, основанные на изучении механизмов манипулирования сознанием и поведением индивидуумов. В этой связи, ряд авторов, как Е.В. Егорова, В.Г. Зазыкин, и другие, в своих работах ориентируются на изучении имиджа политических деятелей при анализе феномена лидерства.

Социальное влияние следует рассматривать как динамичный процесс. В этой связи были изучены научные теории В. Стоуна, П. Таранцева, П. Бурдые, Г. Лассуэлла, Ч. Мериама, Б. Скиннера и других ученых. Философское осмысление образа лидеров прослеживается в трудах Плутарха, Геродота и Тита, подчеркивавших выдающиеся способности политических лидеров, представляя идеализированные образы и давая рекомендации по достижению таковых.

Проблема изучения трудов и биографий представителей казахской региональной администрации не получила должного освещения в казахской историографии. Исключение составляют работы Э.А. Масанова, Н.Э. Масанова, Н. Ивлева, И.В. Ерофеевой и В.З. Галиева, рассматривающие деятельность первых казахских чиновников и краеведов.

Для выявления исторических реалий были проанализированы научные подходы А. Савельева, А. Рибера, Дж. Хостинг, Дж. Бербанк, Д. Рэнсел и С.Г. Агаджанова.

Теоретико-методологические принципы и историографические подходы дореволюционного периода отражали политические и стратегические цели Российской империи. Всестороннее изучение национальных окраин, включая Казахские степи, рассматривалось как прерогатива русской науки. Тема присоединения Младшего жуза к России позиционировалась как центральная практическая во всех работах того времени. Информация об истории и культуре Великой степи, а также сведения о событиях и деятельности исторических личностей Младшего жуза, представлены в трудах дореволюционных авторов и в современной российской историографии. В данных трудах впервые рассматривались вопросы истории, культуры и быта казахов. Авторы дореволюционного периода часто отмечали значимость генеалогического родства для кочевого социума, а также влияние родовых начальников на повседневную жизнь казахов, что, в свою очередь, оказывало влияние на восприятие образа степного правителя. Важной особенностью дореволюционной историографии является тот факт, что многие ее представители являлись чиновниками или офицерами в местной администрации, что повышает источниковую ценность этих работ, несмотря на их неполную объективность.

Тесные контакты с Россией и соседство с кочевыми народами привели к неизбежному процессу. Событие, оказавшее переломное воздействие на траекторию казахской государственности, потребовало переосмысления стратегий управления, отразившись на политических портретах деятелей эпохи, в особенности представителей степной знати. В ряде работ отечественных ученых, мы можем наблюдать, что «методы ведения переговоров с Российской империей и её чиновниками оказали глубокое воздействие на политическое и социальное

положение казахского общества» [1]. Колонизация казахского края Российской империей - сложный и противоречивый период в истории казахского народа, значение которого заключается в трансформации региона в периферию соседнего государственного образования.

Историография эпохи вхождения казахских степей в Российскую империю и последовавшей колонизации обширна, но характеризуется противоречивыми интерпретациями. Анализ данной проблематики требует учета политической нестабильности и кризиса в традиционном казахском обществе, которые являлись следствием как колониальной экспансии, так и общих тенденций кризиса кочевого мира. В связи с этим, необходимо сосредоточить внимание на комплексном анализе факторов, спровоцировавших политический кризис в Младшем жузе, а также на исследовании обстоятельств вхождения Казахстана в состав Российской империи. Особый интерес представляют политические фигуры Абулхаир-хана, стремившегося к разрешению политической ситуации в казахских степях и возвращению исконных земель, а также образы Арынгазы и Ширгазы, чья деятельность до сих пор вызывает научные дискуссии.

В данном контексте представляется необходимым критическое переосмысление устоявшихся историографических штампов, характерных для дореволюционного этапа российской науки. Так, А.Л. Перфильев, анализируя труды первой половины XIX века, обращает внимание на устойчивую тенденцию интерпретировать межродовые противоречия в Казахской степи через призму негативных обобщений, отражавших представления о «стихийности» и «непредсказуемости» кочевого общества. Подобные объяснительные модели, часто основанные на ограниченном эмпирическом материале и культурных стереотипах своего времени, способствовали формированию упрощённого образа казахского социума.

Важно подчеркнуть, что подобные характеристики не отражают объективную картину исторических реалий и не могут интерпретироваться как устойчивые этнические черты. Скорее, они являются отражением специфики социально-экономической структуры кочевого мира, особенностей природно-географической среды и форм управления, адаптированных к условиям мобильного общества. Объективная оценка политических процессов в Младшем жузе требует отказа от редукционизма и перехода к комплексному анализу факторов, обусловивших внутреннюю динамику степных сообществ в условиях трансформационного давления со стороны имперских структур.

Особое значение имеют деловые переписки потомков Джангира Букеева с оренбургской администрацией, хранящаяся в Российском государственном историческом архиве (Санкт-Петербург). Эти материалы содержат сведения о строительстве резиденции для хана Джангира Букеева (1803/1804–1845) в 1825–1828 гг. за счёт средств Государственного казначейства, что свидетельствует о попытках российской администрации институционализировать власть хана в рамках имперской административной модели. После его смерти в 1845 году управление ордой было передано Временному совету, что стало важным этапом демонтажа ханской власти. Неудачные попытки потомков Джангира вернуть родовые постройки в личное пользование позволяют проследить, как происходил переход от символического признания власти степной знати к фактическому ограничению её прав и влияния в условиях колониальной трансформации. Особый интерес представляют судьбы сыновей Джангира – Сахиб-Гирея Чингиса и Хаджи Губайдуллы Джангир-оглы, которые заняли высокие посты на российской службе. Это отражает двойственность положения казахской аристократии, интегрированной в имперскую систему, но утратившей значительную часть прежней автономии.

В то же время дореволюционная историография, несмотря на наличие ярко выраженной идеологической направленности, не всегда служила инструментом безоговорочной апологии имперской политики. Ряд исследователей акцентировал внимание на проблемах в управлении казахскими степями, указывая как на

стратегические просчёты центральных властей, так и на неэффективность решений, принимаемых на местах. Существенный вклад в это направление внёс А.И. Добросмыслов, который, опираясь на материалы Оренбургской пограничной комиссии, предпринял попытку более объективного осмысления межродовых конфликтов и их структурных причин. В числе его заслуг представляется, исследование политики и подходов в методах управления председателем ОПК Г.Ф. Генса, якобы «направленной на стабилизацию внутривосточной ситуации в регионе путём примирения казахских родов в 1830–1840-е годы» [2].

Так, в совокупности представленные источники и исследования позволяют воссоздать цельную картину трансформации власти в Младшем жузе в условиях нарастающего давления со стороны имперских структур. Судьбы политических деятелей, таких как Джангир-хан и его наследники, становятся показательными примерами адаптации степной элиты к новой административной реальности. Параллельно, деятельность российских администраторов, таких как Г.Ф. Генс, демонстрирует попытки переосмысления инструментов управления колониальной периферией. Эти процессы необходимо рассматривать в контексте утраты суверенных механизмов политического регулирования, изменения правового статуса знати и формирования новых, гибридных форм власти, в которых символическая легитимация сочеталась с жёстким административным контролем.

Вклад российской науки в воссоздание истории Казахстана весьма значителен. Именно исследование дореволюционного периода послужило фундаментом для первых советских исследователей. В начале XX века начинают свою работу представители казахской интеллектуальной элиты, получившие российское образование. Расцвет их научного творчества пришелся на 1920 – 1930-е гг., когда предпринимаются первые попытки написания обобщающих работ по истории собственного народа.

Учитывая вышеупомянутые особенности, влияние советской идеологии и современные тенденции в изучении отдельных этапов исторического процесса, в 2022 году был завершён научный исследовательский проект **«Политические портреты лидеров Младшего жуза в XVIII – I половины XIX веков в отечественной и зарубежной историографии»**. Проект был направлен на определение объективной картины исторических событий и оценку деятельности политических лидеров Младшего жуза в сложный, кризисный период истории, с учетом политических, социально-экономических, этнических и межжуровых отношений.

Настоящее исследование отличается комплексным изучением известных материалов и анализом отечественной и зарубежной историографии, а также направлена на комплексное изучение ранее известных материалов, а также на анализе отечественной и зарубежной историографии. В отличие от аналогичных работ в Казахстане, оно ориентировано на выявление различных интерпретаций и перспектив в освещении исторических событий.

Отличительной особенностью современной историографической ситуации в Казахстане является существование двух научных направлений в освещении ключевых событий исторического развития Казахстана. Одними из основных тем обоих историографических течений стали проблемы присоединения Казахстана к России, политика имперского правительства в отношении колониальной окраины.

В западной историографии проблемы казахских султанов, правителей и управителей, а также отношения к ним российских властей практически не затрагивались: в центре внимания исследователей были общие вопросы колониальной политики России в Центральной Азии. В работах Е. Бэкон, А. Хадсона, Дж. Дакшлейгера, М. Олкотт основной акцент сделан на идеализации и романтизации доколониального прошлого казахов и на доказательстве негативных последствий присоединения Казахстана к России.

Таким образом, исследование политических портретов лидеров Младшего жуза

в контексте вхождения Казахстана в состав России представляет собой актуальную задачу, требующую критического переосмысления историографических традиций и выявления различных интерпретаций, как в казахской, так и в российской и западной науке. Только такой подход позволит создать объективную картину исторического прошлого и избежать политической ангажированности при формировании национальной идентичности. Антропологический анализ властной коммуникации позволит охарактеризовать роль личностного фактора в организации властной коммуникации при реализации модернизационных процессов. Например, реализация имперской политики фронтальной модернизации в изучаемом регионе в XVIII – начале XIX века.

Годами ранее, исследовательская группа вышеупомянутого проекта по изучению «роли политических лидеров Младшего жуза», провела комплексное изучение политических процессов и факторов сквозь призму роли личности в истории [3]. В этой связи системно исследовались персональные характеристики ключевых региональных руководителей как со стороны российской администрации, так и со стороны правителей Казахской степи и ханств Средней Азии.

В основу исследования были положены общепринятые научные методы и приемы. Учитывая характер работы, связанный с изучением большого объема фактологического материала, извлеченного из архивных документов, основными методами исследования стали историко-критический, историко-сопоставительный и количественный анализ. В процессе были использованы описательный метод и приемы построения исторического портрета.

Особого внимания заслуживает противоречивая позиция правителей Казахстана и ханств Средней Азии, которым приходилось поддерживать официальную политику российских властей и одновременно демонстрировать защиту интересов своих подданных, их традиций и ценностей [4]. Относительно этого же момента, некоторые исследователи считают, что центральноазиатские правители, будучи у власти проводили консервативную политику [5], сохраняя традиционные институты и отстаивая приоритет ислама [6].

Таким образом, взаимодействие между имперской администрацией и казахскими правителями способствовало установлению специфической модели личных и политических отношений, оказывавших заметное влияние на процессы управления в регионе. Историографические источники свидетельствуют о том, что первые попытки описания биографий представителей степной аристократии относятся к XIX веку и во многом отражают взгляды авторов, тесно связанных с административной практикой Российской империи. В советский период изучение политической истории казахских ханов и султанов нередко сталкивалось с идеологическими ограничениями, что сказывалось на характере интерпретаций и тематических акцентах. В постсоветское время наблюдается активизация интереса к этой теме: значительно расширился круг исследуемых персоналий, появилось множество работ, посвященных казахским правителям, сыгравшим ключевую роль в истории региона и в системе взаимоотношений с имперской властью.

Список источников и использованной литературы

1. Избасарова Г.Б. Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. № 4. Москва, 2018. – 484 с.
2. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. В 3-х томах. - Тверь, 1900–1902. – 524 с.
3. Политические портреты лидеров Младшего жуза в XVIII – I половины XIX веков в отечественной и зарубежной историографии. Коллективная монография [Ахмет А.К., Джумагалиева К.В. и др.]. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2022. – 300 с.
4. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг.: Сборник исторических документов в 2-х томах / И.В. Ерофеева. Т. 2. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – С. 7-9.
5. Почекаева Ю.В. Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии: XVIII – начало XX в. № 12. Издательство: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». – М., 2017. – 384 с.
6. Кэмпбелл Я. Знание и окраины империи: казахские посредники и российское управление в степи 1731-1917. – СПб., 2022. – 391 с.

4– СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ТАРИХЫ HISTORY OF ETHNO-DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN ИСТОРИЯ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕТСКИХ ДОМОВ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1940-Е ГОДЫ: ОПЫТ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ

Абдрахманова К.К.,

*Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова,
к.и.н., ассоциированный профессор.
г. Караганда, kimbat_abd@mail.ru*

1940-е годы XX века характеризуются как один из наиболее трагических периодов отечественной истории: война привела к миллионам человеческих потерь, породив волну сиротства, а послевоенная разруха усугубила социальные проблемы.

В центре внимания данной статьи находится повседневная жизнь воспитанников детских домов Карагандинской области. Основное внимание уделяется вопросам снабжения и питания. Объект исследования составляют детские дома и дети/подростки, оставшиеся без семьи вследствие голода, депортаций, раскулачивания, репрессий, арестов или смерти родителей.

Необходимо отметить, что на протяжении 1940-х годов на территории области функционировало сначала 4, затем 6 детских домов. В частности, это Компанейский, Осакаровский №5, Осакаровский №9, Каркаралинский детские дома. Из-за начала войны и массовой эвакуации, осенью 1941 г. были открыты еще 2 временных детских дома. Итого, в конце 1941 г. в обозначенных 6 детских домах содержалось 1826 детей [1, л.22], тогда как в марте 1941 г. на балансе 4 детских домов области числилось 1237 детей. Как мы видим, с марта по ноябрь 1941 г. численность детей в детских домах области возросла в 1,5 раза. Основная причина роста численности контингента в детских домах за указанный период была связана с началом Великой Отечественной войны. В 1944 г. по области числилось 4 детских дома с общим контингентом 1359 человек. Возрастная структура представляла собой: дети от 3 до 7 лет – 312 человек (22,9%), от 8 до 13 лет – 821 человек (60,4 %), от 14 лет и старше – 226 человек (16,6%). Этническая структура собой представляла: русские – 606 детей (44,5%), казахи – 44 (3,2%), украинцы – 121 (8,9%), евреи – 21 (1,5%), немцы – 170 (12,5%), чеченцы – 194 (14,2%), прочие – 203 (14,9%) [2, л.75]. В целом за период с 1941 по 1949 гг. контингент воспитанников в детских домах возрос с 1237 детей до 1934 детей, или в 1,6 раза. Особенно, было много детей дошкольного возраста, поступавших из детских яслей области, дома малютки Карлага, детприемников МВД [3, л.48]. Следует отметить, что практически во всех детских домах положенный лимит был переполнен: в Компанейском детском доме в 1,3 раза, в Осакаровском детском доме п.№5 в 1,7 раза, в Осакаровском детском доме п.№9 в 1,5 раза, в Каркаралинском детском доме в 1,5 раза, в детском доме Нового города в 1,6 раза. В целом по области количество воспитанников превышала лимит в 1,4 раза [4, л.306].

Положение и условия проживания воспитанников в детских домах в 1940-е гг. было тяжелым, особенно остро стоял вопрос по снабжению и питанию. Советскими властями неоднократно поднимался вопрос по данному поводу. К примеру, 1 сентября

1943 г. было принято Постановление СНК СССР «Об улучшении и работы детских домов» [5, с.390-391]. Согласно данному Постановлению областные и краевые исполкомы и СНК автономных и союзных республик обязаны были принять меры к немедленному устранению скученности детей, оборудованию детских домов кроватями, мебелью, культ инвентарем, кухонной и столовой посудой. Наркомторг СССР в централизованном порядке обязан был выделить фонды продуктов питания и промтоваров для детских домов и интернатов. Наркомпищепром СССР, НКРыбпром СССР, НКМясомолпром СССР, Центросоюз, НКТекстиль и Наркомлегпром СССР должны были обеспечить продовольственными и промышленными товарами детские дома и интернаты. Наркомздрав СССР – организовать постоянное медико-санитарное обслуживание детских домов и интернатов и т.д.

Однако, как показали архивные документы 1940-х гг., положение воспитанников детских домов оставалось на том же уровне. Детские дома испытывали дефицит в одежде, жестком и мягком инвентаре. Согласно справки инспектора ОблОНО Сезоненко «О состоянии детских домов в Карагандинской области» на январь 1942 г. из одежды требовалось 730 шт. пальто, 750 шт. брюк, 835 пар белья для девочек, 829 шт. платьев, 852 шт. рубашек, 859 пар белья для мальчиков [6, л.42]. Если говорить конкретно по детским домам области, то в 1942 г. одежда воспитанников Каркаралинского детского дома была изношенной, обеспеченность обувью составляла всего 50%. Пальто и фуфайки имели не более 20% годности [6, л.113]. Обмундирование в Осакаровском детском доме п.№5 также было недостаточным. Особенно была острая нехватка белья для мальчиков, чулков, носков, зимнего пальто, обуви. Из-за отсутствия ниток невозможно было ремонтировать и реставрировать старую одежду и обувь. Несмотря на то, что детдом был в состоянии силами воспитанников сам себя обеспечить чулками и носками путем вязанья, но из-за отсутствия сырья (ваты, шерсти, ниток) данная работа не проводилась [7, л.38].

Усугубилась ситуация в детских домах в 1943 г. К примеру, не доставало 780 одеял, 783 матрацев, 678 простыней, 1215 полотенец [6, л.88]. На 5 детских домов области с контингентом 1561 детей требовалось 1507 пальто (96,5%), 925 белья для мальчиков (59%), 971 белья для девочек (62%), 1237 платья для девочек (79%), 881 верхнего белья для мальчиков (56%), 886 теплых платков (57% платков), 600 шапок (38%) и т.д. То есть, согласно статистики, воспитанники Карагандинских детских домов были полураздетые, а имеющаяся одежда была в ужасном состоянии [6, л.159].

Жестким инвентарем и посудой детдома были обеспечены не полностью. Катастрофическая ситуация была с мягким инвентарем. Например, интернат для глухонемых Майкудука испытывал недостаток кроватей, тумбочек, табуреток, стульев. В столовой не хватало посуды, кухонных столов [6, л.56]. Из акта Осакаровского детского дома №5 за 1943 г. следовало: «Кроватей, тумбочек, стульев в детдоме есть достаточное количество. Совершенно не хватает матрацев, одеял, простынь, полотенец. Из-за недостачи матрацев и одеял 120 воспитанников спят по двоя на одной кровати. В столовой столов, стульев и посуды имеется достаточное количество. Однако, из-за неорганизованности дежурного воспитателя и работников кухни, часто дети едят без ложек» [6, л.39]. Обследование Компанейского детского дома показало, что были проблемы с наличием нательного и постельного белья, изношенность которого составляло более 50 %. [6, л.63] и т.д. В Каркаралинском детском доме не хватало столовой и кухонной посуды. Например, на 77 детей было всего 12 глиняных мисок, из-за чего детей в столовой кормили в несколько приемов [6, л.117].

В 1945 г. из справки «О работе детских домов Карагандинской области по состоянию на 1 марта 1945 г.» следовало, что детдома совершенно не имели эмалированной посуды, такой как чайники, кастрюли, ведра. Из-за того, что не было тарелок и стаканов, детям приходилось есть из глиняных мисок и деревянными ложками. Детям дошкольного возраста носили пищу из столового общепита в деревянных ведрах. Зимой дети дошкольного возраста в столовую не ходили. По мнению автора отчетной справки, такое положение в детдомах создано в результате

того, что детдома в течение нескольких лет недостаточно пополнялись промтоварами, в то время как движение воспитанников было в разы больше [8, л.69].

В отчетных документах за 1946-1947 гг. можно отследить аналогичные проблемы: «Из-за недостаточного количества кроватей и постельных принадлежностей более 600 воспитанников спят по двоя на одной кровати. Недостаточно обеспечены детские дома ведрами, тазами, рукомойниками. Майкудукский детский дом совершенно не обеспечен столовой посудой. 600 воспитанников детских домов не имеют верхней зимней одежды и головных уборов» [9, л.127-128].

О тяжелом положении детей свидетельствовал и их внешний вид. Так, в отчетной справке за 1943 г. инспектором ОблОНО было дано внешнее описание воспитанника детского дома: «пальто рванное, нет пуговиц, у многих ребят грязные уши и руки» [6, л.44]. Внешнее описание воспитанников Каркаралинского детдома за 1949 г.: «растрепанная шапка, бушлат на заплатках, не по росту велик, валенки разбитые и худые» [10, л.10]. Эти описания свидетельствуют, что положение детей как в годы войны, так и после было нелегкое.

Таким образом, на протяжении 1940-х гг. воспитанники детских домов остро нуждались в одежде. Государственные власти не могли создать элементарных условия для проживания и обеспечить детские дома мягким и жестким инвентарем. В следствии этого, детям было не на чем спать, сидеть, есть и нечего одевать.

Не лучшее положение было характерно в структуре организации и качестве питания. В 1942 г. организация питания обеспечивалась за счет самозаготовок мяса, жиров, крупы и зерна. В конце 1942 г. самозаготовки были строго запрещены и питание резко ухудшилось. Колхозы и райсоветы никакой помощи не оказывали. Детским домам приходилось выходить из тяжелой продовольственной ситуации за счет собственных подсобных хозяйств. На балансе четырех детских домов числилось лошадей – 81, КРС – 305, свиней – 104, овец и коз – 644. По посевным результатам было собрано картофеля – 114 тонн, пшеницы – 26 тонн, ячменя – 11,8 тонн, овес – 11,5 тонн, просо – 5,7 тонн, бахчевые культуры – 13,5 тонн [6, л.43]. Следует отметить, что для Компанейского и Каркарлинского детских домов подсобные хозяйства стали основной базой по улучшению питания, чего нельзя было сказать по двум Осакаровским детским домам.

К сожалению, бывали случаи, когда государством в полном объеме выделялись деньги на закупку продуктов питания, но детский дом их не мог закупить из-за отсутствия самих продуктов, то есть имелись деньги, но не было продуктов. Например, согласно сметы в 1942 г. для Майкудукского детского дома на приобретение продуктов питания было отпущено 137800 руб., израсходовано 96273 руб. Оставшиеся 41527 руб. были не израсходованы в виду отсутствия должного количества продуктов [6, л.56].

В 1940-е годы питание было скудным, однообразным и не полноценным. Из-за постоянных перебоев в Горторготделе и Облторге детские дома не дополучали продукты питания. Из справки школьного инспектора Сталинского РайОНО товарища Тянь следовало, что Майкудукский детский дом в 1942 г. в IV квартале приобрел: муки – 228 кг., вермишели – 60 кг., крупы – 295 кг., масла сливочного – 22 кг., масла растительного – 63 кг., пряников – 567 кг., конфет – 30 кг., мяса – 83 кг., колбасы – 8 кг. продуктов [6, л.56]. Тогда как из справки инспектора ОблОНО Скоробогатого следовало, что Майкудукская школа интернат из положенных 295 кг крупы получила всего 170 кг., из занаряженных 125 кг макарон совсем ничего не получили. Также не были выданы запланированные жиры, конфеты и кондитерские изделия [6, л.186 об]. То есть, данные материалы свидетельствуют, что по документам перечень продуктов, получаемый детскими домами, был намного шире, тогда как по факту не все продукты поступали в полном объеме.

В двух Осакаровских детских домах вместо хлеба выдали пшеницу, которую потом пришлось не только перемалывать за счет собственного горючего, но и выпекать в колхозе, отдав свои запасы топлива. В апреле 1943 г. 900 детей Осакаровских детских домов целый месяц сидели без хлеба [6, л.186 об].

В целом питание было однообразным ввиду отсутствия необходимого ассортимента продуктов (чая, сахара, жиров, яиц, кондитерских изделий и т.д.). В день проверки воспитанники Осакаровского детского дома п. №5 имели следующее меню: завтрак (суп лапша и 250 г хлеба), обед (щи с мясом, тушеный картофель, 300 г хлеба), ужин (пшенная каша, 250 г хлеба) [7, л.38]. Но, следует отметить, что сотрудники детских домов в день проверки всегда старались для «показухи» сделать что-то вкусное. И этот механизм был везде. Вспоминает Волынская А.В. «Пришла как-то комиссия, и всем накладывают полные миски винегрета. Спрашивают: «Вкусно? Довольны?» – «Да!» Комиссия уходит, официантка кричит: «Еще три смены не ели!» – и вываливает остатки [еды] из мисок в ведро» [11].

Не изменилась ситуация и в 1944 г. В детдом п.№5 было завезено вместо хлеба 2 тонны зерна, 4 тонны пшеницы и 0,6 тонны черного ячменя. В июне 1944 г. вместо хлеба детдом получил только ячмень, поэтому дети ели черный ячменный хлеб [7, л.38].

Весьма казусная ситуация сложилась в июне 1943 г. в Майкудукском интернате для глухонемых. Комиссией было обнаружено, что из продуктов питания в наличии был только хлеб, и детям было нечего есть [6, л.188]. Тогда как по документам сотрудниками интерната было расписано следующее меню, по которому, якобы, дети питались:

1 июня: завтрак – суп рисовый, заправленным маслом

обед – суп рассольник, отварное мясо

ужин – кислое молоко с белым хлебом

4 июня: завтрак – зеленый лук со сметаной, хлеб с маслом и чай

обед – суп-лапша, чай и хлеб с вареньем

ужин – молоко с белым хлебом

10 июня: завтрак – ½ яйца и помидор, чай с молоком

обед – суп рассольник

ужин – чай с сахаром и хлеб с маслом [6, л.188 об].

То есть, этот факт еще раз подтверждает, что, во-первых, в детские дома продукты не поступали в полном объеме, во-вторых, сотрудникам детских учреждений приходилось заниматься фальсификацией документов, в-третьих, больше всего страдали дети, так как оставались голодными. И самое ужасное, дети были глухонемые, которые не могли никому ничего сказать и пожаловаться.

Аналогичная ситуация была и в Компанейском детском доме, который был обеспечен овощами всего на 2 месяца, остальными продуктами – на 1 месяц. Острый дефицит был по таким продуктам как: жиры, а также картофель – 20 тонн, капуста 5 тонн, огурцы – 2 тонны [6, л.63]. Неудовлетворительное питание было свойственно для Каркаралинского детского дома. Оно было здесь организовано в основном за счет продуктов из собственного подсобного хозяйства. В день проверки меню в детдоме из себя представляло: завтрак – 100 г хлеба и 0,5 л. айран; обед – 200 г хлеба и суп-лапша с мясом; ужин – 100 г хлеба и суп лапша с салом. Однако, со слов детей питались они в основном хлебом, картофелем и айраном [6, л.117]. Аналогично весьма скудным было меню у детей Компанейского детского дома: завтрак – винегрет или каша, пряники с чаем; обед – рассольник или борщ, чай; ужин – пшенную запеканку или суп-лапшу, чай [6, л.63 об].

Существенно недополучали продуктов питания воспитанники Осакаровских детских домов. В 1943 г. на контингент 900 человек на пять месяцев детские дома должны были получить 6750 кг мяса, 54000 шт. яиц, 540 кг сметаны, 40500 кг картофеля, 13500 кг сухих фруктов. Однако по факту эти продукты вообще не поступили в детские дома. Остальные продукты поступали в ограниченном количестве. Например, был получен наряд поставить 54000 л молока, а фактически детдома получили 2730 л молока; вместо 13500 кг овощей и 6750 кг круп детдома получили всего 2260 кг овощей и 2730 кг круп; вместо 67500 кг хлеба пришло 38968 кг, вместо 2250 кг сахара пришло 583 кг. Дети не получали творог, сыр, фрукты, сладости и т.д. [6, л.158]. В 1944 г. вместо 2475 кг мяса было получено только

603 кг, вместо 330 кг сыра-брынзы поставили 100 кг, а вместо 495 кг сметаны дали молоко. Из прописанных по наряду 825 кг. кондитизделий вообще ничего не пришло [7, л.187]. В 1947 г. только за сентябрь и октябрь месяцы Осакаровские детские дома не получили 9018 кг хлеба, 5384 кг крупы [12, л.172].

Из отчетов за 1949 г. следовало, что в Каркаралинском детдоме питание воспитанников было однообразное. По калорийности приготавливаемых блюд – норма выдерживалась, но ограниченный ассортимент блюд не позволял улучшить качество питания. Так, основным продуктом для детей являлась мука, а также мясо, которое выдавалось детям кусками в варенном виде, иногда по 250-300 г на одного ребенка. В детдоме совершенно отсутствовали сухофрукты, яйца, колбасы, консервы. На момент проверки детдом не имел риса, манки, масла. Из-за безответственности завхоза существенные запасы картофеля при первом морозе были испорчены и поэтому пришлось выкинуть более 4000 кг картофеля из-за непригодности [10, л.8]. В дошкольном детском доме города Караганды питание было однообразным – каша, картошка, супы. Молочных продуктов и сливочного масла не было [4, л.444]. Меню в Осакаровском детдоме п. № 5 состояло: завтрак – хлеб с маслом и чай, обед – щи, плов и чай, ужин – пирожок с капустой и молоко [4, л.516].

Таким образом, питание воспитанников детских домов было однообразным и низкокалорийным. Постоянные перебои с поставкой продуктов питания первой необходимости, а порой их отсутствие, приводило к тому, что дети голодали, или находились в полуголодном состоянии. Только благодаря наличию детдомовских подсобных хозяйств воспитанники заготавливали некоторые продуктовые запасы, позволявшие им не остаться голодными.

Таким образом, в 1940-е годы положение по снабжению и питанию воспитанников детских домов было тяжелым. К сожалению, область не была подготовлена к столь резкому увеличению детского контингента. В ежегодных отчетах и в актах по обследованию детских домов отмечалась острая нехватка одежды, обуви, белья, постельных принадлежностей, мебели. Не чем не лучше обстояло дело и с питанием детей. Рацион питания был однообразным. Из-за частных перебоев с поставками основных продуктов, сотрудникам детских домов приходилось экономить, а нередко и сами занимались хищением. Вследствие этого дети недоедали, выглядели истощенными, ослабленными и часто болели.

Список источников и использованной литературы

- 1 Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). Ф.469. Оп 2. Д.88., л.22
- 2 ГАКО. Ф.22. оп.1. Д.550, л.75
- 3 ГАКО. Ф.664. Оп.1. Д.35, л.48
- 4 ГАКО. Ф.664. Оп 1. Д.94., л.306
- 5 Дети ГУЛАГа. 1918-1956. Под ред. акад. А.Н. Яковлева. Сост. С.С. Виленский и др. М.: МФД, 2002 – 631 с.
- 6 ГАКО. Ф.1п. Оп 2. Д.500
- 7 ГАКО. Ф.379. Оп.1. Д.35
- 8 ГАКО. Ф.1п. Оп.2. Д.667
- 9 ГАКО. Ф.1п. Оп.2. Д.668
- 10 ГАКР. Ф.132. Оп.1. Д.6
- 11 Воспоминания Вольнской А.В. // Архив МИЛО «Возвращение» // <https://alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/55863>
- 12 ГАКО. Ф.1п. Оп. 1. Д.261

АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Жұмағұлов Б.С.,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті.

Алматы қ.

Сарсенов А.С.,

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ.

1941 ж. 22 маусымда Кеңес Одағына фашистік Германия армиясының шабуылы басталған кезден Қазақстан одақтас республика мәртебесінде соғысқа қатысқан болатын.

Қызыл Армия қатарына 1 млн. 500 мың адам қатысып, оның 600 мыңнан астамы соғыс даласында немесе түрлі жарақаттардан қайтыс болды. Майданның барлық жерінде қазақстандық жауынгерлер фашистермен батыл соғысып, ерлік пен патриотизмнің ғажайып үлгісін көрсетті. Ұлы Отан соғысы майданында көрсеткен ерлігі үшін Қазақстанның жүздеген мың жауынгерлері КСРО-ның әскери ордендерімен және медальдарымен марапатталған болатын, 500-ден астам адам Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Олардың ішінде 103 қазақ ұлтының өкілі бар. Әсіресе, қазақ қыздарының ерлігіне тоқталмасқа болмайды, олар – пулеметші М. Мәметова және мерген А. Молдағұлова болса, кейін олардың қатарына Атыраулық ұшқыш Х. Доспанова қосылды.

1941-1945 жылдары Атырау өңірінің азаматтары ерлік пен қаһармандықтың жоғары деңгейдегі үлгісін көрсетті. Бұл жылдары Отан қорғауға 42509 адам, оның ішінде Атырау қаласынан 11302 адам майданға аттанды. 1941 жылдың 1 шілдесінен қаладағы 16 мен 50 жастың арасындағы ер адамдар жаппай әскери іске үйретіліп, 12 тамызға дейін әскери дайындық курсынан 25668 адам өтті, оның 577-сі кіші медбике, телеграфист, радист және санинструктор болды. Жанат Нұғымашқызы дайындаған Атырау облысы тарихи-өлкетану мұражай қорының мәліметтері бойынша, соғыстың алғашқы екі жылында Атырауда 2789 атқыш, 1156 санитарлық дружина, 127 танк истребителі, 356 пулеметші, 156 медбике, 40 радист дайындалды. Ұлы Отан соғысының алғашқы күнінен елде және облыс еңбекшілері арасында жау шабуылынан құтылу қимылдарын баяндайтын митингтер өткізіліп, Отан қорғаушылар қатарына өз еркімен жазылу, жаппай әскерге аттану, майданға көмек жіберу орын алды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Атырау қаласына 2 госпиталь орналастырылды.

Көрнекті мемлекет қайраткері Саламат Мұқашев өзінің «Летопись города Атырау: 1640-2001» деген кітабында 1945 жылғы 1 шілдедегі мәлімет бойынша Гурьев облысынан 42 509 адамның соғысқа мобилизацияланғанын келтірген. Соғыс басталғанға дейін Қызыл Армия қатарында 178 мың қазақстандық болса, 1941 жылдың 19 мамырындағы мәлімет бойынша тек Гурьев облысының Маңғыстау ауданынан ғана армия қатарына 1080 бозбала алыныпты. Бұл дәйек «Тағызым. Маңғыстаулықтар Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.) атты жинақта көрсетілген. Ал, кейінгі толықтырылған мәліметтерде Гурьев облысынан майданға 50 509 адамның аттанғаны пысықталыпты.

Өндіріс орындары өнімдері соғыс жағдайына ыңғайланып шығарыла бастады. Қаладағы механикалық зауыт майданға қажетті снаряд гильзасын, патрон, мұнай өндірісіне арнап бұйымдар шығарды. Майданға аттанған азаматтарды жасөспірімдер, әйелдер, қарттар ауыстырды. 1941 жылдың 8 тамызында қаладағы өндіріс орындарында 113 әйел, балық өндірісінде 321 әйел жұмыс істеп, 606 әйел үйрену курстарына жіберілді. Ал қараша айында қаладағы өндіріс орындарында еңбек ететін әйелдердің саны 700-ге жетті. Шұғыл ұйымдастырылған курстарды бітірген әйелдер 1941 жылдың аяғында 2803 маманға айналды. Облыс еңбекшілерінің

арасында «қорғаныс қорын» жинақтауда үлкен белсендік танытты, әрбір мамандықа қарай қаражат жинау жүргізілді. Атыраулықтар «Қазақстан мұнайшысы», «Қазақстан балықшысы», «Қазақстан ұжымшаршысы» колоннасын жасақтауға көп қаражат жинады. Атырау балық консерві комбинаты қорғаныс қорына «Қазақстан балықшысы» танк құрылысына 30366 сом аударды. Сондай-ақ «Гурьев еңбекшілері» атты танк колоннасын жасақтау басталды. Мұны алғаш көтерген қаланың нан комбинаты мен мұнай өндірісінің жұмысшылары болды.

Атыраулықтар соғыстың барлық кезеңінде майданға көмегін аямады. Әсіресе, танк колонналары мен авиация эскадрильяларын жасауға қаражат жинауда халықтың Отанға деген патриоттық сезімі айқын көрінді. Миллиондаған жанның өмірін қиған осы қанды соғысқа аға ұрпақтың майдан даласына да, тылға да қосқан үлесі зор болды. Елдің тылында аса маңызды өнеркәсіптік база болған мұнайлы өлке – Гурьев облысының Қазақстанның бірден бір соғыс жағдайындағы өңірі болып белгіленуі көп жағдайды аңғартса керек. Облыс еңбеккерлері майданды Ембі мұнайының жанар-жағармайымен, Каспийдің балығымен үздіксіз қамтамасыз етіп отырды. Төрт жыл жауған оқ астында батырлықтың үлгісін танытып, ерлікпен күрескен ерлердің есімдері тарих беттеріне алтын әріппен жазылды. Олардың қатарында Кеңес Одағының Батырлары (Мұсаев Мұқат, Махорин Иван Федорович, Канцев Георгий Федорович, Афанасьев Александр Никифорович, Баймұханов Мұса, Сағұлов Қайырғали, Нысанбаев Боран, Елеуісов Жәнібек Ақатұлы); Даңқ орденінің иегерлері (Алипов Ғизат, Еркінов Шүкір Таңатарұлы, Шамин Гаврил Петрович, Польшин Евгений Михайлович, Қызылов Сақып); Халық Қаһарманы (Доспанова Хиуаз Қайырқызы) болды.

Сондай-ақ Қазақстаннан шыққан алғашқы флот адмиралы Лев Анатольевич Владимирский, сүңгуір қайыққа капитан болған тұңғыш қазақ, әскери-теңіз флотының 1-дәрежелі капитаны Қуанғали Ихаров, әскери ұшқыш, 389-әуе корпусы авиациялық эскадрилья командирі, майор Ермұхан Ідірісов, капитан, Ақтөбе қаласында ұйымдастырылған 101-қазақ атқыштар бригадасының миномет дивизионының комиссары, саяси жетекшісі Қисым Мырзағалиев, Мәскеу қаласын қорғаған жауынгерлердің бірі, Боздақ Нұралиев, қарапайым солдат Бимағамбет Қаметов, аға лейтенант Рақметолла Қараманов т.б. ерлігі кейінгі ұрпаққа үлгі болып қалатыны сөзсіз.

Хиуаз Доспановадан кейін Атырау облысынан әскери орденмен марапатталған бірнеше әйелдің бірі – Галина Никоновна Курлина еді. Ол Оңтүстік-Батыс майданы, 990 атқыштар полкі 230 атқыштар дивизиясында болып, ерен ерлігі үшін «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталған.

1943 жылдың 17 шілдесі мен 20 шілдесі аралығында Банновское және Богородничное селолары үшін болған шайқаста жаудың пулеметтері мен минометтері астында 30 жауынгер мен командирді қаруларымен ұрыс даласынан алып шықты. Екі рет жараланған ол ұрыс даласынан кетпей, жаралыларды таңуды жалғастырды, осылайша олардың өмірін сақтап қалды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында фашистік Германияны жеңуде халықтық қозғалыстардың тарихи маңызы ерекше болды. Солардың бірі «Халықтық қорғаныс қорын жасау» болды. Бұл халықтық қозғалыстың алдыңғы сапында болған коммунистер мен комсомолдар тек өздері емес, бүкіл халықты майданға көмек көрсету ісіне жұмылдырды.

Майданға ерікті түрде көмек көрсету жөніндегі халықтық қозғалыс бір ғана мақсатты – майдан мен тылдың бірлігін нығайту мен жауды талқандауды тездетуді көздеді. Қазақстан еңбекшілері соғыстың алғашқы күндерінен-ақ қорғаныс қорына өздерінің қаражаттарын, мемлекеттік заемдар, облигацияларын, алтын, күміс, қымбат бағалы заттарын өткізді [1, 123 б.].

Отан қорғау қорын жасап оны молайту жолындағы халықтың қолдауында шек болған жоқ. Бұл қорды кей жерлерде халық өзара «Отан сақтау қоры», «Жеңіс қоры» деп те атады. Мұның бәрі билік органдарының ұйтқысымен халықтың шынайы көңіл

– күйінен туған ұғым еді. Қорғаныс қорына қаржы жинау жұмысын жолға қойып, оның күннен күнге молая түсуіне жергілікті партия, кеңес ұйымдары тарапынан ерекше көңіл бөлінді [2, 154 б.].

Қорғаныс қорын жасаудың халықтық бастамасы алуан түрлі болды. Республикада «Кеңестік Қазақстан», «Қазақстан комсомолы», «Қазақстан колхозшысы», «Қазақстан әйелдері», «Қарағанды шахтері», «Қазақстан мұнайшысы», «Озат ғылым үшін» тағы басқа да танк колонналарын қолдау үшін қаржы жинау еркін және жүйелі сипат алды [3, 11 б.]. Бұл игілікті іске Гурьев (Атырау) облысы да белсене араласты. Отан қорғау қорына арнайы есеп ашылғаннан кейін мемлекеттік банк бөлімшелері еңбекшілердің жеке қаражатынан берген, ақшалай көмегін қабылдап ала бастады. Мұндай есеп ашылысымен-ақ ақша жинап, өздерінің алтын, күмістен соғылған зергерлік бұйымдарын тапсырды [4, 13 б.].

Қорғаныс қорына түсіп жатқан қаржы мөлшері мұқият есепке алынып, оның барысы айына үш рет (әрбір он күн сайын) баспасөз бетінде жарияланып тұрған [2, 156-157 пп.]. 1-кесте – Отан қорғау қорына Гурьев (Атырау) облысынан түскен қаржы мәліметі. (1941 ж. 21 желтоқсан) Облыс Түскен барлық ақша, (мың сом) Қымбат заттар, ақшалай құны, (мың сом) Шетел валютасы Алтын грамм Күміс грамм Платина грамм Мемлекеттік заем облигациясы (мың сом) Гурьев (Атырау) 2377 – 41 - 2746 Гурьев (Атырау) облысында салынып жатқан Мақат-Қосшағыл теміржол құрылысының бірінші бөлімінің жұмысшылары қорғаныс қорына 2 күндік жалақыларын аударған [6].

1942 жылы желтоқсанда Гурьев (Атырау) облысы Ескене мұнай кәсіпшілігі мен Мақат ауданы еңбекшілерінің ынтасы бойынша «Қазақстан мұнайшысы» танк колоннасын құруға қаржы жинау басталып, бірінші ұжым мүшелері колонна құру үшін 240286 сом, ақша жинаған [7, 13 б.].

Соғыстың алғашқы екі жылы ішінде ғана тек танк колоннасын жасау үшін Қазақстан халқы 500 млн. сомға жуық қаржы жинаған [2, 189 б.].

Халықтың қорғаныс қорына жолдаған ерікті жарналар күн сайын тұрақты өсіп жүйелік сипат алған. Бұл істің қанатын кеңейту үшін арнайы үгітшілер тобы құрылып ел ішін аралап, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізген. Барлық облыс орталықтарында үгіт курстарының арнайы жоспары жасақталып, үгітшілерді арнайы курстарда оқытып, тәжірибе алмасқан. Тек қана Гурьев (Атырау) облысы бойынша мұнай кәсіпшіліктері мен ұжымшарларда, аудан орталықтарында 43 үгітшілер курстары ұйымдастырылып, онда 1470 тыңдаушы теориялық және тәжірибелік білім алған. Үгітшілер курсының 58 %-дан астамы ауыл ұжымы мүшелері мен зейнеткерлер құрамынан жиналған [8].

Танк колоннасы мен самолет эскадрильясын жасақтау үшін 100 және 150 мың сом көлемінде қаржы аударған колхозшылар қатарында Гурьев (Атырау) облысы Новобогат ауданы «Қызыл балық» ұжымшарының төрағасы Б. Құрмашев, сол ауданның «Ракуша» колхозының төрағасы Ж. Наурызбаев т.б. болды [9]. Сонымен қатар, танк колоннасын жасақтауға Гурьев (Атырау) облысы Бақсай ауданы Павлов атындағы колхоздың төрағасы Константин Александрович Нам 1943 жылы 50 мың сом, 1944 жылы 100 мың сом берсе. [2, 184 б.], Гурьев (Атырау) облысы «Алғабас» балықшы ұжымшары партия ұйымының хатшысы Сағын Алпатанов 60 мың сомнан аударды [2, 184 б.].

1942 жылы 6 наурыздағы Гурьев (Атырау) облысы Таушық селосында майданға кеткен Қызыл Армия жауынгерлерінің отбасыларының тұрмыстық жағдайын тексерген комиссия мүшелерінің қысқаша хабарламасы бойынша 27, ақпанда 430 қызметкерлер мен жұмысшылар жасайтын № 2, 3 және 5 шахталар тексерілген. Тексеру барысында жұмысшылардың отбасыларының ауыр тұрмыстық жағдайлары анықталып, жекеленген Қызыл Армия отбасы мүшелеріне, ақшалай және заттай көмектер берілді [10, 70 б.].

Жұмысшылар комитеттеріне барлық Қызыл Армия отбасыларын есепке алып, оларға көңіл бөліп, қамқорлықтар жасау, совхоз басшылығының көмегімен тұрғын

үймен, отынмен қамтамасыз ету, еңбекке жарамды жанұя мүшелерін жұмысқа, балаларын бала-бақшаларына орналастыру міндеттелді [11].

1944 жылдың 1 шілдесінде Гурьев облыстық атқару комитеті қызметкерлерінің кәсіподақ ұйымы әскери қызметкерлердің отбасына көмек беру мақсатында құрылған қорға 2 күндік жалақыларын аударды. Қорға 2225 сом, ақша, 29 текше метр, ағаш, 47 метр мануфактура, 500 сомға әртүрлі тоқыма бұйымдары т.б. тұрмыстық қажетті заттар жиналып, 28 адамға тегін көмек берілді [12].

Соғыс жылдарында Гурьев (Атырау облысында) Отан үшін өз денсаулығынан айырылып, елге мүгедек болып келген жауынгерлерге-де қол үшін беріп қамқорлыққа алды. Соғыс мүгедектеріне ұн, май, кондитер өнімдері, картоп, аяқ киім, шаруашылық сабыны берілді. Бақша егуге жер, ақшалай көмек және зейнетақы төленді.

КСРО ХКК мен БКП (б) ОК-нің 1943 жылы 21 тамыздағы «Неміс басқыншыларынан азат етілген аудандардың шаруашылығын қалпына келтіру шаралары» қаулысы бойынша [13, 417 б.]. Қазақстан азат етілген аудандардың қалаларын, елді мекендерін қалпына келтіру жұмыстарын орындауда белсенділік танытып, КСРО республикалары арасында алғы шепте болды. Қазақстан облыстары 14 гвардиялық дивизиялар мен әскери бөлімдерін, неміс басқыншыларынан азат етілген 12 қаланы, 45 ауданды, 35 шахтаны өз қамқорлығына алды [14, 1 б.].

Аталған нысандар республиканың барлық облыстарына бөлінді. Оның ішінде Гурьев облысына 195 атқыштар дивизиясы, автоматшылар батальоның қамқорлыққа алды [15]. Тез арада облыстық атқару комитеттері азат етілген аудандарға көмек беру және шаруашылығын қалпына келтіру жөнінде арнайы қаулылар қабылдап, комиссиялар құрды. Гурьев облыстық партия комитетінің бюросы мен облыстық атқару комитетінің 1943 жылы 22 қазандағы (№ 136) қаулысына сәйкес Орлов облысына көмек беру мақсатында арнайы комиссия құрылды. Оның төрағасы – облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары А.Савостьянов, мүшелері – Ж. Камбаров, К. Төлебаев, Е. Жұмағалиев, С. Ротань, В. Наумов, Б. Струлевич тағайындалды. Осындай комиссиялар аудандар мен қалаларда, ауыл ұжымдарында да құрылды [15].

Азат етілген аудандаға ең алдымен ауыл шаруашылығының білікті мамандары жіберілді. Мәселен, Гурьев облысынан азат етілген аудандарға 17 адам жолдамамен жіберілсе, оның 2-і МТС директоры, 6-ы зоотехник, 4-і агроном, 5-і ветфельдшер болды. [16, 14 б.]. 1943 жылдың 15, ақпанындағы мәлімет бойынша Гурьев облысы Орөл облысына көмек ретінде 99 бас мүйізді ірі қара, 568 бас қой-ешкі, 12 бас шошқа, 2 бас жылқы, 1 электромотор, 162 жұп қолғап, 11 келте тон, 1320 жүн шұлық, 942 байпақ, әртүрлі 566 киім, 6386 үйге қажетті заттар, 134 кг, 200 кеңсе бұйымдары, 6135 медициналық институтқа арналған кітаптар, 24122 сом тұратын дәрі-дәрмек, 4150 кг тары, 75 кг күріш, 60 кг кептірілген нан, 312 кг май, 181 центнер балық әзірленіп жіберді. Доссорда 2 трактор, 1 машина, 2 жол арбасы, 1 грейдер, 2 нефтедвигатель, т.б. тұрмыстық қажетті заттармен қатар 1 088 375 сом, ақша жиналды [17].

Гурьев облысы атқару комитетінің бірінші хатшысы Ә. Камбаровтың 1943 жылы 24 қарашада Шаяхметовке берген хабарламасында 20 қарашаға дейін Орөл облысына көмекке 76 мүйізді ірі қара, 386 ұсақ мал, 2 бас жылқы, 3 трактор, 2 мотор, автомашина т.б. азық-түлік, киім-кешек, дәрі-дәрмек, тұрмыстық заттар жиналғанын, оларды 6 желтоқсанда облыстан құрамы 5 адамдық делегациямен Орөл облысына жөнелтілетін хабарлады. Оларды жөнелтуге қажетті жабық платформа вагондар бөлуді сұрады [15]. Қорыта келгенде, соғыс жағдайындағы Гурьев (Атырау) облысының тұрғындары ауыр тұрмыстарына қарамастан майданды, Қызыл Армия отбасыларын, азат етілген аудандарды өз қамқорлықтарына алып, оларға қаржылай – заттай, рухани жағынан көмектерін беріп отырды. Жергілікті жерлерде жүргізілген қаражат жинау, қорғақша аудару т.б. шараларда асыра сілтеушілік, көзбояушылық әрекеттер-де орын алған, бірақ олар белгіленген мақсатқа жетуге кері әсерлерін тигізе алмаған. Сөйтіп, соғыстағы Ұлы Жеңіске аймақ тұрғындары Отан алдындағы азаматтық борышын абыроймен өтеп, туған жеріне үлкен патриоттық сезімін таныта білген.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

- 1 Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы: Ғылым. 1984. – 728 б.
- 2 Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941-1945 жж.). – Алматы: Ғылым, 1985. – 320 б.
- 3 Қашқынбаев З.Ш. Қазақстан майдан арсеналы. – Алматы, 1975.
- 4 Боздақтар. Естелік кітабы. Торғай облысы. – Алматы, Қазақ энциклопедиясы. – 1995.
- 5 БҚОМА (Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві). 850-қор. 1- тізбе, 1143-іс.
- 6 АОМА (Атырау облысы мемлекеттік архиві). 369-қор, 1-тізбе, 4-іс.
- 7 Ахметов Қ., Досқалиев Қ. Қазақстан – Сталинград майданының арсеналы. – Алматы, 1992.
- 8 ҚР ПА. 708-қор, 5/1- қор, 250-іс
- 9 ҚР ПА 708-қор, 7/1-тізбе, 667-іс
- 10 Тағзым. Маңғыстаулықтар Ұлы Отан соғысы жылдарында 1941–1945 жж. – Астана: Фолиант, 2005
- 11 ҚР ОМА. 1474-қор, 1-тізбе, 105-іс
- 12 АОМА. 1045-қор, 1-тізбе, 34-іс
- 13 Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. – Москва. 1985. – 711 с.
- 14 ҚР ПА. 708-қор, 9-тізбе, 1361-іс
- 15 АОМА. 855-қор, 1-тізбе, 241-іс
- 16 АОМА 855-қор, 1-тізбе, 244-іс
- 17 МОМА (Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві). 17-қор, 1-тізбе, 801-іс.

ДЕТСКИЙ И ЖЕНСКИЙ КОНТИНГЕНТ КАРЛАГА: К ВОПРОСУ О МЕДИЦИНСКОМ ОБСЛУЖИВАНИИ В 1930-Е – НАЧАЛЕ 1940-Х ГГ.¹

Сактаганова З.Г.,

*Карагандинский национальный исследовательский
университет им. Е.А. Букетова,
д.и.н., профессор-исследователь,
г. Караганда., zauresh63@mail.ru*

Одна из очень интересных и недостаточно исследованных тем – медико-санитарное обслуживание детского и женского контингента казахстанских лагерей ГУЛАГа. В казахстанской историографии (в частности, в центрально-казахстанской исторической школе) уже сложились определенные тенденции изучения лагерной проблематике, в том числе, женского (А.Р. Кукушкина, Т.К. Алланиязов, Н.О. Дулатбеков и др. [1]) и детского (З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова, С.В. Елеуханова и др. [2]) контингента. В рамках проекта о детях казахстанских лагерей ГУЛАГа были опубликованы документальные сборники и коллективная монография [3]. Но вопросы медико-санитарного обслуживания лагерных контингентов в ГУЛАГе требуют продолжения исследования. Есть в российской историографии первые работы по санитарным службам ГУЛАГа, но таких трудов единицы [4], и они не отражают всех аспектов вышеозначенной проблемы, тем более совершенно не касаются казахстанских лагерей ГУЛАГа. В связи с этими обстоятельствами считаем заявленную тему публикации актуальной и обладающей научной новизной. Историками Карагандинского университета им. Е.А. Букетова в настоящее время продолжается работа по лагерной проблематике в рамках проекта ИРН АР26104679 «Женщины казахстанских лагерей ГУЛАГа: стратегии выживания, лагерная повседневность» (руководитель проекта – З.Г. Сактаганова) по ГФ МНВО РК. Если вести речь о нормативно-правовых актах, повлиявших на динамику

¹Исследование выполнено в рамках проекта ИРН АР26104679 «Женщины казахстанских лагерей ГУЛАГа: стратегии выживания, лагерная повседневность» по ГФ МНВО РК на 2025-2027 гг.

данных наиболее уязвимых лагерных контингентов, то можно вести речь о следующем документе. На увеличение женского и детского контингента в лагерях ГУЛАГа повлиял Оперативный приказ НКВД СССР № 00486 от 15 августа 1937 г. «О репрессировании жен и размещении детей осужденных «изменников Родины»» [5, с. 277]. Что и привело к концу 1930-х гг. к достаточно резкому увеличению женщин и детей в тюрьмах, колониях и лагерях ГУЛАГа. Функционирование и отчётность подразделений санитарной службы в отношении находившихся или родившихся в ГУЛАГе детей имела те же приоритеты, что и ко взрослым заключённым. Руководству ГУЛАГа не нужно было, чтобы присутствие ребёнка отвлекало мать-заключённую от её трудовых обязанностей. В соответствии с циркулярами санитарного отдела, мать могла быть допущена к младенцу только в период его грудного вскармливания, потом ребёнка положено было отдать в структуры министерства образования – детдома. Женщины-заключённые освобождались от работ только на последних месяцах беременности. Родив ребёнка, они отправлялись на общие работы. На момент нахождения в лагере, новорожденного ребёнка содержали в доме младенца – одной из структур санитарной службы ГУЛАГа, где, сообразно с внутренним распорядком, его жизнь только поддерживалась. По состоянию здоровья детей должна была составляться отчётность.

Проблема изучения истории детской заболеваемости и медицинского обслуживания детей в ГУЛАГе сопряжена с рядом трудностей, первая из которых зачастую связана с отсутствием или фрагментарностью детских воспоминаний. Дети, родившиеся в лагерях, находились в том возрасте, о котором было трудно что-либо вспомнить. Некоторые трудности связаны с отсутствием или недостаточностью архивных источников.

Дети, родившиеся в лагерях, находились в том возрасте, о котором было трудно что-либо вспомнить. Они рано отправлялись в детдома или их забирали родственники. Несмотря на то, что постановление ВЦИК и СНК от 1 августа 1933 г. «Об утверждении исправительно-трудового кодекса СССР» разрешало женщинам иметь при себе детей до 4-х летнего возраста [6, с. 291], зачастую начальство лагеря предпочитало отсылать детей в детдома, избавляясь тем самым от ненужной статьи расходов. Для экономики ГУЛАГа дети требовали определенных расходов, не принося при этом никакого дохода [7, р. 54]. Были случаи, когда дети содержались в детучреждениях при лагере вплоть до освобождения матери, но таких случаев немного. В связи с отсутствием или редкостью воспоминаний, изучая проблему рождения детей в ГУЛАГе, мы вынуждены зачастую опираться на нормативные, а также отчетные статистические и иные документы различных структур ГУЛАГа.

Одной из таких структур, занимавшейся непосредственно организацией быта и санитарно-медицинского обслуживания новорожденных детей была санитарная служба ГУЛАГа. В сводных месячных ведомостях Санотдела ГУЛАГа по отдельным показателям детской заболеваемости и смертности [8] присутствовали такие показатели как: - сведения о внебольничной помощи и посещениях на дому: общее количество первичных посещений детей, заболевших в домах младенца, а также в детских яслях и детских садах;

- сведения о больничной помощи, которые содержат данные о количестве детей, остававшихся к началу месяца, а также вновь поступивших, включая количество койко-дней;

- сведения о смертности, включающих общее количество умерших детей, в том числе детей матерей-заключённых;

- дополнительные вопросы, охватывающие данные по вакцинации и прививкам от следующих заболеваний: натуральная оспа, дизентерия, брюшной тиф и паратифы, дифтерия;

- дополнительные вопросы о количестве детей матерей-заключённых, в том числе находящихся в домах младенца и др.

Детей, рожденных в Карагандинском ИТЛ, регистрировали лечебно-санитарное

отделение и учетно-регистрационная часть управления Карлага, позже она осуществлялась прикрепленными райзагсами г. Караганды. В свидетельствах о рождении не указывалось, что местом рождения был ИТЛ. При ликвидации Карлага за недостатком архивохранилищ была уничтожена большая масса даже тех дел, которые должны были храниться постоянно без ограничения срока. Не сохранились ни списки родившихся, ни списки роженцев, ни каких подобных документов из медико-санитарной службы в архив не сдавалось [9, с. 6].

Сведения о количестве осужденных несовершеннолетних заключенных можно отследить в документах фонда Р-Р-9414 (Р-Р-Р-9414) – Главное Управление мест заключения (ГУМЗ) в Государственном архиве Российской Федерации, например, лишь с 1938 г. Архивные данные по женщинам и детскому контингенту за 1939 г. в различных источниках разнятся значительно. Согласно справке 2-го отдела ГУЛАГ о численности и составе заключенных в лагерях НКВД на 1 января 1939 г. списочное число заключенных в лагерях НКВД составило 1289491; из них мужчин – 1180701 (91,6%), женщин – 107319 (8,3%), без указания пола – 1471 (0,1%). Распределение по возрасту: не достигшие 16 лет – 759 (0,06%) детей, не достигшие 18 лет – 14251 (1,1%) [10, л. 140-141].

Архивные данные позволяют уточнить количество детей в некоторых из казахстанских лагерей: Прорвинский лагерь – 14 подростков (0,075% от союзного контингента) и Карагандинский лагерь – 435 (2,3%). Большой процент подростков от общего детского контингента находился в лагерях Железнодорожного строительного управления на Дальнем Востоке (ЖДСУ ГУЛАГа на ДВ) – 1194 человека (6,4%), Волголаг – 1151 (6,2%), Каргопольлаг – 1147 (6,2%), Сиблаг – 1064 (5,7%), Дальлаг – 1014 (5,5%). В КазССР контингент несовершеннолетних осужденных, находившихся в ИТЛ на 1 октября 1938 г. незначительный – менее 2,5% [10, л. 10-11].

Сведения о списочном составе заключенных, содержащихся в исправительно-трудовых лагерях НКВД по состоянию на 1 октября 1939 г. позволяют отследить количество женщин и несовершеннолетних в лагерях. Заключенных мужчин – 1157583 человек (88,7%), женщин – 103419 (8%, и процент женщин заключенных не изменился за 9 месяцев, хотя шло его количественное уменьшение почти на 4 тысячи человек), без указаний пола – 42904 (3,3%). В целом, лагерный контингент составил 1303906. Из них несовершеннолетних всего 8925 человек (0,68% от всего лагерного контингента); из них: распределение по возрасту: до 16 лет – 357 (4%), от 16 до 18 лет – 8568 (96%) [10, л.213]. Данные характеристики не позволяют получить достаточно полные сведения обо всем детском лагерном контингенте, поскольку нет данных о детях по возрастной градации до 16 лет. Однозначно, что такие расхождения позволяют сделать вывод, что в 1939 г. отслеживался/фиксировался не весь детский контингент в лагерях ГУЛАГа. Основной причиной отсутствия сведений о детях ГУЛАГа могут быть предположительно: во-первых, детский контингент составлял весьма малую часть заключенных; во-вторых, только начинался процесс становления нормативно-правовой базы по массовым репрессиям несовершеннолетних, в частности, совсем недавно (в 1937 г.) были приняты постановления по репрессиям ЧСИР и т.п. В силу предполагаемых обстоятельств детский контингент до 1940 г. детально еще не отслеживался в документах ГУЛАГа (либо не был нами обнаружен в фонде ГУМЗа).

Дети в лагерях появляются с начала 1930-х гг., но только в конце 1937 г. санитарный отдел ГУЛАГа вводит строгую отчетность по «рождаемости, заболеваемости и смертности детского населения и работы яслей».

Инструкция санитарного отдела ГУЛАГа от 25 декабря 1937 г. гласила: «Пункт 3: Учет ежедневной посещаемости детяслей для вольноноемых, так и для заключенных и т.п. ведётся в месячном табеле по форме ДЗ. По истечении месяца подводится итог посещаемости яслей, а также посещаемости их детьми по разным причинам и медпосещений ясельных детей на дому. Пункт 4: Анализ месячной

посещаемости и работы детяслей составляется в отчетный месяц ответственным по яслям по форме Д4 и направляется в Санчасть. Пункт 5: Санчасть суммирует данные материалы, полученные о работе отдельных детяслей по форме Д4 в сводную таблицу по форме Д5... Пункт 8: В случае смертности детей обязательно составляется Акт о смерти по форме Д7. Акт составляется в 4-х экземплярах, из которых 1 экземпляр отправляется в УРО, второй – в ЗАГС для регистрации смерти ребёнка. 3-й экземпляр отправляется в санотдел и 4-й экземпляр хранится в делах учреждения составляющего акт» [11, л. 19].

В Карлаг женщины с младенцами стали поступать в конце 1935 – начале 1936 гг. Первая партия женщин с младенцами, как лично в этом убедился начальник лагеря Линник, ознакомившись с условиями их размещения 9 января 1936 г., была помещена «в крайне неудовлетворительные санитарные условия». «Дети, – отмечал начальник лагеря в письме №09 от 10 января 1936 г. руководителям структурных подразделений, – худосочные и бледные, не всегда доставляются доброкачественное молоко и крупы, за детской кухней хозяйственного и санитарного надзора нет, врачи посещают детей крайне редко. Все это говорит за отсутствием внимания с Вашей стороны этому делу и невыполнение моих директив по содержанию женщин с грудными детьми» [12, л. 69]. Из письма начальника лагеря видно, что условия пребывания женщин с детьми были предельно критическими. Основанием чего являлись: а) неудовлетворительные санитарные условия помещений, в которых размещались женщины с детьми; б) неудовлетворительное физическое состояние детей; в) слабая обеспеченность их питанием; г) отсутствие надлежащего санитарного надзора за состоянием кухни; д) отсутствие системности в осмотре детей со стороны врачей. Как показывает изучение архивных документов ситуация не изменилась и в последующие годы.

Найденные нами наиболее ранние документы по медико-санитарному состоянию лагерных отделений Карагандинского ИТЛ датированы 1939 г. Это докладная записка по проверке детских яслей в Карлаге от 3 января 1939 г. Согласно приказу начальника Карлага, было произведено обследование детских яслей ЦПО (Центральное полеводческое отделение), Черубай-Нуринского и Самарского отделений. В ЦПО на 1 января 1939 г. имелось на лицо 356 детей, из которых 70% были в возрасте до одного года. Обслуживающего персонала 208 человек, из них 5 врачей и 28 медсестер.

В записке было отмечено: «Общее состояние детей в отделениях Карлага неудовлетворительное. В ЦПО здоровых ребят нет. Имеются налицо коклюш, ветрянка, грипп, дающие осложнения на легкие. Все дети поголовно в той или иной степени болеют всевозможными кожными заболеваниями, большой процент заболевания приходится на конъюнктивит – 8%.

Основными причинами кожных заболеваний считаем: 1. Наличие накожных заболеваний у матерей. 2. Кормящая мать разворачивает ребенка во время кормления и при отсутствии халатов сажает его на грязное белье, грязный бушлат. 3. Грязное не постиранное белье. 4. К причинам большого процента легочных заболеваний следует отнести резкое колебание температуры между палатой (18-23°), коридором (8-10°) и кормилкой, учитывая, что каждая мать в кормилке обязательно разворачивает своего ребенка. 5. Рождаемость ослабленных детей достигает 75% (вес от 2000 до 3000 грамм). 6. Большое сосредоточение детей на небольшой территории, отсутствии изоляции между корпусами (общая кухня, хождение obsługi и матерей) быстро переносят инфекцию из одного корпуса в другой.

Детские ясли ЦПО нужно считать по существу не яслями, а плохо оборудованной детской больницей. Из оборудования имеется только одна кварцевая лампа и одна синего цвета при наличии только одного штепселя. Это никоим образом не обеспечивают потребность. Другого не имеется. В корпусах отдельных комнат для манипуляций, врачебного осмотра, взвешивания не имеется, недостаточно детских весов, на 4 корпуса и стационар имеется трое весов» [13, л. 4-6].

Констатация комиссией данного факта наглядно свидетельствует о предельно слабой материально-технической базе санитарных служб детских учреждений, обусловленного острой нехваткой необходимых финансовых средств со всеми вытекавшими отсюда последствиями для физического состояния детей, условия содержания которых были далеки от существовавших норм для гражданских детских учреждений [14, с. 129].

Проблема создания специальной инфраструктуры для детей в целом, и новорожденных, в частности, детей матерей-заключённых с начала 1940-х гг. стала темой переписки руководства ГУЛАГа. В своём рапорте Наркому Внутренних дел Л. Берии от 19 апреля 1941 г. начальник ГУЛАГа В.Наседкин пишет: «В лагерях, колониях и тюрьмах НКВД СССР находится [...] 8500 беременных женщин, из которых 3000 – на последнем месяце беременности. Из этого количества только 8000 детей размещены в специально организованных детских учреждениях при исправительно-трудовых лагерях НКВД, остальные содержатся в тюремных камерах и бараках вместе с заключёнными-родителями. Ввиду необходимости расширить сеть детских учреждений при исправительно-трудовых лагерях и колониях, прошу Вашего распоряжения на ассигнование 1,5 миллиона рублей для организации в лагерях и колониях детских учреждений на 5000 мест и на их содержание в 1941 г. 13,5 миллионов рублей, всего 15 миллионов рублей» [15, л. 87-88]. Расходы предполагалось восполнить за счёт внеплановых поступлений от осуждённых на исправительно-трудовых работах. Но проблемы не решались.

Одним из нерешённых вопросов в Карлаге были родильные отделения, осложняли ситуацию и другие вопросы, которые касались медико-санитарного обслуживания беременных и только родивших женщин. Мы позволим себе частично повторить небольшой фрагмент материала по беременным заключённым, данный в предыдущих главах. Это сделано умышленно, поскольку в той главе мы проводим сопоставление контингента детей в ИТЛ с количеством беременных женщин, то есть, анализировали и прогнозировали увеличение детского контингента. А в данной главе представляем ситуацию с рождаемостью в ИТЛ.

Подобное состояние было типичным и в последующие годы, об этом говорят архивные документы. Докладная записка по детям 13-го Бидаикского отделения Карлага НКВД от 7 августа 1940 г. фиксировала следующее: «На 1 августа 1940 г. состояло всего 174 ребенка. Из них: от 0 до 1-го месяца – 3, от 1 до 3-х месяцев – 15, от 3 до 9-ти месяцев – 103, от 9-ти месяцев до 1-го года – 5, старше 1 года до 3 лет – 47, свыше 3 лет – 1. В изоляторе находилось 6 детей. Из них: до 4 месяцев – 2 (1 – с диагнозом «менингит», 1 – с диагнозом «ангина»); до 1 года – 3 (все с диагнозом «понос простой»); до 1 года 8 месяцев – 1 (с диагнозом «понос кровавый»). Также еще имелось 14 детей с врожденным сифилисом. Обслуга ясель: состояла: врачей (1 – из заключённых, 1 – из вольнонаемного состава); сестер – 11, нянь – 32 человека. Всего – 45 человек» [16, л. 79-80].

Все ухудшавшаяся ситуация с инфекционными и другими заболеваниями среди несовершеннолетних заключённых не могла не насторожить руководство ГУЛАГа. 14 апреля 1941 г. начальник ГУЛАГа, старший майор госбезопасности Наседкин и начальник санитарного отдела ГУЛАГа НКВД СССР Лойдин подписали приказ по Главному Управлению трудовых лагерей и колоний НКВД СССР «О борьбе с детскими желудочно-кишечными заболеваниями в лагерях и колониях НКВД СССР». Согласно этому документу для усиления борьбы в исправительно-трудовых лагерях и колониях НКВД с детскими желудочно-кишечными заболеваниями в весенне-летний период приказывалось: «1. Для обеспечения 100% госпитализации в первые дни заболевания детей токсической диспепсией и дизентерией, помимо использования существующей детской коечной сети, в случае необходимости выделить на летние месяцы в больницах для взрослых 5% общего коечного фонда (за счет общих ассигнований по медпомощи вольнонаемным сотрудникам). 2. В летние месяцы, на время повышенной заболеваемости детскими желудочно-

кишечными заболеваниями, организовать дополнительные врачебные приемы, частично переключив работу детских поликлиник на обслуживание детей раннего возраста. При отсутствии специальной детской консультации все мероприятия проводить через общие лечебные учреждения (амбулатории, поликлиники), при этом воспретить совместный прием больных и здоровых детей. 3. Обеспечить детские учреждения доброкачественным питанием, для чего выделить лучшие продукты в нужных количествах и ассортименте, вещевое довольствие, посуду, дооборудовать мягким и твердым инвентарем и прочее из общих фондов лагеря. 4. Организовать патронаж здоровых и больных детей на дому, для чего выделить наиболее опытных медсестер, знакомых с уходом за детьми. 5. Оборудовать дополнительно в соответствии с прил[агаемым] планом молочные кухни за счет средств выделенных на борьбу с детскими желудочно-кишечными заболеваниями, а также организовать пункты сцеживания молока, что предусмотреть в планах лагерей и ОИТК НКВД. 6. Усилить санитарно-просветительную работу среди родителей и специальный инструктаж медперсонала по борьбе с детскими желудочно-кишечными заболеваниями, по уходу за детьми и организацией вскармливания. 7. Провести противодизентерийные прививки по Бевредко среди организованного, так и среди неорганизованного детского населения и шире применять для лечебных и профилактических [на бактериофаг] целей. 8. В каждом лагере, ОИТК и УИТЛ на основе настоящего приказа разработать план мероприятий по профилактике детских желудочно-кишечных заболеваний и улучшению состояния и работы в медицинских учреждениях» [17, л. 115].

Согласно статистическим данным санитарной службы ГУЛАГа, из детей матерей-заключённых, находившихся в домах младенца Карлага в 1941 г. в разные месяцы заболело от 20 по 50% детей. Самое большое количество заболевших детей в домах младенца в Карлаге в 1941 г. было в апреле месяце и составляло 48% от общего числа детей, находящихся в домах младенцев (детей матерей-заключённых). В остальные месяцы процент заболевших варьировался от 24,5 до 39,6%.

Критическое состояние детского контингента в Карлаге в апреле 1941 г. было связано со следующими причинами: - недостаточное питание; в нормы питания в домах младенцев Карлага в 1941 г. входили, в достаточно скромном количестве, кроме круп, хлеба, животных и молочных жиров также фрукты и овощи. Если даже предположить, что дети матерей-заключённых обеспечивались питанием согласно нормативным правилам, то вряд ли они получали свежие фрукты и овощи, недоступные ранней весной. Таким образом, детский организм ослабевал от недостатка витаминов.

- резкие перепады температуры (до 20 градусов) в Центральном Казахстане с резкоконтинентальным климатом и при этом недостаточная отапливаемость помещений. Дети мерзли и заболевали в домах младенцев.

- возможно предположить, что в апреле 1941 г. в Карлаге была эпидемия инфекции, с которой врачи, в силу недостаточной обеспеченности лагерей медикаментами, не могли справиться [18, с. 168].

Результатом этого явилось повышенные детские заболевания и недопустимо высокая смертность, имевшие место в домах младенца отделения Карагандинского ИТЛ. В 1943 г. ситуация с детской заболеваемостью продолжала ухудшаться.

20 августа 1943 г. начальник управления Карлага НКВД Журавлев отправляет руководству ГУЛАГа докладную записку о санитарном состоянии детского населения Карлага НКВД, где сообщал о том, что «за последние два года физическое состояние детского населения, по вполне понятным причинам, значительно ухудшилось. Появилась заболеваемость туберкулезом, что раньше встречалось, как исключительные случаи. Санитарным отделом проведена большая работа по изучению физического состояния детей и исследованием на ТБС (рентгеноскопия Перке). Выявлено свыше 10% ко всему детскому населению лагеря, детей больных туберкулезом и бронхоаденитом. Болеют, в основном дети родившиеся во время

войны и прибывшие в лагерь за последние два года, перенесшие всю тяжесть эвакуации

Санотделом проводятся оздоровительные мероприятия как организация новых детских садов, детских ясель, дополнительное питание, подготовка квалифицированных воспитательских кадров. В июле с/года построен и уже открыт детский тубсанаторий на 25 человек. Санаторий рассчитан на круглогодичную работу. Здание тубсанатория построено в прекрасном парке. Дети в течение летнего сезона обеспечиваются овощами и ягодами, которые тут же произрастают свежими на полях. ООС проводит заготовку пастеризованных ягод и соков на зимний сезон. Расходная смета по содержанию санатория до конца 1943 г. определяется в 70 тыс. рублей, которую при сем прилагаю и прошу утвердить» [19, л.192-193].

Массовые смертные случаи в домах младенцев в Карлаге в 1942-1943 гг. приводили к попыткам несколько улучшить содержание детей заключенных. Руководство Карлага и санитарных служб ИТЛ 22 марта 1944 г. отправили всем начальникам отделений Карлага распоряжение о мерах по улучшению санитарного состояния в детских учреждениях Карлага НКВД, не считая, что проблема носит в целом в ГУЛАГе системный характер.

Главной причиной этой катастрофической ситуации обозначено следующее: «Имеющиеся данные свидетельствуют о том, что в ряде отделений отсутствует должное внимание к вопросам работы детских учреждений для матерей заключенных. Профилактическая и оздоровительная работа, как среди детей, так и среди кормящих матерей и беременных женщин проводится неудовлетворительно. В ряде детских учреждений не созданы необходимые условия для выращивания здорового ребенка. Уход, питание и медицинское обслуживание не всегда обеспечены надлежащим образом. Снабжение детских учреждений продуктами питания, оборудованием, мягким инвентарем и прочее не везде находятся на должной высоте. Работники медико-санитарной службы недостаточно широко проводят оздоровительную работу и профилактические мероприятия по борьбе с детской заболеваемостью» [20, л.59].

В целях снижения детской заболеваемости и смертности предлагалось: обеспечить нормальное размещение детей, освободив занятые помещения не под нужды домой младенца; бесперебойно снабжать детские учреждения топливом, водой, продуктами питания, в особенности молочными, крупами, сахаром и доброкачественными овощами; обеспечить детучреждения бельем, постельными принадлежностями, обувью, одеждой и игрушками; выполнять строго режим дня, обеспечив надлежащий уход и обратив особое внимание на вскармливание грудного ребенка; углубить врачебное наблюдение за детьми (полностью охватить профилактическими [мерами] и прививками против дифтерии, дизентерии, оспы и пр.) согласно имеющихся инструкций; организовать своевременное лечение заболевших детей, обеспечив последних соответствующим питанием и т.д. [20, л.59].

Но анализ архивных документов Карлага продемонстрирует, что и впоследствии ситуация в 1940-е гг. не улучшилась. Результатом тяжелейших условий содержания в ИТЛ, неудовлетворительного медико-санитарного обслуживания, недостаток медицинских работников, лекарственных препаратов и т.п. стало то, что первый пик массовой смертности выпал на 1938-1939 годы. Очевидно, что меры, озвученные в статье на основе документов санитарных служб в 1944 г., не могли быть реализованы, поскольку никаких условий и возможностей в исправительно-трудовых лагерях для изменения ситуации при существовавшей пенитенциарной советской системе в условиях войны быть не могло в лагерях ГУЛАГа в целом, и в частности, в Карлаге.

Представленные сведения позволяют сделать вывод о том, что медико-санитарное обслуживание детского контингента стало фактором, усугубившим положение детей и явилось центральной причиной высокой детской смертности. В числе основных элементов данного фактора, обусловившего высокую смертность детей,

следует назвать острую нехватку медицинских кадров, тотальный дефицит лекарств и медицинского оборудования, острый недостаток объема и низкое качества продуктов питания, слабую в функциональном и, прежде всего, в санитарно-техническом отношении, обустроенность домов младенцев и их переполненность детьми. К этому следует добавить преобладание формально-бездушного отношения руководства лагерных санотделов и медучреждений к своим обязанностям. В конечном итоге, остаточный принцип в отношении организации и обеспечения медицинского обслуживания в лагерях способствовал широкому масштабу детской смертности, усугубляя тем самым и без того неблагоприятную демографическую ситуацию в стране.

Список источников и использованной литературы

1 Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: история и судьбы. – Караганда, 2008. – 248 с.; Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М. Очерки истории Степного лагеря МВД СССР (1948 – 1956 гг.). – Караганда: Карагандинский университет «Болашақ», 2011. – 808 с.; Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К. и др. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931 – 1959). – Караганда: Карагандинский университет «Болашақ», 2014. – 831 с.; Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К. и др. Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний. – Алматы, 2014. – 1005 с.; Дулатбеков Н.О. Мамочкино кладбище // «Болашақ». – Караганда, 2015. – 104 с.

2 Сактаганова З.Г., Гладышева А.Г. Дети Карлага: условия содержания по материалам архивов и воспоминаний // Вестник Карагандинского Университета. Серия «История». – 2022. – №3 (107). – С. 182-192; Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K., Mazhitova Zh.S., Uderbayeva S.K. On the History of the Formation of Orphanages in Kazakhstan in the 1930s // Bylye Gody. – 2024. – 19 (2). – Р. 965-975; Сактаганова З.Г., Гладышева А.Г. Смертность и заболеваемость детей в Карлаге в 1941 году: дети матерей-заключённых и вольнонаёмных // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2024. – № 3 (115). – С.170-182; Сактаганова З.Г., Алланиязов Т.К., Тобылов А.С. К историографии проблемы «Дети в казахстанских лагерях ГУЛАГа» // Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия. – 2022. – №4 (108). – С. 227-238; Алланиязов Т.К., Сактаганова З.Г. Детские учреждения в Карлаге // Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия. – 2023. – № 1 (109). – С. 127-143; Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г. Репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1918 – 1941 гг.: анализ нормативно-правовой базы (1 и 2 этапы) // Вестник Карагандинского университета. Серия История, Философия. – 2023. – № 3 (111). – С. 14-27; Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г. Государственная репрессивная политика советской власти в отношении несовершеннолетних в 1941 – 1958 гг.: анализ нормативно-правовой базы (3, 4, и 5 этапы) // Вестник Карагандинского университета. Серия История, Философия. – 2023. – № 4 (112). – С.111-123 и др.

3 Дети казахстанских лагерей ГУЛАГа и спецпоселений. 1930-е – 1950-е гг. Сборник архивных документов и материалов. Том I. Том II.. Состав. З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова, С.В. Елеуханова. Отв. редактор З.Г. Сактаганова. – Караганда: Print, 2024. – 392 с. – 360с.; Дети казахстанских лагерей ГУЛАГа и спецпоселений. 1930-е–1950-е гг.: коллективная монография / Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Алланиязов Т.К., Елеуханова С.В. Под общ. ред. З.Г. Сактагановой.– Караганда: Print, 2024. – 511 с.

4 Нахапетов Б. А. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 191 с.

5 История сталинского Гулага. Конец 1920-х - первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах. Том 1. Массовые репрессии в СССР. Отв. ред. и сост. Н. Верт. С.В.Мироненко. Отв. сост. И.А. Зюзина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 277-281.

6 Узницы«Алжира». Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага. – М.: Звенья. 2003. – 567 с.

7 Stark M. Gulag-Kinder. Die Vergessenen Opfer. – Berlin, Metropole. 2013. – 488 p.

8 ГАРФ. – Ф.Р-Р-9414. – Оп.1. – Д.2767.

9 Дети Карлага. – Караганда: Центр правовой статистики и информации при прокуратуре Карагандинской области, 1999. – 59 с.

- 10 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф.Р-9414. – Оп.16. – Д.1140. – Л.140-141.
- 11 ГАРФ. – Ф.Р-9414. – Оп.1. – Д.2753. – Л.1-181.
- 12 Архив Управления Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области (Архив УКПСи СУ ГП РК по Карагандинской области). – Ф.16. – Д.157. – Л.69.
- 13 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. – Ф.16. – Св.7. – Д.62. – Л.4-8.
- 14 Аланиязов Т.К., Сактаганова З.Г. Детские учреждения в Карлаге / Аланиязов Т.К., Сактаганова З.Г. // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. – 2023. – №1 (109). – С. 127-143.
- 15 ГАРФ. – Ф.Р-9414. – Оп.1. – Д.42. – Л.87-88.
- 16 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. – Ф.16. – Св.10. – Д.81. – Л.79-80.
- 17 ГАРФ. – Ф.Р-9414. – Оп.1. – Д.31. – Л.2, 27-27об, 115, 153-153об.
- 18 Сактаганова З.Г. Медицинское обслуживание в Карлаге // Дети казахстанских лагерей ГУЛАГа и спецпоселений. 1930-е – 1950-е гг.: коллективная монография / Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Аланиязов Т.К., Елеуханова С.В. Под общ. ред. З.Г. Сактагановой. – Караганда: Print, 2024. – 521 с.
- 19 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. – Ф.16. – Св.24. – Д.387. – Л.192-193.
- 20 Архив УКПС и СУ ГП РК по Карагандинской области. – Ф.16. – Св.2. – Д.13. – Л.59.

МОБИЛЬНОСТЬ КАК ОБЛАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ГЕНДЕРНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ТРАНСПОРТ

*Турдалиева Ч.Дж.,
Американский университет в Центральной Азии,
PhD., turdalieva_c@auca.kg*

Введение. В этом году Институт истории и этнологии им. Чокана Чингисовича Валиханова отмечает свой 80-летний юбилей. За прошедшие десятилетия институт утвердил себя как ведущий центр исторической науки в Казахстане и один из главных исследовательских учреждений по изучению Центральной Азии. Оставаясь верным академическим традициям, институт всегда стремится развивать и внедрять новые подходы и перспективные научные направления. Одним из таких направлений, приобретающим всё большую актуальность в международной науке, является гендерная мобильность и общественный транспорт. В настоящей статье мы рассмотрим становление этого направления в мире, чтобы привлечь внимание к её значимости для Центральной Азии, где данная тема пока остаётся малоисследованной.

В своей работе «Парадигма новой мобильности» профессора Д. Урри и М. Шеллер (2006, с.206) отмечают, что ежегодный рост числа легальных пассажиров по всему миру вырастет с 25 миллионов в 1950 году до 1 миллиарда в 2010 году, а также ежедневное перемещение 4 миллионов авиапассажиров и 31 миллиона беженцев свидетельствуют о сверхвысокой мобильности человечества в современном обществе. Этот непрерывный технологический и инфраструктурный прогресс привёл к тому, что мир стал более взаимосвязанным и интегрированным в экономическом, политическом и культурном отношении. Такие термины, как скорость, пункт прибытия, тарифы, шоссе, дорожные карты и даже пробки на дорогах прочно вошли в повседневный лексикон современного человека. Однако, практика мобильности для мужчин и женщин не всегда одинакова, в особенности на общественном транспорте. Особенности движения женщин чаще включают частые остановки, тогда как мужчины, как правило, совершают длительные поездки без перерывов. В связи с этим, данная статья исследует гендерную мобильность как междисциплинарное направление, изучающее не только физическое перемещение,

но и его связь с социальной мобильностью женщин: доступом к образованию, трудоустройству и профессиональному карьерному росту, что в итоге влияет на их способность повышать свой статус в обществе и семье.

Настоящая работа основана на данных, полученных в ходе исследования «Гендерная мобильность и общественный транспорт на примере маршруток в г. Бишкек», которое проводилось с 2016 по 2020 годы в рамках проекта Фонда Фольксвагена. Ключевыми вопросами нашего исследования являлись следующие вопросы: чем поездки женщин на общественном транспорте отличаются от поездок мужчин? Какое влияние транспорт оказывает на мобильность пассажирок? Какие факторы препятствуют мобильности женщин? Используя опрос с 403 пользователями общественного транспорта и глубинные интервью с 82 пассажирами маршруток, а также с 4 экспертами из мэрии города Бишкек и Ассоциации перевозчиков Кыргызстана, мы доказываем, что общественный транспорт является неотъемлемой частью социализации женщин в обществе. Несмотря на его несовершенство как в Кыргызстане, так и в других странах региона, женщины активно используют его для достижения своих личных и общественных задач и целей.

Становление и развитие мобильности как научного направления

В академических исследованиях термин «мобильность» стал популярен благодаря немецкому социологу Георгу Зиммелю (1858–1918), который изучал движение и миграцию людей в период развития капитализма в конце XIX-начале XXвв. Зиммель (Jensen, 2006) впервые исследовал проблему влияния процесса движения на формирование индивидуальной идентичности. В 1990-х годах, после распада СССР и Югославии, интерес к мобильности приобрел новое значение на фоне глобальных изменений, таких как рост национализма, массовая миграция и гендерное неравенство, которые сопровождались распространением различных видов транспорта. Эти экономические, материальные и социальные сдвиги привели к появлению междисциплинарных направлений и концепций, таких как «Парадигма мобильности» («Mobility Paradigm») или «Поворот к мобильности» («Mobility Turn»), автором которых является британский социолог Джон Урри. В своих книгах «Социология за пределами обществ» (2000) и «Мобильности» (2007) он утверждал, что традиционная социология фокусировалась на макроуровне, т.е., миграции больших групп людей и физических объектов, игнорируя повседневные перемещения отдельных индивидов или маленьких групп лиц. Разнообразие автомобилей и средств передвижения, по мнению Урри (2007, с. 51), позволило исследовать социокультурную идентичность индивидов и общества в новых технических и технологических рамках. Другой видный исследователь, Мими Шеллер, также отмечала, что социальные науки недостаточно анализировали изменения, происходящие в результате повседневных и маломасштабных взаимодействий людей, таких как поездки на работу или визиты к друзьям (Sheller & Urry, 2006, с. 208; Sheller 2018). Среди других факторов, способствовавших развитию исследований о мобильности, можно назвать рост индивидуалистической культуры, политической свободы и урбанизации (Jensen, 2006, с. 144). Кауфман и его соавторы (2004, с. 5) выделили три ключевые характеристики социальной и физической мобильности: доступ к средствам мобильности, навыки их использования и готовность ими пользоваться.

Наряду с теоретическим дискурсом, развивалось и практическое изучение мобильности. Общественный транспорт, включая метро, поезда, самолеты, автобусы и другие виды автоматизированного передвижения, стал центром научных исследований. Микроавтобусы также стали объектом научного изучения. Например, было установлено, что в 44 странах Африки микроавтобусы обеспечивают до 70% всех поездок (Kumar & Barrett, 2008), а количество импортируемых 15-местных микроавтобусов резко возросло в 2000-е годы. Литература о маршрутных такси в странах СНГ анализировала их технологические и эксплуатационные особенности в результате ухудшения транспортной системы после развала СССР (Kuznetsov

& Shaitanova, 2014; Sanina, 2011). Значительный толчок к изучению маршруток в Центральной Азии дал проект Института региональных исследований в Лейпциге, поддержанный Фондом Фольксвагена (Sgibnev & Vozyanov, 2016; Rekhviashvili & Sgibnev, 2018; Turdalieva & Edling 2017). Этот проект позволил диссертантам из Кыргызстана, Казахстана и Грузии защитить свои работы в немецких университетах и активно участвовать в конференциях по мобильности.

Одной из новых областей исследований стала гендерная мобильность, которая рассматривает проблему взаимодействия женщин и мужчин с транспортом (Hanson & Pratt, 1995; Uteng & Cresswell, 2008; Turdalieva & Edling 2017). Эти и другие исследования показывают, что женщины чаще пользуются общественным транспортом и делают больше остановок, чем мужчины. Повседневные поездки делают их более уязвимыми к рискам, если транспортная система в стране не соответствует современным стандартам. Наше исследование, основанное на концепции «Транспорт и социальная изоляция» Лионса (Lyons, 2003), показало, что в странах, где общественный транспорт небезопасен, женщины вынуждены ограничивать свои передвижения, избегая поездок в темное время суток или на длительные расстояния (Turdaliev & Edling 2017; Turdaliev & Weicker 2019). Данная ситуация сохраняется и в других странах Африки и Азии (Tanzarn, 2012; Uteng, 2012). Такая самоизоляция препятствует полноценному участию женщин в жизни общества, поскольку общественный транспорт зачастую является для них непредсказуемым и опасным местом (Mitchell, 2001, с. 12; Lyons, 2003).

Гендерные аспекты мобильности в городах Центральной Азии: анализ использования общественного транспорта

Исследование женской мобильности в городах Центральной Азии выявило ряд системных проблем, связанных с использованием общественного транспорта. В то время как женщины активно используют различные его виды — автобусы, троллейбусы, метро и микроавтобусы («маршрутки»), — муниципальные власти и транспортные операторы уделяют недостаточно внимания их специфическим потребностям на транспорте. Несмотря на то, что в общественном транспорте есть выделенные места для таких категорий, как женщина с ребенком, пожилой и пассажир с особыми нуждами, во многих видах транспорта Центральной Азии по-прежнему отсутствуют необходимые знаки и приспособления безопасности. Более того, даже при увеличении подвижного состава, как, например, в случае с электроавтобусами в Казахстане или новыми автобусами в Бишкеке и Душанбе, нехватка транспорта в часы пик и его неудовлетворительное техническое состояние вызывают обоснованное недовольство пассажиров.

Переход к рыночной экономике усилил социальную дифференциацию, что проявилось в транспортном поведении пассажиров. Граждане с высоким и средним уровнем дохода предпочитают личные автомобили, что не только отражает их финансовый статус, но и является реакцией на неэффективность и небезопасность общественного транспорта. Эта тенденция контрастирует с практикой в европейских городах, где, несмотря на высокий уровень жизни, многие жители отдают предпочтение общественному транспорту благодаря его эффективности в условиях пробок и заботе об экологическом состоянии города (Welsch et al. 2018; Smidht, 2021). Основной категорией пользователей общественного транспорта в Центральной Азии являются женщины с низким или ниже среднего уровнем дохода, преимущественно работающие в сфере образования, здравоохранения, услуг и торговли. Особую группу составляют студентки в возрасте 18-25 лет. До 70% пассажирок проживают в новостройках, где маршрутки остаются единственным связующим звеном с центром города. Проблемы с безопасностью остаются острыми: старые, подержанные маршрутки, превышение скорости, коррупция в дорожной полиции и нелегальная выдача водительских удостоверений ставят под угрозу физическую и социальную мобильность женщин. Эти факторы, по мнению транспортного исследователя Лайонса (2003, с. 340), отражают «сбой в работе государственных служб», в данном случае мэрии и частных транспортных структур.

Результаты эмпирического исследования

Наше исследование, проведенное в Бишкеке, позволило выделить следующие эмпирические особенности, преимущественно основанные на таких методах, как опрос, глубинное интервью и автоэтнография. Несмотря на то, что с апреля 2024 года маршрутные такси были выведены из центра Бишкека, они продолжают выполнять роль ключевой транспортной артерии между городами и селами. В исследовании было выделено две фокус-группы пассажиров. Первая группа использовала маршрутки, направляющиеся на рынок «Дордой», которые отличались более высоким уровнем комфорта и чистоты, что отражалось в более высокой стоимости проезда. Вторая группа состояла из женщин, проживающих в новостройках, расположенных в северной, западной и южной части столицы (Ынтымак, Келечек, Арча-Бешик, Мурас-Ордо), чьи маршруты были длительными и сложными. Повседневные поездки этих женщин имеют много общего с мобильностью в развивающихся странах, таких как Уганда, Танзания и Непал (Uteng, 2012; Tanzarn, 2012). Уровень мобильности напрямую коррелируется с занятостью: чем стабильнее трудовая деятельность, тем чаще женщины используют общественный транспорт. Данные показывают, что высокий уровень занятости женщин в Чуйской, Ошской и Таласской областях Кыргызстана (55,6%, 44,4% и 45,6% соответственно) обуславливает их активное использование маршрутных такси.

Анализ маршрутов показал, что, хотя поездки на работу являются основной целью как для женщин (51%), так и для мужчин (50%), структура их перемещений имеет гендерные различия. Женщины чаще совершают поездки в магазины, детские сады и школы (33% против 26% у мужчин). Они также чаще посещают родственников, что свидетельствует об их ключевой роли в поддержании социальных связей внутри семьи и рода. Поездки в медицинские учреждения также являются частой целью: 31% у женщин и 15% у мужчин. Таким образом, женская модель передвижения отличается от мужской тем, что она предполагает несколько остановок на одном маршруте, чаще всего вызванные такими семейными обязанностями, как оставить ребенка в детском саду или школе, купить лекарства или провести родственника в больнице. Повседневные поездки подвергают женщин повышенному риску и опасности, включая ДТП, несчастные случаи, сексуальные домогательства и кражи не только в маршрутках, но и других видах общественного транспорта.

Выводы и рекомендации

На основе анализа гендерной мобильности в контексте общественного транспорта в Кыргызстане и регионе можно сделать несколько ключевых выводов. Во-первых, настоящая статья и научное исследование в Кыргызстане открывает новую географическую область для изучения мобильности. В то время как гендерные аспекты мобильности широко изучены в Южной Америке, Африке и Южной Азии, Центральная Азия остается малоизученным регионом. Сопоставление наших результатов с центральноазиатским контекстом усилит интерес ученых, работающих в социальных и технических науках, а также транспортных экспертов и разработчиков к проблеме мобильности в контексте транспортных коммуникаций, включая не только наземный транспорт, но и воздушный.

Транспорт, как и любое общественное пространство, отражает комплекс социально-экономических и культурных проблем. Отсутствие гендерно-чувствительного транспорта препятствует полноценному социально-экономическому развитию и ставит под угрозу здоровье и благополучие как женщин, так и детей. Женщины, особенно из уязвимых групп с низким доходом и проживающие в новостройках, вынуждены чаще использовать небезопасный транспорт. Их поездки, отличающиеся многоцелевым характером, подвергают их повышенному риску травмы, кражи и домогательств, что может приводить к самоограничению мобильности и, как следствие, социальной изоляции.

Для повышения качества общественного транспорта крайне важно учитывать

потребности женщин на всех этапах транспортной политики, включая планирование маршрутов, разработка норм и эксплуатация транспортных средств. Наше интервью и наблюдения подтверждают, что женщины чаще сталкиваются с ограниченным доступом к эффективным транспортным услугам, что является результатом недостаточного внимания со стороны соответствующих государственных органов власти. Учет гендерной проблематики в управлении общественным транспортом имеет жизненно важное значение для обеспечения равных возможностей и прав. Это не только способствует расширению доступа женщин к занятости, образованию и медицинским услугам, но и играет важную роль в сокращении масштабов бедности как в городской, так и сельской среде.

Список источников и использованной литературы

1. Jensen, O. (2006). 'Facework', Flow and the City: Simmel, Goffman, and Mobility in the Contemporary City. *Mobilities*, 1(2), 143-165.
2. Hanson, S., & Pratt, G. (1995). *Gender, Work and Space*. London and New York: Routledge.
3. Kaufmann V. (2002). *Re-thinking Mobility: Contemporary Sociology*. Burlington, VT: Ashgate.
4. Kumar, A., & Barrett, F. Africa Infrastructure Country Diagnostic. Stuck in traffic: Urban transport in Africa (2008),
5. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/671081468008449140/pdf/0Urban1TranslFINAL1with0cover.pdf>
6. Kuznetsov, A., & Shaitanova L. (2014) Marshrutkas: Spinoffs of Post-Soviet Urban Mobilities. "City, Transport Mediation, Social Justice: A Sociological Study of Urban Public Transport in Vogograd", retrieved 30 November 2021, <https://www.academia.edu/9634408>.
7. Lyons, G. (2003). The Introduction of Social Exclusion into the field of Travel Behaviour. *Transport Policy*, 10(4), 339-42.
8. Sanina, A. (2011). The marshrutka as a socio-cultural phenomenon of a Russian megacity. *City, Culture and Society*, 2(4), 211-218.
9. Sgibnev, W., & Vozyanov, A. (2016). Assemblages of mobility: the marshrutkas of Central Asia. *Central Asian Survey*, 35(2), 276-291.
10. Sgibnev W., Rekhviashvili, L. (2018). Placing Transport Workers on the Agenda: The Conflicting Logics of Governing Mobility on Bishkek's Marshrutkas. *Antipode*, 50:5, 1376-1395.
11. Sheller, M., & Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning*. 38(2), 207-226.
12. Sheller, M. (2018). Theorizing mobility justice. *Tempo Social*, 30(2):17-34.
13. Schmidt, M. 2021. "The Female Perception of Personal Safety on Public Transport in Berlin. <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/11250/2825137/no.ntnu%3Ainspera%3A85502542%3A46874551.pdf?sequence=1&isAllowed=yhttps://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/11250/2825137/no.ntnu%3Ainspera%3A85502542%3A46874551.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
15. Tanzarn, N. (2012). Gendered mobilities in developing countries: The Case of (Urban) Uganda. In T.P. Uteng & T. Cresswell (Eds.). *Gendered Mobilities*, 159-173. Aldershot: Ashgate.
16. Turdalieva, Ch., & Edling., C. (2017). Women's mobility and "transport-related social exclusion" in Bishkek. *Mobilities* 13(4), 535-550.
17. Turdalieva, Ch., & Weicker. (2019). Encountering the multiple semiotics of marshrutka surfaces – what can marshrutka decorations and advertisements tell us about its everyday actors? In *Mobilities* 14(5):1-16.
18. Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London: Routledge.
19. Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
20. Uteng, T. (2012). *Gender and Mobility in the Developing World*. The World Bank Group Open Knowledge Repository. Retrieved July 20, 2016, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/9111>.
21. Uteng, T., & Cresswell.T. (2008). *Gendered Mobilities: Towards a Holistic Understanding*. London: Ashgate.
22. Welsch J., Conrad, C., and Wittowsky, D. (2018). "Exploring immigrants' travel behavior: Empirical findings from Offenbach am Main, Germany." *Transportation*. 45:733–750. <https://doi.org/10.1007/s11116-016-9748-9>

5– СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚТЫҢ ЕСКЕРТКІШТАНУ, ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ДΙΑСПОРОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

PROBLEMS OF KAZAKH MONUMENTS, ETHNOLOGY AND DIASPOROLOGY

ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОГО МОНУМЕНТОВЕДЕНИЯ, ЭТНОЛОГИИ И ДΙΑСПОРОЛОГИИ

МУЗЕЙ ІСІН ДАМУДАҒЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Абдухитов Е.С.,

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей – қорығы»

РМҚК ғылыми қызметкері,

Түркістан облысы, Отырар ауданы.

Abduahitov.Erkozha@mail.ru

Музей (гректің *museion* – «орын», «музаға арналған орын», «муза ғибадатханасы») деген түсінік береді. Грек философтарының ерекше салтанатпен безендіріліп, жиын жасауға арналған сәнді ғимараттары антика дәуірінде осылай аталған. Музей табиғат және адам қолымен жасалған өнер туындылары мен көне заман ескерткіштерін, үлгі-нұсқаларын зерттеп, жинаушы, сақтаушы, әрі бұл мұраларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізе отырып, солардың негізінде қоғам мүшелеріне тәлім-тәрбие беретін ғылыми-мәдени мекеме. Немесе, әртүрлі этникалық мәдени дәстүрлердің және ұрпақаралық диалогты, тілдесуді, жүздесуді ұйымдастыратын айрықша мәдени кеңістік. Бүгінгі музейтануда қалыптасқан ғылыми тұжырымдарға сүйенсек, атқаратын қоғамдық функцияларына қарай әлеуметтік институт ретінде музей – мәдени, тарихи және ғылыми құндылықтарды сақтауға, музейлік заттар арқылы мәліметтерді жинақтап таратуға, өскелең ұрпаққа ата-бабамыздан қалған мұралар жөнінде тәлім-тәрбие беруге арналған тарихи қалыптасқан көп қырлы әлеуметтік ақпараттар институты. Музей адамзат болмысын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші дәнекер рөлін атқарады және адам бойындағы руханилық қасиетті де қалыптастыруға бірден-бір себепші бола алады [1, 55 б.].

Көптеген мемлекеттер қаржының көп бөлігін білім саласына құйып, сәйкесінше, мәдениеттің даму мәселелеріне аз көңіл бөледі. Бірақ, мәселенің экономикалық жағы негізгі түйткіл емес, өйткені, мәдениет ұлттық құндылықтарға тікелей жауап беретін болғандықтан, оған мемлекеттік қолдау көрсетілуі шарт. 2014 жылғы «Музей және билік» атты форумда Халықаралық Музейлер Кеңесінің Португалиядағы экс-президенті Луиш Рапозу өзінің баяндамасында бір қызық статистика келтірген болатын. Оның айтуынша, әлемде 20 ең танымал тақырыптық саябақтар бар, соның екеуі ғана еуропалық. Тақырыптық саябақтар бір қарағанда, коммерциялық жоба болғанымен, қазіргі мәдениетке әсері өте үлкен екендігін атап көрсеткен. Өйткені, мұндай саябақтар елдің ең танымал белгісі, олар мемлекеттің экономикалық және саяси дамуының бірден-бір күші болып табылады. Мысалы, Ұлыбританиядағы әлемге әйгілі музейлердің қызметі ел қазынасына өндіріс пен жарнаманы қосқандағы табыстан әлдеқайда көп қаржы түсіреді. Әр бес туристің төртеуі музейді сол елге келгендегі ең басты себептерінің бірі ретінде көрсетеді. Мысалы, Америка Құрама Штаттарында ішкі жалпы өнімнің (ІЖӨ) 2% мәдениет өнімдері құрайды [2, 137 б.].

XX ғасыр бойы музейлердің статусы ұлғайып, басқа да әлеуметтік мәдени институттардың қызметтерін өзіне алуына байланысты мәдени ақпаратты трансляциялаудың негізгі құралына айналды. Егер бұрындары музейлерге баратындардың негізгі легі жоғары білімді, оқыған адамдар және олардың ұрпақтары болса, қазірде музейлерге барушылардың әлеуметтік құрамы біршама кеңейген. Қазіргі әлеуметтік мәдени жағдай музейлерге жаңа идеялар, білімдер, рухани құндылықтар іздеуге итермелейді. Осылайша, музейлер қоғамдық сананың дамуын белгілі деңгейін бейнелейтін институттан біртіндеп оған жаңаша серпін беретін институтқа айналууда. Цифрлы технологиялар мен IT саласының дамуы музейлік жәдігерлерді 3D моделдерін құру арқылы қайта қалпына келтіру ісін жаңа деңгейге көтерді. Қазірде дамыған батыс елдерінде осы технологиялар кеңінен етек жайған сала болып табылады. Тағы бір өзекті мәселе – музей қорын электронды форматқа көшіру, іздеу жүйесіне ыңғайландырып жасақталған бірыңғай ақпараттық база жасақтау. Музейлер тек сақтау мен қалпына келтіру жұмыстарымен ғана айналыспайтынын есте сақтау керек, олар сондай-ақ, зерттеу, түсінік беру жұмыстарымен де шұғылданады. Ал жәдігерлерді кең ауқымда зерделеу үшін жақсы мәліметтер базасы барлығына қолжетімді болуы керек. Осы үшін де IT технологиялар болуы қажет. Виртуалды музей жасақтау арқылы шалғай аймақтарда тұратын немесе әлеуметтік мүмкіншілігі шектелуіне қарамастан үйде отырып-ақ, қажет ақпараттарды оңай тауып, пайдалана алу мүмкіндігін туғызуға әбден болады. Музей қорын цифрлық үлгіге көшіру өте қиын, ұзақ уақытты алатын, әрі біліктілігі жоғары кәсіби мамандарды, заманауи жабдықтар мен қаржыны қажет ететін жұмыс. Бірақ, бұл жұмысты жақын арада қолға алу қажет. Қазақтың төл туындылары әлемге паш етіп көрсетуге тұрарлық теңдесіз дүниелер екені сөзсіз. Қазақстан музейлері 1991 жылы өз алдымызға егемен ел болып, тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, өзіндік даму бағыты айқындалып, құлашын кеңге жая бастады. Осы уақыттан бастап, ғылыми-зерттеу жұмыстарының өзіндік даму жолы басталды десек болады, музей желілерінің ауқымы кеңейіп, жаңа типтегі музейлер пайда болды. 2005 жылы тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуының өтпелі кезеңі аяқталып, енді оның дамуының жаңа сатысы басталады. Қазақстан музейлері ұлттық нақышта сипат алып, басты бағыты дәстүрлі, ұлттық өнерді паш етумен байланысты болғандықтан, музейлердің техноәдени-ағартушылық құрылымына үлкен қолдау көрсетілу керектігі жөнінде мәселе түбегейлі көрініс тапты [3, 36 б.].

Бүгінгі таңда біз ақпараттық технологияның дамуы есебінен туып отырған дәстүрлі және жаңа көзқарастардың қақтығысын көріп отырмыз. Қазақстан музейлері үшін басым екі үрдіс: материалдық емес мұраның құрып кету қаупі төніп тұрған мәдени дәстүрлерін, соның ішінде «ауызша таралған», сақтау және қолдау, алыс өркениеттер дамуының «негізгі» үрдісіне ілесуге мүмкіндік беретін көрнекі бағыттарды дамыту. Қазіргі заманғы қазақстандық музейлерде алдыңғы орынға «табиғилық» сипаты шығады, бұл біздің музейлердің ерекшелігі мен келешегін анықтайды. Жаңа ақпараттық технологияны кеңінен қолдану көрерменге экспозиция мазмұнын терең түсінуге, тақырыпқа қатысты тарихи маңызы бар қосымша деректермен танысуға және баспалық қызмет түрлерін жеделдетуге де жағдай жасайды. Кейінгі жылдары кеңінен қолданылып жүрген электронды жолбағдар арқылы виртуалды экскурсия жасау әлемдегі алдыңғы қатарлы музейлермен өз жерінде отырып ақ, танысуға жол ашып берді. Әрине, мұндай мүмкіндіктер қазіргі заманғы адамзат сұранысына тура табылған жол, елдер арасындағы мәдени байланысты дамытудың да ыңғайлы көпірі. Музей жалпы, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін жинастырып, зерттеп, солардың жиынтығы негізінде алдына қойған міндеттерін жүзеге асырады. Онда сақталатын ескерткіштер белгілі бір ғылым саласында зерттеу жұмыстарын жүргізуге, ал жүйелі әрі шебер орналастырылған күйде адамның ой-өрісі мен өмірлік көзқарасының, өткенге деген сый құрметінің қалыптасуына тигізер әсері сөзсіз. Сондықтан, мұражайлардың басқада мәдени-ағарту, тәрбиелік және ғылыми мекемелер қатарында алатын өзіндік

орны ерекше. Музейдің халыққа қызмет көрсету жұмысының басты әдісі болып отырған экспозиция өзінің ағартушылық және тәрбиелік міндеттерін музейлік бұйымдарды көрсету, оларға арнайы түсініктер беру арқылы жүзеге асырады. Музейдің көрме бөлмелеріндегі экспозициялар танысуға келген көрерменді көрсетіліп отырған бұйымдар жайында жан-жақты хабардар етуі қажет. Осыған орай, кез-келген экспозиция өзінің мазмұны мен мақсатына қарай мына талаптарды ескеруі керек:

1) Көрерменді белгілі бір оқиға жайында хабардар етіп және соның негізінде оның ішкі дүниесіне әсер бере алатын жекелеген музейлік бұйымдар көрсетуге;

2) Экспозициялар музей мамандарының терең ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижелері негізінде құрылуға;

3) Шынайы мұражайлық бұйымдардың мәнін жан-жақты көрсету және оны көрерменге түсінікті ету мақсатында қосымша ғылыми-көмекші құралдарды пайдалануға тиісті.

Музей экспозициялары мақсаты мен қажеттілігіне қарай, үнемі және көрмелер ретінде уақытша да болады. Жас ұрпақты ерлік, елдік рухта тәрбиелейтін, көшпелі өркениеттің қайталанбас туындыларын қастерлеп, туған елінің ұлы тұлғаларының еңбегі мен ерлігін көрсетіп, насихаттай алатын, сол арқылы өз Отанын сүйуге деген құлшынысын арттыратын рухани орталықтар болуы керек. XX ғасырдың соңғы жылдарынан бастап, елдің тарихын қалыптастыруда, ұлттық және мәдени бірегейлікті қалыптастыруда, тарихи естеліктерді сақтауда мұражайдың алатын орны мен атқаратын қызметі туралы тарихшылар, әлеуметтанушылар және мәдениеттанушылар көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Музей – тарихқа, білімге, ғылыми ізденіске, әлеуметтік тәрбиеге, материалды және рухани мәдениетке, құндылықтарға толы орда. Ендеше, мұражай елдің, аймақтың, сол жерде өмір сүретін халықтың бет-бейнесі деп айтсақ, артық болмас. Сонымен, мұражай аймақтың танымалдылығын, яғни, имиджін қалыптастырушы ретінде, ол – мәдени орталық болуы керек, мәдени мұраны сақтаушы және тасымалдаушы институт, аймақтың көркін келтіретін, туристерді өзіне тартатын «инициатор», мәдени бастамаларға арналған алаң және өмірлік стандарттың «эталоны» болуы тиіс» [4, 65 б.].

Қазақстандағы музей жұмысын дамыту барысында біріншіден, музей ісін түбегейлі қайта құру;

екіншіден, музей қорларындағы жәдігерлерді сұрыптай отырып, мәселелік-хронологиялық тұжырымдарға негізделген жаңа экспозициялар құру;

үшіншіден, жәдігерлерді жан-жақты зерттеу арқылы ақпараттық маңыздылығын арттыру;

төртіншіден, экскурсоводтың қызметін жаңашаландыру, түрлендіру жолдарын қарастыру;

бесіншіден, техникалық құрал-жабдықтарды, ақпараттық кеңістікті музей ісінде тиімді пайдалану арқылы көрермендерді музейге тарту;

алтыншыдан, музейлердің тәрбиелік мақсаттарына сай музейлік педагогиканы дамыту;

жетіншіден, музейлік бизнес, маркетинг және менеджмент мәселелеріне назар аударып, музей ісінде аталған жаңалықтарды енгізуге мүмкіндіктер беру тұстарына ерекше көңіл бөлінуі тиіс.

Музей белгілі бір аймақта орналасқандықтан, ол басқа мекемелерге сай емес мәселелерді шешеді: біріншіден, мұражай сол өңірдің ғылыми құжаттандыру орталығы болып саналады. Себебі, музей үлкен ғылыми және мәдени маңызы бар шынайы ақпаратты тасымалдайтын, өңірдің тарихы, мәдениеті, табиғаты туралы куәландыратын құжаттар мен заттарды мұражай пәні ретінде сақтайды. Екіншіден, өңірдің ғылыми-зерттеу қызметінің орталығы, себебі музей заттарын экспонат ретінде таңдау, зерттеу және қолдану зерттеу қызметін талап етеді, ал алынған нәтижелер мәдени немесе табиғи үрдістерде ғылыми жаңалық болып табылады. Үшіншіден, музей өңірдің мәдени өкілдігі, музейде көрсетілген экспонаттар сол

өңірдің мәдени мұрасы. Музей экспозициялары белгілі бір уақытта нақты қоғамда үстемдік ететін мәдени нормалар шоғырланған жаңа мәдени шынайылық болып табылады. Төртіншіден, музейдің құжаттандыру, ғылыми және мәдени құндылықтары ағартушылық-тәрбиелік орталық ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Әр түрлі тарихи кезеңде ұрпақтар тәжірибесін, үлгілі дәстүрді, мәдени нормаларды тасымалдаушы үрдісін жүзеге асырады. Оларға – «Тарихи-өлкетану мұражайы», «Тарихи-мәдени және табиғи қорық мұражайларды» жатқызуға болады.

Музей бұл ғылым, білім, коммуникация, мәдени ақпараттар пен шығармашылық инновациялар орталығы ғана емес, ол мәдени бастамаларға арналған алаң ретінде қызмет атаруы тиіс. Қазақстан мәдениетін дүниежүзілік дәрежеде насихаттау мақсатында еліміз музейлердің белсенді араласуымен бірқатар мәдени имидждік шараларды іске асырды. Мысалы, «Алтын адам» (Италия, Мантуя, Рим, 1998), «Қазақстан космосы» (Ренн, Париж, 2001), Қазақстанның Франциядағы Мәдениеті күндері (Париж, 2002), ЭКСПО – 2005 (Аичи, Жапония), ЮНЕСКО-ның штаб пәтерінде өткен «Мәдени саналуандық және Орталық Азиядағы сұхбат» (Париж, Франция, 2005), «Шөп пен Алтыннан жасалған. Қазақстан көшпелілері» (АҚШ, 2006) және басқалары. Бүгінгі таңда музей қоғамда белгілі бір қызмет атқаратын өзіндік бір әлеуметтік институт ретінде қарастырылады. Музейдің әлеуметтік функцияларын қоғам сұранысы қалыптастырады. Олар: құжаттау немесе сақтау, мәдени-танымдық немесе ғылыми-зерттеу. Қандай функция негізге алынса, соған байланысты осы функцияны неғұрлым тиімді жүзеге асыруға лайық музей мекемесінің құрылымы қабилданады. Музей ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде табиғат объектілерін, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін жинақтайды. Музей заттары көптеген ғылым салалары үшін үлкен мәнге ие және зерттеу мекемелеріне қажетті дереккөз базасы болып табылады. Ал мәдени-ағарту мекемесі ретінде музей орасан зор тәрбиелік әлеуетке ие [5, 44 б.].

Қорыта келе айтарымыз, Музей – ұлттың ұлылығын ұлықтаушы, халқының баға жетпес материалдық, рухани байлығын жинақтаушы, әрі насихаттаушы, сол арқылы жас ұрпақ бойына отансүйгіштікті, патриоттық сезімді ұялатушы ғылыми, мәдени, білім ордасы болып табылады. Әлемдік музейлер қызметі мен құрылымы талаптарына сай жұмыстар жасап отырған Қазақстан музейлерінің болашақ ұрпақты тәрбиелеуде және білім беруде алатын орны ерекше екендігі айдан анық. Музей қызметін жетілдіру және түйткілді мәселелерді дер кезінде шешу арқылы жинақталған тәжірибе мен оны теориялық негіздеу, әлемдік музей ісіндегі озық жетістіктерді отандық музейлерде кеңінен қолдану, халықаралық музейтанушылармен ынтымақтаса жұмыс істеу бүгінгі қазақстандық музей ісін алға бастыруға мүмкіндік береді. Ұлттық мәдениеттің бір саласы ретінде музей қызметі жаһандану үдерісі туғызған мәдени әркерлікті жоюға, бұқаралық мәдениеттің басымдық алуына қарсы тұрудың бір шарасы болып табылады. Бүкіл әлемде музейге, жалпы мәдени және табиғи байлыққа деген қызығушылықтың артып отырғанын ескерсек, мәдени мұрамызды дұрыс сақтау және насихаттау арқылы ұлттық ерекшелігіміз бен өз орнымызды сақтап қаламыз.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

- 1 Шляхтина Л.М. «Современная методология реализации образовательной функции музеев». Вазский край: источниковедение, история, культура: исследования и материалы. – Вельск, 2004. – 126 с.
- 2 Масалимова А.Р., Абдығалиева Г.К., Алтаев Ж.А. Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №2 (60). – Алматы: «Қазақ университеті», 2017. – 297 б.
- 3 Кукашев Р.Ш. К вопросу о новых подходах в методологии научного проектирования музейной экспозиции. – Алматы, 1998. – С. 78.
- 4 Қартаева Т.Е. Әлемдік музейлер кеңістігі. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 148 б.
- 5 Ирбаева А.Ғ. Қазақстандағы музей ісі: қалыптасуы мен дамының тарихи тәжірибесі. – Астана, 2010. – 308 б.

К ИСТОРИИ ЭТНОСОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Абдулина А.Т.,

зав. отделом этнологии и антропологии

Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,

к.и.н., ассоц. проф. (доцент),

г. Алматы.

aksunkar1168@gmail.com

История становления этносоциологии в Казахстане как отдельного научного направления в этнологии проходила в рамках общих процессов развития научной мысли в СССР. Разработки московских ученых всегда «шли на шаг вперед» разработок казахстанских этнографов, перенимающих наиболее современные методы исследований у московских коллег. Как мы видели, в СССР этносоциология стала развиваться с начала 1960-х, когда флагман советской этнографической науки Институт этнографии АН СССР стал проводить этносоциологические исследования с применением социологических методов.

Однако еще в 1950-е гг. В.В. Востровым [1] и Г.П. Валихановым [2] были защищены кандидатские диссертации по трансформации социокультурной сферы колхозников Западно-Казахстанской и Кокчетавской областей, внедрению инноваций в традиционную культуру, семейно-бытовые отношения. В 1967 г. вышла обобщающая монография, в которой системно были проанализированы этнические процессы в среде сельского населения Казахстана [3]. Несмотря на большую значимость фактологического материала и теоретических выводов данных исследований, необходимо отметить их тенденциозность, проявившуюся в абсолютизации интернациональной культуры, забвении этнических традиций, в особенности связанных с религиозной обрядностью, игнорировании негативных явлений в культуре и быте колхозников. Кроме того, авторы монографий опирались лишь на этнографический метод получения информации, не были широко привлечены этносоциологические источники.

В Казахской ССР работы, по тематике относящиеся к этносоциологическим исследованиям, появляются только в конце 1970-х–1980-е годы, в частности монография Х.А. Кауановой «Образ жизни и быт рабочих семей» [4]. Автор избрала в качестве объекта исследования образ жизни и быт рабочих семей крупнейших промышленных центров Казахстана (города: Алма-Ата, Караганда, Темиртау, Джезказган, Никольский (ныне г. Сатпаев)), уделив особое внимание формированию новых традиций, связанных с социалистическим образом жизни и советской обрядностью. Используя уже апробированные статистические и социологические методы, этнологи Ю.А. Евстигнеев [5], О.Б. Наумова [6], А.Б. Калыш [7] исследовали динамику межэтнических браков в Северном Казахстане, где казахи в то время перестали составлять этническое большинство населения, среди немцев Казахстана, в сельских районах Павлодарской области. При работе Евстигнеев опирался на методику О.А. Ганцкой и Г.Ф. Дебеца по сопоставлению теоретической и наблюдаемой частоты межнациональных браков [8].

Вторая половина 1970-х – начало 1980-х гг. отмечены появлением специальных исследований по семейно-брачным отношениям у казахов советской эпохи видного этнографа Х.А. Аргынбаева [8], этноязыковым процессам в Казахстане, проблемам двуязычия и многоязычия, роли русского языка этнолингвиста Б.Х. Хасанова [9]. Вопросы социальной структуры населения, социальной демографии, миграции были рассмотрены в трудах Е.Н. Гладышевой [10], Ф.Н. Базановой [11], А.Н. Алексеев [12], М.Х. Асылбекова [13], М.Б. Татимова [14] и в ряде других работ [15], продолживших демографические исследования и в период независимости Казахстана.

В конце 1970-х гг. Институтом этнографии АН СССР были инициированы исследования по изучению этнических процессов у национальных групп Средней Азии и Казахстана, основные положения которых нашли освещение в одноименном сборнике. В основу статей по этнокультурным изменениям у проживающих в данном регионе корейцев, уйгур, курдов, цыган и др., положен значительный полевой материал, собранный авторами, использованы данные статистических обследований. По казахстанской тематике имеется работа А.Ш. Джарылгасиновой [16], где рассматриваются пути развития корейцев, появившихся в данном регионе в связи с предвоенными депортациями, при этом были выделены три основные тенденции развития корейцев – развитие национальных традиций, восприятие русского языка, культуры и усвоение отдельных элементов местного быта. Статья Г.М. Исхакова, А.М. Решетова [17] и др. освещает вопросы этнического развития уйгуров Казахстана и Средней Азии, традиции и инновации в материальной и духовной культуре, изменения в семейно-бытовой сфере, рост числа межнациональных браков.

Определенный подъем в развитии этносоциологии в Казахстане наблюдался в середине – конце 1980-х годов, когда впервые были апробированы социологические методы при обследовании сельского населения при выполнении плановой темы «Новое и традиционное в быту современной сельской семьи». Этносоциологический опрос методом анкетирования 1 тысячи респондентов был проведен в селах Алма-Атинской и Талды-Курганской областей по вопросам времени создания семьи и ее состава, условий жизни (дом, его обстановка и т.д.), заработка, культурных запросов [18, с. 132]. Для исследования было выбрано четыре объекта: в Алма-Атинской области – колхоз им. А. Нусупбекова Кегенского р-на и Чиликский винзавод; в Талды-Курганской области – колхоз им. Куйбышева и «Енбекши» Кировского р-на. В эти населённые пункты были организованы ежегодные экспедиции (1984–1986 гг.) с довольно длительным пребыванием в них большой полевой группы до 15–20 дней за один сезон [19]. Характерно, что объектом изучения была избрана полиэтническая среда: в опросе участвовали представители казахского, русского и уйгурского этносов, что позволило включить в анкеты блок вопросов по межэтническим отношениям, внимание к которым возросло в период перестройки и связанного с ней «парада суверенитетов». К сожалению, в силу определенных причин коллективная монография «Современная сельская семья народов Казахстана» не вышла в свет, хотя отдельные результаты исследований нашли отражения в публикациях.

Значительными исследованиями региональных этнокультурных и этнических процессов стали кандидатские диссертации О.М. Проваторовой [20] по казахам Западной Сибири и А.Б. Калыша [21] по сельскому населению Павлодарского Прииртышья, О.Б. Наумовой по многонациональным районам Казахстана, защищенные в центральных научных центрах Москвы и Ленинграда. Наиболее объемным было исследование О.Б. Наумовой [22], которая попыталась сравнить ход этнокультурных, этносоциальных и этноязыковых процессов в северно-восточных (Кокшетауской, Павлодарской, Целиноградской, Семипалатинской) и южных (Чимкентской, Алма-Атинской) областях республики с комплексным обследованием 13 сельских советов.

В 1988–1989 гг. этнографы Института истории, археологии и этнографии АН Казахстана провели комплексный этносоциологический опрос по темам «Современные этнокультурные процессы в Казахстане» и «Этнические аспекты культуры народов Казахстана» в г. Алматы, Алма-Атинской, Джамбульской областях, который охватил около 2 тыс. респондентов [23]. Территориально в круг обследования попали следующие населенные пункты Енбекшиказахского района Алма-Атинской области: Балтабай, Жанашар, Кайназар, Маловодное, Таутурген и Турген, а в число опрашиваемых этносов – казахи, русские, уйгуры, немцы и турки. Опросный лист, составленный А.Б. Калышем, В.С. Кондратьевым на основании анкет Ю.В. Арутюняна и вопросов из опросников Л.М. Дробизевой, Л. Перепелкина, В.В. Пименова, содержал 146 вопросов, которые были расположены по блокам:

материальная культура, семья и семейный быт, общественная и культурная жизнь, межнациональные отношения и национальное самосознание.

В 1990 г. под эгидой сектора конкретных социологических исследований Института этнологии и антропологии РАН, утвердившего программу по оптимизации социально-культурных условий развития народов СССР, в Алма-Ате на базе Института истории, археологии и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова состоялась Всесоюзная научная сессия по итогам проведенных во всесоюзном масштабе исследований [24]. К началу работы сессии был приурочен выпуск монографии по семейному быту народов СССР [25].

Историография периода независимости. С обретением Казахстаном независимости возрос интерес к изучению этнических процессов, протекающих в среде различных этносов, специфики этнического развития групп некоренного населения, проживающего за пределами основной территории расселения этноса, в инонациональном окружении, этнических, социальных, демографических, психологических аспектов состояния и развития казахов в условиях новых политических реалий, преобразований духовно-идеологической жизни. Подобные исследования имели огромную научно-теоретическую ценность для государственных политических органов, отвечающих за выстраивание сбалансированной этнополитики в республике, имевшей за плечами солидную историю совместного проживания этносов.

С крушением Советского Союза существенно изменилась идеологическая парадигма рассмотрения этнических процессов, когда вместо упора на словосочетания «советская культура», «дружба народов», «социалистический образ жизни» ключевыми стали термины «этническая идентификация», «национальная идея», «этническая специфика», т.е. казахстанские исследователи стали обращать внимание не только на появление новых элементов соционормативной культуры, но и на возрождение этнических традиций и обрядов, расширение сферы применения национальных языков и пр.

Результаты этносоциологических исследований 1988–1989 гг. составили основу диссертационных исследований Е.К. Ноянова [26] по Южному Казахстану в аспекте жилища и поселений и А.Т. Абдулиной [27] по Жетысу в аспекте этнокультурных и этносоциальных процессов. Некоторые вопросы развития духовной культуры (уровень образования, этноязыковая ситуация, национальные ориентации в области музыкальной культуры, традиции и обрядность и пр.) в среде сельского населения Алматинской области были рассмотрены в статьях А.Б. Калыша и К.А. Сакеновой [28], С.Е. Ажигали и Н. Байгабатовой [29]. Кроме того, А.Б. Калыш свои исследовательские интересы направил на изучение этнокультурных аспектов семейно-бытовой и обрядовой жизни сельского населения Жетысу [30].

После распада Советского Союза и образования независимых государств миграционные процессы в Евразии значительно интенсифицировались в связи с желанием людей вернуться на свою историческую родину (репатриация), найти более высокооплачиваемую работу (трудова́я миграция), улучшить условия своей жизни и пр. мотивам. Вопросы усилившейся внешней миграции русских, немцев и др. из Казахстана, проблемы их идентификации в нашей республики и модели группового этнического поведения поднимали в своих работах Е.Ю. Садовская [31], И.В. Ерофеева [32], Н.Э. Масанов [33], Т.А. Апендиев [34] и др. Уже в конце 90-х годов сложного XX в. крупный историк И.В. Ерофеева предвосхитила возможные поведенческие сценарии русских в Казахстане: «Перед русским сегментом регионального социума возникают четыре возможных стратегии поведения: дальнейшая эмиграция; самоорганизация и создание структур, способных влиять на политику государства в сфере межэтнических взаимоотношений; культурная ассимиляция; этнокультурная автаркия, самоизоляция («окукливание»), понимаемая как своего рода индивидуально-психологическая эмиграция посредством ухода в неконкурентные сферы трудовой занятости, личная отчужденность от общегосударственных

культурных мероприятий и праздничных ритуалов, сужение круга дружеского общения до лиц одной этнической принадлежности и т.д.» [35, с. 133]. По нашему мнению, в настоящее время пока только небольшая часть русских, связывающих свое будущее и будущее своих детей с РК, добровольно идут на принятие казахского языка, истории и культуры, т.е. вовлекаются в процессы культурной ассимиляции и интеграции, осваивая казахский язык и приобретая диффузную идентичность.

В период независимости повсеместно, как в Российской Федерации, так и в Республике Казахстан, исследователи отметили тенденцию по снижению удельной доли межэтнических браков [36]. Среди причин отмечают следующие: отсутствие социального заказа на увеличение подобных семей как каналов интернационализации и консолидации; рост этнического сознания, этнической и конфессиональной идентичностей на фоне процессов суверенизации и отказа от коммунистической идеологии, пропагандировавшей атеизм; постепенное сужение поля двуязычия; увеличение удельной доли коренных этносов в национальном составе населения и количества моноэтнических населенных пунктов, в особенности в сельской местности и пр. Между тем новым явлением биэтнической брачности, выделенной исследователями, стало повсеместное распространение, в особенности в мегаполисах, интернациональных браков, в которых брачующиеся сильно отличаются по своему менталитету, национальному характеру, конфессиональной принадлежности, языку, традициям и обычаям, вкусовым предпочтениям [37]. Среди отечественных исследователей лишь видный этносоциолог А.Б. Калыш [38], исследователи Н.Б. Ем [39], С.К. Уалиева [40], Т.Е. Свахина изучили отдельные аспекты динамики, состояния межэтнической брачности как среди доминирующих этносов Казахстана, так и отдельных этносов (корейцев, евреев) в регионах [41].

В 2001 г. видный казахстанский этнолог и этноархеолог С.Е. Ажигали выпустил обобщающее исследование «Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х», где получили научное осмысление результаты развернутого этносоциологического обследования сельского населения Жетысу в 1984–1986 гг. академическим Отделом этнологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. В рамках данного опроса всесторонне изучались вопросы, касающиеся степени и уровня религиозности доминирующих этносов, а также похоронно-поминальная обрядность сельских казахов [42, с. 37]. Особое внимание С.Е. Ажигали уделил доисламским верованиям и культам, пережиткам ранних форм религии (магия, тотемизм, шаманизм, фетишизм, анимизм и пр.), которые по-прежнему устойчиво сохраняются в быту казахов, в особенности в цикле детской обрядности.

Отметим, что на базе академического Отдела этнологии под научным руководством Почетного академика НАН РК С.Е. Ажигали получило развитие особое научное направление – этноархеология, «казахское (этнографическое) памятниковедение», ориентированное на комплексное изучение, охрану и использование памятников последних веков. С конца 1990-х гг. работает Западно-Казахстанская комплексная этноархеологическая экспедиция (ЗККЭАЭ). В 2018–2020 гг. в рамках проекта «Казахское (этнографическое) памятниковедение»: теоретические, научно-методические и прикладные проблемы были организованы две экспедиции: Алтае-Монгольская комплексная этнографическая и этноархеологическая экспедиция (2018 г.) и Сарыаркинская комплексная этноархеологическая экспедиция (2019 г.).

Вопросами религиозной идентификации казахстанцев, этноконфессиональных процессов, распространения религиозной обрядности также занимались ученые Я.Ф. Трофимов [43], А.П. Абуов и Е.М. Смагулов [44], Г.Т. Телебаев [45], А.А. Мустафаева [46] и др.

Материалы этносоциологического исследования г. Тараза с охватом около 1 тыс. респондентов, проведенного в 1996 г. по специальной программе Ю.В. Арутюняна и А.А. Асанканова, стали основой кандидатской диссертации И.М. Акылбаевой «Быт и культура населения города Тараза на современном этапе» [47]. Автор отметила

в среде городского казахского населения устойчивый интерес к национальным культурным ценностям и традициям, среди негативных тенденций было отмечено снижение культурного уровня казахов вследствие маргинализации населения и перехода к платной системе обучения в среднем и высшем звеньях образовательного процесса.

Близка по объекту исследования работа С.Х. Шалгинбаевой, в которой были рассмотрены социокультурный облик и этнокультурные характеристиками казахского населения городов Алматы и Тараза [48]. В отличие от И.М. Акылбаевой, рассмотревшей все аспекты культуры и быта казахов г. Тараза, С.Х. Шалгинбаева сосредоточила свое внимание на исследовании только аспектов бытования семейных традиций и обрядов представителей титульного этноса означенных городов, используя апробированный метод стандартизированного интервью при помощи анкеты со 157 вопросами, а также проведя 6 полевых сезонов в 1990–2000 гг. [49]. В результате применения приема математической статистики – выборочной совокупности респондентов (случайно-механический отбор) был получен массив анкет, данные которых были внесены в специально созданную проблемно-ориентированную базу данных, тесно связанную с прикладным программным обеспечением компьютера, что позволило автору составить приблизительный социальный портрет современного городского жителя казахской национальности [50].

В 1995–1997 гг. отделом археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби совместно с научно-исследовательским центром археологии и этнологии Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави (г. Туркестан) была организована этнографическая экспедиция по теме «Современные этнические и этнокультурные процессы в Туркестане», результаты которой нашли отражение в книге Е.Б. Ескембаева и Б.К. Калшабаевой [51], диссертации Е.С. Абдраманова по этнокультурным процессам [52] и диссертациях Д.С. Жаксыбекова [53], К.Б. Баудияровой [54] по составу, внутрисемейным отношениям в казахских семьях, однонациональным и межэтническим бракам в Южном Казахстане. Анкетирование было проведено не только в г. Туркестане, но и в прилегающих сельских районах с охватом соответственно 1442 и 1163 респондентов (казахи, узбеки, русские) по 179 вопросам с последующей компьютерной обработкой.

С позиций социологии изучила феномен современной семьи в Казахстане и ее проблемы видный социолог З.Ж. Жаназарова [55], а с позиции этносоциологии в 2000 г. А.К. Галимова [56] завершила исследование сельской семьи казахов Северного Казахстана, опираясь на материалы фронтальных этносоциологических исследований ИИАЭ КазССР 1990 г. по теме «Новое и традиционное в быту современного сельского населения Северного Казахстана (на материалах Кустанайской, Павлодарской областей)», а также данных экспедиции МН-АН РК в Павлодарской области. Комплексное исследование по казахским семьям за достаточно большой хронологический период (с 1970-го по 2000 г. включительно) представлено в докторской диссертации А.Б. Калыша [57], что позволило ему сделать важные выводы по динамике брачно-семейных отношений у казахов в советскую и постсоветскую эпохи.

В конце 1990-х – 2000-е гг. в Казахстане пристальное внимание социологов и политологов привлекла проблема сохранения и укрепления межэтнической стабильности и толерантности, в связи с чем проводились мониторинги в виде социологических опросов при спонсорской поддержке различных зарубежных фондов по измерению индекса удовлетворенности в языковой сфере, соблюдением прав этнических меньшинств при трудоустройстве, состоянии межэтнических отношений и пр. следующими организациями: Министерство информации и общественного развития, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК (КИСИ), Ассоциация социологов и политологов (АСиП), Казахстанский институт социально-экономического прогнозирования и

информации (КИСЭИП), Общественный фонд «Центр социально-политических исследований «Стратегия» (основан в 2001 г.), Центр изучения межэтнических и межконфессиональных отношений в Центрально-Азиатском регионе (основан в 2011 г.) и др. В 1998 г. под руководством М.М. Аренова, директора Информационно-аналитического центра Парламента РК, и С.К. Калмыкова, заведующего сектором социологических исследований центра при участии Международного фонда «Аркор» проводился методом анкетирования опрос 1761 респондента в семи областях Казахстана, представляющих все регионы Казахстана (центральный, северный, южный, западный и восточный) [58]. В 2001–2002 гг. крупный казахстанский социолог В.Д. Курганская организовала этносоциологический опрос методом стандартизированного интервью 1405 респондентов в 5 регионах (южный, северный, восточный, западный, центральный) и в г. Алматы по вопросам соблюдения прав этнических меньшинств [59]. С ее же участием проводился аналогичный мониторинг в 2015 г. в рамках научно-исследовательского проекта Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК «Мониторинг межэтнической сферы как метод диагностирования эффективности государственной этнополитики», где научным руководителем был также доктор философских наук М.С.-А. Шайкемелев [60]. В 2004–2006 и 2007 гг. состоялись опросы респондентов в Восточно-Казахстанской области и г. Семей под научным руководством ученого А.П. Коновалова [61]. КИСИ в 2010 г. провел мониторинг межэтнических и межконфессиональных отношений Акмолинской, Алматинской, Костанайской областей, а также в городе Алматы [62]. Институт евразийской интеграции (создан в 2012 г.) приступил к масштабной работе по проведению социологических исследований к 25-летию юбилею независимости, чтобы показать динамику процессов модернизации экономики и сознания, в том числе в области межконфессиональных и межэтнических отношений и пр. [63]. Активно осуществляет полевые исследования Институт прикладных этнополитических исследований, созданный Постановлением Правительства РК от 2 мая 2020 г., который является рабочим органом Научно-экспертного совета Ассамблеи народа Казахстана. В 2021 г. сотрудники Института работали в 7 регионах страны в местах компактного проживания крупных этнических групп (узбеков, уйгуров, таджиков, курдов, азербайджанцев, турков, немцев, русских и казаков), опубликовав отчет об их социокультурном, этнопсихологическом и экономическом портретах [64]. Этот Институт также провел массовый этносоциологический опрос 6800 респондентов в 3-х городах республиканского значения и во всех 14 областях, а также глубинные интервью с охватом в 170 человек [65]. Институт также специализируется на проблемах этнодемографии, идентификации и консолидации, социальной дифференциации населения в этническом разрезе. С Институтом сотрудничала директор Центра прикладных исследований А.З. Сагынбаева, магистр демографии, докторант Карлов университета, которая является известным экспертом по современной казахстанской демографии. Результаты этих исследований зафиксировали достаточно стабильный уровень межэтнической и межконфессиональной толерантности, а также высветили некоторые проблемные зоны в языковой сфере. Историей межэтнических отношений и диаспор в Казахстане занимались такие ученые, как З. Шаукенова [66], Г.М. Ким и Д. Мен [67], Ж.А. Ермакбаев [68], А.С. Аманова [69], О.А. Ямшанова [70], Д.Ж. Жайлыбаев [71], Т.А. Апендиев [72] и др.

Этнологическая ситуация оставалась в фокусе исследования многих ученых (казахстанский и российский этнолог, специалист по межэтническим конфликтам И.С. Савин [73], политолог А.З. Бисенова [74], Е. Шаймерденов [75], Н.С. Лапин [76], А.Т. Забирова [77] и др.), которые ее изучали вкуче с проблемой внешней миграции и этнической идентификации представителей диаспор, в особенности русских. Что касается демографических процессов в РК, то здесь написали труды исследователи М.Х. Асылбеков и А.И. Кудайбергенова [78], В.В. Козина [79], А.З. Сагынбаева [80] и др.

Таким образом, анализ истории этносоциологических исследований в Казахстане показывает, что это направление современной этнологии развивалось в советский период в русле методологий союзного Института этнографии, а в период независимости основной фокус внимания казахстанских этнологов был направлен на изучение казахов как титульного этноса, его культуры, формирование новых идентичностей и пр. На практике чаще применялись простые методы анкетирования и контент-анализа, тогда как использование более сложных количественных методов остаётся востребованным. Важным направлением является подготовка специалистов, сочетающих гуманитарные и технические компетенции.

Список источников и использованной литературы

1. Востров В.В. Культура и быт казахского колхозного аула. (По материалам Джаныбекского района Западно-Казахстанской области): Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. – Алма-Ата., 1953. – 24 с.
2. Валиханов Г.П. Современный быт казахского колхозного аула (по материалам Кокчетавской области Казахской ССР): Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. – Алма-Ата, 1953. – 25 с.
3. Культура и быт казахского колхозного аула / Отв.ред. А.Х. Маргулан и В.В. Востров. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 303 с.
4. Кауанова Х.А. Образ жизни и быт рабочих семей (на материалах Казахстана). – Алма-Ата: Наука, 1982. – 165 с.
5. Евстигнеев Ю.В. Современные этнические процессы в Северном Казахстане (в аспекте динамики межнациональных браков): Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. – Алма-Ата, 1977. – 24 с.
6. Наумова О.Б. Национально-смешанные семьи у немцев Казахстана // СЭ. – 1987. – № 6. – С. 81–100.
7. Калышев А.Б. Межнациональные браки в сельских районах Казахстана (по материалам Павлодарской области 1966–1979 гг.) // СЭ. – 1984. – № 2. – С. 71–77.
8. Аргынбаев Х.А. Семейно-брачные отношения у казахов советской эпохи // Актуальные проблемы истории советского Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1980. – С. 302–315.
9. Хасанов Б.Х. Казахско-русское двуязычие. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – 197 с.; Хасанов Б.Х. Национальные языки, двуязычие, многоязычие: поиски и перспективы. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 136 с.
10. Гладышева Е.Н. О взаимовлиянии миграции и национального состава населения (на материалах Казахстана) // Статистика миграции населения. – М.: Статистика, 1973. – С. 218–238.
11. Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 152 с.
12. Алексеев А.Н. Население Казахстана. 1920–1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. – 126 с.
13. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980) / АН КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 192 с.
14. Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 126 с.
15. Население Казахстана в 1959–1970 гг. Структурные сдвиги и их оценка. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1975. – 157 с.
16. Джарылгасинова А.Ш. Основные тенденции этнических процессов у корейцев Средней Азии и Казахстана // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 48–73.
17. Исхаков Г.М., Решетов А.М., Седловская А.Н. Советские этнические процессы у советских уйгуров // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 74–105.
18. Косанбаев С.К. История становления и развития этнографии Казахстана (XVIII–XX вв.). – Алматы, 2005. – 168 с.
19. Ажигали С.Е. Казахская этнографическая школа // Мысль. – 2020. – 30 сентября. – URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/15476>.
20. Проваторова О.М. Современные этнические процессы у казахов Западной Сибири: Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. – Л., 1977. – 24 с.
21. Калышев А.Б. Культура и быт современного сельского населения Павлодарского Прииртышья: Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. – М., 1989. – 25 с.

21. Наумова О.Б. Современные этнокультурные процессы у казахов в многонациональных районах Казахстана: Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. – М., 1991. – 24 с.
22. Абдраманов Е.С., Бекешев Н.А. Этносоциологическое изучение современной культуры Казахстана. – URL: [http:// www.rusnauka.com/4_SND_2013/Istoria/2_127039.doc.htm](http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Istoria/2_127039.doc.htm).
23. Всесоюзная научная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988–1989 гг. Тезисы докладов. В 3-х частях. – Алма-Ата., 1990. – Ч. 1. – 157 с.; Ч. 2. – 119 с.; Ч. 3. – 141 с.; Калышев А.Б. Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988–1989 гг. // Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук. – 1991. – № 4. – С. 85–86.
24. Семейный быт народов СССР / Отв. ред. Т.А. Жданко. – М.: Наука, 1990. – 560 с.
25. Ноянов Е.К. Алматы және Жамбыл облыстары қазақтарының елді мекендері мен тұрғын үйлері (1970–1990 жж.): Тарих ғыл.канд.дисс. ... авторефераты. – Алматы, 1996. – 26 б.
26. Абдулина А.Т. Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу: Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. – Алматы, 1998. – 24 с.
27. Калышев А.Б., Сакенова, К.А. Культурный облик современного сельского населения Алматинской области (По материалам этносоциологического обследования) // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1994. – № 1. – С. 30–35.
28. Әжіғали С., Байғабатова, Н. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Арыс, 2005. – 175–200 бб.
29. Калышев А.Б. Современная брачная обрядность казахов // Вестник Каз ГУ. Серия историческая. – 1995. – № 2. – С. 67–70; Калышев, А.Б. Этнокультурные аспекты семейно-бытовой жизни сельского населения Семиречья // Современные этнокультурные процессы в Семиречье. – Алматы, 1996. – С. 3–26.
30. Садовская Е.Ю. Некоторые политические аспекты эмиграции русскоязычного населения из Казахстана // Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии. – М.: Моск. Центр. Карнеги, 1998. – С. 93; Садовская Е. Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. – Алматы: Фалым, 2001. – 260 с.
31. Ерофеева И. Региональный аспект славянской миграции из Казахстана (на примере Северо-Казахстанской и Восточно-Казахстанской областей) // В движении, добровольном и вынужденном. Постсоветские миграции в Евразии. – М: Наталис, 1999. – С. 153–179.
32. Масанов Н. Миграционные метаморфозы Казахстана // В движении, добровольном и вынужденном. Постсоветские миграции в Евразии. – М: Наталис, 1999. – С. 127–153.
33. Apendiyev T.A., Abdukadyrov N.M., Kubeyev R.D. History of German Diaspora in Kazakhstan in the Context of Migration System // Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences. – 2019. – Vol. 13. – Issue 4. – P. 127–134.
34. Ерофеева И.В. Роль новых учебников и современной системы образования в формировании миграционной ситуации в Казахстане // Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1998.
35. Макарова И.А. Межнациональные браки в современных условиях: особенности, факторы, мотивы формирования (на примере Забайкальского края): Автореф. дисс. ... канд. социол. наук. Улан-Удэ, 2016. – 24 с.; Лурье С.В. Межэтнические браки в современном российском национальном сценарии // Петербургская социология сегодня. – 2018. – С. 122–148. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhetnicheskie-braki-v-sovremennom-rossiyskom-natsionalnom-stsenarii/viewer>.
36. Корнеева С.В. Межнациональные браки с иностранным партнером в современных условиях российского общества: социологический анализ: Автореф. дисс. ... канд. социол. наук. – М., 2006. – 23 с.
37. Калышев А.Б. Межнациональные браки в сельских районах Казахстана (по материалам Павлодарской области 1966–1979 гг.) // СЭ. – 1984. – № 2. – С. 71–77; **Қалыш А.Б.** Қазіргі Қазақстан: отбасы және ажырасу мәселелері. – Алматы: Қазақ унив-ті, 2017 – 129 с.
38. Ем Н.Б. Межнациональные браки корейцев Казахстана в 30–90-е годы XX века (историко-демографический аспект). – Алматы: Эрекет-принт, 2011. – 219 с.
39. Уалиева С.К. Семейно-брачные отношения населения Казахстана на рубеже веков (историко-демографический аспект). – Усть-Каменогорск: Либриус, 2012. – 184 с.
- Свахина Т.Е. Межнациональные браки в Восточном Казахстане: еврейский аспект // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. научных

- трудов XIV Межд. научно-практич. конференции. – Усть-Каменогорск, 2014. – 453 с. – С. 280–287.
40. Ажигали С.Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Мақалалар жинағы / Обычайи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. / Отв. ред.-сост. С.Е. Ажигали. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – 428 с. – С. 35–96.
41. Трофимов Я.Ф. Религия в Казахстане: Учеб. пособие. – Алматы: Әділет Пресс, 1996. – 157 с.
42. Абуов А.П., Смагулов Е.М. Религии в Казахстане. – Астана, 2011. – 225 с.
43. Телебаев Г.Т. Этно-религиозная идентификация населения г. Алматы: Методическое пособие. – Алматы, 2006. – 107 с.
44. Мустафаева А.А. Исламское возрождение в Казахстане в 90-е годы XX века // Вестник КазНУ. – 2013. – URL: <http://articlekz.com/article/11739>.
45. Акылбаева И.М. Быт и культура казахского населения города Тараза на современном этапе (по материалам этносоциологического исследования): Автореф. дисс. ... канд.ист.наук. – Бишкек, 2001. – 28 с.
46. Шалгинбаева С.Х. Этнокультурные процессы в городской жизни казахов в конце 90-х годов XX века (по материалам этносоциологического исследования Алматы и Тараза) // Труды международной научно-практической конференции «Ауэзовские чтения-3». 27–30 ноября 2001 г. – Шымкент, 2001. – С. 128–131.
47. Жакишева С.А., Шалгинбаева, С.Х., Шарабаева, Л.Ю. Формирование данных «Народные семейные традиции и инновации в городском быту казахов в конце 90-х годов XX века» // Вестник НАН РК. – 1999. – № 3. – С. 93–101.
48. Шалгинбаева С.Х. Семейные традиции и социо-культурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование): Автореф.дисс....канд.ист.наук. (07.00.07). – Алматы, 2002. – 31 с.
49. Ескекбаев Д.Б., Қалшабаева, Б.К. Түркістан қаласының этномәдени процестері (этнографиялық экспедиция материалдары). – Алматы: Қазақ унив-ті, 2003. – 125 б.
50. Абдраманов С.Е. Оңтүстік Қазақстан ауыл тұрғындарының қазіргі кезеңдегі мәдени өмірі (этносоциологиялық зертеулердің материалдары бойынша): Тарих ғыл.канд.дисс. ... автореф. – Алматы, 2009. – 30 б.
51. Жаксыбеков Д.С. Оңтүстік Қазақстандағы қазіргі ауыл қазақтары отбасының құрылымы мен қызметі: Тарих ғыл.канд.дисс. ... автореф. – Алматы, 2009. – 28 с.
52. Баудиярова Қ.Б. Оңтүстік Қазақстандағы бірұлтты және ұлтаралас некелердің тұрақтылығы мен сақтау мәселелері: Тарих ғыл.канд.дисс. ... автореф. – Алматы, 2009. – 26 б.
53. Жаназарова З.Ж. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ унив-ті, 2004.
54. Галимова А.К. Современная сельская семья казахов Северного Казахстана (этносоциологическое исследование): Автореф.дисс....канд.ист.наук. (07.00.07). – Алматы, 2000. – 28 с.
55. Калыш А.Б. Проблемы семьи и брака казахов в 1970–2000 годы: этнологическое исследование): Автореф.дисс....докт.ист.наук (07.00.07). – Алматы, 2010. – 44 с.
56. Этнополитический мониторинг в Казахстане: Зима 95–97 / Центр мониторинга межэтн. отн. в Казахстане; Междунар. Фонд «Аркор». – Алматы, 1996. – Вып. 2. – 146 с.
57. Курганская В.Д. Мониторинг прав этнических меньшинств в Казахстане: Научно-исследовательский отчет / В.Д. Курганская, В.Ю. Дунаев, К.К. Айтхожин; Центр гуманитарных исследований. – Алматы: ЦГИ, 2003. – 100 с.
58. Курганская В.Д., Шайкемелев М.С.-А. Возможности нейтрализации вызовов и угроз в сфере межэтнических отношений (по итогам мониторинга межэтнических отношений в Республике Казахстан в 2015 г.) // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2015. – № 6. – С. 90–111.
59. Коновалов А.П., Нанбекова Н.С. Особенности проявления истории разрешения национальных противоречий в сознании казахстанцев. На примере социологических исследований в Семипалатинском регионе Вост-Казах.обл. (2004–2006 гг.) / МОН РК, Семпалат.гос.ун-т им. Шакарима. – Семипалатинск, 2006. – 52 с.; Коновалов А.П. Развитие национальной ситуации и этносоциальных общественных объединений в Восточном регионе Казахстана (системные социологические исследования) / Общественное объединение «Русский соц.-культ.центр, Центр соц.мониторинга и прогнозирования СГУ им. Шакарима. – Семей, 2007. – 75 с.
60. Межнациональные и межконфессиональные отношения в Республике Казахстан

(по результатам социологического исследования): Научное издание. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 90 с.

61. Казахстанский путь-2050: [коллективная монография] / Под ред. Ж. Д. Кусмангалиевой; ред. сов.: Д.Н. Назарбаева, Б. А. Майлыбаев. Т. 2. Становление и развитие государства в зеркале казахстанской социологии в 2001–2015 годах. – Астана: [Институт Евразийской интеграции], 2016. – 302 с.

62. Локальные полевые исследования (антропологические экспедиции) / Институт прикладных этнополитических исследований Министерства информации и общественного развития РК. – Нур-Султан, 2021. – 78 с. – URL: <https://iaer.kz/ru/item/181-lokal-no-polevye-issledovaniya-sredi-etniceskih-grupp>.

63. Локальные полевые исследования (антропологические экспедиции) / Институт прикладных этнополитических исследований Министерства информации и общественного развития РК. – Нур-Султан, 2021. – 42 с. – URL: <https://iaer.kz/ru/item/182-mezetniceskie-otnoseniia-v-kontekste-cennostnyh-orientirov>.

64. Шаукенова З.Д. Казахстан: этносоциальное взаимодействие в обществе переходного периода // Власть. – М., 2002. – № 12. – С. 49–50. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kazakhstan-etnosotsialnoe-vzaimodeystvie-v-obschestve-perehnogo-perioda>.

65. Ким Г.Н., Мен Д. История и культура корейцев Казахстана. – Алматы: Гылым, 1995. – 346 с.

66. Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 508 с.

67. Аманова А.С. Социально-культурное развитие диаспор Северо-Восточного Казахстана в 1937–2005 гг. (на материалах Павлодарской области): Автореф. дисс.... канд. ист. наук (07.00.02). – Караганда, 2009. – 30 с.

68. Ямшанова О.А. История немецкой диаспоры Центрального Казахстана в XX в.: Автореф. дисс.... канд. ист. наук. (07.00.02). – Караганда, 2009. – 22 с.

69. Қалыш А.Б., Жайлыбаев Д.Ж. Қазақстан әзербайжандары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Астана: In Design studio, 2016. – 164 б.

70. Апендиев Т.А. Оңтүстік Қазақстандағы немістердің тарихы (XIX ғ. соңы мен XX ғ. басы) / Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық унив-ті. – Алматы: Қазақ унив-ті, 2021. – 281 б.; Апендиев Т.А. Лезгиндердің генезисі мен Қазақстанға қоныстану тарихы // Отан тарихы. – 2019. – № 1. – 189–205 б. – URL: <https://infohistory.info/wp-content/uploads/2021/02/961-85-2019.pdf>; Апендиев Т.А. Қазақстандағы қарақалпақтар: тарихы мен мәдениеті // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. – № 3(19). – 2019. – URL: <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1237>.

71. Савин И.С. Реализация и результаты культурно-языковой и образовательной политики в Казахстане в 1990-е годы // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 6. – С. 104–122.

72. Бисенова А.З. Развитие двуязычия – важнейший фактор укрепления межнационального общения в Республике Казахстан: политологический анализ: Автореф. дисс. ...к. полит. наук (23.00.02). – Алматы, 2010. – 24 с.

73. Шаймерденов Е. Языковая ситуация в Республике Казахстан (по данным социологического исследования) / Е. Шаймерденов, З.К. Шаукенова, Б.И. Ракишева // Саясат. – 2001. – Май. – С. 22–28.

76. Лапин Н.С. Языковая идентификация русского населения Казахстана // «Актуальные вопросы социологии, политологии, философии и истории»: материалы Международной заочной науч.-практ. конф. (22 августа 2012 г.). – Новосибирск: Сибирская ассоциация консультантов, 2012. – 110 с. – С. 33–37.

77. Забирова А.Т. Формирование, легитимация и воспроизводство идентичности в постсоветском Казахстане // Социологические исследования. – 2003. – № 12. – С. 118–126.

78. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939–1959 жылдар). – Алматы: Өркениет, 2005. – 160 б.

79. Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Учеб. пос. Караганда: – Изд-во КарГУ, 2007. – 145 с.

80. Сагынбаева А.З. О демографических вызовах в Республике Казахстан // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XXI Междунар. науч.-практ. конф., посвящённой 70-летию Восточно-Казахстанского унив-та имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, 3–4 октября 2022 г.). – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2022. – 461 с.

**КАЗАХСКАЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ШКОЛА:
очерк истории становления и развития
(2-я половина 1940-х гг. – начало XXI в.)**

*Ажигали С.Е.,
Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова,
д.и.н., профессор, г. Алматы*

Данный очерк был написан автором весной 2020 г. (во время памятного карантина по COVID-19) и ранее не публиковался. Изначальной его целью было написание вводного историографического раздела к тому «Казахи» в серии «Народы и культуры» Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, который находился тогда в завершающей стадии своей подготовки. Другой немаловажной мотивацией к созданию очерка был 75-летний юбилей академического Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, к которому намечалось выпустить специальное издание. Однако, этот материал (прежде всего по причине значительного объема) не был опубликован в томе «Казахи», где во «Введении» нашли отражение лишь отдельные его моменты¹. Не была издана также и книга к юбилею ИИЭ. Вместе с тем, часть работы, посвященная развитию академической этнологии и этноархеологии Казахстана с конца 1990-х по 2020 г., была издана в «Материалах» одной из конференций по этнологии². Но, безусловно, в целостном, концептуальном виде данное довольно объемное исследование здесь публикуется впервые.

Необходимо отметить, что очерк обнародуется фактически в том виде каким он был подготовлен 5 лет назад – то есть рассмотрение историографического материала по проблеме учитывает публикации до конца 2010-х гг. (2019-й г. включительно). При этом автор предполагает дальнейшее дополнительное изучение темы и возможное опубликование общей разработки, с учетом материалов последнего времени, в каком-то комплексном монографическом издании. Кроме того и сам настоящий (основной) очерк требует некоторых дополнений и уточнений.

В данной публикации сохранено прежнее оформление справочно-библиографического аппарата, принятое в серии «Народы и культуры».

* * *

Важнейшим, основополагающим этапом в развитии этнографической науки Казахстана следует считать послевоенный период (2-я половина 40-х – начало 60-х гг. XX в.), когда произошло структурно-организационное и кадровое становление этой крупной гуманитарно-общественной дисциплины в республике. В этот период было положено начало «казахской этнографической школе», которая плодотворно развивалась в течение всей 2-й половины прошлого века, и в последующем нашла свое достойное продолжение в деятельности современных этнологов, этносоциологов, этноархеологов, культурологов и др. При этом необходимо отметить, что основной период деятельности этой научной школы (до середины 1990-х гг.) характеризуется особыми, исключительно многоплановыми достижениями в изучении истории и культуры казахов (на базе стержневого направления – исторической этнографии), в становлении дисциплины «научного казаховедения» не только в среде казахстанских исследователей, но и среди ученых-этнографов России.

Становление этнографической науки, развертывание фронтальных полевых изысканий в Казахстане, создание основополагающих трудов по исторической

¹ См.: Казахи / Отв. ред. С.Е. Ажигали, О.Б. Наумова, И.В. Октябрьская. М.: Наука, 2021. (846 с.). – С. 11–12 сл.

² Ажигали С.Е. Этапы развития нашей науки: этнологический департамент за 20 лет // Материалы междунар. науч.-методич. конф. «Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений Великой степи», посвященной 60-летию ученого-этнографа, д.и.н., проф. Калшабаевой Б.К. 4 июня 2020 г. Алматы, 2020. – С. 58–68.

этнографии казахов, в первую очередь, было связано с разносторонней деятельностью академического научного подразделения – Отдела этнографии/этнологии Института истории, археологии и этнографии Ч.Ч. Валиханова (ныне Институт истории и этнологии). Следует отметить, что из этой, по существу, небольшой структуры вышел значительный отряд профессиональных этнографов республики, а многие новаторские, обобщающие, в отдельных случаях фундаментальные, разработки ученых оказали влияние на развитие ряда смежных научных дисциплин, имели немалое прикладное, общекультурное значение.

Организационное оформление, становление академической этнографии в Казахстане во 2-й половине 1940-х – 50-х гг. было вполне закономерным. Образование самостоятельного Отдела этнографии при организации после войны ИИАЭ было продиктовано не только политикой государства в области науки, но и определенным заделом, научными традициями в исследовании культуры и быта казахов и других народов Казахстана. За небольшой структурой, первоначально насчитывавшей 4-х научных сотрудников во главе с самобытным ученым востоковедом Нигметом Сабитовым, как бы стояли могучие фигуры предшественников: А.И. Левшина, Ч.Ч. Валиханова, Г.Н. Потанина, А. Букейханова, Ж. Кастанье, А. Диваева и др.

Истоки «казахской этнографической школы» следует также усматривать в деятельности и трудах, публикациях ранних ее национальных представителей. В этом плане, помимо упомянутых выше крупных ученых из казахской среды, необходимо отметить группу исследователей, авторов различных этнографических и др. материалов и очерков, появившихся во 2-й половине XIX в. – в знаменательную эпоху перемен: начала перехода значительной части казахов к полуоседлости. Это, в частности, Мухамбет-Салык Бабаджанов (Бабажанов), Муса Чорманов, Тлеумухамед Сейдалин («Султан Сейдалин»), Мухамедгали Тяукин, Ахмет Джантурин, Бейбит Даулбаев, Дербисалы Беркимбаев и др. (более подр. см.: Масанов Э.А., 1966. С. 162, 164–165, 169–178, 194, 198–201, 234, 237, 244–245, 253–254, 265–266; Первые этнографы Казахстана, 2002). Их самобытные и достоверные публикации имеют немалое значение для истории этнографической науки Казахстана, что неоднократно отмечалось в литературе. Здесь, помимо всего прочего, можно отметить, например, что Султаном Сейдалиным была написана диссертация на степень «кандидата прав», часть которой была посвящена этнографии казахов и сдана в Публичную библиотеку в Санкт-Петербурге (Сейдалин, Султан, 1884).

Как известно, целенаправленное развитие казахская этнографическая, этнокультурная тематика получила в 20-е – 30-е гг. XX в., когда к разработке этих проблем приступили профессиональные историки, этнологи и искусствоведы. В их числе В.В. Бартольд, А.П. Чулошников; С.И. Руденко, Ф.А. Фиельструп, В.Н. Кун, А.Л. Мелков, А. Букейханов, П.А. Хохолко; А.С. Затаевич, Е.А. Клодт, В. Чепелев и др. Определенную роль в изучении этнографической, этнокультурной проблематики сыграли вновь образовавшиеся Общество изучения Киргизского края / Казахстана (г. Оренбург) и Казахский научно-исследовательский институт культуры (г. Алма-Ата). Следует отметить, что в это время начали свою научную деятельность те ученые старшего поколения, которые в послевоенный период внесли вклад в становление научной этнографической школы в Казахстане: археолог и этнограф А.Х. Маргулан, который публиковал отдельные статьи по казахской этнографии (см., напр.: Маргуланов А.Х., 1930), востоковед и библиограф Н. Сабитов.

Отдел этнографии (как сектор) был образован вместе с созданием ИИАЭ АН КазССР в 1945 г. Перед этнографами изначально ставились важные задачи исследования традиционной культуры казахов, других этносов республики, изменений, происходивших в культуре и быту в тот период – прежде всего на основе полевых изысканий. Несомненно, выполнение этих новых и сложных задач было невозможно без решения серьезных проблем подготовки кадров и освоения методики этнографических исследований. Поэтому были вскоре налажены тесные научные связи с московскими и ленинградскими учеными, как в деле совместного

полевого исследования (экспедиции 1947, 1949 гг.), так и в плане подготовки молодых специалистов. Руководителем первой экспедиции – работавшей, в основном, на востоке Алматинской обл. – был известный антрополог Н.Н. Чебоксаров; второй – на территории Жамбылской обл. – этнограф О.А. Корбе. Именно в этот период в центральной научной печати появились первые статьи по казахской этнографической проблематике (Чебоксаров Н.Н., 1949; Корбе О.А., 1949; Корбе О.А., 1950; Корбе О.А. и Махова Е.И., 1950). При этом отдельные ведущие этнографы обратили серьезное внимание на ее целенаправленное изучение и важное историко-культурное значение (см., напр.: Потапов Л.П., 1949). Таким образом, это время стало определенной вехой в развитии казахстанской этнографии, был дан импульс к становлению основных ее направлений: историческая этнография казахов, современная культура села.

В начале 1950-х гг. под руководством видных советских этнографов Л.П. Потапова, Н.Н. Чебоксарова защитили кандидатские диссертации первые профессиональные этнографы Казахстана: И.В. Захарова – «Материальная культура уйгуров Советского Союза» (Москва, 1952), Г.Н. Валиханов – «Современный быт казахского колхозного аула. (По материалам Энбекшильдерского р-на Кокчетавской обл. КазССР)» (Москва, 1952), В.В. Востров – «Культура и быт казахского колхозного аула (на материалах Джаныбекского р-на Западно-Казахстанской обл. КазССР)» (Ленинград, 1953), Р.Д. Ходжаева – «Общественный и домашний быт уйгурской женщины Казахстана» (Ленинград, 1953). Исследования были основаны на актуальных материалах полевых экспедиций.

Несомненно, послевоенные годы были весьма сложными для развития науки. Достаточно отметить, что до 1955 г. экспедиции академических этнографов проводились на попутных машинах. Вследствие этих трудностей и других причин выездные изыскания до середины 50-х гг. проводились, преимущественно, в близких к Алма-Ате районах Жетысу (Семиречья), отчасти в Восточном Казахстане. На основе этих исследований была завершена работа над плановой темой «Культура и быт казахского колхозного аула». Изыскания, проводившиеся несколько лет в разрезе данной темы, результаты первых этнографических экспедиций нашли отражение в ряде обзорных публикаций (Сабитов Н., 1949, 1952, 1953 и др.). В целом в послевоенный период произошло организационное становление Отдела этнографии, который мог уже решать серьезные научные задачи и готовить кадры, то есть была заложена надежная основа для дальнейшего развития казахстанской этнографической школы. Особая заслуга в этом принадлежит первому заведующему сектором Н. Сабитову, а также И.В. Захаровой, которая возглавляла Отдел этнографии в середине 1950-х годов.

Важное значение для развития науки сыграл приход в казахскую этнографию в этот период группы молодых, целеустремленных, талантливых исследователей: Е.А. Масанова, Х. Аргынбаева, М.С. Муканова, О. Исмагулова. Появление их было весьма востребовано – прежде всего, в связи с необходимостью развертывания полевых этнографических исследований в республике и разработки множества проблем актуальной многоплановой научной дисциплины: исторической этнографии казахов. Не случайно, что каждый из этнографов послевоенного поколения выбрал свое направление исследований, или даже несколько направлений, и успешно их развивал впоследствии.

Этнографическая работа с середины 1950-х годов велась в русле выполнения комплексной научной задачи – подготовки «Историко-этнографического атласа Средней Азии и Казахстана», инициированного главным Институтом этнографии АН СССР (см., напр.: Жданко Т.А., 1955). Важнейшее значение придавалось экспедиционной работе в различных районах огромной республики. Отныне все более или менее серьезные разработки по исторической этнографии казахов базировались на достоверных полевых материалах. На основе этих изысканий появляются первые важные публикации молодых этнографов Казахстана.

Необходимо отметить, что изданию этих материалов и исследований тогда

придавалось серьезное значение и, в частности, из шести первых томов Трудов ИИАЭ этнографии пропорционально были посвящены два тома – 3-й и 6-й; затем были изданы еще три тома – 12-й (частично посвященный этнографии), 16-й и 18-й. В них было опубликовано много новых и важных статей и материалов: нередко, это были довольно крупные публикации, исследования монографического характера, которые отражали содержание диссертаций того поколения этнографов. В частности, в первом из этих томов (Труды ИИАЭ, 1956. Т. 3) были опубликованы крупные, обобщающие исследования этнографов Казахстана: В.В. Вострова (диссертация), И.В. Захаровой (по материальной культуре казахов Юго-Восточного Казахстана), Н.С. Сабитова (по общественной жизни и семейному быту казахов-колхозников), Р.Д. Ходжаевой (диссертация). Солидные сборники статей – составившие весьма внушительную серию академических «этнографических томов» 2-й половины 1950-х – начала 60-х гг. – явились важным коллективным вкладом в развитие отечественной этнографической науки (см. также: Труды ИИАЭ, 1959. Т. 6; 1961. Т. 12; 1962. Т. 16; 1963. Т. 18). Добавим также, что публикации казахстанских этнографов начали издаваться и в центральных академических изданиях: журнале «Советская этнография», в трудах головного Института этнографии (Масанов Э.А., 1958; Валиханов Г.Н., 1958; Захарова И. и Ходжаева Р., 1960; Востров В.В., 1961, 1963; Востров В.В., Захарова И.В., 1963).

Необходимо отметить, что формирование казахстанской этнографической школы находило конкретное подтверждение в последовательной подготовке ее представителями научных диссертаций. В конце 1950-х гг. защитили кандидатские работы в Институте этнографии АН СССР Е.А. Масанов («Домашние промыслы и ремесла казахского народа во второй половине XIX – начале XX в.». 1958) и Х. Аргынбаев («Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов во второй половине XIX и начале XX веков...». 1959). Впоследствии защитили диссертации и другие представители первого поколения этнологов и антропологов Казахстана: О.И. Исмагулов (1965), М.С. Муканов (1972). Таким образом, подготовка обобщающих квалификационных работ (нередко весьма объемных) с послевоенного периода стала важной традицией и фактором развития отечественной этнографической науки. Эта традиция в последующие десятилетия получила дальнейшее развитие.

Полевые исследования планомерно и интенсивно проводились небольшим коллективом академических этнографов вплоть до начала 1980-х годов, когда было осуществлено более 20 комплексных экспедиций во все регионы Казахстана (более подр. см.: Ажигали С.Е., Муканов М.С., 2005. С. 202–209). В итоге был собран огромный уникальный полевой материал по различным разделам традиционнo-бытовой культуры казахов, других народов республики, современной культуре села. Наряду с этим велись солидные архивно-библиографические изыскания. Все это нашло выражение в диссертационных исследованиях, авторских монографиях, получивших высокую оценку в советской этнографической науке: «Казахская национальная одежда» (Захарова И.В., Ходжаева Р.Д., 1964); «Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР» (Масанов Э.А., 1966); «Родоплеменной состав и расселение казахов» (Востров В.В., Муканов М.С., 1968); «Население Казахстана от эпохи бронзы до современности» (Исмагулов О., 1970); «Қазақ халқындағы семья мен неке» («Семья и брак у казахов») (Аргынбаев Х.А., 1973); «Казахская юрта» (Муканов М.С., 1981); а также и «Қазақ халқының колөнері» («Казахское народное прикладное искусство») (Аргынбаев Х.А., 1987) и др.

При этом особо следует отметить коллективные монографии: «Культура и быт казахского колхозного аула» (1967), в которой нашли отражение не только материалы по советской действительности, но и по традиционной этнографии; и, в особенности, обобщающий этапный труд «Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков» (1980). К этому следует также добавить, что на плодотворных исследованиях тех лет базируется и ряд более поздних изданий, абсолютно не

утративших своего научного значения, – «Казахское народное жилище» (Востров В.В., Захарова И.В., 1989); вышедший существенно позднее своего завершения сводный труд «Казахи» (1995); исследование «Қазақ шежіресі хақында» (Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В., 2000). Кроме того, необходимо, конечно, отметить издание 3-х томного труда многолетнего сотрудника Отдела этнографии акад. А.Х. Маргулана «Казахское народное прикладное искусство» (1986, 1987, 1994), опубликованного уже после его кончины и в подготовке которого к печати участвовали опытные этнографы ИИЭ (Х. Арғынбаев, Р.Д. Ходжаева и др.).

Несомненно, в этот период казахстанская этнография была на подъеме, имела серьезные научные достижения – в особенности в русле выполнения программы по региональному «Историко-этнографическому атласу». Главными успехами коллектива академических этнографов в 1960-х – 70-х годах следует считать фактически сплошное полевое исследование территории Казахстана в этнографическом отношении и создание на этой основе, а также и на базе тотальной проработки обширного круга архивно-библиографических источников, специальных монографических исследований по основным разделам исторической этнографии казахов и смежным проблемам. И, действительно, каждая из перечисленных книг являлась обобщающим, нередко капитальным исследованием, во многом образцом научного анализа. Если говорить конкретно, небольшим коллективом академических этнографов в течение 35 лет были получены весьма значительные научные результаты: освоена, в целом, прежняя источниковая база (многочисленные публикации досоветского периода) и освещена история этнографического изучения казахов; решена сложная и трудоемкая задача полевого ареального исследования традиционной культуры народа в исчезающих, неповторимых ее проявлениях; проведено исследование современной культуры села и отчасти города; научно решены основные проблемы исторической этнографии казахов почти по всем разделам (этнической истории и проблеме народной истории – шежире, хозяйству, промыслам и ремеслам, материальной культуре в особенности, основным проявлениям духовной культуры этноса, по проблемам семьи и брака).

Определение деятельности этнографов 2-й половины 40-х – 1-й половины 90-х годов XX века как «казахской этнографической школы», по нашему убеждению, вполне обоснованно. Здесь налицо основные признаки самобытной научной школы/направления: наличие высокопрофессиональных кадров, прошедших подготовку в ведущих мировых центрах этнолого-этнографической науки (Москва, Ленинград); коллектив единомышленников (основной костяк состоял из молодых исследователей примерно одного возраста); наличие большого и важного объекта и предмета исследования (в первую очередь, «историческая этнография казахского народа»); использование научно обоснованной методики исследований в русле установок и достижений советской этнографической школы (прежде всего, сравнительно-исторический метод и в меньшей степени типологический метод); новизна и системность исследований, нацеленных на единый результат; наличие исследовательского стиля (комплексность и монографичность, уход от мелкотемья); апробация результатов и признание в научном сообществе, практический выход результатов; сохранение преемственности в развитии, подготовка учеников и передача опыта и т. д.

Безусловно, казахские этнографические штудии послевоенного периода развивались в рамках единой советской этнографической школы с ее характерной масштабностью, значительными достоинствами и преимуществами, но также и недостатками. В советский период наметились следующие выраженные упущения в развитии науки: не уделялось должного внимания теоретическим проблемам казахской этнографии, разработке основополагающих вопросов общей и частной типологии (которая остается «ахиллесовой пятой» отечественной этнологии: исследований по типологии культуры и ее разделов/феноменов почти нет), палеоэтнографическим (этноархеологическим), культурно-генетическим

исследованиям, изучению некоторых отраслей традиционного хозяйства, духовной культуры, идеологии, народного искусства; не была создана достойная сводная библиография по этнографии казахского народа. Но в целом успехи и достижения «казахской этнографической школы» советского периода явно перевешивают недостатки и упущения, и многолетнюю деятельность коллектива академических этнографов, безусловно, следует рассматривать как большой вклад в развитие науки и культуры Казахстана.

Не случайно многие открытия и наработки этнографов республики послевоенного времени, отличавшиеся новизной, достоверностью и комплексностью, были востребованы и использованы (нередко без указания источника) в ряде отраслей науки и практики. В частности, казахстанское этноискусствоведение в значительной степени базировалось и нередко до сих пор основывается на этнографических материалах, добытых в ранний период. Аналогичное можно сказать и о развитии художественных промыслов и деятельности мастеров-прикладников, в особенности в 1970–80-х гг. Разработки этнографов значительно обогатили казахстанскую историографию, были использованы филологами и т. д.; имели также и практическое применение – например, в сфере оптимизации чабанского труда, в области обрядово-ритуальной жизни населения и т. д. Следует отметить, что многие самоценные труды академических этнографов Казахстана той поры используются до сих пор в виде различного рода перепечаток, нередко без соблюдения авторских прав, научной и этической легитимности издателей, без необходимых предисловий, научных комментариев.

Особо важным в последующем развитии этнографической школы в Казахстане явилось то, что в 1970–80-х годах в науке велась целенаправленная подготовка кадров этнологов второго поколения, которые прошли школу серьезной, академической работы в тогда еще большом Отделе этнографии (до 15–17 человек), были приобщены к активной полевой деятельности, обучались и защищали диссертации в крупных научных этнографических центрах СССР: А. Толеубаев, Н. Масанов, С. Ажигали, Ш. Тохтабаева, А. Калыш, Р. Мустафина, А. Токтабай и др. (С академической структурой плодотворно сотрудничали в этот период и отдельные исследователи из регионов, специалисты-смежники: У. Кыдыралин, С. Акатаев, Б. Тотенаев). Особые заслуги в этом лидера казахских этнографов того времени – профессора Х.А. Аргынбаева. Наряду с дальнейшей разработкой актуальных проблем исторической этнографии казахов (где продолжали заполняться имевшиеся лакуны), происходило расширение тематики исследований этнографов в сфере этносоциологии, этноискусствоведения, социальной истории этноса, религиоведения. Стало больше уделяться внимания этнологическо-теоретической, культурно-генетической проблематике, отчасти вопросам типологии и т. д.

Исследования казахских этнографов второй волны также были весьма результативными, но не столь коллективными, скоординированными и успешными в общем результате, как это было осуществлено старшим поколением: целостное исследование основных проблем исторической этнографии казахов. Однако индивидуальная реализация результатов исследований представителей второй волны этнографо-этнологической школы Казахстана была весьма солидной и также новаторской – в 90-х годах выходит ряд трудов, характеризующихся новыми подходами в осмыслении традиционной культуры казахов, расширением этнологической тематики: «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов» А. Толеубаева (1991); «Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана» С. Ажигали (Аджигалиев С., 1994); «Кочевая цивилизация казахов» Н. Масанова (1995); «Представления, культы, обряды у казахов» Р. Мустафиной (1992); «Традиционная культура жизнеобеспечения казахов» Н. Алимбая, М. Муканова, Х. Аргынбаева (1998); «Казахское общество: традиции и инновации» (1993) Ж. Артыкбаева; «Мир традиционной культуры казахов» Н. Шахановой (1998).

Необходимо отметить, что в этот период были изданы и отдельные обобщающие труды, сборники – это, в первую очередь, коллективная монография «Казахи. Историко-этнографическое исследование» (1995). Этот труд, несмотря на его усеченный характер (в сравнении с неизданным вариантом монографии середины 1980-х гг.), в целом подводит итоги многолетних разработок по исторической этнографии казахов, является важной вехой в развитии отечественной этнологии в послевоенный период. В это же время был опубликован специальный номер «Известий НАН РК» (1994), посвященный этнографии Казахстана и представленный статьями академических ученых. Отметим также, что этнографами КазГУ был издан небольшой сборник статей «Казахстан: этнография современности» (1995). В конце десятилетия была подготовлена и издана коллективная монография по народной истории казахов – шежіре (Аргынбаев Х., Мұқанов М., Востров В., 2000). Сводные труды этого периода, в основном, подводили итоги предшествующих исследований, выходили, как бы, по инерции, на фоне достаточно сложной ситуации в академической науке.

В целом 1990-е годы (а также и начало 2000-х) следует характеризовать как период острого кризиса этнографической науки в Казахстане, который, с одной стороны, был связан с общим упадком академической науки, с другой – с отходом от активной деятельности старшего поколения ученых, выраженными центробежными устремлениями специалистов – этнологов и историко-этнографов, вызванными не только слабым финансированием, но и отсутствием консолидирующего начала. Выход из серьезного, прежде всего кадрового, кризиса наметился лишь в конце 1990-х – начале 2000-х годов, когда резко увеличилось число подготавливаемых специалистов в самостоятельном Диссертационном совете по специальности «этнология» при Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Важное значение имело и заметное оживление в сфере полевых этнографических и этноархеологических исследований, которые приостановились с начала 90-х гг. В 1998 г. было проведено Фронтальное этнокультурное обследование Казахстана, которое в значительной степени осуществлялось под руководством академического Отдела этнологии; а уже с 2000-го г. на базе Отдела происходит широкое развертывание полевой деятельности: Западно-Казахстанская комплексная этноархеологическая экспедиция (ЗККЭАЭ) и Монгольская комплексная этнографо-этноархеологическая экспедиция (МонгКЭ).

Таким образом, с середины 1990-х годов, фактически, начинается новый этап в развитии этнологии Казахстана, который был связан с активизацией деятельности среднего и молодого поколения этнологов, с вышеуказанными кризисными явлениями и их преодолением, а также и с определенной утратой завоеванных прежде позиций в сфере коллективного освоения комплексных проблем. В этот период этнографическая наука Казахстана начинает выходить за пределы сугубо академической сферы, активизируется деятельность ее представителей в ведущих университетах, просветительских учреждениях и в отдельных регионах. Тем не менее, Отдел этнологии Института истории и этнологии АН (МОН) РК, несмотря на серьезные сложности этого периода, продолжает выполнять функции «этнологического департамента», а именно сохраняет свои ведущие позиции в плане разработки и реализации новых научных тем фундаментальной направленности, курирует осуществление комплексных профильных заданий директивных органов и, самое главное, не прерывает важную работу по подготовке научных кадров: этнологов и этноархеологов.

Обобщая данный очерк истории становления этнологической науки в Казахстане, следует выделить основные этапы развития «казахской этнографической школы 2-й половины XX века»: 1-й этап (1945 – начало 1960-х гг.) – основополагающая стадия решения организационно-кадровых вопросов; 2-й, основной, этап (начало 1960-х – начало 1980-х гг.) – период интенсивного развития этнографической школы, комплексного исследования проблем исторической этнографии казахов;

3-й этап (1980-е гг.) – этап обобщений, подготовки нового поколения специалистов и развития новых научных направлений; 4-й этап (1990-е гг.) – период кризиса этнографии в Казахстане, угасания традиционной школы, время смены поколений. Во 2-й половине 1990-х гг. развитие отечественной этнологии постепенно переходит в новую его стадию, которая продолжается до настоящего времени.

* * *

Собственно начало современного периода (этапа) развития этнологической науки Казахстана следует, по нашему мнению, относить к концу 1990-х гг., когда значительно активизировалась работа по подготовке кадров этнологов в Диссертационном совете при ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова; а в 1998 г. было проведено Фронтальное этнокультурное обследование Казахстана, в определенной степени способствовавшее консолидации специалистов. Впоследствии (2000-е годы), как уже отмечалось, происходит достаточно явственный, но не окончательный выход из кризиса науки.

Улучшение ситуации в этнологии Казахстана, которое стало уже ощутимым в начале «нулевых» годов, было связано с существенным увеличением числа кандидатов и докторов наук по специальности «этнология». Так, в 2001-м г. было защищено сразу 9 кандидатских диссертаций по данному профилю, а в течение 1998–2005 гг. – 30 диссертаций по этнографии. При этом следует подчеркнуть, что подавляющее большинство из них прошли серьезную апробацию в академическом Отделе этнологии, что существенно сказалось на качестве квалификационных работ и, думается, на положении с кадрами этнографов в республике, когда таковые, например, в регионах, фактически отсутствовали. Тенденция роста числа специалистов высшей квалификации по этнологии (а также и по этноархеологии) сохранялась в течение всего десятилетия, причем к концу его значительно увеличилось количество докторских диссертаций. Всего же за период 1998–2010 гг. в Диссертационном совете при Институте истории и этнологии было защищено около 50 диссертаций по специальности «этнология», из которых 10 докторских работ. Экспертиза диссертационных исследований являлась отдельным, весьма важным и трудоемким разделом научно-методической деятельности Отдела этнологии и антропологии в эти годы.

Следует отметить, что в последний период – после закрытия Диссертационного совета в ИИЭ и перехода на «болонскую систему» – защиты диссертаций на звание доктора философии (PhD) по этнографии (специальность «археология и этнология») осуществляются в Диссертационном совете на историческом факультете КазНУ им. аль-Фараби, где защищен ряд работ по профилю. Кроме того, отдельные кандидатские диссертации по этнографии были защищены в Кыргызстане. Таким образом, в настоящее время в Казахстане насчитывается около 80 профессиональных этнологов – докторов и кандидатов наук, представляющих собой весьма серьезный научный творческий потенциал.

Как уже отмечалось, важной особенностью и фактором развития этнологии и смежных научных направлений с 2000-х годов стало развертывание полевых этнографических и этноархеологических исследований на базе Отдела этнологии ИИЭ МОН РК, которые, как правило, носили комплексный характер. Особое внимание было обращено на исследования в ареале казахской диаспоры в Центральной Азии (Монголия, Китай, Республика Алтай РФ) – наиболее репрезентативной ее части: около 1,8 млн чел. С 2001 г. начинает свои многолетние изыскания Монгольская комплексная этнографо-этноархеологическая экспедиция (МонгКЭ, рук. С.Е. Ажигали). Первоначальные ее исследования носили памятниковедческую направленность (см., напр.: Ажигали С.Е., 2003), но затем, после ознакомления с этнокультурной ситуацией на месте – в Западной Монголии, где проживает значительная часть казахской диаспоры, – изыскания приобрели комплексный характер, когда стержневую роль стали играть этнографические и этнокультурные исследования.

В 2003–2005 гг. работы (в которых принимали участие основные сотрудники Отдела этнологии, а также отдельные казахские исследователи из Монголии) велись по Проекту «Казахи Монголии (историко-этнографическое исследование)». В связи со сложившимся уникальным состоянием диаспоры (насчитывавшей до 100 тыс. чел. населения), в которой в комплексном виде сохранялись многие элементы традиционно-бытовой казахской культуры – главным образом в сфере жизнеобеспечения, было выбрано основное стратегическое направление исследований: всесторонняя фиксация культуры, быта, памятников казахов Монголии. Полевые изыскания выполнялись по разработанной методической Программе-вопроснику «Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің Бағдарлама-сұрақнамасы» (Әжіғали С.Е., Ошанов О.Ж. и др., 2004) и имели значительные результаты (см.: Әжіғали С., Байғабатова Н., Ошанов О., 2004; Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р., 2004, 2006 и др.).

Комплексные полевые исследования по «монгольскому проекту» регулярно проводились до 2010 г., причем дважды (2007 и 2008 гг.) – в осенне-зимне-весенний период. В ходе масштабной работы главная задача экспедиционных изысканий по всесторонней фиксации уникальной по своей сохранности традиционной культуры казахов региона была выполнена, а общие итоги многолетних исследований значительно выходили за рамки стержневого историко-этнографического направления – а именно в плане этносоциологических и памятниковедческих разработок (более подр. см.: Ажигали С.Е., 2014а. С. 17–20). Отдельные результаты исследований были опубликованы в целом ряде статей участников МонгКЭ, в сборниках статей, обнародованы в некоторых обобщающих изданиях (в том числе оригинальные фотоматериалы): «Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Т. 1» (2005), книга-альбом «Казахская юрта» (Қазақтың киіз үйі, 2005) и др. Ставилась также задача подготовки коллективной монографии «Казахи Монголии», которая была выполнена частично, но вследствие разных причин не была завершена и издана. (Опубликование этого труда, безусловно, остается важной стратегической задачей академических этнологов). Вместе с тем важные итоги изысканий этнологов в Монголии и в целом по зарубежным казахам Центральной Азии были обнародованы в ходе 3-х Международных конференций по диаспоре 2012–2014 гг. (см. ниже). Необходимо отметить, что комплексные исследования имели немаловажное практическое, общекультурное значение в плане выработки в Казахстане государственной политики в отношении большой казахской общины в Монголии (см.: Ажигали С.Е., 2012). Этнографо-этноархеологические изыскания в Монголии проводились и впоследствии: в 2013 и 2018 гг.

Исследования по диаспоре в этот период представляли одно из главных направлений деятельности академических этнографов. В 2010 и 2011 гг. в рамках Проекта «Казахи Китая (историко-этнографическое исследование)» были проведены две экспедиции в Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР) в места расселения этнических казахов, а в 2012–2014 гг. изыскания были продолжены. Несмотря на то, что полевые исследования были сопряжены с выраженными организационными сложностями, ограничениями (с китайской стороны) в доступе к объектам обследования и по срокам, они также были достаточно результативными. Были обследованы основные места расселения казахов в СУАР и, рекогносцировочно, в провинциях Ганьсу и Цинхай; изучены весьма представительные по части казахской этнокультуры музеи и культурно-экспозиционные центры; осуществлены памятниковедческие исследования (отдельные кладбища, мечети, места захоронений крупных казахских деятелей). Важное внимание было уделено этнокультурной, этносоциологической составляющей комплексных исследований, поскольку современная культура многочисленной казахской ирреденты в КНР характеризуется сильным развитием социально-экономических новаций, заключающейся, прежде всего, в последовательном процессе седентаризации. При этом переход к полuosедлости и оседлости сопровождается

особым развитием презентационных форм и проявлений народной культуры, в том числе в нематериальной, духовной сфере, достаточно высоким уровнем этнического самосознания.

Результаты исследований по казахам Китая также были обнародованы в материалах вышеуказанных конференций по диаспоре (см., напр.: Ажигали С.Е., 2014а. С. 23–27; Абдулина А.Т., 2013; Орынбаева Г.У., 2012; Токтабай А.У., 2012 и др.), в отдельных научных статьях, а также в материалах др. конференций, одна из которых проходила в Китае: «Prairie Silk Road and Prospects for International Economic Cooperation in the Trans-Altay Region International Academic Conference» (Urumqi–Altay, 2012). Была проведена работа по подготовке коллективной монографии и, несмотря на то, что исследование оставалось неполным, вследствие вышеуказанных объективных причин (ограничений и препон в полевом обследовании), была подготовлена рукопись книги «Казахи Китая: историко-этнографическое исследование (материалы к монографии)» общим объемом 471 с., которая в 2013 г. была сдана в Депозитарий Ассамблеи народа Казахстана. Следует отметить, что в ходе проекта был осуществлен перевод/чтение (на кириллицу) целого ряда современных изданий по этнокультуре казахских авторов, опубликованных в СУАР в арабской графике (төте жазу). Проведенные изыскания по казахам Китая имеют сейчас особое значение, в связи с невозможностью проведения комплексных этнокультурных исследований в СУАР, где в последние годы осуществляется неправомерная политика притеснения мусульманского населения: уйгуров и казахов. Вполне очевидно, что собранные и разработанные Китайской экспедицией ИИЭ материалы требуют дальнейшего анализа, обобщения и обнародования.

Третьим ареалом полевых исследований Отдела этнологии по диаспоре Центральной Азии являлась территория российской части Алтая, где на 2010 г. расселялось около 22 тыс. этнических казахов: в Республике Алтай (прежде всего компактная «косагашская группа») и севернее – в Алтайском крае. В ходе двух экспедиций – 2008 и 2018 гг. – были изучены общие особенности этих групп казахской диаспоры, различающихся своими историческими связями/происхождением (соответственно, Большой Алтайский регион и степной регион); современные проявления этнокультурных признаков (в том числе в сфере традиционных промыслов и ремесел, в погребальном обряде, религии); музейные коллекции; мемориально-культурные памятники (кладбища). Результаты изысканий были частично опубликованы в отдельных статьях (Ажигали С.Е., 2014а. С. 20–22, рис. 6–8; Әшім Б.Ә., 2019).

Таким образом, развертывание полевых этнографических, этнокультурных и этноархеологических исследований в ареале казахской диаспоры Центральной Азии следует считать большим достижением академических этнологов и этноархеологов за последний период. Комплексные материалы изысканий имеют серьезное научно-познавательное, общекультурное и политическое значение, что, в частности, показали организованные Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова совместно со Всемирной Ассоциацией казахов и др. академическими институтами три Международные конференции по диаспоре. Особое значение имел последний форум «Казахская диаспора Центральной Азии: история–культура–памятники» (Алматы, 2014). В настоящее время особо актуальной является задача дальнейшего обобщения уникальных материалов многолетних полевых исследований в Большом Алтайском регионе и их обнародования в форме коллективных монографий («Казахи Монголии», «Казахи Китая» и др.).

Другим важнейшим ареалом полевой деятельности Отдела этнологии с 2000-х гг. стал обширный Арало-Каспийский регион (АКР), где также многолетние исследования проводила Западно-Казахстанская комплексная этноархеологическая экспедиция ИИЭ МОН РК (рук. С.Е. Ажигали). Работы ЗККЭАЭ, начатые еще в конце 1970-х гг., в последние годы носили масштабный комплексный характер, нередко с участием больших групп специалистов (до 20 чел.), осуществлялись,

в той или иной степени, на территории всех 4-х областей Западного Казахстана. Новейшие полевые изыскания в регионе серьезным образом повлияли на становление этноархеологического направления в Казахстане (на стыке археологии, этнографии и этноархитектуры), в том числе в плане дальнейшей выработки и апробации комплексной методики полевых исследований памятников степной зоны Казахстана. В работах ЗККЭАЭ, которые преимущественно инициировались администрациями областей, важное значение придавалось историко-атрибутивной составляющей исследования памятников (определение мест захоронения исторических личностей). Всего за последний период в АКР было проведено 15 комплексных экспедиций.

Одним из важнейших объектов исследований является территория обширной Актюбинской области, где ряд экспедиций был связан с разработкой сложного вопроса о местонахождении могилы хана Абулхаира на большом степном кладбище Хан моласы. Эти изыскания на востоке региона и в соседней Костанайской области проводились в 2001, 2007–2010 гг. Основные исследования, которые носили выраженный междисциплинарный характер, велись на самом некрополе и увенчались значительным успехом – на основе комплексных данных было определено наиболее вероятное место захоронения Абулхаир-хана, которое нашло убедительное подтверждение сравнительно-генетическим анализом (подр. см.: Ажигали С.Е., 2015б). По результатам исследования был восстановлен облик хана, а на Хан моласы в 2015 г. создан крупный мемориально-туристический комплекс.

Важные результаты были получены и в ходе других экспедиций в этом регионе: 2003, 2005, 2008, 2012, 2019 гг. При этом особое значение имеют изыскания ЗККЭАЭ в труднодоступном районе Донызтау (Северный Устюрт), где в течение многих лет исследованы уникальные культово-жилищные комплексы казахов XIX – начала XX вв. (Ажигали С.Е., 2002. С. 98–128; Ажигали С.Е., 2015а. С. 6–17). Результаты плодотворных исследований были обнародованы во многих публикациях, отдельных изданиях, материалах конференций по АКР (см. ниже). Исследования продолжаются по настоящее время и имеют значительные перспективы (в частности, ведется поиск места захоронения знаменитого эмира Едыге).

Особо следует отметить целенаправленные комплексные изыскания, проведенные в 2004, 2005 и 2007 гг. академическими этноархеологами и этнологами по памятникам народного зодчества, истории и культуры слабо исследованной Атырауской области. В ходе крупных экспедиций было выявлено и изучено большое количество ранее неизвестных архитектурных сооружений и комплексов, уникальных камнерезных памятников (кулпытасы). В целом планомерными изысканиями этноархеологической/этноархитектурной группы Отдела этнологии ИИЭ в Актюбинской и Атырауской областях создана основа для подготовки к изданию «Сводов памятников» этих регионов.

Памятниковедческие изыскания проводились и на территории Мангистауской области, где в 2012 г. было осуществлено многоплановое исследование уникального мемориально-культового комплекса – некрополя Сисем-ата, насчитывающего около 2-х тыс. камнерезных памятников XIII–XIV – начала XX вв. Детальное исследование истории формирования комплекса, его структуры, типов памятников и арабграфичной эпиграфики обобщено в двух больших отчетах (см.: Отчеты о работах ... на Сисем-ата, 2012).

В ходе полевых исследований Отдела этнологии в Западном Казахстане постоянное внимание уделялось этнокультурной, этнографической проблематике: в рамках памятниковедческих экспедиций и специально. В частности, в 2005 г. было проведено целенаправленное этнокультурное обследование в правобережной части Западно-Казахстанской области, по результатам которого был подготовлен полный научный отчет (Отчет ... Уральского отряда ЗККЭАЭ, 2006) и т. д. Следует подчеркнуть, что многие экспедиции по Арало-Каспийскому региону носили исключительно комплексный характер, в том числе с участием специалистов-естественников.

Помимо двух основных ареалов исследования, за последний период комплексные этноархеологические изыскания проводились и на территории Сарыаркинского региона: экспедиции 2007 и 2019 гг. в восточных районах Карагандинской области. В результате маршрутных исследований изучены особенности традиционного и современного хозяйства, материальной культуры казахов региона, обследованы многие самобытные памятники народного зодчества. И, в частности, материалы этнокультурной экспедиции 2007 г. послужили важной основой отчета по теме «Казахи: традиционная этническая культура», который был опубликован ограниченным тиражом (см.: Казахи: традиционная этническая культура. Отчет о НИР..., 2009).

Многолетние полевые исследования Западно-Казахстанской и Центрально-Азиатской экспедиций ИИЭ КН МОН РК сыграли основополагающую роль в развитии 2-х важнейших актуальных научных направлений: диаспорологии и этноархеологии, о чем свидетельствуют достаточно многочисленные издания и научно-презентационные мероприятия, осуществленные академическим Отделом этнологии. При этом следует отметить, что на базе этноархеологии/этноархитектуры в последнее время происходит становление другого актуального научно-практического направления – «казахского (этнографического) памятниковедения» (более подр. см. ниже).

С конца 1990-х гг. в деятельности академических ученых первостепенное внимание уделяется подготовке и изданию обобщающих трудов на основе разработки материалов предшествующих и новейших исследований: сборников научных статей, книг и монографий, сводных материалов конференций. В самом начале периода (2001 г.) было издано два солидных сборника научных статей: «Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем» и «История и культура Арало-Каспия. Вып. 1». Особо значимым стало первое, обобщающее и во многом этапное издание, в котором нашли отражение многие материалы Фронтального этнокультурного обследования 1998 г. В 2005, 2006 гг. в рамках Государственной программы «Культурное наследие» было опубликовано 2-х-томное издание «Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары», подготовленное в Отделе этнологии ИИЭ. Универсальная тема обрядово-культурных феноменов казахов получила здесь дальнейшую разработку и освещение, причем во 2-м томе были впервые представлены на казахском языке ценные публикации российских авторов досоветского периода по обрядовой культуре казахов. К обобщающим изданиям этого периода с участием академических этнографов следует отнести и фундаментальное издание «Казахская юрта» на 3-х яз. (Атырау–Лондон, 2005) и некоторые др. (см., напр.: Казахская традиционная культура в собраниях Кунсткамеры, 2008; Казахи. История и культура, 2013).

В издательской деятельности последних лет особое место занимает подготовка и публикация авторских и коллективных монографий. В начале 2000-х гг. вышел ряд монографий и книг заведующего Отделом этнологии С.Е. Ажигали: научно-познавательное издание «У берегов Прикаспийской истории» (2000, в соавт.), капитальная монография «Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии» (2002), научно-презентационные издания «Абат-Байтак – жемчужина Казахской степи» (2004, в соавт.), «Древности «Страны-кратера» (2006). Издаются индивидуальные труды и др. академических этнологов: А.У. Токтабая – «Культ коня у казахов» (2004), «Төрт түліктің қасиеті» (2005, в соавт. с Сейткуловой Ж.), «Қорғалжын – құт мекен» (2008), обобщающее научно-популярное издание «Қазақ жылқысының тарихы» (2010); Р.А. Бекназарова – «Қазақтардың дәстүрлі тас қашау өнері» (2005); обобщающая монография Ш.Ж. Тохтабаевой «Серебряный путь казахских мастеров» (2005).

В этот же период были изданы новые монографические исследования казахских антропологов О.И. Исмагулова, К.Б. Сихымбаевой и А.О. Исмагуловой: «Алтай казактары» (2003), «Этническая дерматоглифика казахов» (2007) и др. Необходимо отметить, что антропологическая группа, которая изначально развивалась в

ИИАЭ/ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, в течение 2000-х гг. по-прежнему достаточно активно функционировала в структуре академического Отдела этнологии и антропологии (официальное название последних лет) и параллельно в Центральном государственном музее. В последние годы лаборатория физической антропологии под руководством акад. О. Исмагулова работает в г. Астана (Нур-Султан).

Важным разделом работы Отдела этнологии последнего времени является организация и проведение научных конференций по весьма обширной проблематике. Это, прежде всего, крупные Международные конференции (форумы) «Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии», которые были осуществлены в г. Актобе в 2006 и 2011 гг., с изданием материалов (Арало-Каспийский регион..., 2006. Ч. 1, 2; Арало-Каспийский регион..., 2011). Мероприятия, посвященные проблемам крупнейшего, судьбоносного региона степной Евразии, имели значительный резонанс в среде ученых СНГ; в ближайшее время планируется возобновление работы актуальных форумов.

Ряд конференций последнего времени под эгидой академического Отдела этнологии был посвящен актуальным вопросам этноархеологии и памятниковедения. В 2004 г. в Алматы, совместно с омскими этноархеологами, был проведен «XII Международный семинар по интеграции археологических и этнографических исследований» (Интеграция..., 2004). Проведение знакового мероприятия явилось своего рода признанием становления этноархеологической школы Казахстана. Памятниковедческая, этноархитектурная проблематика являлась одной из ведущих в программе и вышеотмеченных конференций по АКР. В 2009 г. казахскими этноархеологами в рамках VIII Конгресса этнографов и антропологов России в г. Оренбурге был организован симпозиум/секция «Этнографическое памятниковедение» (VIII Конгресс..., 2009. С. 103–110). И, наконец, в 2011 и 2012 гг. были проведены два Симпозиума «Проблемы казахского памятниковедения»: первый из них прошел в г. Актобе (в рамках форума по АКР), второй – в г. Атырау. Материалы этих конференций были изданы в отдельном сборнике (Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов..., 2012).

Таким образом, в течение 2000-х гг. в лоне академического Отдела этнологии сформировалась этноархеологическая школа Казахстана, которая развивалась на базе ранних традиций (прежде всего, в области этноархитектуры); богатейшем полевом опыте и материалах; на значительных разработках в сфере ареального обследования памятников степного региона последних веков (прежде всего мемориально-культовых), их типологии, формального и историко-культурного генезиса, этнографического и атрибутивного значения; а также и на методических, теоретических разработках и обобщениях (см., напр.: Ажигали С.Е., 1999, 2002; Ажигали С.Е., Бекназаров Р.А., 2012 и др.). Школа эта включает в себя не менее 15 специалистов, владеющих методикой комплексного этноархеологического, этноархитектурного исследования, среди которых 2 доктора наук (Р.А. Бекназаров, Л.Р. Турганбаева), опытные специалисты – этноархеологи, архитекторы, арабисты (по эпиграфике), этнографы.

В последние годы на базе этноархеологической школы получило развитие актуальное научно-практическое направление «казахского (этнографического) памятниковедения», которое целенаправленно разрабатывается академическими учеными (Ажигали С.Е., 2011, 2018). Несомненно, этнопамятниковедение в Казахстане имеет значительные перспективы своего развития: как в исследовательском отношении, так и в научно-прикладном – в том числе в связи с реализацией различных государственных программ по культурному наследию, неизбежным расширением туризма в будущем. В настоящее время прикладное памятниковедение получило достаточно широкое развитие по Казахстану, и в эту важную сферу вовлечено немало число специалистов и энтузиастов – историков, этноархеологов, архитекторов, художников, востоковедов, деятельность которых, однако, требует научной координации.

В последние несколько лет академический Отдел этнологии и антропологии продолжает и углубляет разработку стратегических комплексных проблем, начатых в предшествующий период: проекты «Культура казахской диаспоры в современную эпоху», «Казахское (этнографическое) памятниковедение». Кроме того, целенаправленное внимание было обращено на исследование вопросов истории науки – проект «Этнография казахского народа в источниках досоветского периода». По результатам работ, несмотря на недостаточное финансирование программы, в ИИЭ был опубликован предварительный вариант «Аннотированного библиографического указателя» (ограниченным тиражом и требующий дальнейшей доработки) (см.: Этнография казахского народа..., 2016). В течение десятилетия был проведен ряд конференций, посвященных истории науки: «Аргынбаевские чтения – I, II, III» (2009, 2014, 2018, последняя организована ЦГМ и КазНУ им. аль-Фараби) – при этом две из них с изданием больших сборников статей (Материалы конференции «II Аргынбаевские чтения», 2014; Материалы конференции «III Аргынбаевские чтения», 2018). В 2019 г. была проведена 1-я Международная конференция «Казахская этнографическая школа», приуроченная к 90-летию видного этнографа М.С. Муканова, и к началу которой была издана монография об ученом (Исаева Э.И., 2019). Начинание предполагает серию научных форумов, в том числе в начальном цикле «Первопроходцы».

Ведущими специалистами Отдела этнологии по-прежнему серьезное внимание уделяется углубленной разработке многих проблем традиционной этнографии, истории культуры, памятниковедения с изданием монографических работ. В недавние годы были опубликованы важные научно-презентационные труды: А.У. Токтабая «Қазақ тазысы / Казахская борзая» (2013), большая книга-альбом С.Е. Ажигали «Памятники Манкыстау и Устюрта», с картографическим приложением (2014б). По памятниковедческой проблематике были осуществлены и др. издания: «Выдающиеся памятники архитектуры Актюбинской области» (Ажигали С.Е., 2015а), «Қазақ мешіттерінің және діни қайраткерлерінің тарихы» / «История казахских мечетей и религиозных деятелей» (Ақтөбе, 2016). При непосредственном участии академических этнологов был подготовлен к изданию Биобиблиографический указатель, посвященный ученому-теологу Халифа Алтая (см.: Алтай Халифа Ғақыпұлы, 2017).

Необходимо указать, что многие оригинальные статьи этнологов и этноархеологов последнего времени были опубликованы в сводных коллективных трудах: «Сакральная география Казахстана» (2017, акад. изд.) и энциклопедии «Қазақстан тарихы» (2019. 1 том). (При этом отметим, что концептуальное предложение о необходимости издания «Исторической энциклопедии Казахстана» было впервые высказано заведующим Отделом этнологии ИИЭ в 2017 г.). Кроме того, многие статьи академических этнологов по этнографической, историко-культурной проблематике последних лет были обнародованы в материалах вышеуказанных конференций, среди которых еще раз следует выделить Материалы Международной конференции «Казахская диаспора Центральной Азии: история–культура–памятники» (2014).

В завершение этой части очерка следует добавить, что деятельность отдельных казахстанских этнографов в последние годы была связана с академическим Институтом востоковедения. В частности, Ш.Ж. Тохтабаевой, помимо упоминавшейся монографии, были опубликованы другие обобщающие издания: «Шедевры Великой степи» (2008), «Этикет казахов» (2013). Отметим, что последняя книга посвящена характеристике обрядовой культуры казахов в целом.

* * *

С конца 1990-х – начала 2000-х гг. этнологическая наука Казахстана получает целенаправленное развитие в сфере неакадемических учреждений. В этот период к кафедре археологии и этнографии Казахского университета, где традиционно

проводилась определенная научная работа по исторической этнографии, этносоциологии, присоединился и ряд исследовательских центров, групп специалистов в Алматы и отдельных регионах. Это – Центральный государственный музей; группа историко-этнографов, сформировавшаяся в конце 1990-х гг. на базе КарГУ, и с которой связано образование Центра этносоциальной антропологии при ПГУ в Павлодаре; Западно-Казахстанский центр истории и археологии в Уральске (где определенное внимание уделялось этнологической и этноархеологической проблематике) и некоторые др. аналогичные структуры в областях (но в меньшей степени). Постепенно этнологическое направление получает развитие и в ЕНУ им. Л.Н. Гумилева; кроме того, этнографическая, этнокультурная проблематика разрабатывается в таких учреждениях Министерства культуры как НИИ культуры и искусствознания (при участии академических этнологов), КазНИИ по проблемам культурного наследия кочевников (непродолжительное время); в течение нескольких лет вопросы казахской этнографии изучались в Центре исторических исследований «Алаш» (Алматы). Здесь мы вкратце охарактеризуем некоторые основные направления и достижения деятельности этих учреждений и центров в разработке этнографических, этноархеологических и др. проблем.

В основном университетском этнографическом центре (КазНУ им. аль-Фараби) был издан ряд обобщающих работ – одной из первых монография «Орынбор қазақтары» («Оренбургские казахи»), основанная на ранних полевых материалах (Ескембаев Д.Б., Төлеубаев Ә.Т., 2004). В целом, публикация итоговых разработок относится к последнему периоду: после 2010-го г. Прежде всего, следует отметить авторские монографии и сводные труды: А.Б. Калыша «Семья и брак в современном Казахстане» (2013); А.Т. Төлеубаева – 2-х-томник «Избранных трудов и статей», где 2-й том посвящен этнографии (2013а, каз./рус.), а также книга «Қазақ халқының табиғат мінажаты және емдеу магиясы» («Поклонение природе и лечебная магия у казахов») (2013б); Б.К. Калшабаевой «Орталық Азиядағы қазақтары» («Казахи Средней Азии») (2011); Т.Е. Картаевой «Сыр өңірі қазақтары» («Казахи Сырдарьинского региона») в 2-х частях (2014). Университетскими этнографами проведена работа по составлению издания в серии «Өнегелі өмір», посвященного профессору Х. Арғынбаеву (Арғынбаев Х., 2015).

Среди коллективных трудов и публикаций можно выделить лишь отдельные: этнографический сборник, составленный из довольно разнообразных статей и материалов на основе полевых исследований (Материалы и исследования... Вып. I. 2012); информационное издание «История кафедры археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби» (2011). Но здесь следует отметить, что многие публикации университетских этнографов издавались в материалах различных конференций – «Арғынбаевских чтениях», «Оразбаевских чтениях» и др.

Другим алматинским центром по разработке этнографо-этнологических проблем следует считать Центральный государственный музей, где в последний период активизировалась научно-издательская деятельность, в том числе на основе изучения и обнародования материалов из богатых фондов. Наряду с традиционным направлением по каталогизации наследия (см., напр.: Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі, 2009), под эгидой ЦГМ стали издаваться большие сборники научных статей, в которых немалое место уделено историко-этнографической проблематике (см.: Труды Центрального музея. I, 2004; II, 2009). Важным итогом целенаправленной деятельности музея последних лет в области традиционной этнографии является подготовка и издание 5-томной энциклопедии «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» («Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов») под общей редакцией Н. Алимбая, которая выдержала уже второе издание (2017). Капитальное обобщающее издание – в котором впервые сведена обширная информация о многообразных этнографических понятиях и феноменах казахского народа, сопровождаемая большим количеством иллюстраций, нередко эксклюзивных –

вполне заслуженно получило высокую оценку ученых и общественности. Большой, многолетний труд является как достижением авторского коллектива разработчиков, так и, в немалой степени, выражением общих успехов и наработок этнографов Казахстана.

Как отмечалось выше, на базе Карагандинского университета под руководством Ж.О. Артыкбаева сформировалась группа историко-этнографов, которая с середины 90-х гг. занималась изучением различных вопросов регионалистики, затем исторической этнографии. Многие ее участники прошли общую подготовку и апробацию диссертаций в академическом центре по этнологии. Группой было издано большое число отдельных публикаций, книг, сборников, значительная часть которых имеет научно-познавательную, нередко популяризаторскую, краеведческую направленность; при этом некоторые сводные работы универсального значения (напр., учебник «Этнология и этнография», 2001) зачастую носят компилятивный характер. В контексте настоящего очерка заслуживают внимания отдельные издания: книги Ж. Артыкбаева «Материалы к истории правящего дома казахов» (Алматы, 2001), «Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий» (СПб., 2005), сборник научных статей «Этнос и социум» (2003); цикл публикаций этноархеолога Т. Аршабекова по казахским памятникам (см., напр.: Аршабеков Т.Т., Тулеуов Т.С., 2014 и др.).

Следует также отметить инициативу по изданию (с 2001 г.) научно-популярного журнала «Өлкетану»/«Краеведение» при Павлодарском государственном университете (ПГУ) который печатается поныне. В 2004–2009 гг. здесь функционировал Научно-практический центр этносоциальной антропологии им. Х. Аргынбаева, которым были осуществлены значимые мероприятия по этнографической и этноархеологической проблематике: юбилейные конференции, посвященные А.Х. Марғұлану (с изданием биобиблиографии ученого – см.: Марғұлан Ә.Х., 2004), Г.Н. Потанину (2005), Республиканская Летняя школа по этнографии (2008); комплексные экспедиции и др. Одной из крупных акций Центра явилось переиздание целого ряда ранних трудов по этнографии казахов, преимущественно досоветского периода, в «Библиотеке казахской этнографии», составляющей около 50 книжек (2005–2007 гг.). Важное мероприятие, по нашему мнению, было реализовано в спешке, без должной подготовки старых текстов, необходимых уточнений, комментариев и предисловий специалистов.

Деятельность отдельных казахстанских этнографов в последние годы связана с Евразийским национальным университетом им. Л.Н. Гумилева. В частности, здесь были изданы монографии Р.М. Мустафиной «Ислам и реликты доисламских мировоззренческих традиций у казахов» (2010) и М. Алпысбеса «Шежире казахов» (2013). К этому следует добавить также и труды другого астанинского этнографа К. Ахметжана – в первую очередь, обобщающее иллюстрированное издание «Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы» / «Этнография традиционного казахского оружия» (2006).

Западно-Казахстанский центр истории и археологии с начала 2000-х гг. уделял внимание проблемам этнографии и этноархеологии, что нашло, отчасти, отражение в сборниках «Вопросы истории и археологии Западного Казахстана» (всего более 30 выпусков). Отметим также, что центром была издана монография этнографа Ж.Т. Ерназарова «Семейная обрядность казахов» (2003), которая готовилась при участии и поддержке академических этнологов. Следует отметить, что в последние годы в регионе целенаправленное внимание уделяется прикладному изучению казахских эпиграфических памятников (кулпытасы). Отмечая деятельность центра, необходимо добавить, что (вне зависимости от него) в регионе осуществлялись значимые мероприятия международного, межрегионального характера с публикацией материалов, в которых затрагивалась актуальная этнокультурная проблематика: Летний университет 2000 г. (см.: Историко-культурное наследие Центрально-Азиатского региона, 2000) и Международный семинар по миграциям в СНГ (Россия–Казахстан: фронтьерские миграции, 2002).

Из учреждений Министерства культуры, которые занимались в последний период проблемами этнографии казахского народа, в первую очередь, следует отметить КазНИИ культуры и искусствознания (с 2005 г. – КазНИИ культурной политики и искусствознания), где издавался журнал «Вестник КазНИИКИ» / «Вестник культуры» (впоследствии «Мәдениет»). Здесь разрабатывались отдельные научные проекты прикладного значения по этнокультуре, памятниковедению, причем нередко совместно с академическими этнологами и этноархеологами. Из изданий фундаментальной направленности можно отметить лишь некоторые: Сборник научных статей «История и культура Арало-Каспия. Вып. 1» (2001), научно-презентационное издание «Казахская традиционная культура в собраниях Кунсткамеры» (2008) и, возможно, коллективную монографию «История искусств Казахстана. Очерки. Т. I» (2003).

Для непродолжительной деятельности КазНИИ по проблемам культурного наследия кочевников (2005–2012 гг.) также характерна выраженная связь с проблемами этнографии казахов. В соответствии со стержневой тематикой института организовывались международные конференции по проблемам кочевничества (см., напр.: Феномен кочевничества, 2007). Кроме того, заслуживают внимания и материалы отдельных конференций по историко-культурному наследию Центрально-Азиатского региона (см., напр.: Историко-культурное наследие и современная культура, 2012). Из обобщающих научных трудов следует выделить второе издание капитальной монографии Н.Э. Масанова «Кочевая цивилизация казахов» (2011), «Историко-культурный атлас казахского народа» (2011). При этом необходимо отметить, что в научной тематике учреждения, по нашему мнению, наблюдался заметный дубляж проблематики и разработок академических институтов (в частности, Отдела этнологии ИИЭ).

О популярности в последние годы этнографической проблематики, связанной с животрепещущими вопросами происхождения казахов и народной истории (шежире) свидетельствует деятельность Центра исторических исследований «Алаш», созданного по инициативе общественного деятеля Х.М. Габжалилова и группы историков и достаточно активно функционировавшего в течение в 2005–2011 гг. Основной задачей центра – в котором в основном сотрудничали гражданские историки, отчасти этнографы – являлось целенаправленное изучение истории казахских племен и родов и активная издательская деятельность в этом направлении. Была осуществлена многоплановая, трудоёмкая работа по изучению и обнародованию на казахском языке многочисленных источников и материалов по комплексной проблеме, издавался историко-этнологический журнал «Алаш», опубликована большая серия из 40 книг по истории родов и племен казахов – нередко в виде весьма объёмных изданий (см., напр.: Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр..., 2007). В целом целенаправленные разработки и издания Центра «Алаш» имеют немалое общекультурное, познавательное значение, а весь цикл трудов можно расценивать как научно-просветительскую серию. Вместе с тем, следует отметить, что в научно-издательской деятельности объединения имели место выраженные издержки методико-методологического плана, слабая общетеоретическая разработка поднимаемых проблем, что отразилось на общем результате, который, в основном, носит количественный характер, а изданные труды нередко представляют собой сводку сведений о тех или иных крупных составных структурах казахского этноса.

И, наконец, необходимо отметить, что в последние годы история и современные проблемы отечественной этнологии привлекают внимание широкой общественности. Весьма значимой явилась инициатива поэта и публициста К. Бегманова по высвечиванию важной роли этнографической науки и ученых этого направления в современном Казахстане. Им было осуществлено интервьюирование ведущих этнологов, представителей смежных наук и деятелей культуры по актуальным вопросам истории, современного состояния и перспектив науки. Было опубликовано 4х-томное издание «Дәстүр: кеше, бүгін, ертең» («Традиция: вчера, сегодня, завтра»)

(Алматы, 2017), где в 3-м томе помещены интервью видных этнологов республики. Мероприятие имело немаловажное значение и осветило ряд актуальных проблем этнографической науки, продемонстрировав при этом ее значительный потенциал.

Таким образом, настоящий обзор «внеакадемической этнологии» рисует достаточно калейдоскопичную картину освоения этнографической, этнокультурной тематики за последние два десятилетия. С одной стороны, это достаточно серьезные разработки, издания и монографии научных коллективов и отдельных ученых, не утративших свою связь с академической традицией и комплексными подходами; но, с другой стороны – выраженная тенденция быстрого, поверхностного освоения этнокультурной тематики и подготовки публикаций, не всегда отвечающих научным требованиям и не прошедших должной экспертизы. К этому добавляется и достаточно сильная струя новых исследователей (преимущественно гражданских историков), включившихся в последние годы в изучение актуальных, но весьма сложных, по существу, этнографических и этнологических проблем, и изыскания которых, нередко, характеризуются дилетантизмом.

* * *

Если говорить о современном состоянии собственно этнологической науки Казахстана, науки профессионалов, то ее общие успехи вполне очевидны – это касается, прежде всего, подготовки кадров этнографов (кандидатов и докторов наук), значительной интенсификации комплексных полевых исследований и издания достаточно серьезных авторских монографий. Вместе с тем, посткризисное развитие науки сопровождалось процессом дальнейшего рассредоточения прежде единой этнографической школы. Основной причиной последнего является отсутствие научно-организационной структуры, а именно отраслевого института, а также и определенные субъективные факторы, усилившие центробежные устремления. Несомненно, это не могло не сказаться на особенностях развития отечественной этнологии последних лет, на нерешенности многих общих проблем стратегического значения, неполной реализации ее потенциала – в том числе на общенациональном уровне (Госпрограмма «Культурное наследие» и др.). Одним из свидетельств такого несбалансированного состояния науки следует считать неиздание обобщающего научно-презентационного труда «Казахи», несмотря на то, что была обнародована структура актуального издания (см., напр.: Ажигали С.Е., 2013. С. 74–79).

Считаем, что главным препятствием в развитии отечественной этнологической науки является сейчас отсутствие специализированного Института, серьезной научно-организационной структуры, которая комплексно решала бы многие важные задачи исследования истории и культуры государствообразующего этноса – казахов, др. этносов страны, презентации самобытного культурного наследия, изучения и прогнозирования межнациональных отношений, комплексного исследования казахской диаспоры за рубежом и многих др. смежных проблем.

Нынешнее, весьма многочисленное сообщество этнографов Казахстана – в котором утвердилось третье поколение исследователей и приходит уже четвертая генерация специалистов – продолжает, в той или иной степени, основополагающие традиции «казахской этнографической школы», развивает актуальные направления этноархеологии, этносоциологии и диаспорологии, обладает значительным научным творческим и организационным потенциалом, которому под силу решение серьезных задач в сфере этнологической и смежных наук. Важным условием плодотворной реализации этого уникального, на наш взгляд, потенциала следует считать консолидацию усилий его носителей.

* * *

Развитие казаховедения в России. Несомненно, что становление и развитие «казахской этнографической школы», в широком ее понимании, тесно связано с разработкой вопросов этнографии, истории и культуры казахского народа в России

и российскими исследователями на протяжении весьма длительного периода (в активной форме уже с середины XVIII в.). Это исходное положение вполне ясно всем специалистам-этнологам и для досоветского (дореволюционного) периода со всей полнотой продемонстрировано в обобщающем труде Е.А. Масанова «Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР». Поэтому здесь мы не будем детально останавливаться на предистории современного российского казаховедения, но осветим достаточно кратко особенности и основные вехи в развитии этого направления за последние десятилетия.

С самого начала своего развития в послевоенный период современное российское казаховедение было тесно связано с формирующейся в Казахстане этнографической школой. При этом в течение ряда лет советские этнографы в лице крупных московских и ленинградских ученых (Л.П. Потапова, Н.Н. Чебоксарова, Т.А. Жданко, С.М. Абрамзона и др.) занимали курирующую позицию по отношению к молодой казахстанской научной школе, но уже с конца 1950-х гг. последняя развивалась вполне самостоятельно и играла ведущую роль в изучении этнографии казахов и Казахстана. Эта ситуация нашла определенное отражение в динамике работ по этнографии казахов в России в послевоенный период. Если в конце 40-х – начале 50-х гг. наблюдается подъем интереса среди ведущих ученых к этнографии Казахстана и организации исследований, представленный полновесными публикациями (см.: Чебоксаров Н.Н., 1949; Потапов Л.П., 1949; Корбе О.А., 1949, 1950; Корбе О.А. и Махова Е.И., 1950; Бежкович А.С., 1953), то уже к середине 50-х гг. количество таковых снижается, а в 1960-х гг. фактически сходит на нет. Несомненно, это было обусловлено ускоренным развитием национальной науки, когда казахские этнографы заняли большую и важную нишу в науке: прежде всего, в изучении проблем исторической этнографии казахов. Тем не менее, во 2-й половине 1950-х – 60-х гг. казахская этнографическая тематика, безусловно, присутствует в деятельности и обобщающих изданиях головного Института этнографии АН СССР – в том числе в фундаментальном издании «Народы Средней Азии и Казахстана» (Т. 2. М., 1963).

Новый подъем интереса российских этнографов к казахской проблематике наблюдается в 70-х гг. XX в. и он связан, в первую очередь, с деятельностью представителя ленинградской этнографической школы В.П. Курылева. Он совершает ряд экспедиционных поездок в различные районы Казахстана и публикует цикл статей по исторической этнографии казахов, среди которых выделяются статьи по хозяйству и материальной культуре (см., напр.: Курылёв В.П., 1975, 1978, 1979). В последующем тематика исследований ученого значительно расширяется и разнообразится, а часть его разработок по этнографии казахов находит обобщение в монографии «Скот, земля, община у кочевых и полукочевых казахов» (Курылев В.П., 1998). Деятельность этнографа, по нашему мнению, сыграла немаловажную роль в возрождении и развитии ленинградской/санктпетербургской казаховедческой научной традиции, которая с 1980-х гг. последовательно развивалась в Музее антропологии и этнографии (Кунсткамера) и Российском этнографическом музее. И, в частности, в 1986 г. была издана монография этнографа А.В. Коновалова, посвященная казахам южной части российского Алтая («кош-агачская группа») (Коновалов А.В., 1986). Книга была издана в Алматы при содействии казахских коллег.

В 70-х же годах этнографическое казаховедение стало постепенно развиваться в Омске, где в тот период работала опытный специалист по казахстанской проблематике И.В. Захарова (ОмГПУ), деятельность которой повлияла на этот процесс. Этнограф опубликовала ряд статей по казахской этнографии на основе материалов прошлых лет (см., напр.: Захарова И.В., 1975, 1983), а в 80-х гг. руководила важной работой по подготовке научного каталога казахских коллекций Омского государственного историко-краеведческого музея (был издан позднее). Следует отметить, что в этот период формирования омской этнографической школы под руководством Н.А. Томилова казаховедение в ней изначально занимало особое

место: важную роль играли систематические полевые исследования («Казахская экспедиция» 1976 г. и последующие), изыскания целого ряда исследователей носили целенаправленный характер (см., напр.: Томилов Н.А., 1981, 1983; Проваторова О.М., 1979, 1986). Таким образом, изучение исторической этнографии и современной культуры казахов шло по двум основным направлениям: музееведческому и «диаспорологическому» (на базе полевых исследований региональной этнической группы), что в целом стало характерным для исследований казахов во всем российско-казахстанском фронтире.

Комплексные изыскания омских этнографов по казахской проблематике обнародуются в обобщающих трудах 1990-х гг.: в монографии Н.А. Томилова «Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины» (1992); в важном издании «Культура казахов в коллекциях Омского государственного историко-краеведческого музея» (1995), иллюстративное дополнение к которому вышло позднее (см.: Приложение. Культура казахов..., 2004) и др. Отдельные статьи публикуются в сборниках материалов целого ряда конференций – в том числе «Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий» (1992, 1998) и др. В этот период в омское казаховедение приходит целая группа молодых исследователей – историков, этнографов и этноархеологов – З.Е. Кабульдинов, Ш.К. Ахметова, И.В. Толпеко, Е.А. Бельгибаев, Б.К. Смагулов и др., деятельность которых, в основном, следует отнести к новому этапу развития омской этнографо-этноархеологической школы.

В 1990-х гг. исследования по казахам Сибири получают развитие и в других научных центрах региона – в первую очередь, они представлены работами новосибирского этнографа И.В. Октябрьской по истории и культуре этнических групп на Алтае: кош-агачские и туратинские казахи. На основе полевых и архивных исследований ею был опубликован ряд важных статей по этой проблеме (Октябрьская И.В., 1997, 1998 и др.), которая впоследствии получает более углубленную разработку. Во второй половине десятилетия наблюдается определенный рост интереса др. исследователей (Новосибирска, Барнаула, Горно-Алтайска) к истории и культуре казахов российского Алтая в целом и прилегающих территорий – в частности, отметим публикацию горно-алтайского этнографа Н.А. Тадиной (1996) о взаимовлияниях чуйских казахов и теленгитов и др. Однако эта тенденция находит свое основное выражение, все же, в публикациях 2000-х гг. К этому следует добавить, что еще ранее отдельные сибирские историки проявляли интерес к этнографии казахов (см., напр.: Малышева М.П., Познанский В.С., 1991).

Третьим центром казаховедения в России в послевоенный период является московский, представленный, прежде всего, головным Институтом этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, а также кафедрой этнографии МГУ. Несмотря на отсутствие в течение ряда десятилетий изданий монографического характера по этнографии казахов, тем не менее, московская этнографическая школа в конце 1940-х – 80-х гг. уделяла постоянное внимание казахстанской проблематике – как в плане подготовки специалистов (см. выше), тематики коллективных сборников и трудов (издаваемых академическим институтом), а также и при полевых исследованиях: Хорезмская комплексная экспедиция (куратор по этнографии Т.А. Жданко), Среднеазиатская экспедиция (нач. отряда А.Н. Жилина) и др.

Активизация деятельности ряда специалистов ИЭ АН СССР по казахской проблематике наблюдается с середины 70-х гг. XX в. и нашла отражение в публикациях В.Н. Баилова по казахскому шаманству (1975, 1978), а затем и в статьях О.Б. Наумовой (1979, 1984 и др.) по региональной этнокультуре: Северный Казахстан, юг Западной Сибири. Изыскания В.Н. Баилова по комплексной проблеме были обобщены в его докторской диссертации и в монографии «Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана» (1992). По религиоведческой тематике институтом издавались и сборники статей, в одном из которых была опубликована статья казахстанского историко-этнографа Дж.Х. Кармышевой (1986).

Исследования по исторической этнографии казахов в 1970-х – 80-х осуществлялись и др. московскими учеными-этнографами: Т.А. Жданко, Г.Е. Марков и др.; а отдельные статьи по этому направлению также публиковались в коллективных научных сборниках и в журнале «Советская этнография». Необходимо отметить, что московские научные центры до начала 90-х гг. уделяли внимание и подготовке специалистов-этнологов из Казахстана – К.А. Биржанов, А.Т. Толеубаев, Е.Д. Оразбеков, Ж.Ю. Мансурова, Р.М. Мустафина, Н.Е. Масанов.

В 1990-х гг. в Институте этнологии и антропологии РАН усиливается интерес к актуальной этносоциальной, этнополитологической проблематике, что находит выражение в исследованиях, в которых участвуют как московские, так и казахстанские этнологи (С.Х. Сагнаева, О.И. Бруси́на, Д.А. Митина, Н.Е. Масанов, И.С. Савин). Работы же по традиционной казаховедческой тематике немного численны. В 1997 г. выходит книга В.Н. Басилова и Дж.Х. Кармышевой «Ислам у казахов», которая представляет собой обзорное исследование вопроса – главным образом по литературным данным. Отметим, что с конца 90-х гг., на наш взгляд, наблюдается, все же, постепенный отход от методов оперативной этнологии и начало некоего нового этапа в разработке проблем этнографического казаховедения (как, в общем-то, и в других, отмеченных выше научных центрах). Очевидно, это было связано с более углубленным освоением тематики, деятельностью определенного круга исследователей – в том числе в плане изучения этнических групп казахов в России и на сопредельных территориях Казахстана, с учетом новых геополитических реалий.

Тенденции развития казаховедческой проблематики на основе роста исследовательского интереса к истории и культуре казахских диаспор становятся характерными в перестроечный и постперестроечный период и для научно-образовательных центров Южного Урала и Поволжья. Этой тематикой занимается ряд исследователей, которые публикуют статьи и материалы, касающиеся современной этнокультуры, этнодемографических процессов, отчасти этнографии казахов региона: В.М. Викторин, Ю.Г. Бошняков, А.В. Федорова, В.В. Амелин и др. Необходимо отметить проведение в Оренбурге конференции «Казахи Южного Урала: история и современность» (см.: Казахи Южного Урала, 1996). В целом исследования по казахам Урало-Поволжья в тот период не носили специальной монографической направленности, но получили свое целенаправленное развитие также с конца 1990-х – начала 2000-х гг.

* * *

Современное российское казаховедение. Для вышеотмеченных научных школ и региональных групп исследователей с конца 1990-х гг. в целом характерным было заметное увеличение научных и научно-познавательных публикаций, посвященных традиционной этнографии казахов, современной этнокультуре и др. смежным вопросам. Это было обусловлено, в первую очередь, активизацией деятельности профессиональных этнологов, музееведов и др. опытных специалистов на основе более широкого и глубокого освоения актуальной казахской и казахстанской проблематики. Кроме того, развитие этнологического казаховедения в России подпитывалось, в определенной степени, и приходом новых исследователей, заинтересованных в разработке круга историко-культурных проблем, связанных с казахской диаспорой в новых условиях. Следует отметить, что разработка данной проблематики по-прежнему имела свои особенности в рамках отдельных научных центров и регионов.

Для Санкт-Петербургской этнологической школы характерно значительное увеличение круга специалистов, целенаправленно занимающихся казахской проблематикой: наряду с В.П. Курылевым, А.В. Коноваловым (отчасти Г.Н. Симаковым), это Л.Ф. Попова, И.В. Стасевич, С.В. Дмитриев, В.А. Прищепова, Ю.Г. Попов и др. Работы, очерки этнографов-казаховедов, в основном, размещаются в сборниках

«Среднеазиатско-Кавказских чтений» МАЭ РАН (где они публиковались уже с 1980-х гг.) – долгое время в форме резюме, тезисов докладов, но с 2007-го г. – в виде полновесных статей, докладов в издании «Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских чтений». Кроме того, отдельные статьи публикуются в «Радловских чтениях», др. изданиях МАЭ, а также в «Материалах Санкт-Петербургских этнографических чтений» (РЭМ).

Наиболее целенаправленно казахская тематика разрабатывается Л.Ф. Поповой и И.В. Стасевич, для работ которых показателен достаточно широкий выбор тем/сюжетов, касающихся этнографии казахов, этнологическая оценка исторических феноменов и современных проявлений этнокультуры (см., напр.: Попова Л.Ф., 1998, 1999, 2011; Стасевич И.В., 2007а, 2008; Попова Л.Ф., Стасевич И.В., 2012). Следует отметить, что многие публикации этих исследователей последнего времени базируются на полевых изысканиях, проводимых ими в Казахстане – в Актюбинской и др. областях (Попова Л.Ф., 2009, 2015; Стасевич И.В., 2007б, 2009 и др.). Проблемам традиционной этнографии, различным аспектам истории изучения казахов, современной культуры этноса уделяют внимание и др. ученые Санкт-Петербурга – этнографы, историки: С.В. Дмитриев (2003; 2005; 2006), В.А. Прищепова (2013 и др.), Ю.Г. Попов (2006; 2007; 2009), З.А. Джандосова (2008) и др.

Необходимо отметить, что по казахской этнологической проблематике публикуются и отдельные издания, среди которых особо следует выделить монографию И.В. Стасевич «Социальный статус женщины у казахов» (2011) – многоплановое исследование основополагающей темы культурно-исторического гендера. Также серьезного внимания заслуживает и солидное научно-презентационное издание «Казахская традиционная культура в собраниях Кунсткамеры», подготовленное специалистами МАЭ и осуществленное при непосредственном участии казахстанских этнологов и культурологов (Алматы, 2008). Книга-альбом раскрывает исключительно актуальную тему обнародования казахских этнографических материалов в собраниях Санкт-Петербурга. В этой связи следует упомянуть также и сводные монографические работы В.А. Прищеповой (2000; 2011) по истории формирования этнографических коллекций МАЭ РАН, в которых целенаправленное внимание уделяется казахскому блоку. Несомненно, в Санкт-Петербургском сообществе специалистов-казаховедов имеется значительный потенциал (в том числе базовый источниковый) для подготовки обобщающих публикаций по комплексной проблеме.

Весьма активно развивается с конца 1990-х гг. казаховедческое направление в рамках омской этнографо-этноархеологической школы, разработки которой базируются, в первую очередь, на изучении и обобщении аутентичных материалов по репрезентативной этнической группе казахов региона: музейные коллекции, полевые этнографические (этнокультурные) данные по диаспоре/ирреденте, памятниковедческие фиксации. Складывается круг опытных специалистов – этнологов, историков, этноархеологов, задействованных в освоении актуальной и разнообразной тематики: Н.А. Томилов, Ш.К. Ахметова, З.Е. Кабульдинов, Г.М. Патрушева, И.В. Толпеко и др. Особо следует отметить, что омское (западносибирское) этнографическое казаховедение развивается многосторонне и целенаправленно, что находит выражение не только в систематических полевых исследованиях и каталогизации музейных коллекций, но и в организации целевых конференций по казахской/казахстанской проблематике (первая из них – Международная научная конференция «Степной край Евразии» 1998 г.), в увеличении числа специальных публикаций, в том числе обобщающих, сводных трудов, а также и в защите диссертаций. Одной из характерных черт омской школы становится достаточно тесное взаимодействие с казахстанскими учеными, которые также обращают серьезное внимание к проблемам истории казахской диаспоры Западной Сибири (Ермекбаев Ж.А., 1999; Кабульдинов З.Е., 2001; Балтабаева К.Н., 2009).

Среди работ омских специалистов представляют интерес публикации по

этнографии, этноархеологии казахов, основанные на полевых исследованиях (см., напр.: Ахметова Ш.К., Толпеко И.В., 1998; Смагулов Б.К., 2001; Бельгибаев Е.А., 2002). Весьма важным является издание сводных, коллективных трудов, среди которых научные каталоги музейных коллекций (Приложение. Культура казахов..., 2004; Ахметова Ш.К., Захарова И.В., Патрушева Г.М., 2006. С. 8–48), а также сборник статей «Казахи Омского Прииртышья: история и современность» (2007), изданный на основе материалов одноименной конференции. Этот труд значим тем, что раскрывает панорамную картину истории и культуры казахов региона и показывает значительный потенциал омской школы казаховедения.

И здесь важно отметить, что в последний период особая заслуга в развитии этого направления принадлежит Ш.К. Ахметовой, которая в 2002 г. издала монографию «Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде»; осуществила, совместно с И.В. Толпеко, целенаправленные этноархеологические исследования по поселениям и мемориальным комплексам казахов (см.: Ахметова Ш.К., Толпеко И.В., 1998, 2011, 2018 и др.; см. также: Ажигали С.Е., Ахметова Ш.К., Толпеко И.В., 2000); с 2004 г. возглавила работу Международной казахской этнографической экспедиции; явилась одним из инициаторов и организаторов ряда крупных конференций, посвященных истории и культуре казахов Западной Сибири, России и Евразии. Важным в этом ряду стало издание монографии «Казахи аула Каскат», авторами которой явились Н.А. Томилов и Ш.К. Ахметова. В основе книги лежат материалы известной комплексной экспедиции 1976 г. и отдельные разработки этнографов по истории изучения, этнической истории и культуре казахов (Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. 2013).

Всего омскими учеными за последний период по истории, культуре, этнографии казахов было проведено пять крупных международных конференций (не считая российско-казахстанского историко-культурного форума «Степной край»), причем все с изданием материалов: «Казахи Омского Прииртышья: история и современность» (2007); «Казахи России: история и современность» (2010); «Казахи в Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы» (2014); «Казахи Евразии: история и культура» (2016); «Казахи в Евразийском пространстве...» (2019). Несомненно, это следует считать большим достижением омских этнологов-казаховедов. Добавим к этому, что в 2011 г. в Омске проходил Международный конгресс «Этническая история и культура тюркских народов Евразии», в материалах которого публиковались доклады по этнокультуре казахов Западной Сибири; кроме того, казахская этноархеологическая тематика находила определенное отражение и в работе Международного семинара по интеграции археологических и этнографических исследований и его изданиях.

Важным направлением деятельности ведущих омских этнографов является работа по подготовке кадров казаховедов, которая заметно активизировалась во 2-й половине 1990-х гг. Защитили диссертации как опытные специалисты (З.Е. Кабульдинов, которого в значительной степени следует считать воспитанником омской историко-этнографической школы; Ш.К. Ахметова), так и представители более молодого поколения исследователей (Б.К. Смагулов, А.В. Матвеев, А.С. Сарсамбекова, А.В. Смелякова, А.А. Дайрабаева), хотя, несомненно, ими перечень нынешних омских казаховедов не ограничивается. В связи с этим хотим отметить, что омская школа обладает значительным научным и кадровым потенциалом для дальнейшего развития казаховедения и создания сводных обобщающих трудов, о необходимости издания которых отмечалось в литературе (см.: Рахимов Е.К., 2015. С. 128–129).

Параллельно с этим в последний период казаховедческое направление целенаправленно развивалось и в других научных центрах Западной Сибири (Новосибирск, Барнаул). Углубленные изыскания по казахам Российского Алтая продолжала этнолог И.В. Октябрьская, защитившая докторскую диссертацию по этой проблеме (2004). Ею был издан целый ряд публикаций по истории и культуре

самобытной этнической группы; обращено внимание на особенности этносоциальных процессов, а также проявления традиционных основ в актуальном народном творчестве, в повседневности казахов Алтая (Октябрьская И.В., 2008, 2011, 2012, 2013 и др.). В последние годы многие изыскания по этнокультуре осуществляются исследователем совместно с казахстанскими коллегами.

Необходимо также отметить, что многие современные исследования сибирских историков вышеотмеченных научных центров, осуществляемые в достаточно сложном региональном историческом контексте, в той или иной степени, касаются вопросов этнокультуры казахов и судеб казахской диаспоры: Н.Н. Аблажей, М.Л. Малышева, В.С. Познанский, О.В. Боронин, В.Г. Дацышен, Л.А. Бобров и др. Среди них необходимо отметить диссертационные исследования И.В. Анисимовой (2004) по истории формирования казахской диаспоры юго-востока Западной Сибири и Алтая, Е.В. Тарасовой (2004) по этнодемографическим процессам как результате российско-казахстанских отношений на протяжении длительного периода.

Говоря об особенностях развития современного казаховедения в московских научных центрах необходимо отметить, что оно не представлено многочисленной группой специалистов – этнологов, этносоциологов или историков –, но имеет свои, вполне определенные, достижения за последний период. Они связаны, в первую очередь, с целенаправленной деятельностью двух исследовательниц: О.Б. Наумовой (ИЭА РАН) и Е.И. Лариной (МГУ). В частности, первой из них по результатам этносоциального/антропологического изучения казахского животноводства в конце кризисных 90-х гг., при участии этнографа С.К. Сагнаевой, был опубликован ряд статей (Наумова О.Б., 1999; Наумова О.Б., Сагнаева С.К., 2006 и др.). Кроме того, ею были изданы работы общетнографического плана, касающиеся истории жилища у казахов, наследия этнолога-казаховед Ф.А. Фиельструп и т. д. (Наумова О.Б., 2000, 2006).

Однако основным вектором деятельности вышеотмеченных московских этнологов Наумовой и Лариной последних лет в сфере казаховедения было комплексное этнокультурное, этносоциальное исследование казахской диаспоры/ирреденты России вдоль всего российско-казахстанского фронта: Оренбургской, Саратовской, Самарской, Волгоградской, Астраханской, Курганской, Омской областей и Республики Алтай (1998, 2005–2012 гг.). В ходе выполнения программы и на основе репрезентативного материала было опубликовано большое число научных статей по социальной/культурной антропологии российских казахов, подготовлены методические разработки (Ларина Е.И., 2009), издана весьма интересная и содержательная монография «Сквозь модернизацию: традиции в современной жизни российских казахов» (Ларина Е.И., Наумова О.Б., 2016).

Необходимо отметить, что казахская этнографическая проблематика присутствует и в ряде коллективных и др. изданий Института этнологии и антропологии РАН последнего времени. Так, в тематическом научном сборнике «Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана» (2000) три статьи (М.С. Муканова, А.Т. Толеубаева и О.Б. Наумовой) посвящены традиционной юрте и стационарным формам жилища у казахов. В сводном издании материалов по правовой системе мусульманизированных тюркских кочевников, подготовленном А.А. Никишенковым (Степной закон..., 2000), также особое внимание уделено освещению важного раздела традиционной нормативной культуры казахов. Отчасти материалы по исторической этнографии казахов публикуются и в отдельных выпусках «Среднеазиатского этнографического сборника» (см., напр.: Шевцова А.А. 2006; Лобачева Н.П., 2006). Следует отметить сборник научных статей, посвященный памяти В.Н. Басилова, в котором целый ряд материалов, подготовленных российскими и казахстанскими этнологами (О.И. Брусиной, Р.М. Мустафиной, И.В. Стасевич, А.В. Сызрановым, А.Т. Толеубаевым, К.М. Толеубаевой, К.У. Торланбаевой), посвящен религиозно-идеологическим особенностям этнокультуры казахов, проявлениям шаманизма (Религиозная жизнь народов Центральной Евразии, 2012). Представляют интерес также и отдельные полевые материалы Хорезмской экспедиций – обнародованные в последнее время

– по памятникам народного зодчества и жизни казахского населения Устьюрта (см.: Аржанцева И.А., 2016. С. 110, 112–124 и др.).

В начале 2000-х гг. вышло издание ценных полевых материалов Ф.А. Фиельструпа «Из обрядовой жизни киргизов начала XX века» (2002), с комментариями к ним. Книга, значительная часть которой посвящена изысканиям этнолога среди казахов, важная и нужная, содержит неповторимые сведения по традиционной культуре двух соседних этносов. Однако название издания представляется некорректным, поскольку, вследствие употребления архаичного экзонима «киргизы», неясно о каком этносе идет речь: собственно о «кыргызах» (среднеазиатских) или же о казахах (также носивших долгое время в российской историографии неправильное наименование «киргизы»). Институтом также было осуществлено новое издание труда Н.И. Гродекова «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области» (2011), имеющего, как известно, особую важность для этнографии казахов. В книге помещена научная статья о значении этого труда для истории права кочевников региона – прежде всего казахов (Брусина О.И., 2011). Следует отметить, что головным российским этнологическим институтом ведется также работа по подготовке кадров этнографов из Казахстана, с защитой диссертаций (И.С. Савин, Г.А. Мейрманова и др.). Кроме того, осуществлялась подготовка диссертаций по казахской этнологической проблематике и среди московских специалистов – в частности в МГУ (Шевцова А.А., 2004).

Вполне определенные особенности присущи развитию этнокультурного казаховедения в рассматриваемый период в регионах Южного Урала и Нижнего Поволжья, где оно преимущественно носит научно-прикладной характер и в значительной степени связано с вопросами актуальной внутренней политики (социальной и межнациональной). Большую роль играют этнокультурные, этносоциологические, статистико-демографические изыскания и разработки и в меньшей степени историко-этнологические, академические исследования. При этом следует отметить, что актуальные разработки специалистов по истории, этнокультуре, этносоциологии казахов осуществляются на фоне достаточно активной деятельности разнообразных национально-культурных центров и общественных организаций казахской диаспоры и при определенном их участии.

Наиболее активно казахская проблематика – в контексте комплексного этнокультурного, этносоциального изучения многонационального региона, осуществляемого, в целом, под руководством этнолога В.В. Амелина – разрабатывается в Оренбуржье. В частности, за последние 20 лет здесь был проведен целый ряд научно-практических конференций, часть которых была непосредственно посвящена истории и культуре казахов: «Казахи Оренбуржья: история и современность» (2003, 2005, 2015). Актуальные вопросы, связанные с казахской диаспорой, находили определенное отражение в тематике и других подобных мероприятий: «Этнокультурный и межконфессиональный диалог в Урало-Поволжском полиэтническом пространстве» (2011–2015), «Историко-культурное/Этнокультурное наследие народов Южного Урала» (2010, 2014) и т. д. Очерки о казахах помещались в обобщающих изданиях по этносам региона – «Этнокультурная мозаика Оренбуржья» (1999, 2003), «Мы – оренбуржцы. Историко-этнографические очерки» (2007), «Народы Южного Урала: этнический взгляд на историю» (Федорова А.В., 2001); казахская тематика отчасти была представлена также и в серийных изданиях: научно-публицистический журнал «Этнопанорама», сводные сборники материалов конференций последних лет «Евразийский перекресток» и т. д.

Что же касается конкретных публикаций по рассматриваемой проблематике, то, прежде всего, следует выделить отдельные издания, посвященные казахам и подготовленные по материалам вышеупомянутых конференций – это сборники «Казахи Оренбуржья» (2005) и «Вместе на одной земле» (2006), в основе которого лежат материалы конференции 2003 г. и Круглого стола 2006 г. (о роли Пушкина и Абая в культурной жизни Оренбуржья). Среди отдельных публикаций по казахской

тематике выделяются научные статьи, подготовленные ведущими специалистами: обзорные очерки «Казахи» И.М. Габдулгафаровой (2003, 2007); обобщающие статьи по истории изучения этносов Оренбуржья В.В. Амелина (2010, 2012); работы по истории и этнокультуре казахов региона в досоветский период К.А. Моргунова (2015, 2016) и др.

Кроме того, хотелось бы выделить обобщающую работу трех авторов «Религии Оренбургского края» в 3-х томах, а именно весьма содержательные очерки по истории распространения ислама в Оренбуржье и по нетрадиционным религиозным течениям среди казахского населения (Амелин В. В., Денисов Д. Н., Моргунов К. А., 2015. Т. 3. С. 3–139, 272–284). Заслуживает внимания и иллюстративный ряд издания: виды старых мечетей (аналогичные образцы которых распространены в Западном Казахстане), повседневность мусульманской общины и т. д. В частности, представляет интерес снимок казахского мавзолея «Бай-могила» в Домбаровском р-не Оренбургской области (там же. С. 9), который, однако, датирован неправильно: памятник относится ко 2-й половине XIX в.

Наряду с этим можно отметить также публикации отдельных авторов в материалах конференций, касающиеся истории и этнокультуры казахов Оренбуржья (см., напр.: Муканов О.Г., 2013; Жарылгасынов К.О., 2014 и др.). Немаловажное значение для рассматриваемой темы имеют также исследования и статьи ученых смежных направлений – социологов, географов, искусствоведов и др., затрагивающих вопросы этнокультуры населения Южного Урала, в том числе и казахов (Максимова О.Н., 2012; Герасименко Т.И., Филимонова И.Ю., 2011; Хавторин Б.П., 2016 и др.). Заслуживают внимания и некоторые публикации краеведов, представителей диаспоры, в которых имеют ценность «живые» фиксации из повседневной, обрядовой жизни казахов – и, в частности, важная информация о традиционных памятниках (см., напр.: Казиев Т.А., 2004). В связи с последним моментом отметим, что мемориально-культовые памятники казахов Оренбуржья и соседних ареалов диаспоры, прежде всего камнерезные стелы – кулпытасы, фактически остаются не исследованными.

Этнокультурное изучение казахской диаспоры другого южноуральского региона – Челябинской области носит менее масштабный, целенаправленный характер и представлено отдельными, известными нам, публикациями научно-популярного, публицистического плана, среди которых выделяется издание «Планета Южный Урал», в котором помещен очерк о казахах (Лузин Л.Н., 2012. С. 102–114; см. также Бошняков Ю.Г., 2004). Среди работ научного характера следует отметить статью этнолога И.Р. Атнагулова (2017), в которой рассматриваются этнодемографические данные и вопросы самоидентификации этнической группы казахов. Кроме того, к казахской историко-этнографической проблематике имеют отношение и исследования челябинского археолога А.Д. Таирова, в которых затрагиваются вопросы генезиса пастбищно-кочевой системы скотоводов Казахстана на основе сравнительного анализа данных по древним кочевникам и хозяйству казахов XVIII – начала XX вв. (Таиров А., 2017. С. 64–94 и др.). Следует также отметить, что казахской этнографии традиционно уделяется внимание учеными Башкортостана, где была подготовлена диссертация по башкиро-казахским этнокультурным связям (Бижанова М.Р., 2006).

Исследования по истории и культуре казахов в Нижне-Волжском регионе также преимущественно связаны с основным научно-прикладным вектором в изучении этнической группы. Более активно изыскания ведутся в Астраханской области, где расселяется многочисленная казахская диаспора. Не случайно ряд публикаций последнего периода по этнокультуре отражает историю и деятельность казахской общины – это, прежде всего, два презентационных издания, приуроченные к 10-летию и 20-летию областного общества казахской культуры «Жолдастык»: «Астраханские казахи: история и современность» (2000) и «Астраханские казахи: на рубеже веков» (2011). При этом в последней книге привлекают внимание материалы по этнокультуре казахов научно-познавательного плана (статьи С. Утегалиевой, Р. Емельянцева и М. Хрущева, Г. Карнаухова, Л. Лариной и Е. Казаковой).

Следует отметить, что для изучения этнокультуры казахов региона имеет значение и работа по истории народного образования Г.Д. Урастасовой (2004), которая являлась составителем первого из вышеотмеченных изданий.

Среди специалистов – историков, занимающихся вопросами истории и культуры казахов Астраханского края, необходимо отметить двух основных исследователей. Прежде всего, это этнограф В.М. Викторин, известный с конца 1980-х гг. как автор отдельных публикаций по этой проблематике и издавший в последний период ряд статей, затрагивающих вопросы этнической истории, расселения казахов региона, прежде всего Букеевской Орды (см.: Викторин В.М., 2006а, 2006б; Викторин В.М., Идрисов Э.Ш., 2013). Другой ведущий исследователь – историк-религиовед А.В. Сызранов в своих работах уделяет целенаправленное внимание особенностям ислама и доисламских культов у казахов: в этом плане следует выделить его монографию «Ислам в Астраханском крае» (Сызранов А.В., 2007). Появляются и новые исследования по казаховедению, среди которых отметим статьи Э.Ш. Идрисова (2010 и др.) по казахско-ногайским этнокультурным связям, Р.В. Ишмухамбетова (2017 и др.) по этносоциальным, «служилым», группам в Букеевской Орде. Кроме того, заслуживает внимания и ранняя публикация археолога Е.М. Пигарёва (2001), касающаяся весьма актуальной темы этноархеологического изучения казахских мемориальных памятников. В последние годы отдельные публикации по казахской проблематике размещаются и в серийных изданиях – в частности, в сборниках «Астраханские краеведческие чтения», где, однако, многие материалы носят общепознавательный, популярный характер.

В целом необходимо отметить, что научная разработка темы этнографии и этнокультуры казахов в Астраханском регионе в основном идет в русле общеисторических исследований этносоциальной и религиоведческой направленности. Обращает на себя внимание недостаток работ историко-этнографического, этнокультурного и этносоциологического характера, несмотря на то, что этническая группа казахов области является в этом плане весьма репрезентативной. Характерно, что историко-культурная информация о казахах – коренном этносе Прикаспийского региона – слабо представлена и в сводных трудах по истории края («История Астраханского края». 2000).

С конца 90-х гг. XX в. наблюдается определенная активизация в этнокультурном изучении казахов и в других регионах Поволжья – в частности в Саратовской области. Целенаправленные исследования здесь осуществлены историком Г.А. Ташпековым, которым была издана монография «Казахи Саратовской области: историко-этнографические очерки» (2002), содержащая обобщение данных по истории, современной общественной жизни казахов Среднего Поволжья, но также и общеизвестные сведения по этносу. Впоследствии книга была переиздана в Алматы при содействии Всемирной ассоциации казахов (Ташпеков Г.А., 2015).

* * *

В последнем разделе статьи мы обзорно осветили современное развитие этнологического/этнокультурного казаховедения в России, которое происходит в тесном контакте и взаимодействии с казахстанской этнографической школой. Эта взаимосвязь двух основных направлений, традиций казаховедения характеризуется вполне определенными «историческими» особенностями своего развития: на первом большом этапе – весь довоенный период (со 2-й половины XVIII в.) – наблюдается безусловное доминирование российской и ранней советской (российской) историографии в этнографическом изучении казахов; на втором же этапе – 2-я половина XX и начало XXI вв. – налицо естественный приоритет казахстанской этнологической школы в продвижении этого направления, дисциплины. При этом в каждом из этих крупных этапов имелись свои временные особенности и фазы: для первого – это, например, весьма значимый период (и феномен) деятельности «первых казахских этнографов» досоветского времени; а для второго же – деление его на три последовательных периода (о чем, в принципе, и шла речь в нашей работе): первоначального влияния советской (российской) этнографической школы и специалистов, самостоятельного стратегического развития собственно казахской

этнографической школы и взаимосвязанного «неконвергентного» развития двух основных направлений казаховедения (доминирующего казахстанского и российского) в последние десятилетия. Естественным выражением такой взаимосвязи и состояния дел становится настоящая коллективная работа по изданию совместного труда «Казахи» в серии «Народы и культуры» ИЭА РАН³.

Необходимо отметить, что в проблематике этнологического казаховедения значительное место занимают и другие исследовательские традиции: западноевропейско-американская, среднеазиатская, центрально-азиатская (китайско-монгольская) и др. Освещение этих историографий как составляющих мирового казаховедения, несомненно, является предметом отдельных разработок, которые, отчасти, уже осуществляются на этнологико-культурологическом уровне – в частности, в отношении западных исследований по этнографии казахов. Наряду с этим, хотелось бы отметить также и значимость китайской и монгольской историографий для изучения проблем этнологии и истории культуры казахов. Так, для КНР (где расселяется самая крупная часть казахской диаспоры) показательное развитие научной казаховедческой традиции уже с начала 50-х гг. XX в., которая, в частности, представлена крупными учеными – китайскими и казахскими: антрополог (этнолог) Фэй Сяотун (Fei Qiaotong), историки-этнографы Су Бихай (Su Beihai), Ныгмет Мынжани, Жакып Мырзахан и др. Имеется также и значительная новейшая историография по этнокультуре казахов в научно-образовательных центрах Западного Китая (преимущественно казахские авторы). Научное казаховедение получило целенаправленное развитие и в Монголии – этнографы Бикумар Камалашулы, Хурметхан Мухамадиулы, историк Ислам Кабышулы и др. – причем в немалой степени под влиянием казахстанской историко-этнографической школы и т. д.

Вместе с тем, для нас вполне очевидно, что изучение состояния вопроса на обширном казахстанском и российском материале является достаточно фундаментальным, репрезентативным и в значительной степени исчерпывающим. В казахстанско-российской историографии отражены все основные этапы, направления, тенденции, достижения «этнографического казаховедения» как особой научной дисциплины, самодостаточная природа которой сродни таким крупным и, как бы, признанным направлениям гуманитарной (и не только) науки как «монголоведение» или «кавказоведение». Важным формальным, но существенным обоснованием «казаховедения» – которому посвящен этот большой том серии «Народы и культуры» – является огромная библиография, целенаправленно создававшаяся с XVIII-го века и насчитывающая несколько тысяч научных работ и важных публикаций самого разного уровня, которые свидетельствуют о постоянном интересе в мире к истории и культуре, современной судьбе крупнейшего этноса степной Евразии – казахов.

Список источников и использованной литературы

1. Абдулина А.Т. Состояние культурной и социальной инфраструктуры в Тарбагатайском аймаке СУАР КНР // Созидательный потенциал казахской диаспоры: история и современность: Мат-лы респ. науч.-практ. конф. (Алматы, 31 окт. 2013 г.). – Алматы, 2013. – С. 12-19.
2. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы: Ғылым, 1994. – 260 с. + 10 рис. вкл.
3. Ажигали С.Е. Опыт комплексного исследования «архитектурных» некрополей и кладбищ кочевников Арало-Каспия // Интеграция археологических и этнографических исследований. Сб. научных трудов. – Омск, 1999. – С. 264–266.
4. Ажигали С.Е. У берегов Прикаспийской истории – Тарих тағылымы. 2-я кн. из серии «Каспий кайраңы». Познават. издание. – Алматы: Джулдас и компания, 2000. – 328 с. (Соавт.: Ж. Адаев).
5. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 654 с.
6. Ажигали С.Е. Экспедиция в Монголию // Наука и Высшая школа Казахстана (газ.). – 2003. – № 5.
7. Ажигали С.Е. «Казахское памятниковедение» как важнейшее научно-практическое направление в сфере культуры // «Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Мат-лы II Междунар. научн. конф. ... – Алматы –Актобе, 2011. – С. 337–339.
8. Ажигали С.Е. Казахстану стратегически важно сохранить присутствие казахской диаспоры в Монголии // Туған тіл. Еларалық қоғамдық-саяси, әдеби-ғылыми альманах. – 2012. – № 2. – С. 54–59.

^{3*} Как уже отмечалось, книга была издана после написания настоящего очерка: Казахи. [Серия «Народы и культуры» ИЭА РАН]. М.: Наука, 2021. 846 с.

9. Ажигали С.Е. Казахская этнографическая школа 2-й половины XX века: достижения и проблема их обнародования // Мат-лы Междунар. научно-практ. конф. «История Казахстана: инновационные концепции и периодизация как приоритет научного познания». – Алматы, 2013. – С. 69–79.

10. Ажигали С.Е. Общие итоги комплексного этнокультурного исследования казахской диаспоры Центральной Азии (Монголия, Россия, Китай) // Казахская диаспора Центральной Азии: история–культура–памятники. Мат-лы Междунар. науч. конф. (Алматы, 5 декабря 2014 г.). – Алматы, 2014. – С. 14–28, цв. ил. на вкл. (15 рис.).

11. Ажигали С.Е. Памятники Манкыстау и Устюрта: книга-альбом. На 3-х языках (каз., рус., англ.). – Алматы: Онер, 2014б. – 504 с. + Прилож. карты пам-ков, с указателем (2 л. + 34 с.).

12. Ажигали С.Е. Выдающиеся памятники архитектуры Актюбинской области: фотовыставка. Научно-информационное издание. – Алматы-Актобе [Тип. «Maestro Print»], 2015. На каз., рус.яз. – 52 с.

13. Ажигали С.Е. Как была найдена могила Абулхаир-хана // «Развитие Казахского ханства: эпоха, события, личности»: Мат-лы междунар. научной конф., посвященной 550-летию образования Казахского ханства (Актобе, 1 октября 2015 г.). – Актобе, 2015. – С. 5–11.

14. Ажигали С.Е. Судьбы современного памятниковедения на постсоветском пространстве // Вестник Омского ун-та. Сер. «Исторические науки». – 2018. – № 3. – С. 74–89.

15. Ажигали С.Е., Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Поселенческие комплексы Западной Сибири как объект археолого-этнографических исследований // Интеграция археологических и этнографических исследований: Сб. научных трудов. – Владивосток–Омск, 2000. – С. 75–77.

16. Ажигали С.Е., Бекназаров Р.А. К методике комплексного исследования архитектурных некрополей и кладбищ Западного Казахстана: предварительные замечания (из опыта работы ЗККЭАЭ) // Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов по «казахскому памятниковедению». – Алматы–Атырау, 2012. – С. 24–40.

17. Ажигали С.Е., Муканов М.С. Из истории академической этнографии в Казахстане // Қазақстанның тарих ғылымы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60-жылдығына арналады. Историческая наука Казахстана. – Алматы, 2005. – С. 193–224.

18. Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. Казахские мечети Монголии // Интеграция археологических и этнографических исследований. Сб. научных трудов. – Алматы; Омск, 2004. – С. 112–115.

19. Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. Общие итоги этноархеологического исследования памятников кочевников на территории Монголии: 2001–2005 гг. // Мат-лы Междунар. научной конф. «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии». Ч. 1. – Актобе, 2006. – С. 72–80.

20. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.

21. Алтай Халифа Ғақыпұлы: Биобиблиографиялық көрсеткіш / Құраст.: Г.Н. Балтабаева, С.Е. Әжіғали, С.С. Қорабай т. б. (Ред. текста: С.Е. Ажигали). – Алматы: Ғылым ордасы РМҚК баспаханасы, 2017. – 249 б.

22. Амелин В.В. Этнографическая наука в Оренбуржье: история, современное состояние // Историко-культурное наследие народов Южного Урала: опыт исследований и практика сохранения. Мат-лы межрегион. науч.-практ. конф. – Оренбург, 2010. – С. 7–20.

23. Амелин В.В. История этнических общностей Оренбуржья: проблемы современной историографии // Вестник Оренбургского государственного ун-та. – 2012. – № 5 (141). – С. 86–93.

24. Амелин В.В., Денисов Д.Н., Моргунов К.А. Религии Оренбургского края: систематическое описание в 3-х томах. Том 3. Ислам. Иудаизм. Бахаизм. Индуизм. Буддизм. Новые религиозные движения. – Оренбург: ИПК «Университет», 2015. – 302 с., илл.

25. Анисимова И.В. История формирования казахской диаспоры Алтайского (Горного) округа (вторая половина XIX – начало XX вв.): Автореф. дисс. ... к.и.н. – Барнаул, 2004. – 26 с.

26. «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Мат-лы междунар. научн. конф. Ч. 1. – Актобе: «ПринтА», 2006. – 240 с.

27. «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Мат-лы междунар. междунар. научн. конф. Ч. 2. – Актобе: «ПринтА», 2006. – 242 с.

28. «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Мат-лы II Междунар. научн. конф., посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан. – Алматы–Актобе: Арыс, 2011. – 404 с.

29. Аргынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы: Ғылым, 1973. – 328 с.

30. Аргынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері: ғылыми-зерттеу еңбек. – Алматы: Онер, 1987. – 128 б.

31. Аргынбаев Х. Өнегелі өмір / Ред. басқ. Ғ.М. Мұтанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. 46-ш. (вып.). – 373 с., рис.

32. Аргынбаев Х., Муканов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.

33. Аржанцева И.А. Хорезм. История открытий и исследований. (По материалам архива Хорезмской экспедиции): Этнографический альбом. – Ульяновск: ООО «Артишок», 2016. – 288 с., илл.

34. Артыкбаев Ж.О. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. – Караганда: Полиграфия, 1993. – 329 с.
35. Артыкбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов. – Алматы: Ғылым, 2001. – 208 с.
36. Артыкбаев Ж.О. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. – СПб.: Мажор, 2005. – 320 с.
37. Аршабеков Т.Т., Тулеуов Т.С. Орталық Қазақстанның мешіттері мен медреселері. – Қарағанды: «Гласир» баспасы, 2014. – 180 б.
38. Астраханские казахи: история и современность. К 10-летию Областного об-ва казахской культуры и языка «Жолдастық» / Авт. и отв. ред. Урастаева Г.Д. – Астрахань: ГУП ИПК «Волга», 2000. – 279 с.
39. Астраханские казахи: на рубеже веков. (К 20-летию областного общества казахской культуры «Жолдастық») / Отв. ред. и сост. Н.И. Куликова (Торопицына). Элиста, 2011. – 539 с.
40. Атнагулов И.Р. Казахи Челябинской области: краткая этнокультурная характеристика (к проблеме этнической самоидентификации в полиэтническом окружении) // Проблемы истории, филологии, культуры. (ж-л Магнит. гос. техн. ун-та). – 2017. – № 1. – С. 260–268.
41. Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: Алматы кітап, 2006. – 216 с., с рис.
42. Ахметова Ш.К. Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде. – Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2002. – 104 с.
43. Ахметова Ш.К., Захарова И.В., Патрушева Г.М. Культура народов и национальных групп Сибири и Казахстана в коллекциях Музея археологии и этнографии Омского государственного университета. – Новосибирск: Наука, 2006. – 192 с.
44. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Поселения и жилища казахов XIX – начала XX в.: перспективы археолого-этнографического исследования // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, 1998. Ч. 1. – С. 10–12.
45. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Методика этноархеологического изучения погребального обряда казахов Западной Сибири: учебно-методическое пособие. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2011. – 52 с.
46. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Мемориально-культурные комплексы как сакральное пространство в традиционной культуре казахов Омского Прииртышья // Вестник ОмГУ. Сер. «Историч. науки». – 2018. – № 3. – С. 288–296.
47. Әжіғали С., Байғабатова Н., Ошанов О. Баян-Өлгей аймағындағы 2003 жылғы этнографиялық зерттеулердің кейбір нәтижелері // Қазақ диаспорасы мәдениетінің зерттелуі. – Алматы: КазНИИКИ, 2004. – 3–27-бб.
48. Әжіғали С.Е., Ошанов О.Ж., Токтабай А.У., Оразбек Е.Ж. Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің Бағдарлама-сұрақнамасы [Программа-вопросник]. – Алматы: ИИЭ МОН РК, 2004. Сер. «Отан тарихы». – 48 б.
49. Әшім Б.Ә. Ресей Федерациясы Алтай Республикасы қазақтарының мешіттерінің кейбір мәселелері: 2018 ж. Алтай-Моңғолия кешенді этнографиялық-этноархеологиялық экспедиция материалдары бойынша // «ХІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғыл.-әдіст. конф. материалдары. – Алматы, 2019. – 269–273 бб.
50. Балтабаева К.Н. Казахи в России по данным Всероссийской переписи населения 2002 года // Актуальные проблемы исторической науки Казахстана: Мат-лы Междунар. науч.-практ. конф. (Алматы, 29–30 мая 2009 г.). – Алматы, 2009. – С. 795–801.
51. Басилов В.Н. Традиции женского шаманства у казахов // Полевые исследования Института этнографии. 1974. – М., 1975. – С. 115–123.
52. Басилов В.Н. Некоторые материалы по казахскому шаманству // Полевые исследования Института этнографии. 1976. – М., 1978. – С. 158–166.
53. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1992. – 324, [3] с., илл.
54. Басилов В.Н., Кармышева Дж.Х. Ислам у казахов (до 1917 г.). – М. [ИЭА РАН], 1997. – 161 с.
55. Бежкович А.С. Этнографические рисунки Вл. Плотникова по быту казахов (1859–1862 гг.) // СЭ. 1953. № 4. – С. 113–119.
56. Бекназаров Р.А. Қазақтардың дәстүрлі тас қашау өнері / С.Е. Әжіғалидың жалпы редакциясымен. ИИЭ. – Алматы: Типогр. ОП, 2005. – 160 б.
57. Бельгибаев Е.А. Погребальная обрядность казахов Барнаула // Исторический ежегодник. – Омск, 2002. – С. 118–123.
58. Бижанова М.Р. Башкиро-казахское этнокультурное взаимодействие в XVIII – первой половине XIX вв.: Автореф. дисс. ... к.и.н. – Ижевск, 2006. – 22 с.
59. Бошняков Ю.Г. Казахи Южного Урала // Челябинский рабочий. 1991. 29 августа.
60. Бошняков Ю.Г. Казахи Южного Урала // Айкап (г. Оренбург). 1992. № 1 (5). 2 января.
61. Бошняков Ю.Г. Казахи Южного Урала // Астана (ж.). 2004. № 6.
62. Брусина О.И. Труд Н.И. Гродекова «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области» и проблемы изучения обычного права кочевых народов Средней Азии // Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области: юридический быт. – М., 2011. – С. 486–519.

63. Валиханов Г.Н. Этнография казахского народа в трудах А.А. Диваева // СЭ. – 1958. – № 5. – С. 61–70.
64. Викторин В.М. Очерк пятый. Российское государство и кочевые народы // Россия и степной мир Евразии: Очерки / Под ред. Ю.В. Кривошеева. – СПб., 2006. – С. 319–358.
65. Викторин В.М. Субэтносоциум «нугай-казак» на границе Западного Казахстана с Нижним Поволжьем и родственные этнические группы юга России: парадоксы межкультурных взаимодействий // Сарепта. Историко-этнографический вестник. Вып. 2. – Волгоград, 2006б. – С. 52–59.
66. Викторин В.М., Идрисов Э.Ш. Кочевники и полукочевники Нижнего Поволжья в составе России: социально-хозяйственная и политико-потестарная эволюция в XVIII – начале XX в. // Ранние формы потестарных систем. – СПб., 2013. – С. 202–228.
67. Вместе на одной земле: этническая история и культура казахов Оренбуржья. – Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2006. – 294 с.
68. Востров В.В. К истории развития оседлого жилища у казахов // ТИЭ. Нов. сер. 1961. – Т. 48. – С. 180–197.
69. Востров В.В. Общественный и семейный быт (в разд. «Казахи») // Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1963. – Т. 2. – С. 429–446.
70. Востров В.В., Захарова И.В. Основные занятия. Материальная культура (в разд. «Казахи») // Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1963. Т. 2. – С. 351–429.
71. Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 181 с.
72. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 256 с.
73. VIII Конгресс этнографов и антропологов России. Тез. докл. Оренбург, 15 июля 2009 г. – Оренбург: ИЦ ОГАУ, 2009. – 600 с.
74. Габдулфарова И.М. Казахи // Этнокультурная мозаика Оренбуржья: научные статьи, очерки, статистика. 2-е изд. – Оренбург, 2003. – С. 41–54.
75. Габдулфарова И.М. Казахи // Мы – оренбуржцы. Историко-этнографические очерки. – Оренбург, 2007. – С. 73–91.
76. Герасименко Т.И., Филимонова И.Ю. Оренбургско-Казахстанское порубежье: историко-этнографический и этногеографический аспекты: монография. – Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2011. – 160 с., илл.
77. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области: юридический быт / ИЭА РАН. Сост. и отв. ред. О.Б. Наумова. – М.: Вост. лит., 2011. – 466 с., илл.
78. Дәстүр: кеше, бүгін, ертең / Сост. К. Бегманов [Научно-популярное изд. с публикациями каз. этнографов]. – Алматы: «Баспа», 2017. Т. I–IV. – 511 + 499 + 512 + 564 с.
79. Джандосова З.А. Отражение социальных перемен в свадебном ритуале казахов // Рахмат-наме. Сборник статей в честь 70-летия Р.Р. Рахимова. – СПб., 2008. – С. 97–116.
80. Дмитриев С.В. Годовой цикл верховой езды у казахов (XIX – начало XX вв.) // Лавровские (Среднеазиатско-Кавказские) чтения 2002–2003 гг.: Тез. докл. – СПб., 2003. С. 93–94.
81. Дмитриев С.В. Юридические обычаи казахов в материалах Н.А. Певцова (70-е гг. XIX в.) // Altaica X. Сборник статей и материалов. – М., 2005. – С. 33–50.
82. Дмитриев С.В. Материалы ревизии сенатора К.К. Палена по традиционному семейному праву казахов конца XIX – начала XX века // Вестник НГУ. 2006. Сер.: История, филология. Т. 5. Вып. 3 (прилож. 1). – С. 123–139.
83. Ермекбаев Ж.А. Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917–1991 гг. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 1999. – 184 с.
84. Ерназаров Ж.Т. Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. – Алматы [ЗКО центр ист. и археол.], 2003. – 200 с.
85. Ескекбаев Д.Б., Төлеубаев Э.Т. Орынбор қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы : Қазақ университеті, 2004. – 173 б., илл.
86. Жарылгасынов К.О. Проблема становления ислама среди казахов Южного Урала // Этнокультурный и межконфессиональный диалог в Урало-Поволжском полиэтничном пространстве: исторический опыт и современность. Сборник мат-лов III и IV Всероссийских науч.-практ. конф. – Оренбург, 2014. – С. 275–278.
87. Жданко Т.А. Историко-этнографический атлас Средней Азии // СЭ. – 1955. – № 3. – С. 20–29.
88. Жигунова М.А. Этнокультурные параллели и взаимное влияние русских и казахов // Казахстан и Россия: научное и культурное взаимодействие: Мат-лы междунар. науч.-практ. семинара. – Астана–Омск, 2013. – С. 102–118.
89. Захарова И.В. О земледелии у казахов Чимкентского уезда в конце XIX – начале XX в. // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1975. – С. 170–179.
90. Захарова И.В. Классификация и картографирование казахских головных уборов (XIX–XX вв.) // Этногенез и этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1983. – С. 86–107.
91. Захарова И. и Ходжаева Р. Состояние и задачи изучения этнографии Казахстана // СЭ. 1960. № 2. – С. 180–183.
92. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. XIX – начало XX века. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 178 с. с цв. илл.

93. Идрисов Э.Ш. Ногайско-казахские историко-культурные связи и современные отношения // Перекрестки истории. Актуальные проблемы исторической науки: Мат-лы Всеросс. научн. конф. – Астрахань, 2010. – С. 158–161.
94. Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. – Алматы, 1994. – № 1 Проблемы этнологии и антропологии Казахстана. – 96 с.
95. Интеграция археологических и этнографических исследований. Сб. научных трудов. – Алматы; Омск: ИД «Наука», 2004. – 315 с.
96. Исаева Ә.И. Көрнекті ғалым М.С. Мұқанов және XX ғасырдағы отандық этнология. – Алматы: ЖШС «Palitra Press», 2019. – 296 с.
97. Исагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. (Палеоантропологическое исследование). – Алма-Ата: Наука, 1970. – 240 с.
98. Исагулов О., Сихымбаева К.Б., Исагулова А.О. Этническая дерматоглифика казахов. – Алматы, 2007. – 240 с.
99. Историко-культурное наследие и современная культура: Сб. мат-лов Междунар. научно-практ. семинара КазНИИ культ. насл. номадов. – Алматы: Servise Press. 2012. – 320 с. + прилож.-вклад. (32 с.).
100. Историко-культурное наследие Центрально-азиатского региона. (Тр. участников Летнего университета–2000...). Вып. 1. Гл. ред. В.М. Викторин. – Уральск: Б. и., 2000. – 88 с.
101. Историко-культурный атлас казахского народа. Отв. ред. И.В. Ерофеева. – Алматы: Print-S, 2011. – 300 с. + 54 с. карт. + 24 с. вкл.
102. История и культура Арало-Каспия. Сб. статей. Вып. 1. (Отв. ред.-сост. С.Е. Ажигали). – Алматы: Құс жолы, 2001. – 228 с.
103. История кафедр археологии и этнологии Казахского национального университета им. аль-Фараби (каз./рус.). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 208 с.
104. Ишмухамбетов Р.В. Туленгуты в Букеевской Орде казахов (нач. XIX – нач. XX вв.) // Вестник Калмыцкого ун-та. – 2017. – № 34 (2). – С. 40–48.
105. Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII – начале XX вв. (историко-демографический аспект). – Павлодар: ЭКО, 2001. – 293 с.
106. Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с. (с вкл.).
107. Казахи. История и культура (на 3-х яз.). Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев; научн. ред. К.З. Ускенбай. – Алматы: АО «Абди Компани», 2013. – 656 с.: карты, илл.
108. Казахи: традиционная этническая культура. Отчет о НИР за 2006–2008 гг. (Рук. темы С.Е. Ажигали; сост. С.Ф. Мажитов, С.Е. Ажигали). – Алматы: Тарих тағылымы, 2009. – 99 с.
109. Казахи в Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы. Мат-лы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 25-летию Региональной обществ. организации «Мөлдір» / Отв. ред. Ш.К. Ахметова, И.В. Толпеко, И.В. Толпеко, 2014. – 326 с.
110. Казахи в Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы: сб. научн. трудов / Отв. ред. Ш.К. Ахметова, И.В. Толпеко. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2019. – 161 с.
111. Казахи Евразии: история и культура: сб. научн. трудов / Гл. ред. Н.А. Томилов. – Омск: Изд-во ОмГУ; – Павлодар: Изд-во ПГУ, 2016. – 314 с.
112. Казахи Омского Прииртышья: история и современность. Сб. научн. трудов / Отв. ред. Ш.К. Ахметова, Н.А. Томилов. – Омск: «Издатель-полиграфист», 2007. – 212 с.
113. Казахи Оренбуржья: история и современность: Мат-лы межрегион. науч.-практ. конф. (Серия «Многонац. мир Оренбуржья». Вып. 16). – Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2005. – 204 с.
114. Казахи России: история и современность. Мат-лы Междунар. науч.-практ. конф. В 2-х т. / Отв. ред. Ш.К. Ахметова, И.В. Толпеко, Н.А. Томилов. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2010. – Т. 1. – 308 с.; – Т. 2. – 384 с.
115. Казахи Южного Урала: история и современность: сб. мат-лов областн. научн. конф., посвящ. 150-летию со дня рожд. Абая Кунанбаева (1 апр. 1995 г.) / Научн. ред. и сост. А.В. Федорова. – Оренбург: Димур, 1996. – 107 с.
116. Казахская диаспора Центральной Азии: история–культура–памятники. Мат-лы Междунар. научн. конф. (Алматы, 5 декабря 2014 г.) / Отв. ред.-сост. С.Е. Ажигали. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 426 с. + 12 л. цв. илл., вкл.
117. Казахская традиционная культура в собраниях Кунсткамеры. [Кн.-альбом на 3-х яз.]. (Колл. авт.-сост., ред. Е. Саиров, научн. ред. С. Ажигали). – Алматы: Ин-т культ. полит. и искусствозн., 2008. – 224 с.
118. Казахстан: этнография современности. (Сборник статей). – Алматы [КазГУ им. аль-Фараби], 1995. – 46 с.
119. Казиев Т.А. Акбулак – прародина скифских царей. Акбулак (Оренб. обл.): Б. и., 2004. – 79 с. (с илл.).
120. Калыш А.Б. Семья и брак в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 464 с.
121. Кармышева Дж.Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – М., 1986. – С.47–70.
122. Картаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Екі томдық. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 298; 325 б.

123. Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая. (Проблемы формирования этнической группы). – Алма-Ата: Наука, 1986. – 168 с.
124. Корбе О.А. Программа этнографического изучения казахского колхозного аула // КСИЭ. 1949. Вып. 6. – С. 37–46.
125. Корбе О.А. Культура и быт казахского колхозного аула. (К 30-летию Казахской ССР) // СЭ. – 1950. – № 4. – С. 67–91 с илл. и карт.
126. Корбе О.А. и Махова Е.И. Декоративное искусство колхозниц Казахстана // КСИЭ. – 1950. – Вып. 11. – С. 44–59 с илл.
127. Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 2000. – 206 с., илл.
128. Культура и быт казахского колхозного аула. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 304 с., с илл.
129. Культура казахов в коллекциях Омского государственного историко-краеведческого музея. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1995. – 191 с.
130. Курылев В.П. Материалы по земледелию казахов Мангышлака в конце XIX – начале XX в. (К Историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана) // СЭ. – 1975. – № 3. – С. 98–108.
131. Курылев В.П. Оружие казахов // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана – Сб. МАЭ. – Т. 34. – Л., 1978. – С. 4–22.
132. Курылев В.П. Опыт типологии скотоводческого хозяйства казахов (вторая половина XIX – начало XX в.) // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 166–173.
133. Курылев В.П. Скот, земля, община у кочевых и полукочевых казахов (вторая половина XIX – начало XX века). – СПб.: МАЭ РАН, 1998. – 296 с.
134. Қазақ мешіттерінің және діни қайраткерлерінің тарихы (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы Ақтөбе облысы материалдарының негізінде) / История казахских мечетей и религиозных деятелей ... Колл. авт. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов ат. АӨМУ Баспа орталығы, 2016. – 100 б.
135. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. VIII том. 1, 2-ші кітап. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2007. – 488, 654 б.
136. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі. (Жаупты ред.-құраст. С.Е. Әжіғали). – Алматы: Арыс, 2005. – 328 б. [в первонач. вар-те изд.: 12 л. цв. вкл.].
137. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том: дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша). (Жаупты ред.-құраст. С.Е. Әжіғали). – Алматы: Арыс, 2006. – 416 б.
138. Қазақстан тарихы. Энциклопедия. 1 том / Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2019. – 848 с.
139. Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі. Ғылыми каталог / Традиционная одежда казахов. Научный каталог / Ғыл. ред. Н. Әлімбай. – Алматы: Өнер, 2009. – 344 с.
140. Қазақтың киіз үйі / Казахская юрта / Kazakh yurta [книга-альбом]. Колл. авт., научн. ред. С.Е. Ажіғали. – Атырау–Лондон: Anglo-Caspian Publishing Ltd., 2005. – 300 с.
141. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. Энциклопедия. В 5 т. Под общ. ред. Н. Алимбая. Изд. 2-е. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 856 + 848 + 856 + 832 + 816 с.
142. Қалшабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 с.
143. Ларина Е.И. Программа сбора этнографической информации «Казахи России: современное этнокультурное развитие». Учебно-методический материал. – М.: Кн. дом Университет, 2009. – 54 с.
144. Ларина Е.И., Наумова О.Б. Сквозь модернизацию: традиции в современной жизни российских казахов. – М.; – СПб.: Нестор–История, 2016. – 304 с., илл.
145. Лобачева Н.П. Отражение этногенетической истории в материальной и духовной культуре народов Среднеазиатско-Казахстанского региона (по материалам середины XX века) // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. V. – М., 2006. – С. 47–94.
146. Лузин Л.Н. Планета Южный Урал: живая энциклопедия народов Челябинской области. – Челябинск: Авто Граф, 2012. – 408 с.: илл.
147. Максимова О.Н. Этнический фактор политической культуры. – Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2012. – 239 с.
148. Малышева М.П., Познанский В.С. Казахский этнограф Чингис Валиханов // СЭ. – 1991. – № 5. – С. 69–78.
149. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т. 1–3. – Алматы: Өнер, 1986, 1987, 1994. – 256 + 288 + 248 с. (с илл.).
150. Маргуланов А.Х. Найманы // Казаки. Сб. статей антропологич. отряда Казакстанской экспедиции АН СССР. Иссл. 1927 г. Л., 1930. – С. 329–334, с прил. (2 табл.).
151. Марғұлан, Әсел Хақанұлы. Биобиблиография. Қазақстан ғалымдарының биобиблиографиясына мәліметтер. – Павлодар: «ЭКО» ҒОФ, 2004. – 148 б. (на 3-х яз.).
152. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы: Социнвест; – М.: Горизонт, 1995. – 320 с.
153. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Изд. 2-е, доп. – Алматы: Print-S, 2011. – 740 с.

154. Масанов Н., Савин И. Казахстан / Сер. «Модель этнологического мониторинга». – М.: ИЭА РАН, 1997. – 128 с.
155. Масанов Э.А. Из истории ремесла казахов. (Вторая половина XIX – начало XX в.) // СЭ. – 1958. – № 5. – С. 31–49.
156. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 322 с.
157. Материалы и исследования по традиционному этнографическому наследию казахов / Полевые материалы и исследования кафедры археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. аль-Фараби. Вып. I. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 153 с.
158. Материалы международной научно-практической конференции «II Аргынбаевские чтения», посвященной 90-летию выдающегося ученого-этнографа, д-ра историч. наук, профессора Х. Аргынбаева / Отв. ред. А.Б. Калыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 468 с.
159. Материалы международной научно-практической конференции «III Аргынбаевские чтения. Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания» / Колл. ред. и сост. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 579 с.
160. Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов по «казахскому памятниковедению» (Актобе, 15 сент. 2011 г.; Атырау, 22–24 ноября 2012 г.) / Отв. ред.-сост. Ажигали С.Е. – Алматы–Атырау: «Ағатай», 2012. – 226 с.
161. Моргунов К.А. Социально-экономическое положение и правовой режим землепользования оренбургских казахов // Этнокультурное и религиозное многообразие Урало-Поволжского региона. Мат-лы Всеросс. науч.-практ. конф. – Оренбург, 2015. – С. 104–164.
162. Моргунов К.А. Становление системы казахского образования в Оренбургской губернии и на территории оренбургских казахов // Этнопанорама. Научно-публицист. ж-л – Оренбург, 2016. – № 1–2. – С. 102–116.
163. Муканов М.С. Казахская юрта. – Алма-Ата: Кайнар, 1981. – 224 с.
164. Муканов О.Г. Казахи Оренбургской области в 30-х годах XX века // Этнокультурный и межконфессиональный диалог в Урало-Поволжском полиэтническом пространстве: исторический опыт и современность. Сб. мат-лов II Всеросс. науч.-практ. конф. – Оренбург, 2013. – С. 172–176.
165. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX – XX вв.). – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.
166. Мустафина Р.М. Ислам и реликты доисламских мировоззренческих традиций у казахов. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Астана: ЕНУ им. Гумилева, 2010. – 260 с.
167. Народное декоративно-прикладное искусство казахов: Альбом / Вступ. статья Н.А. Оразбаевой; науч. ред. Н.Б. Нурмухаммедов. – Л.: Аврора, 1970. – 207 с., илл.
168. Наумова О.Б. Формирование специфики хозяйственного уклада казахов Омской области в XIX – начале XX вв. // Этнокультурные процессы в современных и традиционных обществах. – М., 1979. – С. 56–64.
169. Наумова О.Б. Новое и традиционное в структуре современной казахской семьи // Полевые исследования Института этнографии. 1980–1981. – М., 1984. – С. 71–78.
170. Наумова О.Б. Структура животноводческого хозяйства в Западно-Казахстанской области Казахстана / Сер. «Животноводство в Центральной Азии». № 1. – Мэдисон: Висконсинский ун-т, 1999. – 25 с.
171. Наумова О.Б. Развитие жилища у казахов северо-восточного Казахстана в процессе их перехода к оседлости (конец XIX – начало XX века) // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М., 2000. – С. 123–145.
172. Наумова О.Б. Казахский баксы: история одной фотографии (публикация материалов Ф.А. Фиельструпа по казахскому шаманству) // ЭО. – 2006. – № 6. – С. 77–85.
173. Наумова О.Б., Сагнаева С.К. Антропология постсоветских изменений в сельском Казахстане: жизнь в условиях кризиса // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. 5. М., 2006. – С. 235–251.
174. Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей / На каз., рус. яз. (Отв. ред.-сост. С.Е. Ажигали). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – 428 с.
175. Октябрьская И.В. Казахи Алтая. История и современность // ЭО. – 1997. – № 6. – С. 92–102.
176. Октябрьская И.В. Туратинские казахи – исчезающий этнос? // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы VI Годовой итоговой сессии Ин-та археологии и этнографии СО РАН. – Новосибирск, 1998. Т. IV. – С. 453–457.
177. Октябрьская И.В. Казахи Алтая: Этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX–XX вв. / Автореф. дисс. ... д.и.н. – Новосибирск, 2004. – 47 с.
178. Октябрьская И.В. Ислам и православие: опыт взаимодействия в свете стратегий межэтнической коммуникации (на примере казахов Алтая) // Народонаселение Сибири: Стратегии и практики межкультурной коммуникации (XVII – начало XX века). – Новосибирск, 2008. – С. 340–359.
179. Октябрьская И.В. Казахи Алтая: этническая история и проблема идентичностей // Международные исследования. Общество. Политика. Экономика (ж., Астана). 2011. – № 1. – С. 24–42.

180. Октябрьская И.В., Сураганова З.К. Гостеприимство в культуре казахов в контексте престижного потребления. Традиции и современность // Гуманитарные науки в Сибири. – 2012. – № 2. – С. 107–117.
181. Октябрьская И.В., Сураганов С.К. Казахские узорные войлоки: традиции и новации // Гуманитарные науки в Сибири. 2013. № 3. С. 87–91.
182. Орынбаева Г.У. Проявления этнического самосознания у казахов Китая // Казахстан и зарубежные казахи: Мат-лы междунар. науч.-практ. конференции ..., посвящ. 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (Алматы, 12 октября 2012 г.). – Алматы, 2012. – С. 277–280.
183. Отчет о работах научно-исследовательской экспедиции на некрополе Сисем-ата в 2012 г. (1) (научн. рук. С.Е. Ажигали). Алматы, 2012 // Архив ИИЭ КН МОН РК. – 275 с.
184. Отчет о работах экспедиции по обследованию некрополя Сисем-ата и его историко-культурной округи осенью 2012 г. (2) (научн. рук. С.Е. Ажигали). Алматы, 2012 // Архив ИИЭ КН МОН РК. – 40 с. + 98 л. прилож. (168 рис.).
185. Отчёт о работе Уральского отряда ЗККЭАЭ по этнокультурному обследованию Жангалинского района Западно-Казахстанской области 2005 г. Уральск–Алматы, 2006 // Архив Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии. – 114 с. (54 с. текст, 109 рис.).
186. Первые этнографы Казахстана / Сост. У. Жанибек. – Алматы: Білім, 2002. – 136 с.
187. Пигарёв Е.М. К вопросу о генезисе казахской погребально-культовой архитектуры Нижнего Поволжья // Археология Нижнего Поволжья на рубеже тысячелетий: Мат-лы Всеросс. науч.-практ. конф. – Астрахань, 2001. – С. 105–110.
188. Попов Ю.Г. Экспедиция Г.Н. Потанина в Каркаралинский уезд летом 1913 года // Культурное наследие народов Центральной Азии, Казахстана и Кавказа [Сб. МАЭ. Т. 52]. – СПб., 2006. – С. 160–166.
189. Попов Ю.Г. Музыкальный этнограф А.В. Затаевич в Каркаралинской степи летом 1926 г. // Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований: Этнология, история, археология, культурология. 2006–2007. – СПб., 2007. – С. 279–285.
190. Попов Ю.Г. Некоторые этнографические сборы из степей Центрального Казахстана // Лавровский сборник: Материалы XXXIII Среднеазиатско-Кавказских чтений 2008–2009 гг.: Этнология, история, археология, культурология. – СПб., 2009. – С. 199–203.
191. Попова Л.Ф. Этническое самосознание казахов во второй половине XIX – начале XX века // Изучение национального самосознания в этнографическом музее. – СПб., 1998. – С. 43–60.
192. Попова Л.Ф. Историческое время в восприятии казахов XIX в. // Время и календарь в традиционной культуре: Тез. докл. Всеросс. научн. конф. – СПб., 1999. – С. 185–190.
193. Попова Л.Ф. Родственные отношения как ценность в современном казахском обществе // Лавровский сборник: Материалы XXXIII Среднеазиатско-Кавказских чтений 2008–2009 гг.: Этнология, история, археология, культурология. – СПб., 2009. – С. 145–150.
194. Попова Л.Ф. Казахские головные уборы в альбоме рисунков В. Плотникова // Лавровский сборник: Материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений, 2010–2011 гг.: Этнология, история, археология, культурология. – СПб., 2011. – С. 92–98.
195. Попова Л.Ф. Обряд сундет той в Южно-Казахстанской области (по материалам полевых исследований 2014 г.) // Лавровский сборник: Материалы XXXVIII и XXXIX Среднеазиатско-Кавказских чтений 2014–2015 гг.: Этнология, история, археология, культурология. – СПб., 2015. – С. 369–374.
196. Попова Л.Ф., Стасевич И.В. Казахский костюм в собраниях Российского этнографического музея и Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук // Түркі дүниесі. – Астана: Фолиант, 2012. – С. 604–628.
197. Потапов Л.П. Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни // Сб. МАЭ. – 1949. – Т. XII. – С. 43–70.
198. Приложение. Культура казахов в коллекциях Омского государственного историко-краеведческого музея. – Омск: ИД «Наука», 2004. – 46 с.
199. Прищепова В.А. Коллекции заговорили: История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану (1870–1940). – СПб.: МАЭ РАН, 2000. – 272 с.
200. Прищепова В.А. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX – начала XX века в собраниях Кунсткамеры. – СПб.: Наука, 2011. – 452 с., илл.
201. Прищепова В.А. Сотрудничество А.А. Мелкова с Обществом изучения Казахского края в 1920-е годы // Лавровский сборник: Материалы XXXVI и XXXVII Среднеазиатско-Кавказских чтений 2012–2013 гг.: Этнология, история, археология, культурология. – СПб., 2013. – С. 173–179.
202. Проваторова О.М. Расселение и этнический состав казахов Западной Сибири // Этногенез и этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1979. – С. 164–166.
203. Проваторова О.М. Современные этнические процессы у казахов Западной Сибири: Автореф. дисс. ... к.и.н. – Л., 1986. – 18 с.
204. Рахимов Е.К. Омская этнографическая школа и исследования казахов России // Вестник Томского государственного ун-та. – 2015. – № 398. – С. 127–130.

205. Религиозная жизнь народов Центральной Азии. Памяти В.Н. Басилова. Сборник статей / Отв. ред. В.И. Харитонова. – М.: ИЭА РАН, 2012. – 336 с.
206. Россия–Казахстан: фронтьерские миграции. Сб. научн. тр. / Центр изуч. вынужд. миграции в СНГ. Под общ. ред. Ж.А. Зайончковской и М.Н. Сдыкова. – М.–Уральск, 2002. – 236 с.
207. Сабитов Н. Некоторые итоги этнографического изучения восточных и юго-восточных областей Казахстана // Вестник АН КазССР. – 1949. – № 8. – С. 67–75.
208. Сабитов Н. Работа по изучению культуры и быта казахского колхозного аула (обзор материалов этнографических экспедиций за 1946–1951 гг.) // Вестник АН КазССР. – 1952. – № 3. – С. 89–94.
209. Сабитов Н. Этнографическая экспедиция в Меркенский район Джамбулской области // СЭ. – 1953. – № 3. – С. 196–200.
210. Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры / Под общей ред. акад. НАН РК Байтанаева Б.А. – Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 904 с.
211. Сараева С.К. Казахи в Астраханском поликультурном пространстве // Астраханские краеведческие чтения: Сб. статей. Вып. I. – Астрахань, 2009. – С. 186–191.
212. Сейдалиев, Султан. Описание Киргиз-Кайсацкого быта. Часть диссертации, представленной на степень кандидата прав. – СПб., 24 марта 1884 г. (Рукопись) / Росс. Нац. библиотека. – 21 л.
213. Смагулов Б.К. Погребальные комплексы казахов Горьковского района Омской области // Вестник Омского отделения Академии гуманитарных наук. – Омск, 2001. – С. 181–187.
214. Смағұлұлы О., Бекетайқызы К., Оразакқызы А. Алтай казактары: тарихи-антропологикалық зерттеу. – Астана: Фолиант, 2003. – 352 б.
215. Стасевич И.В. Игровое воспитание и обучение детей в традиционной культуре казахов // Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований: Этнология, история, археология, культурология. 2006–2007. – СПб., 2007а. – С. 166–171.
216. Стасевич И.В. Традиционные представления о возрастных и социальных статусах в современном казахском обществе (по материалам экспедиции в Западный Казахстан) // Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2006 г. – СПб., 2007б. – С. 149–153.
217. Стасевич И.В. Девочка, девушка, женщина в традиционном обществе казахов. Специфика воспитания и место в социальной структуре // Рахмат-наме. Сборник статей в честь 70-летия Р.Р. Рахимова. – СПб., 2008. – С. 318–337.
218. Стасевич И.В. Баксылык и практика традиционного целительства в современном Казахстане (по материалам Западного Казахстана) // Центральная Азия: традиция в условиях перемен. – СПб., 2009. Вып. 2. С. 76–92.
219. Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. – СПб.: Наука, 2011. – 202 с., илл.
220. Степной закон. Обычное право казахов, киргизов и туркмен / Сост. А.А. Никишенков. – М.: Старый сад, 2000. – 288 с.
221. Сызранов А.В. Ислам в Астраханском крае: история и современность. Монография. – Астрахань: Изд. дом «Астраханский ун-т», 2007. – 183, [3] с., илл.
222. Тадина Н.А. Об этнокультурном взаимодействии чуйских казахов и теленгитов // Этнография Алтая. Мат-лы II науч.-практ. конф. – Барнаул, 1996. – С. 61–65.
223. Таиров, Александр. Ранние кочевники Жайык-Иртышского междуречья в VIII–VI вв. до н. э. Материалы и исследования по культурному наследию. Т. 8. – Астана: КазНИИ культуры, 2017. (На 3-х яз.). – 392 с.
224. Тарасова Е.В. Миграционный обмен с Россией как фактор формирования этнического состава населения Казахстана: XVIII – начало XXI века: Автореф. дисс. ... к.и.н. – М., 2004. – 25 с.
225. Ташпеков Г.А. Казахи Саратовской области: историко-этнографические очерки. – Саратов: Регион. Приволжск. изд-во «Детская книга», 2002. – 279 с., 4 л. илл.
226. Ташпеков Г.А. Казахи Саратовской области: история и современность. – Алматы: Изд. центр «Атажұрт», 2015. – 283 с.
227. Токтабай А.У. Культ коня у казахов. – Алматы: КазИздат – КТ, 2004. – 124 с.
228. Токтабай, Ахмет. Қорғалжын – құт мекен. Алматы, 2008. – 158 б.
229. Токтабай, Ахмет. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: Алматы кітап баспасы, 2010. – 496 б.
230. Токтабай А.У. Шыңжаң қазақтарының кейбір әдет-ғұрыптары (Мори қазақтары бойынша) // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген Халықаралық ғыл.-практ. конф. ... (Алматы, 12 қазан 2012 ж.). – Алматы, 2012. – 308–313-бб.
231. Токтабай, Ахмет. Қазақ тазысы. (На 3-х яз.). – Алматы: Атамұра, 2013. – 156 б.
232. Токтабай А.У., Сейтқұлова Ж.М. Төрт түліктің қасиеті (қазақтың мал шаруашылығына байланысты әдет-ғұрыптары). – Алматы: Қазбаспа–КТ, 2005. – 191 б.
233. Толлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 214 с.

234. Томилов Н.А. Этнографические коллекции в омских музеях // СЭ. 1981. – № 5. – С. 84–95.
235. Томилов Н.А. Казахи Западной Сибири в конце XVI – первой четверти XIX в. // Этногенез и этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1983. – С. 68–86.
236. Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX в. – Новосибирск: Изд. Новосиб. ун-та, 1992. – 271 с.
237. Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. Монография. – Омск: Изд. дом «Наука», 2013. – 392 с., илл.
238. Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 474 с. + 124 с. вкл.
239. Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры Великой степи. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240 с.
240. Тохтабаева Ш.Ж. Этикет казахов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 498 с.
241. Төлеубаев Ә.Т. Избранные труды и статьи в 2-х т.: ... Т. 2. Қазақ халқы этнографиясының мәселелері. – Алматы: Service Press, 2013а. – 496 б.
242. Төлеубаев Ә.Т. Қазақ халқының табиғат мінажаты және емдеу магиясы «Қазақ мәдениетінің шығу тарихы» сер. I том. – Алматы: «Алдоңғар» МДҚ, 2013. – 184 б.
243. Труды ИИАЭ. Т. 3. Этнография. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1956. – 285 с., 6 цв. вкл.
244. Труды ИИАЭ. Т. 6. Этнография. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1959. – 246 с. с илл. и карт.; 7 л. илл.
245. Труды ИИАЭ. Т. 12. Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – 194, 6 с. с илл. и карт.; 8 л. илл. и карт.
246. Труды ИИАЭ. Т. 16. Вопросы этнографии и антропологии Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. – 192 с. с илл.; 9 л. илл. и карт.
247. Труды ИИАЭ. Т. 18. Материалы и исследования по этнографии казахского народа. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. – 169 с., 5 с. с илл. и карт.
248. Труды Центрального музея: музейное дело, история, этнология, фольклористика, археология, антропология, историография, источниковедение, нумизматика. Вып. I. – Алматы: Ғылым, 2004. – 395 с.
249. Труды Центрального музея: музейное дело, археология, история, источниковедение, антропология, этнология, фольклористика. Вып. II. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. – 536 с., рис.
250. Урастаева Г.Д. Национальное образование казахов в России: история и тенденции (на материалах Астраханской области). – Актобе: ТОО «А-Полиграфия», 2004. – 160 с.
251. Федорова А.В. Народы Южного Урала: этнический взгляд на историю. – Оренбург: Пресса, 2001. – 196 с.
252. Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: Сб. мат-лов Междунар. научн. конф. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 204 с.
253. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. [Отв. ред. Б.Х. Кармышева, С.С. Губаева]. – М.: Наука, 2002. – 300 с., илл.
254. Хавторин Б.П. Оренбуржье в межкультурном диалоге России и Казахстана // Этнопанорама. Научно-публицист. ж-л (Оренбург). 2016. № 1–2. – С. 96–101.
255. Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков. Материалы к историко-этнографическому атласу. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 256 с.
256. Чебоксаров Н.Н. Комплексная антрополого-этнографическая экспедиция в Казахстан // КСИЭ. 1949. Вып. 6. – С. 9–19.
257. Шаханова, Нуриля. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 176 с.
258. Шевцова А.А. Казахский народный орнамент как этнографический источник (на материалах XIX – начала XX вв.): Автореф. дисс. ... к.и.н. – М., 2004. – 22 с.
259. Шевцова А.А. Казахский традиционный свадебный костюм (XIX – начало XX века) // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. V. – М., 2006. – С. 33–46.
260. Этнография казахского народа: аннотированный библиографический указатель. Досоветский период. (На правах рукописи) / Колл. авт.-сост.; рук. проекта С.Е. Ажигали. – Алматы: ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2016. – 300 с.
261. Этнокультурная мозаика Оренбуржья: научные статьи, очерки, статистика / Гл. ред. В.В. Амелин. 2-е изд., доп. – Оренбург: ИПК «Южный Урал», 2003. – 228 с., илл.
262. Этнос и социум: проблемы метода, источника, этносоциальных институтов в исторической этнологии. Сб. научных тр. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2003. – 171 с.

КӨНЕ ДӘСТҮРДІҢ ҚАЗІРГІ МАТЕРИАЛДЫҚ МҰРАЛАРЫ

Жеңіс Ж.Ж.,
*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және
этнология институты, т.ғ.к.,*
Жеңіс Е.Ж.,
*Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің
тарихын зерттеу институтының
кiшi ғылыми қызметкерi,
Алматы қ.*

Сібір территориясы мен Орталық Азия елдерінде бақсылықты (шаманизм) қайта дамыту өзіндік ерекшеліктермен жүріп жатыр. Қазіргі заманда бұл аймақта бақсылықты тек ғұрыптық тәжірибе емес, философиялық-діни жүйе ретінде дамыту үрдісі байқалады. Бақсылыққа қайта оралу бір жағынан көне дінді дамытуға ұмтылу болса, екінші жағынан өмірді жаңғырту, шығармашылыққа, бостандыққа, табиғат аясына қайта оралуға тырысушылық іспетті.

Қоғам мен табиғаттың қарым-қатынасы арасындағы дәнекер міндетін атқаратын бақсылық дәстүр дәстүрлі мәдениетте біріктіруші роль атқарады. Бақсылықтағы дінге тән үш сипат-сенім жүйесі, ғұрыптар және табыну қызметкерінің болуы тәңіршілдікті басты мақсаты адам мен қоғам арасындағы әртүрлі проблемаларды Жаратушы үкімімен шешу болып табылатын дін деп есептеуге болады.

Дегенмен, түркілердің тарихындағы әртүрлі саяси-экономикалық, мәдени-рухани процестер барысында тәңіршілдік діни жүйе едәуір өзгерістерге ұшырап, өзінің бастапқы кезеңін айқындайтын сипаттарын жаңа діндердің көлеңкесінде қалдырып қойды.

Қазіргі таңда аталмыш тақырып бойынша көне нанымды қайта келтіруге тырысатын барлық әрекеттерге қарамастан бұл міндетті дұрыс шешу тәңіршілдіктің жаңа діндермен біте қайнасқан элементтерін ашып алуға байланысты екендігі барынша белгілі болып отыр. Ал, осындай элементтер Қиыр Шығыстан Орталық Азия далаларына дейінгі, Орал тауларынан Кавказға дейінгі аймақты мекендеп жатқан православ, мұсылман, тіпті иудей түркілерінің қазіргі наным-сенім жүйелерімен шебер жымдасып, араласып кеткен.

Алдымызға қойған мақсатқа қол жеткізуіміз үшін ең алдымен бақсылықтың атрибуттарының даму эволюциясына, оның синкретикалық сипаттарына және жаңа заманға бейімделуіне назар аударып, оны жаңа идеологиялық жүйеден анық ажырата білуіміз қажет.

Дәстүрлі бақсылыққа тән сипаттардың бірі оның сыртқы формалары, бақсы киімі, оның аспаптары және табыну нысандары. Ұсынып отырған мақаланың да міндеті қазіргі түркілердің сенім жүйелерінен көне дәстүрлі сенімнің осы сыртқы белгілерін ашып көрсету.

Алдыңғы зерттеу нәтижелері көрсеткендей бақсылық дәстүр өз бастауын қоғам дамуының матриархаттық кезеңінен алады. Алтайлықтарда, тываларда, буряттар мен сары ұйғырлардың аңыздарында алғашқы бақсы әйел адам болған. Бақсылардың киімдерінде әйел киімдерінің элементтері бар. Саха бақсылары кеудешелеріне әйел емшегін білдіретін екі дөңгелек жапсырып алып, шаштарын әйелдікіндей өріп алатын болған. В.Басиловтың айтуынша, ертеде алғашқы бақсы әйел болған деген жорамал әлі талас нысанына айналған жоқ. Өйткені, бұл мәселеге ғалымдар әлі сенімсіздікпен қарайды [1, 28 б.].

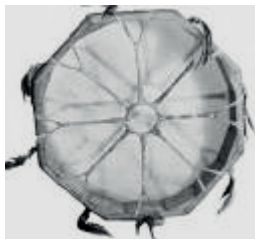
Қазіргі Сібір бақсыларының сырт киімінің әйелдік пішінде болуы осыны көрсетеді. Деректер бойынша сақтарда мәжнүн тал бұтақтарымен көріпкелдік жасайтын көріпкелдер болған [2, 56 б.]. Көріпкелдердің ерекше тобын ағаш қабығы арқылы бал ашатын энареилер – «әйел тәрзді еркектер» болған [2, 576.] Энареилер туралы қызықты мәліметті Жалған-Гиппократ келтіреді. Оның шығармаларында: «скифтердің арасында әйел жұмысымен айналысатын және әйелдер сияқты сөйлейтін энареилер деп аталатын әтектер көп. Жергіліктілер оларды қасиетті деп санап, оларға табынады және қорғады [2, 58 б.].

Өзіне тән рационалды түсініктеріне орай Жалған-Гиппократ бұл құбылысты сақтардың үнемі атпен жүретіндіктерімен байланыстырып: «бұл аурумен скифтердің

байлары көбірек аурады. Кедейлер атқа аз мінгендіктен бұл аурумен ауырмайды» деп түсіндіреді. Оның айтуынша жыныстық тұрғыда әлсіз болып қалғандықтан сақтар «Жаратушы алдында кінәлі болып, әйел киімін киеді де әйелдермен бірге үй тірлігімен айналысады» [2, 60 б.].

Дегенмен, сақтардағы энареилердің пайда болуын патологиялық ерекшеліктер мен жаратылыс заңына қайшы аурудан емес табыну жүйесінің жаңа қоғамға ыңғайласуын тудырған қоғамның өзінің даму үрдісінен, матриархалды тәртіптің патриархалды тәртіппен ауысуынан іздеген дұрыс болар. Бізге белгілі бақсылық дәстүр матриархалды қоғамда пайда болып, одан әрі дамыды. Осыған байланысты бақсыларға тән әйел киімдері оларға әйелдер үшін ұқсас тиымдардың болуы энареилер, коекчуттар, шопандар сияқты туыс институттар өзгеше сипат ала бастайды және еркектің әйелге айналуы матриархат дәуірінде тек әйелдер ғана атқаруы тиіс бақсылықты іске асырады [2, 60 б.].

Сібірдегі түркі бақсыларының бақсылық рәсімді іске асырудағы басты көмекшісі оның даңғарасы мен таяғы (1-сурет). Сахаларда бақсылардың бақсылық атағын беру кезінде рәсмін даярлау кезеңі бақсының дауылпазы және рәсімдік киім жасалуымен басталады. Якуттар да дауылпазға арналған арнайы ұрғыны ағаштың тілімінен жасайды. Ұрғы жасалатын осындай ағашты өзінің келешек әріптесіне атақ беруі үшін шақырылған бақсы көрсетеді. Ағашты тауып, оған өзінің костюмін кигізуі, бақсылық кәсіпке жасалған алғашқы қадам болып саналады. Кейін оған құрбандыққа арналған малды шаншып қойып, ағашқа оның қанын және ағарғаннан жасалған ішімдікті себелеп, абайлап керек тілімді тірі ағаштан кесіп алады. Сол ағаш әрі қарай өсуі тиіс, себебі ол кеуіп кетсе немесе оны біреулер кессе сол бақсы қайтыс болуы мүмкін [3, 58 б.].

1-сурет. Бақсы даңғарасы

Дауылпаздың бақырлар байланған бөліктері мен бақсының костюмі Кыдай Бақсыдан тәжірибе алған ұстаға жасауды тапсырған. Осы уақиғамен байланысты ұста барлық бақыр бөлшектерді жандырып, пісіріп, оларды жануардың қанына батырып, рухтарға құрбандық шалады. Әдетте құрбандыққа маңдайында ақ дағы немесе ақ тұмсығы бар малды соятын. Дауылпаз мен костюмді дайындағаннан кейін жаңа бақсының рухының рәсмін атқарады. Бақсы қанмен дауылпазды, серпіндінің таяқшасын және костюмді, кей жағдайда – салпаншақ және костюмнің жапсырмаларын және айрықша мол – аңдардың, құстардың, адамдардың және өзге тұрпаттардың бейнесін майлаған.

Рухтардан жаңа бақсылыққа кіргелі отырған жанға жұмсақ және мейрімді түрде қарауды өтініп, оның енді оның жаңа қожайыны екендігі ескертіледі. Кейін тәжірибелі бақсы дауылпазды жандандыру рәсмін жасаған. Сахалардың діни көзқарасы бойынша, дауылпазға жан бітіп, жануарға айналып, өзге әлемдерге деген сапар шегуге көмектесетін, ал ұрғы, бақсының қамшысына айналады деп есептеді.

Рәсім әдеттегі дуалау түрінде өтті. Бақсы дауылпазды ұрғылап, өзінің рәсімінің костюмін киіп, едендегі жылқы терісіне отырып, рухтардың көмекшілерін шақырады. Кейін үш рет есініп, ұрғымен дауылпазды соғып және дуа айтып, өзінің жаңа бақсысына арналған рухани ағашты суреттейді. Бұдан әрі ол дауылпазды өзге әлемге жеткізетін жүйрік атқа айналдырып, оның асаулығына қарамастан жуасытатынын айтады. Бұл көріністердің барлығы пантомима түрінде бейнеленеді. Рәсімнің соңында атқарушы дауылпазға дүлей күштермен күресте сенімді қалқан болуды тағы тапсырып, өзін-өзі, басын, иықтарын бірнеше рет төпештеп, соңында

дауылпазын жерге қойып, соңғы рет тағы да бетін тигізеді. Рәсімінің соңында баксы, өзінің ғажайып күшін түрлі көрсетілімдермен көрсете алады. Алдымен атақ берудің рәсімінің жасалуына себепкер баксыны киелі рухтар тексереді. Олар оның денесін жарып, денесін бөлшектеп, иесінің қанымен аурулардың иесіне дәм татырды [3, 60 б.].

Баксы үш деңгейлі әлемде үнемі сапар жасап тұратын діни тұлға. Ол қайтыс болған руласын өлілер әлеміне шығарып салады, ауырған адамның адасқан рухын іздеді, Құдайдан еліне береке мен денсаулық сұрады. Сондықтан да баксының вертикальды сапары әрбір діни рәсім кезінде іске асты. Өткен ғасырдың 20-шы жылдары ороңтар баксылардың Айға қар аз түсіп, аңшының қанжығасы бос болып қалған кезде баратын болған. Тіпті, Айға ең алғаш сапар шеккен тұлға баксы десек қателеспейміз [1, 67 б.].

Ислам дінін қабылдаған Орталық Азия түркілерінде бұл рәсім мұсылмандық сипатқа ие болды. Баксыны басқа әлемдерге апаратын «көлік» міндетін пырақ, түйе, аса таяқ, қобыз т.б. атқарды. Дегенмен, ислам дінінің ықпалымен бұл құралдар мұсылман баксыны Сібір түркілеріндей төменгі немесе жоғарғы әлемдерге емес, көлденең кеңістікте қозғалысқа түсіреді.

Пір Бекеттің көк асасы туралы аңызда: «Бекет он төрт жасқа толғанда әкесінен білім жолына түсуге рұқсат сұрайды. Мейірімді әке ақ батасын беріп: «Менің ақылымды тыңдасаң, Шопан Атаға бар. Соның рұқсат батасын ал, басына барып тағзым ет, түне» депті. Бекет Шопан Ата аруағына тәу етіп, үш күн түнеген екен. Аруақты ата түсінде аян беріп: «Үргенішке бар, сонда Пақыржан қажы деген қасиет иесіне жолық, соны сағала, шырағым!» депті. Сонда Бекет: «Уа, жебеушім Шопан Ата, маған Үргенішке Пақыржан қажыға бар дейсіз. Менің оған жетер мұғдарым жоқ қой?» деп сауал тастаған да, ұйқыға кеткен.

Таң сарғайып атқан уақыт мәзірінде «Балам, көлігің әзір. Жолға шық. Бұл жерден енді кет!» деген пір сөзінен шошып оянады. Алдында көлденеңдеп, әбзелі түзілген пырақ тыпыршып тұр екен. «Иә, Алла, жолымды оңғара гөр!» деген Бекетті пырақ ала жөнеліпті. Содан бір шаһарға келгенде пырақ көзден ғайып болыпты [4].

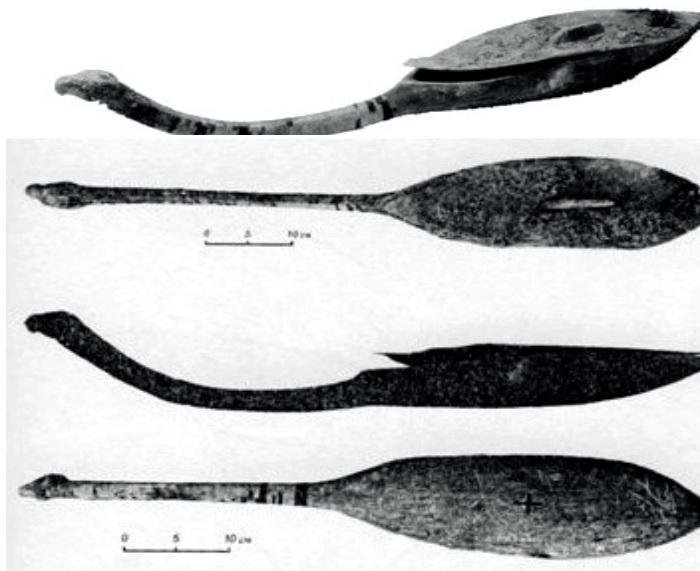
Қазақстандық мұсылман мифологиясында да діни тұлғаның жанына серік болған, көлік болған қасиетті пырақ, бура тәрізді жануарларға қатысты аңыздар баршылық. Осындай аңыздардың біріндегі Қарабура (шамамен XI-XII ғасырларда өмір сүрген) – оғыз-қыпшақ заманындағы діни қайраткер, әулие. Кіші жүздің Тама руынан шыққан. Шу, Талас, Сырдария, Еділ, Жайық өзендерінің бойында өмір сүрген. Қарабура сахара тұрғындарының арасында қалыптасқан өмір салттың шыркын бұзбай ислам дінін, оның наным-сенімдерін орнықтыруға ат салысқан. Ол сопылық ілімнің ірі өкілі Қожа Ахмет Ясауимен мүдделес болған. Оның Созақтағы кесенесі Орта Азия халықтары үшін киелі орынға айналған [5, 125 б.].

Тағы бір дерек бойынша Ақбура Қазығұрт тауының оңтүстік батыс бауырындағы бұлақ атауы. Әулиелі жер. Кезінде Ақбура баба таң намазын Қазығұрттың батыс етегіндегі бұлақ көзінде оқып, қалған екі парызын Түркістандағы Ахмет Ясауи мешітінде жалғастырған екен деген аңыз бар. Бұлақ «Ақбура» аталған. Қазір мұнда кесене орнатылып, маңына зиянат етуге келгендер үшін қосымша құрылыстар салынған [6].

Дегенмен, Ақбура, Қарабура әулиелерге қатысты шынайы тарихи оқиғалар исламға дейінгі ата-бабаларымыздың наным-сенімдеріне байланысты сияқты. Алтай баксылары даңғараға жан бітірген соң Үлгеннің өзіне көрсеткен. Тірілген даңғара рухтар мен жебеушілердің рұқсатынан соң рәсімге дайын деп есептелген. Даңғараның сырты қапталған тері тағ-бура (*тағ* – тау, *бура* – мүйізді жабайы жануар) деген жануардікі және ол баксының басты жебеушісі болған. Алтау-телеуіттерде баксының жаны-рухы оның даңғарасына қонған тын-бура атты жануармен байланысты болған. Рәсім кезінде тын-бура баксыға қонып, рәсім біткен соң тастап кеткен [1, 81 б.]. Көріп отырғанымыздай Сібір түркілеріндегі бура мүйізді жануар түріндегі баксының желеп-жебеушісі, рәсімін іске асырудағы көмекші рухы. Дегенмен, Сібір түркілерінің бурасының түйе жануарымен қандай байланысы болғандығын анықтау қиын.

Баксының басқа әлемдерге жеткізетін тағы бір «көлігі» – қобыз. Кейбір ғалымдардың айтып жүргеніндей қобыз тек музыкалық аспап ғана емес, маңызды діни рәсімдерді атқаратын баксы құралы болды. Н. Базылхан өз зерттеуінде «Бүгінге дейін көне түрік дәуірінің музыкалық аспаптары туралы археологиялық айғақтар

белгісіз болып келген еді. Қазір сол байырғы заманның ән-күй өнерінің тарихи жәдігеріне куә болып отырмыз. Ол Моңғолияның Ховд аймағы, Манхан сұмыны Жаргалант хайрхан тауының «Өмнөхийн аман» деген байырғы жартастағы жерлеу орнынан табылған көне түрік дәуірінің музыкалық аспабы (Сурет-2. 1–4-суреттер Н.Базылханның Қыл қобыз – көк түркінің көзі мен сөзі мақаласынан алынды // Abai.kz)» – деп жазады да зерттеуші осы аспаптан табылған жазудың мәтінін оқиды. Мәтіннің транскрипциясы: Yincüre bitidimiz. Мәтіннің мағынасы: Сыйынып жаздық (біз) [7].

Сурет-2. Көне түркілік қобыз аспабы (Ц.Төрбат бойынша)

Көшпелілердің музыкалық аспаптар жайында қытай жазбаларында: «...бұл елдің адамдары дауыстарын созып, азандатып ән салғанды жақсы көреді, әуендері қасқырдың ұлығанына да ұқсайды...ән айтып, би билеп думан құрады...», «қырғыздарда....музыкалық аспаптардан сыбызғы, дауылпаз, сырнай қатарлы аспаптар бар» [Бичурин 1998:125; ҚТТҚД, IV. 4.24, 25, 385] деген мәліметтер ғана бар. Ортағасырлық шығыс миниатюраларында қобыз іспетті музыкалық аспап бейнеленгендері баршылық [7].

Дегенмен, зерттеу жұмыстары көрсеткендей қобыздың тарихы түркілер дәуіріне ғана барып тірелмейді. Қобызға ұқсас аспап олардан да бұрын, сақтар кезеңінде де болған. Герадот бойынша сақтар грек мистериясына теріс көзқараста болған. Сақтардың табыну жүйесіне кизикиндік әйел құдайларды ендірімек болғандығы үшін Анахарсис ханзада өлім құшты, ал Скил хан Диониске табынғаны үшін тақтан тайдырылды [2, 51 б.]. Сақтар діни рәсімдер кезінде арфа тәрізді аспапты, даңғыраны қолданған. Полтава маңынан орындықта қолына шекті аспапты ұстап отырған скиф бейнесі салынған алтын құты табылды [2, 53 б.].

Сурет-3. Сақ дәуірінің музыкалық аспабы

Ал, Н. Базылқанның бұл музыкалық аспаптағы мәтінде құдыретті қобыз үніне және қобызшыға (тіпті аң жануарлар, күй музыка табиғатына) тәнті болған өкілдердің «Yünçüre bitidimiz /йінчүре бітідіміз/ – Сыйынып табынып жаздық» деген мағыналы сөз жазылған болса керек – деген сөзімен де келісу қиын [7]. Түркілерде қобыз музыкалық аспаптан көрі діни рәсімдерді атқаруға арналған бақсылық дәстүрдің құралы болды.

Жалпы, ішекті аспаптарымыздың шығу тарихын, бұлардың қалай, қашан пайда болғанын бірден «былай еді» деп, дәл айту өте қиын. Себебі, осы күнге дейінгі ізденулер мен зерттеулер ұлттық аспаптардың пайда болуы жайлы бірізді, нақты пікірге келген жок. Қайсыбір ғалымдар ішекті аспаптарды (адырна, қобыз, шертер, жетіген, домбыра) ұрмалы аспаптар (дабыл, даңғыра) негізінде пайда болды десе, енді кейбірі кәдімгі садақты ғасырлар бойы жетілдіргеннен пайда болды деп есептейді [8].

Ұрмалы аспаптар негізінде пайда болды деген пікірге келер болсақ, ежелден жауынгер халық дабыл, даңғыра, дауылпаз, керней секілді аспаптарсыз жорыққа шықпаған. Бұлардың өз дыбыстық ерекшеліктеріне қарай, олардың бірін – сапқа тұруға, екіншісін – атой салуға, енді бірін – ұрысты тоқтатуға пайдаланған. «Даңғыра-дабыл қағылып, қырғын соғыс басталды» («Қорқыт Ата кітабы», 53-бет). «Бұдан қобыз қалай шықты?» деген сұраққа келейік. Даңғыра немесе дабыл аспабын жорықта жүргенде ат үстінде қолға ұстап жүруге ыңғайлы болсын деген себеппен бір шетін сопақтау, алмұрт пішіндес етіп жасай бастаған. Және сол даңғыраның бетіне қосымша дыбыстық реңк беру үшін көнтері қайыстан жіп (ішек) тартқан. Келе-келе нар садақтың адырнасы үшін пайдаланатын түйе сіңірінен даярланған тарамыс жіп (ішек) тартқан. Оның қайысқа қарағанда дыбыс өшірмейтін қасиетінің жоғары болуы себепті жиі пайдаланған. Осылай ғасырлар бойы даму, жетілдіру барысында ең алғашқы қобыз, шертер тектес ішекті аспаптар пайда бола бастаған, және бұлар біздің дәуірімізге дейін пайда болған [8].

Сурет-4. Қыпшақ дәуірінің музыкалық аспабы

Қазақ даласына VIII ғасырда-ақ тарай бастаған ислам дінінің ең алғашқы қарсыласы да қобыз аспабы болыпты деген болжам бар. Себебі, сол кездегі қобыз – Тәңірлік діннің өкілі, бақсылардың ажырамас аспабы еді. Бел алған ислам дінінің өкілдері ең алдымен Тәңірдің жердегі елшісі –бақсыларды қудалаған [8].

Көшпелілер ортасында ғасырлар бойы ең абзал тұлға болып саналып келген бақсыларға түрлі мистикалық жалалар жабылды. Күні бүгінге дейін айтылатын (қобыздың тілеуі жаман) қобыз сарынын естіп сырқатын жазатын қазақ, қобызшыны ислам дінінің ұғымындағы жын-шайтанымен сыбайластырып, бақсылар қобыз тартса: «жынын шақырып отыр!»-дейтін болған. Соның нәтижесінде XX ғасырға қобызда тартылған санаулы бақсы сарындары ғана жетіп, қалғандары жойыла түсті. Бұл туралы белгілі ғалым-фольклоршы А.В. Затаевич үлкен өкінішпен жазады [8].

Қазіргі кезде жергілікті еуразиялық халықтардың дәстүрлі мекен ету аймақтарында жергілікті халықтардың тарапынан айрықша құрметке ие жерлердің бар екендігі белгілі. Бұлар тау, су көздері, өзен, көл, тоғай, ағаштар сияқты жеке табиғат орындары, мәдени нысаналар (мазарлар мен қабірлер кешені, сәулет ескерткіштері, тау-тастағы қасиетті суреттер), немесе осы этномәдени қауымның мүшелері айрықша бөліп алып, қорғайтын табиғат және мәдени элементтерінің біртұтас мәдени ландшафттын құрайтын қасиетті территориялар. Осындай қасиетті территорияларға көпқабатты белгілер, айрықша кеңістіктік-уақыттық құрылым, тамырын тереңге тартқан жергілікті халықтың рәсімдік және тылсым дәстүріндегі байланыс тән [9].

Жалпы, сакральды (қасиетті) аймақ деп оның дәстүрлі дүниетанымының қалыптасып, дамуына ықпал ететін, мәдени, этникалық өзін-өзі тану, демографиялық, әлеуметтік-экономикалық процестерде маңызды роль ойнайтын этностың саналы түрде бөліп алып қарастыратын мәдени ландшафты [9].

Қасиетті аймақтар этникалық қауымның дүниетанымдық құндылықтарын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жетуіне және оған көздің қарашығындай қастерлеп қарауға тәрбиелейді, халықтың тарихи жадын сақтайды, этномәдени қауымның мүшелерінің туысқандығының психологиялық сезімін қалыптастырады, тіпті, осы қауымның әлеуметтік-экономикалық қатынастарының іске асатын жері де осы аймақтар болып саналады.

Қасиетті жерлерді анықтаудың ең қарапайым тәсілі бұл нысандардың атауына этимологиялық талдау жасау. Мысалы, еліміздегі осындай аймақтардың бірі Ұлытау тауларының атауының өзі бұл аймақтың қасиеттілігін білдіріп отыр. Түркістан қаласының атауын талдасақ та оның мағынасының түркілер мекені, түркілердің қасиетті мекені мағынасын беретінін анық байқауға болады.

Адамдар тарапынан құрметке ие болуына себепкер болатын қасиетті орындардың осындай ажырағысыз белгілерінің бірі өзінің эстетикалық және физикалық белгілерімен ерекшеленуі. Бұл биік таулар, емдік қасиетке ие өзендер мен көлдер, табиғаты тартымды табиғи жерлер, жартастар мен аңғарлар, ұзақ жасаған ағаштар мен орманды жерлер. Мысалы, Ұлытау тауы тек қана батыс Сарыарканың ең биік нүктесі ғана емес, оның кіндігі, бастау алатын тамыры «әлемнің орталығы» болып саналады. Оның шыңы аспанға жақын, аспан мен жердің бір-бірімен кездесетін орны. Сондықтан да, көне заманнан тау киелі орын, құдай мен әруақтың мекені, тұрақты әрекет үстіндегі қасиетті күштердің ордасы, салт-дәстүрдің адам табиғатпен нәзік деңгейде байланысқа түсетін қасиетті жер деп саналған. Табиғат пен адам байланысқа түсіп, тілдесе алатын бұл орын қазірге дейін сақталып отыр. Өмірлік күш-қуатымызды толықтыру үшін біз қашан да ата-бабамыздың жұртына, әулиелермен қарым-қатынасқа түсетін, күш-қуаттың сарқылмас бастауы бар киелі орындарға барамыз. Бұл қарым-қатынас бізге өмірде кездесетін көптеген сауалдарға жауап табуға, дамуымызға өз өмірімізді құруға, әлемдік мәселерді шешуде алға жылжуымызға көмектеседі. Біздің проблемаларымызды шешудің жолдарын іздестіру бүгінгі күні де өзекті болып тұр.

Қазіргі зерттеулер көрсеткендей, қасиетті жерлермен биологиялық әртүрлілік пен сирек жануарлардың таралу ареалының сәйкес. Бұл жануарларды көбінесе жергілікті халық тарихын тереңге тартқан экологиялық және рухани байланыстары бар өздерінің тотемдік ата-аналары санайды.

Көптеген қасиетті территориялар ауа-райының ғаламдық тұрақтандырушысы міндетін атқаратын кең-байтақ аймақтың топырақ, су және климаттық тепе-теңдігін сақталуын қамтамасыз етеді. Оларда геомагнитті және атмосфералық аномалиялар, сирек металдар мен минералдар, тосын табиғи құбылыстар байқалады. Тіпті, жергілікті емес халықтардың өзі осындай табиғи атмосфераға тап болған кезде орасан зор физикалық күш пен шығармашылық шабытты сезінетін кездері аз болмайды [9].

Бұрынғы көшпенділер мекендейтін Еуразияның кең байтақ территориясында осы халықтардың барлығында дерлік қасиетті жерлер баршылық. Сібір түркілері үшін бұл Алтай таулары, моңғолдар үшін Хангай таулы үстірті болса, қазақтар үшін осындай қасиетті жерлер Алтайдан Каспийге дейінгі созылып жатқан кең-байтақ даласындағы жүздеген нысандар.

Бір қызығы осындай жерлер кейінгі келген жаңа діннің ықпалымен осы діндердің сипаттарын қабылдаған. Мысалы, көне түркілердің жергілікті тайпалары қасиетті санаған Алтайдағы Укок тауы қазіргі кезде будда дінінің ықпалымен көне дәстүрді ұстанушылармен қатар ламаизм дініне сенушілердің де қасиетті орнына айналған. Көне будда аңыз бойынша Будда осы Укокқа дейін жетіп, Канас асуындағы тасқа буддалар үшін қасиетті Ом-мани-падмэ-хум («О, лотостағы қазына!») формуласын қашап, түсіріп кеткен-мыс [9].

Қазақ даласында шашырай орналасқан осындай қасиетті жерлердің түгелге дерлігі ислам дінінің ықпалына ұшыраған. Қазақтар үшін қасиетті саналатын Қазығұрт тауларындағы қасиетті мекендердің тарихы да исламмен байланысты жергілікті аңыздармен тығыз өрілген. Жер бетін топан су қаптағанда Нұх пайғамбардың кемесін

әр елдер өзінің қасиетті тауларына, ал қазақтар Қазығұрт тауында қайырлатады.. Алыстан қарағанда шөгіп жатқан қос өркешті түйені елестетін Қазығұрт тауының төбесі ойпаң, жазық. Ұзындығы 20, ені 10 шақырымдай, биіктігі теңіз деңгейінен 1768 метр. Онда «Адам Ата шоқысы», «Пайғамбар тоқтаған», «Пайғамбардың саусағы», «Пайғамбар атының су ішкен жері», «Ғайып ерен, қырық шілтен» сияқты аңыз жетегіндегі орындар бар [6].(5-8 суреттер «Алаш айнасы» сайтынан алынды).

Сурет-5. Қазығұрттағы Кеме қалған монументі

Осындай қасиетті жерлердің тағы бірі бірі Түркістан қаласынан 60 шақырымдай жерде жергілікті халық әулиелі мекен санайтын Укаша атаның қасиетті құдығы. Келушілер Укаша сахабаның ұзындығы 20-25 метрдей ұзын қабірінің басына дұға жасаған соң, осы арадан 700-800 метрдей қашықтықта, тау басындағы құдыққа барып, тереңдігі 30 метрге дейін жететін құдыққа қауға тастайды. Ырым бойынша, әулиенің құдіретіне күмән келтірген немесе ой-пікірі теріс адамға құдық бір тамшы су бермейді. Ал ниеті таза, ықыласы күшті адамның шелегі құр қалмайды [10].

Аңыз бойынша Укаша сахаба Мұхаммед пайғамбардың жақын серігі, күзетшісі болған екен. Пайғамбарымыздың ерекше белгісі – жауырынының астындағы мөрді сүйгендіктен, Укашаның денесі атса оқ, шапса қылыш өтпейтін қасиетке ие болған. Дұшпандары Укашаның таң алдында бүкіл денесі балбырап, Аллаға жалбарынатынын естіп, сол сәтін аңдып келіп, басын қылышпен шапқан деседі. Бірақ кесілген бас дұшпандардан домалап қаша жөнелген, сол кезде тау үстіне көктен жасын түсіп, құдық пайда болған, сол құдыққа Укаша атаның басы түсіп, ғайып болыпты. Өлгі құдық жерасты жолдарымен сонау Меккедегі зәмзәм бұлағымен жалғасады дейді айтушылар. Өйткені сахабаның басы сол зәмзәм бұлағынан шығып, өзге жолдастары пайғамбардың қабірінің аяқ жағына жерлепті. Бұл Укашаның «Иә, Алла, менің басым пайғамбарымның аяғында жатса екен!» деген арман-тілегінің орындалғаны болса керек. «Осы хикаяға өз басым имандай сенемін», – дейді бүгінде мемлекет қамқорлығына алынған Укаша ата құдығының қорықшысы Байзақ Кенбаев [10].

Сурет-6. Укаша ата құдығы

Орталық Азияда Қошқар-атаға қатысты қасиетті жерлер де көптеп кездеседі. Қазақстанның оңтүстігіндегі Шымкент қаласында да аталмыш тұлғаға қатысты қасиетті жерлер бар. Аңызға құлақ түрсек, Қошқарата, негізінен, ХІ ғасырда өмір сүрген делінеді. Қаратау өңірінде өмірге келген. Жастайынан зеректігімен көзге түскен оны ата-анасы Бұқараға жеті жасында оқуға жібереді. Өзінің шын аты Қылыш болған. Төртінші атасы Арқар деген асқан батыр адам болған деседі. Сол «сен енді Арқардай бола алмассың, қошқардай бол» деп жанама ат қойған екен. Бұқарада он шақты жыл оқыпты. «Шымқаланың іргесін ең алғаш көтерген де – Қошқарата» дейді бір аңыз. Көзі ашық, ілімді Қошқарата осы өңірге қайтып келіп, мешіт, медресе ашады. Пайғамбарымыз Мұхаммедті (с.ғ.с.) елге танытып, бұқараның имани сауатын ашуға атсалысады. Он жыл осында тұрақтапты. Одан кейін ұстаздары қайтадан Бұқараға шақырады. Онда үлкен кісілерге, ілімді адамдарға дәріс беруге шақыртылады. Бір жыл ғұламаларға ілім үйретеді. Діни тұрғыда еліне көп шапағаты тиеді. Алланың берген қасиетінің арқасында көптеген бұлақтардың көзін ашып, суландырумен айналысқан. Қошқарата бабамыз Шымқалада өмір сүрген. Елімізде оның денесі жерленген деп 12-13 жерді айтады екен. Алайда қазіргі таңда оның жерленген жерін тап басып анықтау мүмкін болмай тұр. Өйткені оның әулие екенін білетін қарапайым жұртшылық бір елге барып, халықтың көзін ашып, ілім үйретіп, тұрақтаған жерін ешкімге басқызбай қоршап қояды екен. Алдын шеңгелмен қоршаған, одан қышпен көтерген [11].

Ғайыперен қырық шілтен – арабтың, көне түркінің және парсының сөздерінен құралған ғажап тіркес. Арабтың «ғайыбы» «жоқ болып кету», «көзден тасалану» деген мағыналарда жұмсалады. «Шілтен» парсы тілінде «қырық тән немесе қырық дене» деген ұғымды білдіреді.

Кез келген қазақтың ұғымында Ғайыперен қырық шілтен бейнесі – зарыққанға медет, тарыққанға күш-қуат беретін ғаламат. Халық ауыз әдебиетінде, Қобыланды, Алпамыс батыр жырларында, қисса-дастандарда бұл ғаламат көп кездеседі. Адамата-Хауанаға дейін табиғаттың заңын, тіршіліктің көзін көрсеткен де осы Ғайыперен қырық шілтен деп айтылады. Алақандай жерде он сегіз мың ғаламның бүкіл құбылыс белгісі шоғырланыпты [12].

Сурет-7. Ғайыш ерен бұлағы

Салқар Сарыарқаның бір қиырында жатқан Павлодар өңірінде орын тепкен Қоңыр әулие үңгірі жөнінде халықтың арасында көптеген аңыз-эпсаналар айтылып жатады. Жалпы алғанда, бұл облыстың аумағында халықаралық және республикалық деңгейдегі мемлекеттік тарихи қорық қорының геологиялық, геоморфологиялық және гидрологиялық нысандары бар екенін жұртшылық жақсы біледі. Олардың барлығы дерлік жоғары бағаға ие болып отыр. Атап айта кетерлігі, бұл жерлердің түгелге дерлігі ерекше табиғи қорғалатын аумақтар санатына енгізілген. Қолдағы дерек көздеріне сүйенсек, республикалық маңызға ие болып отырған нысандар қатарына Драверта, Құмыра, Әулие және Қоңыр әулие үңгірлері, Әулиебұлақ, Телебұлақ бұлақтары, Айманбұлақ, Тас кереметтері, Рахай және Үшсала шатқалдары жатқызылады [13].

Соның ішіндегі Қоңыр әулие үңгірі қалың қазақтың бүйрегі бұрып тұратын Баянауыл жерінде орналасқан. Белгілі ғұлама Мәшһүр Жүсіп бұл жердің киелілігін дәріптеп, «Әулиелердің Алладан пәрмен сұрайтын жері» деп өз көзқарасын білдіріп, кейінгі ұрпаққа ұлағатты пікірін қалдырып кеткен екен.

Жергілікті жұрт «тас үңгірге түнеген адамның тілегі орындалады» деседі. Сондықтан көпшілік аталмыш қасиетті мекенді көзінің қарашығындай сақтауға құмбыл.

Үңгір қыратты жерде орын тепкен. Шамамен мың метрге жуық биіктікте орналасқан. Бір қызығы, мұнда жер серігіндегі навигациялық орталықтың өзі бұл жерді бірде көрсетіп, бірде көрсетпейді екен.

Ескі әңгімені жадына тоқыған жұрт қазақ үшін қастерлі де қасиетті бұл жерде ұлтымыз үшін ұлық Абылай, Есім, Тәуке секілді хандардың болғанын айтады [13].

Көнекөздер айтқан эпсанаға сүйенсек, бұл үңгір Қоңыр әулие Нұх (Ной) Пайғамбар заманынан бері аталып келеді. Жүгірген аң мен ұшқан құстың қорғаушысы атанып, оларға жанашыр пейіл танытқан атақты пайғамбар. Жер-дүниені шарпыған су тасқыны орын алған сәтте үш көріпкел Нұхтың кемесіне сыймай қалған көрінеді. Сонда үш көріпкел тәуекелге бел буып, баканды кемеге байлап, ілгері қарай жылжи түседі. Алып кеме бүкіләлемдік ағыс бойымен солтүстіктен оңтүстікке қарай бет түзейді [13].

Әулиенің үлкені саналған Құланның бөренесі алғашқы болып тасқа соғылып, жұлынып кетеді. Бұл жағдай қазір жергілікті жұрт Әулие тау деп те атайтын Қызылтау маңында болған деседі. Органшы әулие Қыранның да бөренесі сондай күйге түседі. Биік Ақбет тауына соғылған бөрене сол жерде қалады. Кіші әулие Қоңыр су қайтып, таулар мен шоқылар ашыла бастаған шаққа дейін аман-сау жүреді. Ол мінген бөрене қазіргі үңгірге дейін жетеді. Әулие сол жерді қоныс етіп, өз тіршілігін жүргізе бастайды. Осыған байланысты үңгір ертеден киелі мекеннің бірі саналған. Олай болғанның да өзіндік себебі бар. Үңгір түкпірінде қазан секілді дүние бар. Соған күн құрғамай су жиналады да тұрады екен. Жұрттың айтуынша, сол суда барлық аурудан сауықтыратын қасиеттер бар көрінеді. Тіпті бала көтере алмайтын, бедеуліктен де арылған әйел заты аз емес. Осыған орай, үңгір маңынан адам аяғы үзілмейді. Өмірге бала алып келуге ниет жасаған әйелдердің арманы да толықтай орындалғанын жұрт жиі әңгімелейді.

Қазіргі күні тылсым сырға толы үңгірді тамашалауға келген туристер қатары көп-ақ. Үңгір маңынан Баянауыл ұлттық табиғи паркі қорының керемет жерлері көзге шалынып, өзіне еріксіз тарта түседі. Қоңыр әулие үңгірі биікте жатыр. Оған баратын баспалдақтың биіктігі 110 метрді шамалайды. Онымен бойлай жүрсеңіз, әрбір 10-15 метр сайын демалуға арналған алаң алдыңыздан шығады. Үңгірдің жалпы ұзындығы 30 метрді құрайды. Үңгір екі бөліктен тұрады [13].

«Дәл осындау атаумен аталатын үңгір Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданы аумағындағы Шаған өзенінің бойында да бар екенін жоғарыда айтып кеттік. Бұл үңгір ауасының температурасы 100С градустан аспайды. Сондай-ақ ел басына туған қиын күндерде талай адам оны пана тұтқан екен. Тіпті кейбір адамдар сол үңгірде Шыңғысханның сүйегі бар екенін айтады [13].

Қасиетті территориялардың тағы бір белгісі олардың көне халықтардың негізгі көші-қон және керуен жолдарына жақын орналасуы. Сондықтан да осындай аймақтардың тарихының тереңде жатып, өз бойына тарих қатпарларының түрлі кезеңдерінен хабар беретін мәдени ескерткіштерге бай екендігі де кездейсоқ емес. Оңтүстік Қазақстан облысының қалаларының ішінде Түркістан қаласы ерекше орын ерекше орын алады. XVI-XIX ғасырдағы Ұлы Жібек жолында орналасқан Түркістан қаласы Қазақ хандығының астанасы және түрік тілді халықты адамдардың орталығы. Бұл жерде Қазақстанның архитектураның монументалды ескерткіштердің, қасиетті орны болып есептеледі. Түркістан қаласы діни орталықтардың бірі, екінші Мекке ретінде маңызды болып есептеледі.

Түркістан қаласы қазақ хандығының ең бірінші астанасы. Қаланың көне атауы –Яссы. Яссы Ұлы Жібек Жолының сауда орталығы және округі болған. XII ғасырда әсіресе Қ.А Яссауи көшіп келген соң ерекше атаққа ие болған. Оның өлімінен кейін сол жерде кейін киелі жерге айналған үлкен кесене салынды. Алтын Орданы жеңіп алған соң Әмір Темір ақынға арнап үлкен мазар орнатты. Бірінші салған күйінде ол әлі сол қалпында 6 ғасыр сақталған. Кесене айналасында көптеген басқа да құрылыстар бар: Рабиға Сұлтан-Бегім кесенесі (XV ғасыр, XIX ғасырдың 2-ші жартысында қиратылып, 1980 жылы қайта салынды), Есім хан (XVII ғасыр), Белгісіздер жерленген жерлері және т.б. бар. Діни дәстүрлерге байланысты басқа да салулар бар: Чилыхана (XV), жерасты хильветі (XII-XIX ғғ.), шығыс моншасы (XVI-XIX ғғ.) [14].

Қасиетті жердің қасиеттілігін дәлелдейтін ең басты айғақ осы жерлердің көне аңыздар мен әңгімелерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, сақтап отырған жергілікті

халықтың әспеттеп қорғауында болуы. Ғасырдан ғасырға бұл жерлерде адам мен Ғарыштың арасында үндестікті сақтауға бағытталған, адамдар әлемі мен рухтар арасында байланысты орнатуға бағытталған мейрамдар мен табыну ғұрыптары өткізілді. БҚылым замандардан бері қасиетті жерлер мен оған байланысты ғұрыптар еуразиялық халықтардың мәдени ерекшеленуі мен әлеуметтік интеграциясына мұрындық болды.

Қасиетті жерлерді тарихи жадта қалдырудың бізге белгілі үш түрі бар: қасиетті құндылықтар мен мағыналарды сақтаушы жазба ескерткіштері, ауызша тарих–шежірелер және осы территориялардың шынайы табиғи-мәдени күш-қуаты.

Тек бір халықтың емес, осы аймақтарда әртүрлі себептермен бірін-бірі ауыстырған көбінесе өзара ортақ мәдени-тарихи байланысқа ие емес этникалық топтардың қасиетті деп санайтын жекелеген қасиетті нысандардың болғандығына мысал көп. Жаңадан келген этностар интуитивті түрде қоршаған ортаның биосфералық күш-қуатын, адам мен табиғат арасындағы үндестікті, әлемдік болмыстың жер үсті, аспан және жерасты қабаттарын, өткенді, болашақты және қазіргі кезді сезінеді.

Петроглифтер мен қасиетті нысандар қалдырып кеткен көне замандардан бері тас, қола, темір дәуірі мен орта ғасырларда осы аймақты мекендеген көне тайпалар Хакасия жеріндегі Минусин ойпаты қасиетті жер саналды [15].

Ислам дінін қабылдаған түркілердегі қасиетті жерлер исламдық сипат алып, бұрынғы сенімдегі табыну орындарының кейбірлері сопы әулиелердің мазарлары мен қабірлеріне айналды. Дегенмен, бұл нысандардың кейбірі исламға дейінгі наным-сенімдерімен тығыз байланысты.

Білге қаған қабірінің басында шырақшы отырып, зиярат етушілерге діни қызмет етіп, қабірді күтіп ұстаған. Білге қаған ескерткішінде, оның асына келген елшілер есепсіз алтын, күміс, қабірге қояр шырақтар, ағаштар әкеп орнатты.

Мекке маңындағы «Жәннатул Бақида» жерленген саңлақ сахабалардың сәулетті сағаналары уаххабилік идеология күшіне енген ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейін бой түзеп тұрды [16].

Имам Абу Ханифа негізін қалаған ханафи мазхабы ғалымдарының пәтуасы бойынша қабірді кіндіктен жоғары етіп қоршауға, белгі қойып, жазу жазуға рұқсат етіледі. Ал күмбезді құрылыс салу мәселесін ханафи ғалымдары күнәлі іс деп санамайды, бірақ «тахриман (харамға жақын) мәкруһ» санатына қосады.

Қазіргі кезде әулиелердің мазарларының бір бөлігі ұмытылудың алдында, бірі тек қалдықтары қалса, енді бірі сенушілердің белсенді табыну нысанына айналған. Әулиелердің қатарына тек жергілікті халықтың құрметі мен табынуына ие мазардан бастап, тек ел халқы ғана емес, көрші елдерден келіп сиынып, табынатын, зиярат жасайтын әртүрлі ауқымдағы мазарлар кіреді.

Сурет-8. Оқшы ата мазары

Жалпы, А.Әбдірәсілқызының дұрыс айтқанындай, біз «сыйыну» ұғымының бастапқы мағынасын қайтаруға тиіспіз. «Сыйынудың» мәні «құлшылық ету», «ғибадат ету», «тілек тілеу» ұғымдарымен бір емес. Сыйыну – медет тілеу деген сөз. Өзіне дейін өткендердің қадір-қасиетін қастер тұтып, соның жұғысты болуынан үміт еткен, адам бойындағы өлмес рухтың қуатынан күш алуға құлшынып, ізгі тілекпен қол жайған [16].

Мазарлардың кейбірі елді мекендегі ортақ қабірістанда болса, кейбірі ел-жұрттан оқшау, тау баурайында, өзен-су жағалауларында, мешіт ауласында орналасқан.

Осындай мазарларды мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады:

Көрнекті діни тұлғалардың (сопылық пен діни қауым өкілдері) мазары;

Тәуіптер мен көріпкелдердің мазарлары;

Зайырлы тұлғалар–жергілікті ақсүйектердің, ел билеушілері мен оның отбасы мүшелерінің мазарлары;

Исламға дейінгі табиғат табынуына ие болған, кейін халықтың өзі исламдандырып алған қасиетті жерлер.

Аталмыш табыну нысандарының негізі ортағасырларда қаланып, Алтын Орданың түркі халықтарының исламға дейінгі нанымдары мен ғұрыптарын бойларына сіңіріп, жаңа дінге бейімдеп қалыптасты. Мұсылман әулиелері ата-баба рухтары, жер иесі-рухтары мен бақсылардың жебеуші рухтарының міндеттерін қабылдап алды. Көне, исламға дейінгі қасиетті жерлер ауыз әдебиеті дәстүрінде исламның осы аймаққа таралуына еңбек сіңірген қандай да бір мұсылман қайраткерлерімен байланыстырылды.

Аңыз бойынша Арыстан баб Мұхаммед пайғамбардың елшісі болған. Бір күні Мұхаммед пайғамбар өзінің шәкірттерімен құрма жеп отырған еді. Бір құрма қайта-қайта ыдыстан құлай беріп, пайғамбар ішкі дауысты естіді: «Бұл құрма Сізден кейін 400 жыл алдағы уақытта туылатын мұсылман бала Ахметке арналған» Сонда пайғамбар шәкірттері ішінен бұл құрманы кім иесіне жеткізетінін сұрайды. Ешкім сұранған жоқ. Пайғамбар сұрақты қайта қойғаннан кейін, Арыстан баб былай деді: «Егер Сіз Алла Тағаладан 400 жыл сұрап берсеңіз мен бұл құрманы иесіне жеткіземін» Халық аңыздарынан және жазба деректеріне қарағанда («Рисолаи Сарем-Исфижоб» және Куприлозада кітабы) Арыстан баб Ахмет Яссауидің ұстазы болып құрманы жеткізеді. Қазіргі кезде Арыстан баб мазары үстінде 30*13 метр аумағы бар кесене тұр. Тарихи деректер бойынша XII-XVIII ғасырларда кесене бірнеше рет қайта салынып, қайта жаңартылды. Қожа Ахмет Яссауи ұлы әулие мен діни көріпкел 1103 жылы туылып 1166 жылы қайтыс болған. Мұсылмандар ішінде Қожа Ахмет Яссауи Мұхаммед пайғамбардан соң екінші болып саналады. (Түркістан) Арыстан баб кесенесі – Қожа Ахмет Яссауидің ұстазы жерленген орны болып келеді. Арыстан баб кесенесі жанында емдеу қасиеттері бар өте тұзды сулы құдық бар [14].

Көбінесе мұсылман әулиелері мен олардың қабірлері монотейстік кезеңге дейінгі көне нанымдар мен ғұрыптардың элементтерін қабылдаған. Осындай нысандарда анимикалық және тотемизм сенімдерінің белгілерін көптеп байқауға болады. Кейбір әулиелердің бейнелері рулық бақсылықпен байланысты. Қасиетті ағаштар, бұталар мен су көздерін әулиелермен байланыстыруда табиғатқа табынудың белгілерін байқауға болады. Ағаштардың бұтақтарына, мазарлардың есіктеріне түрлі-түсті шүберектерді байлау да исламға дейінгі сенімнің нышандары.

Исламға дейінгі наным қабаттарының бір орында тұрып қалмай тарихи үдерістер барысында жаңа діндердің бойына сіңіп, үнемі даму үстінде болғандығын ерекше атап өту керек. Көне сенім мен ғұрыптар қарапайымданып, өзінің күрделі көне сипаттарынан айырылғандығын да атап өту керек. Қазіргі сақталып отырған бақсылық дәстүрдің элементтері исламданып, халықтық исламның жүйесімен бірігіп кетті.

Әулиелерге сиыну, ресми исламға қарағанда халықтың Жаратушымен тікелей байланысына сезімдік қажеттілігін қанағаттандырады. Әулиелер Жаратушы мен халық арасындағы дәнекер, жергілікті қауым, ру-тайпа, ауылдардың жебеушісі міндетін атқарады. Мүмкін, бұрын жекелеген әулиелердің міндеттері ерекше болған шығар, бірақ қазір көне нанымның қарапайымдануымен бұл жерлер халықтың рухани-материалдық тұрғыда қиналғанда, ауруларына шипа іздегенде, Жаратушыға ризашылығын білдіріп садақа беретін, зиярат ететін жерлеріне айналды.

Уақыт өте келе мазарларды зиярат ету рәсімінің өзіндік түрі қалыптасты:

Мазар басында намаз немесе құран аяттарын оқу;

Мазарда түнеу;

Әулие мазарын айналып жүру;

Түрлі-түсті шүберек жырттыстарын байлау;

Әулие басында Жаратушыға құрбандық шалу, ас беру, садақа беру [15].

Мазарлардың көбінің басында оны күтіп ұстайтын, келгендер тілегімен құран аяттарын оқитын шырақшы (мужавир, межа виры, межеверы; арабша муджавир – «көрші») болады. Мазарға қызмет еткендіктен оларға зиярат етушілер құрмет көрсетеді, сый-сияпат алады. Олардың келушілердің әулие басына тастап кеткен садақаларынан алуға құқы бар. Еділ бойы түркілерінде осындай садақаларды шырақшылар мешітке өткізбей, оны өз отбасы қажетіне, мазарды жөндеуге, күтуге және жетім-жесірлерге таратуға қақы бар. Бұрын әрбір мазардың басында сол әулиенің тікелей ұрпағы болып саналатын адам мен оның отбасы мүшелері ғана шырақшы болған. Қазіргі кезде бұл дәстүр сақтала бермей, шырақшылыққа сол маңайдың ақсақалдарының шешімі бойынша кез-келген адамы лайықты саналады. [60].

Орталық Азияда осындай мазарлар көптеп саналады. Солардың бірі–Бекет-Ата мешіті жар тастан шауып жасалған. Мұсылман әлемінде Бекет-Ата дүниенің сыры жайлы білген, көріпкел және пайғамбар ретінде танымал болған.

Аңыз бойынша, Бекет-Ата XVIII ғасырдың екінші жарты жылдығында өмір сүрген. Атырау облысының қазіргі Құлсары кентіне жақын жерде туылған, 14 жасында дана Шопан-Ата жатқан жерге бас иіп, сәлемдесіп, батасын алуға келген. Үшінші түні Шопан-Ата бозбалаға оқуға өсиет етеді. Жас жігіт алыс Хиуа медресесіне ғылымды бағындыру үшін аттанады. 40 жасқа жеткенде сопы атанып, балаларды сауаттылыққа оқыта бастайды.

Маңғыстауға қайтып келгенше, қасиетті Бекет-Ата өз өмірінде ұзақ жолдардан өтті. Ол адамдарды емдеді, алдына келген мүжәлсіз және бейнет көрген адамдарға денсаулық пен өмірлік күш-қуат сыйлады. Даулы мәселелерді шешкенде ол даналығын көрсетіп, екі жақты бітімшілікке келтіретін. Өзінің уағызында Бекет-Ата діндарларды әділдікке шақырып, жақсылық жасауға насихаттайтын. Ерте-ертеде әкесі балаларын өзіне шақырған. Барлығы бірден әкесінің алдына келген, тек кішісі, Сұлтан-әпе, шақырғанға бірден келмей, бірнеше күннен кейін келген. Өзінің сүйікті ұлына әкесі ренжіген. Сонда Сұлтан-әпе алыс Каспийде болғанын, бақытсыздыққа ұшыраған балықшыларға көмектескенін айтып, арқанның ізі қалған арқасын көрсеткен. Содан бері ол әрқашан теңізде апатқа ұшырағандарға көмекке келетін болған [4].

Зират аумағында дала мешіті орналасқан. Сыйынатын тас шығысты көрсетіп тұрады, ол қорған тастармен дөңгеленіп қоршалған. Осы дөңгелекте болған жолаушы өзін жылдың кез-келген мезгілінде қауіпсіз сезінеді. Түнде де, күндіз де әулиенің қорғауында болады.

Бұл жердегі қасиетті зираттың үстіне – ұзын ағаш сырық орнатылған, аңыздар бойынша әулиелер ғажайыптар жасау үшін оған көтеріліп тұратын болған. Адамдар осында келіп, аруақтарға арнап сый ретінде арқарлардың мүйіздерін әкеледі немесе сырыққа мата байлайды, кейбіреулер балалар немесе мұқтаж жандар алу үшін әулиеден рұқсат сұрай отырып, ақша тастайды. Ақшаны мұқтаждыққа жұмсау үшін тастап кететін болған [4].

Қорыта айтқанда, бақсылық (шаманизм-тәңіршілдік) Еуразияны мекендейтін түркілердің рухани және материалдық болмысында әлі күнге дейін жаңа діндермен жымдаса өріліп, сақталып қалды. Бұл әсіресе бақсылардың материалдық мұраларында анық байқалады. Дегенмен осы мұралар негізінде бақсылық дәстүрді бастапқы қалпында қалпына келтірудің өзіндік қиыншылықтары бар. Бақсылықты түркілерді біріктіруші фактор ретінде пайдалану да күрделі. Сондықтан да жахандану кезеңінде түркілердегі бақсылық пен жаңа діндердің өзара араласуы мен бейімделуінен пайда болып, қалыптасқан, өзіндік түр мен сипатқа ие болып, түркілер мекендейтін географиялық және саяси аймақтарда жетекші сенім жүйесіне айналып отырған формаларын сақтап, дамыту аса маңызды.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. Басилов В.И. Избранники духов. Москва, Издательство политической литературы. – 1984. – 207 с.
2. Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ. Вып. 2. – Л.: 1961. – С. 57-87
3. Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных Народов Сибири (Опыт ареального сравнительного исследования). – Новосибирск: Наука Сиб. отд., 1984. – 233 с.
4. Мамедалиева А. Аңызға айналған көк аса//www.alashainasy.kz
5. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. 5 том.
6. Қазығұрт ауданының киелі орындары// Қазығұрт ауданының ресми сайты.

7. Базылхан Н. Қыл қобыз – көк түркінің көзі мен сөзі // Abai.kz
8. Әлімбаев Б. Қобыз қайдан шыққан? // Жас Алаш № 32 (15490) 22 сәуір, 2010
9. Иванов А.В. Сакральные территории как хранительницы традиционных ценностей евразийских народов // www.tuva.asia
10. Құттымұратұлы Қ. Құдық ішіндегі құдірет//www.alashainasy.kz
11. Көшерова Г. Шымқаланың іргесін қалаған Қошқарата жайлы не білеміз? //www.alashainasy.kz
12. Әділшат Қ. Ғаламаты көп қасиетті Ғайыперен қырық шілтен//www.alashainasy.kz
13. Тұрсынбекұлы Ә. Қоңыр әулие үңгірінің құпиясы//www.alashainasy.kz
14. Қазақстанның киелі жерлері // Мәдени мұра
15. Сызранов А.В. Мусульманские святыне места как объект этнокультурного наследия тюркских народов Нижнего Поволжья//www.astraheritage.ru
16. Әбдірәсілқызы А. Мазар – менің тарихым www.erkineurasia.com

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚОЛӨНЕРІ – ӨШПЕС ҚҰНДЫЛЫҒЫМЫЗ

Маябасова Г.Ж.,

*«Отырар» мемлекеттік археологиялық
музей-қорығының ғылыми қызметкері,
Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шәуілдір ауылы.
gulhan7676@mail.ru*

Қай халықтың болмасын сан ғасырдан бері келе жатқан ұлттық мұрасы мен рухани қазынасы ұлттық нақыштағы өзіндік қолөнері болады. Халық шеберлері мен ұсталары ұлттық қолөнер бұйымдары арқылы халқымыздың дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігін көрсете білген. Халқымыздың ою, тігу, құрастыру, тоқу, мүсіндеу, бейнелеу сияқты ұлттық қолөнер түрлері бар. Бұлар сан ғасырлық тарихы бар, дегенмен қазіргі заман ағымына сай кейбір өзгерістерге ұшырап келе жатқан қолөнер түрлері. Нақты қолөнер туындыларына тоқтала кетер болсақ, ұсталар: найза, қылыш, айбалта, семсер сияқты қару-жарақ түрлерін әзірлеген. Ал ағаш шеберлері киіз үйдің сүйегінен бастап, үй мүліктері: сандық, кебеже, асадал, тостаған, ожау, астау және музыка аспаптары: домбыра, қобыз, шертер, т.б. даярлаған. Зергерлер сәндік әшекейлік бұйымдар: сырға, білезік, алқа, өңіржиек, бойтұмар, шашбау, т.б. жасаған. Ісмерлер тоқыма, киіз басу, киім тігу өнерін дамытқан. Ұлы даланы мекендеген көне тайпалардың ұлттық қолөнері рухани мәдениеті келешек ұрпаққа мұра болып саналады. Оның дамуы дәстүрлі қазақ қоғамындағы көшпелі өмір салтымен, ұлттық сана-сезімімен, тарихи өзгерістермен тығыз байланыста болды [1, 40 б.].

Қазақтардың тіршілік ету мәдениеті көбінесе, ұлттық қолөнермен анықталды. Қолөнер бұйымдарына оюлар мен өрнектер арқылы қазақтардың дүниетанымы мен көне көзқарастары бейнеленген. Қолөнер дәстүр бойынша ерлер және әйелдер қолөнері деп бөлінді. Физикалық күш қолданылатын: ағаш өңдеу, тері, сүйек, тас, сондай-ақ, ұсталық және шеберлік іс сияқты жұмыстармен ерлер айналысқан. Қазақтарда ұзақ дамыған қолданбалы-сәндік өнердің материалдық негізі болып мал шаруашылығы өнімдерінен, өсімдік шикізаттары мен металдардан өңделген үй өнімдері саналады. Қазақтардың қолөнері әр түрлі бедерлі киіз кілемдерінен жасалған және тұрмыс-тіршілікке пайдаланылатын оюланған киізден, сәндік тоқыма төсеніштер, тігін, тері өңдеу, ағаш кесу мен металды көркем өңдеу (әшекей бұйымдар) және кілем тоқудан көрінеді [2, 65 б.].

Эстетикалық талаптарды қанағаттандыруға деген ұмтылыс, көркем безендіру үшін бар мүмкіндікті максимальды түрде қолдану өмірге қолданбалы-сәндік өнердің көптеген түрлерін әкелген болатын. Ол талғампаздығы мен бай түрлілігімен, оюлы мәтіндердің нақтылығымен, жоғары туындылығы мен түсі, сипатының әртүрлілігімен ерекшеленді. Үй тұрмысы мен қолөнер бұйымдарының көп бөлігі нақты бір мәнге ие болды. Халықтың санасында қолданбалы өнер өмірдің барлық құрылымының ажырамас бөлігі болып саналды.

Қолданбалы-сәндік зерттеудің ерекшелігі этнографиялық экспедиция кезінде қолданылады. Теориялық-қолданбалы және сәндік-қолданбалы зерттеудің ара-жігі әлеуметтік процестер жөніндегі ғылыми білімді тереңдету немесе нақты әлеуметтік мәселелерді әдеттен тыс шешуге бағытталған нақты мақсаттармен анықталады. Теориялық-қолданбалы зерттеуде әлеуметтік тапсырыс әдетте оны зерттеуге «шәкірушы» қоғамдық мұқтаж секілді орын алады. Сәндік қолөнерде де нақты тапсырыс беруші бар, яғни зерттеушілердің көмегіне сүйенген басқару мүшесі саналады. Ағымдағы әлеуметтік проб-лемаларды талдауға бағытталған теориялық бағдарланған ғылыми-зерттеу сәндік қолөнерден кем емес. Оның нәтижелері әлеуметтік үдерістердің дамуындағы қарым-қатынас және ықпал жағдайын бағалау болып табылады немесе, керісінше қоғамның қалыпты жұмыс істеуі және дамуы болып табылады. Осы зерттеудің практикалық құрамдас бөлігі әлеуметтік гендерлік саласында неғұрлым негізделген басқару шешімдерін қабылдау үшін мүмкіндік береді. Қолданбалы-сәндік зерттеудің тиімділігі – оның кеңістік-уақыттық оқшаулануы қатаң бекітілген әлеуметтік проблемаларды шешуі болып табылады. Қолданбалы-сәндік зерттеу басқару шешімдерін егжей-тегжейлі зерттеумен аяқталып, сайып келгенде әлеуметтік инновация практикасын енгізеді. Қолданбалы-сәндік бұйымдардың қолданылу аясы. «Декор» – сәндік, әшекей, көркемдеу (латын тілінде) прикладное – қолдану, қолданбалы (орыс тілінен), яғни екеуі қосылып декоративно-прикладное искусство деген ұғымды білдіреді. Ол, негізінен, адамның пайдасына тиімді қолданатын дүниені, затты өз қажеттілігіне ыңғайлы етіп жасаумен бірге сол затты нәрлеу, әшекейлеу, өрнектеу әр түрлі техника мен технологиялық әдіс-айлалармен өңдеп өнер заттарын жасауды айтады. Айқындап айтсақ, пайда мен өнерді, сұлулықты әуенді бір өзекке тоғыстра біріктіру. Енді, біз қазақ тіліндегі қолданбалы қолөнері деген сөздің текстологиялық мәтінін ұғып, мән-мағынасын талдау арқылы оның этнонимін ұқтық, білдік. Сонда қолдану, пайдалану дегеніміз – үш қағидадан тұратын пайдалылық, беріктік, мықтылық, сұлулықтың түп тамыры. Осы қағидалардан адам өміріне, тіршілігіне, тұрмысына қажеттілігіне пайдаланатын заттар мен бұйымдарды жасау бір болса, екінші осы жасалатын заттар өте берік, мықты болу керек, ол өмір заңдылықтары, екінші қағида осы заттың бәрі өнер туындылары, шығармалары болу үшін өнер заңдылықтарындағы көркемдік, сұлулық қасиеттерін пайдалануымыз керек. Олар – әдемі пішін (форма) құрылым (конструкция) және декор көркем әшекей сұлу формалы затты сырлап, оюлап, өрнектеп, нәрлеп өз қолымызбен жасап тұтұнушы мен көрермен-өнерсүйер қауымға ұсыну, жасап беру [3, 58 б.].

Сонымен, қолданбалы қолөнер заттарының жаратылу негізгі фундаменті пайда, пайдалану сол заттың, бұйымның ең бірінші адамның тұрмысына қажет екендігін көрсетіп ашатын пайда деген ұғым, сөз этнонимі арқылы пайдалануды қолдану процесінде бірінші орынға қойып негізгі айқындаушы ретінде жеке бөліп танытамыз, пішін мен конструкция және декор, сәндік, әсемдік сұлулық көзі ретінде жасалған затты, бұйымды көркемдік пен толықтыратын қолдаушы, дәнекер ретінде мазмұнын баяндап, өнер заттарының композициялық құрамынан нақты толық орндарын көрсетеді, сол әдемі көркем заттардың сыртқы формаларын, пішіндерінің негіздерін жасайтын шикізаттардың физика-химиялық, технологиялық қасиеттері беріктіктің кепілі болып олардың табиғи бейне көрністерін күшейте түсіп көрерменге ерекше әсер етеді. Осы айтылған үш қасиетті бір-бірінен ажыратып бөлуге болмайды, бұлар бірін-бірі толықтырып бірлік ансамблін құрайды. Зергерлік өнер қазақ халқының мәдениеті тарихында ерекше орын алады. Онда халықтың талғамы, көркемдік және материалдық құндылықтарының деңгейі толық және жарқын көрініс тапқан. Басқа көркемдік өндіріс туындыларына назар аударсақ, көпшілігі бүгінгі күнге дейін сақталмайтын сүйек және ағаш ою, тері және керамика бұйымдары өндірісінен айырмашылығы зергерлік өнердің «мәңгілік материалдары» саналатын – қола, күміс, алтын уақыттың күшіне қарсы тұруға қабілетті және ежелгі кезеңнен бүгінгі күнге дейінгі халық өнері дамуының үзілмеген желісін бақылауға мүмкіндік береді [4, 77 б.].

Зергерлік өнердің тұрмыстық өндіріс сипатындағы қазақтың қолданбалы өнерінің

басқа түрлерінен ерекшелігі ол өндіріс ерекшеліктері алдын ала белгіленген кәсіби сипатта болуы. Қазақтың зергерлері («зер» – парсы тілінен аударғанда зар, алтын дегенді білдіреді) жалғыз жұмыс жасайтын болған, кейін өз шеберханасын мұраға (көбінесе ұлына) қалдырды. Олар арнайы құрал-жабдықтарын орналастырып, алдын ала оқудан өтті. Зергерлер қолынан көптеген өнер туындылары шығады: мұнда әйел әшекейлері, костюмдер бөлшектері, ас ішетін жабдықтар, киіз үй әшекейіне керек жарақтар, жиһаздар, ағаш және тері ыдыс, музыкалық аспаптар, қару-жарақтар, ертұрман бұйымдары кіреді. Географиялық факторға, бастысы қазақтардың көшпелі өмір салтына байланысты зергерлік бұйымдардың жасалу стилі де сан түрлі болды. Олар халықтардың көшіп қонуына байланысты кең таралды, тек қана қазақтар арасында емес, басқа да көптеген халықтармен байланысқа түсе отырып, бүкіл еуразия территориясына таралды. Осылайша, азиялық далалық зонаның алып кеңістігінде көптеген көшпенділердің тұрақты көшуімен түрлі халықтармен араласып, олармен мәдени құндылықтарды алмасу арқылы қазақтың зергерлік өнері дамып, байи түсті. Кез-келген қоғамда адамның әлеуметтік құндылығының біртіндеп дамып, күрделене түсуімен бұл әшекейлердің функциясының адам өміріндегі маңызы арта түсті. Бүкіл дамыған және мәдени артта қалған заманауи халықтарда әшекейдің белгілі бір маңызы және мағынасы бар. Бұған өткен заман қалдықтары және заманауи стильде жасалған бұрынғы қапсырма орнына қолданылатын түйреуіш т.б. жатады.

Зергерлік бұйымдардың дәл осы ерекшелігі оларды өткен және қазіргі заманғы деректер, бұрын қолданылған және қолданылып жүрген халықтың қоғамдық құрылысы жөнінде ақпарат беретін құнды дереккөзі еді. Мысалы, зергерлік бұйымдардың этникалық және аймақтық ерекшеліктерінің әдеттен тыс қалмаған. Өткен ғасырдың өзінде орыс археологтарының назарына ілінген. Әйел әшекейлерінің белгілі кешендерінің таралу аймағы сол кезеңдегі шығыс славян тайпаларының өмір сүрген аймағына сәйкес келеді және әр тайпаның әйел әшекейлерінің өз кешені болғанын байқатады. Кейіннен бұл болжамды кеңес археологтарының жұмыстары толықтай растады. Өз кезегінде этнографтар ежелгі әйел әшекейлерінің көптеген элементтері XIX ғ. шаруалар бас киімінде сақталып қалғандығын айтады. Қазақ халқының зергерлік бұйымдары жайлы мәліметтер сақ дәуірінен бастау алады. К.Ақышев «Курган Иссык» атты еңбегінде егжей-тегжейлі табылған алтын адамның киімі мен зергерлік әшекейлеріне тоқталған. Сақтар мен үйсіндердің зергерлік бұйымдары ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің археологиялық коллекциясы: жақсы сақталған. 2011 жылы шыққан Алматы ғылыми каталогында сол кезеңдегі әшекейлердің суреттері мен анықтамасы берілген. Сонымен қатар, ортағасырлық қалалардан табылған зергерлік бұйымдар жайлы мәлімет беретін ғылыми жинақтар жарық көруде. Ш. Тоқтабаеваның «Серебранный путь казахских мастеров» атты еңбегінде қазақ зергерлік өнеріне қатысты мәліметтерді жинаудың нақты әдістері келтірілген [5, 42 б.].

Ұқсас мысалдар өте көп, олар бойынша киімді халықтың этногенезі мен этникалық тарихын зерттеуде маңызды дереккөзі ретінде қарау керектігін көрсетеді. Шынында, бұл дерек көзін пайдалануда мұқият және ақылға қонымды болу керек. Жеке тағылатын әшекейлерді (моншақтар, сырғалар, т.с.с.) үлкен көлемде түсіреді (кейде бұл үшін арнайы объективтер немесе линза адаптерлі сақина пайдаланады). Рельефті өрнектерді (чеканка, филигрань, өрнекті құйма, т.с.с.) тік эстампжбен көшіріп алады (өрнек бояумен суланып, қағазда таңбаланып қалады) немесе кейін өрнектік гипсті мұляжын дайындау үшін балшықтан, пластилиннен бейнесін жасап алады.

Қорыта келгенде, Қазақ халқының бүкіл өмір салты шығармашылыққа толы болды. Қазақтың дәстүрлі өнері тұрмыстан ажыратылмайды, оның сұлулығы, үйлесімі және мағыналық құраушысы бізге оның рухани қасиеттерінің, сипаты мен дүниетанымының синтезін анық береді. Халық шеберінің әрбір бұйымы – ұлттық болмыстың практикалық, көркемдік және рухани жағынан өзіндік синтезі. Оның пайдалылығы мен сұлулығы тұлғаның эстетикалық дамуына ықпал ете алады, өз мәдениетіне деген сүйіспеншілік пен құрмет сезімін сіңіре алады.

Музейдегі зергерлік бұйымдар коллекциясы қаншалықты үлкен болмасын, олар ұлттық киімдердің көптірілігін толықтай аша алмайды. Көне зергерлік бұйымдар өмірден тез кетіп, жоғалып, сынып, әуесқойлардың қолына түседі және т.с.с. Нәтижесінде, халық мәдениетінің өте әсем, алайда, тез құртылатын түрі ғылымда жоғалып кетуі мүмкін. Сақталып қалғандарын жинап, музей қорына өткізу – әрбір этнограф-далалық зерттеушінің маңызды міндеттерінің бірі. Әрине, тек жоғарыда айтылған этнографиялық коллекцияларды жинаудың барлық ережесі орындалған коллекциялар ғана ғылыми құндылыққа ие бола алады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

- 1 Қасиманов С. Қазақ халқының көлөнері. – Алматы: Қазақстан, 2005. – 256 б.
- 2 Адамкулов Н. Ұлттық қолданбалы көлөнері. Студенттерге арналған оқу құралы. – Алматы, 2007. – 122 б.
- 3 Масанов Н.Э. Казахи XX столетия: этническое развитие и исторические судьбы // Рассы и народы. – Москва, 1993. – С.188.
- 4 Кузьмин Е.С, Семенов В.Е. Методы социальной психологии. – Ленинградского университета: Наука, 1977. – С. 175.
- 5 Мұқанова Г. Этнология. – Алматы, 2005.

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КАЗАХОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Хўжаханов И.,

*кандидат исторических наук, доцент кафедры
«Социально-гуманитарные науки»
Oriental University Республики Узбекистан*

Казахи на протяжении многих веков проживают на территории Узбекистана. По численности они занимают третье место в стране после титульного народа - узбеков - и таджиков. По официальным данным за 2021 год общая численность казахов, проживающих в Узбекистане, составляет 821,2 тыс. человек [1]. Особенность их расселения заключается в том, что они преимущественно сконцентрированы в северных приграничных с Казахстаном районах - в частности, в Республике Каракалпакстан, Навоийской, Джизакской и Ташкентской областях. Такое размещение связано с историческими миграциями и экономико-географическими факторами, трактуемыми как наследие кочевой жизни казахов в Центральной Азии.

Исторически казахи как коренное население Центральной Азии вели кочевой образ жизни на территориях Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств, главным образом приходя туда на зимовки. В период ханств казахи занимали высокое социальное положение, особенно заметную роль они играли в истории Хорезма. Так, в 1717-1771 годах на хивинский трон неоднократно восходили казахские султаны: Шергази (1715–1728), Эльбарс (1728–1740), Абулхаир (1740) и другие [2]. В этот период казахские султаны играли важную роль в политическом устройстве Хивинского ханства, укрепляя интеграцию между узбекскими и казахскими этническими группами. Казахские султаны действовали также в Бухарском и Кокандском ханствах, что свидетельствует о значимости их участия в политической и культурной жизни.

При этом в Ташкенте и прилегающих районах этнические границы не были строго очерчены: население состояло из разных этнических групп - казахов, узбеков, киргизов, таджиков и других. Кочевые перемещения XVIII века, вызванные нашествиями джунгаров, привели к ещё большему расселению казахов по территории современного Узбекистана. В результате этих миграций на территории страны появилось множество топонимов, связанных с казахским этнонимом, жузами и родовыми названиями. Эти этнотопонимы служат не только географическими обозначениями, но и визуальными символами этнокультурной идентичности, отражая традиции казахского скотоводства и кочевой образ жизни.

Большинство казахов Узбекистана проживает в сельской местности. Урбанизация и эмиграция постепенно изменяют их численность в разных регионах страны. Так,

если по данным переписи населения 1989 года наибольшее число казахов проживало в Республике Каракалпакстан, то в последние годы этот показатель сместился в сторону Ташкентской области [3]. Такие изменения связаны также с регулярными переездами казахов в Казахстан.

Традиционным хозяйственным занятием казахов является скотоводство, в котором содержались четыре вида домашних животных: лошади, верблюды, овцы и крупный рогатый скот. Для казахов скотоводство - не только средство существования, но и ценность как занятие предков. При этом среди казахов Узбекистана разведение крупного рогатого скота стало распространённым сравнительно поздно. Как правило, бедняки держали коров чаще, чем лошадей, поскольку коровы давали больше продукции [4]. В результате политики советской власти по оседанию кочевого населения казахи стали заниматься земледелием и другими видами хозяйства. Городские казахи работают преимущественно в сферах образования, здравоохранения, бытового обслуживания и других нематериальных отраслей.

Узбекистан как многонациональное демократическое государство уделяет особое внимание развитию языков, культур, обычаев и традиций разных народов и этносов. С целью сохранения духовного наследия, языка, истории, традиций и культуры казахского народа, а также их передачи будущим поколениям в 1992 году был создан Республиканский казахский национальный культурный центр. В настоящее время в Республике Каракалпакстан, Бухарской, Джизакской, Навоийской, Сырдарьинской, Хорезмской, Ташкентской областях и городе Ташкенте функционирует в общей сложности 12 казахских национальных культурных центров.

Казахи Узбекистана стремятся сохранять свои национальные традиции, одновременно наблюдается глубокая интеграция с узбекской культурой. В 2023 году в махаллях Гишкўприк, Сыргали, Сарке и Боғбон Ташкентского района была проведена краткосрочная этнографическая экспедиция. В ходе экспедиции проведён анкетный опрос населения. Следует отметить, что большинство жителей махаллей Сарке и Сыргали составляют представители казахской национальности.

По материалам экспедиции, казахи Ташкентского района в основном относят себя к старшему жузу, что показывает значимость этнической памяти и традиции шежире (родословной). У казахов Узбекистана в определённой степени сохраняется деление на старший, средний и младший жузы, что находит отражение в семейных и социальных отношениях. Такая идентификация трактуется как наследие исторической жузовой системы казахов Центральной Азии.

Язык является важнейшим показателем этнокультурной идентичности. Поэтому казахи стремятся сохранить и развивать родной язык. В Узбекистане для этого созданы широкие возможности: сегодня в стране действует 358 школ с обучением на казахском языке, из которых 137 ведут обучение исключительно на казахском [5]. Казахский язык играет важную роль во внутригрупповом общении, особенно в семейном кругу, однако для большинства основным языком коммуникации становится узбекский. Русский язык сохраняет значительное влияние среди молодёжи и в сфере образования, что свидетельствует о «многовекторности» языковой политики казахов: дома - казахский, в махалле - узбекский, в обучении и глобальном общении - русский (и английский). По результатам экспедиции, 85 % казахов Ташкентской области говорят на казахском как на родном языке, но более 70 % являются дву- или многоязычными, предпочитая общение на узбекском. Если раньше казахи стремились знать языки соседних родственных народов (узбекский, каракалпакский, киргизский, таджикский), то сегодня молодёжь проявляет больший интерес к английскому и русскому языкам. Такая модель одновременно обеспечивает сохранение этнической идентичности и социальную мобильность.

Соседские и социальные связи между казахами и узбеками крепки, однако в вопросах брака этнические границы в известной мере сохраняются. По материалам экспедиции, в изученных казахских сообществах Ташкентского района смешанные браки (в основном с узбеками) составляют 20-25 %, но преобладают браки внутри этнической группы. Соответственно, более 70 % респондентов считают предпочтительным заключать брак с представителем своей национальности. Тем не менее под влиянием соседства число смешанных браков постепенно растёт [6].

Казахи, проживающие в Узбекистане, сохранили свои национальные традиции и

обычаи, продолжая их в обрядовой практике. Эти обряды не только важная часть социальной жизни, но и средство выражения этнокультурной идентичности. Так, на казахских свадьбах невеста надевает «саукеле» высотой до 70 см, девушки носят тюбетейки, а замужние женщины головные уборы из белой ткани, символизирующие их семейный статус. Таким образом, одежда выступает важным маркером идентичности. На свадьбах и обрядах звучат домбра, кобыз, жетиген, выступают акыны и сказители. Хотя на казахских свадьбах традиционным обрядовым блюдом является бешбармак, казахи Ташкентского района обычно готовят также плов. Сохраняется и древний обряд «беташар» представление невесты новым родственникам, сопровождаемое песнями акына или певца. Эта традиция выражает преемственность родо-племенных ценностей и включение невесты в коллектив всего рода. В казахских домах традиционно есть большая гостиная, рассчитанная на 30-40 человек, где проводятся угощения. Эта обрядовая традиция продолжительный признак кочевой культуры, отражающий ценности гостеприимства и коллективизма.

Имя также является важным элементом этнокультурной идентичности. В последние годы в изученных районах наряду с традиционными казахскими именами широко даются исламские имена Абдулло, Мухаммад, Муслима, Хадича. Это можно объяснить усилением религиозной идентичности среди казахов. Около 30 % респондентов называют Навруз самым любимым национально-религиозным праздником. Кроме того, они считают важными религиозными обязанностями посещение кладбищ и проведение поминальных трапез. Несмотря на то что большинство казахов отошло от традиционного скотоводства, работая в государственном или частном секторе, в домашних условиях они продолжают его сохранять. 26 % респондентов указали, что скотоводство является для их семьи основным или второстепенным источником дохода.

Казахи, проживая в узбекской среде, стремятся сохранить свои национально-культурные особенности, но их культурная жизнь характеризуется сильной интеграцией. Это создаёт «двусторонний эффект»: находясь под влиянием узбекской культуры, казахи одновременно обогащают местную культурную среду своими обычаями. Такая трансформация особенно заметна в казахских сообществах Ташкентской области: например, казахские обрядовые блюда сочетаются с узбекскими национальными блюдами. В целом в Узбекистане популярны такие казахские национальные блюда, как казы, бешбармак, кумыс, баурсаки, шужук, карта, кулшетай, кууырдак, катык, кеспе, курмач, пшеничная каша, наурыз-коже и другие. Популярность конины среди ташкентцев также несомненно является результатом этнокультурного влияния казахской диаспоры. По нашему анализу, этот процесс формирует «гибридную» форму этнической идентичности, обеспечивающую не ассимиляцию, а сбалансированное развитие.

Этнокультурная идентичность казахов Узбекистана сформировалась под воздействием исторических миграций, культурных взаимодействий и современных механизмов сохранения. По материалам экспедиции, они сохраняют национальные черты (язык, шежире, обычаи), живя в тесной интеграции с узбекской культурой, что проявляется через «двусторонний эффект» и синкретизм. Соседство и общая история укрепляют сотрудничество между этническими группами, однако в условиях глобализации для сохранения идентичности необходимы новые стратегии. Изучение этих процессов остаётся важной задачей будущих этнологических и социологических исследований.

Список источников и использованной литературы

- 1 <https://yuz.uz/uz/news/ozbekiston-respublikasi-doimiy-aholisining-etnik-tarkibi>
- 2 Назаров Р., Алиева В., Юнусова Ж. Казахская диаспора Узбекистана: история и современное этнокультурное развитие // Туркология. № 3,4. 2007. С. 56.
- 3 Nadjimov F. O'zbekistonda qozoq diasporasi: tarixiy rivojlanish va hozirgi holat // XXI asr: fan va ta'lim masalalari ilmiy elektron jurnali. № 2. 2025. С. 43-44.
- 4 Карабаева К.У., Сырлыбаева А.Ш., Дюсебаев Н.К. Ўзбекистандағы қазақ диаспорасы: кешегісі мен бүгінгі // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «История и социально-политические науки», № 1(72), 2022. С. 205.
- 5 [https://api-portal.gov.uz/uploads/fe663d01-426f-0b49-b415-b55704a554bc_media_7438.pdf]
- 6 Полевые данные. Ташкентская область, Ташкентский район, махалля Сарке.

МАЗМҰНЫ **СОДЕРЖАНИЕ**

АЛҒЫ СӨЗ ПРЕДИСЛОВИЕ	3
1– СЕКЦИЯ (SECTION)	
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕН БҮГІНГЕ ДЕЙІН) CURRENT ISSUES IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN (FROM ANCIENT TIMES TO THE PRESENT) АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА (С ДРЕВНОСТИ ДО СОВРЕМЕННОСТИ)	
Абдиров М.Ж. Малоизвестные страницы казахско – русских отношений: Ораз – Мухаммед – Султан – Касимовский царь в русском государстве в начале XVII века	4
Абуов Н.А., Картова З.К. Институт аманатсва в дипломатической переписке Абылая, Абулхаира и Бопай ханым с Россией в первой половине XVIII века	17
Бекенова А.А. 1920-жылдары балалар үйіндегі тәрбиеленушілер жұмысының ұйымдастырылуы	22
Вожжова Е.Б. Исследование механизмов формирования исторической памяти о политических репрессиях в Казахстане	25
Кабульдинов З.Е., Кабдушев Б.Ж. Борьба казахов за возвращение кочевий на правобережье Иртыша	31
Кабульдинов З.Е. Кончина Абылая и выборы ханом Уали	38
Қайпбаева А.Т. 1920 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және балалар панасыздығына қатысты кейбір мәселелер	48
Мұхатова О.Х. XVII ғасырдағы қазақ – орыс елшілік қатынастары	52
Ошан Ж. Қалмақ қашқындары ісі: Абылай ханның Ресей әкімшілігіне жолдаған хаттарындағы ұстанымы	59
Саркытқан Қастер, Уласбек Дәут Түркі мемлекеттерінің ортақ тарихи құндылықтар негізіндегі интеграциялық стратегиясы және мәдени – гуманитариялық ынтымақтастығы	66
Сауырқан Е. XVIII ғасырдағы қазақ хандарының шағатайша дипломатиялық хаттары: Абылай және Уәли хандардың елдік-мемлекеттілік идеялары	72
Черепанов К.В. Дорога к независимости. Н.А. Назарбаев в условиях острого общественно – политического и социально – экономического кризиса 1989-1991 гг.	79
Черниенко И.Б. Аманаты в казахско-российских отношениях XVIII века: аспекты повседневности	89
2 – СЕКЦИЯ (SECTION)	
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТҮЛҒАЛАРЫ HISTORY AND PERSONALITIES OF THE UALIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТИ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМ.Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА	
Әшім Б.Ә. Қазақ мәдениетін зерттеуші украин ғалымы Евгения Спасскаяның өмірі мен қызметі	94
Борбасов С.М. Ақай Нүсіпбековтің 5 томдығы жайында	98

Дюсенова Н.К. Шоқан Уәлиханов мұрасының Ә. Марғұлан мен Е. Бекмаханов еңбектеріндегі ғылыми бейнесі	102
Жуматай С., Сандыбаева Д.М. Чокан Валиханов: личность на перекрёстке культуры, государственности и диалога цивилизации	107
Кабульдинов З.Е., Абдиров М.Ж. Планета Дешт-и Кыпчак: сакральная родина казахского народа под вечным синим небом Великой Евразии: к 50-летию выхода в свет книги «Махамбета XXI века» - Олжаса Сулейменова «Аз и Я»	111
Қожаханова Қ.Қ. Д.А. Қонаевтың ғылым мен ел игілігі жолындағы еңбегі	120
Құдайбергенова А.И. Академик М.-А.Х. Асылбек және оның ғылыми мектебі	123
Мамбетов Б.М., Тұрсұн Х.М. Академик Сақтаған Бәйішевтің отандық тарих ғылымын дамытудағы қызметі	130
Муканова Г.К. «Промелькнувший метеор», или формирование знания о Чокане Валиханове в Казахстане периода «Оттепели»	135
Сәрсембина Қ.Қ. Кеңес Нұрпейісов шығармашылығындағы ұлттық идея	142
Төленова З.М. Академик М. Қозыбаев және Қазақстан тарих ғылымы	148
Төленова З.М., Оразов Р.Е. Тарихта ізі қалған ғалым (Тарихшы С.К. Рүстемовтің өмірі мен шығармашылық мұрасы туралы)	170
Оразов Р.Е. Едіге Уәлиханов XIX ғасырдағы ұлт – азаттық күресті зерттеуші ғалым	182
Тұрсұн Х.М., Мамбетов Б.М. Отандық тарихи тұлғатанудың ғылыми мектептері	188
3 – СЕКЦИЯ (SECTION) ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖАҢА ӘДІСТЕР МЕН ТЫҢ ҰСТАНЫМДАР PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES: NEW METHODS AND NEW POSITIONS ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ: НОВЫЕ МЕТОДЫ И НОВЫЕ ПОЗИЦИИ	
Калыбекова М.Ч. Новые методологические подходы исследования по изучению депортированных народов в Казахстан в 30 - 40-е годы XX в.	194
Капаева А.Т. Формирование национальной исторической парадигмы в контексте советского наследия	199
Касымова Д.Б. Правовые аспекты статуса Казахстана в рамках Российской империи (XVIII век) в современной историографии (некоторые тенденции)	208
Орынбаева Г.У. Советское наследие: о методах и методологии этнографии Казахстана в конце 1940 – 1960-х гг.	215
Уалтаева А.С., Омарова Г.А. Малые города Казахстана: историография и источники	227
Черниенко Д.А. Историческая личность Султана Абулфеиза в свете историографии	236
Шотанова Г.А. Проблемы изучения роли и значения политической элиты казахов младшего жуза в современной историографии	245
4 – СЕКЦИЯ (SECTION) ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ТАРИХЫ HISTORY OF ETHNO-DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN ИСТОРИЯ ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА	
Абдрахманова К.К. Продовольственное обеспечение детских домов Карагандинской области в 1940-е годы: опыт повседневной жизни	250

Жұмағұлов Б.С., Сарсенов А.С. Атырау облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында	255
Сактаганова З.Г. Детский и женский контингент Карлага: к вопросу о медицинском обслуживании в 1930-е – начале 1940-х гг.	259
Турдалиева Ч.Дж. Мобильность как область исследования Центральной Азии: гендерная мобильность и общественный транспорт	267
5 – СЕКЦИЯ (SECTION) ҚАЗАҚТЫҢ ЕСКЕРТКІШТАНУ, ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ДИАСПОРОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ PROBLEMS OF KAZAKH MONUMENTS, ETHNOLOGY AND DIASPOROLOGY ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОГО МОНУМЕНТОВЕДЕНИЯ, ЭТНОЛОГИИ И ДИАСПОРОЛОГИИ	
Абдурахитов Е.С. Музей ісін дамытудағы жаңа технологиялардың рөлі	272
Абдулина А.Т. К истории этносоциологических исследований в Казахстане	276
Ажигали С.Е. Казахская этнографическая школа: очерк истории становления и развития (2-я половина 1940-х гг. – начало XXI в.)	286
Жеңіс Ж.Ж., Жеңіс Е.Ж. Көне дәстүрдің қазіргі материалдық мұралары	324
Маябасова Г.Ж. Қазақтың ұлттық қолөнері – өшпес құндылығымыз	335
Хўжаханов И. К вопросу об этнокультурной идентичности казахов в Узбекистане	338

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты
Алматы қ., Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru

Компьютерлік верстка
Зикирбаева В.С.

Басуға 19.09.2025 қол қойылды.
Пішімі 70x100^{1/16}. Гарнитура «Times New Roman»
Шартты баспа табағы 27,95.
Таралымы 100 дана. Тапсырыс № 43
АҚ «Алматы-Болашақта» түптелді.